

dr. Tone Ferenc
Izbrana dela

Okupacijski sistemi
med drugo svetovno vojno

3

Nasilje in izkoriščanje gmotnih
sil za potrebe okupatorskih držav

1948

1834

Uredil: Mitja Ferenc

1765

MDXXII

Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno

is cogitatio nostra sententia. Non enim
rum vegetur animus errore : & incertis rebus
mus vñq̄ quod sequamur . Quid enim est, per
gnitione optabilius? quid præstantius? quid M
dignius? quã qui expetunt & adsequuntur, tun
lendi sunt nec quicquid est aliud, quod Medicum
mendet, quàm ipsa anatome. Cuius studium qu

HISTORIA 14

ZNANSTVENA ZBIRKA

ODDELKA ZA ZGODOVINO FILOZOFSKE FAKULTETE UNIVERZE V LJUBLJANI

dr. Tone Ferenc

Izbrana dela

**Okupacijski sistemi
med drugo svetovno vojno**

3

**Nasilje in izkoriščanje gmotnih sil
za potrebe okupatorskih držav**

Uredil: Mitja Ferenc

Ljubljana 2009

dr. Tone Ferenc: Izbrana dela
Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno 3
Nasilje in izkoriščanje gmotnih sil za potrebe okupatorskih držav

<i>Izdal in založil:</i>	Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete
<i>Uredil:</i>	Mitja Ferenc
<i>Priprava besedil:</i>	Peter Mikša, Mitja Ferenc
<i>Priprava imenskega kazala:</i>	Matjaž Rebolj
<i>Oblikovanje naslovnice:</i>	Metka Žirovnik
<i>Prelom:</i>	Franc Čuden, Medit d.o.o.
<i>Tisk:</i>	Grafika-M s.p.
<i>Naklada:</i>	500 izvodov

Izid knjige so-finančno omogočili Oddelek za zgodovino FF in Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije ter Mitja Ferenc

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4)"1941/1945"
341.324(497.4)"1941/1945"

FERENC, Tone

Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno. 3, Nasilje in izkoriščanje gmotnih sil za potrebe okupatorskih držav / Tone Ferenc ; uredil Mitja Ferenc. - Ljubljana : Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2009. - (Izbrana dela / Tone Ferenc) (Historia : znanstvena zbirka Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani ; 14)

ISBN 978-961-237-278-1

244142336

Tone Ferency

KAZALO

DR. TONE FERENC: IZBRANA DELA OKUPACIJSKI SISTEMI MED DRUGO SVETOVNO VOJNO (3) NASILJE IN IZKORIŠČANJE GMOTNIH SIL ZA POTREBE OKUPATORSKIH DRŽAV	
KNJIGI NA POT (DAMIJAN GUŠTIN)	7
OKUPATORJEVO NASILJE	9
PRESELITVENA TABORIŠČA ZA SLOVENSKE IZGNANCE NA SLOVENSKEM	19
SLOVENCİ POD NACISTIČNIM GOSPOSTVOM 1941–1945	27
LETO 1942 – ČAS NAJHUJŠEGA NASILJA OKUPATORJEV. OB PETDESETLETNICI	69
SODSTVO POD OKUPACIJO. ZASEDENE SLOVENSKE POKRAJINE IN NEMŠKO PRAVOSODJE	77
NACISTIČNA "EVTANAZIJA" V SLOVENIJI LETA 1941	103
KONFINACIJE, RACIJE IN INTERNACIJE V LJUBLJANSKI POKRAJINI 1941–1943	123
PRIMORSKA IN ITALIJANSKA KONCENTRACIJSKA TABORIŠČA	167
USMRTITIVE SLOVENCEV POD ITALIJANSKO OKUPACIJO V LJUBLJANSKI POKRAJINI	187
MOŽNE POTO DO SKUPNEGA ŠTEVILA SMRTNIH ŽRTEV DRUGE SVETOVNE VOJNE NA SLOVENSKEM	209
"TO NI LEPO DELO!" (OKUPATORJEV DOKUMENT O ZLOČINI V SRBIJI JESENI 1941)	219
"DVA OD NJIH SO OBGLAVILI S SEKIRO" OKUPATORJEV ZLOČIN V IDRIJSKIH KRINCAH	223
KAZENSKA AKCIJA SE JE IZRODILA V VANDALIZEM IN ROPANJE (ITALIJANSKI VIRI O POŽIGU USTJA V VIPAVI)	249
SATAN, NJEGOVO DELO IN SMRT	257
KDO JE ERWIN RÖSENER?	303

6 OKUPACIJSKI SISTEMI MED DRUGO SVETOVNO VOJNO

LALKA V TRSTU, GORICI IN VIPAVSKI DOLINI ("KRALJ SMRTI" IZ TREBLINKE KURT FRANZ – UČITELJ SLOVENSКИH IN ITALIJANSКИH KOLABORACIONISTOV)	335
KOMANDANT Z ŽELEZNO ROKO (POKOL NA OREHOVICI PRI IZLAKAH)	345
IZGNANCI KOT CENENA DELOVNA SILA NEMŠKEGA RAJHA	361
PROBLEM RAZISKOVANJA GOSPODARSTVA POD OKUPACIJO NA SLOVENSКEM MED DRUGO SVETOVNO VOJNO	371
LANDWIRTSCHAFT UND ERNÄHRUNG IN SLOWENIEN (1941–1945)	379
GRADNJA TOVARNE ALUMINIJA IN GLINICE STRNIŠČE V DRUGI SVETOVNI VOJNI	403
IMENSKO KAZALO	431

KNJIGI NA POT

Druga svetovna vojna je pomenila za slovenske ljudi obdobje njihovega življenja, ki je bilo tesno povezano s pomnoženimi, tako rekoč vsakodnevnimi izkazi in akti nasilnih posegov v njihova življenja ali njihovih sorodnikov, zancev, krajanov. Nasilje je imelo zelo različne vzroke, izkazovalo se je v najrazličnejših oblikah in je prizadevalo različno široke kroge, često je z vidika načrtovalcev in izvajalcev dobilo tudi nenačrtovan tok. Toda prvenstveno je bilo, kot je večkrat poudaril dr. Tone Ferenc, nasilje, ki je bilo povezano z okupacijo Jugoslavije (kar se tiče Slovencev okupacijo Dravske banovine) in nameni okupatorjev s tem ozemljem in posledično prebivalci. Dejansko je bilo slovensko ozemlje tisto prvenstveno v njihovem geopolitičnem razmišljanju, saj je bilo na prepihu dveh najpomembnejših evropskih članic Trojnega pakta. Ozemlje je zadevala tako nemška želja vstopiti na obalo zgornjega Jadrana kot italijansko željo po obvladovanju vstopa v Podonavje. Kompromisna razdelitev okupiranega ozemlja po črti od Triglava do Kostanjevice je pomenila za obeh strani priključitev in priličenje svojim državnim matičnim ozemljem. Podobno, čeprav manj odločujoča je bila madžarska namera po obnovitvi Ogrske in posledično meja na Muri, ki je izločila Prekmurje. Tako ne preseneča, da je bilo prebivalstvo slovenske narodnosti predvsem in najprej moteč element, ki ga je treba, ker že bilo tam, čim prej prilagoditi nacionalni sliki matičnih držav. Izganjanje, neformalno na ozemlje Neodvisne države Hrvaške in formalno v Srbijo, NDH in Nemčijo je pomenilo nasilno dejanje takih razsežnosti, da se lahko povsem primerja z načrtno uporabo nasilja vseh treh okupacijskih držav, da bi zatrele in pozneje vsaj omejile odporiško gibanje. V temu namenu je vsak od okupatorjev izbral specifične prijeme, kot jih je ocenjeval za primerne, pa tudi kot jih je imel zasnovane v okviru svojega sistema bojevanja z odporom v zasedenih državah.

Teh dimenzij dogajanja med drugo svetovno vojno in s tem obveze, da jim zgodovinar odmeri ustrezno veliko pozornost v svoji interpretaciji obdobja, se je dr. Tone Ferenc dobro zavedal. Ne preseneča, da je bila tema nasilja ena od bolj zastopanih v njegovem opusu, saj je že njegovo doktorsko delo sledilo prav posebnemu vidiku nasilja, raznarodovanju in izganjanju, organiziranim prisilnim izselitvam slovenskih ljudi. Sredi sedemdesetih let 20. stoletja, v sredini svoje raziskovalne poti, pa se je za nekaj časa prav osredotočil na raziskovanje okupatorjevih zločinov, od katerih je izdvojil in podrobno osvetlil nekaj najbolj eklatantnih primerov. Proti koncu svoje raziskovalne poti se je več kot le dotaknil tudi problema medslopevskega spopada in s tem povezanega nasilja, ko je izdal monografijo *Dies irae : četniki, vaški stražarji in njihova usoda jeseni 1943*. Toda tudi to je bilo vprašanje, ki ga je zaposlovalo mnogo prej; sam se spominjam pogovorov o tej problematiki že v zgodnjih osemdesetih letih.

Slovensko prebivalstvo je bilo v štirih vojnih letih druge svetovne vojne eno od tistih, ki je bilo izpostavljeno okupacijskemu pritisku daleč preko zakonskih in civilizacijskih okvirov, tudi tistih, ki so si jih okupatorji sami zastavili. Sploh je tudi v raziskovalnem delu dr. Toneta Ferenca razbrati ugotovitev, da je težko potegniti ločnico med samim okupacijskim sistemom in nasiljem kot takim, saj so bili okupacijski sistemi sami po sebi zasnovani na nasilju, na pravici zmagovalca, nato pa še bolj na načrtih za popolno pripojitev vseh treh okupacijskih con trem okupacijskim državam. Upravičeno je tudi njegovo opozorilo, da sta vsaj italijanski in nemški režim že sama temeljila na nasilju, političnem in dejanskem, da sta bila v izhodišču nedemokratična. Res je tudi, da je nasilje treh okupacijskih držav nad prebivalstvom Slovenije v svojih oblikah seglo daleč čez tedaj veljavno vojno pravo, ne glede na to, koliko ga je vsaka od okupacijskih držav nameravala spoštovati. Dovolj se je spomniti na nemško s policijskimi dekreti utemeljeno streljanje "talcev" – pripadnikov odporiškega, narodnoosvobodilnega gibanja, o katerih dejavnosti je policija uspela pridobiti priznanja ali dokaze, ki pa je vendar bilo malo bolj urejeno kot divjaštvo posebnih akcijskih skupin (Einsatzgruppen) na okupiranem evropskem vzhodu; na aretacijo in izselitev ali interniranje sorodnikov ustrelenih,

na množične aretacije in kršitve osebne integritete med gestapovskimi zaslišanji, na množična pošiljanja v koncentracijska taborišča, na poboje civilnega prebivalstva med akcijami proti upornikom, na poboje zajetih borcev odporiškega gibanja. K naštetim oblikam, ki so značilne tudi za ostala okupatorja, lahko navedemo še italijanske množične internacije, ki so se sprevrgle v vir izčrpanja, slabega ravnanja in malomarnosti, velike smrtnosti in trpljenja, uporabo vojske v "čiščenju ozemlja" in grobem nasilju nad civilnim prebivalstvom, kar je vse prinašala italijanska okrožnica 3C. Toda, po drugi strani prav Ferencova temeljna študija o pravosodnih okvirih okupacijskih uprav vzpostavlja jasen razloček med sistemom in deviacijami – samolastnimi izbruhi nasilja, še jasneje pa opozarja na vpetost in direktno podrejenost pravosodja in sodnega sistema v namene okupacijskih oblasti.

Dr. Tone Ferenc je k prepoznavanju vzrokov in storilcev vojnega nasilja kot enega od najbolj obremenjujočih ostalin vojne dejavno prispeval z angažmajem znanstvenika, z raziskovanjem, a tudi osebnim sodelovanjem v komisijah in drugih organih. Izpostaviti velja sodelovanje v procesu proti osumljenim storitve vojnih zločinov povezanih z Rižarno v Trstu in tankajšnjim delovanjem skupine Globocnikovih sodelavcev, akcijske skupine Reinhard. Sodišče ga je povabilo kot izvedenca, da je predstavil ves sistem nemške policijske organizacije in njenih pristojnosti v Trstu oziroma širše v Operacijski coni Jadransko primorje. Prav v povezavi s tem je najbrž začela njegova tematska serija o posebnih primerih vojnega nasilja – lahko jih označimo za vojna hudodelstva – ki jih je nato zbrane objavil v knjigi *Satan, njegovo delo in smrt*. Med njimi velja omeniti razvpiti primer obglavljenja dveh zajetih partizanov v Idrijskih Krnicah, osebno pa se mi zdi še bolj značilna razprava o divjanju nemške SS alarmne čete Brežice na Orehovec pri Izlakah. In ob vsem tem je, zanj značilno kritično, še sredi osemdesetih let ocenjeval, da "to področje naše zgodovine (namreč nasilje okupatorjev, op. p.) še ni izčrpnjeje proučeno, z izjemo nekaterih vrst". Morda je prav zato v letih, ko se je upokojil, posvetil velik del svoje raziskovalne vne me prav vprašanjem povezanim z nasiljem italijanskega okupatorja, in to povezal v obliko, ki mu je bila izredno ljuba in pomembna, da v tematskih zbirkah virov usmeri raziskovanje in družbeno pozornost na primarnost nasilja okupatorjev, saj so vprašanja in tematizacije nasilja Slovencev nad Slovenci, državljske vojne, nasilja odporiškega gibanja in jugoslovanskih ter slovenskih državnih organov nad poraženci v vojni zasenčila vsa druga vprašanja.

Nasilje kot ekonomsko nasilje, ropanje premoženja prebivalcev in izrabljanje njenih naravnih virov ter delovne sile je poseben vidik nasilja, ki ima upravičenje uvrstiti ga skupaj z nasiljem nad ljudmi. Njegove razprave tu segajo predvsem na izrabo delovne sile prisilnih delavcev in vojnih ujetnikov. Izpostaviti velja prav problem preskrbe in prehrane v vojnem času, ki se mu je dr. Tone Ferenc posvetil z obširno razpravo, ki pa je morda imela manj vpliva na ostale raziskovalce kot bi si ga zaslužila.

Skoraj je ni pomembnejše oblike nasilja, ki se je dr. Tone Ferenc ni dotaknil v vsaj enem od člankov, obsežnejši razpravi ali celo monografiji. Seveda pa problematike nasilja ni iskati zgolj v njegovih povsem problemu nasilja posvečenih delih, pač pa tudi v vrsti del, ki se sicer ukvarjajo prvenstveno s problemi okupacijskih sistemov, celo delovanja narodnoosvobodilnega gibanja.

Poudariti velja tudi hevristični vidik njegovih tovrstnih razprav; tudi v teh razpravah in člankih je namreč uporabil gradivo, ki ga je zbral med raziskovalnim delom v nemških arhivih, za to tematiko je predvsem pomembno gradivo iz Berlin Document Centra, odkoder je uporabljal vrsto personalnih in službenih map vodilnih nacistov delujočih na slovenskem ozemlju. Sistematično je uporabljal tudi nemško in italijansko gradivo, ki je bilo na voljo v mikrofilmani obliki. Prvi je tudi bil, ki je začel proučevati ohranjeno gradivo Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev. In še nekaj, iz svojega znanja pridobljenega z raziskovanjem je bil več kot kompetenten mentor naslednji generaciji tudi v raziskovanju te problematike.

OKUPATORJEVO NASILJE*

RAZKOSANJE SLOVENIJE APRILA 1941

Nasilje je rodilo upor

Upor je najbolj izrazit odgovor na krivico in nasilje. Slovenci smo se dvignili v upor spomladi 1941, ko smo spoznali, da so nas nacifašistične sile obsodile na uničenje. Po kratkotrajni vojni, ki se je končala s kapitulacijo jugoslovanske vojske že 15. aprila, so si ozemlje (tedaj banovine) Slovenije razdelili trije okupatorji.

Največji kos plena si je prisvojila Nemčija: Štajersko, severni del Dolenjske, Gorenjsko, Mežiško dolino in Jezersko, skupno 10.261 km² ozemlja, kjer je (po štetju leta 1931) živelo 798.000 prebivalcev.

Italija je zasedla večino Dolenjske in Notranjske, skupno 4.544 km² s 336.000 prebivalci.

Madžarska si je prilastila večino Prekmurja, skupno 997 km² s 102.000 prebivalci.

Slovenci smo bili napoti vsem trem okupatorjem. Zanje je bilo naše fizično uničenje edino jamstvo, da si za vedno prisvojijo naše ozemlje. Odtod izvirajo vse do absurda prignane in nezaslišane metode uničevanja ljudi. Okupatorji so se še kako uželi! Iskra upora je zanetila požar in nobena grožnja, nobeno še tako hudo nasilje ni moglo zlomiti duha naroda, ki mu je Prešeren zapel:

"Manj strašna noč je v črne zemlje krili kot so pod svetlim soncem sužni dnovi. "

OKUPATORJEVO NASILJE NA SLOVENSKEM

Bistvene značilnosti okupacije

Fašistična okupacija Slovenije, ki je pomenila največje zlo za slovenski narod, je imela tri bistvene značilnosti:

Prvič, ponovno razkosanje že tako razkosanega slovenskega narodnega ozemlja, drugič, prizadevanje okupatorjev, da bi zasedene predele čimprej priključili svojim državam in jih vključili v svoj družbeni red, tretjič, namen okupatorjev, da slej ko prej uničijo slovenski narod kot etnično enoto in tako narodnostne meje izenačijo z državnimi.

Po kratkotrajni vojni v aprilu 1941. leta, v kateri je bila Slovenija operacijsko območje ene nemške in ene italijanske armade, je bilo slovensko narodno ozemlje ponovno razkosano. Tudi to je bil izraz križanja imperialističnih interesov sosednjih držav, ki so izvirali že iz 19. stoletja. Nove državne meje na Slovenskem je že od konca marca ali v začetku aprila 1941. leta določil Hitler sam in prisodil Nemčiji največji del, takega kot drugima državam, to je Italiji in Madžarski skupaj. Nemčija je dobila vso slovensko Štajersko, Gorenjsko, del Prekmurja in severni del Dolenjske, Italija večino Dolenjske in Notranjske ter Ljubljano, Madžarska pa večino Prekmurja. Vsi okupatorji so imeli zasedene slovenske predele za svoje in so jih hiteli ograditi z novimi državnimi mejami,

* Bili so uporni: zaprti, izgnani, ubiti na suženjskem delu, v koncentracijskih taboriščih: zapis o koncentracijskih taboriščih, zaporih, izgnanstvu, otrocih vojne, talcih, ustreljenih, obešenih in obglavljenih domoljubih – o krajih in zločinskih metodah, kjer in kako so nacifašistični okupatorji mnogokrat tudi s sodelovanjem domačih izdajalcev hoteli, a nikoli uničiti svobodoljubnega duha slovenskega človeka. 4. dopolnjena izd., Ljubljana 2003, str. 13–26.

čeprav nihče ni bil zadovoljen s tistim, kar je dobil in bi vsak rad dobil več: Nemci vzhodni del Dolenjske, Italijani trboveljski premogokopni revir, Madžari preostali del Prekmurja.

Po kratkotrajni vojaški upravi so okupatorji v zasedenih slovenskih pokrajinah uvedli civilno upravo. Nemški okupator je ob uvedbičasne civilne uprave v sredini aprila 1941. leta zasedene slovenske predele oblikoval v dvečasni upravni tvorbi: spodnjo Štajersko (Untersteiermark) in Gorenjsko z Mežiško dolino ("zasedena območja Koroške in Kranjske" – besetzten Gebiete Kärntens und Krains), ki bi ju ukinil po priključitvi k Štajerski oziroma Koroški. Obe pokrajini sta upravljala šefa civilne uprave v Mariboru in na Bledu, ki sta bila že prej pokrajinski vodji NSDAP za Štajersko in Koroško. V obeh pokrajinah so najprej pustili dotedanjo upravnapolitično razdelitev na okraje in občine, poleti in jeseni 1941. leta pa so namesto manjših okrajev uvedli večja okrožja. Italijanski okupator je zasedene slovenske predele oblikoval v tako imenovano Ljubljansko pokrajino (Provincia di Lubiana), ki jo je upravljal civilni komisar, od 3. maja 1941. leta pa visoki komisar. Madžarski okupator pa po ukinitvi vojaške uprave v Prekmurju v sredini avgusta 1941.

leta ni oblikoval posebne upravnapolitične tvorbe, temveč je oba okraja vključil v sosednji madžarski veliki županiji v Szombathelyju in Zalaegerszegu.

Italijani in Madžari si zavoljo priključitve zasedenih slovenskih predelov k Italiji in Madžarski niso delali nikakršnih preglavic; prvi so jih priključili 3. maja, drugi pa 16. decembra 1941. leta. Nemški okupator pa je hotel zasedene slovenske predele najprej očistiti tistih ljudi – zlasti narodno zelo zavednih Slovencev in protifašistov – ki bi ovirali ponemčevanje slovenskih predelov in njihovo vključevanje v fašistični družbeni red. Najprej so nacisti že za 1. oktober 1941. leta predvideno priključitev dvakrat odložili, nato pa zavoljo narodnoosvobodilnega boja na Gorenjskem v decembru 1941. leta odložili še za šest mesecev, kar je zavoljo vedno širšega narodnoosvobodilnega boja pomenilo, da predvidene priključitve formalno-pravno niti niso izvedli. Je pa nemški okupator kljub temu zasedene slovenske predele postopoma vključeval v svoj družbeni red in pri tem tudi grobo kršil določbe mednarodnega prava o vojni in okupaciji.

Namen uničiti slovenski narod kot etnično enoto je bil skupen vsem trem okupatorjem na Slovenskem. Razlika je bila le v času, v katerem naj bi se to zgodilo. Pa tudi v načinu, kako naj bi to dosegli. Nemški okupator je za dosego tega cilja uporabljal najostrejša sredstva – množično izganjanje Slovencev, množično naseljevanje Nemcev na slovenski zemlji in hitro ter popolno ponemčevanje tistih ljudi, ki naj bi za nekaj časa še ostali doma. Nekatera znamenja pa kažejo, da bi nacisti, če bi dobili vojno, po njej pregnali vse Slovence v vzhodno Evropo. Kako se je nemškemu okupatorju mudilo uničiti slovenski narod, pove že to, da je nameraval v nekaj mesecih izgnati od 220.000 do 260.000 Slovencev ali vsakega tretjega človeka, ki je živel pod nemško okupacijo, da je nameraval naseliti od 60.000 do 100.000 nemških kmetov in obrtnikov in da je zahteval, kako se bo tu najpozneje v petih letih govorilo samo še nemško. Premišljeni raznarodovalni ukrepi so zajeli slehernega človeka, od otroka do starčka, od pastirja do inženirja.

Italijanski okupator je bil glede raznarodovanja Slovencev premetenejši in previdnejši. Tako ni preganjal ljudi iz narodnopolitičnih razlogov kot nemški, dopustil je obstoj in delovanje slovenskih kulturnih in drugih ustanov – seveda pod nadzorstvom italijanskih fašistov. Svoj raznarodovalni namen je poskušal doseči predvsem s pomočjo dvojezičnosti in s postopno fašizacijo mladine. Ko pa so se po letu dni okupacije vojaške in politične razmere zaostrele, je odvrzel svojo "človekoljubno" krinko in se zavzemal za podobne ukrepe kot nemški okupator in jih je tudi sam uporabljal v Slovenskem primorju in Istri. Tam je namreč že v sredini dvajsetih let začel uvajati zelo

nasilno italijanizacijo vsega slovenskega in hrvaškega življa. Ni bilo sicer množičnega izganjanja ljudi, vendar se je na tisoče Slovencev in Hrvatov izognilo fašističnemu nasilju z begom v Jugoslavijo. Fašistične oblasti so na slovensko ozemlje tudi načrtno naseljevale Italijane, da bi tako krepile italijanizacijo na različnih področjih. Sleherni odpor italijanizaciji in fašizaciji so oblasti kaznovale z zaporom ali s konfinacijo pa tudi s smrtjo, kar jasno dokazuje tako imenovani prvi tržaški proces proti članom slovenske narodne revolucionarne organizacije TIGR.

Madžarski okupator je pri raznarodovanju prekmurskih Slovencev uporabljal podobne metode kot nemški. Vse izobraženstvo, ki ni bilo doma iz Prekmurja, je izgnal v druge predele Slovenije, kmečke priseljence pa na Madžarsko. Zatiral je slovenski jezik in dovolil le uporabo prekmurskega narečja, dokler se ljudje ne bi naučili madžarščine.

Seveda je bil namen vseh treh okupatorjev tudi izrabiti človeške in gmotne sile za potrebe svojih držav, ki so bile v vojni s protifašistično koalicijo. Pri tem je imel seveda največje možnosti nemški okupator, saj je dobil gospodarsko razvitejše in bogatejše predele.

Bistveni viri okupatorjevega nasilja

Nasilje fašističnih okupatorjev na Slovenskem med drugo svetovno vojno je imelo najmanj tri bistvene vire. Njihova obravnava je seveda bolj akademskega namena, saj se žrtve okupatorjevega nasilja niso spraševale po njegovih virih, temveč predvsem po njegovem učinku in posledicah. Kljub temu jih kaže vsaj enkrat na splošno razčleniti in opredeliti.

Nekatere oblike okupatorjevega nasilja so izvirale iz bistva fašističnega režima samega. Fašistični režim je že z zanikanjem ustave, z odpravo nekaterih osebnih svoboščin, s podrejanjem vsega fašistični stranki in totalitarni državi, s spodbujanjem nacionalizma ali celo šovinizma ter rasizma, z delovanjem skvadrističnih, esesovskih, esajevskih in drugih obožanih tolp itd. spodbujal nasilje manjšine nad večino. Zaradi vojne je to nasilje še stopnjeval, tako da je doseglo tudi stopnjo množičnega ubijanja ljudi, ki niti niso bili nasprotniki fašističnega režima (ubijanje telesno onemoglih in duševno prizadetih Nemcev).

Nasilje je izviralo tudi iz okupacijskih sistemov, ki so jih okupatorji uvedli po zasedbi slovenskih predelov. Njegov najizrazitejši izraz je bilo zapiranje narodnostno zelo zavednih, protifašistično usmerjenih ljudi, političnih emigrantov s Primorskega, politično in rasno pregledovanje in ocenjevanje ljudi, množično izganjanje ljudi, delitev prebivalstva v različne državljske skupine in zapostavljanje nekaterih skupin, uničevanje vsega slovenskega in nasilno uvajanje nemškega itd. Pri vseh treh okupatorjih je bil najpomembnejši razlog za tovrstno nasilje onemogočati vsakršen odpor proti okupaciji in fašizaciji dežele, pri nemškem pa še posebej čimprejšnje uničenje slovenskega naroda kot etnične enote. Ker včasih, zlasti politična emigracija, zamenjuje vzrok in posledico, velja še posebej poudariti, da so prej navedene oblike nasilja okupatorji uvedli takoj po zasedbi dežele in ne šele po vstaji slovenskega naroda. Prav nasprotno, vstaja slovenskega naroda in narodnoosvobodilni boj pod vodstvom Komunistične partije Slovenije sta okupatorje ovirala ali jim celo onemogočila, da bi izvedli nekatere že predvidene nasilne ukrepe. Tako sta predvsem zmanjšala obseg množičnega izganjanja Slovencev iz narodnopolitičnih razlogov in prisilila okupatorja, da ga je na Gorenjskem odložil na čas po vojni, onemogočila priključitev zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu, vključevanje v polvojaške formacije na Gorenjskem, vpoklice Slovencev v nemško vojsko na Gorenjskem od leta 1943 dalje itd.

Seveda pa sta vstaja in narodnoosvobodilni boj tudi spodbudila nove oblike okupa-

torjevega nasilja, ki ga je izražalo množično zapiranje ljudi, njihov izgon v konfinacijo, internacijo ali v koncentracijska taborišča, na morišča, uničevanje hiš in naselij, plenjenje gmotnih dobrin itd. Deloma je bilo to nasilje preventivne narave, se pravi onemogočili naj bi ljudem, da se pridružijo narodnoosvobodilnemu boju, in še bolj represivni, maščevalen pomen, se pravi kaznovati ljudi zavoljo sodelovanja v narodnoosvobodilnem boju in jim onemogočiti nadaljnje delovanje. Pri uvajanju tega nasilja ni bilo več nobenih razlik med okupatorji; kaj kmalu so vsi uvedli razmeroma enake ukrepe za zadušitev oborožene vstaje in uničenje vseh pojavov in oblik narodnoosvobodilnega gibanja.

Fašistično nasilje je bolj uspevalo tam, kjer narodnoosvobodilno gibanje ali Osvobodilna fronta še nista imela množične podlage. Največji obseg in najstrašnejši izraz je doseglo okupatorjevo nasilje poleti in jeseni 1942. leta. Pozneje se je ost nasilja otopila spričo vedno večje širine narodnoosvobodilnega gibanja in vedno močnejšega narodnoosvobodilnega boja. Okupatorji so morali celo priznati, da se morajo pri uporabi "ostrih ukrepov" proti privržencem narodnoosvobodilnega gibanja omejevati le na izrazitejše primere. Nestvarno bi bilo reči, da okupatorjevo nasilje proti vsem pojavom narodnoosvobodilnega gibanja in še zlasti proti civilnemu prebivalstvu ni imelo neugodnega učinka za narodnoosvobodilno gibanje. Če bi bilo temu tako, aktivistom OF in enotam narodnoosvobodilne vojske ne bi bilo treba premagovati posledic okupatorjevega nasilja. Lahko pa rečemo, da še tako strahovito nasilje ni moglo niti v celoti niti za daljši časa odvrniti prebivalstva od tvornega sodelovanja v boju za svojo narodno in socialno osvoboditev.

Nekatere oblike okupatorjevega nasilja

Prve mesece okupacije so si vsi trije okupatorji na Slovenskem prizadevali uveljaviti svoj okupacijski sistem in ga tudi čimbolj zavarovati pred notranjimi nasprotniki. Nemški in madžarski okupator sta imela za svoje najhujše nasprotnike narodno zelo zavedne in protifašistično usmerjene Slovence ter deloma tudi priseljence po letu 1914; zato sta jih začela takoj zapirati in izganjati s svojega okupacijskega območja. V ta namen je nemški okupator uredil več sprejemnih ali preselitvenih taborišč (Maribor, Rajhenburg, Begunje, Šentvid nad Ljubljano itd.). Največ slovenskih ljudi (več kot 140.000) pa je nemški okupator predvidel za izgon, čeprav jih ni imel za svoje nasprotnike; potreboval je le njihovo imetje, da bi naselil Nemce. Najhujši zločin v prvih mesecih okupacije je nemški okupator zagrešil z lažno nacistično "evtanazijo", s pokolom blizu 500 telesno onemoglih in duševno bolnih ljudi s slovenske štajerske v gradu Hartheim pri Linzu. Italijanskemu okupatorju so bili najhujši nasprotniki narodno zelo zavedni primorski Slovenci, politični emigranti s Primorskega, člani različnih emigrantskih društev, zato jih je začel takoj zapirati, vendar pri tem ni bil tako velikopotezen kot nemški okupator.

Kmalu po oboroženi vstaji slovenskega naroda, poleti 1941. leta, so okupatorji storili vse, da bi vstajo že v kali zatrli. že ob napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo so nameravali prijeti vse njim znane komuniste, vendar jih veliko večino niso dobili, ker so že prej delali kot ilegalci ali pa so se pravočasno umaknili v ilegalo. Ob začetku oborožene vstaje od konca julija 1941. leta so okupatorji poostriili ukrepe za lastno varnost in za zaščito okupacijskega sistema, začeli so izdajati ukaze o ukrepih proti udeležencem narodnoosvobodilnega gibanja ter graditi sistem za zatiranje narodnoosvobodilne misli in akcije na vseh področjih.

Nemški okupator na Štajerskem in Gorenjskem je že v prvih dneh oborožene vstaje nastopil proti udeležencem narodnoosvobodilnega gibanja z najhujšimi ukrepi – z ubijanjem. Že 30. julija je pri Brežicah ustrelil deset članov krške partizanske skupine,

ki so jo zajeli nacisti. Na Gorenjskem so prve štiri udeležence narodnoosvobodilnega gibanja ustrelili le tri dni pozneje, to je 2. avgusta pri Begunjah. Na Gorenjskem je šef civilne uprave Franz Kutschera 29. julija 1941. leta ustanovil tako imenovano posebno sodišče za sojenje "komunističnim elementom", ki mu je predsedoval sodni svetnik dr. Kurt Messiner; to je bila le policijska komisija za določanje kandidatov smrti. Na Štajerskem pa je ljudi za smrt določal komandant varnostne policije in varnostne službe sam, in to na predlog vodje urada tajne državne policije (gestapa). šefa civilne uprave sta imela pravico pomilostiti tiste, ki so jih določili za usmrtitev. Nekaj časa sta tudi sama podpisovala razglase o usmrtitvi, ki so imeli predvsem zastraševalni namen; pozneje pa je to delal višji vodja SS in policije v XVIII. vojnem okrožju na Bledu policijski in esesovski general Erwin Rseiner. Po najnovejših podatkih so na Gorenjskem med vojno usmrtili 127 skupin s skupno 1.270 ljudmi, na Štajerskem pa 67 skupin s skupno 1.590 ljudmi. Za usmrčene ljudi so že med vojno začeli uporabljati ime talci, ki se je ohranilo tudi po vojni. Talce so ubijali v treh največjih gestapovskih zaporih v zasedenih slovenskih pokrajinah, in to v Begunjah, Mariboru in Celju pa tudi na krajih partizanskih akcij. Skupino ljudi z Gorenjskega so ustrelili tudi v koncentracijskem taborišču Mauthausen. V letih 1941–1942 so večino trupel ustreljenih talcev upepelili v graškem krematoriju, sicer pa so jih največkrat pokopali na kraju usmrtitve. Teža dejanja, zaradi katerega so nekoga določili za usmrtitev, ni bila vedno enaka; včasih, denimo poleti 1942. leta, je bilo dovolj že majhno dejanje v korist narodnoosvobodilnega gibanja (npr. pomoč v obliki ene marke), da so celo priletne ženske zapisali smrti. Poslednja pisma za svobodo ustreljenih, ki jih je za Štajersko skrbno in spoštljivo izdal Muzej narodne osvoboditve Maribor, pomenijo najpristnejša in najpretseljivejša sporočila o tem, kar je v najtežji preizkušnji za narod in posameznika čutil vsak človek; pomenijo najdragocenejšo oporoko in izročilo vsem rodovom našega naroda.

Aretacija udeležencev narodnoosvobodilnega gibanja, ki so bile nemalokrat posledica izdaj ali okupatorjevih vdorov v narodnoosvobodilne organizacije, in zajetja borcev partizanskih enot, so že leta 1941 prenapolnila tedanje zapore, tako da je moral gestapo urediti še pomožne, denimo na gradu Borlu pri Ptujju. Postopek s političnimi jetniki v zasedenih slovenskih pokrajinah je bil po policijskih določilih iz nemškega rajha ves čas v pristojnosti tajne državne policije (gestapa). Čeprav so nacisti na Štajerskem in Gorenjskem z ustanovitvijo posebnih političnih sodišč leta 1944 hoteli dati temu vtis kazensko-pravnega reda in pravičnosti, je veliko večino političnih jetnikov še naprej obravnaval gestapo. Po zaslišanju, in včasih tudi po tako imenovanem poostrenem zaslišanju, ki je bilo pravzaprav uradno dovoljeno mučenje ob navzočnosti ali odsotnosti zdravnika, je zasliševalec – uradnik gestapa – sestavil sklepno poročilo. V njem je tudi predlagal nadaljnji postopek, in to izpust, usmrtitev ali odgon v koncentracijsko taborišče I. (lažje), II. (težje) ali III. (najtežje) stopnje. Ta predlog je potrdil ali spremenil vodja urada gestapa pri komandantu varnostne policije in varnostne službe v pokrajini (na Bledu in v Mariboru). O njem je nato komandant izrekel poslednje mnenje, če je šlo za predlog o izpustu ali odgonu v koncentracijsko taborišče, če pa je šlo za usmrtitev, je komandant na Bledu posredoval predlog že omenjenemu sodišču, ki je nato izreklo "sodbo"; v Mariboru pa je komandant sam podpisal "odločbo" o smrtni kazni. Ko se je nato v omenjenih treh zaporih nabralo dovolj jetnikov za odgon v posamezno koncentracijsko taborišče in ko je medtem prispela še teleprinterska odločba iz glavnega državnega varnostnega urada (RSHA) v Berlinu, so jetnike pod stražo ali celo vklenjene v lisice ali verige odpeljali v taborišče. Ni končnih podatkov o številu slovenskih političnih jetnikov v zaporih na Slovenskem ali v nemških koncentracijskih taboriščih; sodimo, da jih je bilo nekaj deset tisoč; zanesljivejši je le podatek, da je nemški okupator samo iz begunjskih zaporov odpeljal v taborišča 5.183 oseb.

Posebno težka je bila usoda nekaterih sorodnikov partizanov in ustreljenih talcev, ki so jih nacisti aretirali po nekem, za sedaj še neodkritem Himmlerjevem ukazu, ki ga je izdal 24. 1. 1942. leta. S Štajerskega so jih od avgusta 1942 do junija 1943. leta v šestih akcijah zbirali v za to posebej urejenem sprejemnem taborišču v celjski okoliški osnovni šoli, na Gorenjskem pa od začetka leta 1942 do avgusta 1944. leta najprej v taborišču Sentvid nad Ljubljano in nato v gradu Goričane pri Medvodah. Najpretresljivejša je pri tem ločitev otrok od odraslih pri prvih dveh akcijah na Štajerskem v avgustu 1942. leta, ko so nato otroke odpeljali v Nemčijo in jih ponujali nemškim ljudem, da jih posvojijo (ukradeni otroci), odrasle pa so poslali v koncentracijsko taborišče Auschwitz, kjer so jih večinoma pomorili v plinskih celicah.

Zavoljo doslej še nepojasnjenih razlogov so na Gorenjskem pustili družine skupaj in so več kot osem tisoč ljudi odpeljali v nemška preselitvena taborišča (Volksdeutsche Mittelstelle). Pač pa je bil postopek na Gorenjskem grozovitejši v tem, da so nacisti poleti 1942 na Gorenjskem uvedli v določenem smislu izredne razmere in požgali ter zravnali z zemljo kar enajst vasi, moške, stare več kot 15 let, postrelili, njihova trupla pometali v ogenj, drugo prebivalstvo pa izgnali v Nemčijo. Omenimo naj, da je povelje za posebno ofenzivo proti narodnoosvobodilni vojski, ki so jo imenovali operacija "Encijan", napisal Himmler in je tudi sam sestavil navodila za ukrepe proti civilnemu prebivalstvu, ki so ga skoraj vsega osumili sodelovanja v narodnoosvobodilnem boju. Tisti čas so ponovno oživel načrti o množičnem izgonu večjega števila Slovencev z Gorenjskega in o večji nemški kolonizaciji na slovenski zemlji, vendar je razmah narodnoosvobodilnega boja podobno kot poleti 1941. leta tudi pozneje preprečil uresničitev teh zločinskih namenov. Prvo vas na zasedenem slovenskem ozemlju je nemški okupator požgal 20. septembra 1941. leta in to Rašico pri Ljubljani, prve prebivalce vasi pa pobil in trupla pometal v ogenj 11. januarja 1942. leta, kar se je zgodilo v Dražgošah. Tako je samo v letu 1942 kar 12 slovenskih vasi doživelo usodo čeških Lidic.

Poleti 1942. leta je bilo nasilje nemškega okupatorja najhujše, kar se kaže predvsem v številu ustreljenih in obešenih (v Kamniku) ljudi, ki je bilo večje kot v vsem preostalem času okupacije skupaj, in tudi v številu požganih in z zemljo zravnanih vasi. Nasilje se je spet povečalo pred koncem vojne, ko je nemški okupator zlasti na Štajerskem "čistil" zapore in množično streljal vse, ki jih je osumil sodelovanja v narodnoosvobodilnem boju. Sicer pa je bilo nasilje neprestano eno najpomembnejših okupatorjevih orožij v boju proti narodnoosvobodilnemu gibanju.

Italijanski okupator je bil na Dolenjskem in Notranjskem pri zatiranju narodnoosvobodilnega gibanja manj uspešen od nemškega, čeprav je imel na voljo veliko večje število oboroženih enot (vojaški korpus). Tudi tu je za vzdrževanje miru in reda skrbela policija, vendar je po njenih neuspehih pri zasledovanju partizanskih enot poleti in jeseni 1941. leta in po nesporazumu med civilno upravo in vojsko Mussolini 19. januarja 1942. leta zaupal obrambo javne varnosti vojaškim poveljstvom. Ko je bila civilna uprava edini nosilec boja proti narodnoosvobodilnemu gibanju, je visoki komisar Emilio Grazioli 11. septembra 1941. leta ustanovil posebno sodišče, ki pa je imelo eno samo obravnavo (8. 10. 1941. leta, trije obsojeni na smrt, kazni pa nato znižana). Dne 20. septembra 1941. leta pa je visoki komisar uvedel proti "nevarnim osebam" fašistično prakso konfinacije, ki jo je na predlog policijskega ali karabinjerskega urada izrekla posebna komisija (podperfekt, kvestor in karabinjerski častnik). Pošiljanje slovenskih ljudi v konfinacijo v Italijo je bilo razmeroma množično v obdobju od oktobra 1941 do februarja 1942, ko jih italijanski okupator še ni pošiljal v koncentracijska taborišča.

Od oktobra 1941. leta dalje so temeljne ukrepe proti narodnoosvobodilnemu gibanju v Ljubljanski pokrajini določale predvsem višje oblasti zunaj te pokrajine. Tako sta Mussolinijeva razglasa 3. in 24. oktobra 1941. leta postala fašistična "pravna" podlaga

za boj proti narodnoosvobodilnemu gibanju za vse obdobje italijanske okupacije. Težje kršitve javne varnosti je obravnavalo vojaško vojno sodišče II. italijanske armade na Sušaku, od decembra 1941. leta dalje pa njegov odsek v Ljubljani, ki ga je Mussolini ukazal ustanoviti 7. novembra 1941. leta. To sodišče je izreklo prvo smrtno obsodbo 6. 12. 1941. leta za ujetega politkomisarja belokranjske partizanske čete Jožeta Mihelčiča. Do italijanske kapitulacije je sodišče obravnavalo 8.737 primerov proti 13.186 Slovincem in izreklo 83 smrtnih obsodb, 412 obsodb na dosmrtno ječo, 3.082 obsojencev pa na zapor do 30 let. Na smrt obsojene so Italijani najprej streljali na ljubljanskem strelišču ali v okolici mesta, njihova trupla na skrivaj pokopali na pokopališču v Trziču (Monfalcone). Od marca 1942. leta dalje pa so streljali v Gramozni jami pri Tomačevem in trupla pokopavali na ljubljanskih Žalah. Obsojene na dosmrtno ječo ali na druge zaporne kazni so pošiljali v italijanske kaznilnice, denimo v Benetke, Castellfranco di Emilia, Alessandrio, Koper itd.

Po velikem razmahu narodnoosvobodilnega gibanja jeseni 1941 in pozimi 1941–1942, ko je Osvobodilna fronta – po Kidričevih besedah – postala država v državi, navedeni ukrepi italijanskemu okupatorju niso več zadoščali niti za delno vzdrževanje javne varnosti, bolje rečeno njegovega okupacijskega sistema. Zato so vojaška poveljstva, ko jim je Mussolini zaupal obrambo javne varnosti, začela pripravljati odgon civilnega prebivalstva v koncentracijska taborišča. Za taborišča, ki so jih najprej pripravljali na Primorskem (Čiginj, Spodnja Tribuša) in kmalu nato v Furlaniji (Gonars, Visco itd.), na otoku Rabu in nekaterih krajih severne (Padova) in celo srednje Italije (Renicci), je skrbela intendantca pri poveljstvu II. italijanske armade na Sušaku. Potem ko so najprej poslali v taborišča nekdanje jugoslovanske častnike in tudi podčastnike, so začeli odvažati tja civilno prebivalstvo iz Ljubljane in podeželja. V Ljubljani so lovili prebivalstvo v tako imenovanih množičnih racijah, po preiskavah posameznih predelov in preverjanju zajetih prebivalcev, za kar so uporabljali slovenske vohune (med njimi nekaj izprijenih nekdanjih udeležencev narodnoosvobodilnega gibanja). Štiri največje racije v Ljubljani so bile v mesecih februar, marec, junij in december 1942. leta, slednjo – tako imenovano božično racijo – je okupator zaupal belogardistom, ki so si v neki vojašnici uredili svoje zapore (tem zaporom je ljudstvo reklo "farovž"). Na podeželju so prebivalstvo lovili za odgon v koncentracijska taborišča največ v tako imenovanih vojaških čistkah (rastrellamentih). Števila ljudi, ki so jih z Dolenjskega in Notranjskega odgnali v italijanska koncentracijska taborišča, niso mogla takrat ugotoviti niti vojaška poveljstva; računala so, da gre za kakih 20.000 oseb, vendar se je v povojni publicistiki uveljavil podatek o 30.000 internirancih. Ohranili pa so se podatki in načrti za popoln izgon Slovencev s celotnih območij in za množično naselitev italijanskih ljudi, predvsem vojnih veteranov.

Razumljivo je, da so pri tako množičnih ukrepih italijanskega okupatorja proti civilnemu prebivalstvu v Ljubljanski pokrajini bili kmalu vsi zaporj prepolni; prepolna so bila kmalu tudi koncentracijska taborišča. Glavni zaporj so bili na sodišču v Ljubljani, pomožni pa v šempetrski vojašnici, ki je postala pojem ječe za politične jetnike. Vedenje velike večine političnih jetnikov je bilo vredno borcev narodnoosvobodilnega gibanja, poskusi (deloma celo uspeli), da bi jih rešili iz rok okupatorja, so med najbolj tveganimi akcijami varnostnoobveščevalne službe OF, množične demonstracije Ljubljančanov za izpust jetnikov in internirancev v letu 1943 pa zapisane na najsvetlejših straneh zgodovine NOB.

Ob omenjenih ukrepih proti narodnoosvobodilnemu gibanju je tudi italijanski okupator uvedel ukrep jemanja in streljanja talcev. Že pozimi 1941–1942 so vojaška poveljstva na svojih območjih sestavila sezname ljudi, ki bi jih po potrebi obravnavala kot talce. Vendar so šele poldrugi mesec po izidu zloglasne "okrožnice 3C" poveljstva II.

italijanske armade, ki je predvidevala več novih hudih ukrepov proti civilnemu prebivalstvu, razglasili sklep o ustrelitvi talcev, kot povračilni ukrep za partizanske akcije. Prvih šest talcev so ustrelili 28. 4. 1942. leta pri Radohovi vasi. Do italijanske kapitulacije so ustrelili 21 skupin s 145 talci. Za talce so Italijani zbrali tudi nekaj uglednih slovenskih kulturnih in javnih delavcev.

Omenjena "okrožnica 3 C" je zlovešče naznanjala pošastno razsežnost strahovitega nasilja v veliki italijanski ofenzivi od sredine julija do začetka novembra 1942. leta. Že v sredini marca 1942. leta so vojaški oddelki požgali nekaj vasi pod Krimom in nato v ofenzivi še na desetine in njihovo število bo šele potrebno ugotoviti. Povsod so množično streljali civilno prebivalstvo in ujete partizane, pri določanju kandidatov smrti pa so jim pomagali celo nekateri slovenski duhovniki. Zato tudi v Ljubljanski pokrajini pomeni poletje 1942. leta čas najstrahovitejšega okupatorjevega in tudi že belogardističnega nasilja, ki je nato sicer nekoliko upadlo, prenehalo pa ni niti do zadnjih dni italijanske okupacije.

Hkrati z nasiljem italijanskega okupatorja v Ljubljanski pokrajini narašča tudi nasilje italijanskih fašističnih oblasti na Primorskem. Ob prvih začetkih oboroženega boja so se razmere zaostrele ob tako imenovanem drugem tržaškem procesu v prvi polovici decembra 1941. leta, ki se je končal z ustrelitvijo petih gorečih protifašistov (15. 12. 1941) in z obsodbo nekaj desetih drugih rodoljubov na dosmrtno ali večletno ječo. Nova zaostritev je nastopila, ko so se na pomlad 1942. leta pomnožile partizanske akcije in ko je moralo v fašistične ječe na stotine ljudi. Samo fašistično posebno sodišče za obrambo države v Rimu je v letih 1942–1943 na 54 sodnih obravnavaх sodilo 159 Slovencev in jih 16 obsodilo na smrt (7 v odstotkih), 118 pa skupno na 1.776 let ječe. To sodišče je sicer poslednjo smrtno obsodbo nad slovenskimi privrženci narodnoosvobodilnega gibanja izreklo v juniju 1942. leta in so nato devet obsojencev ustrelili v Forte Brevetta pri Rimu, vendar se je tisti čas že začelo množično pobijanje Slovencev in požiganje slovenskih vasi na Primorskem. Že v začetku junija so fašisti na ukaz reškega prefekta Temmistokla Testa požgali šest vasi pri Ilirski Bistrici in postrelili ali obesili 28 domačinov, 462 pa jih odgnali v internacijo. Nato so poleti 1942. leta in spomladi 1943. leta požgali še nekaj vasi in pobili nekaj desetih ljudi v Vipavski dolini in na začetku poletja 1943. leta še Vojsko. Na jesen 1942. leta so začeli Italijani množično zapirati svojce partizanov, in to moške v Zdravkini in ženske v Kostanjevici pri Gorici. V februarju 1943. leta so zanje odprli koncentracijsko taborišče Cairo Montenotte (pokrajina Savona) za moške in Frascette delle Alatri (pokrajina Frošinone) za ženske. V ti taborišči so spravili blizu 2.500 ljudi.

Čeprav so fašistično nasilje nad primorskimi Slovenci izvajali vsi dejavniki italijanskega fašističnega režima, predvsem policija, karabinjerji, črnosrajčniki in tudi kraljevi vojaki, si je poseben sloves protislovenskega in profašističnega delovanja pridobil tako imenovani generalni (nato posebni) inšpektorat javne varnosti za Julijsko krajino v Trstu na Via Bellosguardo 8. Tam je bila najhujša mučilnica za rodoljube vseh treh narodnosti, ki ni prenehala delovati niti ob kapitulaciji Italije. Še več kot poldrugo leto je zvesto služila nemškemu okupatorju pri zatiranju jugoslovanskega in italijanskega narodnoosvobodilnega gibanja ter si prislužila sloves najgnusnejšega kolaboracionista.

Po italijanski kapitulaciji v septembru 1943. leta je južno Slovenijo, Istro in vzhodno Italijo zasedel nemški okupator z namenom, da po vojni to območje priključi nemškemu rajhu. Na njem je ustanovil tako imenovano operacijsko cono "Jadransko primorje" z vrhovnim komisarjem dr. Friedrichom Rainerjem na čelu. Tudi v njej je bila nemška policija zadolžena za zatiranje protifašističnega in narodnoosvobodilnega gibanja. Z njo so sodelovali tudi dejavniki prejšnjega italijanskega fašističnega režima. V vseljidski vstaji so množične protifašistične demonstracije odprle vrata ječ v Trstu in Gorici, ven-

dar so se te, ko jih je prevzela nemška policija (gestapo), ponovno napolnile. Iz njih so vodila pota v nemška koncentracijska taborišča in na morišča. Samo v začetku aprila so na Opčinah pri Trstu ustrelili 72 talcev in čez nekaj dni na Via Ghega v mestu obesili 52 oseb. Taborišče, zapor in morišče je postala nekdanja Rižarna pri Sv. Soboti v Trstu, edino nemško taborišče v Italiji s krematorijem. Iz zasedene Ljubljanske pokrajine pa je nemški okupator odvažal zapornike tudi v osrednje gestapovske zapore v Begunje na Gorenjskem (več kot 3000). V akcijah nasilja nad Slovenci v Ljubljanski pokrajini so sodelovali tudi slovenski domobranci, še posebej zloglasna domobranska policija pod vodstvom Lovra Hacina.

Nemški okupator je tudi v južni Sloveniji iz maščevalnih razlogov požgal cele vasi in v njih množično pobijal ljudi. Po uničenju nekaterih krajev (Strmec, Komen, Rihemberk itd.) je v aprilu in maju 1944. leta požgal več vasi v Čičariji in Brkinih, s čimer je ta predel postal tisto območje na Primorskem, na katerem sta italijanski in nemški fašizem z ognjem uničila največ krajev. Moške so kruto pobili in trupla zažgali, v Lipi pa so pobili vse prebivalce – od otrok do starcev. Drugje so prebivalstvo požganih vasi večinoma odpeljali v nemška koncentracijska in v druga taborišča.

Po prvih pojavih narodnoosvobodilnega gibanja je tudi madžarski okupator v Prekmurju storil vse, da bi zavaroval svoj okupacijski sistem in uničil vse klice odpora. Ko se mu je posrečil prvi večji udarec narodnoosvobodilnemu gibanju, je naglo vojaško sodišče v Murski Soboti že ob koncu oktobra 1941. leta obsodilo na smrt aktiviste OF, od katerih so dva takoj obesili, več pa so jih obsodili na večletno ječo. Pozneje je bilo še več sodnih obravnav proti privržencem narodnoosvobodilnega gibanja iz Prekmurja, vendar v ječah na Madžarskem, denimo v Vacu. Tisti, ki so se po prvi svetovni vojni kot kolonisti naselili v Prekmurju, so morali od pomladi 1942 dalje deliti usodo srbskih kolonistov iz Bačke in Baranje v koncentracijskem taborišču Szarvar na Madžarskem. Po nemški okupaciji Madžarske spomladi 1944. leta so udeleženci narodnoosvobodilnega gibanja iz Prekmurja in Židje okusili tudi trpljenje v nemških koncentracijskih taboriščih.

V tem kratkem sestavku ni bilo mogoče obravnavati prav vseh vrst nasilja treh okupatorjev nad slovenskim ljudstvom v drugi svetovni vojni. To področje naše zgodovine še ni izčrpnje proučeno, z izjemo nekaterih vrst (množično izganjanje Slovencev, ukradeni otroci, ubijanje talcev na štajerskem). Iz vsega, kar vemo, pa vendarle lahko sklepamo, da so Slovenci okusili vse vrste nasilja, ki si jih je bilo mogoče izmisliti. Nekatero vrsto nasilja so med vsemi okupiranimi narodi v Evropi okusili celo v največjem obsegu, če upoštevamo število prebivalstva. Tudi za večino žrtev fašističnega nasilja v izgnanstvu, zaporih, taboriščih itd. lahko trdimo, da je kljub najhujši prizkušnji ostala zvesta slovenskemu narodu in njegovemu osvobodilnemu gibanju.

PRESELITVENA TABORIŠČA ZA SLOVENSKE IZGNANCE NA SLOVENSKEM*

Temeljni namen nemškega okupatorja, ki je v aprilu 1941. leta zasedel severni del Slovenije, je bil, da zasedene predele čimprej priključi nemškemu rajhu, jih čimbolj vključi v nacistični družbeni red ter čimbolj izrabi njihove človeške in gmotne zmogljivosti za potrebe nemškega rajha. Da bi jih čimbolj in za vedno vključil v svoj nacistični družbeni red, je nemški okupator nameraval uničiti slovenski narod kot etnično enoto. To je skušal uresničiti s tremi najpomembnejšimi ukrepi: 1. z množičnim izganjanjem narodno zavednih in protifašistično usmerjenih ljudi ter drugih ljudi, katerih imetje je potreboval za nemško kolonizacijo in za utrjevanje nemštva, 2. z množičnim naseljevanjem Nemcev na slovenskem ozemlju, 3. s hitrim in popolnim ponemčevanjem tistih ljudi, ki naj bi vsaj še nekaj časa ostali na Slovenskem.

O velikopoteznosti nacistov pri uresničevanju njihovih genocidnih načrtov priča podatek, da so nameravali v zelo kratkem času, to je od maja do oktobra 1941. leta, izgnati v Srbijo od 220.000 do 260.000 Slovencev. To pomeni, da so nameravali Nemci izgnati na tuje vsakega tretjega človeka, ki je takrat živel pod nemško okupacijo. Tako velikega dela naroda nemški okupator ni nameraval izgnati v vojnem času iz nobene druge zasedene države. Poleg tega je v Sloveniji začel z množičnim izganjanjem ljudi, medtem ko je v drugih zasedenih deželah, denimo na Poljskem, v Alzaciji, Lotaringiji itd., zavoljo vojnogospodarskih in transportnih vzrokov že odložil na čas po vojni množično izganjanje zavoljo narodnopolitičnih razlogov.

Množično izganjanje prebivalstva zasedenih slovenskih pokrajin naj bi po Himmlerjevih "smernicah za izselitev tujerodnih elementov" iz aprila 1941. leta zajelo predvsem štiri vrste ljudi. V tako imenovanem prvem valu naj bi zajel predvsem izobraženstvo in druge narodno zavedne ter protifašistično (okupator je rekel: protinemško) usmerjene ljudi. V drugem valu naj bi izganjanje zajelo tako imenovane priseljence po letu 1914, predvsem tiste s Primorskega (okupator jim je rekel: Čiči); ta skupina bi bila še večja od prve. V tretjem valu je predvideval izgon vsega nenemškega prebivalstva iz kakih 20 km širokega pasu ob novi državni meji z Italijo in Neodvisno državo Hrvaško – in sicer od Žirov na Gorenjskem do Bregane in Podčetrka, poleg tega pa še iz pasu ob štajersko-kranjski deželni meji; ta skupina bi zajela največ ljudi, celo večino vseh za izgon predvidenih Slovencev. V četrtem valu naj bi izgnali vse tiste, ki se ne bi pridružili raznarodovalni organizaciji Štajerska domovinska zveza (Steirische Heimatbund) in Koroški ljudski zvezi (Kärntner Volksbund), ali ki jih zavoljo rasnih ali političnih razlogov ne bi sprejeli v ti organizaciji. Nacisti so namreč skoraj vse Slovence na Spodnjem Štajerskem (v njej je bila tudi Mežiška dolina) temeljito pretresli tako z rasnega kot političnega stališča. Od te ocene je bilo odvisno, kam bodo izgnali za izgon predvidene ljudi, ali bodo tiste, ki naj bi začasno še ostali doma, sprejeli v omenjeni organizaciji ali ne. Po načelu, da je rasa dedna in nespremenljiva, politično prepričanje pa spremenljivo, so nacisti rasno dobro ocenjene ljudi nameravali izgnati v Nemčijo, da rasno ne bi "bogatali" tujega naroda.

* Bili so uporni: zaprti, izgnani, ubiti na suženjskem delu, v koncentracijskih taboriščih: zapis o koncentracijskih taboriščih, zaporih, izgnanstvu, otrocih vojne, talcih, ustreljenih, obešenih in obglavljenih domoljubih – o krajih in zločinskih metodah, kjer in kako so nacifašistični okupatorji mnogokrat tudi sodelovanjem domačih izdajalcev hoteli, a nikoli uničiti svobodoljubnega duha slovenskega človeka. 4. dopolnjena izd., Ljubljana 2003, str. 93–110.

Nacisti niso mogli v celoti uresničiti svojih načrtov za množično izganjanje ljudi. Že na začetku so naleteli na različne ovire (transportiranje, nastanitev, prehrana itd.), in pomisleke vojnogospodarske narave (odtegnitev delovne sile za vojno pomembno industrijo), slednjič pa je tudi narodnoosvobodilni boj jugoslovanskih narodov dokončno prisilil nacistične raznarodovalce k temu, da so izganjanje zavoljo narodnopolitičnih razlogov odložili za čas po vojni. Najprej so to storili na Gorenjskem že avgusta 1941. leta, leto pozneje pa še na Spodnjem Štajerskem. Omenjeni razlogi so vplivali tudi na to, da so morali nacisti spremeniti tudi predele, kamor so nameravali izgnati Slovence. V Srbijo, kamor so sprva nameravali poslati največ, ceki veliko večino slovenskih izgnancev, so jih poslali najmanj, okrog 7.500. V tako imenovano NDH jih sprva niso niti nameravali poslati, vendar so jih nato poslali več kot v Srbijo (blizu 10.000), vendar manj kot so predvidevali. V Nemčijo so sprva nameravali poslati najmanj izgnancev, samo tako imenovane za ponemčenje sposobne ljudi, vendar so jih pozneje poslali največ (blizu 45.000). Ne ravno majhnemu delu prebivalstva (17.000 ljudi) pa se je nacističnemu izganjanju posrečilo izogniti z begom v druge jugoslovanske pokrajine, največ v Ljubljansko pokrajino, ki je bila pod italijansko okupacijo.

Skrb za množično izganjanje Slovencev iz Spodnje Štajerske in Gorenjske je Heinrich Himmler kot šef nemške policije in kot državni komisar za utrjevanje nemštva zaupal preselitvenima štaboma v Mariboru in na Bledu, ki sta jih ustanovila in vodila tamkajšnja komandanta varnostne policije in varnostne službe Otto Lurker in Fritz Volkenborn. Oba štaba sta imela referate za popis in rasni pregled ljudi, predvidenih za izgon, ter za tehnično izvedbo izгона. Njuno osebje je bilo predvsem iz vrst tajne državne policije (Gestapo), kriminalne policije in varnostne službe, deloma pa tudi esesovcev iz glavnega rasnega in kolonizacijskega urada SS. Pri aretacijah, transportih, straži itd., sta preselitvena štaba uporabljala policiste iz zaščitne policije, orožnike in sprva tudi moštvo SA iz Avstrije. Na terenu pa so jima bili za narodnostno in politično preverjanje ljudi na voljo Nemci – domačini, predvsem funkcionarji Švabsko-nemške kulturne zveze (Schwäbisch-deutscher Kulturbund), ki se je že v stari Jugoslaviji ukvarjala z izdajalsko, petokolonaško dejavnostjo.

Prve dni okupacije je nemški okupator zapiral ljudi v ječe po mestih in trgih, ki pa so bile kmalu prenapolnjene. Zato je kmalu začel pošiljati tiste, ki jih je predvidel za izgon, v tako imenovana preselitvena taborišča, ki sta jih ustanovila preselitvena štaba v Mariboru in na Bledu. Imenovali so jih zbirna (Auffangslager) ali preselitvena taborišča (Umsiedlungslager). V vsaki pokrajini je bilo po eno večje taborišče, na Štajerskem pa tudi več manjših. Taborišča so vodili tako imenovani taboriščni komandanti (Lagerkommandant), to je esesovski častniki in podčastniki iz vrst varnostne policije in varnostne službe. Taborišča na Štajerskem pa so imela še posebnega inšpektorja, esesovskega majorja Kasparja Schwarzhuberja, ki je bil nekoč komandant taborišča v Poznaju in pred prihodom v Maribor inšpektor preseljevalnih taborišč v Poznaju in v okolici (Povartju). Taborišča so navadno stražili policisti iz zaščitne policije.

Meljska vojašnica. V prvih mesecih nemške okupacije je bilo največje preselitveno taborišče na Štajerskem meljska vojašnica v Mariboru, in to od druge polovice aprila (verjetno že od 16. aprila) do konca julija 1941. Uredili so ga v južni stavbi vojašnice, saj so severni del uporabljali kot taborišče za ujetnike nekdanje jugoslovanske vojske. Preselitveno taborišče v Mariboru so najprej imenovali "Auffangslager Landwehrekaserne Marburg" in nato kar "Umsiedlungslager Marburg". Njegov komandant je bil najprej tridesetletni esesovski podporočnik Rudolf Meyer, doma iz Gradca, ki so ga sredi aprila 1941. leta poslali iz Gradca. V mesecu maju ga je nasledil štiridesetletni esesovski major Harald Lčibius, doma iz Gornje Šlezije, ki so ga poslali iz Moravske

Ostrave in se v Mariboru bojda ni obnesel. Tretji in zadnji komandant je bil esesovski poročnik Max Koller. Taboriščni zdravnik je bil dr. Georg Lipitt. Vodja straž v tem taborišču je bil esesovski poročnik dr. Alitsch, stražarji pa člani oddelkov SA, SS in SSK iz Gornje Stajerske, pozneje pa policisti iz rezervne policijske čete "Wien".

V taborišče v meljski vojašnici v Mariboru so pripeljali veliko večino tistih ljudi, ki so jih izgnali v Srbijo, in večino tistih, ki so jih izgnali v Hrvaško in Bosno. Že 8. maja 1941. leta je bilo v njem 952 oseb, 895 moških in 57 žensk; največ je bilo uradnikov in uradnic (214), rokodelcev (154), obrtnikov in industrialcev (114), duhovnikov (88) itd. To so bili le družinski poglavarji in samostojne ženske, ki so jih aretirali kot narodno zavedne in vplivne Slovence ter protifašiste. Njihove družinske člane so namreč pripeljali v taborišče nekaj dni pred tem, ko so izgnance odpeljali v Srbijo (duhovnike na Hrvaško). Potem, ko so se nacisti 4. junija 1941 v Zagrebu sporazumeli z ustaši za vzajemno izganjanje Slovencev in Srbov, so 7. junija s 16 tovornimi avtomobili odpeljali prvi transport izgnancev na železniško postajo v Slovenski Bistrici in od tam z vlakom preko Zagreba, Bosanskega Broda, Sarajeva in Višegrada v Srbijo, južno od reke Save. Zatem je z mariborske železniške postaje odpeljalo v Srbijo še 10 transportov; skupaj so Nemci do 4. julija 1941. leta odpeljali iz mariborskega taborišča v Srbijo enajst transportov s približno 4.500 izgnanci. Potem je preselitveni štab v Mariboru od 9. do 26. julija dal pripeljati v to taborišče nekaj tisoč tako imenovanih priseljencev na Štajersko po letu 1914. Od 11. do 26. julija 1941. leta jih je blizu 6.250 poslal v 14 železniških transportih v ustaško sprejemno taborišče Slavonska Požega, od tod pa so jih ustaši večino poslali v Bosno. Ob koncu julija 1941. leta je moral preselitveni štab izročiti prostore taborišč nemški vojski. Tisti del štaba, ki je bil v tem taborišču (predvsem III. referat za tehnična vprašanja izganjanja), se je prve dni v avgustu preselil na grad Rajhenburg in tam ostal nekaj mesecev.

Grad Rajhenburg. Preselitveno taborišče na gradu Rajhenburg pri Brestanici je preselitveni štab iz Maribora začel urejati v prvi polovici meseca maja 1941. leta najprej kot eno od treh preselitvenih taborišč v Spodnjem Posavju. Vendar predvidenih taborišč v gradovih Brežice in Mokrice Nemci niso uredili, saj jih zaradi spremenjenih preselitvenih načrtov niti ne bi potrebovali. Tako je bilo taborišče na gradu Rajhenburg edino preselitveno taborišče v tem predelu. Do tega časa je bil na gradu trapistovski samostan z vzornim kmetijskim posestvom in s tovarno likerjev, čokolade in sira. Po prvih pogovorih o ureditvi taborišča, ki so bili 13. maja, je naslednjega dne prispel na grad Rajhenburg prvi komandant, šestdesetletni esesovski podporočnik dr. Franz Straub, doma iz Bukovine, ki so ga poslali iz Celovca in se ga izgnanci spominjajo kot zelo ošabnega človeka. Pod njegovim vodstvom so prvi jetniki, ki so jih 25. maja pripeljali iz Celja, začeli preurejati prostore, napeljevati vodovod, popravljati ceste itd. Nekaj časa so jetniki v tem taborišču, ki so ga tedaj še imenovali taborišče za pregled ali "Durchschleungslager", prebivali v grajskih prostorih, kmalu pa so jih premestili v izpraznjene grajske hleve in svisl.

Preselitveni štab v Mariboru je sicer že na začetku sodil, da bo v taborišču Rajhenburg prostora za blizu dva do štiri tisoč jetnikov, ki jih bodo izgnali v Srbijo in v NDH, ni pa tedaj še mogel vedeti, da bo to taborišče postalo največje preselitveno taborišče ne le na Slovenskem, ampak tudi v Evropi, vsaj po številu ljudi, ki so šli skozenj na trnovo pot izgnanstva. V mesecih od maja do julija 1941. leta jetnikov ni bilo mnogo in Rajhenburg so uporabljali bolj kot pomožno taborišče za glavno taborišče v Mariboru. Iz Rajhenburga je odpeljal v Srbijo en sam transport z blizu 240 izgnanci; z istim transportom pa so Nemci izgnali v Zagreb 217 duhovnikov. Več je bilo v njem tistih jetnikov (okrog 3.700), ki so jih po ukinitvi preselitvenega taborišča v Mariboru v

avgustu in septembru 1941 v 7 transportih poslali v NDH (v Petrinjo in Slavonsko Požejo). Takrat je Rajhenburg že bil glavno in tudi edino preselitveno taborišče na Štajerskem. Njegov komandant je bil že omenjeni Koller, esesovci pa so si iz objestnosti izmislili še položaj grajskega glavarja "Burghauptmanna" (glavni narednik Fritz Baltrusch).

Če bi moral preselitveni štab prebivalce iz Posavja in Obsotelja v tako imenovanem tretjem valu izganjati v Srbijo, bi bilo preselitveno taborišče Rajhenburg le eno izmed omenjenih treh taborišč v Spodnjem Posavju. Ko pa je bil v Zagrebu 4. junija 1941. leta sklenjen dogovor, da bodo te ljudi izgnali na Hrvaško, so Nemci predvidevali, da jih bodo večinoma pogнали čez mejo in le del transportirali prek taborišča Rajhenburg. Zaradi razmer v Srbiji in v NDH, ki jih je povzročila vstaja pod vodstvom KPJ, pa so morali nacisti spremeniti tudi ta načrt in prebivalce Posavja in Obsotelja izgnati v Nemčijo. Tako je taborišče Rajhenburg postalo edino taborišče za izgon teh ljudi. Vendar Himmler te naloge ni zaupal več dotodanjemu preselitenemu štabu v Mariboru, ampak je to nalogo zaupal svojemu štabnemu uradu za utrjevanje nemštva v Berlinu, in še posebej esesovskemu brigadnemu generalu Kurtu Hintzerju, ki se je v drugi polovici oktobra nastanil na gradu. Zmogljivost taborišča Rajhenburg so Nemci povečali tako, da so zgradili nekaj barak, nekaj barak pa so postavili tudi blizu železniške postaje v tako imenovanem spodnjem taborišču, ki pa so ga uporabljali spomladi in poleti 1942. leta. Izgon ljudi v Nemčijo so zlovešče naznanili plakati z oznanilom šefa civilne uprave za Spodnjo Štajersko in od 24. oktobra 1941 do 30. julija 1942. leta je novi preselitveni štab poslal v različne nemške pokrajine, največ v Šlezijo in Saško, kar 62 transportov z blizu 37.000 izgnanci. Trnova pot izgnanstva je naše ljudi vodila skozi več kot tristo nemških preselitenih taborišč – Volksdeutsche Mittelstelle. Vmes so marca 1942. leta poslali v taborišče Rajhenburg v Nemčijo tudi transport sorodnikov partizanov in ustreljenih talcev iz Gorenjske in Štajerske. Taborišče so ukini spomladi 1942; poslej so bile na gradu nekatere okupatorjeve ustanove.

Skozi preselitveno taborišče Rajhenburg je v enem letu šlo v izgnanstvo več kot 40.000 Slovencev. Zato je sedaj tam upravičeno Muzej slovenskih izgnancev v Brestanici, kot se sedaj imenuje kraj prežalostnega spomina in opomina. Tu je bilo nekaj množičnih zborovanj slovenskih izgnancev in leta 1971 so tu sprejeli tudi listino o razglasitvi 7. junija – za dan slovenskih izgnancev.

Stari pisker. Na Štajerskem je bilo spomladi 1941. leta več manjših zbirnih preselitenih taborišč, ki naj bi razbremenila – omenjeni večji taborišči. Tako taborišče je bilo v sodnih zaporih "Stari pisker" v Celju. Prve jetnike so vanj pripeljali iz Celja takoj po okupaciji in si jih je 19. aprila 1941. leta ogledal tudi Himmler; 22. aprila pa so pripeljali v "Stari pisker" tudi jetnike iz Savinjske doline. Aretirane osebe, predvidene za izgon v tako imenovanem prvem valu, so imeli nekaj časa zaprte tudi v prostorih kapucinskega samostana in v vojašnici v Celju, vendar so jih potem premestili v "Stari pisker". V maju 1941. leta je bilo v "Starem piskru" že blizu 700 Slovencev, ki pa so jih pred izgonom odpeljali v Maribor ali Rajhenburg.

Župnišče v Šmartnem pri Slovenj Gradcu. Drugo spremenjeno preselitveno taborišče je bilo v župnišču v Šmartnem pri Slovenj Gradcu. Tam je nemška policija že 16. aprila začela z aretacijami Slovencev in jih je najprej zapirala v čakalnici železniške postaje v Slovenj Gradcu, potem ko jih je policija zbrala iz Mislinjske in Šaleške doline že nekaj desetih, jih je 21. aprila prepeljala v omenjeno župnišče in tam uredila taborišče, katerega komandant je bil esesovski stotnik Sepp Strohmeier. Ob koncu aprila je bilo v župnišču že blizu sto jetnikov, med njimi tudi poznejši partizanski pesnik Karel

Destovnik-Kajuh. Tudi te jetnike so odpeljali v taborišče Maribor in Rajhenburg, 26. junija 1941. leta pa so taborišče ukinili.

Borl pri Ptujju. Tretje sprejemno preselitveno taborišče je bilo na gradu Borl pri Ptujju, ki so ga nacisti ustanovili 29. aprila 1941. leta in vanj pripeljali predvsem jetnike iz ptujskih zaporov. Taborišče so imenovali prehodno taborišče ali "Anhaltelager Ankenstein" pa tudi severno taborišče – "Lager Nord". V začetku ga je vodil esesovski poročnik dr. Hermann Garger, za njim pa že omenjeni Meyer, ki je prišel iz Maribora. Prva skupina jetnikov je prebivala v gradu, druga pa na bližnji grajski pristavi. V drugi polovici maja 1941. leta so jetnike prepeljali v Rajhenburg in Maribor, na gradu Borl pa uredili policijske zapore za politične jetnike.

Grad Katzenstein v Begunjah. Posledica tega, da je italijanska vojska v aprilu 1941 zasedla tudi del Gorenjske, je bila, da se je preselitveni štab za Gorenjsko nastanil na Bledu šele ob koncu aprila ali v začetku maja 1941. leta in je šele 1. maja začel urejati svoje preselitveno taborišče. Zanj je izbral grad Katzenstein v Begunjah, kjer je bila že od leta 1875 ženska kaznilnica. V njej je pustil manjše število kaznjenk, obdržal kaznilniškega zdravnika in nekaj časa tudi redovnice, ki pa jih je nato izgnal. Vodstvo preselitvenega taborišča je prevzel esesovski glavni narednik (SS-Hauptscharführer) Werner Klügel.

Prve zapornike, predvsem iz vrst znanih predstavnikov slovenskih političnih strank in organizacij, učiteljev, duhovnikov in drugih izobražencev vseh poklicev je nemški okupator pripeljal v taborišče v začetku maja 1941. leta. Do sredine maja je bilo v njem že nekaj sto oseb, predvidenih za izgon z Gorenjske. Vendar zaporniki niso ostali v Begunjah niti tri tedne, ker je nemški okupator medtem že sklenil preselitveno taborišče urediti na ustreznem kraju, poslopje begunjskega gradu pa uporabiti za osrednje policijske zapore za politične jetnike iz vse Gorenjske in iz Mežiške doline. Tako so Nemci 20. maja za izgon predvidene ljudi z avtomobili odpeljali v novo preselitveno taborišče Sentvid nad Ljubljano.

Šentvid nad Ljubljano. Preselitveno taborišče Šentvid nad Ljubljano je preselitveni štab na Bledu uredil v drugi polovici maja 1941 v dotedanji gimnaziji v Šentvidu nad Ljubljano (Škofovi zavodi "Sv. Stanislava"). Za to poslopje se je odločil verjetno zato, ker je bilo prazno, dostopnejše za Gorenjsko in tudi Mežiško dolino kot pa Begunje in ob prometni poti. Ne smemo namreč pozabiti, da je takrat nemški okupator še predvideval, da bo z Gorenjske in iz Mežiške doline izgnal v Srbijo več kot sto tisoč ljudi. Ko so 28. aprila Nemci prišli v Šentvid, so še istega dne izgnali iz gimnazijskega poslopja vse, ki so prebivali v njem, razen nemških dijakov s Kočevskega, ki so jih zapolnili kot prevajalce in za opravljanje gospodarskih poslov. Severno stran poslopja so ogradili z žično oviro (drugje je bil visok zid), do glavnih vhodnih vrat pa so položili železniško progo z železniške postaje Vižmarje.

V taborišče, ki se je imenovalo "Umsiedlungslager St. Veit ober Laibach" in kate-rega komandant je bil že omenjeni Klügel, so prve jetnike pripeljali 20. maja iz Begunj. Do 20. junija jih je bilo v njem že okoli osemsto, večinoma moških družinskih poglavarjev in samostojnih žensk, predvidenih za izgnanstvo v Srbijo v prvem valu. Kot vemo, drugih skupin, denimo priseljencev po letu 1914, takrat niso zapirali. Na Bledu, v Celovcu in tudi v Berlinu so se potegovali za to, da bi jih iz vojno-gospodarskih in tudi rasnih razlogov pustili doma, kar se je tudi zgodilo. Tik pred odhodom transportov izgnancev v Srbijo so v začetku julija pripeljali v taborišče tudi svojce jetnikov. Od 6. do 10. julija 1941. leta so iz taborišča odpeljali v Srbijo pet transportov z 2387 izgnanci.

Transporti so peljali skozi Ljubljano in prvi so se ustavili na glavni železniški postaji, kjer je Rdeči križ izročal izgnancem pakete. Osvobodilna fronta je ob tem organizirala množične demonstracije proti fašističnemu nasilju. Zato so italijanske oblasti prepovedale ustavljanje transportov na tej postaji, slednjič pa tudi prevoz transportov skozi Ljubljano.

Ceprav je Himmler že 25. avgusta 1941. leta ukazal odložiti množično izganjanje Slovencev z Gorenjske zavoljo narodnopolitičnih razlogov do konca vojne, nacisti niso ukiniteli preselitvenega taborišča Šentvid. Obdržali so ga še leto dni, gestapo pa je v njem zbiral tiste, ki jih je iz maščevalnih nagibov izgnal na tuje. Tako je v septembru 1941. leta zbral prebivalce požgane Rašice in jih nato zadnje dni v septembru preko taborišča Rajhenburg odpeljali v Slavansko Požego. V taborišče Šentvid so v januarju 1942. leta zaprli tudi 86 prebivalcev požganih Dražgoš in nato nekatere preko taborišča Rajhenburg v mesecu marcu tega leta poslali v Nemčijo.

Izgon prebivalcev teh dveh požganih vasi je bil le uvod v izganjanje velike skupine sorodnikov partizanov in ustreljenih talcev s Štajerske in z Gorenjske v Nemčijo. Neki vir navaja, da je to ukazal Himmler že 24. januarja 1942. leta, zagotovo pa vemo, da je to ponovno ukazal v svojih navodilih za boj proti narodnoosvobodilnemu gibanju v obeh zasedenih slovenskih pokrajinah, ki jih je izdal 25. junija 1942. leta. Spomladi in poleti 1942. leta je gestapo zbral v taborišču Šentvid nekaj sto ljudi, med katerimi so bili tudi tisti iz 11 požganih in z zemljo zravnanih vasi na Gorenjskem, v katerih so vse moške prebivalce nad 15 let postrelili in njihova trupla zmetali v ogenj. Iz taborišča so od aprila do avgusta 1942. leta poslali v Nemčijo najmanj sedem transportov ljudi. Ker se je nacistom zelo mudilo, da bi v gimnaziji v Šentvidu uredili tako imenovano nacionalnopolitično vzgojno ustanovo, to je šolo za mlade nacistično-nacionalistične aktiviste, so v avgustu 1942. leta preselitveno taborišče ukiniti oziroma preselili.

Goričane pri Medvodah. Novo preselitveno taborišče za sorodnike partizanov in ustreljenih talcev je gestapo uredil v nekdanjem škofijskem dvorcu Goričane pri Medvodah. Od tam so od avgusta 1942. do avgusta 1944. leta poslali v nemška taborišča. Volksdeutsche Mittelstelle blizu 7000 ljudi. Zanimivo je, da pri njihovem izganjanju niso ločili otrok od staršev, kot so to delali na Štajerskem.

Okoliška osnovna šola v Celju. Na Štajerskem je namreč gestapo veliko bolj skrbno pripravljaval izgon sorodnikov partizanov in ustreljenih talcev po omenjenih Himmlerjevih navodilih, pri čemer se je opiral tudi na delovanje vodstev Štajerske domovinske zveze. Pobuda za ta zločin je namreč prišla od celjskega okrožnega vodje Antona Dorfmeistra. Posebno preselitveno taborišče za to vrsto izgnancev je gestapo uredil v prostorih okoliške osnovne šole v Celju spomladi 1942. leta in ga imenoval "Auffangslager Cilli". Že sredi maja so okrog šole potegnili žično oviro in postavili stražni stolp, čeprav so predvidevali, da bo tam samo začasno taborišče. Gestapo je namreč predvideval, da bo trajnejše taborišče uredil v nekdanjem vojaškem skladišču ob sedanji Ljubljanski cesti, vendar mu ga vojska ni odstopila.

Aretirane družine sorodnikov partizanov in ustreljenih talcev s Štajerske so začeli zbirati v taborišču 3. avgusta 1942. leta in so jih v nekaj dneh zbrali 1262, med njimi celo 526 otrok in mladine do 18. leta starosti. Drugi val aretacij je bil 15. avgusta, ko so pripeljali kakih 220 oseb. Odrasle moške in ženske so odpeljali v koncentracijsko taborišče Auschwitz na Poljskem, kjer so jih večino v nekaj tednih umorili s plinom, otroke pa so preko taborišča Frohnleiten pri Gradcu odpeljali v nemška taborišča, zlasti tista na Bavarskem, kjer jih je nekaj sto prevzela organizacija "Lebensborn", da bi jih ponudila v posvojitev nemškim ljudem. V naslednjih štirih akcijah od oktobra 1942 do

junija 1943. leta so odpeljali v nemška taborišča Volksdeutsche Mittelstelle blizu tisoč oseb, vendar niso več ločili otrok od odraslih.

Preselitvena taborišča na Gorenjskem in Štajerskem so bila zastražena in nekatera (meljska vojašnica, grad Rajhenburg, gimnazija Šentvid nad Ljubljano) celo obdana z bodečo žico. Po prihodu v taborišče so aretiranim pobrali vse, celo žepne nožičke, ključče, vžigalice itd., posebno skrbno pa so iskali zlatnino in srebrnino, nakit, pobrali so jim celo poročne prstane, medaljončke, žepne ure in seveda tudi denar, vrednostne papirje in hranilne knjižice. Polastili so se tudi perila, oblek, posteljnine, jestvin, mila itd. Za izgon predvidene osebe so lahko ob aretaciji, ki je bila ponavadi ponoči ali v zgodnjih jutranjih urah, vzele s seboj le najnujnejše, kolikor je šlo v kovček, vse drugo pa so morale pustiti v stanovanju, ki so ga policisti takoj zaklenili in na vrata prilepili letak, ki je oznanjal, da je stanovanje zaplenjeno v korist državnega komisarja za utrjevanje nemštva. Ob prihodu v taborišče pa so ljudje izgubili še tisto, s čimer bi si potem v izgnanstvu lahko pomagali v najhujši stiski.

Milejši je bil odnos nacistov do tistih izgnancev iz Posavja in Obsotelja, ki so jih prepeljali v taborišča Volskdeutsche Mittelstelle v Nemčiji. Ker so jih "sprejeli" v nemški rajh, jih niso telesno preiskali, odvzeli denarja, nakita in drugih predmetov, lahko pa so vzeli s seboj prtljago, kolikor so jo mogli nositi.

Aretirane so nacisti v mariborskem taborišču Meljska kasarna zasmehovali in sramotili zato, ker so bili Slovenci, zlasti še, če so bili izobraženci. Mladi nemški policisti so počenjali z njimi vse, kar so si mogli izmisliti. Poseben užitek jim je bila telovadba, predvsem počepi in plazenje po umazanih tleh. Vpregli so jih, zlasti izobražence, v vozove in kot živina so morali po mariborskih ulicah prevažati hrano in drugo. Duhovnikom so ukazali, naj z golimi rokami ali z majhnimi posodicami praznijo greznice, gonili so jih rušit mariborsko pravoslavno cerkev itd. Posameznike so za najmanjšo kršitev dnevnega reda zapirali v bunkerje, v kleti v podzemlju, kjer so jih tolkli z revolverji, jim izbijali zobe, lomili rebra, nečloveško pretepali, potem pa jih imeli nekaj dni zaprte na kamnitih ali betoniranih tleh, da so jim oteklina in podpludbe nekoliko upadle. V Šmartnem pri Slovenj Gradcu so jetnike zapirali v dimnik, kjer so lahko stali le sključeni. V vseh taboriščih so strašili jetnike z orožjem. Takšno ravnanje nacistov s slovenskimi jetniki je nekatere zapornike pahnilo v samomor. Tako si je v aprilu 1941. leta neki mariborski trgovec, nekdanji borec za severno mejo, vzel življenje tako, da je skočil skozi okno v prvem nadstropju. V Rajhenburgu si je neka jetnica prerezala žile v zapestju, vendar so jo pravočasno rešili itd. Za veliko večino jetnikov, poznejših izgnancev, velja, da so se do nemškega okupatorja vedli dostojanstveno, kar je razkačilo samega Himmlerja in druge nacistične veljake.

SLOVENCİ POD NACISTIČNIM GOSPOSTVOM 1941–1945*

1. Slovenci v Nemškem rajhu po letu 1933 in nacistična politika do njih

Nacistični režim so najprej okusili tisti Slovenci in Slovenke, ki so pred letom 1941 živeli v t. i. Starem rajhu ali od marca 1938 v avstrijskih pokrajinah. O položaju prvih ne vemo ničesar, več vemo o slovenski manjšini na Koroškem in Zgornjem Štajerskem po priključitvi Avstrije k Nemčiji leta 1938. Glede odnosa nacistov do nje ločimo dve obdobji, in sicer prvo, ki je trajala do aprila 1941, in drugo, ki zajema obdobje po napadu držav trojnega pakta na Jugoslavijo. V prvem obdobju so morali nacisti še upoštevati, da je v Kraljevini Jugoslaviji nemške manjšina in da gre za nekakšno recipročnost. Seveda je dejstvo, da je na Koroškem slovenska manjšina, morala upoštevati tudi vlada Kraljevine Jugoslavije. Kljub temu so že iz leta 1938 znani nastopi krajevnih oblasti proti posameznim slovenskim društvom. Sledile so zahteve po odstranjevanju slovenskih zasebnih dvojezičnih napisov, omejevanje kulturne dejavnosti manjšine ter neposredni nastopi oblasti proti posameznim slovenskim ustanovam. Hkrati so nacisti poskušali iz dežele odstraniti najvidnejše slovenske kulturne delavce, tako predsednika kot podpredsednika osrednje slovenske kulturne organizacije na Koroškem – Slovenske prosvetne zveze. Najhujši udarec pa so namenili odstranitvi slovenske besede iz takratnih osnovnih – dvojezičnih šol, in to kljub temu, da je bila glavna naloga rabe slovenskega jezika v južnokoroških ljudskih šolah še iz časa habsburške monarhije uvajanje slovenskih učencev v nemški jezik. S šolskim letom 1938/39 je bila na območju dotdanjega utrakvističnega šolstva odstranjena še zadnja sled dvojezičnosti in slovenskega jezika; izginilo je okoli 67 dvojezičnih šol. Vzporedno z omejevanjem slovenskega jezika so pričeli nacisti ustanavljati posebne otroške vrte, namenjene poučevanju slovenskih otrok; do srede leta 1939 so jih ustanovili 35.

Ko so nacistične oblasti leta 1939 potrdile pravila slovenske Prosvetne zveze na Koroškem, je tudi jugoslovanska vlada dovolila obnovo prej ukinjene Švabsko-nemške kulturne zveze (Schwäbisch-deutscher Kulturbund – SDKB). Najvidnejšim voditeljem slovenske manjšine na Koroškem je z izražanjem lojalnosti novim, nacističnim oblastem še nekako uspevalo vzdrževati slovensko kulturno življenje. So pa nacistične oblasti na Koroškem preganjale narodno zelo zavedne slovenske katoliške duhovnike, ki jih je morala krška škofija prestaviti, znana pa je tudi smrtna žrtev nekdanjega deželnozborskega in kmečkozboarskega poslanca ter predsednika Krščansko-socialne zveze, predhodnice Prosvetne zveze, duhovnika Vinka Poljanca.

Po zasedbi in razkosanju Kraljevine Jugoslavije nemški nacisti niso imeli več nobenih pomislekov za popolno germanizacijo Koroške. Že aprila 1941 je gestapo spravil za zapahe več kot 50 slovenskih duhovnikov in jih nekaj odgnal tudi v koncentracijska taborišča. Takoj so bila prepovedana vsa slovenska kulturna društva, zaplenjena pa je bila njihova imovina. Poseben udarec je doživela tudi slovenska združna organizacija – Zveza slovenskih zadrug, ki je združevala 48 različnih zadrug. Na konferenci v nemškem notranjem ministrstvu 12. novembra 1941 so se dogovorili za ukrepe, ki so zajemali imenovanje nacistov za komisarje slovenskih zadrug ter nasilno odstranitev slovenskih odborov. Hkrati je bila potrjena že izpeljana zaplemba vsega imetja slovenskih zadrug.¹

* Tone Ferenc, Bojan Godeša: Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju : Slownisch-österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert, Historia 8, Ljubljana 2004, str. 177–218.

1 Auguštín Malle; Valentin Sima (Hrsg./Izd.), Der "Anschluss" und die Minderheiten in Österreich. "An-

Uničenju slovenskega kulturnega in gospodarskega življenja na Koroškem so sledile konkretne priprave gestapa in upravnih ter političnih organov (NSDAP) za izgon koroških Slovencev, ki so ga nato po Himmlerjevi naredbi z dne 25. avgusta 1941 lahko sredi aprila 1942 izvedli le v omejenem obsegu. Dvojezično območje na Koroškem, ki ga je še posebej označila Himmlerjeva naredba od 6. februarja 1943 (v okrožju Wolfsberg 4 občine, v okrožju Velikovec 21, v okrožju Celovec 23, v okrožju Beljak 14 in v okrožju Šmohor 4 občine, skupaj torej 66), je bilo že do tedaj, še bolj pa kasneje, naseljitveno območje predvsem za nemške preseljence iz Kanalske doline.²

Kakšne ukrepe za popolno in hitro germanizacijo Koroške so predvideli, je 10. julija 1942 v Celovcu povedal vodja pokrajinskega urada za narodnostna vprašanja na Koroškem, Alois Maier Kaibitsch. "Na območju severno od Karavank se mora govoriti nemško; to je treba doseči na vsak način. Biti smejo samo še nemški napisi. V cerkvah, na praporih, križih, kažipotih in nagrobnikih, na pokopališčih. Vsakdo se mora postaviti v službo te naloge. In vindišarske napise, kjer koli bi še bili, prijaviti pokrajinskemu uradu za narodnostna vprašanja. Na nekdanjem jezikovno mešanem območju je še vedno veliko število slovenskih knjig, posebno verskega značaja; tudi te morajo izginiti. /.../ Vindišarji, ki so se priznali k nemški narodni pripadnosti, so tudi Nemci in za Slovence tukaj ne more biti več prostora."³

2. Položaj v Dravski banovini pred napadom sil osi na Jugoslavijo (1938–1941)

Uradno stališče jugoslovanske vlade, ki jo je vodil zблиževanju z nacistično Nemčijo naklonjeni dr. Milan Stojadinović do priključitve Avstrije k Nemškemu rajhu, je bilo, da je treba na dogodke marca 1938 gledati kot na notranje nemško vprašanje, ki se rešuje po načelu pravice do samoodločbe narodov. Hkrati je izražalo prepričanje, da pomeni anšlus ob zagotovilih nacističnih oblastnikov o nedotakljivosti jugoslovansko-nemške meje, trajno jamstvo proti obnovi habsburške monarhije, ki bo hkrati prispevalo k omejitvi italijanskega vpliva. Od teh uradno izraženih predvidevanj se je uresničilo le tisto o Habsburžanih, kar pa ni pomenilo, da niso ob njih obstajale tudi drugačne ocene. Tako je npr. britanski poslanik v Beogradu predvidel: "Jugoslavija se bo, mislim, delala, kot da zagotovila jemlje dobesedno in bo storila vse mogoče, da bi ostala v njeni milosti, medtem pa bo krepila svojo obrambno moč z vsemi dosegljivimi sredstvi."⁴ Zelo močno je bilo namreč prepričanje, da ne gre verjeti obljubam nacističnih voditeljev ter da pomeni anšlus samo prvi korak k uresničitvi starega velikonemškega cilja, t. j. nemškega mostu do Jadrana.

šlus" in manjšine v Avstriji. Klagenfurt 1989; August Walzl, "Als erster Gau ..." Entwicklungen und Strukturen des Nationalsozialismus in Kärnten. Klagenfurt 1992; Koroški Slovenci v Avstriji včeraj in danes. Ljubljana, Celovec 1984; Das gemeinsame Kärnten. Skupna Koroška. Dokumentation des deutsch-slowenischen Koordinationsausschusses der Diözese Gurk, 9, Klagenfurt 1980.

2 Tone Ferenc, Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941–1945. Viri o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji 1941–1945. Maribor 1980 (dalje: Ferenc, Quellen), dok. 214, 216, 217, 219 in 291; Narodu in državi sovražni. Pregon koroških Slovencev 1942. Volks- und staatsfeindlich. Die Vertreibung von Kärntner Slowenen 1942. Celovec/Klagenfurt 1992 (dalje: Volks- und staatsfeindlich); Auguštín Malle /ur./red.), Pregon koroških Slovencev. Die Vertreibung der Kärntner Slowenen. 1942–2002. Klagenfurt/Celovec 2002 (dalje: Pregon koroških Slovencev); Marko Gariup, Op-cija za tretji rajh v Kanalski dolini. Trst 2000; National Archives Washington, microcopy T-81, navitek 279, Mesečna poročila o sprejemanju optantov iz Južne Tirolske in Kanalske doline na Koroškem.

3 Ferenc, Quellen, dok. 235.

4 Dušan Biber, Britanci o Stojadinoviću in Münchnu. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1978, št. 1, 112 (dalje: Biber, Britanci o Stojadinoviću).

Zato je nastalo splošno vznemirjenje zlasti v Sloveniji, ki je bila, potem ko je velika Nemčija postala stvarnost in sosedna na Karavankah, najbolj izpostavljena. Narodno-obrambna misel in gibanje v okviru organizacij posameznih političnih taborov sta sicer oživela že sredi tridesetih let, predvsem v skrbi za narodne manjšine v Avstriji, Italiji in na Madžarskem, toda po anšlusu je bila osrednja pozornost obrnjena predvsem k severni meji in proti nadaljnjemu širjenju nacističnih organizacij in njihove propagande. Narodnoobrambno gibanje se je najbolj potrjevalo v množičnih akcijah za uresničitev različnih narodnih zahtev, v predvolilnih nastopih, na demonstracijah, shodih, taborih, izletih, kulturnih in športnih prireditvah. Izrazito protifašistično gibanje se je vse bolj širilo in zajelo vse sloje prebivalstva, ne glede na strankarsko pripadnost. Izstopali so zlasti študentje in nasploh mladina, ki so bili kritični do zunanjepolitične preusmeritve Jugoslavije na Nemčijo in Italijo ter tudi do režima JRZ, ki ga je v Sloveniji kot njegov sestavni del predstavljala Koroščeva SLS. Tedaj maloštevilni in podtalno delujoči slovenski komunisti so se v sklopu ljudskofrontne politike na podlagi protifašizma in programa reševanja slovenskega nacionalnega vprašanja osredotočili prav na te nezadovoljne skupine.⁵ Posebno obliko v protifašistični dejavnosti po anšlusu predstavljajo tudi skupine iz liberalnega tabora, ki so v sodelovanju z različnimi britanskimi obveščevalnimi službami tajno delovale na obveščevalnem področju, pri sabotažah in pri reševanju emigrantov iz Nemčije itd.⁶ Čeprav je imel voditelj SLS dr. Anton Korošec kot notranji minister pomembno vlogo v jugoslovanski vladi, na katero so leteli očitki glede stališča do anšlusa, so se tudi v katoliškem taboru z dejavnostjo prek svojih narodnoobrambnih organizacij pridružili splošnemu razpoloženju v slovenski javnosti. Tudi Koroščevi ukrepi kot notranjega ministra proti nemški manjšini v Jugoslaviji po anšlusu so vplivali, da je bil na prigovarjanje nemškega poslanika Viktorja von Heerena po volitvah leta 1938 odstranjen iz Stojadinovičeve vlade.⁷

V tem času tradicionalni idejni tabori na Slovenskem, nastali konec 19. stoletja, t. j. katoliški, liberalni in marksistični, niso bili več enotni. Na podlagi novih opredelitev, zlasti v odnosu do komunizma in fašizma, je v tridesetih letih prihajalo do prestrukturiranja političnega prostora. V najmanjšem taboru na Slovenskem, t. j. med marksisti, so na račun socialistov pridobivali zlasti komunisti, ker so se preusmerili k perečim problemom tedanje slovenske družbe (protifašizem, nacionalno vprašanje). Kljub temu so bili komunisti na Slovenskem še vedno maloštevilni. Slovenski liberalci so bili razcepljeni na množico različnih političnih in intelektualnih skupin, ki jih je najbolj ločeval prav odnos do aktualnih problemov (narodnega vprašanja, državne ureditve, demokracije, fašizma in komunizma). Tem vprašanjem so se pridružili še generacijski spori, tako da je bil celoten tabor v precejšnji krizi in so se že začele, zlasti med mlajšimi, pojavljati prve zahteve po njeni prebroditvi in strnitvi vrst.⁸ Med največjimi centralističnimi in unitarističnimi pritiski je v prvi polovici tridesetih let prišlo do več političnih pobud (npr. federalistična slovenska deklaracija SLS), ki so zblížale in na narodni osnovi povezale zelo nasprotne politične skupine. Po vstopu Korošca v vlado leta 1935 pa je politika vodilne katoliške stranke doživela preobrat. V njej se je okrepilo tudi trdo ideološko jedro, ki se je zavzemalo za zaostren ideološki boj in novo delitev duhov – tokrat ne le, kar zadeva liberalizem, temveč posebno kar zadeva komunizem, zlasti še po začetku španske državljanske vojne in papeški okrožnici *Divini redemptoris*

5 Slavko Kremenšek, *Slovensko študentovsko gibanje 1919–1941*. Ljubljana 1972; Alenka Nedog, *Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji od leta 1935 do 1941*. Ljubljana 1978.

6 Jerca Vodušek Starič, *Slovenski špijoni in SOE 1938–1942*. Ljubljana 2002.

7 Dušan Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*. Ljubljana 1966, 152–154 (dalje: Biber, *Nacizem in Nemci*).

8 Bojan Godeša, *Kdor ni z nami, je proti nam*. Slovenski izobraženci med okupatorji, *Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*. Ljubljana 1995, 44–46 (dalje: Godeša, *Kdor ni z nami*).

(1937).⁹ Ob dejstvu, da je bila tedaj dejanska možnost komunistične revolucije zane-marljiva, je bil umetno vzpostavljen in nato vzdrževan občutek komunistične nevarnosti predvsem v funkciji načrtovane popolne prevlade v vseh segmentih slovenske družbe, ki se je najbolj radikalno izrazil v reku "le dober katoličan je lahko pravi Slovenec". Na takih temeljih so poskušali strniti vrste tudi v katoliškem taboru. Ta usmeritev vodstva katoliškega gibanja v drugi polovici tridesetih let pa je imela mnogokrat prav nasprotno učinke od pričakovanih. Umetno poudarjanje komunistične nevarnosti je komunistom pripisovalo večjo vlogo, kot so jo dejansko imeli, hkrati pa je poskus nasilnega poenotenja pospešil diferenciacijo v katoliških vrstah in okrepil njihovo opozicijsko usmeritev. Tako je bilo tudi v tradicionalno homogenem in v slovenskem političnem prostoru prevladujočem katoliškem taboru tik pred drugo svetovno vojno več skupin, ki so se razlikovale v odnosu do ključnih problemov svojega časa.

Kljub temu, da je znotraj vseh idejnih taborov anšlus okrepil občutek narodne ogroženosti, pa tudi v tako pomembnih vprašanjih, ne glede na ideološke razlike, ni prispeval k skupnemu nastopanju oziroma koncentraciji političnih sil. Tako je Kocbekova, sicer nekaj kasneje izražena zahteva ("najprej zgodovinsko, nato ideološko stališče") na predvečer druge svetovne vojne ostala v izraziti manjšini.

Na začetku druge svetovne vojne leta 1939 so se Slovenci znašli v izjemno neugodnem položaju. Na mednarodnem področju zaradi slabo prikrivanih osvajalnih teženj po slovenskem ozemlju s strani sosedov, v notranji politiki pa je bila po sporazumu Cvetković-Maček (26. avgust 1939) slovenska politika potisnjena na obrobje. Sporazum je namreč pomenil, da je jugoslovanski politični vrh v federalistični preureditvi države upošteval le rešitev hrvaškega vprašanja, medtem ko so slovenskega obšli. Najmočnejša slovenska avtonomistično-federalistična sila, nekdanja SLS, je zato skušala doseči, da se v Jugoslaviji reši tudi državnopравни položaj slovenskega naroda. Prizadevanja v obliki zahteve po ustanovitvi Banovine Slovenije so sicer intenzivno potekala (npr. priprava besedil za vrsto uredb, študija dr. Andreja Gosarja *Banovina Slovenija* itd.), vendar so priprave prekinili zaradi zunanjepolitičnih razlogov, tako da na zadnjem zasedanju februarja 1941 o ustanovitvi Banovine Slovenije banski svet ni več razpravljal.¹⁰ To pa seveda ni pomenilo načelne opustitve zahtev po avtonomiji, bile so le prestavljene v prihodnost.¹¹

Vodstvu SLS na čelu s Korošcem tako pri oblikovanju svoje nacionalne politike pravzaprav ni ostajalo veliko manevrskega prostora. Tako se je še bolj utrdilo prepričanje o jugoslovanskem državnem okviru kot najboljši rešitvi nacionalnega vprašanja, tako naj bi Korošec na začetku vojne izjavil, da "je tudi najslabša Jugoslavija za Slovence najboljša rešitev".¹² V mednarodnem pogledu pa je bil cilj vodstva SLS Jugoslavijo čimdlje časa obdržati zunaj vojaškega spopada.

V že navedeni izčrpnih analizi, ki so jo po anšlusu napisali britanski diplomati v Beogradu, so v Londonu ugotavljali: "Dejstvo je, da britanski nasveti ali francoski očitki ne bodo odločali o prihodnji politiki Jugoslavije. Pobuda je v rokah Nemčije, pot, po kateri gre Jugoslavija, bo rezultat akcije Nemčije, in upajmo, napak Nemčije."¹³ Po začetku druge svetovne vojne so se ta predvidevanja izkazala za resnična, saj je jugoslovanska

⁹ Peter Vodopivec, Moč in nemoč ideje in politike ljudske fronte. Prispevki za novejšo zgodovino, XLI, 2001, št. 2 (Slovenci in leto 1941), 37 (dalje: Vodopivec, Moč in nemoč).

¹⁰ Jurij Perovšek; Miroslav Stiplovšek, Volja po slovenski državnosti v letih 1918–1941. Od sanj do resničnosti (Razvoj slovenske državnosti). Ljubljana 2001, 117–118.

¹¹ Jurij Perovšek, Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih. Slovenska trideseta leta (zbornik). Ljubljana 1997, 25–32.

¹² Ruda Jurčec, Skozi luč in sence 1914–1958, III. del (1935–1941). Buenos Aires 1969, 293.

¹³ Biber, Britanci o Stojadinoviću, 112.

vlada sicer razglasila uradno nevtralnost, a se je bila dejansko prisiljena približevati silam osi, ki so imele pobudo. Ta usmeritev je prišla posebno do izraza po padcu Francije poleti 1940, ko so sile osi obvladovale evropsko celino in se je mnogim zdelo, da je njihova zmaga neizbežna. V takem položaju se je Korošec, ki je na željo princa namestnika Pavla Karadjordjevića junija 1940 ponovno vstopil v vlado, odločil za politiko tesne naslonitve na nacistično Nemčijo. Kot prosvetni minister je začel izdajati prve rasistične in protisemitske uredbe. Nemški diplomati so tako jeseni 1940 ocenjevali, da bo Korošec lahko koristen za nemške interese, ker je edini pomembnejši jugoslovanski državnik, ki z resničnim notranjim prepričanjem vodi boj proti Judom, prostozidarjem in komunistom, in hkrati vidi edino možnost za zaščito slovenske domovine v tem, da se najtesneje nasloni na os, zlasti na Nemčijo.¹⁴ Sicer pa so menili, da je v srcu še vedno nenaklonjen Nemcem in izvaja tako proosno politiko predvsem zaradi strahu pred nemško močjo. Po Koroščevi smrti je tudi njegov naslednik na čelu SLS, duhovnik dr. Fran Kulovec, čeprav se je bolj kot predhodnik povezal z voditeljem HSS dr. Vladkom Mačkom, nadaljeval s tako usmeritvijo in tudi podprl pristop Jugoslavije k trojnemu paktu. Že Korošec je računal z možnim razpadom Jugoslavije in je skušal po slovaškem zgledu pripraviti ugodna tla za morebitno rešitev položaja ob okupaciji Slovenije. V tem smislu gre razumeti tudi akcijo dr. Kulovca in dr. Mihe Kreka 5. aprila 1941 pri slovaškem poslaniku v Beogradu in Natlačnov odhod v Celje 11. aprila 1941.¹⁵ Toda politika treh okupatorjev, nemškega, italijanskega in madžarskega, je nato dejansko pokazala, da v "novem" nacističnem redu ni prostora niti za Slovence kot etnično enoto, kaj šele za slovensko državo.

Narodnoobrambno gibanje je bilo po začetku druge svetovne vojne, zaradi silam osi naklonjene politike SLS, pa tudi zaradi spremenjene politike slovenskih komunistov po paktu Hitler-Stalin, nekoliko oslabiljeno. Po navezavi diplomatskih odnosov med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo (junij 1940) so jugoslovanski komunisti začeli z ustanavljanjem Društva prijateljev Sovjetske zveze, kar je v Sloveniji pomenilo predvsem nasprotovanje enostranskemu navezovanju na nacistično Nemčijo, kar je prav takrat zagovarjal dr. Korošec. Jeseni 1940 pa so na 5. državni konferenci KPJ v svoje delovanje posredno vključili tudi protifašistično stališče, ki je bilo zaradi veljavnosti pakta Hitler-Stalin zavito v še bolj nedoločen izraz "nevarnost totalitarnih držav".¹⁶ Kljub tej previdnosti so tako stališče KPJ v nemškem poslaništvu v Beogradu že razumeli kot "napoved boja proti politiki sil osi".¹⁷ V skladu z novo opredelitvijo so se komunisti začeli povezovati tudi z različnimi opozicijskimi skupinami meščanskih strank. Tako so v Sloveniji navezali stike s predstavniki krščanskosocialističnega sindikata Jugoslovanske strokovne zveze ter predstavniki Sokolov, ki so bili nezadovoljni s politiko uradnega vodstva, in z njimi sklenili akcijske sporazume. Tako se je porajalo jedro bodoče Osvobodilne fronte slovenskega naroda ravno v času (februar 1941), ko so tudi britanski diplomati opažali, da je narodnoodporniška volja med prebivalstvom v Sloveniji vsekakor prisotna in živa.¹⁸

¹⁴ Biber, *Nacizem in Nemci*, 225–226.

¹⁵ Bojan Godeša, *Odnos SLS do vprašanja rešitve državnopravnega položaja Slovenije po napadu sil osi na Jugoslavijo*. Prispevki za novejšo zgodovino, 2001, št. 2 (Slovenci in leto 1941), 82–84 (dalje: Godeša, *Odnos SLS*).

¹⁶ Bojan Godeša, *Priprave na revolucijo ali NOB? (Delovanje slovenskih komunistov v času od poletja 1940 do napada nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo)*. Slovenski upor. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. Ljubljana 1991, 76–77.

¹⁷ Dušan Biber, *Komunistična partija Jugoslavije in njeni pogledi na Anglijo 1939–1943*. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1983, št. 1–2, 125.

¹⁸ Godeša, *Odnos SLS*, 97; Vodopivec, *Moč in nemoč*, 41.

3. Odnos nacistov in drugih Nemcev do Slovencev

Nemški nacizem v svoji nacionalistični ali celo šovinistični ter rasistični ideologiji na Slovane ni gledal prijazno, poleg tega pa je ravno v slovanskih deželah iskal življenjski prostor (Lebensraum) za nemški narod ali tudi za Germane. Vodja Nemškega rajha Adolf Hitler je še posebej sovražil Čeha in Slovence, ki da so pripomogli k okrnitvi Avstrije. Program Nemške nacionalnosocialistične delavske stranke (NSDAP) iz leta 1920 je zahteval združitev Nemcev v veliko Nemčijo in odpravo versajske in senžermenske mirovne pogodbe; odprava senžermenske mirovne pogodbe bi seveda pomenila tudi vrnitev vsaj dela slovenskega ozemlja, ki je po prvi svetovni vojni pripadlo Jugoslaviji. Nemci v Avstriji so leta 1918 zelo nasprotovali, da bi od Avstrije odtrgali del Koroške in Štajerske. Tako kot nemški krogi niso bili zadovoljni s senžermensko mirovno pogodbo, slovenski niso bili zadovoljni z izidom plebiscita na Koroškem 10. oktobra 1920.

Nemški publicisti so med dvema vojnama zahtevali vrnitev delov slovenskega ozemlja Avstriji, ali po marcu 1938 k Nemškemu rajhu, in so svoje zahteve utemeljevali na različne načine, največ z nacionalnopolitičnimi, gospodarskimi in s prometnimi razlogi. Med nemškimi publicisti je bil najzahtevnejši dr. Friedrich Lange z značilnim psevdonimom Adriaticus, ki je zahteval tudi vrnitev cele Kranjske,¹⁹ med znanstveniki pa dr. Helmut Carstanjen, ki je zahteve po vrnitvi precejšnjih delov slovenskega ozemlja utemeljeval s teorijo o nemškem narodnem ali kulturnem prostoru, ki jo je pred njim razvil nemški geograf Albrecht Penck,²⁰ in vindišarsko ali vendsko teorijo, ki jo je leta 1914 v Celovcu razglasil neimenovani pisec in nadaljeval zgodovinar dr. Martin Wutte.²¹ Najobsežnejše Carstanjenovo delo *Sprache und Volkstum in der Untersteiermark*, ki ga je objavil leta 1934 pod psevdonimom Gerhard Werner, vsebuje sklep: "Ker sestavljajo Vendi na Spodnjem Štajerskem veliko večino prebivalstva in vidijo v nemštvu svoje naravno in zgodovinsko vodstvo, je tudi dežela – ne glede na vsa državopolitična trenja – slej ko prej nemška in jo je glede na celotni narodni prostor treba videti kot nemško obmejno krajino."²² V neki drugi svoji razpravi pa je dr. Carstanjen zahteval priključitev severne polovice Prekmurja Avstriji.²³

Pri razdelitvi vplivnih območij v Jugovzhodni Evropi naj bi Jugoslavija prišla pod vplivno območje Kraljevine Italije, ki se je pripravljala, da jo napade in si prisvoji njeno ozemlje ali vsaj njegove dele. Hitler je bil v začetku temu naklonjen, ko pa se je zapletel v vojno z Veliko Britanijo, je Benitu Mussoliniju to odsvetoval, še posebno, ko je videl, da se bo vojna z Veliko Britanijo zavlekla in ko je sklenil napasti Sovjetsko zvezo. Ko je Hitler po zlomu Francije pričakoval premirje z Veliko Britanijo in ji ponujal gospostvo na drugih celinah in oceanih in ko je v Srednji in Jugovzhodni Evropi prišlo do ozemeljskih sprememb, so pokrajinski obmejni urad v Celovcu (Gaugrenzlandamt der NSDAP) in Südostdeutsches Institut v Gradcu, ustanovljen leta 1939, ter verjetno tudi nekateri osrednji državni ali strankini uradi v Berlinu sestavili nekaj spomenic z zahtevami po spremembi jugoslovansko-nemške državne meje oziroma po vključitvi nekaterih slovenskih območij v Nemški rajh. V Celovcu so julija 1940 sestavili spomenico o Mežiški dolini in t. i. jeseniškem trikotniku, s katerima so mislili ves radovljiški okraj, avgusta pa še spomenico o radovljiškem, kranjskem in kamniškem okraju, ki so mejili

19 Adriaticus, Deutschlands gerechte Grenzen. Berlin 1924, 65–68.

20 Albrecht Penck, Deutscher Volks- und Kulturboden; Dušan Biber, Nacizem in Nemci.

21 Martin Wutte, Deutsch – Windisch – Slowenisch. Klagenfurt 1927.

22 Gerhard Werner, Sprache und Volkstum in der Untersteiermark. Leipzig 1935.

23 Gerhard Werner, Das Deutschtum des Übermurgebietes (Prekomurje). Geographischer Jahresbericht aus Österreich, XVII, B. d., 1933, 76–90.

na Koroško. V Gradcu so julija 1940 sestavili spomenico o južni meji Štajerske in v njej predvideli tri možnosti za novo mejo: 1) t. i. vitanjsko črto, ki sta jo takoj po prvi svetovni vojni zagovarjala graška znanstvenika geograf Robert Sieger in zgodovinar Hans Pirchegger, 2) t. i. laško črto (po mestu Laško) med Savinjo in Savo južno od Celja in 3) nekdanjo štajersko deželno mejo na Savi in Sotli. K tej spomenici so v Gradcu napisali še t. i. dopolnilne pripombe, v katerih so se zavzeli tudi za priključitev zahodne polovice Prekmurja k Nemškemu rajhu, predvideli pa so tudi možnost, da bi k rajhu priključili območja južno od Save na Kranjskem in vzhodno od Sotle na Hrvaškem. V teh spomenicah so večinoma enako kot prej v literaturi utemeljevali upravičenost priključitve slovenskih območij k Nemškemu rajhu. Vsaj v osnutku sta nastali še dve spomenici v Celovcu in Gradcu. V tisti iz Celovca so si prizadevali politično, zemljepisno in tudi gospodarsko utemeljiti upravičenost priključitve skoraj vse Kranjske in dela slovenske Štajerske h Koroški in tako tudi k Nemškemu rajhu. V spomenici iz Gradca pa so predvideli upravopolitično razdelitev in nacionalnopolitično ureditev slovenske Štajerske po predvideni priključitvi k Nemškemu rajhu. Spomenice iz Gradca in Celovca so obravnavali v nekaterih osrednjih državnih in strankinih uradih v Berlinu. Nemški rajh nekaj časa še ni imel priložnosti, da bi začel uresničevati zahteve po priključitvi slovenskih območij. Ko pa se mu je aprila 1941 po zmagi nad Jugoslavijo ta priložnost ponudila, je moral pri razkosanju in delitvi slovenskega ozemlja bolj kot poleti 1940 upoštevati imperialistične pretenzije sosednjih držav, t. j. Italije in Madžarske.²⁴

Po priključitvi Avstrije k Nemškemu rajhu so nacisti v sosednjih avstrijskih pokrajinah Koroški in Štajerski ustanovili nekaj uradov, ki so se ukvarjali tudi z zadevami sosednjih slovenskih pokrajin. Najprej so sredi maja 1938 v Gradcu ustanovili Südostdeutsches Institut, ki ga je vodil dr. Helmut Carstanjen in je sodil pod notranje ministrstvo. Opirajoč se na dotodanje delo društev "Deutscher Schulverein Südmark", "Volksbund für das Deutschtum im Ausland" ter "Bund Deutscher Osten", je proučeval pomembnejša vprašanja nemštva v Jugovzhodni Evropi, zlasti pa njegova nacionalna vprašanja, in tako pomagal raznim organizacijam in ustanovam, zavezanim za delo s t. i. Volksdeutscherji.

Drugi takšni ustanovi, ki sta se ukvarjali tudi z zadevami v Sloveniji, sta bila pokrajinska obmejna urada NSDAP v Gradcu in Celovcu, pristojna za reševanje vseh tistih vprašanj v stranki, ki so bila posebna glede na to, da sta bili Štajerska in Koroška obmejni pokrajini. Njuno ustanovitev je vodstvo stranke odobrilo 3. februarja 1939; v Gradcu ga je vodil Anton Dorfmeister, v Celovcu pa Alois Maier Kaibitsch. Oba sta kasneje postala tudi pomembna funkcionarja v zasedenih slovenskih pokrajinah. Tudi pri pokrajinskih civilnih upravah – državnih namestništvi (Reichsstatthaltereien) v Gradcu in Celovcu sta delovala z nacionalnopolitičnimi zadevami.²⁵

Po priključitvi Avstrije k Nemškemu rajhu sta nemška policija in vojska razširili svojo organizacijo tudi na Štajersko in Koroško. Glavni državni varnostni urad (Reichssicherheitshauptamt – RSHA) v Berlinu je v Gradcu in Celovcu ustanovil odseka varnostne službe (Sicherheitsdienst – SD), ki sta se pod vodstvom višjih esesovskih častnikov Otta Lurkerja in Fritza Volkenborna ukvarjala tudi z obveščevalnim delom v Sloveniji. Podobno je nemška vojaška obveščevalna služba "Abwehr" v omenjenih mestih ustanovila svoja centra, zakrita z imenom vojaški arhiv (Wehrmachtsarchiv). Vodila sta ju majorja Radtke in Andreas Zizelsberger. Vsi štirje obveščevalni centri v omenjenih

24 Tone Ferenc, Spomenice o nemških ozemeljskih zahtevah v Sloveniji leta 1940. Zgodovinski časopis, 29/1975, št. 1–2, 219–246.

25 Tone Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945. Maribor 1968 (dalje: Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika), 98–100.

mestih so imeli svoje obveščevalce v Spodnji Štajerski, na Gorenjskem in v Mežiški dolini, ki jim niso prinašali samo podatkov vojaškega značaja, temveč tudi podatke o civilnih ustanovah in posameznikih. Jugoslovanske oblasti so nekaterim prišle na sled in jih kaznovali. Obveščevalno delo v slovenskih pokrajinah se je razširilo po izbruhu druge svetovne vojne. V slovenski Štajerski je bil zlasti močan in delaven nemški vohunski center v Celju.²⁶

4. Okupacija in razkosanje Slovenije 1941

a) Vojaške operacije aprila 1941

Po vojaškem udaru v Beogradu in množičnih demonstracijah prebivalstva Jugoslavije je Adolf Hitler 27. marca 1941 sklenil napasti Jugoslavijo in jo razbiti, tako kot vojaško silo kot državo, ter je k operacijam in zasedbi povabil tudi tiste sosednje države, ki so bile že članice trojnega pakta in so imele ozemeljske zahteve do Jugoslavije. Za operacije na slovenskem ozemlju je določil 2. nemško armado, medtem ko je Italija zanje določila 2. italijansko armado, ki naj bi z glavnimi operacijami začela šele potem, ko bi nemška vojska s severa prišla globlje v notranjost Jugoslavije. 2. nemška armada je na široki črti od Blatnega jezera do zahodnega roba Karavank od 6. aprila zjutraj prodirala z dvema armadnima zboroma (51. pehotnim in 49. gorskim) ter enotami 188. gorske divizije, zbranimi večinoma iz Zgornje Štajerske in Koroške (t. i. enote Feurzauber). Potem ko je po dveh dneh dosegla črto Dolnja Lendava – Ljutomer – Ormož – Maribor – Dravograd, je po prodoru tankovske enote v Zagreb in razglasitvi Neodvisne države Hrvatske (NDH) 11. aprila sledil splošni prodor nemške in italijanske vojske v notranjost dežele, iz katere se je glavnina jugoslovanske vojske umaknila na Hrvaško in tam padla v nemško ujetništvo. Do 15. aprila sta obe vojski zasedli večino večjih krajev Dravske banovine; naslednji dan je nemška vojska madžarski vojski izročila Prekmurje. Ker so nemške operativne enote iz omenjenih armadnih zborov odšle s slovenskega ozemlja, so vojaško zasedbeno upravo, ki je trajala le do 14. aprila 1941, izvajale enote 188. gorske divizije in tiste operativne enote, ki so zaradi hitrega konca vojne (vdaja jugoslovanske vojske je bila že 17. aprila 1941) zamudile operacije (npr. 52. pehotni armadni zbor).²⁷ Zaradi pravočasnega umika jugoslovanske vojske iz Slovenije so v nemško vojno ujetništvo na slovenskem ozemlju padle le enote z obmejnih položajev. Nemška vojska med svojimi operacijami v Sloveniji ni nasilno nastopala proti civilnemu prebivalstvu, čigar odnos do nje je bil različen: od nenaklonjenosti narodno zelo zavednih Slovencev prek pričakovanj z nacistično socialno demagogijo zajetih revnejših slojev do gorečega navdušenja nemške manjšine, ki je v nemški zasedbi dežele gledala rešitev izpod "srbskega jarma". Slovensko ozemlje, že predvideno za vključitev v Nemški rajh, ni bilo podvrženo rušilnemu bombardiranju in obstreljevanju, zato pa mu je večjo gmotno škodo povzročila jugoslovanska vojska z razstrelitvami prometnih naprav. Ni pa morda zanemarljiva škoda, ki jo je nemška vojska zaradi neustrezne menjave povzročila z nakupovanjem blaga.

²⁶ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, 118–128. Isti, Celjski vohun Werner Stiger, vodja vohunskega centra v Celju. Zgodovina za vse, 5/1998, št. 1, 77–92.

²⁷ National Archives Washington, microcopy T-312, navitki 1121, 1149 in 1150, gradivo 2. nemške armade; Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Bd. 3. Das Mittelmeerraum und Südosteuropa. Von der "non belligeranza" Italiens bis zum Kriegseintritt der Vereinigten Staaten. Stuttgart 1984, 442–460; Klaus Olshausen, Das Zwischenspiel auf dem Balkan. Die deutsche Politik gegenüber Jugoslawien und Griechenland von März bis Juli 1941. Stuttgart 1973.

b) Razkosanje Dravske banovine med tri sosednje države

Usodo posameznih delov Jugoslavije je določal sam Hitler, in to že ob sklepu za vojno proti njej. Tik pred začetkom vojaških operacij 3. aprila, in sredi njih 12. aprila, je s "smernicami za razdelitev Jugoslavije"²⁸ natančneje določil, kaj dobi katera od sosed. Nemčiji je določil s pasom Dolenjske razširjeno Slovensko Štajersko, Gorenjsko in Mežiško dolino. Italija in Madžarska sta dobili komaj polovico toliko ozemlja kot Nemčija sama, in sicer Madžarska Prekmurje in Italija ostalo. S to razdelitvijo niso bile zadovoljne niti Nemčija niti nobena od drugih držav, vsaka je namreč hotela imeti še kaj več, vendar širših sestankov zainteresiranih držav o razkosanju ni bilo, celo dunajski pogovori med zunanjima ministroma Nemčije in Italije niso spremenili ničesar. Italija bi npr. rada imela premogovni revir v Zasavju in železniško zvezo po Savski dolini proti Zagrebu.²⁹ Vse tri države so sklenile načelne pogodbe o razmejitvi, meddržavne razmejitvene komisije pa so se nato do pomladi 1943 ukvarjale le s podrobnostmi. Nove državne meje so živo zarezale v slovensko narodno telo, pretrgale gospodarske, kulturne in človeške zveze med pokrajinami; zlasti neugodna je bila meja pri Ljubljani, ki je od mesta odrezala njegovo gospodarsko zaledje med Kranjem in Kamnikom. O razdelitvi imetja in dolgov zasedene in razkosane Kraljevine Jugoslavije sta se pogajali samo Nemčija in Italija. 22. julija 1942 sklenjeno pogodbo, ki je upoštevala število prebivalstva po štetju iz leta 1931 v vsaki zasedbeni enoti, sta nato dali podpisat še Madžarski, Bolgariji in NDH.³⁰

c) Uvedba civilne uprave

Civilno upravo za nemško zasedbeno območje v severni Sloveniji so v Berlinu, Gradcu in Celovcu določili še pred napadom na Jugoslavijo. Določili so mu podoben položaj, kot pred tem zahodnim poljskim območjem – Povartju in Gdansku, Alzaciji, Lotaringiji in Luksemburgu, t. j. civilno upravo pod vodstvom šefov iz najbližjih sosednih pokrajin. Vzpostavil jo je Hitler z odlokoma 14. aprila 1941, ko je za šefa civilne uprave v Spodnji Štajerski in v "zasedenih območjih Koroške in Kranjske" imenoval najvišja strankina funkcionarja v Štajerski in Koroški dr. Sigfrieda Uiberreitherja iz Gradca in Franza Kutschero iz Celovca, oba doma iz avstrijskih pokrajin. Imela sta skoraj neomejena pooblastila in bila odgovorna neposredno Hitlerju, le zadeve pošte in železnice sta morala usklajevati z njunima ministrstvom; navodila jima je lahko dajal tudi pooblaščenec za štiriletni načrt Hermann Göring. Državni komisar za utrjevanje nemštva Heinrich Himmler pa je oba šefa civilne uprave imenoval za svoja pooblaščenca. V Berlinu je upravne zadeve za obe začasni pokrajinski upravni enoti usklajeval poseben oddelek v notranjem ministrstvu, ki je imel pri njiju tudi svoja zvezna uradnika. V odlokih, ki sta ju sopodpisala tudi generalfeldmaršal Wilhelm Keitel in vodja državne pisarne dr. Heinrich Lammers, je Hitler izrecno povedal, da ne bosta objavljena.³¹ Šefa civilne uprave sta upravo iz Maribora in z Bleda vodila do 15. novembra 1941 oziroma 12. januarja 1942, ko sta se vrnila v Gradec in Celovec.

28 Akten der deutschen auswärtigen Politik 1918–1945 (dalje: ADAP), Serie D 1937–1941, Bd. XII/2, dok. 291, Allgemeine Absichten für die spätere Organisation der Verwaltung im jugoslawischen Raum, 3. April 1941. Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher, Bd. XXVII, Nürnberg 1948, Dok. Nr. 1195-PS, 60–62, Vorläufige Richtlinien für die Aufteilung Jugoslawiens, 12. April 1941.

29 ADAP, Serie D 1937–1941, Bd. XII/2, dok. 385, Zapisnik pogovora Ribbentrop-Ciano na Dunaju 21. in 22. aprila 1941.

30 Službeni list za Ljubljansko pokrajino, 1943, 26. Kos, 31. 3. 1943, Sporazum o likvidaciji imovine bivše jugoslovanske države in o nekaterih drugih s tem spojenih finančnih vprašanjih.

31 Ferenc, Quellen, dok. 16.

5. Preureditev uprave, njena sestava in ponemčenje

a) Štaba civilne uprave v Mariboru oziroma Gradcu in na Bledu oziroma v Celovcu

Šefa civilne uprave sta si svoja akcijska štaba uredila 15. aprila v Mariboru in 30. aprila 1941 na Bledu, t. j. nekaj dni zatem, ko je italijanska vojska zapustila območje na desnem bregu reke Save. Vanju sta zaradi začasnega značaja svojih uradov za poverjenike za posamezna upravna področja vključila uradnike iz uradov državnih namestništev iz Gradca in Celovca in drugih pokrajinskih uradov iz avstrijskih pokrajin, izjema je bil le Uiberreitherjev poverjenik za lovstvo, ki je bil mariborski Nemeč. Število poverjenikov za posamezna področja je bilo različno, večje npr. za Spodnjo Štajersko kot za Gorenjsko in Mežiško dolino. Čeprav so bili nekateri obenem že vodje oddelkov v državnih namestništvih v Gradcu ali Celovcu, so bili v štabih šefov civilne uprave pristojni le za zasedena slovenska območja.³² Za usklajevanje dela poverjenikov pri šefu civilne uprave za Spodnjo Štajersko je imel večinoma vladni predsednik (namestnik državnega namestnika za državno upravo) dr. Otto Müller – Haccius v Mariboru in nato v Gradcu občasne "štabne pogovore" (Stabsbesprechungen).³³ O njih so se ohranili že objavljeni zapiski. Oba šefa civilne uprave sta izdajala tudi svoja uradna lista (Verordnungs- und Amtsblatt), na začetku so bile nekatere odredbe v zvezi s prebivalstvom neuradno prevedene v slovenščino, kmalu pa so bile dosledno samo v nemščini. Notranje in zunanje poslovanje v štabih šefov civilne uprave je bilo samo nemško.

b) Okrajni in okrožni politični komisarji oziroma deželni svetniki (oz. mariborski nadžupan)

Prevzem uprave na ravni nekdanjih jugoslovanskih srezov ali okrajev ter mestnih poglavarstev je bil različen. Ponekod, npr. v Mariboru, na Ptuj in Ljutomeru so še pred prihodom nemške vojske oblast prevzeli predstavniki Švabsko-nemške kulturne zveze in začeli nastavljati nove župane in uvajati prve germanizacijske ukrepe. Okrajne politične komisarje, imenovane že 3. aprila, ki so bili vsi iz Zgornje Štajerske, so skupaj z oboroženimi oddelki civilne uprave in stranke (policija, orožništvo, SA, NSKK) z avtomobilskimi kolonami 14. in 15. aprila poslali v spodnještajerska mesta. Hkrati so političnega komisarja iz Koroške poslali v Mežiško dolino, medtem ko so politične komisarje za gorenjske okraje poslali šele proti koncu aprila 1941. Čez nekaj tednov so začeli prilagajati upravo tisti v sosednjih avstrijskih pokrajinah; 1. julija in 1. avgusta 1941 so v Spodnji Štajerski ustanovili osem podeželskih in eno mestno okrožje (Maribor), ki so jih vodili okrožni politični komisarji, dokler jih niso 1. februarja 1942 preimenovali v deželne svetnike (Landrat), mariborskega pa v nadžupana (Oberbürgermeister). Zunaj teh okrožij sta ostala dva okraja, in to Ljutomer, ki ga je upravljal deželni svetnik iz Radgone, in Dravograd, ki so ga po ukinitvi občine vključili v okrožje Celovec in Velikovec. Njihovi uradi so imeli po nekaj deset uradnikov, večinoma Nemečev, zaradi njihovega pomanjkanja pa tudi nekaj Slovencev, večših nemščine. Notranje in zunanje poslovanje v uradih političnih komisarjev in deželnih svetnikov ter nadžupana je bilo samo v nemščini. Vsak politični komisar ali deželni svetnik oz. nadžupan je

³² Tone Ferenc, Okupacijska uprava na Slovenskem in njeno gradivo. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja (dalje: PZDG), 1980, št. 1–2, 31–56.

³³ Stefan Karner (Hg.), Die Stabsbesprechungen der NS-Zivilverwaltung in der Untersteiermark 1941–1944. Graz 1996.

imel ob sebi več poverjenikov, ki so jih pripeljali s seboj ali pa izbrali iz vrst tamkajšnjih Nemcev. Za preskrbo so imeli dva urada, in to gospodarski urad (Wirtschaftsamt) in prehranjevalni urad (Ernährungsamt), ki sta jima bila področno nadrejena deželni gospodarski urad (Landeswirtschaftsamt) v Salzburgu in deželni prehranjevalni urad (Landesernährungsamt) v Gradcu.³⁴

c) Župani

Če niso dotedanjih slovenskih županov odstranili zastopniki Švabsko-nemške kulturne zveze ali od njih imenovani nemški okrajni glavarji, sta šefa civilne uprave med prvimi ukrepi razpustila pred vojno izvoljene občinske odbore, nemški politični komisarji pa so imenovali nove župane. Izbrali so jih večinoma izmed tamkaj živelih Nemcev, redkeje izmed Nemcev, ki so prišli iz sosednjih avstrijskih pokrajin. Zaradi pomanjkanja obojih pa predvsem v majhnih podeželskih občinah tudi iz vrst starejših Slovencev, veščih nemščine. V tem pogledu je bila od okraja do okraja in od okrožja do okrožja sestava zelo pestra; zanesljivo pa v nobenem mestu Slovenec ni mogel postati župan. Poslovanje občinskih uprav je bilo načeloma samo v nemščini. Kjer so bili župani Slovenci, se je s strankami dalo poslovati tudi v slovenščini.

d) Delež narodnosti pri nosilcih upravnih organov (Nemci iz rajha : Nemci iz avstrijskih pokrajin : Nemci iz zasedenih slovenskih pokrajin : Slovenci) bo treba po sicer redko ohranjenem gradivu uradov političnih komisarjev oziroma deželnih svetnikov ter po gradivu Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorja in njegovih pomagačev za Slovenijo šele natančneje ugotoviti. Kolikor vemo, je bilo Nemcev iz t. i. starega rajha v upravi zasedenih slovenskih pokrajin zelo malo.

Po poročilu jugoslovanske komisije za ugotavljanje zločinov okupatorja in njegovih pomagačev je bilo za celotno Jugoslavijo med evidentiranimi 4433 nemškimi vojnimi zločinci 2062 Avstrijev.³⁵

6. Odprava jugoslovanskih (slovenskih) in vzpostava nemških okupacijskih organov, uradov in ustanov

a) Odprava jugoslovanskih zalednih vojaških uradov (vojnih odsekov) in vzpostava nemških vojaških nadomestnih uradov

Zasedene slovenske pokrajine so bile predvidene za vključitev v Nemški rajh. Nacisti so zanje predvidevali tudi uvedbo nemškega nacističnega vojnega prava, t. j. organizacije zalednih vojaških uradov in tudi obvezno služenje dveletnega vojaškega roka, kakršnega so morali služiti nemški državljani v Nemčiji in v priključenih avstrijskih pokrajinah. Že spomladi 1941 so odpravili zaledno organizacijo jugoslovanske vojske, kolikor ni ta razpadla že aprila. V pozni jeseni 1941 so v okrožnih središčih ustanovili vojaške prijavne urade (Wehrmeldeamt) v Mariboru, Celju in Kranju pa tudi okrajna vojaška poveljstva (Wehrbezirkskommando), podrejena vojaškima nadomestnima inšpekcijama v Gradcu in Celovcu, ki sta bila organa poveljstva 18. vojaškega okrožja (Wehrkreisa) v Salzburgu, na kakršne je bilo razdeljeno območje Nemčije, Avstrije in nekaterih drugih zasedenih pokrajin. Vojaški prijavni uradi so takoj začeli

³⁴ Glej op. 32.

³⁵ Report of the Crimes of Austria and the Austrians against Yugoslavia and their peoples, The Yugoslav War Crimes Commission, Belgrade 1947.

sestavljati sezname vojaških obveznikov, najprej so zajeli tiste, ki so že imeli nemško državljanstvo, nato pa tudi druge moške določene starosti.³⁶

b) Odprava jugoslovanskih (slovenskih) policijskih in orožniških organov in vzpostava nemških organov za varovanje javnega reda in miru

Ponekod so jugoslovanski policijski in orožniški organi dočakali nemško zasedbo in se dali razorožiti, ponekod pa so se med vojno aprila 1941 raztepli. Po 27. marcu 1941 so v Gradcu in Celovcu pripravili policijske in orožniške oddelke za slovenska območja in jih z motoriziranimi kolonami 14. in 15. aprila 1941 napotili v slovenska mesta, na sedeže okrajnih političnih komisarjev. Tam so vzpostavili t. i. orožniška okrožja (Gendarmeriekreise), podrejena orožniškima glavarstvom (Gendarmeriehauptmannschaft) v Mariboru in Celju; takšen urad so hkrati vzpostavili za Mežiško dolino, proti koncu aprila pa še na Gorenjskem, podrejena orožniškemu glavarstvu v Kranju. Orožniški glavarji so bili podrejeni orožniškima komandantom (Gendarmeriekommandant) za Štajersko in Koroško v Gradcu in Celovcu. Ker je bilo orožništvo sestavni del nemške redarstvene policije (Ordnungspolizei), sta bila oba komandanta podrejena poveljniku redarstvene policije za alpske pokrajine v Salzburgu, ki pa je leta 1941 nekaj časa uradoval v Mariboru in nato do jeseni 1943 na Bledu. Podrejene so mu bile tudi enote (čete, bataljoni in polki) zaščitne policije rajha (Schutzpolizei des Reiches). Aprila 1941 so v zasedene slovenske pokrajine poslali dva okrepljena rezervna bataljona zaščitne policije (72. v Krško in 181. v Kranj), vendar so zaradi nemirnih razmer zlasti na Gorenjsko morali pošiljati vedno več takšnih enot. Uporabljali so jih predvsem za zatiranje partizanskih enot.³⁷

Posebno pomemben položaj sta imeli varnostna policija in varnostna služba (Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst), določeni za zatiranje nasprotnikov Nemškega rajha in izvajanje drugih nalog, naloženih nemški civilni upravi. Glavni državni varnostni urad (Reichssicherheitshauptamt) v Berlinu je v Mariboru in na Bledu vzpostavil urada komandantov varnostne policije in varnostne službe, ki sta združevala tajno državno policijo (gestapo), kriminalistično policijo in obveščevalno varnostno službo ter v mestih vzpostavila svoje izpostave in postojanke. Leta 1941 sta bila komandanta tudi poveljnika preselitvenih štabov za zasedene slovenske pokrajine. Podrejena sta bila neposredno omenjenemu uradu v Berlinu, v nekaterih disciplinskih in preskrbovalnih zadevah pa inšpektorju varnostne policije in varnostne službe v Salzburgu. Obe veji nemške policije v 18. vojnem okrožju ter t. i. splošno SS v Štajerski, Koroški, Tirolski in Salzburški je usklajeval višji vodja SS in policije v 18. vojnem okrožju, ali za alpske dežele, in to od leta 1941 najprej, Alfred Rodenbucher in za njim dr. Gustav Adolf Scheel, od srede decembra 1941 do konca vojne pa Erwin Rösener.³⁸

c) Odprava jugoslovanskih (slovenskih) pravosodnih organov in vzpostava okupacijske sodne uprave

Na nemškem zasedbenem območju so bila le okrajna in okrožna sodišča, ki so že med vojno nehala poslovati, nemška civilna uprava pa jih je ukinila. Pravosodni sistem,

³⁶ Marjan Žnidarič; Jože Dežman; Ludvik Puklavac, Nemška mobilizacija Slovencev v drugi svetovni vojni. Celje 2001 (dalje: Nemška mobilizacija Slovencev v drugi svetovni vojni).

³⁷ Gradivo orožniških in policijskih poveljstev v Arhivu Republike Slovenije (dalje: AS), 2. Dislocirana enota (nekdanji arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani).

³⁸ Tone Ferenc, Gestapo v Sloveniji; Rupert Butler, Ilustrirana zgodovina gestapa. Murska Sobota 1998, 203–251. Isti, Kdo je Erwin Rösener. Delo, 22. 12. 1998–13. 1. 1999.

kakršnega je spomladi 1941 uvedel nemški okupator, je bil – podobno kot nekatera druga področja – podrejen temeljnim potrebam nacistične zasedbene politike. Zato poverjenika za sodstvo pri šefih civilne uprave (dr. Gerhard Amlacher iz Gradca in dr. Paul Messiner iz Celovca) nista vzpostavila sodišč za civilnopravne in kazensko-pravne zadeve, temveč namesto njih imenovala "pooblaščenca za izvajanje pravovarstvenih ukrepov" (Bevollmächtigte für die Durchführung einzelner rechtssichernden Massnahmen) v Spodnji Štajerski oziroma uradna sodišča (Amtsgerichte) na Gorenjskem, ki sta jim bila zaupana obravnava in odločanje v nekaterih civilnopravnih zadevah. Dolgo časa si je obravnavo kazensko-pravnih zadev pridržala varnostna policija, in to s kazenskim oddelkom za navadno in z gestapom za politično hudodelstvo. Po začetku nemirnih razmer je od konca julija 1941 na Bledu poslovalo izredno sodišče za sojenje upornikom, ki pa je bilo po svoji sestavi nekakšna policijska komisija za izrekanje smrtnih kazni. Šele kasneje, od pomladi 1943 so obravnavo nepolitičnega hudodelstva prevzela novoustanovljena sodišča, v Spodnji Štajerski npr. deset sodišč z 11 podružnicami, ki pa niso bila ustanove državnega pravosodja, temveč šefa civilne uprave. Po dolгих razpravah med Berlinom, Gradcem in Mariborom so 1. 9. 1944 v Mariboru ustanovili "posebno sodišče za politična kaznivá dejanja", vendar je večino kazni še vedno izrekal gestapo. Strokovni pravni kader sta "pravosodju" v Spodnji Štajerski in Gorenjski ves čas nudili deželni sodišči v Gradcu in Celovcu.³⁹

d) Drugi upravni organi in uradi

Z namenom čimveč upravnih področij prilagoditi tistim v sosednjih avstrijskih pokrajinah in še posebno zaradi potreb po mobilizaciji delovne sile, sta šefa civilne uprave takoj začela uvajati nemško delovno pravo in sta njuna poverjenika za delo na sedežih okrajnih političnih komisarjev ustanovila delovne urade (Arbeitsamt).

Med organi, ki jih je uporabljala nemška civilna uprava v zasedenih slovenskih pokrajinah, sta bili tudi gospodarski zbornici za Štajersko in Koroško. Vsaj prva je imela leta 1941 nekaj časa tudi svojo podružnico v Mariboru. Največji organizacijski poseg je bila v Spodnji Štajerski strnitev vseh energetskehi virov (elektrarn, premogovnikov, apnenic, cementarn) v družbo za preskrbo energije Südmark (Energieversorgung Süd s sedežem v Mariboru).⁴⁰

Velik pretres sta doživela zavarovalništvo in denarništvo z odstranitvijo tujih zavodov in podreditvi graškimi in dunajskim centralam.

7. Temeljni nameni in prizadevanja nemškega okupatorja v zasedenih slovenskih pokrajinah

Dosedanje proučevanje nemške okupacije slovenskega ozemlja med leti 1941–1945 je pokazalo, da je ta imela nekaj temeljnih namenov. Drugače kot italijanski okupator v Ljubljanski pokrajini, jih nemški okupator ni prikrival, temveč jih je celo javno razglašal.

Šlo ni samo za dejansko, ampak tudi za formalnopravno priključitev zasedenih slovenskih pokrajin k Nemškemu rajhu. To naj bi se po izpolnitvi nekaterih pogojev

³⁹ Tone Ferenc, Sodstvo pod okupacijo 1941–1945. Pravo – zgodovina – arhivi. I. Prispevki za zgodovino pravosodja. Ljubljana 2000, 199–222 in 225–232.

⁴⁰ Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in der Untersteiermark (dalje: VABUstmk), 1941, Nr. 19, 7. junij, Nr. 29, 6. julij, Nr. 49, 3. november in Nr. 50, 12. november 1941; Stefan Karner, Die Steiermark im Dritten Reich. Aspekte ihrer politischen, wirtschaftlich-sozialen und kulturellen Entwicklung. Graz, Wien 1986, 229–239 (dalje: Karner, Die Steiermark im Dritten Reich).

zgodilo razmeramo hitro, drugače kot podoben namen z Alzacijo, Lotaringijo in Luksemburgom, za katere ne vemo, ali so nacisti že predvideli rok za njihovo formalno-pravno priključitev. Drugi temeljni namen je bila popolna germanizacija dežele in ljudi, ali kot se temu reče nekoliko drugače: izenačenje nacionalnih meja z novimi državnimi mejami, kar je bil odkriti ali prikriti cilj vseh treh okupatorjev v Sloveniji. Najbrž nacistično vodstvo v Berlinu (Še) ni imelo dokončnih stališč glede germanizacije ljudi, saj je Hitler v knjigi *Mein Kampf* zapisal, da je mogoče germanizirati le tla in ne ljudi, v zasedenih slovenskih pokrajinah pa je šlo tudi za germanizacijo večine takratnega prebivalstva. Pri tem je treba upoštevati, da je bila Slovenija okupirana v vojnih razmerah, ki lahko nekatere ukrepe spodbujajo ali krepijo, lahko pa jih tudi ovirajo. Šlo je seveda tudi za nacifikacijo prebivalstva, ki naj bi se čimprej germaniziralo, kar dokazuje uvedba nacističnih organizacij in formacij, kakršne so bile v Nemškem rajhu in v avstrijskih pokrajinah, ali pa vsaj njihova inačica. Kot na drugih nemških zasedbenih območjih sta bila tudi v zasedenih slovenskih pokrajinah temeljni okupatorjev namen in značilnost izkoriščanje človeških sil in gmotnih sredstev, ki so jih zahtevale vojne potrebe. Glede tega je bil nemški okupator precej na boljšem kot druga dva.

8. Priprave na formalnopravno priključitev k Nemškemu rajhu

Že spomladi 1941 so v Berlinu, najbrž v notranjem ministrstvu, za formalnopravno priključitev zasedenih slovenskih pokrajin k Nemškemu rajhu določili rok 1. oktober 1941. Najbrž so se že takrat dogovorili, da bodo obe začasni pokrajinski upravni enoti priključili hkrati. V Berlinu si namreč niso delali nobenih preglavic s tem, da razmere v teh pokrajinah niso povsem enake. To so lahko ugotavljali le v bližnjih središčih – Celovcu in Gradcu. Do omenjenega roka naj bi izpolnili dva pogoja, in sicer prilagodili upravo tisti v sosednjih avstrijskih pokrajinah, h katerima bi priključili obe začasni pokrajinski upravni enoti, ter ti enoti očistili "nezaželenih elementov". Kot smo videli, so prvi pogoj vsaj formalno uresničili že poleti z ustanovitvijo okrožij, drugega pa so začeli uresničevati zagnano in dosledno, vendar so jim celovitejše izvajanje ukrepov onemogočale vojne in dodatno še nemirne razmere, ki jih je povzročil upor jugoslovenskih narodov. Na željo šefov civilne uprave so drugače kot v že omenjenih pokrajinah, predvidenih za priključitev k Nemškemu rajhu, oktobra 1941 uredili državljanstvo zasedenih slovenskih pokrajin. Rok za priključitev so celo dvakrat odložili, in to s 1. oktobra na 1. november 1941 in nato še na 1. januar 1942. Razlog za to je bil v iskanju novega, ustrežnejšega vrhovnega političnega in upravnega funkcionarja za razširjeno Koroško z velikimi nacionalnopolitičnimi nalogami na obeh straneh Karavank. Po namestitvi koroškega rojaka dr. Friedricha Rainerja za pokrajinskega vodjo (gauleiterja) 30. novembra 1941 in za državnega namestnika (Reichsstatthalterja) za Koroško in šefa civilne uprave za Gorenjsko in Mežiško dolino 16. decembra 1941 so bili izpolnjeni pogoji za priključitev obeh pokrajin. Vendar je dr. Rainer zaradi velike partizanske zmage v Rovtu pod Blegošem 12. decembra 1941 predlagal Hitlerju odložitev priključitve za šest mesecev, na kar je ta pristal in zaradi nadaljnjih nemirnih razmer nato do formalnopravne priključitve niti ni prišlo. Sta pa oba šefa civilne uprave s svojimi odredbami postopoma uvajala pravne predpise, ki so že veljali na Štajerskem in Koroškem. Tudi zaradi vojnih potreb sta dejansko najbolj vključila gospodarska področja.⁴¹

⁴¹ Metod Mikuž, Ali je narodnoosvobodilna borba preprečila priključitev Štajerske in Gorenjske k nemškemu rajhu? Zgodovinski časopis, 6–7/1952–1953 (Kosov zbornik), 733–767; Tone Ferenc, Vprašanje priključitve zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu. PZDG, 1974, št. 1–2, 157–201.

9. Raznarodovanje kot temeljna naloga nemške zasedbene uprave v Sloveniji

Pri raznarodovanju Slovenije in Slovencev ter Slovenk gre za tri med seboj povezane okupatorjeve ukrepe: 1. množično izganjanje Slovencev in Slovenk, 2. množično naseljevanje Nemcev in 3. germanizacijo. Kot pričajo viri, so nacisti vse tri ukrepe predvideli še pred uvedbo civilne uprave. Hitler je konec marca ali na začetku aprila 1941 ukazal predvidenima šefoma civilne uprave, naj mu ponemčita zaupano jima deželo. Oba sta kasneje, še leta 1941, ponovila njegove besede: "Machen Sie mir dieses Land wieder deutsch!" Hitler je pri tem izhajal iz lažne predpostavke, kot da bi bilo zasedeno slovensko ozemlje kdaj nemško in bi ga bilo treba zdaj regermanizirati. Nacistični načrt raznarodovanja je naznanjal uničenje slovenskega naroda kot etnične enote in tako se lahko razume Hitlerjeva trditev 27. marca 1941, da Srbe in Slovence čaka huda usoda.

V glavnem državnem varnostnem uradu in tudi v štabnem uradu državnega komisarja za utrjevanje nemštva v Berlinu so leta 1941 in 1942 izdelovali, kot kaže ločeno, generalna načrta "Vzhod" (Generalplan Ost). Predvidevala sta izgon nekaj milijonov slovanskega življa iz Vzhodne Evrope za Ural in naselitev okoli deset milijonov Nemcev in Germanov na novem "življenjskem prostoru" (Lebensraum), za katerega so si prizadevali nacisti in njihovi privrženci.⁴² Ko so aprila 1942 izvod načrta, izdelanega v štabnem uradu za utrjevanje nemštva pokazali Himmlerju, je ukazal, naj vanj vključijo tudi zasedena območja Spodnje Štajerske, Gorenjske in Mežiške doline.

10. Množično izganjanje Slovencev

a) Množičen izgon iz zasedenih slovenskih pokrajin 1941–1942

Med vojno aprila 1941 se je šef nemške policije in državni komisar za utrjevanje nemštva Heinrich Himmler nastanil v Brucku na Muri in v prvi polovici aprila v Celovcu ter 18. aprila v Mariboru podpisal "smernice za izselitev tujerodnih elementov". V njih je ukazal izgnati na tuje štiri vrste prebivalstva, in to 1. narodno zelo zavedne Slovence, zlasti slovensko izobraženstvo, 2. priseljence po letu 1914 na območja, ki so od aprila 1941 nemško zasedbeno območje, 3. obmejno prebivalstvo in 4. osebe, ki se ne bi prijavile v predvideni organizaciji Štajerska domovinska zveza in Koroška ljudska zveza, ali ki jih iz političnih, rasnih ali dednozdravstvenih razlogov ne bi sprejeli vanju. Še pred uvedbo civilne uprave je ukazal ustanoviti preselitvena štaba v Mariboru in na Bledu, ki sta ju vodila komandanta varnostne policije in varnostne službe, dotedanja načelnika odsekov varnostne službe v Gradcu in Celovcu, esesovski polkovnik Otto Lurker in esesovski podpolkovnik Fritz Volkenborn. Takrat je tudi ukazal glavnemu SS rasnemu in kolonizacijskemu uradu v Berlinu, da s svojimi rasnimi preiskovalci rasno preišče vse družine na zasedenem slovenskem ozemlju, da bi rasno oceno uporabili tudi za merilo pri odločanju za izgon in ponemčevanje. Aprila in maja 1941 so predvidevali še zelo veliko število izgnancev: od 220.000 do 260.000, kar je pomenilo povprečno tretjino prebivalcev, ki so takrat živeli na nemškem zasedbenem območju, za Gorenjsko pa celo polovico. To je tudi največji odstotek prebivalstva, predvidenega za izgon v neki deželi, iz katerih so nacisti med drugo svetovno vojno izganjali domače prebivalstvo. Množično izganjanje so nacisti smatrali za varnostno-policijski ukrep, ki ga naj izvaja nemška policija. Preselitvena štaba v Mariboru in na

⁴² Helmut Heiber, *Der Generalplan Ost. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. 1958, št. 3, 281–325; Czesław Madajczyk, *Generalplan Ost. Przegląd Zachodny* 1961, št. 3, 281–325.

Bledu so sestavljali trije referati, in to 1. za popis oseb, predvidenih za izgon, 2. za rasni pregled, in 3. za tehnično plat izгона. Za osebje 1. in 3. referata je poskrbel gestapo, rasne preiskovalce pa je preskrbel akcijski urad za Jugovzhodno Evropo iz že omejenega glavnega SS rasnega in kolonizacijskega urada pod vodstvom esesovskega podpolkovnika dr. Bruna Kurta Schultza. Varnostna policija je priskrbela tudi moštvo za nekaj preselitvenih taborišč, v katera so iz zaporov ali neposredno z domov pripeljali osebe, predvidene za izgon. Največja preselitvena taborišča so bila v Meljski vojašnici v Mariboru, na gradu Rajhenburg pri Brestanici in v Škofovih zavodih v Šentvidu nad Ljubljano; iz njih so nato tudi šli vlaki z izgnanci na tuje. Za aretacije oseb, predvidenih za izgon, so uporabljali tudi bataljone nemške zaščitne policije (72., 93., 171. in 181. rezervni policijski bataljon). Po začetnem načrtu naj bi veliko večino izgnancev odpeljali v Srbijo južno od Save, le tiste, ki bi imeli dobro rasno oceno, bi odpeljali na ponemčenje v Nemčijo. Ob rasnem pregledovanju in ocenjevanju (ocene: I – zelo dobro, II – dobro, III – povprečno, IV – neustrezno) naj bi teklo tudi politično preverjanje in ocenjevanje prebivalstva, pri katerem so sodelovali tudi tamkajšnji zaupniki, predvsem Nemci, in če teh ni bilo, tudi nemštvu prijazni Slovenci (ocene: 1 – vodilno nemški, 2 – nemški, 3 – ravnodušen, 4 – Nemcem sovražen, 5 – vodilno sovražen Nemcem). Pri tem naj bi bile za izgon v Srbijo predvidene osebe z rasnima ocenama III in IV ter s političnima ocenama 4 in 5.

Po podatkih, ki sta jih zlasti po letu 1939 zbrala centra nemške policijske in vojaške obveščevalne službe v Gradcu in Celovcu, je gestapo imel na voljo sezname nasprotnikov nacistične Nemčije, ki jih je dopolnjeval z ovadbami pripadnikov krajevnih skupin Švabsko-nemške kulturne zveze (kot pričajo viri, naj bi za ovađeno osebo podpisali izjavo trije člani Kulturbunda). Viri pričajo, da so za opredeljevanje narodnosti priseljencev po letu 1914 v Spodnjo Štajersko opravljale komisije, v katerih so bili tamkajšnji Nemci. Z rasnim preiskovanjem in ocenjevanjem so rasni ocenjevalci začeli že 3. aprila 1941 (!) v Mežiški dolini in ga do dneva kapitulacije jugoslovanske kraljevske vojske, 17. aprila 1941, tudi končali. To delo so takoj nadaljevali v Posavju in Obsotelju ter na Gorenjskem.

Vojne razmere in transportne in nastanitvene težave v Srbiji so kmalu začele zmanjševati predvideni obseg izгона; na konferenci v Mariboru 6. maja 1941 pod Uiberreitherjevim vodstvom, ki ji je prisostvoval tudi Adolf Eichmann, jih niso mogli rešiti. Nato so od 7. junija do 10. julija 1941 s 17 vlaki iz Maribora, Rajhenburga in Šentvida nad Ljubljano v t. i. prvem valu odpeljali v Srbijo nekaj več kot 7.000 oseb. Hitler, ki je v začetku nasprotoval izgonu Slovencev v NDH, češ da bi bili preblizu svoji dotedanji domovini, je kasneje na to pristal. Na širši konferenci v Zagrebu so pod vodstvom tamkajšnjega nemškega poslanika Siegfrieda Kascheja sklenili, da bo NDH izgnala v Srbijo toliko srbskih izgnancev, kolikor Slovencev bo sprejela na svoje ozemlje. Od 11. julija do 30. septembra 1941 je iz Maribora v t. i. drugem valu v NDH odpeljalo 21 vlakov z nekaj več kot 9.800 izgnanci. Pri tem je dvakrat prišlo do prekinitve izгона, in to najprej na začetku avgusta zaradi nemirnih razmer na Gorenjskem in nato septembra, ko zaradi nemirnih razmer niti Srbija niti južni del NDH nista mogla več sprejemati izgnancev. Zato je Himmler že 25. avgusta 1941 odložil nadaljnji izgon Slovencev z Gorenjskega na povojni čas in nadaljnji izgon Slovencev iz Spodnje Štajerske omejil na njen južni del. Ko nova konferenca v Zagrebu pod Kaschejevim vodstvom 30. septembra 1941 ni mogla rešiti vprašanja, kam z nadaljnjimi izgnanci – šlo je še za nekaj deset tisoč oseb iz Posavja in Obsotelja – je Himmler sklenil in z naredbo št. 53/I dne 18. oktobra 1941 odločil, naj jih v t. i. tretjem valu izženejo v taborišča Volksdeutsche Mittelstelle (VoMI) v devetih nemških pokrajinah, kjer bodo čakali, da jih naselijo v Vzhodni Evropi. Kasche in dr. Uiberreither sta bila za odložitev tega izгона na pomlad

1942, vendar sta Hitler in Himmler hotela držati obljubo vodstvu kočevskih Nemcev, da se bodo preselili v Posavje in Obsotelje še leta 1941, na kar so se že pripravljali.

Himmler je sodil, da Lurkerjev preselitveni štab v Mariboru ne bo sposoben izpeljati tega izгона, zato je za vodjo novega preselitvenega štaba na gradu Rajhenburg imenoval esesovskega brigadnega generala Kurta Hintzeja, ki je bil drugače vodja naselitvenega štaba za t. i. Stari rajh. Po kratkoročnih pripravah in po Uiberreitherjevem "razglasu o državnopolitičnih ukrepih na obmejnem območju" z dne 20. oktobra 1941 so trije policijski bataljoni čez štiri dni začeli z izgonom od vzhoda proti zahodu, vozili izgnance v že razširjeno preselitveno taborišče Rajhenburg ter po popisu dnevno z dvema transportoma na Brandenburško in v Dolnjo Šlezijo, nato pa tudi v druge pokrajine – Hanovrsko, Thurinško, Saško, Württemberško, Badensko in Švabsko. Skupno so do 30. julija 1942 s 63 vlaki odpeljali v več kot 150 taborišč VoMi okoli 37.000 oseb, nakar je Uiberreither 12. avgusta 1942 v uradnem listu razglasil konec izganjanja iz nacionalnopolitičnih razlogov.

Če je pri t. i. prvem valu izganjanja po nacističnem naziranju šlo za t. i. sovražnike nemštva ali posebej tretjega rajha oziroma jedro narodno zavednega slovenstva in pri drugem valu za nezaželene prišleke, tuji element, je šlo pri tretjem valu za popolno izpraznitev območja, na katerem naj bi ustvarili t. i. nemški narodni branik na meji z italijanskim zasedbenim območjem ali Ljubljansko pokrajino ter delom NDH.

Izgon tako velikega števila slovenskih izgnancev, ki so jih nacisti namesto "Umsiedler", kot tiste, ki so jih poslali v Srbijo in NDH, imenovali "Absiedler", je onemogočil množičen izgon t. i. za ponemčenje ali za ponovno ponemčenje določenih ljudi iz Spodnje Štajerske. Njihovo število je bilo okoli 10.000, vendar so v Schelklingen bei Ulm od 7. decembra 1941 do 18. maja 1942 poslali le 64 družin s 194 osebami.⁴³

b) Omejeni izgon koroških Slovencev 1942

Isti dan, t. j. 25. avgusta 1941, ko je Himmler odložil množično izganjanje prebivalstva z Gorenjskega, je ukazal izgnati iz avstrijskega dela Koroške okoli 300 slovenskih družin, da bi na njihova posestva naselil predvsem Nemce iz Kanalske doline. Še leta 1941 naj bi jih dve tretjini naselili na avstrijskem Koroškem, na Gorenjskem in v Mežiški dolini, medtem ko bi naj tretjo tretjino tam naselili do 1. aprila 1942; osebe, ki naj bi jih izgnali, naj bi določil gestapo s pomočjo organov NSDAP. Osebe, ki bi pri rsnem pregledu dobile oceni I ali II, naj bi poslali v Stari rajh na ponemčenje, kam naj bi izgnali druge, ni povedal, najbrž v NDH, kamor so takrat izganjali Slovence in Slovenke iz zasedenih slovenskih pokrajin. Himmler je menda že leta 1940 v neki spomenici navedel, da bodo v poljsko generalno gubernijo prišli poleg Lužiških Srbov tudi Vendi, t. j. koroški Slovenci. Menda je neki vir, ki ga pa zgodovinarji še niso našli, predvideval izgon okoli 50.000 koroških Slovencev v Vzhodno Evropo. Kaže, da priprave na izgon omejenega števila koroških Slovencev časovno niso tekle po Himmlerjevi naredbi. Hintzejev preselitveni štab v Celovcu je namreč opravil izgon šele 14. in 15. aprila 1942, ko je v taborišču Žrelec zbral več kot tisoč izgnancev in jih 15. in 16. aprila 1942 1.118 z dvema vlakoma poslal v sedem taborišč VoMI v Nemčiji.⁴⁴

⁴³ Tone Ferenc, *Le système d'occupation des nazis en Slovenie. Les systèmes d'occupation en Yougoslavie 1941–1945*. Belgrade 1963, 47–133; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, 174–416; Karner, *Die Steiermark im Dritten Reich*, 131–156; Izgnanci. Ljubljana 1999; Tone Ferenc, *Viri o rasnih pregledih Slovencev pod okupacijo. Prispevki za novejšo zgodovino*, 1994, št. 2, 231–244; Marjan Žnidarič, *Do pekla in nazaj. Nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941–1945*. Maribor 1997 (dalje: Žnidarič, *Do pekla in nazaj*).

⁴⁴ *Volks- und staatsfeindlich. Pregon koroških Slovencev*.

c) Izganjanje sorodnikov partizanov in ubitih talcev

Šef civilne uprave dr. Uiberreither je v omenjenem razglasu 12. avgusta 1942 povedal, da si je obdržal pravico, da odstrani iz Spodnje Štajerske "nepopoljšljive sovražnike države, zlasti pa takšne osebe, ki podpirajo oborožene tolpe". Sorodnike partizanov in ubitih talcev ter prebivalce požganih vasi je nemška policija izganjala v NDH že od poletja 1941, in to skupaj z drugimi izgnanci. Od marca 1942 jih je skupaj z drugimi izgnanci ali s posebnimi transporti pošiljala v taborišča VoMe. Ko je Himmler zaradi zelo nemirnih razmer zlasti na Gorenjskem 25. junija 1942 ukazal izvesti ofenzivno operacijo *Encijan*, je v navodilih zanjo ukazal, da je treba svojce ustreljenih moških izgnati, in to otroke določene starosti z dobro rasno oceno v domove esesovskega društva *Lebensborn*, kjer bodo na voljo za posvojitev. V tej ofenzivi so samo na Gorenjskem požgali in "zravnali z zemljo" 11 vasi in zaselkov, v katerih so trupla postreljenih moških pometali v ogenj, ženske in otroke pa odgnali v preselitveno taborišče v Šentvidu nad Ljubljano. Tam je rasni preiskovalec otroke rasno ocenil, niso pa jih ločili od odraslih, temveč so jih skupaj z njimi odpeljali v taborišča VoMI v Nemčiji. Pač pa so ločili otroke od odraslih v dveh izselitvenih akcijah v Spodnji Štajerski avgusta 1942. Odrasle so takrat odpeljali v koncentracijska taborišča, okoli 600 otrok, starih do 12 let, pa prek vmesnega taborišča Frohnleiten pri Gradcu v domove *Lebensborn* in v posebna taborišča za prevzgojo mladine. V Spodnji Štajerski so do junija 1943 opravili še štiri "akcije" izгона svojcev partizanov in ubitih talcev brez ločitve otrok od odraslih, kasneje pa so takšne osebe pošiljali na kazensko prisilno delo v taborišče Strnišče pri Ptujju, na gradnjo tovarne glinice in aluminija ter gradnjo elektrarne Mariborski otok. Z Gorenjskega so takšne osebe s transporti pošiljali v taborišča VoMe v Nemčiji, in to 4.500 oseb od 26. marca 1942 do 22. avgusta 1944 z 32 vlaki.⁴⁵

d) Nemški okupator je med leti 1941–1945 izgnal iz zasedenih slovenskih pokrajin skupno okoli 63.000 Slovencev. Okoli 17.000 se jih je po okupatorjevih podatkih izognilo organiziranemu izgonu z begom na italijansko zasedbeno območje ali v NDH. To znaša skupaj okoli 80.000 slovenskih izgnancev in beguncev ali tretjino tistega števila, ki so ga spomladi 1941 predvideli za izgon. Kljub temu znaša delež izgnancev in beguncev glede na število prebivalstva na nemškem zasedbenem območju okoli 10 odstotkov in je najvišji med deželami, ki so utrpele nacistično izganjanje med drugo svetovno vojno. Medtem ko so v drugih deželah nacisti izganjali ljudi na druga območja k njihovim sonarodnjakom, npr. Poljake iz Povartja in Gdanska – Zahodne Prusije k Poljakom v Generalno gubernijo, Francoze iz Alzacije in Lotaringije k Francozom v francosko državo, so Slovence izganjali med tuje narode, pri katerih naj bi se sčasoma asimilirali. Slovenski narod je bil torej z nacističnim izgonom še posebno prizadet. Imetje slovenskih izgnancev je okupator zaplenil v korist utrjevanja nemštva. Izgnance v Srbijo in NDH je oropal tudi osebnih predmetov in jim dovolil odnesti le do 20 kg prtljage in do 20 mark denarja. Izgnancem v Nemški rajh je pustil več prtljage in tudi denar, kolikor so ga pač imeli.

11. Množično naseljevanje Nemcev

Večina izgnancev bi ali je morala zapustiti zasedeno slovensko ozemlje zato, da bi okupator na njem naselil Nemce. Zato je bila nemška kolonizacija silno pomemben ukrep za doseg temeljnega cilja okupacije. Nemška kolonizacija naj bi sicer zajela

⁴⁵ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, 345–376; Stane Terčak, Ukradeni otroci. Ljubljana 1962; Taboriščniki ukradeni otroci. 60-letnica nacističnega genocida. Celje 2002.

celotno zasedeno slovensko ozemlje, vendar z različno gostoto. V obmejnem pasu ob Ljubljanski pokrajini od Sv. treh kraljev v Polhograjskih dolomitih na zahodu in ob NDH do Podčetrtna na vzhodu naj bi izgnali vse Slovence in na njihovo imetje naselili Nemce. To bi naj tvorilo t. i. nemški branik pred slovanstvom in na njem naj bi nemški naseljenci kot "obrambni kmetje" (Wehrbauern) "s plugom in mečem" (mit Pflug und Schwert) varovali germanizacijo zasedenih slovenskih pokrajin. V zaledju tega pasu pa bi naseljevali Nemce posamezno, toliko, kolikor bi pač izgnali Slovencev v t. i. prvem in drugem valu. Ker se Hrvatov ni dalo izganjati skupaj s Slovenci, so predvideli njihovo preselitev po meddržavni pogodbi z NDH. Ob znanih ovirah pri izganjanju Slovencev je trpel tudi nacistični načrt za nemško kolonizacijo. Tako so se že konec pomladi 1941, tudi iz gospodarskih razlogov, odrekli izgonu obmejnega prebivalstva na Gorenjskem, s čimer so znatno zmanjšali tudi prvotno število za izgon predvidenih ljudi iz obeh začasnih pokrajinskih upravnih enot. Tako jim je ostalo le še obmejno naseljitveno območje na Spodnjem Štajerskem. Šlo je za obsavski in obsoteljski pas ter za brežiški trikotnik, kar je bilo "naseljitveno območje A", medtem ko so drugo ozemlje te pokrajine imeli za "naseljitveno območje B". Na naseljitvenem območju A je bilo na začetku 30 celih in deli štirih političnih občin, vendar so že sredi septembra 1941, ko se je ustavil izgon Slovencev v NDH, izvzeli osem občin, tako da je ostalo 22 celih in del štirih, iz katerih so nato izgnali večino Slovencev. Himmler je 18. aprila 1941 v Mariboru ukazal, da mora to območje postati "najbolj germansko območje Štajerske".

Za naseljevanje Nemcev v zasedenih slovenskih pokrajinah so bili pristojni uradi državnega komisarja za utrjevanje nemštva, in to I. urad (Menscheneinsatz) glavnega štabnega urada v Berlinu, urad pooblaščenca za utrjevanje nemštva v Mariboru, ki ga je vodil esajevski podpolkovnik Erwin Seftschmig iz Gradca, ter njegova izpostava v Brežicah pod vodstvom esajevskega poročnika Gandolfa Stiegerja. Že 17. aprila 1941 so iz Berlina sporočili, da imajo za kolonizacijo zasedenih slovenskih pokrajin na voljo od 60.000 do 80.000 Nemcev, kar naj bi zadoščalo za okoli 130.000 izgnanih Slovencev, ker bodo morali združevati razmeroma majhna slovenska posestva. Približno tri slovenske kmetije naj bi zadoščale za eno povprečno posestvo nemškega naseljenca. Himmler je v Mariboru 18. aprila 1941 ukazal: "Nemška kmetija se mora načelno razlikovati od slovenske. Nemški naseljenec naj postane veren in premožen kmet. Nikdar ne sme zdrkniti na položaj kočarja. Zato je treba že vnaprej ustrezno kakovosti tal in klimi načrtovati posestva kot celotne hube." Zmanjšanje števila slovenskih izgnancev (na izselitvenem oz. naseljitvenem območju so ostale še nekatere skupine delavcev in Hrvatov) je omogočalo tudi manjše število nemških naseljencev. Spremenila pa se je tudi njihova sestava.

Z italijansko okupacijo zelo razočarano vodstvo kočevske narodne skupine se je že 23. aprila 1941 v Brucku na Muri dogovorilo s Himmlerjem za morebitno preselitev s Kočevske na Spodnje Štajersko, in to iz kraja v kraj in s posestva na posestvo, brez vmesnega prebivanja v preseljitvenih taboriščih VoMe. To jim je obljubil tudi Hitler, ko je Himmlerja 26. aprila 1941 sprejel v Mariboru. Natančneje se je vodstvo o preselitvi dogovorilo v glavnem štabu državnega komisarja za utrjevanje nemštva, nato pa so se kočevski Nemci začeli pripravljati na preselitev. Po sporazumu med Kraljevino Italijo in Nemškim rajhom 31. avgusta 1941 v Rimu o preselitvi Nemcev iz Ljubljanske in Reške pokrajine (del ozemlja, poseljenega z Nemci je bil v čabarskem okraju v Reški pokrajini) je velika večina Nemcev iz teh pokrajin optirala za "vrnitev v Nemški rajh". Večina je sledila vodstvu, ki je v propagandi za preselitev uporabljalo tudi grožnje; starejši so se odločali težje, polovica nemških duhovnikov pa je preselitvi celo nasprotovala in se tudi ni hotela preseliti. Za okoli 47.000 ha zemlje naj bi jim na Spodnjem Štajerskem ponudili celo 74.000 ha. Podobno kot Slovence so tudi Nemce rasno in

dednozdravstveno pregledali, in to v posebnem vlaku Osrednjega vselitvenega urada (Einwandererzentralstelle). Spomladi so še predvidevali, da se bodo preselili septembra ali oktobra 1941, vendar je zamuda pri izganjanju Slovencev povzročila, da se je večina od okoli 12.000 kočevskih Nemcev s 135 vlaki in več kot 1.000 drugimi Nemci preselila šele pozimi 1941–1942, in to prvi na Spodnje Štajersko, drugi pa na Gorenjsko, večinoma v turistične nastanitve.

Zimske razmere niso omogočale naselitve neposredno na izpraznjeno imetje izgnanih Slovencev, kar je razočaralo preseljence. Nadaljnje razočaranje je bila ukinitve lastnega vodstva in podreditve preseljencev najprej uradom državnega komisarja za utrjevanje nemštva in nato sistemu, kakršen je bil na drugih območjih Spodnje Štajerske. Po t. i. začasni naselitvi na posestva je Uiberreitherjev naselitveni štab leta 1942 in 1943 izvedel končno naselitev.

Naseljenci so dobili gmotno podporo (krediti, stroji, obnova poslopij itd.) in bili za tri leta oproščeni vojaške obveznosti, so pa morali v t. i. kočevski samozaščiti (Gottscheer Selbstschutz) ali v t. i. šturmih ali četah SS – Sonderstandarte "Untersteiermark" varovati naselitveno ozemlje.

Vendar tam niso bili samo preseljenci s Kočevske, temveč tudi manjše nemške skupine iz vzhodnoevropskih dežel, npr. iz Besarabije, Severne Bukovine in Dobrudže, tudi iz Južne Tirolske in Zgornje Štajerske. Skupno je bilo tam okoli 15.000 nemških naseljencev.

Na t. i. naselitvenem območju B v ostali Spodnji Štajerski je bilo po podatkih urada za utrjevanje nemštva aprila 1943 tudi okoli 70.000 ha zaplenjenih posesti, polovica od aretiranih ali izgnanih upornikov. Tam je omenjeni urad iz Maribora, ki je imel majhne podružnice tudi v okrožjih, naseljeval nemške obrtnike, zlasti iz Jugovzhodne Evrope, del posesti je dajal v najem, 1.862 posesti s 23.012 ha površine pa je imel njegov IV. glavni oddelek v t. i. vmesnem gospodarjenju (Zwischenbewirtschaftung).

Z izgonom narodno zavednih Slovencev v Srbijo v t. i. prvem valu julija 1941 in postopnim izganjanjem sorodnikov partizanov, ubitih talcev ter prebivalstva požganih vasi in zaplembo njihovega imetja je tudi na Gorenjskem nastalo imetje, na voljo za manjšo nemško kolonizacijo. Tam sicer ni prišlo do obnove množičnega izganjanja, kot sta ga konec pomladi in poleti 1942 že predvidela dr. Rainer in njegov urad za utrjevanje nemštva pod vodstvom Aloisa Maier Kaibitscha oziroma njegovega namestnika dr. Herberta Friedla. Tam so nato v vsakem okrožju začeli ustvarjati tri kolonizacijske otoke, ki bi jih z nadaljnimi zaplembami zemlje širili, v primeru partizanskih napadov pa bi se ti branili v obliki ježa. Vendar jih je partizanski napad na kolonizacijski otok Zgornje Dovje pri Bledu prisilil k opustitvi tega načina kolonizacije.

Ne vemo, ali se je v Nemškem rajhu postavilo vprašanje, zakaj v zasedenih slovenskih pokrajinah ne naseljujejo Nemcev iz Rajha, saj je Hitler v svojem delu *Mein Kampf* iskal "življenjski prostor" (Lebensraum) ravno za Nemce iz rajha. Himmler je namreč konec leta 1941 in na začetku leta 1942 izdal dva tiskana letaka, v katerih je naznanil: "Po firerjevi volji bo poselitev ponovno pridobljenih naselitvenih območij z Nemci iz rajha sledila šele po končani vojni, pri čemer se bo upošteval predvsem vojak, ki se bo vrnil s fronte." Nato je povedal, da so na Spodnjem Štajerskem in Gorenjskem naselili le tiste skupine Nemcev, ki so se v okviru preselitvene akcije vrnili in katerih naselitev je bila neodložljiva.⁴⁶

⁴⁶ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, 550–730; Hans Hermann Frensing, Die Umsiedlung der Gottscheer Deutschen. Das Ende einer südostdeutschen Volksgruppe. München 1970; Erich Petschauer, Das Jahrhundertbuch der Gottscheer. Bearbeitet von Hermann Petschauer. Wien 1980; "Nemci" na Slovenskem 1941–1945. Ljubljana 1998; Mitja Ferenc, Delo nemške kulturne komisije na Kočevskem (1941–1942). Prispevki za novejšo zgodovino, 2002, št. 1, 93–108.

12. Germanizacija dežele in ljudi

Čeprav je Adolf Hitler v svoji knjigi *Mein Kampf* zapisal, da je mogoče germanizirati le zemljo in ne ljudi, je v zasedenih slovenskih pokrajinah šlo za germanizacijo dežele in ljudi. Nacisti si v vojnih razmerah (še) niso mogli privoščiti, da bi izgnali vse nenemško prebivalstvo in germanizirali samo tla, t. j. uvedli popolno nemško kolonizacijo. Na popoln izgon je namignil Himmler v svojih smernicah iz Maribora 18. aprila 1941, ko je dejal: "Die restliche Bevölkerung dies ist die Mehrzahl, verbleibt zunächst im Lande." /Krepko T. F./

Pri germanizaciji je šlo najprej za proces odprave vsega, kar bi ohranjalo ali celo krepilo slovensko narodno zavest. Še pred uvedbo civilne uprave so ponekod pripadniki Švabsko-nemške kulturne zveze odpravljali slovenske napise ali jih celo z grožnjo kazni ukazali odpraviti. Že od začetka okupacije so si prizadevali spremeniti zunanji videz dežele, zato odprava slovenskih napisov vseh vrst in posebej slovenskih krajevnih imen. Razpustili so slovenske politične stranke, organizacije, društva, sklade itd., celo prostovoljna gasilska društva. Za to sta skrbela ukinitvena komisarja (Stillhaltekommissar) pri šefih civilne uprave, uradnika iz Gradca in Celovca (Max Hruba in Wilhelm Schick ter za njim Rudolf Thaler), in njihovi zastopniki v okrajnih oziroma okrožnih središčih, ki so bili Nemci iz zasedenih slovenskih pokrajin. Imetje ukinjenih političnih strank, organizacij itd. so zaplenili, enako kot vse državno, banovinsko, občinsko in cerkveno imetje. Ukinitveni komisar za Spodnjo Štajersko je npr. v svojem uradnem listu od 25. septembra 1941 do 1. decembra 1942 objavil 3.358 odločb o ukinitvi, vendar to še daleč ni bilo vse, kar je bilo ukinjenega v tej pokrajini. Ukinitveni komisar za Gorenjsko in Mežiško dolino je v enajstih odločbah razglasil imena več sto ukinjenih društev in organizacij. V nekaterih primerih sta ukinitvena komisarja navedla tudi, v kakšne namene se bo uporabilo imetje ukinjenih društev in organizacij. Pri šefu civilne uprave na Bledu so imeli 5. junija 1941 širši sestanek, na katerem so razmejili upravičenost posameznih nemških ustanov za sprejem zaplenjenega imetja ukinjenih slovenskih društev in organizacij.

Popolnemu uničenju je nemški okupator zapisal slovensko kulturo. Med ukinjenimi društvi in organizacijami so bila tudi vsa slovenska kulturna društva, njihovo imetje pa je bilo zaplenjeno. Uničenju so podvrgli tudi ves slovenski tisk. Nalogo, širokopotezno pleniti in popolnoma uničiti slovenske knjižnice, sta prevzeli Štajerska domovinska zveza in Koroška ljudska zveza, in to prva še pred svojo formalno ustanovitvijo. Kajti njen prihodnji vodja, tedanji šef t. i. akcijskega štaba za Spodnjo Štajersko Franz Steindl je že 25. aprila 1941 naročil političnim komisarjem: "Iz nacionalnopolitičnih razlogov nam gre za to, da čimprej potegnemo vso slovensko literaturo s Spodnje Štajerske. Iz optičnih razlogov ne bi bilo primerno, da bi izdali javen poziv za oddajo prej omenjene literature. Kljub temu pa moramo z aktivnimi osebnimi stiki počistiti ne samo društvene, šolske in druge knjižnice, temveč tudi zasebne." Politični komisarji so nato izdali ustrezna navodila županom. Kako vztrajni so bili pri plenjenju slovenskega tiska, kaže to, da so še v pozni jeseni 1942 imeli posebno akcijo za izročitev slovenskega tiska, ki je izšel pred 14. aprilom 1941. Iz ogromne množice zaplenjenega slovenskega tiska so v Mariboru sodelavci nacionalnopolitičnega referenta dr. Carstanjena izločili slovenske časnike in revije, da bi sestavili šest kompletov in jih prepeljali v Deželno biblioteko v Gradcu in v Nemški rajh. 208 zabojev so odpeljali v omenjeno knjižnico, kjer so vskladiščene v minoritskem samostanu v Gradcu dočakale konec vojne in vrnitev v domovino. Iz izbranih knjig so v Kranju ustvarili t. i. slovensko specialno knjižnico in jo leta 1943 odpeljali v Celovec, od tam pa naslednje leto v grad Karlsberg, kjer je dočakala konec vojne. Drugi tisk pa naj bi zmleni v papirnicah. Računa se, da so

zaplenili in večinoma tudi uničili okoli 1,200.000 knjig na Spodnjem Štajerskem in okoli 1,000.000 na Gorenjskem in v Mežiški dolini.

Ne toliko uničevanju kot plenjenju je bilo podvrženo tudi nekatero arhivsko gradivo. Po okupaciji Jugoslavije je nemški notranji minister dr. Wilhelm Frick 21. aprila 1941 razširil odločbe o varstvu arhivov, ki jih je izdal za okupirano Vzhodno Evropo, na zasedena območja v Jugovzhodni Evropi. Šefa civilne uprave sta nato sporazumno z generalnim direktorjem državnih arhivov dr. Zipfom imenovala vodji graškega in celovškega pokrajinskega arhiva dr. Ignaza Nösslböcka in dr. Karla Starzacherja za svoja pooblaščenca za arhive v zasedenih slovenskih pokrajinah. Dr. Starzacherju so zaupali tudi skrb za pridobitev nekaterih arhivskih fondov iz Ljubljane. Dr. Nösslböcku je šef civilne uprave dr. Uiberreither naročil, naj popiše vse arhivsko gradivo na Spodnjem Štajerskem in prepelje v svoj arhiv vse zemljiške, zemljiško-davčne in katastrske knjige. Štirje njegovi uslužbenci so nato pregledali in popisali velike količine gradiva, npr. tudi arhive 164 občinskih in 218 župnijskih uradov ter nekaj gradiva tudi odpeljali v omenjeni graški arhiv. Tudi dr. Starzacher je nameraval odpeljati vse pomembnejše arhivsko gradivo v Celovec, vendar je zaradi tehničnih ovir v Kranju ustanovil svojo podružnico, v kateri je zbral predvsem matične knjige. Zamisli, da bi zahtevali nekatero arhivsko gradivo iz Ljubljane, so se morali odpovedati, ker bi lahko enako storila tudi Ljubljana. Nekatero arhivsko gradivo, zlasti matične knjige, so nameravali uporabiti za delovanje okrožnih rodoslovnih uradov (Kreissippenämter) v obeh zasedenih pokrajinah. Njihovo ustanavljanje je državni rodoslovni urad (Reichssippenamt) v Berlinu zaupal svojemu sodelavcu Hansu Nucku. S plenjenjem kulturnozgodovinskega blaga v zasedenih slovenskih pokrajinah se je ukvarjal tudi Himmlerjev urad generalnega varuha za varstvo kulturnih dobrin (Generaltreuhänder für die Sicherstellung der Kulturgüter), ki je za to poslal v zasedene slovenske pokrajine dva svoja sodelavca, Johanna Dettenberga in Kurta Federlina. Imela sta zlasti štiri naloge: 1. popis predmetov proste in uporabne likovne umetnosti ter obrti, popis prazgodovinskih predmetov za ureditev ali preureditev krajevnih muzejev, 2. zablembo vsega tiska in knjižnic, vsega arhivskega in kronikalnega gradiva s posebnim ozirom na stare cerkvene kronike, ki bi jih odnesli v graški pokrajinski arhiv, medtem ko bi naj slovenski tisk pregledale strokovne moči Štajerske domovinske zveze in, kar je uporabnega, zbrale za ureditev nemških ljudskih knjižnic ter deželne biblioteke v Gradcu, vse drugo pa naj bi uničili, 3. prenos vseh matičnih in cerkvenih knjig iz župnijskih in občinske urade, kot predhodno delo za ustanovitev pokrajinskega in okrožnih rodoslovnih uradov, 4. zablembo nekaterih slovenskih umetnin, ki bi jih zamenjali za nemško kulturno blago z italijanskega zasedbenega območja. Več mesecev sta poizvedovala za kulturnim blagom, ga plenila in spravljala v svoja skladišča, nekaj pa ga je šlo tudi v Gradec. Po Uiberreitherjevem ukazu pa ni smelo ven iz Štajerske.

Preganjanje je pod nemško okupacijo utrpel tudi slovenski jezik. Prepovedali so ga v javni rabi, t. j. v uradih, šolah in cerkvah.

V nobeni drugi zasedeni deželi ni nemški okupator predvideval tako hitrega ponemčenja dežele in ljudi kot na Spodnjem Štajerskem. Poleti 1941 so na množičnih zborovanjih naznanjali, da dajejo prebivalcem tri ali štiri leta, da se naučijo nemščine, tistim, ki se težko učijo, pa še leto povrh, nakar se bo na Spodnjem Štajerskem govorilo samo še nemško. Program so naznanjali na lepakih v slovenščini in nemščini: "Ti nisi Slovenec! Ti si domu zvest Štajerc! Ti si član velike nemške narodne skupnosti! Ti boš postal polnovreden Nемец!" Torej od zanikanja slovenske narodne zavesti prek poudarjanja štajerskega regionalnega patriotizma k nemštvu, na začetku zasedbe še uporabljena izraza "Vindišar" ali "Vend" so čez nekaj mesecev nadomestili z izrazom "domu zvesti Štajerc". Vodilno vlogo pri ponemčevanju so namenili totalitarnima orga-

nizacijama oziroma društvoma Štajerska domovinska zveza (Steirischer Heimatbund) in Koroška ljudska zveza (Kärntner Volksbund), ki bi naj bili v nekem pogledu tudi predhodnici nacistične stranke NSDAP.

Ustanovitev Štajerske domovinske zveze so še pred uvedbo civilne uprave pripravljali že v Gradcu. Na sestanku predvidenih šefov civilne uprave z državnim sekretarjem notranjega ministrstva dr. Stuckartom v Gradcu 8. aprila 1941 so rekli: "Štajerska domovinska zveza bo organizirana na enak način kot stranke. Njena glavna naloga je ponemčenje Spodnje Štajerske. Gre torej za pripravljalno delo, da se bo kasneje po nekaj letih Štajerska domovinska zveza prevedla v NSDAP. Le posebno zaslužni Volksdeutscherji se lahko že sedaj sprejmejo v NSDAP. Vodstvo v društvu na krajevni in okrožni ravni bodo večinoma prevzeli Volksdeutscherji, enako bo Volksdeutscher tudi namestnik zveznega vodje, medtem ko bo zvezni vodja sedanji pokrajinski organizacijski vodja (Esajevski štandartenfirer). Znotraj Štajerske domovinske zveze so predvidene tudi mladinske organizacije in vermanšaft. Za sedaj ni tako zelo predvideno, da bi bilo glavno težišče na političnem šolanju, temveč predvsem na ponemčenju prebivalstva."

Jedro ponemčevanja naj bi tvorili dotedanji člani Švabsko-nemške kulturne zveze, ki so jo na dan ustanovitve Štajerske domovinske zveze, t. j. 10. maja 1941 ukinili in njene člane kolektivno vključili v novo organizacijo, kot njene stalne člane, in to brez predhodnega rasnega in političnega pregleda in ocenjevanja. Takrat se jim je dr. Uiberreither v Hitlerjevem imenu zahvalil za dotedanje delo za nemštvo in napovedal, da bodo "kot kristalizacijsko jedro za Štajersko domovinsko zvezo prevzeli vodilne položaje".

Za zveznega vodjo Štajerske domovinske zveze so v Gradcu imenovali nadučitelja, nacističnega Franza Steindla, za njegovega namestnika pa Hansa Barona, ki pa te funkcije ni nikdar prevzel. Zvezno vodstvo pod Steindlom so tvorili številni uradi za razna področja udejstvovanja: poleg štirih t. i. glavnih delovnih področij (organizacija, personala, šolanje, propaganda in tisk) je bilo kar 15 t. i. uradov (upravni, delovnopolični, rasno-politični, agrarnopolitični, zdravstveni, pravni, komunalnopolitični, uradniški, kulturni, socialni, ženski, izobraževalni, šolski, vojnoizobraževalni, mladinski), poleg njih pa še nacionalnopolitični referent, zvezni inšpektor in zvezno razsodišče, ki so jih vodili deloma Nemci iz Zgornje Štajerske (med njimi tudi iz SODI) in deloma Nemci iz Spodnje Štajerske. Nekateri so bili tudi že poverjeniki šefa civilne uprave, npr. nacionalnopolitični referent in agrarnopolitični referent. Organizacijo na terenu so prilagodili upravni organizaciji in ustanovili sedem okrožnih vodstev, od katerih so tri, in sicer Celje, Trbovlje in Brežice, vodili Nemci iz Zgornje Štajerske, štiri (Maribor-mesto, Maribor-podeželje, Ptuj in Ljutomer) pa Nemci iz Spodnje Štajerske, ki so se dotlej uveljavili kot funkcionarji Švabsko-nemške kulturne zveze. Meje krajevnih skupin so se večinoma pokrivalo z mejami občin, vodili so jih večinoma Nemci iz Spodnje Štajerske, kjer pa teh ni bilo, pa tudi kakšen Slovenec. Čeprav je imela vsa organizacija za temeljni smoter svojega delovanja čim hitrejšo in čim popolnejšo germanizacijo, niso pri tem imeli vsi uradi v zveznem vodstvu, okrožnih vodstvih in v vodstvih krajevnih skupin, enakega pomena. Posebej je treba omeniti dva dejavnika, ki sta imela posebne naloge pri germanizaciji. Prvi je bil nacionalnopolitični referent dr. Helmut Carstanjen, ki je usmerjal raznarodovanje in germanizacijo in vse ukrepe upravnih in političnih dejavnikov preverjal, ali ustrezajo glavnemu namenu germanizacije Spodnje Štajerske. Drugi je bil vodja rasnopolitičnega urada dr. Walter Walluschegg - Wallfeld (po njegovi smrti Willfried Hoffmann), ki je skrbel za rasno razlikovanje prebivalstva.

V razmerah množičnega izganjanja Slovencev in groženj, da kdor se ne prijavi, zanj ni mesta v Spodnji Štajerski, se je v Štajersko domovinsko zvezo prijavila velika večina prebivalstva. Predvidevajoč množični izgon ljudi iz Posavja in Obsotelja, so za okrožji Brežice in Trbovlje vpis odložili na jesen 1941. Ker sami nacisti niso verjeli v pro-

stovoljni vpis, so vse prijavitelce podvrgli političnemu in rasnemu preverjanju, ki je v petih okrožjih trajalo od 5. junija do 15. septembra 1941, v dveh okrožjih pa je bilo kasneje. V petih okrožjih so pregledali, preverili in ocenili 321.252 prijavitelcev, med katerimi je večina (221.672 ali 69 odstotkov) dobila rasno oceno III (povprečno), večina (285.377 ali 89 odstotkov) pa politično oceno C (ravnodušno). V omenjenih dveh okrožjih se je v Štajersko domovinsko zvezo prijavilo 46.598 oseb, vendar o izidu ocenjevanja nimamo podatkov. Marca 1942 so poročali, da so kot začasne člane v omenjeno organizacijo sprejeli 287.000 oseb, sprejem pa zavrnilo 78.000 oseb. Ob popisu spodnještajerskega prebivalstva, ki ga je 29. novembra 1942 opravila Štajerska domovinska zveza, je bilo takrat tam 17.132 dokončnih in 258.233 začasnih članov ter 68.272 nečlanov.

Podobnemu namenu naj bi na Gorenjskem in v Mežiški dolini služila Koroška ljudska zveza, ustanovljena 24. maja 1941, ki so ji za zveznega vodjo imenovali Wilhelm Schicka, dotedanjega uradnika v pokrajinskem vodstvu NSDAP v Celovcu. Že samo ime je bilo napačno, saj prebivalci, ki naj bi postali njeni člani, niso bili Korošci, razen v Mežiški dolini, temveč Kranjci, tako da se pri njih niso mogli sklicevati na kakšen regionalni koroški patriotizem. Nacisti sami so ugotavljali, da na Gorenjskem ni vmesne, t. j. vindišarske plasti in jo bo treba postopoma šele izoblikovati. Zato so nekateri celovski nacisti – omenja se krog okoli nacionalnopolitičnega referenta Aloisa Maier Kaibitscha – smatrali začetno okupacijsko politiko pod šefom civilne uprave Kutschero za napačno. Podobno kot v Spodnji Štajerski, se je tudi na Gorenjskem in v Mežiški dolini za novo organizacijo prijavila večina prebivalstva, t. j. okoli 113.000 oseb, ki so jih politično in rasno pregledali, preverili in ocenili. Drugače kot v Spodnji Štajerski so na Gorenjskem in v Mežiški dolini pregledali vse prebivalstvo in ne samo prijavitelcev v Koroško ljudsko zvezo. Na Gorenjskem je bil tudi delež Nemcev manjši kot v Spodnji Štajerski (po nekem podatku je bilo na Gorenjskem le 394 moških članov Švabsko-nemške kulturne zveze in je zato primanjkovalo zanesljivih ljudi za upravne, politične in druge organe). Na najodgovornejše položaje so morali nacisti nastavljeni ljudi iz avstrijske Koroške; tako ni bilo nobenega okrajnega oziroma okrožnega političnega komisarja ali okrožnega vodje Koroške ljudske zveze iz vrst t. i. domačih Nemcev. Po nastopu novega šefa civilne uprave dr. Friedricha Rainerja 30. novembra 1941 je celovski krog Aloisa Maier Kaibitscha, ki je postal tudi vodja urada pooblaščenca državnega komisarja za utrjevanje nemštva na Bledu, dobil več besede. Dr. Rainer je 1. januarja 1942 na svojem upravnem območju uvedel NSDAP. Kot je izjavil kasneje, je to storil sporazumno s strankino pisarno in z državnim blagajnikom NSDAP, "v spoznanju, da lahko gorenjsko prebivalstvo vodijo v duhu rajha in nemštva samo izkušene organizacije nacionalsocialističnega gibanja, ki sloni na vodilni nemški plasti tega ozemlja". Koroška ljudska zveza je ostala še naprej kot "neposredna organizacija stranke", ukinjeni pa so bili njeni uradi, kot zvezno vodstvo in okrožna vodstva; njihove zadeve so prevzela okrožna vodstva NSDAP. V pogovoru s Hitlerjem je dr. Rainer dosegel, da Gorenjske niso več imenovali Južna Koroška (Südkärnten), temveč Oberkain. Z uvedbo NSDAP so uvedli tudi vse njene pomožne organizacije in formacije. Obe organizaciji sta dobili tudi svoji uradni glasili, in to Štajerska domovinska zveza samo nemški dnevnik *Marburger Zeitung* in slovenski tednik *Štajerski gospodar*, Koroška ljudska zveza pa slovenski tednik *Karawanken Bote*.

Od članstva v Štajerski domovinski zvezi in Koroški ljudski zvezi je bila odvisna stopnja nemškega državljanstva. Najprej so predvidevali, da bodo vprašanje državljanstva rešili po formalnopravni priključitvi obeh začasnih upravnih enot k Nemškemu rajhu. Vendar sta šefa civilne uprave izprosila, da so glede na odlaganje priključitve to vprašanje sklenili rešiti prej, češ da bo to pomagalo k strnitvi članstva v omenjenih

organizacijah. 14. oktobra 1941 je ministrski svet za državno obrambo pod vodstvom državnega maršala Hermanna Göringa izdal "odredbo o pridobitvi državljanstva na osvobojenem območju Spodnje Štajerske, Koroške in Kranjske" (Verordnung des Ministerrats für die Reichsverteidigung über den Erwerb der Staatsangehörigkeit in den befreiten Gebieten der Untertseiermark, Kärntens und Krains). Odredba, ki je veljala kot zakon, je določala, da s 14. aprilom 1941 pridobijo nemško državljanstvo nekdanji jugoslovanski državljani nemške narodnosti in osebe nemške narodnosti brez državljanstva, ki so imele na ta dan svoje prebivališče na osvobojenem območju Spodnje Štajerske, Koroške in Kranjske. Dalje je določala, da osebe nemške ali tej sorodne krvi, ki so bile jugoslovanski državljani ali brez državljanstva in so imele 14. aprila 1941 prebivališče na prej omenjenem območju, dobijo nemško državljanstvo na preklic, če jih bodo priznali za domu zveste prebivalce osvobojenih območij Spodnje Štajerske, Koroške in Kranjske in ne bodo dobile državljanstva kot prej navedene osebe. Te osebe bodo lahko najpozneje v desetih letih postale nemški državljani, če jim ne bo državni notranji minister v tem času preklical državljanstva. Odredba je določala tudi, da bodo tisti nekdanji jugoslovanski državljani, ki so omenjenega dne prebivali na omenjenem območju, in ne bodo dobili nemškega državljanstva, le "pod zaščito Nemškega rajha". Čeprav so odredbo objavili v državnem uradnem listu že leta 1941, pa je niso mogli takoj uporabljati, ker še niso odgovorili na vprašanje, kdo so domu zvesti prebivalci osvobojenih območij Spodnje Štajerske, Koroške in Kranjske. To je pojasnil odlok notranjega ministra, in to za Spodnjo Štajersko 10. februarja 1942, za Gorenjsko in Mežiško dolino pa 19. junija 1942. Tisti prebivalci, ki so medtem postali stalni člani Štajerske domovinske zveze ali Koroške ljudske zveze, so dobili nemško državljanstvo, oni, ki so postali začasni člani, pa so dobili nemško državljanstvo na preklic. Podeljevanje nemškega državljanstva na preklic pa se je na Gorenjskem zaradi nemirnih razmer začelo šele po 27. septembru 1942, t. j. po t. i. Rainerjevem proglassu o koncu izrednih razmer. T. i. zaščitenci Nemškega rajha so bili oproščeni nekaterih obveznosti, so pa na Spodnjem Štajerskem morali na prisilno delo, in to leta 1942 k zgornještajerskim kmetom, od leta 1943 dalje pa na gradnjo tovarne glinice in aluminija v Strnišču in elektrarne na Mariborskem otoku. So pa v vodstvu Štajerske domovinske zveze predvidevali tudi njihovo sterilizacijo; zanj so predvidevali čas štirih let. Na Gorenjskem zaradi nemirnih razmer in hudih potreb po delovni sili v oborožitveni industriji v praksi ni prišlo do tako ostre ločitve prebivalstva. Tam so se npr. v vodstvu gestapa (Gradčan Friedrich Kürbis) ukvarjali s pripravo t. i. Deutsche Volksliste, kakor so jo poznali v priključenih zahodnopoljskih pokrajinah (Gdansk in Povartje). Tisti, ki bi jih uvrstili v 4. oddelek Deutsche Volksliste, naj bi postali zaščitenci Nemškega rajha in bi jih odpeljali v Nemčijo, asocialne in dedno biološko manjvredne osebe ter politično hudo obremenjene pa v koncentracijska taborišča. Ker so ugotovili, da spomladi 1941 ni bilo rasno pregledanih in ocenjenih še okoli 2.000 družin, so na neki konferenci, ki jo je vodil policijski general Rösener, in ob Rainerjevem obisku Maier – Kaibitschevega urada na Bledu 12. septembra 1942, torej v času, ko so ponovno obravnavali možnosti za že odloženi množični izgon Slovencev z Gorenjske, sklenili, da bodo še enkrat rasno in zdravstveno pregledali vse prebivalstvo Gorenjske ter predlagali, da bi to storili tudi na Spodnjem Štajerskem, vendar jim razmere tega niso več dopustile.

Za odstranitev nezaželenih oseb, članov Štajerske domovinske zveze, katerim niso mogli očitati kaj hudega, so jih pa sumili, da bi lahko že s svojim bivanjem motili ponemčevanje, so si v Štajerski domovinski zvezi februarja 1942 zamislili t. i. presaditev v Nemški rajh (Verpflanzung ins Deutsches Reich). Prizadel naj bi predvsem slovenske izobražence: "Cilj mora biti, da vse pripadnike nekdanjega slovenskega izobraženstva in polizobraženstva (učitelje, odvetnike, uradnike, trgovce, gostilničarje itd.), če

so začasni člani Štajerske domovinske zveze, presadimo iz Spodnje Štajerske v rajh. Izvzamemo lahko samo tiste osebe, ki posebno delajo za nemštvo in tako dejansko dokazujejo svojo privrženost firerju in narodu," je še novembra 1942 naročal zvezni vodja Steindl. Viri pričajo, da so si še zlasti iz t. i. nacionalnopolitičnih razlogov prizadevali spraviti v avstrijske pokrajine in Nemčijo čimveč železničarjev, kar je razumljivo, saj so železničarji nenehno v stiku z ljudmi.

Poseben pomen pri ponemčevanju so nacisti pripisovali otroškim vrtcem, osnovnim šolam in mladinskim organizacijam. Otroške vrte in osnovne šole so smatrali celo za trdnjave ponemčevanja, s katerimi le-ta stoji ali pade. Otroški vrtci niso bili samo socialnega značaja za pomoč materam, ki so jih tudi vključevali v delovno razmerje, temveč predvsem nacionalnopolitičnega značaja, kar so tudi sami javno priznavali. Do konca leta 1942 so na Spodnjem Štajerskem ustanovili 96 stalnih, 34 pomožnih, 56 žetvenih vrtcev itd., v katere so zajeli 7.762 otrok. Za to nalogo so iz avstrijskih pokrajin pripeljali več sto otroških vrtnaric in množico nemških učiteljev in učiteljic. Dr. Uiberreither je v poročilu ministru za znanost, vzgojo in izobraževanje 19. maja 1941 zapisal: "Samo po sebi se razume, da bodo na tem območju urejene samo nemške šole in da so tujejezične ali dvojezične šole izključene." Zvezno vodstvo Štajerske domovinske zveze je spomladi 1941 postavilo glede šolstva štiri osnovna načela: 1. da bodo v pokrajini same nemške šole, v katerih bodo poučevali samo v nemščini, 2. da ne bo niti dvojezičnega pouka niti manjšinskih šol, 3. da bosta delo šole in organizacije "Deutsche Jugend" povezana in postavljena na skupne temelje, in 4. da bo šola pomenila središče vsega ponemčevalnega dela. Zvezni uradnik pri dr. Uiberreitherju dr. Hans Müller – Scholtes pa je v svojem prvem poročilu notranjemu ministrstvu 30. maja 1941 poročal: "Za uvedbo nemškega pouka so doslej iz Stare Štajerske odredili za sem več kot 500 učiteljev in učiteljic. V prihodnjih tednih jih bodo zaposlili še nadaljnjih okoli 500. Po odloku državnega ministra za znanost, vzgojo in izobraževanje morajo tudi druge pokrajine v Ostmarki dati učne moči za delo v Spodnji Štajerski," kjer so s poukom začeli že sredi maja 1941. Kasneje je število nemških učiteljev in učiteljic znašalo že 1.235. Učitelji in učiteljice, ki so poleti 1941 prišli iz avstrijskih pokrajin na Gorenjsko, so najprej vodili tečajne nemščine, ko pa se je jeseni 1941 tam začel pouk, jih je ostalo okoli 260. Tako kot pouk so bila tudi vsa učila v nemščini, na Spodnjem Štajerskem npr. za 72.000 šoloobveznih otrok, od katerih je le 0,6 odstotka razumelo nemško. "Naše šole so trdnjave našega nacionalnopolitičnega dela," je pisal Steindl na začetku leta 1942 in navajal, da je v pokrajini 367 osnovnih in 23 meščanskih šol z 2.133 razredi, 991 učnimi močmi in 92.362 učenci, ter gimnazije v Mariboru, na Ptujju, v Celju in Brežicah, gospodinjске in kmetijske šole, v katerih se šola okoli 130.000 mladine. "Vse te šole so citadele našega političnega hotenja in poroki za uresničenje našega jezikovnega načrta," je še dodal Steindl.

V okviru obeh omenjenih organizacij v zasedenih slovenskih pokrajinah so že spomladi 1941 po zgledu na Hitler Jugend v Nemškem rajhu ustanovili tudi mladinski organizaciji, ki sta bili tesno povezani z nemškim šolstvom. Na Spodnjem Štajerskem so jo imenovali Nemška mladina (Deutsche Jugend), na Gorenjskem in v Mežiški dolini pa najprej *Mladina Koroške ljudske zveze* (Kärntner Volksbundjugend), po uvedbi NSDAP pa od 20. 4. 1942 *Pripravniske note Hitlerjeve mladine* (Hitler Jugend Anwärter-Einheiten). Kot so izjavljali sami, so to preimenovanje opravili zato, "da bi odpravili neokusni naziv Koroška ljudska zveza in dali gorenjski mladini možnost, da se posebno izkaže in nato vključi v Hitler Jugend". Učitelji in učiteljice iz avstrijskih pokrajin so bili obvezni voditi oddelke v obeh omenjenih mladinskih organizacijah in hkrati vzgajati kader iz vrst šolske in zunajšolske mladine. Poleg učenja nemščine, tudi s pomočjo nacističnih pesmi, je bila v mladinskih organizacijah pomembna tudi predvojaška

vzgoja. Posebnemu izboru in nadzoru so bili podvrženi tisti, ki so po srednji šoli nameravali študirati na nemških univerzah. "Trebalo si je le zamisliti, kakšno škodo bi lahko povzročil Gorenjec, ki bi brez ostrega izbora in brez politične vzgoje in vodstva dosegel akademsko stopnjo in nato kot vzgojitelj, inženir ali zdravnik vodil in usmerjal nemško mladino in široke množice," so govorili.

Ponemčevanju odraslih je bila namenjena množica nemških jezikovnih tečajev. Na Spodnjem Štajerskem so npr. pozimi 1941–1942 priredili 23.030 jezikovnih tečajev s 123.058 tečajniki. Vendar so morali jeseni 1942 ugotavljati, da obvlada nemščino le okoli 12 odstotkov prebivalcev. Zato so spomladi 1943 priredili "veliko jezikovno ofenzivo" in do njenega konca priredili že 5.171 jezikovnih tečajev z okoli 215.000 tečajniki. Na Gorenjskem so do junija 1943 priredili okoli 1.920 tečajev nemščine z okoli 44.000 tečajniki. Nemirne razmere v obeh pokrajinah so povzročale nenehno padanje obiska tečajev.

Štajerska domovinska zveza je v svojih ponemčevalnih prizadevanjih hotela ustanoviti čimveč nemških knjižnic po mestih in tudi na podeželju. Potem ko so uničili slovenske knjižnice, so izdelali načrt za ustanovitev večjih knjižnic v mestih Maribor (s 15.000 zvezki), Celje (z 8.000 zvezki) in Ptuj (s 4.000 zvezki) in 248 manjših knjižnic (od 100 do 1.000 zvezkov vsaka). Do srede leta 1942 so odprli že sto knjižnic.

Medtem ko so vodstva Štajerske domovinske zveze vneto pozivala k učenju nemščine in grozila tistim, ki se je ne bi učili, se je nacionalnopolitični referent dr. Carstanjen ukvarjal z "načrtom teritorialnega razvoja jezikovnega ponemčenja in premika jezikovnih mej". Izdelal ga je do marca 1943 in je v njem na štirih grafičnih skicah predvidel le prvo fazo popolnega ponemčenja Spodnje Štajerske. Kakšen naj bi bil obseg te faze, je povedal v svojem članku "Die Sprachenfrage", objavljenem v *Marburger Zeitung* 10.–11. aprila 1943: "Naš prihodnji cilj tukaj mora biti, da bomo obnovili stare, deloma raztresene nemške jezikovne otoke in jih polagoma povezali med seboj. V tej zvezi se mi zdi pomembno, da bi v kratkem vzpostavili jezikovni most med Mariborom in njegovo okolico čez Šentilj v Slovenskih goricah do strnjeneja nemškega jezikovnega območja. Enako velja za zvezo med Marenbergom in Muto ter nemškim jezikovnim območjem južno od Ivnika. Na ta način morajo biti s spodnještajerske podobe izbrisane jezikovne meje, tako kot je odpravljena nasilna senžermenska meja. Polagoma se bodo jezikovni otoki zlili in bodo končno nastala določena izolirana umikalna območja vindišarskega narečja, ki jih bo treba koncentrično prebijati in končno absorbirati." Na omenjenih grafičnih skicah je predstavil štiri etape te prve faze.

Štajerska domovinska zveza in Koroška ljudska zveza sta prirejali t. i. valove političnih zborovanj, pri čemer je bila prva seveda velikopoteznejša od druge. Načrt in gradivo zanje sta pripravili zvezni vodstvi obeh organizacij, oziroma na Gorenjskem po decembru 1941 radovljiška podružnica državnega propagandnega urada za Koroško. Na Spodnjem Štajerskem sta bila letno navadno dva vala zborovanj, prvi spomladi in drugi jeseni. Za vsak val so izbrali posebno temo, ki so jo nato zvezni, okrožni in krajevni "govorniki" obravnavali na zborovanjih. Pri drugem valu leta 1942 so obravnavali tudi ponemčevanje.

Ni mogoče zanikati nekaterih uspehov pri raznarodovanju, zlasti v otroških vrtcih in osnovnih šolah, v celoti gledano pa je bil uspeh glede na vložena sredstva in trud manjši od pričakovanj. Tako je moral junija 1942 sam Steindl priznati, da je politično navdušenje prebivalstva Spodnje Štajerske za Nemški rajh po aprilu 1941 nedvomno upadlo. To je utemeljeval s tem, da so imeli ljudje čestokrat pretirano idealno predstavo o rajhu, da je zaradi vojne prišlo do nekaterih omejitev in to predvsem zato, ker je bil ljudem vsiljen nov način življenja in so morali opustiti stare navade. Izjavil je, da je le en odstotek prebivalcev pripravljen iti z nacisti do kraja skozi vse stiske in težave, devet

odstotkov da je brezpogojno zanesljivih, vendar pa niso pripravljene sprejeti nase posledic, in da je tudi na drugi strani enako razmerje, medtem ko je ostalih osemdeset odstotkov široka množica, ki jo je treba šele pridobiti. Približno v istem času, julija 1942, je Maier Kaibitsch priznaval za Gorenjsko, da še ni slišal o zborovanju, na katerem bi Gorenjci govorili svojim ljudem in da tudi v *Karawanken Bote* še ni izšel članek, ki bi ga napisal Slovenec z Gorenjskega. Pač pa so morali nacisti tisti čas na Gorenjskem uvesti izjemno stanje. Narodnoosvobodilni boj na smrt obsojenega slovenskega naroda je nenehno rušil nemški okupacijski sistem, in to bolj na Gorenjskem kot v Mežiški dolini in na Spodnjem Štajerskem. Ravno štajerski nacisti so do konca okupacije vztrajali pri svoji, spomladi 1941 začrtani okupacijski politiki in so do neke mere postali ujetniki svojih načel.⁴⁷

V okviru obeh raznarodovalnih organizacij ali društev – Štajerske domovinske zveze in Koroške ljudske zveze – so po zgledu na SA v Nemškem rajhu ustanovili polvojaško formacijo vermanšaft (Wehrmannschaft). Vanjo so zajeli vse odrasle mladeniče in moške med 18. in 45. letom starosti, ki so bili stalni ali začasni člani omenjenih organizacij. Po želji šefov civilne uprave so vodstvo vermanšafta v obeh pokrajinah zaupali skupini SA "Südmark" v Gradcu (vodja SA – Gruppenführer Arthur Niebbe). Ta pa je za vodjo vermanšafta v Spodnji Štajerski imenovala esajevskega polkovnika Franza Blascha iz Gradca, na enako mesto na Gorenjskem in v Mežiški dolini pa esajevskega brigadefirerja Franza Becka iz Celovca. Iz Koroške in Zgornje Štajerske so za vermanšaft v obeh pokrajinah dali tudi ves častniški in podčastniški kader. Organizacijo vermanšafta so prilagodili upravopolitični ureditvi, t. j., da so v vsakem okrožju ustanovili en ali dva polka (štandarte) in v vsaki krajevni skupini po eno ali dve četi (šturma). Tako so v letih 1941 in 1942 zajeli v vermanšaft 84.700 moških na Spodnjem Štajerskem in 28.052 na Gorenjskem in v Mežiški dolini. Glavni nalogi v tej formaciji sta bili germanizacija in predvojaška vzgoja, že jeseni 1941 so jo začeli uporabljati pri zatiranju partizanstva; leta 1942 in tudi 1943 so za občasne operacije izoblikovali več bataljonov, od marca 1944 pa polk "Untersteiermark"; jeseni 1944 je postal sestavni del t. i. Volksturme. Na Gorenjskem in v Mežiški dolini, kjer so na začetku leta 1942 uvedli NSDAP, so vermanšaft julija 1942 razpustili; tam so imeli potlej enote SA, v katerih pa so bili samo Nemci.⁴⁸

V enotah vermanšafta naj bi se moški omenjene starosti pripravljali na vojaško službo. Čeprav zasedenih slovenskih pokrajin formalnoppravno niso vključili v Nemški rajh, sta šefa civilne uprave marca oziroma junija 1942 v njih uvedla obvezno služenje v državni delovni službi (Reichsarbeitsdienst – RAD) in tudi vojno pravo, t. j. obvezno služenje v nemški vojski. Tako kot vpoklici v RAD, je imelo obvezno služenje v nemški vojski poleg drugega tudi značaj germanizacije. Od julija 1942 do konca vojne so na Spodnjem Štajerskem v RAD in nemško vojsko mobilizirali 22 letnikov (1908–1928), na Gorenjskem in v Mežiški dolini pa od januarja 1943 do pomladi 1944, ko so na Gorenjskem zaradi nemirnih razmer in potreb po moški delovni sili za oborožitveno industrijo, ustavili mobilizacijo, 11 letnikov (1917–1927). Po podatkih, zbranih kmalu po vojni, naj bi v RAD in nemški vojski služilo več kot 35.000 prebivalcev zasedenih slovenskih pokrajin, od katerih naj bi jih padlo več kot 5.000.⁴⁹

47 Tone Ferenc, Politične in državljanske kategorije prebivalstva na Spodnjem Štajerskem pod nemško okupacijo. PZDG, 1960, št. 2, 69–124; Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, 730–813; Kamer, Die Steiermark im Dritten Reich, 131–138; Žnidarič, Do pekla in nazaj, ...

48 Tone Ferenc, Wehrmannschaft v boju proti narodnoosvobodilni vojski na Štajerskem. Letopis Muzeja narodne osvoboditve LRS v Ljubljani, II/1958, 81–156.

49 Nemška mobilizacija v drugi svetovni vojni.

13. Nemška zasedba južnega dela Slovenije po kapitulaciji Italije

Po padcu fašizma v Italiji in še zlasti po zlomu osi Rim – Berlin sta se pokrajinska vodja NSDAP in državna namestnika sosednjih pokrajin Koroške in Tirolske dr. Friedrich Rainer in Franz Hofer zavzela za prihodnjo priključitev Julijske krajine, Ljubljanske pokrajine in Južne Tirolske k svojima pokrajinama. Dr. Rainer je to izrazil v svojem pismu nemškemu zunanjemu ministru Joachimmu von Ribbentropu 9. septembra 1943: "Najjasnejša rešitev bi ob upoštevanju italijanskega nacionalnega čustva bila obnova avstrijsko-italijanske meje iz leta 1914. /.../ Predlagam, da se za to območje uredi nemška civilna uprava in za šefa civilne uprave določi gaulajterja iz Koroške s sedežem v Celovcu. Nato bi predlagal, da se to območje glede na zgodovinske, zemljepisne in narodnostne razmere razdeli v tri nižja upravna območja, in to: Kranjska z glavnim mestom Ljubljano, Goriška z glavnim mestom Gorico in Istra z glavnim mestom Trst. Naloga civilne uprave bi bila, da uredi in pomiri narodnostne razmere, organizira samozaščito pred boljševidom in celotno gospodarsko moč upravnega območja mobilizira za Nemški rajh."⁵⁰ Dne 10. septembra 1943 si je nemški propagandni minister dr. Joseph Goebbels zapisal v svoj dnevnik: "Oglasil se je tudi gauleiter Rainer. Avstrijski gauleiterji so zares pravi mojstri o dokazovanju ozemeljskih zahtev. Toda sedaj o tem sploh ne moremo govoriti. Lahko razumemo, zakaj so se avstrijski gauleiterji postavili na zadnje noge. Šele med jedjo se jih je polotil tek, tako je vedno. /.../ Moramo se potruditi, da bomo pomirili pokrajine, ki si jih prisvajamo. Seveda nimamo dovolj policije, da bi lahko vzpostavili režim prisile. Biti moramo zelo previdni."⁵¹

Hitler iz previdnosti ni povsem upošteval želja gauleiterjev iz avstrijskih pokrajin, ko je za severnoitalijanske pokrajine, ki so mejile na Nemški rajh, 10. septembra 1943 ustanovil dve operacijski coni, in to za "Jadransko primorje" (Adriatisches Küstenland) in za "Predalpsko deželo" (Alpenvorland). Za vrhovnega komisarja (Oberster Kommissar) operacijske cone "Jadransko primorje" (OZAK) je imenoval dr. Rainerja, in sicer s sedežem v Trstu, za vrhovnega komisarja operacijske cone "Predalpska dežela" pa Franza Hoferja s sedežem v Bolzanu.⁵² Hitler je takrat tudi določil, da se novo Rainerjevo upravno območje deli v šest pokrajin oz. provinc, in to: Furlanija, Gorica, Trst, Istra, Reka, Kvarner in Ljubljana, medtem ko se Hoferjevo deli na province Bolzano, Trident in Belluno. Te Hitlerjeve odredbe niso nikdar objavili, da ne bi nastal videz, kot da se z njo krši "suverenost italijanske fašistične vlade". Ustanovili so jo v Münchnu 9. septembra 1943, vendar so jo kasneje preuredili. Z odredbo so le seznanili tri nacistične veljake, in to von Ribbentropa, šefa strankine pisarne Martina Bormanna in šefa nemške policije Heinricha Himmlerja. Določili so tudi, da se Rainerjevo in Hoferjevo imenovanje lahko objavi šele takrat, ko si bosta Hitler in Benito Mussolini izmenjala gledišča.⁵³

Čeprav sta se Hitler in iz konfinacije na Apeninih rešeni Mussolini sestala že 15. septembra v Hitlerjevem glavnem stanu, je dr. Rainer kot vrhovni komisar za OZAK, ki je imel sredi septembra pogovor s Hitlerjem, svojo prvo odredbo izdal šele 1. oktobra

⁵⁰ Ferenc, Quellen, dok. 316.

⁵¹ Joseph Goebbels, Dnevnik. Maribor 1981, 492–493 (dalje: Goebbels, Dnevnik), 11. septembra je Goebbels zapisal, da ne potrebujejo samo Južne Tirolske in sodil, da morajo prenesti mejo daleč na jug, še dalje od Benečije. 13. septembra je spet zapisal, da bi poleg Južne Tirolske morali vključiti v nemške meje tudi tri Benečije. 23. septembra je spet zapisal, da Hitler meni, da morajo zasesti Benečijo in jo vključiti v rajh kot avtonomno pokrajino. (Goebbels: Dnevnik, 507, 517 in 542.)

⁵² Hoferja je imenoval kljub temu, da je dr. Goebbels isti dan sodil, da ga iz previdnosti ne morejo poslati v Južno Tirolsko, ker bi tamkaj "učinkoval kot rdeča krpa". (Goebbels, Dnevnik, 493).

⁵³ Ferenc, Quellen, dok. 317.

1943 v svojem uradnem listu za OZAK, ki ga je začel izdajati v Trstu 15. oktobra 1943. Rainerjev prevzem uprave v OZAK je potekel v dveh fazah. Najprej je to območje postalo čisto operacijsko območje nemške vojske, na katerem je imel vrhovno oblast "poveljnik nemške vojske v Sloveniji", poveljnik okrepljene 71. pehotne divizije, generalmajor Wilhelm Raapke. Dr. Rainer je 15. septembra prispel v Ljubljano, kjer mu je tamkajšnji škof dr. Gregorij Rožman predlagal za šefa pokrajinske uprave župana, generala Leona Rupnika. Njega je 20. septembra ustoličil v Celovcu, v Ljubljani pa ga je čez dva dni vpeljal v urad vladni predsednik dr. Ferdinand Wolsegger. Druge pokrajine OZAK je dr. Rainer začel upravljati 29. septembra 1943, ko je nemška vojska v svoji veliki ofenzivi očistila osrednji del Primorske in odrinila partizansko vojsko od Trsta in Gorice. Od 30. oktobra do 2. decembra je dr. Rainer imenoval prefekte, in to v Gorici Marina Paceja, v Vidmu Riccarda De Bedena, na Reki Alessandra Spalatina in v Pulju Ludovica Artusija. Kvarnersko območje je ostalo v Reški pokrajini in tako tudi okraj Čabar s čisto slovenskima občinama Draga in Osilnica, je pa za kvarnersko območje imenoval komisarja Franca Špeharja.⁵⁴

Ker so bili prefekti italijanske in šef pokrajinske uprave slovenske narodnosti, jim je dr. Rainer z odredbo 22. oktobra 1943 določil nemške svetovalce (Deutsche Berater), ki so bili tako kot načelniki oddelkov v njegovem uradu v poslopu tržaškega sodišča iz Koroške. V Ljubljani je tak položaj zavzel esesovski in policijski general Erwin Rösener, ki je bolj skrbel za politično linijo, medtem ko se je z upravnimi vprašanji ukvarjal upravni svetovalec dr. Hermann Doujak, deželni svetnik v bližnjem Kamniku.

Policijsko upravo v OZAK zahodno od nekdanje rapalske meje je Himmler zaupal esesovskemu in policijskemu generalu Odilu Globocniku, ki je bil podrejen vrhovnemu vodji SS in policije v Italiji, esesovskemu in policijskemu generalu Karlu Wolfu, v Ljubljanski pokrajini pa Rösenerju. Medtem ko sta zaščitna in varnostna policija imeli v Trstu svoji poveljstvi, so ju v Ljubljanski pokrajini vodili uradi oz. poveljstva, ki so ju vodila v Spodnji Štajerski, Gorenjski in Mežiški dolini. Rösener in Globocnik sta kmalu dobila tudi svoja operativna štaba za uničevanje tolpe (Führungsstab für Bandenbekämpfung). Iz Lublina je v Trst prispel akcijski oddelek "Reinhard" (Einsatzkommando "Reinhard") in si v tamkajšnji Rižarni sv. Sobota uredil zapore in taborišče za antifašiste in Jude, z moriščem in krematorijem.

Potem ko je dr. Rainer uredil upravo v OZAK, je 29. novembra 1943 izdal "odredbo o obvezni vojaški službi", ki je bila posledica usklajevanja stališč med raznimi uradi in je nasprotovala splošni mobilizaciji v italijansko republikansko vojsko in jo omejila le na prostovoljno prijavo. Vojaško obveznost so za vojsko in delo sposobni prebivalci lahko odslužili s prostovoljnim vstopom v domobranske oddelke, obnovitveno službo, nemško vojsko, oboroženo SS in nemško policijo, organizacijo TODT ali s prostovoljno prijavo v italijansko republikansko vojsko. Zvezna vojna služba je zajela moške letnike 1914–1926. Po njej so precej delovne sile odpeljali tudi na delo na Gorenjsko, Koroško in v Nemčijo. Jeseni 1944 so jih samo za utrjevalna dela v akciji Pöll uporabili okoli sto tisoč.

Dne 6. decembra 1943 je dr. Rainer izdal "odredbo o ustanovitvi domobranskih oddelkov za pomoč pri vzdrževanju reda in varnosti v Operacijski coni Jadranskih primorje", katere veljavnost je segla nazaj do 1. oktobra 1943. Po tej odredbi sta bila vrhovna komandanta domobranskih oddelkov višja vodja SS in policije Rösener in Globocnik in na njeni osnovi sta nastala Slovensko domobranstvo v Ljubljanski pokrajini in Slovenski narodni varnostni zbor v Julijski krajini.⁵⁵

⁵⁴ Tone Ferenc, *Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943*. Maribor 1967, 352–361.

⁵⁵ Boris Mlakar, *Slovensko domobranstvo 1943–1945*. Ljubljana 2003. Isti, *Primorsko domobranstvo (1943–1945)*. Ljubljana 1982.

Generalštab nemške kopenske vojske (OKH) je po veliki nemški ofenzivi, ki je med 25. septembrom in 25. novembrom 1943 zajela skoraj vso operacijsko cono "Jadransko primorje", za OZAK imenoval "poveljnika nemške vojske v Operativni coni 'Jadransko primorje'", in to generala gorskih čet Ludwiga Küblerja. Ta si je svoje poveljniško mesto uredil v gradu Spessa pri Krminu. Podrejene so mu bile nemške vojaške enote, in to tiste, ki so bile tam za stalno zasedbo, npr. 188. gorska divizija, ter druge, ki so tja prihajale na odmor z italijanske fronte. Kasneje so Küblerjevo poveljstvo, podrejeno vrhovnemu poveljniku nemške vojske za Jugozahodno Evropo v Italiji preimenovali v štab 97. armadnega zbora za posebno uporabo. V Slovenskem primorju so ga pustili skoraj do konca vojne; kapituliral je pred jugoslovansko armado 6. maja 1945 v Ilirski Bistrici.⁵⁶

Civilno upravo v pokrajinah ali provincah je dr. Rainer pustil tako, kot je bila pod italijansko državo. Tam, kjer je v Julijski krajini imelo večino italijansko prebivalstvo, so bili italijanski uradniki, kjer pa je bila večina Slovencev, t. j. zlasti na podeželju, so bili slovenski uradniki. V Ljubljanski pokrajini so bili uradniki le Slovenci. Rupnikova pokrajinska uprava si je prizadevala čimbolj odstraniti sledove italijanskega okupacijskega sistema, vendar je nekatere urade sprejela iz rok italijanskih ljudi še sredi oktobra 1943. Te uprave ne moremo imeti za povsem avtonomno, ker so poleg že omenjenih dveh nemških svetovalcev bili še posebni nemški svetovalci ali izvedenci za posamezne upravne panoge; vsi so bili iz Koroške. Zaradi premoči narodnoosvobodilnega gibanja ni mogla obvladati niti vseh mest in še manj večine podeželja. Ni ji uspel poskus urediti okrajno glavarstvo v Črnomlju in obdržati precejšen del dotodanjih občinskih uprav.

Šef pokrajinske uprave Rupnik je 24. septembra 1943 policijsko upravo zaupal nekdanjemu jugoslovanskemu upravniku policije za Dravsko banovino dr. Lovru Hacinu, ki je za svoj urad zbral nekaj ljudi, ki so bili pred okupacijo policisti. V njegovem uradu je bil v takratnih vojnih razmerah oddelek politične policije pod vodstvom Maksa Loha, ki je imel nekaj deset policijskih agentov v Ljubljani in tričlanske skupine agentov v nekaterih krajih. Ljubljanska izpostava varnostne policije (gestapa) in varnostne službe je pri upravi policije v Ljubljani imela svojega zveznega častnika Paula Duscho. Rupnik in dr. Hacin sta nato iz slovenskih orožnikov in policistov, ki so bili pomožna karabinjerska in policijska sila pod italijansko okupacijo, ter prostovoljcev in mobilizirancev 1. novembra 1943 ustanovila Policijski zbor Ljubljana pod poveljstvom podpolkovnika Stanka Palčiča. V treh stotnjah v Ljubljani za mesto in bližnjo okolico ter v stotnjah v Novem mestu in Kočevju je imel okoli tisoč policistov, ki so opravljali predvsem stražno službo in pomagali politični in kriminalistični policiji pri izvajanju policijskih nalog. Policijski zbor Ljubljana je v več stavbah skrbel tudi za policijske zapore. Junija 1944 pa je od pravosodnega organa sprejel tudi upravljanje nad ljubljanskimi sodnimi zapori. Za nadrejenega tudi slovenski policiji se je smatral višji vodja SS in policije Erwin Rösener, ki je tudi zahteval, da policisti prišejejo enako kot slovenski domobranci.

Šef pokrajinske uprave Rupnik je sporazumno z generalom Rösenerjem septembra 1943 ustanovil policijsko pomožno oboroženo formacijo Slovensko domobranstvo. General Rösener se je imel tudi za njenega vrhovnega poveljnika. S prostovoljci in mobiliziranci je ta formacija dosegla število med 12 in 13 tisoč; vodil jih je slovenski organizacijski štab, podrejen nemškemu graditvenemu štabu (Aufbaustab), ta pa glede operativnih nalog pri zatiranju partizanstva Rösenerjevemu operativnemu štabu za

⁵⁶ Karl Stuhlpfarrer, Die Operationszonen "Alpenvorland" und "Adriatisches Küstenland" 1943–1945. Wien 1969; Roland Kaltenegger, Operationszone "Adriatisches Küstenland". Der Kampf um Triest, Istrien und Fiume 1944/45. Graz, Stuttgart 1993; Enzo Collotti, Il Litorale Adriatico nel Nuovo Ordine Europeo 1943–45. Milano 1974.

zatiranje tolp. Tudi slovensko domobranstvo je moralo priseči zvestobo nemškim oboroženim silam (20. aprila 1944 in 30. januarja 1945). S pomočjo slovenskega protirevolucionarnega tabora v Ljubljani je nemška policija tudi v Julijski krajini vzpostavila domobranstvo z imenom Slovenski narodni varnostni zbor (SNVZ), ki je dosegel število okoli 2.500 mož, vendar mu ni bilo treba priseči. Medtem ko je okupator v Ljubljanski pokrajini kot taktične enote dopuščal le domobranske bataljone, je v Julijski krajini proti koncu vojne dopustil strnitev čet SNVZ v I. udarni polk SNVZ. Od pozne jeseni 1943 je okupator tudi na Gorenjskem dopustil ustanavljanje posadk t. i. Gorenjske samozaščite (Oberkrainer Selbstschutz) pod poveljstvom gestapa. Njena številčna moč je bila podobna moči SNVZ.

14. Gospodarski interesi nemškega okupatorja v Sloveniji in možnosti za njihovo uresničevanje

Z zasedbo severnega dela Slovenije je nemški okupator dobil poljedelsko in vinogradniško rodovitnejše in industrijsko razvitejše območje, kar je bilo še posebno pomembno v vojnem času. Že samo vinogradniško območje Slovenskih goric in Haloz je pomenilo drugo največje vinogradniško območje na interesnem območju Nemškega rajha (večje je bilo vinogradniško območje v avstrijskem Podonavju). Drugačno kot v drugih zasedbenih conah je bilo tudi poljedelsko območje s Ptujskim in Murskim poljem ter za hmeljarstvo Savinjska dolina. Ker je imel Nemški rajh dovolj hmelja že drugod, je hmeljarsko območje dovolil le v Savinjski dolini in pri Radljah (Marenbergu), povsod drugod ga je ukazal izkoreniniti in polja uporabiti za druge kulture, zlasti za sejanje žitaric.

Kljub temu pa zasedene slovenske pokrajine niso bile samozadostne za prehrano in jo je moral okupator uvažati od drugod. Iz Spodnje Štajerske je npr. izvažal le vino, sadje, jajca in morda še kaj, iz Gorenjske je v Ljubljano izvažal mleko. Racionirano preskrbo s kruhom ali z moko, ki jo je uvedla že Kraljevina Jugoslavija, je nemški okupator kmalu po zasedbi dežele razširil še na druga živila in predmete, ki jih je v Nemškem rajhu racioniral že jeseni 1939. leta.

Drugače kot v nekaterih drugih zasedenih pokrajinah v Evropi, nemški okupator zasedenih slovenskih pokrajin ni obravnaval kot "območij za izkoriščanje", t. j. za ropanje, temveč kot gospodarsko že dejansko priključene k Nemškemu rajhu. Podobno kot v Nemškem rajhu je tudi v njih vodil "bitko za pridelavo" (Erzeugungsschlacht), je pa poskrbel tudi za agrotehnične ukrepe za izboljšavo pridelovanja (preskrba umetnih gnojil, strojev, plemenske živine itd.).

V industrijskem pogledu je npr. industrija na Gorenjskem in v Mežiški dolini predstavljala polovico vse industrije v povečani Koroški, medtem ko je industrija v Spodnji Štajerski pomenila tretjino vse štajerske industrije. V obeh pokrajinskih upravnih enotah je bilo okoli 23 obratov oborožitvene industrije, še posebno pomembne za vojni čas. Pomembno je bilo tudi premogovno območje v Zasavju, za katerega si je neuspešno prizadeval tudi italijanski okupator. Vojne potrebe so silile okupatorja v graditev nekaterih pomembnih industrijskih in drugih naprav, npr. v graditev Tovarne glinice in aluminija v Strnišču pri Ptujju, elektrarne Mariborski otok, Tovarne letalskih delov na Teznem pri Mariboru, v prometnem pogledu v graditev ljubeljskega predora, obvozne ceste in železnice okoli Ljubljane, graditev stanovanjskih hiš v okviru *Neue Heimat* v okrožnih mestih Gorenjske itd.

Višek delovne sile v zasedenih slovenskih pokrajinah je nemški okupator najprej odpravljal z javnimi deli in odvozom delovnih moči na delo v avstrijske pokrajine in Nemčijo. Polagoma jo je začelo primanjkovati in jo je dobival iz industrijskih (zlasti

tekstilnih) in obrtnih obratov, ki jih je ukinjal tudi zaradi pomanjkanja surovin. Največ delovnih moči pa sta pobrala Državna delovna služba (RAD), vojska ter vermanšaft.⁵⁷

Narodnoosvobodilno gibanje je hromilo izvajanje okupatorjevih ukrepov tudi na gospodarskem področju. Še najbolj se je to izražalo pri ropanju naravnega bogastva, t. j. lesa, premoga, žita, živine itd. Vendar ni nikdar prišlo do takšnih neugodnih gospodarskih razmer, kot na italijanskem zasedbenem območju.

15. Kolaboracija in odpornišvo

a) Osvobodilno gibanje in meščanski tabor – temeljne značilnosti do kapitulacije Italije

Po zasedbi in razkosanju Slovenije sta se med slovenskimi političnimi dejavniki izoblikovala dva osnovna strateška pogleda. Prvega, zavzemanje za takojšen oboroženi odpor proti okupatorju, je zastopalo osvobodilno gibanje. Njegov politični del je predstavljala Osvobodilna fronta slovenskega naroda (OF), ki so jo sestavljale osnovne (KPS, katoliška skupina, sokolska skupina in kulturni delavci) in plenumske skupine. Vse te sicer raznolike skupine, tako po velikosti kot po izvoru, so načeloma pristajale na takojšen oboroženi odpor proti okupatorju. To je bil njihov skupni imenovalec. Jedro Osvobodilne fronte so tvorile skupine, ki so se zbrale pred napadom nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo. Zato so se imenovalle ustanovne oz. temeljne in so izvirale iz tradicionalnih idejnih taborov (katoliškega, liberalnega in marksističnega) ter tako predstavljale vez slovenskih komunistov s tradicijo. Poleg izvršnega odbora in vrhovnega plenuma so delovali tudi pokrajinski, okrožni, okrajni in kot temeljna oblika še terenski odbori OF. Med temeljnimi skupinami, načeloma enakopravnimi, je izstopala KPS s stvarno vodilno vlogo, saj si je zagotovila vodilni položaj v partizanski vojski, Varnostnoobveščevalni službi OF in propagandi, tako da je imela v svojih rokah vse ključne vzvode. Bila je tudi pobudnica ustanovitve OF in hkrati edina stranka v njej, zato je imela osvobodilna organizacija le nekatere koalicijske elemente. Po dolomitski izjavi, ko je OF postala enotna organizacija s formalno zagotovljeno vlogo KPS, so dobile v njej pomembno vlogo protifašistične množične organizacije (Zveza slovenske mladine, Slovenska protifašistična ženska zveza, Delavska enotnost).

Ker začetno delovanje predvojnih strank v skladu s taktiko čakanja ni imelo konkretnega aktivizacijskega naboja, je praznino v političnem prostoru izkoristila OF s protiokupatorskim delovanjem, tako da je nepričakovano hitro postala upoštevanja vreden politični dejavnik v slovenski družbi. Čeprav se je osvobodilno gibanje že od vsega začetka razvijalo na celotnem etničnem ozemlju, pa je bilo začetno množično žarišče gibanja v Ljubljani. To je pogojevalo tudi socialno strukturo gibanja, v katerega so se množično vključevali vsi sloji prebivalstva ne glede na politično prepričanje. Pri tem je razviden sorazmerno velik delež mladine in izobražencev ter nasploh t. i. srednjih slojev, ki pred okupacijo niso kazali naklonjenosti do KPS oz. niso imeli tesnejših stikov z njo. Prav ti so predstavljali množično jedro osvobodilnega gibanja.⁵⁸

Čeprav je bilo slovensko osvobodilno gibanje sestavni del jugoslovanskega in je delovalo v okviru njegovih splošnih navodil, je OF predstavljala slovensko posebnost v

⁵⁷ Tone Ferenc, Problem raziskovanja gospodarstva pod okupacijo na Slovenskem med drugo svetovno vojno. Grafenauerjev zbornik. Ljubljana 1996, 649–655; Isti, Gradnja tovarne glinice in aluminija Strmišče med drugo svetovno vojno. Časopis za zgodovino in narodopisje, 67 (32), 1996, št. 2, 174–204; Kerner, Kärntens Wirtschaft 1938–1945. Klagenfurt 1976; Kerner. Die Steiermark im Dritten Reich, 235–281.

⁵⁸ Godeša, Kdor ni z nami, 127–160.

načinu upiranja, ki ga ne srečamo v nobeni drugi jugoslovanski pokrajini. Tako so si partizanske enote v Sloveniji ustvarile množične temelje s pomočjo razvejane mreže organizacije OF na terenu, za katero je Edvard Kardelj dejal, da "je v njej vsa naša moč".⁵⁹ Osvobodilna fronta je tako spodbudila nastanek prvih partizanskih enot in začela vojaško delovati proti okupatorjevim silam na celotnem etničnem ozemlju, ne glede na predvojne in medvojne meje. Partizanske enote v Sloveniji, katerih odmev o delovanju leta 1941 je segel vse do nacističnih vrhov v Berlinu, so tako predstavljale vojaško vejo osvobodilnega gibanja.⁶⁰

Drugo opcijo so zagovarjali predstavniki predvojnih legalnih strank (SLS in različne stranke liberalnega porekla), ki so svojo strategijo izoblikovali že po državnem udaru 27. marca 1941, ko je postalo jasno, da je vojna neizbežna. Del vodstva SLS se je odpravil v tujino z nalogo, da zastopa strankine interese v tujini, medtem ko naj bi del vodstva, ki je ostal doma, tu pripravil vse potrebno za "bolj človeške rešitve", da ne bi slovenski narod preveč trpel. Hkrati je vodstvo SLS sprejelo sklep, da se ne sme na kakršen koli način sodelovati s sovražno oblastjo in njenimi organizacijami.⁶¹ Po neuspelem poskusu, da bi ban dr. Marko Natlačen v vlogi predsednika 6. aprila 1941 ustanovljenega Narodnega sveta pri nemških oblasteh za Slovenijo izposloval avtonomijo po slovaškem zgledu, so se preusmerili k italijanskim okupacijskim oblastem in sprejeli sodelovanje v konzultih, ki je imela značaj posvetovalnega telesa pri visokem komisarju. Prvotno sodelovanje z italijanskimi okupacijskimi oblastmi je bilo v času ustanovitve konzulte mišljeno dolgoročno. Kasneje, po neuspehu te politike, so ga skušali prikazati le za izbiro po načelu najmanjšega zla. V tedanjih težavnih razmerah je oportunistično sodelovanje z okupacijskimi oblastmi, ki je bilo tudi v nasprotju z omejeno odločitvijo vodstva SLS tik pred vojno o nesodelovanju z okupatorji, bilo deležno kritike tudi iz lastnih vrst. Hkrati pa so voditelji predvojnih legalnih strank priporočali čakanje ter Slovence usmerjali v postopne ilegalne priprave na osvoboditev in obračun z okupatorjem ob koncu vojne. Kot odgovor na dejavnost OF je bila spomladi 1942 ustanovljena Slovenska zaveza, ki je predstavljala osrednji nadstrankarski organ oziroma strankarsko koncentracijo v okviru slovenskega protirevolucionarnega tabora. Štela se je za edinega legitimnega zastopnika Slovencev in pri tem uživala podporo slovenskih predstavnikov v emigraciji. Njen program je bil glede na takratno splošno nezadovoljstvo s predvojnimi razmerami iz socialnoekonomskega vidika sicer dokaj radikalen, a vendarle ne toliko, da bi lahko ogrozil temeljna pred vojno vzpostavljena razmerja politične moči v slovenski družbi. Po kapitulaciji Italije je bilo delovanje Slovenske zaveze precej omejeno in je poleti 1944 zamrlo. Proti koncu vojne je postal osrednji organ protirevolucije Narodni odbor za Slovenijo.

Program OF, zajet v temeljnih točkah, je bil v prvi vrsti akcijsko usmerjen in je pozival k takojšnjemu odporu ter zedinjenju vseh Slovencev. Do povojnega obdobja ni bil povsem natančno opredeljen, saj v njem ni bil povsem jasno določen državni okvir, pa tudi pojem "dosledne ljudske demokracije" je tedaj porajal najrazličnejše razlage. Ti vprašanji je osvobodilno gibanje sprva puščalo odprti, je pa bilo v njegovem programu zapisano, da po vojni OF prevzame oblast kot celota.

Kljub temu da sta v narodnopolitičnem pogledu oba tabora zagovarjala Zedinjeno Slovenijo (združitev celotnega etničnega ozemlja v enoto) v federativno preoblikovani in razširjeni jugoslovanski državi, se je med okupacijo v Sloveniji razvnel tudi notranji

59 Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 2, str. 113 (dalje: DLR). Pismo Edvarda Kardelja 14. julija 1942 Ivu Loli Ribarju.

60 Tone Ferenc, Poročilo o protinacistični dejavnosti v Evropi po napadu sil osi na Sovjetsko zvezo. Svobodna misel, 14. 7. 1995, št. 13, 15–16.

61 Godeša, Odnos SLS, 83–84.

spopad. Zaradi medsebojnega izključevanja – oba tabora sta namreč imela v svojih programih zapisano, da bosta po vojni prevzela oblast v svoje roke – je kmalu prišlo do izraza tudi medsebojno nasprotovanje, ki se je le še krepilo. Pobuda v delovanju je bila že od začetkov poziva na oboroženi odpor na strani OF. Tako se je ob poudarjanju revolucionarnih razsežnostih boja spomladi 1942, kjer je ob atentatih v Ljubljani prihajalo na osvobojenem ozemlju tudi do nasilja nad civilnim prebivalstvom, stopnjevalo nasprotovanje do OF na protikomunističnih temeljih. Od februarja 1942 so se vrstili pozivi, da italijanski okupator v Ljubljanski pokrajini oboroži slovenske protikomuniste in jim omogoči obračun z osvobodilnim gibanjem, ki so ga enačili s komunizmom in smatrali za največjo nevarnost za slovenski narod. Sčasoma je italijanski okupator na oboroženo kolaboracijo na protikomunističnih temeljih s slovenskimi političnimi dejavniki zaradi lastnih interesov (*divide et impera*) tudi pristal. Podprl je ustanovitev vaških straž oziroma Prostovoljne protikomunistične milice (*Milizia volontaria anticomunista* – MVAC), ki so dobile italijansko orožje ter so jih nadzorovali italijanski zvezni častniki.

b) Razvoj po kapitulaciji Italije

Zlom osi Rim – Berlin je predstavljal pomemben dogodek v zgodovini druge svetovne vojne v Evropi in je tudi v Sloveniji pomenil močno prelomnico. Po kapitulaciji Italije se je namreč osvobodilno gibanje močno okrepilo na vseh področjih. Množično je zajelo večino etničnega ozemlja, še zlasti se je razmahnilo na Primorskem, kjer je po kapitulaciji Italije in sklepu vrhovnega plenuma OF o priključitvi Slovenskega primorja k Zedinjeni Sloveniji prišlo do prave ljudske vstaje. V sklopu izvedbe narodne revolucije, ki je na podlagi pravice do samoodločbe narodov predpostavljala vzpostavitev slovenske državnosti in je imela svoje zametke že v ustanovitvi SNOO (16. september 1941) kot "začasnega narodnega predstavništva", je po kapitulaciji Italije osvobodilno gibanje dobilo nov zagon. Pot do njene uresničitve je vodila prek zbora odposlancev slovenskega naroda v Kočevju (od 1. do 3. oktobra 1943), do vrha na jugoslovanski ravni na drugem zasedanju Protifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije (AVNOJ) v Jajcu (29. novembra 1943), ko je bilo v posebni deklaraciji na podlagi pravice do samoodločbe narodov sprejeto, da se Jugoslavija zgradi na demokratičnem federativnem načelu, kot skupnost enakopravnih narodov. AVNOJ se je na zasedanju razglasil za vrhovni zakonodajni in izvršni ter predstaviški organ nove Jugoslavije, izvolil predsedstvo Nacionalnega komiteja osvoboditve Jugoslavije (NKOJ) kot vrhovni upravni organ (predsednik Josip Broz-Tito). Po črnomaljskem zasedanju SNOS februarja 1944 je z graditvijo slovenske državnosti v sklopu načrtnega vzpostavljanja celotne oblastne strukture od njenih vrhov do razprostranjene mreže organov oblasti na terenu na osvobojenem ozemlju, osvobodilno gibanje prešlo na novo kakovostno raven.

Na vojaškem področju se je z ustanovitvijo dveh korpusov NOVJ (7. in 9.) slovenska partizanska vojska preuredila in do konca vojne je število njenih borcev naraslo na trideset tisoč. Njena dejavnost na obsežnih območjih slovenskega ozemlja je v večji ali manjši meri onemogočila učinkovitost okupacije, spremenila ozemlje v bojišče in nase vezala znatne oborožene sile okupatorjev.

Po kapitulaciji Italije in še zlasti po odprtju druge fronte spomladi in poleti 1944 je slovensko ozemlje, po katerem potekajo strateški prehodi med Alpami in Jadranom ter prometne zveze med Avstrijo in Balkanom, postalo pomembno tudi s širšega geostrateškega vidika. V skladu z načrti zahodnih zaveznikov v Sredozemlju so tudi partizanske enote na Slovenskem kot del NOVJ, ki je bila po teheranski konferenci novembra 1943 priznana kot vojaška soborka velike zavezniške protifašistične koalicije,

izvajale predvsem napade na komunikacije (železniške proge, mostove itd.). Pomembnost teh partizanskih akcij v Sloveniji so priznavala tudi zavezniška poveljstva za južno Evropo in njihove vojaške misije, tako da so odmevale tudi v mednarodni zavezniški javnosti (npr. fotografije napada na železniški most pri Litiji, objavljene v ameriški reviji *Life*).⁶²

Poleg tega je bilo slovensko ozemlje zanimivo kot izhodiščna točka tudi z vidikov britanskih načrtov po konferenci zunanjih ministrov oktobra 1943 v Moskvi v zvezi z njihovimi poskusi prodora v Avstrijo kot "mehkega trebuha" nacistične Nemčije in organiziranja avstrijskega protinacističnega odpora. Kljub sodelovanju s slovenskim osvobodilnim gibanjem in nudenju logistične podpore, se te britanske zamisli (npr. misija Clowder) niso uresničile, ker so se njihova predvidevanja o avstrijski pripravljenosti za odpor proti nacističnemu režimu izkazala za nestvarna.⁶³

Po prelomnici v drugi svetovni vojni in izkrcanju ameriške in britanske vojske v Afriki jeseni 1942 se je zanimanje zahodnih zaveznikov za balkansko bojišče povečalo. Tedaj je zaradi protiokupatorskega delovanja pritegnilo njihovo pozornost tudi jugoslovansko osvobodilno gibanje, h kateremu so poslali svoje prve vojaške misije in obveščevalne skupine. Na teheranski konferenci novembra 1943 so bili jugoslovanski partizani priznani kot vojaški soborci v veliki zavezniški koaliciji, kar je pomenilo pomembno prelomnico v mednarodni uveljavitvi osvobodilnega gibanja. Ta se je potem nadaljevala tudi na političnem in državniskem področju s podpisom dveh sporazumov (viškega in beograjskega) med Titom kot predsednikom NKOJ in dr. Ivanom Šubašićem kot predsednikom jugoslovanske kraljeve vlade ter z ustanovitvijo kraljevega namestništva, ki je 7. marca 1945 imenovalo Tita za predsednika začasne enotne vlade Demokratične federativne Jugoslavije. Njena ustanovitev je tudi formalno pomenila konec dvovladja in utrdila položaj osvobodilnega gibanja, ki je kot uradni predstavnik jugoslovanske države lahko nastopalo tudi v mednarodnih odnosih.

Nacistični okupator do kapitulacije Italije ni dovoljeval kolaboracije s slovenskim predznakom, nato pa je zaradi spremenjenih razmer v operacijski coni "Jadransko primorje" dopustil sodelovanje s Slovenci na temelju protiboljševizma, ki je predstavljal eno od osrednjih gesel osnih sil v boju proti zavezniški koaliciji. V protirevolucionarnem taboru so namreč tudi po kapitulaciji Italije, potem ko je partizanska vojska brezkompromisno obračunala z vaškimi stražarji in četniki (Turjak, Grčarice), ocenili, da razlogi za sodelovanje, tokrat z novimi okupacijskimi oblastmi, še vedno obstajajo. V Ljubljanski pokrajini je bila ustanovljena pokrajinska uprava, ki ji je načeloval general Leon Rupnik. Pokrajinska uprava je v precejšnji meri odstranila sledove italijanske okupacije dežele, poudarjala slovenski značaj pokrajine, a je bila v marsičem popolnoma odvisna od nemških svetovalcev (Beraterjev), ki so bili skoraj v vseh njenih uradih. Šlo je za okrnjeno pokrajinsko avtonomijo pod nemško nacistično nadoblastjo.⁶⁴ Jeseni 1943 ustanovljeno Slovensko domobranstvo je pomenilo nadaljevanje vaških straž, le da je nastalo s pomočjo nemškega okupatorja in da je bilo bolj organizirano in oboroženo. Osnovano je bilo za boj proti partizanskim enotam v Ljubljanski pokrajini. O vseh pomembnejših akcijah in operacijah je odločal operativni štab za bojevanje proti partizanom pod poveljstvom višjega vodje SS in policije, generala Erwina Rösenerja. Za nemške oblasti je bilo domobranstvo pomožna policijska sila, ki je bilo po dogovoru omejeno zgolj na bojevanje na slovenskem ozemlju. Za vodstvo slovenske protirevolucije pa je domobranstvo predstavljalo slovensko narodno vojsko, ki ob izsiljeni

62 John Phillips, *Zgodba o Jugoslaviji*. Ljubljana, Beograd 1983, 82–109.

63 William Deakin, *Britanci, Jugoslovani in Avstrija (1943 – maj 1945)*. *Zgodovinski časopis* 33/1979, št. 1, 103–126.

64 Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929–1955. Ljubljana 1995, 65.

kolaboraciji brani slovensko prebivalstvo pred partizanstvom. Leta 1944 so nemške okupacijske oblasti dopustile organiziranje domobranskih enot tudi na Primorskem in Gorenjskem. Najbolj odmeven dogodek je bila domobranska prisega na Hitlerjev rojstni dan 20. aprila 1944, s katero so se ti zavezali, da se bodo skupaj z nemškimi oboroženimi silami na slovenskem ozemlju bojevali proti komunistom in njihovim zaveznikom. S takim simbolnim dejanjem, v bistvu so v tem smislu delovali tudi že pred tem, je bila v očeh dela domače, pa tudi mednarodne zavezniške javnosti, še bolj izpostavljena kolaborantska vloga slovenskega domobranstva, čeprav so bili dejanski razlogi za njegovo kolaboracijo kompleksni in protislovni.

Na dogajanje so med zasedbo Slovenije poglavitno vplivale predvsem tri kategorije dejavnikov, in to okupatorji (nemški, italijanski in madžarski), osvobodilno gibanje pod vodstvom slovenskih komunistov ter protirevolucionarni tabor, ki so ga večinoma vodili in usmerjali predstavniki predvojnih legalnih strank. Za dogajanje na Slovenskem med drugo svetovno vojno je bilo značilno prepletanje procesov, zajetih v pojmi okupacija, odpor, kolaboracija, revolucija, protirevolucija in državljanska vojna. V okviru teh temeljnih razmerij je uspelo OF združiti boj proti okupatorju z revolucijo, predvsem zato, ker del njenih nasprotnikov ni izrabil odporniškega razpoloženja med prebivalstvom in je nato zabredel v kolaboracijo z okupatorjem. Zaradi tega je prišlo v slovenski družbi do preoblikovanja, ko je z množično podporo prebivalstva vodilna sila postala osvobodilno gibanje, čeprav njegovi nosilci pred vojno niso predstavljali pomembne politične sile. Protislovja v slovenski družbi so se kazala že v tridesetih letih, a vsekakor ne v tako koreniti in obsežni obliki, kot se je to zgodilo pod vplivom dogajanja med okupacijo.

Hkrati je jugoslovanskemu osvobodilnemu gibanju uspelo legitimirati svoj položaj tudi pred zavezniki v protifašistični koaliciji, tako da z mednarodnega stališča prihod na oblast ni bil izpeljan na revolucionaren način, kar pa ni pomenilo, da nova oblast na notranjepolitičnem področju ni uvedla sprememb, ki so pomenile prekinitev kontinuitete s predvojnimi družbenim sistemom. Tako je slovensko osvobodilno gibanje pod vodstvom KPS kot del jugoslovanskega gibanja s svojim prispevkom v boju proti okupatorju ob koncu vojne izšlo kot zmagovita sila v Sloveniji oz. Jugoslaviji na strani protifašistične koalicije.

16. Slovensko-avstrijski odnosi med okupacijo (vprašanje jugoslovansko-avstrijske meje, slovenski odnos do obnove avstrijske države, poskusi sodelovanja na protinacističnih temeljih)

Čeprav je okupacija pomenila eno najtežjih preizkušenj za Slovence, ki so jo dojemali kot obsodbo na narodno izumrtje, je bila po drugi strani razumljena kot priložnost, da se popravijo vse zgodovinske krivice, ki so jih skozi stoletja doživljali Slovenci s strani sosednih narodov. Posebno še zaradi medvojnega trpljenja, za katerega je znani britanski zgodovinar Hugh G. Seton Watson zapisal, da gre za izredno nasilje s strani največjega nad najmanjšim evropskim narodom,⁶⁵ je vladalo vsesplošno prepričanje, ker so bili vsi zgodovinski tekmeči (Nemci, Italijani in Madžari) v sovražnem taboru, da se ponuja enkratna priložnost za združitev slovenskega etničnega ozemlja v Zedinjeno Slovenijo, ki je bila politični ideal vse od revolucionarnega leta 1848. Z napadom na Jugoslavijo so namreč države napadalke same ukinile obstoječe državne meje, tako da je bilo odslej to vprašanje odprto.

⁶⁵ Boris Mlakar, Problem zahodne meje pri Slovencih 1941–1945. *Acta Histriae*, VI, 313 (dalje: Mlakar, Problem zahodne meje).

Takoj po zasedbi je KPS v različnih oblikah poudarila zahtevo po združitvi slovenskega naroda in tudi v temeljnih točkah OF je bilo v drugi točki zapisano, da "ta /neizprosna oborožena/ akcija predstavlja izhodišče za osvoboditev in združitve vseh Slovencev".⁶⁶ OF je torej imela jasno načelno stališče do Zedinjene Slovenije, medtem ko o vprašanju meja temeljne točke niso govorile. Bil pa je oktobra 1941 ustanovljen "odsek za študij meja" pri IOOF, kjer se je po besedah dr. Frana Zwittera nato razvila razprava okrog konkretizacije dveh vprašanj: "Poudarjalo se je, da se moderno potujčevanje ni začelo šele v dobi imperializma, ampak že z velikim razmahom kapitalizma od srede 19. stoletja dalje. Predvsem je bilo v ospredju vprašanje odnosa med mestom in podeželjem, kadar se razlikujeta po svojem pretežnem etničnem značaju; poudarjalo se je, da mora v tem primeru mesto slediti podeželju, pristanišče svojemu zaledju. Geograf A/nton/ Melik je opozarjal, da so na podlagi tega načela razmejena ozemlja posameznih republik v Sovjetski zvezi."⁶⁷

Na podlagi teh razprav je CK KPS v izjavi o slovenskih mejah 1. maja 1942 prvič javno izrazil načelno stališče, da "v osvobojeno in združeno Slovenijo sodi poleg ozemlja, na katerem živi slovensko prebivalstvo, tudi teritorij, ki je bil v poslednji imperialistični dobi nasilno potujčen".⁶⁸ Poleti 1942 je Boris Kidrič glede mejnih zahtev še poudaril, da "nočemo dati ničesar svojega, ne maramo pa nič tujega";⁶⁹ nato je vodstvo osvobodilnega gibanja decembra 1942 preciziralo svoje stališče, katero ozemlje sodi v Zedinjeno Slovenijo. Edvard Kardelj je v pismu Josipu Brozu – Titu 14. decembra 1942 zapisal: "Vprašanje meja je za nas tako aktualno, kot verjetno ni niti za angleški imperij. Gre za popolnoma specifično slovensko občutljivost v tem pogledu, ki smo jo dolgo poskušali obiti s splošnimi načelnimi izjavami, toda sedaj postaja to vse manj možno. Slovenci, ki so že 1.000 let razcepljeni, namreč čutijo, da se sedaj odloča o tem, da končno stara parola o "Združeni Sloveniji" postane resnica. Zato stalno postavljajo med množicami vprašanja: "Toda v katerih mejah?"⁷⁰ Najpomembnejša odločitev CK KPS je bila, da je pri konkretizaciji zahtev v zvezi z mejo Združeno Slovenijo opredelil po etničnem načelu, in to tako, da sta vanjo sodila tudi mesti Celovec in Trst. Pri njeni utemeljitvi so se oprli na omenjeno razlago geografa Antona Melika, da mesto sodi k zaledju, kar so poimenovali leninski princip reševanja problemov meja.

Konkretno znanstveno delo na vprašanjih meje se je začelo po ustanovitvi Znanstvenega inštituta pri predsedstvu SNOS januarja 1944. Nastalo je več elaboratov, ključen je bil Zwitterov Problem prihodnjih slovenskih meja. Vsi so bili obravnavani na seji marca 1944 in so imeli interni značaj, tako da še niso bili namenjeni javni obravnavi. Takšen je bil položaj do poletja 1944, ko so začeli gradivo pripravljati tudi za mednarodno javnost. Sledila je Titova izjava na Visu 12. septembra 1944, da je treba spregovoriti tudi o mejah. V tej prvi, mednarodni javnosti namenjeni izjavi jugoslovanskega osvobodilnega gibanja o ozemeljskih zahtevah, se je Tito zavzel, da morajo tudi Slovenci na Koroškem "živeti v domovini skupno s svojimi brati".

Skoraj hkrati so v Kočevskem rogu sklenili, da Zwitter napiše elaborat *Meje Jugoslavije. A. Meje slovenskega ozemlja*, ki so ga oktobra 1944 v slovenskem izvirniku ter angleškem in ruskem prevodu poslali vodstvu jugoslovanskega osvobodilnega gibanja. Besedilo o zahtevah v zvezi z mejami se začelja z načelnimi izjavjanji o odnosu med mesti in podeželjem ter poudarjanjem etničnega principa kot osnove, pri čemer so

66 DLR I, dok. 111, Izjava vodstva OF o temeljnih točkah OF.

67 Fran Zwitter, Priprave Znanstvenega inštituta za reševanje mejnih vprašanj po vojni. Osvoboditev Slovenije 1945. Ljubljana 1977, 260–261 (dalje: Zwitter, Priprave Znanstvenega inštituta).

68 DLR, II, dok. 21, Izjava CK KPS 1. maja 1942 o slovenskih mejah.

69 DLR, II, dok. 98, Zapisnik partijske konference v Kočevskem rogu od 5. do 8. julija 1942.

70 Jesen 1942, dok. 207, Poročilo Edvarda Kardelja 14. decembra 1942 J. B. Titu.

potrebni manjši popravki zaradi gospodarskih in prometnih razlogov. V poglavju o meji z Avstrijo elaborat najprej govori o meji s Koroško, kjer se kot temelj poudarja etnični princip, od katerega se odstopa pri Labotu in potem še s črto Magdalenska gora – Golinje. Glede Beljaka sta bili izdelani dve inačici, zahteva se celotni šmohorski sodni okraj do njegove zahodne meje. Na Štajerskem se, tudi po etničnem načelu, zahtevajo trije popravki (Sobota, Lučane, Radgona) in eden iz prometnih razlogov (železniška proga Radgona – Špilje).⁷¹ Na podlagi tega elaborata utemeljene zahteve so nato jugoslovanski predstavniki zastopali tudi na mirovni konferenci.

Tudi v protirevolucionarnem taboru so že kmalu po okupaciji začeli nastajati najrazličnejši načrti oziroma predlogi glede razmejitve. Večina predlogov za popravke meje je segala prek etničnih meja, le-to je večina skupin smatrala kot minimum. Zaradi konkretnih mednarodnih okoliščin ter zaradi vpletenosti v kolaboracijo v domovini se omenjena stran ob koncu vojne ni mogla vplesti v reševanje vprašanj v zvezi z mejami.⁷²

Kljub omenjenim velikim pričakovanjem glede možnosti uresničitve Zedinjene Slovenije so se bolje poučeni zavedali težav glede vprašanja severne meje. Tako je Lojze Ude kot član Znanstvenega inštituta spomladi 1944 na osvobojenem ozemlju v razpravi bistrovidno ugotavljal, da bo etnografski princip lažje uveljaviti na zahodu proti Italijanom, kot pa proti Nemcem na severu, četudi so ti prizadejali Slovencem največ hudega. Kajti "tu bomo namreč imeli opraviti z avstrijskim vprašanjem", je opozarjal Ude, tako da ne bo mogoče računati s podporo Velike Britanije in Združenih držav Amerike. Nato je nadaljeval: "Če bo Avstrija vzpostavljena, je treba računati s težnjo tako Avstrijcev kakor tudi zaveznikov, vključno s Sovjetsko zvezo, da bo vzpostavljena tako, da bo življenja zmožna. In zato je treba pričakovati, da se bo v avstrijstvu reševal nemški šovinizem in da bo tu našel svojo novo obliko izživljanja proti slovenskemu narodu."⁷³ Dejansko se je izkazalo, da je bilo britansko stališče do spremembe meje na Karavankah ves čas odklonilno, tako da je tudi Titova izjava na Visu pri njih doživela negativen odmev.⁷⁴ Tudi slovenski politiki v Londonu so se v času, ko so bili zastopani v jugoslovanski begunski vladi, soočali z zadržanimi britanskimi stališči glede vprašanja revizije jugoslovansko-avstrijske meje, zato jim je vodstvo Slovenske zaveze spomladi 1943 iz Ljubljane naročalo: "Povejte tam, da so Avstrijci eksponenti najbolj divjega nemštva in so bili Avstrijci, ki so najhuje morili in še more naš slovenski živelj. Tudi mala Avstrija nam je bila prav tako krivična kot monarhija."⁷⁵ Načelno stališče osvobodilnega gibanja oz. predvsem vodstva KPS do tega vprašanja se je izoblikovalo po moskovski deklaraciji oktobra 1943. Obnovo Avstrije je Kardelj februarja 1944 na seji CK KPS ocenil kot pozitivno, četudi bo morda po vojni kapitalistična. Bistveno je z Avstrijo vzpostaviti take odnose, je nadaljeval, da je ne bo mogoče izrabiti za velikomemške cilje in kot odskočno desko proti Sloveniji oz. Jugoslaviji. Zato je treba s pomočjo slovenskega osvobodilnega gibanja razvijati protinacistično gibanje tudi v Avstriji, in to ne le med Slovenci kot dotlej, temveč tudi med nemško govorečimi Avstrijci. Poudaril je še, da je potreben predvsem skupen boj proti Hitlerju, medtem ko bo vprašanje revizije meje odvisno predvsem od prihodnje ureditve v Avstriji.⁷⁶

71 Zwitter, Priprave Znanstvenega inštituta, 270.

72 Mlakar, Problem zahodne meje, 321.

73 Janko Pleterski, Odnos Slovenije (Jugoslavije) do avstrijskega vprašanja, državne pogodbe in člena 7 v posameznih momentih zgodovinskega dogajanja. Avstrija in njeni Slovenci 1945–1976. Ljubljana 2000, 19–20 (dalje: Pleterski, Odnos Slovenije do avstrijskega vprašanja).

74 Dušan Biber, Jugoslovanska in britanska politika o koroškem vprašanju 1941–1945. Zgodovinski časopis 33/1979, št. 1, 127–143.

75 ARS-II, Osebná zbirka Izidorja Cankarja, fasc. 8.

76 Pleterski, Odnos Slovenije do avstrijskega vprašanja, 17.

Na podlagi teh izhodišč si je slovensko osvobodilno gibanje na narodno mešanem območju avstrijske Koroške prizadevalo vzpodbuditi avstrijsko protinacistično gibanje, z namenom, da se kasneje razširi na celotno Avstrijo. Tako je koroško pokrajinsko vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja najprej navezalo stike s predstavniki KPA in nato skušalo, kljub nekaterim nesporazumom z njimi, zanetiti protinacistični odpor tudi med nemško govorečim prebivalstvom.⁷⁷ Tako so za nemško govoreče delavce izdajali glasilo *Die Einheit*, ustanovili so tudi nekaj narodno mešanih odborov Delavske enotnosti med delavci v Borovljah, Železni Kapli in na Rebrci, ki pa se niso razvili v množično organizacijo. V Beli krajini so novembra 1944 ustanovili celo Avstrijski bataljon, kasneje manjše skupine tudi na nekaterih drugih območjih. Skupen protihitlerjevski boj na avstrijskem Koroškem je ostal kljub vsem omenjenim prizadevanjem zaradi skromnega odziva med nemško govorečim prebivalstvom več ali manj omejen na slovensko prebivalstvo in na stike z redkimi avstrijskimi komunisti.

17. Nasilje (represija) – temeljna značilnost okupacije

Še pred uvedbo nemške civilne uprave so se pripadniki nemške manjšine ponekod oborožili, še zlasti funkcionarji in člani Švabsko-nemške kulturne zveze, in začeli celo nasilno nastopati proti nacionalno zelo zavednim Slovincem. Po zasedbi sredi aprila 1941 pa je imel nemški okupator v severni Sloveniji za vzdrževanje reda in miru obo-rožene oddelke civilne uprave, in to dve veji nemške policije in orožništvo, uporabljal pa je tudi druge obo-rožene formacije, npr. vermanšaft, nemško vojsko, posebne obo-rožene formacije (npr. samozaščite) in kolaborantske oddelke. Prve tedne zasedbe je imel na voljo tudi enote SA iz Zgornje Štajerske in Koroške, ki so se nato vrnile domov. Od 14. aprila 1941 do konca vojne je bila v Spodnji Štajerski, Gorenjski in Mežiški dolini za vse nasilne ukrepe pristojna nemška policija. Le v operacijski coni "Jadransko primorje" je med veliko nemško vojaško ofenzivo pod poveljstvom 2. SS-tankovskega korpusa imela vse pristojnosti nemška vojska. S tem pa ni rečeno, da ne bi nemške vojaške enote ali enote vermanšafta pri svojih operacijah ali akcijah proti partizanom izvrševale tudi nasilne ukrepe, streljanje ujetnikov, civilistov, zajetja talcev itd.

Nasilje sodi med temeljne značilnosti samega totalitarnega režima, ki v svoji državi omejuje državljanske pravice. Naj omenimo npr. nacistično lažno evtanazijo umsko bolnih in telesno onemoglih oseb v samem Nemškem rajhu in tudi v avstrijskih pokrajinah. Še bolj so lahko nasilni ukrepi okupatorja in med prvimi v zasedeni Sloveniji je bila tudi lažna evtanazija z več kot šeststo smrtnimi žrtvami.⁷⁸ Vsaka okupacija tujega ozemlja pomeni za okupirano prebivalstvo neko nasilje, kaj šele nacistična in fašistična okupacija. Še hujše nasilje je nemški okupator izvajal za uničenje oz. hromitev slovenskega upora oz. odpora.

Pod nemško okupacijo Slovenije je bila od prvih dni zasedbe cela vrsta nasilnih ukrepov. Še pred začetkom slovenskega upora oz. odpora množično zapiranje ljudi v zapore⁷⁹ in preselitvena taborišča ter množični izgon na tuje ter odgon v nemška delovna in koncentracijska taborišča. Na tisoče Slovencev in Slovenk je bilo v nacističnih koncentracijskih taboriščih, največ v Dachau, Mauthausnu, Buchenwaldu, Ravens-

⁷⁷ Metod Mikuž, Trojna (dvojna) internacionalistična akcija CK KPS (CK KPJ) na Koroškem med NOB od konca 1943 dalje. *Zgodovinski časopis* 24/1970, št. 3–4, 247–272.

⁷⁸ Tone Ferenc, Nacistična "evtanazija" v Sloveniji leta 1941. *PZDG*, 15–16/1975–1976, št. 1–2, 67–74.

⁷⁹ Damijan Guštin, Prebivalstvo Slovenije v okupatorjevih zaporih. Vloga zaporov v okupacijski politiki, položaj jetnikov in raznolikost razmer v položaju političnih jetnikov in kriminalcev. Doktorska disertacija. Ljubljana 1998.

brücku in drugih.⁸⁰ Na slovenskem ozemlju je bil pri graditvi cestnega predora na Ljubelju tudi oddelek koncentracijskega taborišča Mauthausen.⁸¹ Ljudi iz okupirane Julijske krajine so med leti 1943–1945 imeli zaprte tudi v tržaški rižarni sv. Sobota pod vodstvom zloglasnega oddelka SS "Reinhard" (Einsatzkommando "Reinhard"), jih tam ubijali ter trupla ubitih sežigali v krematoriju.⁸²

Po začetku upora oziroma odpora se je nasilje razširilo tudi na ubijanje talcev, navadno po pet do deset za usmrčenega nemškega človeka ali po pet za slovenskega kolaboranta, ob smrti celjskega okrožnega vodje in deželnega svetnika Antona Dorfmeistra celo sto. V Spodnji Štajerski je bilo usmrčenih 67 skupin s 1.590 talci in na Gorenjskem in v Mežiški dolini 127 skupin s 1.270 talci.⁸³ Ljudi za talce je izbirala varnostna policija (gestapo), usmrčevala pa jih je zaščitna policija, leta 1941 in 1942 v Spodnji Štajerski npr. rezervna policijska četa "Wien". Že leta 1941 se je začel izgon sorodnikov talcev in partizanov iz zasedenih slovenskih pokrajin, ki je vrhunec doseglo v ločevanju otrok od starejših svojcev in odvoz okoli 600 otrok. Mlajše so za namene posvojitve odgnali v domove *Lebensborn*, starejše pa v mladinska prevzgjališča. S požigom vasi Rašica na Gorenjskem 20. 9. 1941 se je začelo požiganje celih vasi, ki grozovit vrhunec dosežejo leta 1942 s požigom 12 vasi na Gorenjskem; vse moške so postrelili, njihova trupla pometali v ogenj, druge vaščane izgnali v nemška taborišča, požgane vasi pa zravnali z zemljo. V operacijah in akcijah proti slovenskim partizanom je prihajalo tudi do grozljivih primerov, npr. iztikanja oči ujetnikom in obglavljanj s sekiro.⁸⁴

80 Okupatorjevi zapori in taborišča. Ljubljana 1960; Stane Šinkovec, Dachau. Ljubljana 1981; Bojan Ajdič, Dachau. Ljubljana 1981; France Filipič, Slovenci v Mauthausnu. Ljubljana 1998; Janez Alič; Milan Filipič, Buchenwald. Ljubljana 1983; Milan Filipič, Dora KL Mittelbau. Ljubljana 1989; Erna Muser; Vida Zavrl, FKL Frauenkonzentrationslager Ravensbrück. Ljubljana 1971; Marija Kovač-Zupančič; Linka Ksela-Jasna, Auschwitz – Birkenau. Maribor 1982; Miloš Poljanšek, Sonce tisočih je utonilo v morju. Koncentracijsko taborišče Hamburg – Neuengamme 1938–1945. Ljubljana 2002; Franc Puncer, Duhovnik v taborišču smrti. Celje 1991.

81 Janko Tišler; Jože Rovšek, Mauthausen na Ljubelju. Celovec/Klagenfurt 1995.

82 San Sabba. Istruttoria e processo per il Lager della Risiera. Trieste 1988.

83 Poslovilna pisma za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski. Maribor 1965. Poslovilna pisma žrtev za svobodo. Maribor 1969. Poslovilna pisma žrtev za svobodo. Tretja razširjena in dopolnjena izdaja. Maribor 1978; Stane Šinkovec, Begunje. Nemška okupacija 1941–1945. Kranj 1995; Dr. Janez Gerčar, Begunje, tretja, dopolnjena izdaja. Ljubljana 1975; Stane Terčak, Celjski Stari pisker. Ljubljana 1976.

84 Tone Ferenc, Satan, njegovo delo in smrt. Ljubljana 1979.

LETO 1942 – ČAS NAJHUJŠEGA NASILJA OKUPATORJEV* OB PETDESETLETNICI

Nasilje okupatorjev je bila ena temeljnih značilnosti fašistične okupacije Slovenije v letih 1941–1945. To nasilje je imelo najmanj tri bistvene vire; njihova obravnava pa je seveda bolj akademskega pomena, saj se žrtve okupatorjevega nasilja niso spraševale po njegovih virih, temveč predvsem o njegovem učinku in posledicah.

Nekatere oblike okupatorjevega nasilja so izvirale iz bistva fašističnega režima samega. Ta je že z zanikanjem ustave, z odpravo mnogih osebnih svoboščin, s podrejanjem vsega fašistični stranki in totalitarni državi, s spodbujanjem nacionalizma ali celo šovinizma ter rasizma, z delovanjem esesovskih, esajevskih, skvadrističnih in drugih oboroženih oddelkov itd., spodbujal nasilje manjšine nad večino. Zaradi vojne je to nasilje še stopnjevalo, tako da je doseglo tudi stopnjo množičnega ubijanja ljudi, ki niti niso bili nasprotniki fašističnega režima (ubijanje onemoglih in duševno prizadetih Nemcev).

Nasilje je izviralo tudi iz okupacijskih sistemov, ki so jih okupatorji uvedli po zasedbi Slovenije spomladi 1941. Njegov najvidnejši izraz je bilo zapiranje narodno zelo zavednih, protifašistično opredeljenih ljudi, političnih emigrantov iz Primorske, politično in rasno pregledovanje ter ocenjevanje ljudi, množično izganjanje ljudi, delitev prebivalstva na različne državljanske kategorije in zapostavljanje nekaterih skupin, uničevanje vsega slovenskega, nasilno uvajanje vsega nemškega itd. Pri vseh treh okupatorjih je bil najpomembnejši razlog za tovrstno nasilje onemogočati vsakršen odpor proti okupaciji in fašizaciji dežele, pri nemškem pa še posebej čimprejšnje uničenje slovenskega naroda kot etnične enote. Ker včasih zlasti politična emigracija zamenjuje vzrok in posledico, velja še posebej poudariti, da so prej navedene oblike nasilja okupatorji uvedli takoj po zasedbi dežele in ne šele po vstaji slovenskega naroda. Tega so se zavedali tudi mnogi ljudje iz okupatorjevega tabora in so imeli oboroženo vstajo slovenskega naroda poleti 1941 za posledico krutih ukrepov nemškega okupatorja. Sta pa oborožena vstaja slovenskega naroda in narodnoosvobodilni boj okupatorje ovirala ali jim celo onemogočala izvajanje nekaterih že predvidenih nasilnih ukrepov. Tako sta predvsem zmanjšala obseg množičnega izganjanja Slovencev iz narodnopolitičnih, tj. raznarodovalnih razlogov, in prisilila okupatorja, da je na Gorenjskem odložil izganjanja na povojni čas, onemogočila priključitev zasedenih slovenskih pokrajin k nemškemu rajhu, zaradi česar se je za nekaj mesecev zavlekla tudi mobilizacija v nemško vojsko itd.

Seveda pa sta vstaja in narodnoosvobodilni boj tudi spodbudila nove oblike okupatorjevega nasilja, ki ga je izražalo množično zapiranje ljudi, njihov odgon v konfinacijo, internacijo ali koncentracijska taborišča, na morišča, uničevanje hiš in naselij, plenjenje gmotnih dobrin itd. Deloma je bilo to nasilje preventivne narave, se pravi onemogočiti ljudem, da se pridružijo narodnoosvobodilnemu gibanju, in še bolj represivni, maščevalni namen, se pravi kaznovati ljudi zaradi sodelovanja v narodnoosvobodilnem boju in jim onemogočiti nadaljnje sodelovanje. Pri uvajanju tega nasilja je bila razlika le v času, kdaj je kateri okupator uvedel kakšno obliko nasilja, kajti, po nekaj mesecih okupacije, najpozneje od pomladi 1942, sta nemški in italijanski okupator že imela razmeroma enake ukrepe za dušitev oborožene vstaje in za uničenje vseh pojavov in oblik narodnoosvobodilnega gibanja.

* Prešernov koledar 1992, Ljubljana 1991, str. 61–71.

Nasilje okupatorjev v letu 1941

Splošno je znano, da je nemški okupator že spomladi 1941 nastopil z zelo trdo, naravnost kruto okupacijsko politiko. Že samo dejstvo, da je že spomladi 1941 pomoril 583 duševno bolnih in telesno onemoglih Slovencev iz Spodnje Štajerske in da je imel v načrtu v kratkem času, od maja do oktobra 1941, izgnati na tuje, največ v Srbijo, od 220 do 260 tisoč Slovencev, kar pomeni vsakega tretjega Slovenca, ki je takrat živel na nemškem zasedbenem območju, da je nameraval v treh ali največ petih letih ponemčiti ostalo prebivalstvo, kaže na zločinsko, genocidno naravo njegove okupacijske politike. Iz raznih vzrokov (nastanitvene, prehrabne, transportne, vojnogospodarske in druge ovire), med katerimi je bila tudi vstaja slovenskega naroda in tudi drugih jugoslovanskih narodov, je lahko uresničil le tretjino svojega načrta o izgonu Slovencev (okoli 80 tisoč), kar je še vedno pomenilo največji odstotek izgnanega življa iz neke evropske, po nacistih zasedene dežele. Ni pa se temu ukrepu odrekel, temveč ga je le odložil za povojni čas. Nemški okupator je sicer izganjal nenemško prebivalstvo tudi iz drugih zasedenih pokrajin (Alzacija, Lotaringija, Luksemburg, Poljska), vendar je izgnance pošiljal k njihovim sonarodnjakom v druge dežele. Slovence pa je pošiljal med tuje ljudi v druge dežele, kjer naj bi se asimilirali. Poleg Židov je bila slovenskemu narodu izrečena smrtna obsodba.

Italijanski okupator je predvsem iz prestižnih razlogov, da bi si pridobil slovenski živelj, v zasedeni in zgodaj (3. 5. 1941) priključeni Ljubljanski pokrajini uvedel milejši okupacijski režim. Svoj končni cilj, ki je bil enak kot za primorske Slovence, je nameraval doseči z dvojezičnostjo, postopnim širjenjem italijanščine, zlasti pa s fašizacijo slovenske mladine. V prvih mesecih okupacije so mu za najhujše nasprotnike veljali narodno zelo zavedni primorski Slovenci, politični emigranti iz Primorske, člani različnih emigrantskih društev, zato jih je začel takoj zapirati, vendar pri tem ni bil tako velikopotezen kot nemški okupator.

Madžarski okupator v Prekmurju je v svoji raznarodovalni politiki nastopil zlasti proti priseljencem, ki jih je izgnal. Ob madžarščini, ki je bil uradni jezik, je v kulturi in prosveti dopuščal prekmursko narečje. Kmalu po oboroženi vstaji slovenskega naroda, poleti 1941. leta, so okupatorji storili vse, da bi vstajo zatrli že v kali. Že ob napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo so nameravali prijeti vse njim znane komuniste, vendar jih velike večine niso dobili, ker so že prej delali kot ilegalci ali pa so se pravočasno umaknili v ilegalo. Ob začetku oborožene vstaje od konca julija 1941 so okupatorji poostrili ukrepe za lastno varnost in za zaščito okupacijskega sistema, začeli so izdajati ukaze o ukrepih proti udeležencem narodnoosvobodilnega gibanja ter graditi sistem za zatiranje narodnoosvobodilne misli in akcije.

V vseh zasedenih slovenskih pokrajinah je bila po uvedbi civilne uprave za vzdrževanje javnega reda in mira načelno pooblaščenca ona s svojimi oboroženimi oddelki, tj. policijo in orožništvom. Vojaške enote, ki so bile razmeščene na našem ozemlju, so ji bile v pomol. Pri italijanskem okupatorju je bila izjema po 30. maju 1942, ko je po Mussolinijevem odloku vojska prevzela skrb tudi za varstvo javnega reda in mira. Pri nemškem okupatorju je bilo to le septembra in oktobra 1943 med veliko vojaško ofenzivo proti partizanskemu svobodnemu ozemlju v Primorski, Dolenjski in Notranjski.

Oblike nasilja, ki so jih okupatorji uvedli proti Slovincem po oboroženi vstaji poleti 1941 in jih nato izvajali ves čas vojne, so bile krutejše kot pa takoj po zasedbi; čeprav niti te niso bile mile. Pri tem je zopet prednjačil nemški okupator, medtem ko mu je italijanski sledil s polletno zamudo.

Nemški okupator na Štajerskem, Gorenjskem in v Mežiški dolini je že v prvih dneh oborožene vstaje nastopil proti udeležencem narodnoosvobodilnega gibanja z najhujšim

ukrepom – z **ubijanjem**. Že 30. julija 1941 je pri Brežicah ustrelil deset članov krške partizanske skupine, ki jo je po izdaji ujela nemška policija. Na Gorenjskem so prve štiri udeležence narodnoosvobodilnega boja ustrelili le tri dni pozneje, tj. 2. avgusta pri Begunjah. Medtem ko je na Štajerskem določal osebe za usmritev komandant varnostne policije in varnostne službe za Spodnjo Štajersko v Mariboru (nekaj časa 1942. leta v Celju), je na Bledu to delalo posebno sodišče, ki ga je konec julija 1941 ustanovil tamkajšnji šef civilne uprave. Po najnovjših podatkih so po takšnem postopku na Štajerskem med vojno usmrtili 67 – skupin s skupno 1590 ljudmi, na Gorenjskem in v Mežiški dolini pa 127 skupin s skupno 1270 ljudmi. Za ljudi, usmrčene po takšnem postopku, so že med vojno začeli uporabljati ime talci, ki se je ohranilo tudi po vojni, in njihova imena so nacisti z zastraševalnim namenom sproti objavljali z lepaki. Talce so ubijali pri treh največjih gestapovskih zaporih v zasedenih slovenskih pokrajinah, in to v Begunjah na Gorenjskem, Mariboru in Celju, pa tudi na krajih partizanskih akcij. Skupino ljudi iz Gorenjske so ustrelili tudi v koncentracijskem taborišču Mauthausen. V letih 1941–1942 so večino trupel usmrčenih talcev iz Štajerske upepelili v graškem krematoriju, sicer pa so jih največkrat pokopali na kraju usmrnitve ali pa tudi na dvorišču zaporov v Begunjah na Gorenjskem. Teža dejanja, zaradi katerega so nekoga določili za usmritev, ni bila vedno niti približno enaka, včasih, denimo 1942. leta, je bilo dovolj že majhno dejanje v korist narodnoosvobodilnega gibanja (npr. majhen denarni prispevek). Seveda pa talci niso bili edini usmrčeni ljudje v Štajerski, Gorenjski in Mežiški dolini. Nemška policija, zlasti gestapo, je pobila mnogo ljudi, katerih imen ni objavila na zlovesčih lepakih.

Drugi kruti ukrep nemškega okupatorja že v letu 1941 je bil pošiljanje ljudi, osumljenih sodelovanja v narodnoosvobodilnem gibanju, v nemška **koncentracijska taborišča**. Osumljence, ki jih omenjeni komandant v Mariboru ali sodišče na Bledu nista določila za usmritev, so poslali v koncentracijska taborišča I. (lažje), II. (težje) ali III. (najtežje) stopnje, pač glede na težo osumljenčeve "krivde". Glede časa je odločba za odgon v taborišče predvidela največkrat – ves vojni čas ali pa (bolj v začetku okupacije) tudi za krajši čas (zato so se nekateri še med vojno vrnili iz taborišč). Nimamo natančnejših podatkov o številu slovenskih političnih jetnikov v zaporih na Slovenskem ali v nemških koncentracijskih taboriščih; sodimo, da jih je bilo na desettisoče. V teku je že natančnejša raziskava, ki bo končana čez nekaj let. Verno pa, da je nemški okupator samo iz begunjskih zaporov odpeljal v taborišča 5183 oseb.

Tretji kruti ukrep nemškega okupatorja že v letu 1941 je bilo **požiganje hiš in celih vasi** ter izgon njihovih prebivalcev na tuje. Prvi vasi, ki sta doživeli takšno usodo, sta bili Rašica in Zgornje Gameljne, in to 20. septembra 1941. To je bilo okupatorjevo maščevanje za partizanski napad na nemški osebni avtomobil, v katerem je padlo šest oseb. Prebivalce obeh vasi je okupator izgnal v t. i. Neodvisno državo Hrvaško.

Italijanski okupator v Ljubljanski pokrajini je z nekaterimi ukrepi proti udeležencem narodnoosvobodilnega gibanja, npr. z **zapiranjem ljudi**, začel že kmalu. Vrsto posebnih ukrepov pa je uvedel septembra in oktobra 1941. Visoki komisar za Ljubljansko pokrajino je uvedel **konfinacijo**, kakršno je poznal fašizem v Italiji in na Primorskem že skoraj dve desetletji. Ustanovil je **posebno sodišče**, ki je sicer obsodilo tri mladeniče zaradi prenašanja orožja partizanom, vendar smrtne obsodbe niso izvršili, ker je Mussolini medtem izdal odlok, po katerem takšna in podobna dejanja obravnava **vojaško vojno sodišče**. To sodišče je bilo pri poveljstvu 2. italijanske armade na Sušaku, vendar je decembra 1941 začel soditi njegov oddelek v Ljubljani. Še v letu 1941 je ta oddelek obsodil na smrt 9 ujetih partizanov (med njimi tudi Jožeta Mihelčiča in Ljuba Šercerja). Do italijanske kapitulacije je to sodišče obravnavalo 8737 zadev proti 13 186 Slovcem in izreklo 83 smrtnih obsodb, 412 obsodb na dosmrtno ječo, 3082 obsojencev je

dobilo ječo do 30 let. Med 83 obsojenimi na smrt so bili 3 italijanski vojaki (dva tudi usmrčena), pri ostalih 80 obsojencih so smrtno kazen z ustrelitvijo izvršili nad 51, medtem ko so 28 obsojencem in eni (tudi edini) obsojenki smrtno kazen spremenili v dosmrtno ječo, enega pa so obsodili v odsotnosti. Najprej so trupla usmrčenih odpeljali v Trzič (Monfalcone) in jih skrivaj pokopali na tamkajšnjem pokopališču (natančnega kraja še niso odkrili), pozneje, od marca 1942 pa na Žalah v Ljubljani.

Proti udeležencem narodnoosvobodilnega gibanja je že 1941. leta nastopil tudi madžarski okupator. Poleti in jeseni 1941 je prijel in zaprl celo vrsto privrženecv Oslobojilne fronte, med njimi tudi štiri duhovnike, in konec oktobra tri udeležence vstaje obsodil na smrt z **obešenjem**, vendar je smrtno kazen izvršil le nad dvema. Obsojenci na časovne kazni so trpeli v ječah na Madžarskem.

Nasilje okupatorjev v letu 1942

Okupatorji so po nekaj mesecih zatiranja narodnoosvobodilnega gibanja na Slovenskem lahko ugotavljali, da so mu sicer prizadeli precej udarcev, vendar ga niso mogli zatreti, razen v Prekmurju. Zato so leta 1942 nastopili s še hujšim nasiljem, ki je imelo **najkrutejše oblike in množičen obseg**. Vendar tako ni bilo samo na Slovenskem, temveč tudi v nekaterih drugih zasedenih evropskih deželah, npr. v t. i. Češko-moravskem protektoratu, na Poljskem, v Sovjetski zvezi, in tudi proti Zidom. V razmerah največje ozemeljske ekspanzije oboroženih sil držav trojnega pakta na vseh treh svetovnih frontah, tj. na Daljnem vzhodu (prodor do Guadalcanala), v Sovjetski zvezi (prodor na Kavkaz) in v Severni Afriki (prodor do El Alameina), so vodstva fašističnih držav sodila, da je v tej odločilni bitki treba krvavo in do kraja obračunati z vsemi političnimi nasprotniki in tudi z rasno nesprejemljivimi narodi in ljudstvi. Treba se je samo spomniti na izvajanje operacije "Reinhard" v vzhodni Poljski, ko so v nekaj uničevalnih taboriščih pomorili nekaj milijonov Židov, prebrati nekaj odlomkov iz "Hitlerjevih pogovorov za mizo" (Hitler's Tischgespräche) o usodi Slovanov v prihodnjem nemškem imperiju, pregledati skrbno izdelan in do poslednje nemške marke izračunan "Generalplan Ost" o predvidenem izgonu 31 milijonov nemških ljudi iz Srednje in Vzhodne Evrope za Ural in naselitvi okoli deset milijonov Germanov v tem "življenjskem prostoru" (Lebensraum), poznati Himmlerjevo navodilo iz junija 1942, da je treba v "skupni načrt" (Gesamtplan) vključiti tudi Spodnjo Štajersko in Gorenjsko. Leto 1942 je še tisto obdobje, ko nacistični funkcionarji marca 1942 na množičnih zborovanjih Štajerske domovinske zveze z geslom "Nemčija zmaga" in novembra "Nemčija ima v rokah vse adute, Nemčija je postala nepremagljiva" prepričujejo Slovence o tisočletni prihodnosti velikega nemškega rajha in ko Mussolini z balkona plosnja poveljstva vojaške cone v Gorici konec julija grozi Slovincem z neupogljivim in večnim zakonom Rima.

Za kruto in množično nasilje okupatorjev na Slovenskem leta 1942 je značilno tudi to, da ima vse bolj maščevalen značaj in zajame tudi množice tistih, ki niso neposredni udeleženci v narodnoosvobodilnem boju, in celo otroke. Če je nemški okupator ob požigu Rašice septembra 1941 še prizanesel njenim vaščanom, tega ni več storil s prebivalci Dražgoš januarja 1942. Ob požigu vasi je postrelil 42 moških in njih trupla vrgel v ogenj. Takšno usodo je nato poleti doživelo še enajst vasi in zaselkov na Gorenjskem, in to: Koreno in Gradišče (8. 7.), Hrastnik, Kokra in Sovodenj (20. 7.), Zlato Polje, Brezovica, Obrše, Mala Lašna, Podgora in Trnovče: (2r.-8.), Moške teh vasi in zaselkov, med katere so na povelje nemškega policijskega generala Karla Brennerja štel tudi petnajstletne mladeniče, so postrelili in njih trupla vrgli v ogenj, vse prebivalce pa izgnali v nemška taborišča. Ko so to zagrešili, so z zastraševalnim na-

menom na lepakih razglasili, da so bile vasi "zravnane z zemljo" (dem Erdboden gleichgemacht). Torej je na Gorenjskem 1942. leta celo dvanajst vasi in zaselkov doživelo usodo čeških Lidic, vendar je to še danes pri nas malokomu znano. Seveda je bilo požganih še več vasi, npr. Bistrica pri Kranju. Tisti čas je na Gorenjskem divjala nemška ofenziva "Enzian", za katero je povelje in tudi navodila za ukrepe proti civilnemu prebivalstvu, ki so ga skoraj vsega osumili sodelovanja v narodnoosvobodilnem boju, napisal oz. podpisal sam Himmler. Takrat so ponovno oživel načrti za množičen izgon Slovencev iz Gorenjske in za večjo nemško kolonizacijo na slovenski zemlji.

Nemški okupator je v obeh zasedenih slovenskih pokrajinah tudi leta 1942 nadaljeval z ubijanjem talcev. Značilno je, da jih je streljal tudi v velikih skupinah, npr. 143 v enem dnevu in na enem kraju (2. oktobra v Celju). V Spodnji Štajerski jih je takrat streljal le na dveh mestih, in to na dvorišču sodnih zaporov v Mariboru in Celju ("Stari pisiker"). Tega leta je tam ustrelil 21 skupin z 866 osebami, kar pomeni več kot polovico (54,4%) vseh ubitih talcev med vojno v tej pokrajini. Med 82 ustreljenimi talkami med vojno, jih je bilo v tem letu celo 78 (tri v letu 1941 in ena v letu 1943). Teh 78 talk so ustrelili od junija do novembra, največ (49) pa poleti (23. junija, 22. in 30. julija ter 15. avgusta). Iz tega leta je tudi največ poslovilnih pisem, ki so jih nacisti z zastraževalnim namenom pustili napisati nekaterim skupinam talcev. Skrbno zbrana v mariborskem Muzeju narodne osvoboditve in celjskem Muzeju revolucije ter pietetno objavljena pomenijo najpretrajnejše sporočilo o tem, kar je v najtežji preizkušnji za narod in posameznika čutil vsak človek; pomenijo najdragocenejšo oporoko in izročilo vsem rodovom našega naroda.

Podobno kot v Spodnji Štajerski je nemški okupator tudi na Gorenjskem v letu 1942 usmrtil največ talcev, in to 533, kar pomeni več kot tretjino (41,1%) med vojno usmrčenih talcev v tej pokrajini. Samo julija tega leta jih je usmrtil 233. Zanimivo je, da so, drugače kot v Spodnji Štajerski, veliko večino talcev v tem letu usmrtili v prvih sedmih mesecih.

Po nekem ukazu glavnega varnostnega urada v Berlinu z dne 24. januarja 1942 je nemški okupator marca 1942 začel izganjati sorodnike partizanov in usmrčenih talcev iz Gorenjske in Spodnje Štajerske v nemška taborišča. Iz Spodnje Štajerske jih je od avgusta 1942 do junija 1943 v šestih "akcijah" zbiral v za to posebej urejenem sprejemnem taborišču v celjski okoliški šoli, z Gorenjske pa od začetka leta 1942 do avgusta 1944. leta naprej v taborišču Št. Vid nad Ljubljano in nato v gradu Goričane pri Medvodah. Najpretrajnejša je pri tem ločitev otrok od odraslih pri prvih dveh "akcijah" v Spodnji Štajerski avgusta 1942. Takrat so "rasno ustrezne" otroke kruto odtrgali od odraslih, jih odpeljali v Nemčijo v domove "Lebensborn" in jih tam ponujali nemškim ljudem v posvojitve (ukradeni otroci), mladeniče in mladenke v posebna vzgojna oz. prevzgojna taborišča, odrasle pa v koncentracijsko taborišče Auschwitz, kjer so jih večinoma pomorili v plinskih celicah. Nekega polletnega Celjana je posvojil celo Himmlerjev bratranec; otrok se tako kot nekateri drugi ukradeni otroci po vojni ni vrnil v domovino; nekaterih namreč nihče ni mogel iskati, saj so bili njihovi sorodniki mrtvi. Zavaljo doslej še nepojasnjenih razlogov so na Gorenjskem pustili družine skupaj in so več kot osem tisoč sorodnikov partizanov in usmrčenih talcev v letih 1942–1944 odpeljali v nemška preselitvena taborišča (Volksdeutsche Mittelstelle).

Italijanski okupator v Ljubljanski pokrajini je kmalu potem, ko je vojska prevzela obrambo javnega reda in mira, izvedel nekaj ukrepov (npr. odvzem smučí, radijskih aparatov, prepoved vožnje s kolesi, tricikli in motornimi vozili itd.), za katere se je zlasti vojska zavzemala že leta 1941. Če se je leta 1941 okupator omejeval le na pošiljanje ljudi v konfinacijo, je februarja 1942 začel z **množičnimi racijami** v Ljubljani in nato še v drugih mestih in trgih. V Ljubljani je v tem letu izvedel štiri množične racije, in to

prvo od 23. februarja do 14. marca, drugo od 26. do 30. aprila, tretjo od 27. junija do 1. julija in četrto, t. i. božično, skupaj s slovenskimi kolaboracionisti (pripadniki MVAC), od 21. do 23. decembra. V teh štirih racijah je "preveril" več kot 40 tisoč ljudi in jih nekaj stotin zaprl in nekaj tisoč odpeljal v pravkar ustanovljena **koncentracijska taborišča** v severni Italiji in na otoku Rabu. V drugi polovici marca je za taboriščno žico spravil več kot tisoč častnikov in podčastnikov bivše jugoslovanske kraljevske vojske.

Največ ljudi za odgon v svoja koncentracijska taborišča je italijanski okupator tisto leto polovil na podeželju v svoji veliki ofenzivi poleti in jeseni. Čeprav natančnejše število slovenskih taboriščnikov v italijanskih koncentracijskih taboriščih še ni ugotovljeno in najbrž kmalu niti ne bo; kaže, da ga niso imele niti italijanske vojaške in civilne oblasti), upravičeno domnevamo, da jih je bilo od 20 do 25 tisoč. Ohranili so se nam podatki in načrti za popoln izgon Slovencev s celotnih območij ob meji in železnici ter za množično naselitev italijanskih ljudi, predvsem vojnih veteranov. Takšne načrte so morali odložiti na povojni čas, ker za večje število (na desetisoče) Slovencev v Italiji (še) ni bilo prostora.

Zgledujoč se po nemškem okupatorju v zasedenih slovenskih pokrajinah, je tudi italijanski leta 1942 začel z najkrutejšimi ukrepi proti udeležencem narodnoosvobodilnega gibanja in prebivalstvu. Že za Jožefovo je **požgal** prvi dve vasi v Ljubljanski pokrajini – Golo in Škrilje – in čez nekaj dni še nekaj zaselkov na krmskem območju. V svoji veliki ofenzivi poleti in jeseni jih je požgal na stotine, zlasti še v zahodnem delu Ljubljanske pokrajine (Loška dolina, Velike Bloke, Kočevska itd.).

Spomladi 1942, po izidu t. i. "okrožnice 3C", ki jo je izdalo poveljstvo 2. armade na Sušaku, je italijanski okupator začel streljati tudi **talce** kot maščevalni ukrep za partizanske akcije. Prvih šest talcev je ustrelil 28. aprila v Radohovi vasi. Skupno je ustrelil 21 skupin s 145 talci, veliko večino še v letu 1942 in le 6 v letu 1943. Največ talcev je usmrtil maja in junija (83), največ tudi v Ljubljani. Za talce je imel v zaporu tudi nekaj uglednih slovenskih ljudi, zunaj zaporov pa tudi večje število kulturnih delavcev. Medtem ko je nemški okupator na zloveščih lepkih razglašal imena usmrčenih talcev, je italijanski samo navedel njihovo število in partizanske akcije, zaradi katerih jih je usmrtil. Talce na nemškem zasedbenem območju je določala policija, na italijanskem pa polovico policija in polovico vojska.

Italijansko vojaško vojno sodišče v Ljubljani je 1942. leta izreklo enkrat več smrtnih obsodb kot v drugih dveh letih skupaj, in to 58 (če ne upoštevamo dveh italijanskih vojakov), od katerih so jih 38 tudi izvršili. Najstrašnejša je bila obsodba popolnoma nedolžnih prebivalcev z območja Preserja 1 marca iz maščevanja za partizansko razstrelitev železniškega mostu; sodišče jih je 28 obsodilo na smrt in 16 so jih tudi usmrtili. To je bila tudi največja skupina obsojenih na smrt pred tem sodiščem.

Primerjava števila usmrčenih talcev in obsojenih na smrt na italijanskem in nemškem zasedbenem območju v Sloveniji nas lahko preseneča. Če pa upoštevamo množično pobijanje civilnega prebivalstva in ujetih partizanov med veliko italijansko ofenzivo in tudi po njej, ugotavljamo, da italijanski okupator ni bil dosti manj krvoločan kot nemški. Takrat je italijanska vojska pobila na stotine ljudi, samo v Loški dolini npr. več kot 150.

Leta 1942 je hujše fašistično nasilje zajelo tudi Slovensko primorje. Ob vse bolj množičnem vključevanju primorskih Slovencev v narodnoosvobodilni boj, ki jim je edini lahko zagotavljal priključitev Slovenskega primorja k matični Sloveniji, je italijanski fašizem že zgodaj spomladi 1942 začel uvajati enake ukrepe kot v Ljubljanski pokrajini – **požiganje vasi in ubijanje ljudi**. Že v začetku aprila je požgal Ostrožno Brdo in Suhorje v Brkinih, v začetku junija je požgal šest zaselkov v okolici Ilirske Bistrice, postrelil 28 in obesil 5 oseb ter jih 462 odpeljal v internacijo

V severno Italijo. Julija je požgal še Podgrič in Lozice ter avgusta Ustje pri Vipavi ter tudi tam pobil nekaj prebivalcev. Fašistično sodišče za obrambo države v Rimu pa je junija obsodilo na smrt devet ujetih partizanov, ki so jih usmrtili v trdnjavi Forte Brevetta pri Rimu; to je bila tudi največja skupina, ki jo je to sodišče obsodilo na smrt in so jo tudi vso usmrtili. Jeseni 1942 so tudi v Primorski začeli množično zapirati sorodnike partizanov, in to moške v Zdravščini in ženske v Kostanjevici pri Gorici. Od tam so jih 1943. leta, tudi še po padcu fašizma, pošiljali v dve italijanski koncentracijski taborišči v Srednji Italiji (okoli 2500).

Sodim, da sem razumljivo dokazal, da je bilo leto 1942 čas najhujšega nasilja fašističnih okupatorjev na Slovenskem. V nadaljnjih letih okupacije so se okupatorji še posluževali nasilja, tudi njegovih najokrutnejših oblik, o čemer priča primer požiga mnogih vasi v Slovenskem primorju pod nemško okupacijo 1943–1945 in tudi tamkajšnjih množičnih pokolov prebivalstva (npr. v Brkinih maja 1944, v rižarni Sv. Sobota v Trstu itd.). Vendar sta množičnost narodnoosvobodilnega gibanja in spremenjena vojna sreča na vseh velikih bojiščih otopila ost njihovega nasilja in to v večini slovenskih pokrajin ni moglo biti več tako množično kot npr. leta 1941.

SODSTVO POD OKUPACIJO ZASEDENE SLOVENSKE POKRAJINE IN NEMŠKO PRAVOSODJE*

Med temeljnimi značilnostmi fašistične in nacistične okupacije Slovenije spomladi 1941 je bil aneksionizem, to je prizadevanje okupatorjev za formalnopravno priključitev zasedenih slovenskih pokrajin k nemškemu rajhu, Kraljevini Italiji in Madžarski. Italija in Madžarska sta še leta 1941 to tudi uresničili, prva s kraljevim ukazom z dne 3. maja, ki je 27. aprila 1943 postal tudi zakon, Madžarska pa s sklepom parlamenta z dne 16. decembra 1941. Nemški okupator je formalnopravno priključitev zasedenih slovenskih pokrajin, to je Spodnje Štajerske, Gorenjske in Mežiške doline, nameraval priključiti najprej 1. oktobra in nato 1. novembra 1941, vendar je iz osebnih razlogov – iskali so namreč ustreznega pokrajinskega vodjo (Gauleiterja) NSDAP in državnega namestnika (Reichsstatthalterja) za Koroško – priključitev odložil na 1. januar 1942. Vendar jo je že sredi decembra 1941 zaradi nemirnih razmer na Gorenjskem na predlog novega pokrajinskega funkcionarja za Koroško dr. Friedricha Rainerja odložil za šest mesecev, nato pa nacisti o priključitvi sploh niso več razpravljali. V Spodnji Štajerski razmere za nemškega okupatorja sicer niso bile tako kritične, so pa nacisti spoštovali načelo, da bodo obe začasni pokrajinski upravni enoti Spodnjo Štajersko in t.i. zasedena območja Koroške in Kranjske priključili sočasno.

V pripravah na formalnopravno priključitev poleti in jeseni 1941 so obravnavali tudi vprašanje, kdaj naj v priključenih slovenskih pokrajinah uvedejo nemško pravo, to je pravo, ki je takrat veljalo v nemškem rajhu ali v sosednjih avstrijskih pokrajinah Štajerski in Koroški. V Gradcu in Berlinu so soglašali z uvedbo nemškega prava v Spodnji Štajerski z dnem priključitve, za Gorenjsko in Mežiško pokrajino pa so imeli pomisleke. Zaradi ne do kraja opravljenih t.i. nacionalnopolitičnih nalog, to je zlasti množičnega izгона Slovencev in naselitve Nemcev, naj bi za nekatera področja nemško pravo uvedli šele pozneje.

Kot že vemo, do formalnopravne priključitve slovenskih pokrajin k nemškemu rajhu ni nikdar prišlo in je v njih ostal takšen upravni sistem, kakršnega je uvedel Adolf Hitler s svojima ukazoma 14. aprila 1941, to je obe začasni upravni enoti sta še naprej, do konca vojne, vodila šefa civilne uprave v Spodnji Štajerski dr. Sigfried Uiberreither v Mariboru in na t.i. zasedenih območjih Koroške in Kranjske dr. Friedrich Rainer na Bledu. Ko sta ugotovila, da priključitve ne bo tako kmalu, sta svoja sedeža konec leta 1941 oz. v začetku leta 1942 prenesla v Gradec in Celovec.¹

Ker zasedenih slovenskih pokrajin formalnopravno niso priključili k nemškemu rajhu, niso uvedli nemškega prava "en bloc", temveč sta šefa civilne uprave na posamezna področja uvajala nemške pravne predpise s svojimi odredbami, ali pa sta to zaupala svojim poverjenikom. Tako je bilo tudi nemško pravosodno področje od začetka do konca nacistične nemške okupacije Slovenije v pristojnosti šefov civilne uprave in ne nemškega pravosodnega ministra dr. Franza Schlegelbergerja (ta je bil v resnici državni sekretar in je po smrti ministra dr. Franza Gürtnerja opravljal ministrske posle) in dr. Otta Thieracka. Oba šefa civilne uprave dr. Uiberreither in Franz Kutschera ter za njim od 16. 12. 1941 dr. Friedrich Rainer sta za to področje imela v svojem štabu pooblaščenca za pravosodje, ki sta v njunem imenu upravljala pravosodno področje v omenjenih zasedenih slovenskih pokrajinah.

* Pravo, zgodovina, arhivi. 1. Prispevki za zgodovino pravosodja, Ljubljana 2000, str. 199–232.

¹ Tone Ferenc: Vprašanje priključitve zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja (dalje: Prispevki), 14/1974, št. 1–2, str. 157–201.

Spodnja Štajerska

Prva nam znana navodila za kaznovanje kaznivih dejanj v Spodnji Štajerski je dal vladni predsednik dr. Müller-Haccius iz Gradca na sestanku v Celju 29. aprila 1941, rekoč: *"lahko se zgodi, da bo prišlo do razprave o kriminalnih zadevah, ki jih je po našem mnenju treba kaznovati s smrtno kaznijo. V vsakem posameznem primeru je o tem treba poročati šefu civilne uprave, da se bo lahko prišlo do sklepa, ali v obliki "tihega" postopka ali usmrtitve, ki se objavi in pomeni zastrašujoč primer."*²

Šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko dr. Sigfried Uiberreither je še le 3. junija 1941 imenoval za svojega "pooblaščenca za izvedbo posameznih pravovarstvenih ukrepov"³ (Beauftragter für die Durchführung einzelner rechtssichernder Massnahmen), in to deželnega sodnega svetnika dr. Gerharda Amlacherja iz Gradca. S širjenjem njegovih pristojnosti se je spreminjal tudi njegov naziv, najprej v "pooblaščenca za civilno pravosodje" (Beauftragter für die zivile Rechtspflege) in končno v "pooblaščenca za pravosodje" (Beauftragter für die Rechtspflege). Sočasno je dr. Uiberreither izdal dr. Amlacherju službeno navodilo, v katerem je orisal njegovo delovno področje: *"V njegov delokrog sodijo začasno: omogočanje vpogleda v zemljiško knjigo vsem osebam, ki jim to oblast dovoli, zahteva za vpis beležk o zaplembi premoženja po naročilu pristojnih ustanov, izvedba drugih zemljiškoknjžnih vpisov naredb šefa civilne uprave, opravljanje overovitev, imenovanje skrbnikov, zavarovanje varovančevega premoženja, nujni pravovarstveni ukrepi po dedovanju."* Določil je tudi, da je dr. Amlacherju treba dati sodelavce za vsak kraj, v katerem je bilo do takrat sodišče.

Dr. Amlacher je takoj po svojem imenovanju na sedeže bivših jugoslovanskih okrajnih sodišč imenoval svoje "pooblaščenca za izvajanje pravovarstvenih ukrepov", ki pa so bili enako kot on pristojni le za odločanje v *civilnopравnih zadevah*, in še to ne v vseh. Ti pooblaščenca so bili v Celju (Johann Heller), Kozjem (Eugen Felle), Ormožu (Ferdinand Kölbl), na Vranskem (August Tschiedl), v Konjicah (Heribert Promitzer), Krškem (Richard Sauer), Sevnici (Anton Csuss), pri Sv. Lenartu v Slovenskih goricah (Johann Eder), v Ljutomeru (Matthäus Feldhofer), Mariboru (Anton Puttner), v Marenbergu (Erwin Gruchol), Šmarju pri Jelšah (Wilhelm Osimitsch), Gornjem Gradu (Alfred Lösel), Gornji Radgoni (Josef Grundner), na Ptujju (Viktor Schober), v Brežicah (Hubert Bogler), Rogatcu (Franz Judmaier), Radečah (Rudolf Rathei), Šoštanju (Johann Krainz), Laškem (Franz Strobl), Slovenski Bistrici (Leo Türk) in v Slovenj Gradcu (Johann Hainbach). Njihovi uradi so bili v poslopih nekdanjih okrajnih sodišč.⁴

Obravnavo *kazenskih zadev* je dr. Uiberreither zaupal varnostni policiji, ki jo je v Spodnji Štajerski vodil komandant varnostne policije in varnostne službe, esesovski polkovnik (SS-Standartenführer) Otto Lurker. To je dr. Uiberreither storil v svojem odloku z dne 19. maja 1941. Povedal je, da je takrat, ko bo nemško sodstvo začelo delovati v Spodnji Štajerski, potrebna redna in preprosta prehodna ureditev. *"Pozivam politične komisarje, da se sedaj vzdržijo vsakršnega pravosodnega delovanja, posebno*

2 Arhiv Muzeja narodne osvoboditve Maribor (dalje: AMNOM), urad pooblaščenca državnega komisarja za utrjevanje nemštva Maribor (dalje: DDV), zapisniki štabnih razgovorov v Celju, Mariboru in Gradcu 1941–1944 (dalje: štabni razgovor), štabni razgovor 29. 4. 1941; glej Stefan Karner (Hg.): Die Stabsbesprechungen der NS-Zivilverwaltung in der Untersteiermark 1941–1945. Graz 1996 (dalje: Karner), str. 20.

3 Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in der Untersteiermark (dalje: VABI. Ustmk.), 24/1941, 18. 6. 1941, Anordnung über die Bestellung eines Beauftragten für die Durchführung einzelner rechtssichernder Massnahmen, 3. 6. 1941.

4 Arhiv Republike Slovenije–II. dislocirana enota (nekdanji arhiv Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani, dalje: ARS-II), fond deželnega svetnika Celje (dalje: dež. svet. Celje), f 3, okrožnica dr. G. Amlacherja, nedat.

na področju kazenskega prava, in vse obstoječe in morebitne prihodnje kazenskopravne primere izročijo pristojni izpostavi komandanta varnostne policije in varnostne službe v nadaljnje ukrepanje."⁵

Preden je šef civilne uprave izdal napovedane predpise, so k Lurkerju v Maribor prispela navodila glavnega državnega varnostnega urada (Reichssicherheitshauptamt-RSHA) o "posebni obravnavi tujerodnih zločincev, nasilnežev, saboterjev in roparjev na zasedenih območjih Južne Štajerske, Južne Koroške in Kranjske". V njih je zahteval, naj v Berlin pošljejo imena takšnih zločincev, da bo o vsakem posebej odločil šef nemške policije Heinrich Himmler.

"Načelno je treba zločince–nasilneže, saboterje in roparje predlagati za posebno obravnavo, če je dejanje posebno težko in nizkotno in je posebna obravnava iz varnostnopolicijskih razlogov potrebna za zastraševanje širših krogov prebivalstva. Če se zločin z nasiljem ali sabotažno dejanje ali podoben primer ne da do kraja pojasniti in ugotoviti storilca, lahko predlagajo tudi za talce do 20 oseb za posebno obravnavo. Za talce je za posebno obravnavo treba izbrati zlasti osebe, ki so politično ali kriminalno posebno močno obremenjene ali sodijo v storilčev življenjski krog. Tudi pri prijettu storilca lahko predlagajo druge osebe za talce za posebno obravnavo, če je to potrebno iz preventivnih razlogov. /.../ Posebna obravnava se opravi načeloma v koncentracijskem taborišču, če pa se iz preventivnih razlogov opravi na kraju samem, je to treba v predlogu posebej zahtevati in tudi posebej navesti razloge."⁶ V jeziku nemške policije je izraz posebna obravnava (Sonderbehandlung) največkrat, in tudi v tem primeru, pomenil usmrnitev. S temi navodili je glavni državni varnostni urad, ki gaje takrat še vodil zloglasni Reinhard Heydrich, dovolil streljanje in obešanje talcev in prve so v Spodnji Štajerski res usmrtili natanko mesec dni po teh navodilih.

Medtem je Lurkerjev urad,⁷ ki je že zajemal tajno državno policijo (gestapo), kriminalistično policijo, varnostno službo in preselitveni štab, dobil še kazenski oddelek (Strafabteilung). Lurker je namreč na podlagi Uiberreitherjevega odloka z dne 19. maja izdal navodila in v njih povedal: "Zaželena enotnost kazensko-pravnega odločanja se lahko zagotovi, če odločitve sprejema osrednji urad. Zato se v mojem štabu takoj ustanovi poseben oddelek za kazenske zadeve, ki je do nadaljnjege sam pristojen za obravnavo vseh kazenskih zadev v Spodnji Štajerski. On ima svoje uradne prostore v poslopju tajne državne policije v Mariboru na Tappeinerjevem trgu /prej Trg Zrinjskega – op. T. F./ Njegovo vodstvo se zaupa SS-Sturmbannführerju in vladnemu svetniku dr. /Walterju/Machuletu. Za njegovega namestnika določam referenta pri odseku varnostne službe v Gradcu in svetnika okrajnega sodišča dr. Greila." Lurker je še naročil, naj uradi varnostne policije (gestapa) oddelku za kazenske zadeve pošiljajo prijave o vseh kazenskih zadevah, razen o politično-policijskih.⁸ Kmalu so oddelek preimenovali v kazenski oddelek in njegov vodja je postal esesovski podporočnik, graški pravnik dr. Karl Swoboda. Pozneje se je preselil v stavbo sodišča v Mariboru.

Kazenski oddelek je bil pristojen le za obravnavo večine *nepolitičnih* kazenskih zadev, ki so po teži hudodelstva presegala prekrške in prestopke, ki so jih kmalu morali obravnavati upravni organi. V kazenskem oddelku so bili vodja Swoboda in njegov namestnik dr. Günther Greil, ki sta vodila tudi obravnave, in referenti: I. dr. Leo

5 AMNOM, komandant varnostne policije in varnostne službe Maribor (dalje: KdS), Lurkerjev odlok RV/1941, 19. 5. 1941.

6 AMNOM, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo, podružnica Maribor (dalje: KUZOP), Schellenbergova navodila, RSHA, IV A 3 z dne 30. 6. 1941.

7 Glej o tem "Razglas o organizaciji varnostne politje in varnostne službe" v Uradnem listu šefa civilne uprave v Spodnji Štajerski, 2/1941, 17. 4. 1941 in Tone Ferenc: Gestapo v Sloveniji. Rupert Buttler: Ilustrirana zgodovina gestapa. Murska Sobota 1998, str. 203–251 (dalje: Ferenc, Gestapo).

8 AMNOM, KUZOP-Maribor, Lurkerjeva navodila 9. 6. 1941.

Frischenschlager, II. dr. Wilhelm Heinz, III. dr. Josef Jamnigg, vodja pisarne August Knechtel in blagajnik Edwin Strnad.⁹ Sredi novembra 1941 so bile naloge med njimi razdeljene takole: dr. Jamnigg je pregledal vse prispele prijave. Če je presodil, da je za hudodelstvo predvidena višja kazen od šestih tednov zapore ali globa nad tisoč mark ali da zadeva ni za ustno obravnavo, jo je izročil dr. Greilu, drugače pa je sestavil kazensko odločbo. Dr. Greil je imel nalogo, da pripravlja ustne obravnave—odreja kraj obravnave, vabi priče in obvešča zastopnika obtožbe. Nastopa kot sodnik—posameznik—ali kot predsednik senata, če tega ne stori dr. Swoboda. Če se izkaže, da ne bo ustne obravnave, se prijava izroči dr. Frischenschlagerju, da opravi potrebne preiskave. Dr. Hartwig je Greilov zastopnik in pomočnik. Dr. Frischenschlager in dr. Heinz sodelujeta s tožilcem in mu pripravljata obtožnico. Sodnike—prisednike za senat izbirajo iz vrste članov oddelka (dr. Hartwig, dr. Frischenschlager, dr. Heinz in dr. Jamnigg) ter iz vrst gestapa (Heinrich Reinel, Kurt Mack, Ernst Brandes, Werner Mirtl in Wolfram von Teppner). Zastopnik dr. Swoboda v kazenskem oddelku je bil dr. Greil.¹⁰ Po preureditvi 1942. leta pa so kazenski oddelek sestavljali poleg dr. Swobode še njegov namestnik dr. Walter Böss, vodja razprave dr. Walter Schweiger, ravnatelj dr. Fritz Schmidt in referenti dr. Kurt Mosing, dr. Gandolfi, dr. Bruno Karnitschnig, dr. Maurer, dr. Julian Zborowski, dr. Kerschbaumer in dr. Schmutzter ter že omenjena vodja pisarne in blagajnik.¹¹

O kazenskem oddelku je Lurker 18. junija 1941 v okrožnici pojasnil, *"da je bil ta vzpostavljen zato, da bi do začetka poslovanja rednih sodišč v Spodnji Štajerski pripravil enotno kazensko pravosodje in s takojšnjimi državnopolijskimi ukrepi nastopal proti kršiteljem prava in tako varoval red."* Povedal je tudi, da v posameznih primerih uvedenih ukrepov ne gre enačiti s sodnimi odločitvami. *"Dejavnosti kazenskega oddelka ne gre pojmovati kot kazenskega sodstva. /.../ Kazenski oddelek v mojem poveljstvu torej ne obravnava upravnih prestopkov."*¹²

Lurker je šele nekaj mesecev po ustanovitvi kazenskega oddelka, 17. novembra 1941, izdal odlok o izvajanju kazenskega pravosodja v Spodnji Štajerski. V prvem delu je za materialne določbe navedel odredbe šefa civilne uprave, ves v Ostmarki veljaven kazenski zakonik in vse v stranskih zakonih zajete kazenskopravne predpise. V drugem delu je navedel predpise o postopku. *"Vse prijave kaznivih dejanj brez političnega ozadja /podčrtal T. F./ se tako kot do sedaj predložijo kazenskemu oddelku pri komandantu varnostne policije in varnostne službe v Spodnji Štajerski (Izvezete so tiste prijave kazenskih zadev, za katerih obravnavo so pristojni politični komisarji.)"* Glede višine kazni je določil zapor do 6 tednov, ječo do 5 let, kaznilnico od enega leta do petnajstih let ali dosmrtno, smrt z ustrelitvijo, ali na denarno kazen. Določil je tudi, kdaj zadevo obravnava sodnik—posameznik (do dveh let ječe in denarno kazen do 10 tisoč mark) — in kdaj tričlanski senat. Vse sodbe in sodne odločbe mora podpisati vodja oddelka. Če gre za ustno obravnavo, mora pristojna izpostava kriminalistične policije

⁹ Arhiv Republike Slovenije, nekdanji arhiv ministrstva za notranje zadeve (dalje ARS—III), dosje dr. Walter Schweiger, str. 51—179.

¹⁰ ARS—II, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo (dalje: KUZOP), f 909, Poslovanje kazenskega oddelka 17. 11. 1941. Oddelk je od julija do decembra 1941 prejel 4700 kazenskih prijav, od tega je rešil in obsodil okoli 2000 oseb, okoli 1200 zadev je ustavil, približno 600 zadev odložil, ker niso mogli ugotoviti storilcev, 300 primerov je prepustil drugim uradom, 80 primerov pa je ostalo nerešenih. AMNOM, DDV, štabni razgovor 2. 2. 1942; Karner, str. 46. Potemtakem ni čudno, da so se vodstva zaporov pritoževala, da zaporji niso samo polni, temveč prenapolnjeni. O poročilih iz zaporov glej: Okupatorjevi zaporji in taborišča. Ljubljana 1960, str. 3—10.

¹¹ Glej op. 5. Glej tudi Geschäftsverteilungsplan des Kommandeurs der Sicherheitspolizei und des SD in der Untersteiermark, Dienststelle Marburg v arhivu Muzeja narodne osvoboditve Maribor (dalje: AMNOM), kazenski oddelek (dalje: KO).

¹² AMNOM, KO, Lurkerjeva okrožnica, kaz. odd. 1/1—1, 18. 6. 1941.

dati tožilca. Za izvršitev sodbe poskrbi kazenski oddelek. Časovne kazni več kot enega leta ječe se prebijajo v kaznilnici Maribor, druge pa v mariborskih ali celjskih zaporih.¹³ Obenem je Lurker predpisal tudi način izvajanja tega odloka. Določil je naloge za vsakega člana kazenskega oddelka, ki sem jih že prikazal.¹⁴

Šef civilne uprave dr. Uiberreither pa je prehodne predpise o sodstvu v Spodnji Štajerski izdal šele 22. julija 1941, vendar jih ni objavil v svojem uradnem listu. Predvsem je razmejil pristojnosti upravnih organov in kazenskega oddelka pri obravnavanju prestopkov in hudodelstev. *Politični komisarji* v okrožjih in *policijski direktor* v Mariboru lahko izrekajo kazni za upravne postopke v višini 150 mark ali zapor do 6 tednov, za prestopke neupravičenega dviganja cen do 500 mark, za prestopke na področju potrošniškega prava do 1000 mark in na področju ureditve potrošnje pri izvajanju obrti ali poklica do 5 tisoč mark. V primeru, ko bi želeli izreči višjo kazen, morajo kazensko prijavo poslati šefu civilne uprave, ta pa jih pooblasti za obravnavo prestopka ali prijavo izroči kazenskemu oddelku v Lurkerjevem štabu. Proti kazenskim odločbam upravnih organov niso dopustne pritožbe. Za izvrševanje zapornih kazni v okrajnih zaporih skrbijo okrožni orožniški vodje, v deželnih zaporih v Mariboru in Celju pa komandant varnostne policije in varnostne službe, kar pomeni njegov kazenski oddelek.¹⁵

V pripravah na formalnopravno priključitev zasedenih slovenskih pokrajin k nemškemu rajhu je bil 6. avgusta pri Lurkerju pogovor o možnostih uvedbe nemškega prava v Spodnji Štajerski. Glede *kazenskega prava* so ugotovili, "da lahko brez vsake težave v Spodnji Štajerski začne veljati pravo, ki velja v Ostmarki. Že sedaj se pričakuje, da bodo v Spodnji Štajerski veljali tako splošni kazenski zakonik kot tudi vsi stranski zakoni in vse vojne odredbe. Vsa javna oblastva to pravo že smiselno uporabljajo. Zakoni o postopku na področju kazenskega prava morajo vsekakor začeti veljati, če naj začnejo poslovati redna sodišča." Enako so menili tudi o *civilnem pravu*. Kakršno velja v Ostmarki, ga je mogoče takoj uvesti tudi v Spodnji Štajerski. "Splošni civilni zakonik /Misli na Allgemeine Bürgerliche Gesetzbuch iz avstro-ogrske monarhije pred letom 1918 – op. T. F./ je za časa Jugoslavije v bistvu veljal tudi v Spodnji Štajerski. Na tem velikem pravem področju niso že od začetka potrebne skoraj nobene bistvene spremembe."¹⁶ Kaže, da je policija imela edine zadržke glede uvedbe državnega zakona o dedovanju kmetij (Reichserbhofgesetz), in to "iz rasnih preudarkov". Menila je, da za uvedbo tega zakona v Spodnji Štajerski manjka še vse gradivo in da je treba prej za izvajanje zakona urediti zemljiške knjige. Naj pojasnim: v Spodnji Štajerski rasni preiskovalci še niso končali rasnih pregledov in ocenjevanja prebivalstva, kot so jima – kot nikjer drugje – podvrgli vse prebivalce. Po omenjenem zakonu, sprejetem 29. 9. 1933, namreč ni mogel dedovati zaščitene kmetije, kdor ni bil t. i. arijskega rodu oziroma rasno dobro ocenjen.

Obravnava *političnega hudodelstva* v Spodnji Štajerski je bila v izključni pristojnosti *tajne državne policije* (gestapa). Ko je uradnik gestapa na gestapovski izpostavi po večkratnem zaslišanju osumljenca, tudi s t. i. poostrenim zaslišanjem, sestavil sklepno poročilo, je predlagal tudi kazen. Predlog, ki se je lahko glasil za smrtno kazen ali za t. i. zaščitni zapor (Schutzhaft), to je za koncentracijsko taborišče I. (lažje) stopnje, II.

¹³ AMNOM, KUZOP-Maribor, Lurkerjeva navodila 17. 11. 1941.

¹⁴ AMNOM, KUZOP-Maribor, Lurkerjevi predpisi o izvajanju odloka, 17. 11. 1941. Glej op. 13. Dne 5. februarja 1942 je Lurker sporočil svojim podrejenim izpostavam, da je glavni državni varnostni urad odločil, da sodniki kazenskega oddelka pri ustnih obravnavah ne nastopajo v esesovskih uniformah, temveč v civilnih oblekah, pač pa je lahko uniformiran zastopnik tožilstva.

¹⁵ ARS-II, dež. svet. Celje, Uiberreitherjeva okrožnica RV/41–175, dne 22. 7. 1941.

¹⁶ AMNOM, KO, Lurkerjevo poročilo vladnemu predsedniku za Štajersko dr. Ottu Müllerju Hacciusu z dne 7. 8. 1941.

(težje) in III. (najtežje) stopnje, je vodja IV. oddelka (gestapo) v uradu komandanta varnostne policije in varnostne službe v Mariboru potrdil ali spremenil. Če se je predlog glasil za smrtno kazen, ga je potrdil ali spremenil lahko sam komandant, ter o tem izdal odločbo. Šef civilne uprave pa sije pridržal pravico do pomilostitve:

Iz nekega vira zvemo, kakšen je bil izrek smrtno kazni: "Dne 27. decembra 1941 sem bil prvič odpeljan na preki sod v "Carnerigasse" št. 7. /Prej in zdaj Aškerčeva cesta 7 – op. T. F./ Odpeljali so nas skupaj približno 60 oseb. Vseh 60 obdolžencev so spravili gestapovci v neko sobo na neki oder, kjer smo morali postrojeni mirno čakati. Od časa do časa je neki gestapovec poklical posamezne. Vsak je šel skozi neko temno sobo, kjer so bili razsvetljeni samo pisalni stroji. Iz te sobe se je prišlo v sobo šefa Lurkerja. V tej sobi so bili navzoči Lurker, dva ali trije gestapovci in od časa do časa tudi gestapovec Fuchs, kije bil tolmač in je bil doma baje iz Maribora. Ko sem prišel jaz na vrsto, je vzel Lurker v roke moj spis. Opazil sem, da je bil na prvi strani pole napisan nekak izveček mojih "zločinov" s pristavkom "kommunistische Kellnerbande". To prvo stran je Lurker malo pogledal, nakar me je vprašal, kako se pišem in ali poznam obdolženca /Rada/ Iršiča oz. po njegovem kritnem imenu "ing. Gregla". Po mojih odgovorih me je Lurker takoj odpustil in sem se vrnil v prvo sobo. Spisi, ki so bili predloženi Lurkerju o posameznih obdolžencih, so imeli na zadnji strani že izdelano obsodbo po posameznih referentih, Lurker pa je pristavil samo še svoj podpis. /.../ Ko je Lurker pristavil na zadnjo stran svoj podpis, je bil obdolženec odveden v neko sobo, soobtoženci pa na smrt obsojenega nismo več videli."¹⁷

Kaže, da sta bila z Lurkerjem pri izrekanju kazni prisednika dr. Swoboda in dr. Schweiger, ki je Lurkerju tudi sestavljal kazenske odločbe. O tem je Lurker po vojni pri zaslišanju v ljubljanskih zaporih povedal: *"Kazenski oddelek za politične jetnike smo sestavljali jaz, dr. Swoboda in dr. Schweiger. Jetnike so privedli pred nas, že izdelano sodbo smo jim na kratko prebrali, samo v primeru nejasnosti smo primer vrnili državni policiji za obdelavo. Privedli so vse jetnike, za katere sem določil ustrelitev. Smrtno kazni so izvršili še tisti dan. Sodišče je sodilo zelo strogo in so bili ljudje obsojeni na smrt za malenkosti, npr. za dar 50 pfenigov."¹⁸ Že omenjeni dr. Schweiger pa je po vojni pri zaslišanju o tem izjavil: *"Potek razprave je bil približno sledeč: Obdolženec /je bil/priveden po uradniku državne policije. Lurker gaje vprašal, ali se čuti krivega ali ne. Če je obdolženec odgovoril z da, mu je Lurker pojasnil, da se je pregrešil zoper uredbo šefa civilne uprave na Spodnjem Štajerskem z dne 16. 8. 1941 in daje zato kaznovan s smrtjo. Če je obdolženec vprašanje zanikal, je dal Lurker poklicati stvarnega obdelovalca spisa in na podlagi njegovih izpovedb je Lurker navadno vzel predloženi dejanski stan za dokazan in je tudi izrekel obsodbo. Pripetilo se je tudi, da je Lurker spis ali tisto odredbo raztrgal in vrgel v košaro za papir. To je imelo za posledico, da je prišel obdolženec bodisi v koncentracijsko taborišče ali v taborišče za pridržanje. Sodba je postala z Lurkerjevim podpisom pod sestavljeno odredbo pravnomočna."¹⁹**

Imena tistih, ki so jih usmrtili, je policija objavila na svarilnih lepakih, ljudstvo pa je usmrčene začelo imenovati *talce*.²⁰ Lepake o usmrtitvah je najprej podpisoval šef civilne uprave, nato pa višji vodja SS in policije v XVIII. vojnem okrožju, esesovski in policijski general Erwin Rösener. Razmerje med tistimi, ki sta jih "obsodila" na smrt omenjeni kazenski oddelek ter komandant varnostne policije in varnostne službe, je bilo

¹⁷ Arhiv Republike Slovenije (dalje ARS), KUZOP, f 7, izjava Bruna Gerdoviča z dne 30. 8. 1945.

¹⁸ ARS-III, dosje Otto Lurker, str. 282.

¹⁹ ARS-III, dosje dr. Walter Schweiger, str. 175.

²⁰ Milan Ževart: Uvodna beseda. Poslovilna pisma žrtev za svobodo. Tretja razširjena in dopolnjena izdaja Poslovilnih pismem za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski. Maribor 1978, str. 5–36 (dalje: Ževart, n. d.).

npr. takšno: do januarja 1942, ko je kazenski oddelek izrekel prvo smrtno obsodbo proti nekemu požigalcu, so v Spodnji Štajerski ustrelili že 174 talcev, do konca vojne so jih 1520.

1941 v kazenski oddelek poslal predsednik višjega deželnega sodišča v Gradcu, naj bi delali tudi v Amlacherjevem uradu v Mariboru. Ker so odložili ustanovitev rednih sodišč, je dr. Amlacher 6. novembra 1941 svojim uradom izdal navodila za delovanje sodnikov na področju pravovarstvenih ukrepov. Določil je načela za: 1. upravni postopek, in to za rejništvo, ločitev zakoncev "od mize in postelje" in zapuščinske zadeve, 2. za civilne pravdne zadeve, 3. za pravna sredstva, 4. za izvršbe (možnost izreči zapor do dveh dni in denarno kazen do 50 mark), 5. za zadeve zemljiške knjige in overovitev, 6. za odgovarjanje na vprašanja uradov in posameznikov o pravnih zadevah. Na koncu je povedal, da velja v splošnem: *"Glede vseh pravovarstvenih ukrepov imajo sodniki, ki delajo pri /mojih/ uradih, svetovalno pravico do uradnikov srednje in višje stopnje. Tudi sodnijski uradniki do začetka delovanja rednih sodišč v okviru pravovarstvenih ukrepov ne nastopajo kot sodniki, temveč kot ustanova poverjenika za pravovarstvene ukrepe. Njihovo pravno delovanje vodo izdane odločbe in nalogi šefa civilne uprave. Zato jim ni treba upoštevati prava, ki zdaj velja v Ostmarki, Vendar morajo sklepe sprejemati tako, da jih po priključitvi ne bo težko prevesti v pravo, ki velja v Ostmarki."* Naročil je tudi, da se pravni pripomočki vodijo tako kot pri sodiščih v Ostmarki. Pri tem se je skliceval na pogovor 31. oktobra 1941, ki ga mi ne poznamo.²¹

Ko so v Mariboru in Gradcu še čakali na Hitlerjevo končno besedo o datumu priključitve zasedenih slovenskih pokrajin k nemškemu rajhu, je vladni predsednik dr. Otto Müller-Haccius večkrat govoril o pravosodju v Spodnji Štajerski. Tako je 5. januarja 1942 naznanil, da se že s 1. februarjem lahko pričakuje razširitev civilnega pravosodja. Ko je 2. februarja poročal, da je treba za daljše obdobje računati z dejavnostjo šefa civilne uprave (s priključitvijo bi namreč prenehala njegova funkcija), je povedal, da je treba preveriti, kako daleč je treba uvesti posebno pravo in da upa, da se bo še v februarju zvedelo kaj več o tej zadevi.²² Ko je isti dan navedel podatke o delovanju kazenskega oddelka, je povedal, da politične zločine obravnava komandant varnostne policije in varnostne službe in da on tudi osebno izreka smrtno kazni. Povedal je tudi, da še naprej veljajo pristojnosti deželnih svetnikov in nadžupana ter da je dr. Uiberreither izjavil, da je treba najostreje kaznovati prekrške glede potrošnje.²³ 23. februarja pa je dr. Müller-Haccius že določneje napovedal, da bo najbrž tudi še naslednje leto veljal sistem civilne uprave s šefom civilne uprave.²⁴ Do takrat je namreč tudi državna pisarna sporočila osrednjim uradom nemškega rajha Hitlerjevo odločitev o daljši odložitvi priključitve. Natančno čez mesec dni pa je dr. Müller-Haccius napovedal tudi izid cele vrste naredb v uradnem listu, npr. predvsem o razširitvi civilnega pravosodja.²⁵

Kot že vemo, Spodnje Štajerske, Gorenjske in Mežiške doline formalnopravno niso priključili k nemškemu rajhu in "en bloc" uvedli nemškega prava. Zaradi tega tudi niso izvajali uredbe o državljanstvu, ki jo je za te pokrajine 14. oktobra 1941 izdal ministrski svet za državno obrambo pod vodstvom Hermanna Göringa.²⁶ Šele potem ko je notranje ministrstvo v Berlinu 10. februarja (za Spodnjo Štajersko) in 19. junija 1942 (za Go-

²¹ ARS-II, nereg. gradivo, Amlacherjeva navodila z dne 6. 11. 1941.

²² AMNOM, DDV, štabna razgovora v dneh 5. 1. in 2. 2. 1942 v Gradcu; Karner, str. 39 in 45.

²³ Prav tam.

²⁴ AMNOM, DDV, štabni razgovor 23. 2. 1942; Karner, str. 49.

²⁵ AMNOM, DDV, štabni razgovor 23. 3. 1942; Karner, str. 56.

²⁶ Glej Tone Ferenc: Politične in državljanske kategorije prebivalstva Spodnje Štajerske pod nemško okupacijo. Prispevki, 1/1960, št. 2, str. 69–124.

renjsko in Mežiško dolino) k uredbi izdalo izvedbeni odlok, sta šefa civilne uprave z odredbami uvedla nekaj temeljnih nacističnih pravnih področij, npr. nürnberške rasne zakone, zakon o dedovanju kmetij, vojno pravo itd., med njimi tudi nekaj s pravosodnega področja. 3. marca 1942 je predsednik višjega deželnega sodišča v Gradcu, ki je bilo pristojno za Štajersko in Koroško, dr. Fritz Meldt sporočil predsednikom deželnih sodišč, da sta mu pooblaščenca za pravosodje v Mariboru in Celovcu sporočila, "da so njuni uradi v Spodnji Štajerski oz. v Gorenjski sposobni v polni meri zagotoviti pravno pomoč v civilnih in kazenskih zadevah."²⁷

Šef civilne uprave dr. Uiberreither je 13. marca 1942 izdal *odlok o kazenskem pravosodju* v Spodnji Štajerski, ki ga ni objavil v svojem uradnem listu. V njem je večinoma ponovil tisto, kar je Lurker določil že 17. novembra 1941. V prvem delu je določil pristojnosti samega komandanta varnostne policije in varnostne službe, deželnih svetnikov in nadžupana ter policijskega direktorja v Mariboru in kazenskega oddelka, v drugem delu je navedel materialne določbe, v tretjem pa predpisal postopek pri kaznovanju.²⁸

Dr. Uiberreither je 23. marca izdal odredbo o začasnih ureditvi civilnega pravosodja v Spodnji Štajerski, s katero je pooblastil dr. Amiacherja (odslej pooblaščenca za civilno pravosodje), da določi čas, ko začne veljati civilno pravo in se začno postopki, ali pa se nadaljujejo tisti postopki, ki so se začeli še v obdobju Kraljevine Jugoslavije, pa jih je okupacija prekinila. Urade pooblaščenca za civilno pravosodje je pooblastil, da odločajo o smiselni uporabi prava, ki velja v Zgornji Štajerski, razen če on, šef civilne uprave, ne določi posebnega prava. Vsi postopki *morajo ustrezati političnim ciljem* in jim nikakor ne smejo nasprotovati. Tovrstne dvomljive primere morajo dati njemu v odločitev. Navodila za vodenje postopka bo izdal dr. Amlacher, in obenem tudi določil sodne takse. Vsebinsko neresnične izjave prič v uradih pooblaščenca za civilno pravosodje se enačijo z napačnimi izjavami prič pred sodišči.²⁹

Dva dni pozneje je dr. Uiberreither z odredbo uvedel v Spodnji Štajerski položaj *notarjev, notarskih pripravnikov* in po potrebi tudi *odvetnikov*. Te z njegovim soglasjem imenuje dr. Amlacher. Notarji morajo v svojem naslovu obvezno imeti dodatek, da jih pooblašča šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko. Smiselno morajo uporabljati predpise o notarski službi v Zgornji Štajerski. Po takšnih predpisih smejo sestavljati tudi oporoke.³⁰ O potrebi uvedbe notariatov so razpravljali že na t. i. štabnih razgovorih pri šefu civilne uprave v Gradcu 9. decembra 1941.³¹

Da ne bi bilo zmede v razumevanju pristojnosti upravnih in policijskih organov pri določbah šefa civilne uprave ali v državnopravnih določbah, ki se uvajajo v Spodnji Štajerski, je dr. Uiberreither že 10. marca 1942 oznanil, da so kot *nižji upravni organi* pristojni deželni svetniki, v mestu Maribor pa nadžupan. Tako so se namreč že preimenovali politični komisarji v petih podeželskih okrožjih (Ptuj, Maribor–podeželje, Celje, Trbovlje in Brežice) in v mestu Mariboru. *Višji upravni organ* pa je šef civilne uprave. *Za krajevne policijske organe* veljajo župani, v mestu Mariboru pa policijski

27 AMNOM, KO, pismo dr. Meldta 3. 3. 1941: Rechtshilfeverkehr mit den rückgewonnenen Gebieten der Untersteiermark und Oberkrains. Ta dokument in še nekaj drugih mi je ljubeznivo posredoval mag. Damijan Guštin in se mu lepo zahvaljujem.

28 AS, KUZOP, f 3, CdZ Ustmk. RV 15/1–1942, Strafrechtspflege in der Untersteiermark, 13. 3. 1942. Prepis tega odloka je dr. Uiberreither šele 15. 7. 1942 poslal deželnim svetnikom. (Prav tam).

29 VABI. Ustmk., 75/1942, 30. 3. 1942, Verordnung über die einstweilige Regelung der bürgerliche Rechtspflege in der Untersteiermark, 23. 3. 1942.

30 VABI. Ustmk., 75/1942, 30. 3. 1942, Verordnung über die Bestellung von Notaren und die Errichtung von Testamenten und anderen letztwilligen Erklärungen, 25. 3. 1942.

31 AMNOM, DDV, štabni razgovor 9. 12. 1941; Karner, str. 35.

renjsko in Mežiško dolino) k uredbi izdalo izvedbeni odlok, sta šefa civilne uprave z odredbami uvedla nekaj temeljnih nacističnih pravnih področij, npr. nürnberške rasne zakone, zakon o dedovanju kmetij, vojno pravo itd., med njimi tudi nekaj s pravosodnega področja. 3. marca 1942 je predsednik višjega deželnega sodišča v Gradcu, ki je bilo pristojno za Štajersko in Koroško, dr. Fritz Meldt sporočil predsednikom deželnih sodišč, da sta mu pooblaščenca za pravosodje v Mariboru in Celovcu sporočila, "da so njuni uradi v Spodnji Štajerski oz. v Gorenjski sposobni v polni meri zagotoviti pravno pomoč v civilnih in kazenskih zadevah."²⁷

Šef civilne uprave dr. Uiberreither je 13. marca 1942 izdal odlok o kazenskem pravosodju v Spodnji Štajerski, ki ga ni objavil v svojem uradnem listu. V njem je večinoma ponovil tisto, kar je Lurker določil že 17. novembra 1941. V prvem delu je določil pristojnosti samega komandanta varnostne policije in varnostne službe, deželnih svetnikov in nadžupana ter policijskega direktorja v Mariboru in kazenskega oddelka, v drugem delu je navedel materialne določbe, v tretjem pa predpisal postopek pri kaznovanju.²⁸

Dr. Uiberreither je 23. marca izdal odredbo o začasni ureditvi civilnega pravosodja v Spodnji Štajerski, s katero je pooblastil dr. Amiacherja (odslej pooblaščenca za civilno pravosodje), da določi čas, ko začne veljati civilno pravo in se začno postopki, ali pa se nadaljujejo tisti postopki, ki so se začeli še v obdobju Kraljevine Jugoslavije, pa jih je okupacija prekinila. Urade pooblaščenca za civilno pravosodje je pooblastil, da odločajo o smiselni uporabi prava, ki velja v Zgornji Štajerski, razen če on, šef civilne uprave, ne določi posebnega prava. Vsi postopki *morajo ustrezati političnim ciljem* in jim nikakor ne smejo nasprotovati. Tovrstne dvomljive primere morajo dati njemu v odločitev. Navodila za vodenje postopka bo izdal dr. Amlacher, in obenem tudi določil sodne takse. Vsebinsko neresnične izjave prič v uradih pooblaščenca za civilno pravosodje se enačijo z napačnimi izjavami prič pred sodišči.²⁹

Dva dni pozneje je dr. Uiberreither z odredbo uvedel v Spodnji Štajerski položaj *notarjev, notarskih pripravnikov* in po potrebi tudi *odvetnikov*. Te z njegovim soglasjem imenuje dr. Amlacher. Notarji morajo v svojem naslovu obvezno imeti dodatek, da jih pooblašča šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko. Smiselno morajo uporabljati predpise o notarski službi v Zgornji Štajerski. Po takšnih predpisih smejo sestavljati tudi oporoke.³⁰ O potrebi uvedbe notariatov so razpravljali že na t. i. štabnih razgovorih pri šefu civilne uprave v Gradcu 9. decembra 1941.³¹

Da ne bi bilo zmede v razumevanju pristojnosti upravnih in policijskih organov pri določbah šefa civilne uprave ali v državnopravnih določbah, ki se uvajajo v Spodnji Štajerski, je dr. Uiberreither že 10. marca 1942 oznanil, da so kot *nižji upravni organi* pristojni deželni svetniki, v mestu Maribor pa nadžupan. Tako so se namreč že preimenovali politični komisarji v petih podeželskih okrožjih (Ptuj, Maribor–podeželje, Celje, Trbovlje in Brežice) in v mestu Mariboru. *Višji upravni organ* pa je šef civilne uprave. *Za krajevne policijske organe* veljajo župani, v mestu Mariboru pa policijski

27 AMNOM, KO, pismo dr. Meldta 3. 3. 1941: Rechtshilfeverkehr mit den rückgewonnenen Gebieten der Untersteiermark und Oberkrains. Ta dokument in še nekaj drugih mi je ljubeznivo posredoval mag. Damijan Guštin in se mu lepo zahvaljujem.

28 AS, KUZOP, f 3, CdZ Ustmk. RV 15/1–1942, Strafrechtspflege in der Untersteiermark, 13. 3. 1942. Prepis tega odloka je dr. Uiberreither šele 15. 7. 1942 poslal deželnim svetnikom. (Prav tam).

29 VABI. Ustmk., 75/1942, 30. 3. 1942, Verordnung über die einstweilige Regelung der bürgerliche Rechtspflege in der Untersteiermark, 23. 3. 1942.

30 VABI. Ustmk., 75/1942, 30. 3. 1942, Verordnung über die Bestellung von Notaren und die Errichtung von Testamenten und anderen letztwilligen Erklärungen, 25. 3. 1942.

31 AMNOM, DDV, štabni razgovor 9. 12. 1941; Karner, str. 35.

ravnatelj in nadžupan, *okrožni policijski organi* so deželni svetniki in v Mariboru policijski ravnatelj, *deželni policijski organ* pa je šef civilne uprave.³²

Po teh določbah šefa civilne uprave je njegov pooblaščenec dr. Amlacher 1. aprila 1942 izdal 1. navodilo za izvajanje civilnega pravosodja. Določil je področja, na katerih se uvaja civilno pravosodje, in to na nepravdnih, pravnih, izvršilnih zadevah ter pri iskanju pravne pomoči. Določil je tudi odprtje trgovskih registrov v Mariboru in Celju ter rok do 1. avgusta 1942 za vpis podjetij v nemščini, možnost vpogleda v zemljiško knjigo v upravičenih primerih in pogoje za vpis vanjo ter za začetek ali nadaljevanje postopkov v civilnopravnih zadevah.³³

Dr. Amlacher je hkrati izdal tudi precej obsežno službeno navodilo za izvajanje odredbe o civilnem pravosodju v Spodnji Štajerski. Določil je, da se območja njemu podrejenih uradov za civilno pravosodje ujemajo z območji okrajnih sodišč iz nekdanje Jugoslavije, vendar povečana z zaselki tistih spodnještajerskih občin, ki so prej sodile k območjem okrajnih sodišč zunaj Spodnje Štajerske. V njemu podrejenih uradih o civilnopravnih zadevah odloča "za sodniško službo usposobljen uradnik", ki pa lahko odločanje ob smiselni uporabi predpisov o postopku, ki veljajo v Zgornji Štajerski, prepusti drugim sodelavcem v oddelku. Vsi dr. Amlacherju podrejeni uradi lahko odločajo v vseh zadevah na prvi stopnji, razen ko gre za razveljavitev zakonske zveze, razglasitev osebe za mrtvo in razveljavitev listin; v teh primerih je za odločanje pristojen samo Amlacherjev urad. Za odločanje na drugi stopnji se v Amlacherjevem uradu ustanovi urad za pravna sredstva (Rechtsmittelstelle). V njem odloča za sodniški stan usposobljen uradnik ob pritegnitvi za sodniški stan usposobljenega svetovalca. Odločba na drugi stopnji je dokončna. V postopku se smiselno uporabljajo ustrezni predpisi iz Zgornje Štajerske, razen če bi njihova uporaba vodila do neupravičenega sklepa, takrat se lahko postopa po svojem lastnem preudarku. Nato je dr. Amlacher navedel še nekaj določb za postopke v pravnih in nepravdnih zadevah. Za zastopanje strank pred uradi, podrejenimi dr. Amlacherju, so dovoljeni le odvetniki, ki jih dovoli šef civilne uprave, in so nagrajeni po tarifi, ki velja v Zgornji Štajerski. To tarifo je dr. Amlacher na koncu svojega službenega navodila tudi objavil.³⁴

Devet dni prej, 13. marca 1942, je dr. Uiberreither s pismom Lurkerju določil pravila o kazenskem pravosodju v Spodnji Štajerski. Ta se niso razlikovala od tistih, ki so jih uporabljali že od poletja 1941. Izrek smrtne kazni za politična hudodelstva, zlasti po njegovi naredbi z dne 16. 8. 1941, je bil še vedno pridržan komandantu varnostne policije in varnostne službe Lurkerju. Nespremenjeno je ostalo tudi izrekanje kazni upravnih organov, ki je bilo smiselno določbam iz Zgornje Štajerske. Za obravnavo vseh drugih nepolitičnih kaznivih dejanj je bil še dalje pooblaščen kazenski oddelek v Lurkerjevem štabu. Glede materialnih določb je še naprej veljalo pravo, ki ga je določal šef civilne uprave. Natančnejši kot prej pa je bil zdaj določen pravdni postopek pred kazenskih oddelkom. Uradi tajne državne policije (gestapa) in kriminalistične policije morajo ob prijavi hudodelstva posredovati svoje mnenje o višini kazni. Kot tožilec pri kazenskem oddelku nastopa Lurkerjev pooblaščenec, ki pisno predlaga kaznen in se udeležuje ustnih obravnav; to funkcijo lahko opravlja tudi uradnik tajne državne policije (gestapa) ali kriminalistične policije. Načelno je obravnava ustna in kazenski oddelek lahko izreče smrtno kazen (tudi način njene izvršitve), zaporno ali denarno kazen ter

32 VABI., Ustmk., 70/1942, 17. 3. 1942, Bekanntmachung über die Zuständigkeit der Verwaltungsbehörden und der Polizeibehörden in der Untersteiermark, 10. 3. 1942.

33 VABI., Ustmk., 77/1942, 10. 4. 1942, 1. Anordnung des Beauftragten für die Zivilrechtspflege über die einstweilige Regelung der bürgerliche Rechtspflege in der Untersteiermark, 1. 4. 1942.

34 VABI., Ustmk., 77/1942, 10. 4. 1942, Dienstanweisung über die einstweilige Regelung des Verfahrens in bürgerlichen Rechtssachen in der Untersteiermark, 1. 4. 1942.

zaplembo. "Posamezen pooblaščenec komandanta varnostne police in varnostne službe lahko izreče kazen odvzema prostosti do 2 let in denarno kazen do 10.000 mark ali eno od teh kazni. Če bi naj zaradi nekega hudodelstva sledila hujša kazen, mora pooblaščenec komandanta k posvetu pritegniti 2 prisednika." Če bi bila za hudodelstvo določena milejša kazen kot 6 mesecev zavora ali tisoč mark denarne kazni, se kazen izreče pisno brez ustne obravnave, vendar mora obdolženec dobiti priložnost za izjavo. K ustni obravnavi se lahko pritegne zagovornika; če si ga obtoženec ne izbere sam, mu ga mora dovoliti kazenski oddelek. V nekaterih primerih, ko je obtoženec že v zaporu, se lahko obravnava izroči tožilstvu pri deželnem sodišču v Gradcu.

Vse kazenske odločbe podpisuje vodja kazenskega oddelka in so z njegovim podpisom tudi izvršljive. V primeru, da je izrečena smrtna kazen ali zaporna kazen več kot desetih let, postane pravnomočna šele s podpisom komandanta varnostne policije in varnostne službe. Obsojenci na več kot leto zavora jo načeloma prestajajo v mariborski kaznilnici, drugače pa v mariborskih ali celjskih sodnih zaporih ter v okrajnih zaporih.

Komandant varnostne policije in varnostne službe ima pravico kazen spremeniti ali odpraviti. Za primere smrtno kazni ali zaporne kazni več kot desetih let, si šef civilne uprave lasti pravico do pomilostitve, ko prejme stališče komandanta varnostne policije in varnostne službe.

"Nedotaknjene ostanejo pravice tajne državne policije o odrejanju zaščitnega zavora do 21 dni in izročitev v taborišče ter pravice kriminalistične policije za preventivno zatiranje hudodelstva."³⁵

Isti dan je dr. Uiberreither s pismom Lurkerju določil nekoliko drugačen način kazenske obravnave za:

I. *nemške državljane, ki niso v akcijskem štabu:*

1. Če pri obtožencu ni političnega interesa (npr. pri malomarnostih, tatvinah, nezvestobi, prevarah), se zadeva izroči tožilstvu pri deželnem sodišču v Gradcu.
2. Če pri obravnavi kazenskih zaved gre za politični interes ali je za kaznovanje treba poznati razmere v Spodnji Štajerski, je za obravnavo pristojen kazenski oddelek.

II. *nemške državljane, ki so v akcijskem štabu*

1. O kazenskih zadevah je po opravljeni preiskavi treba poročati šefu civilne uprave in navesti predvideni sklep.
2. V posebno pomembnih primerih je treba šefu civilne uprave poročati že ob začetku preiskave. Po predložitvi nadaljnjih ugotovitev bo šef civilne uprave določil, ali je tudi pripadnike akcijskega štaba treba izročiti tožilstvu v Gradcu.

Vse to pa ne velja za osebe z nemškim državljanstvom na preklic.³⁶

Z ureditvijo kazenskega postopka v Spodnji Štajerski je šef civilne uprave šele čez štiri mesece seznanil deželne svetnike, kot so se takrat že imenovali nekdanji politični komisarji v petih podeželskih okrožjih te pokrajine.³⁷ Z nekoliko širšim in spremenjenim besedilom glede pristojnosti upravnih organov pri kaznovanju je šef civilne uprave javnost seznanil šele 31. julija 1942 v svoji "uredbi o preganjanju kaznivih dejanj v Spodnji Štajerski", ki jo je tudi objavil v svojem uradnem listu.³⁸

Na področju civilnega pravosodja je dr. Amlacher skoraj čez leto dni to razširil še na štiri področja, in to na področje prisilne izvršbe glede nepremičnin v celotni Spodnji Štajerski, razen na naselitvenem območju A v Posavju in Obsotelju in tistih spodnještajerskih območjih, katerih zemljiške knjige so še zunaj Spodnje Štajerske, na pod-

³⁵ AMNOM, KO, Uiberreitherjevo pismo CdZ, RV 15/1-1942 z dne 13. 3. 1942.

³⁶ AMNOM, KO, pismo šefa civilne uprave Lurkerju, CdZ, RV 15-1157/42 z dne 13. 3. 1942.

³⁷ AMNOM, KO, okrožnica šefa civilne uprave, CdZ, RV, St 9/1-175/42 z dne 15. 7. 1942.

³⁸ VABI. Ustmk., 94/1942, 11. 8. 1942, Verordnung über die Verfolgung von strafbaren Handlungen in der Untersteiermark, 31. 7. 1942.

ročje zemljiškopravnega prava v celotni Štajerski, na področje menjalniškega in čerkovnega prava ter na področje stečajnega in poravnalnega prava. Za ta področja je predpisal tudi prehodne določbe. Sočasno pa je dr. Amlacher s tretjo naredbo določil, da se lahko uvajanje ali nadaljevanje vseh zadev civilnega pravosodja v primerih, ki niso pomembni za vojno, do preklica zavrneta. Proti zavrnitvi je mogoča pritožba, ki se ji lahko iz pomembnih razlogov ali po uradni dolžnosti tudi ugotovi.³⁹

Podobno kot v začetku leta 1942 o uvedbi civilnega pravosodstva je vladni predsednik dr. Müller-Haccius tudi v začetku leta 1943 začel napovedovati uvedbo *kazenskega pravosodja*. Na štabnih razgovorih 11. januarja 1943 v Gradcu je povedal, da je bila uvedba rednega kazenskega pravosodja odložena na 1. april 1943.⁴⁰ Konec marca pa je povedal, "da bodo s 1. 4. 1943 v Spodnji Štajerski ustanovili prava sodišča, ki bodo po večini prevzela kazensko pravosodje."⁴¹

Tako so šele s 1. aprilom 1943 v Spodnji Štajerski obnovili *sodišča*. Šef civilne uprave dr. Uiberreither je namreč z uredbo "o nadaljnji graditvi sodne organizacije in pravosodja v Spodnji Štajerski" odredil ustanovitev desetih sodišč, in to v *Celju* s predvideno podružnico v Laškem, *Šmarju pri Jelšah* s podružnico v Rogatcu, *Ljutomeru* s podružnico v Gornji Radgoni, *Mariboru*, na *Ptuju* s podružnicama v Ormožu in pri Sv. Lenartu v Slovenskih goricah, *Brežicah* s podružnicami v Krškem, Sevnici in Kozjem, *Šoštanju* s podružnico v Gornjem Gradu, *Trbovljah* s podružnico v Radečah, *Slovenski Bistrici* s podružnico v Slovenskih Konjicah, *Slovenj Gradcu* s podružnico v Marenbergu (zdaj Radlje). Določil je tudi, katere občine sodijo na območje nekega sodišča. Ta sodišča in njihove podružnice odločajo na prvi stopnji v vseh civilnih in pravnih zadevah in so podrejena pooblaščenca za pravosodje pri šefu civilne uprave (torej že tretji naziv za dr. Amlacherja), ki obdrži vse pristojnosti pooblaščenca za civilno pravosodje. On tudi odloča na drugi stopnji. Šef civilne uprave pa si je pridržal pravico, da ta sodišča in njihove podružnice pooblasti tudi za obravnavo kazenskih zadev, ki po določbah, veljavnih v Zgornji Štajerski, pripadajo sodiščem.⁴²

To je storil kaj kmalu, dne 14. aprila, ob drugi obletnici začetka nemške civilne uprave v tej pokrajini. Obravnavo vseh kaznivih dejanj, za katero je bil pristojen kazenski oddelek pri komandantu varnostne policije in varnostne službe v Mariboru, je prenesel na deset prej navedenih sodišč. Sočasno je izdal in objavil službena navodila za postopek pri obravnavah kazenskih zadev na sodiščih. Organizacijsko je za obravnavo kazenskih zadev določil tri organe, in to: 1. *sodnika-posameznika*, ki sodi v zadevah z odvzemom prostosti do petih let, denarno kaznijo v neomejeni višini in zaplembo, 2. *kazensko zbornico v Mariboru*, ki sodi s tremi sodniki in proti njenim sodbam ni mogoča pritožba, 3. *urad za pravna sredstva* pri pooblaščenca za pravosodje, ki odloča o pritožbah proti sodbam sodnika-posameznika. Pri pooblaščenca za pravosodje je tudi *tožilstvo*. Sodnik-posameznik, predsednik in vsaj en prisodnik kazenske zbornice ter referent v tožilstvu morajo biti usposobljeni za sodniško funkcijo. Osebo, ki jo bo pooblaščenec za pravosodje izbral za drugega prisodnika, bo določil šef civilne uprave. Urad za pravna sredstva odloča v senatu dveh poklicnih sodnikov, od katerih ima eden samo posvetovalno pravico.

Šef civilne uprave je v svoji odredbi predpisal tudi postopek pri tožilstvu, način ustne obravnave, ki se ji lahko sodnik-posameznik tudi odreče, če za hudodelstvo ne

39 VABI. Ustmk., 9/1943, 26. 3. 1943, Zweite und dritte Anordnung des Beauftragten für die Zivilrechtspflege über die einstweilige Regelung der bürgerlichen Rechtspflege in der Untersteiermark, 15. 3. 1943.

40 AMNOM, DDV, štabni razgovor 11. 1. 1943; Karner, str. 132.

41 AMNOM, DDV, štabni razgovor 29. 3. 1943; Karner, str. 151.

42 VABI. Ustmk., 10/1943, 31. 3. 1943, Verordnung über den weiteren Ausbau der Gerichtsorganisation und der Rechtspflege in der Untersteiermark, 26. 3. 1943.

grozi kazen višja od 5 tisoč mark ali odvzem prostosti za manj kot šest mesecev, o kaznih, pritožbah in pomilostitvah. Pravico do pomilostitev in znižanja kazni je šef civilne uprave odstopil pooblaščenca za pravosodje, razen za smrtno kazen. V nekaterih primerih je pooblaščenec za pravosodje pravico do pomilostitve lahko prenesel na sodišče.⁴³

Mesec dni po obnovi sodišč je dr. Amlacher 3. maja 1943 na štabnih razgovorih v Gradcu poročal: "*S 1. aprilom 1943 smo v Spodnji Štajerski ustanovili 10 sodišč z 11 podružnicami, ki jim je najprej zaupano civilno pravosodje in so 11. 4. 1943 prevzela tudi kazensko sodstvo. Organizacijsko ta sodišča niso ustanove državnega pravosodja, temveč šefa civilne uprave. /Podčrtal T. F./ Postopek je naslonjen na osnove sodnega postopka v rajhu, vendar večkratno občutno poenostavljen. Pooblaščenec za pravosodje prosi za podporo pri delu sodišč, posebno pri zatiranju mnogih škodljivcev, ki svoje bivanje v Spodnji Štajerski izkoriščajo za samoljubne namene in katerih izkoreninjenje bi bilo potrebno za korist razvoja Spodnje Štajerske.*"⁴⁴

V drugi polovici leta 1943 so pričakovali nove spremembe v pravosodju. Napovedal jih je dr. Müller-Haccius na štabnih razgovorih v Gradcu 21. junija, rekoč: "*V prihodnjih dneh bodo odrejene nadaljnje prefinjenosti na področju kazenskega postopka.*"⁴⁵

Najbrž je s tem mislil tudi na to, kar se je zgodilo šele čez nekaj mesecev. 1. novembra 1943, si je namreč šef civilne uprave neposredno podredil "*tožilstvo za Spodnjo Štajersko*" v Mariboru in na njegovega vodjo prenesel pravico do pomilostitev, in to v obsegu, kakršnega sta v Zgornji Štajerski imela generalni državni tožilec in višji državni tožilec v Gradcu.⁴⁶ Tam so bili namreč višje deželno sodišče za Štajersko in Koroško (predsednik Fritz Meldt) z generalnim državnim tožilcem (dr. Johannes Meissner) ter deželno sodišče za Štajersko (predsednik dr. Schäftlein) z višjim državnim tožilcem (dr. Alfred Liebisch).⁴⁷ Nekaj podatkov o delu sodišča v Mariboru so objavili v časniku Marburger Zeitung.⁴⁸

Pooblaščenec za pravosodje v Spodnji Štajerski dr. Amlacher je s 1. novembrom 1943 uvedel rudarsko pravo za celotno Spodnjo Štajersko, razen za območja, kjer so rudarske knjige zunaj Spodnje Štajerske. Celjskemu sodišču je zaupal vodenje rudarske knjige.⁴⁹

Pooblaščenec za pravosodje dr. Amlacher (stalni namestnik dr. Alois Müller) je imel zelo razvejen urad z več poslovnimi krogi (Geschäftskreis). Poleg obeh navedenih je bilo v uradu zaposlenih še osem doktorjev prava, šest sodnih inšpektorjev in višjih inšpektorjev ter 5 pisarniških in drugih moči.⁵⁰

Nekaj oseb iz urada pooblaščenca za pravosodje v Mariboru najdemo tudi na sodišču v Mariboru, ki ga je vodil sam dr. Amlacher z namestnikom Müllerjem. Müller pa je bil tudi sodnik v uradu za pravna sredstva, sodnika–prisodnika pa si je izbiral med dr.

43 VABI. Ustmk., 12/1943, 14. 4. 1943, Zweite Verordnung über den weiteren Ausbau der Gerichtsorganisation und der Rechtspflege in der Untersteiermark, 14. 4. 1943.

44 AMNOM, DDV, štabni razgovor 3. 5. 1943; Karner, str. 158–159.

45 AMNOM, DDV, štabni razgovor 21. 6. 1943; Karner, str. 169. Sočasno je dr. Müller-Haccius pozdravil novega vodjo tožilstva dr. Leopolda Seehoferja, ker je dr. Karl Swoboda kot letnik 1910 moral v vojsko.

46 VABI. Ustmk., 32/1943, 10. 11. 1943, Zweite Dienstanweisung betreffend das Verfahren in Strafsachen bei den Gerichten, 28. 10. 1943.

47 Die Gerichtsorganisation des Deutschen Reiches vom 1. Januar 1944. Berlin 1944, str. 17 (dalje: Gerichtsorganisation).

48 Marburger Zeitung 20. 7., 29./30. 7., 19./20. 8., 21./22. 10. 1944 in 15. 3. 1945.

49 VABI. Ustmk., 30/1943, 28. 10. 1943, Vierte Anordnung des Beauftragten für die Rechtspflege über die einstweilige Regelung der bürgerlichen Rechtspflege in der Untersteiermark, 12. 10. 1943.

50 AMNOM, KO, Der Beauftragte für die Rechtspflege, Marburg/Drau, Geschäftsverteilung, 8. 6. 1943.

Hansom Sorgerjem in dr. Wolfgangom Bauerreissom. Tudi sodišče je bilo zelo razvijeno.⁵¹

Tožilstvo v Mariboru je vodil višji državni tožilec dr. Leopold Seehofer z namestnikom dr. Karlom Picklom. Pet referatov, ki so zajemali posamezna pravna področja in tudi območja, so vodili dr. Pickel, dr. Bruno Karnitschnigg, dr. Walter Schweiger, dr. Lothar Stolarzyk (za njim dr. Julian Zborowski) in Wilhelm Melzer.⁵²

Ne vemo, na katero pobudo je šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko poskusil prikriti izključno vlogo policije pri kaznovanju političnega hudodelstva z ustanovitvijo 'posebnega sodišča za politična kazniva dejanja' v Mariboru. Najbrž je tudi na to mislil dr. Müller-Haccius v že navedeni napovedi na štabnih razgovorih 21. junija 1943. O osnutku odredbe o njegovi ustanovitvi so se pogovarjali 5. julija popoldne, vendar o vsebini pogovora nimam vira. Najbrž so se dogovorili že do konca, saj je isti na naslednjih štabnih razgovorih poročal, da bodo osnutek odredbe predložili že v prihodnjih dneh.⁵³

Vendar je preteklo še nekaj časa do izida tovrstnega predpisa. Znova je dr. Müller-Haccius govoril o osnutku odredbe 4. oktobra na štabnih pogovorih v Gradcu: "*Glede političnega pravosodja je izdelan osnutek. O njem se bosta pogovarjala vodja tožilstva in komandant varnostne policije in varnostne službe.*"⁵⁴ V Mariboru je bil že nekaj mesecev novi komandant varnostne policije in varnostne službe, esesovski major dr. Josef Vogt, ki je prišel z Bleda.⁵⁵ Ko je osnutek odredbe poslal v glavni državni varnostni urad, so mu 8. novembra od tam odgovorili, da mora biti v odredbi zagotovljena vloga komandanta varnostne policije in varnostne službe. Ko je dr. Vogt svoje stališče sporočil v Berlin, je povedal, da je bil že od vsega začetka vključen v priprave nove odredbe in naredbe o postopku. Od tam so mu naročili, da je treba osnutka obeh dokumentov spremeniti tako, da bodo kazni, ki jih bo izreklo novo sodišče, registrirane v njegovem uradu.⁵⁶ Vendar je dr. Vogt lahko šele v začetku januarja sporočil dr. Seehoferju, da se je šef varnostne policije in varnostne službe v Berlinu strinjal z osnutkoma obeh dokumentov.⁵⁷ Dr. Vogt pa ni dočakal izida obeh dokumentov, ker so ga spomladi 1944 premestili in ga je nasledil esesovski major Kurt Stage. Najbrž dejstvo, da so porabili več kot leto dni za pripravo dokumentov, kaže, kako težko se je policija ločevala od svojih "pravic", da le ona sama obravnava politična kazniva dejanja. Saj je šef civilne uprave dr. Uiberreither ukazal ustanoviti sodišče šele pozno poleti 1944.

To je storil 1. septembra 1944 s posebno uredbo, v kateri je tudi določil, da je to sodišče "*pristojno za vsa kazniva dejanja, ki jih ima po določbah, veljavnih v Štajerski, ljudsko sodišče*". Posebno sodišče v Mariboru je bilo podrejeno neposredno šefu civilne

51 AMNOM, KO, Geschäftsverteilung des Gerichtes Marburg für das Jahr 1944 mit Ausnahme der Justizverwaltungsgeschäfte, 22. 12. 1943.

52 AMNOM, KO, Anklagebehörde für die Untersteiermark, Marburg/Drau, 14. 12. 1943, Referatseinteilung.

53 AMNOM, DDV, štabni razgovor S. 7. 1943; Karner, str. 173; štabni razgovor 19. 7. 1943; Karner, str. 177.

54 AMNOM, DDV, štabni razgovor 4. 10. 1943. Karner tega zapisnika ni objavil.

55 Glej Ferenc: Gestapo, str. 214 in 223.

56 AMNOM, fond komandanta varnostne policije in varnostne službe (dalje: KdS), Vogtovo pismo dr. Seehoferju, Tb. Nr. Kdr. 9/43 z dne 25. 11. 1943. Iz nekega vira zvedemo, da so bila nesoglasja med dr. Vogtom in dr. Uiberreitherjem in da se je vanje vmešal glavni državni varnostni urad v Berlinu. "Berlin je nameraval za Spodnjo Štajersko namesto tožilstva vzpostaviti posebno sodišče s tujimi sodniki in tožilci. To pa se je ponesrečilo zaradi Uiberreitherjeve odklonitve, ker je on v tem videl grožnjo za svojo oholo samostojnost in se je obrnil na najvišje vodstvene urade. Pri tem so ga podpirali Schweiger in drugi pripadniki tožilstva. Bali so se, da se bo zlomila njihova moč in so prispevali k Vogtovi odstranitvi." (ARS-III, dosje Otto Lurker, str. 383).

57 AMNOM, KdS, Vogtovo pismo dr. Seehoferju, Tb. Nr. 9/43 z dne 5. 1. 1944.

uprave, torej ne kot druga sodišča njegovemu pooblaščenцу za pravosodje dr. Amlacherju. Sodišče je odločalo v zasedbi s predsednikom, ki mora biti sposoben za sodniško službo, in z dvema prisednikoma; vse tri določi šef civilne uprave. Tožilstvo pri tem sodišču predstavlja komandant varnostne policije in varnostne službe v Mariboru ali njegov zastopnik. On vodi predhodni postopek in vloži obtožnico. Proti sodbi tega sodišča ni dopustno nobeno pravno sredstvo, o pomilostitvah odloča šef civilne uprave, ki za izvajanje in dopolnitev odredbe izda potrebna določila.⁵⁸ Predsednik sodišča je bil dr. Armin Gubo iz Gradca. Obtožbo pred sodiščem je zastopal esesovski stotnik Alois Gabrysch, ki ga je v urad komandanta varnostne policije in varnostne službe v Mariboru poslal glavni državni varnostni urad v Berlinu.⁵⁹

Posebno sodišče za politične kazenske zadeve je začelo zasedati proti koncu leta 1944 in je zasedalo do konca februarja ali začetka marca 1945. Zaradi zavezniških letalskih napadov na Maribor je moralo obravnave večkrat prekiniti. Obravnavalo je od 30 do 40 primerov.⁶⁰ Vendar niti to sodišče ni obsodilo niti enega od tistih, ki so jih nacisti ustrelili ali obesili po njegovi ustanovitvi. Tiste, ki jih je to sodišče obsodilo na smrt, so obglavili v Gradcu. Večino oseb za usmrnitev sta še vedno določila komandant varnostne policije in Ju Paula uredi varnostne službe v Mariboru ter višji vodja SS in policije Erwin Rösener, ki si je kljub omenjenemu sodišču pridržal pravico do streljanja talcev, češ da je glede protipartizanskega boja odgovoren samo Himmlerju. Na nekaterih razglasih pa se pojavlja tudi podatek, da jih je obsodilo vojno sodišče (Feldgericht).

Po prodoru Rdeče armade v Zgornjo Štajersko je dr. Uiberreither kot državni obrambni komisar 30. marca 1945 ustanovil v Gradcu t. i. *preki sod* (Standgericht), naglo sodišče, pristojno za obravnavo "*vseh primerov, ki ogrožajo nemško bojno moč in bojno odločenost.*" Za predsednika je imenoval predsednika višjega deželnega sodišča dr. Fritza Meldta, za prisednika esesovskega majorja dr. Heinricha Pagla (bil je tudi pokrajinski blagajnik v Gradcu) in esesovskega podpolkovnika dr. Paula Tollowitza (tudi on je bil funkcionar pokrajinske uprave v Gradcu), za zastopnika obtožbe pa dr. Leopolda Seehoferja. Sodišče je lahko izrekalo smrtno obsodbe, oproščalo obtožbe ali izro čilo obtoženca drugemu sodišču. O njegovem delovanju nimamo podatkov.⁶¹

Gorenjska in Mežiška dolina

Podobno kot za Spodnjo Štajersko je Hitler tudi za t. i. zasedena območja Koroške in Kranjske, to je za Gorenjsko, Mežiško dolino in občino Jezersko, 14. aprila 1941

⁵⁸ VABI. Ustmk., 20/1944, 22. 9. 1944, Verordnung über die Errichtung eines Sondergerichtshofes für politische Straftaten in der Untersteiermark, CdZ RV V 2/305, 171/44, 1. 9. 1944. O tem sodišču je takratni komandant varnostne police in varnostne službe v Mariboru, esesovski major Kurt Stage izjavil tudi tole: "Ustanovitev posebnega sodišča za politična kazniva dejanja v Spodnji Štajerski je že pred mojo uradno dejavnostjo na tem območju načrtoval glavni državni varnostni urad sporazumno z državnim pravosodnim ministrstvom in državnim namestnikom v Gradcu. O tem sta že imela pogovore mariborski tožilec dr. Seehofer in dr. Amlacher na eni strani ter kriminalistični komisar /Alois/ Gabrysch (kot zastopnik glavnega državnega varnostnega urada) in verjetno tudi moj predhodnik /Josef/ Vogt. Ti pogovori pa so iz meni neznanih razlogov zašli v slepo ulico. Mesec ali dva po mojem prevzemu urada mi je kriminalistični komisar Gabrysch predočil to zadevo. Izjavil sem mu, da imam za koristno čimprejšnjo razjasnitev te zadeve in ustanovitev ustreznega sodišča, da bi tako preiskavo izročili v obravnavo sodišču za končno odločitev. Tako bi odpadlo pošiljanje v koncentracijska taborišča in eksekucije." (ARS-III, dosje Kurt Stage, zapisnik zaslišanja 29. 4. 1947).

⁵⁹ Glej op. 9.

⁶⁰ Ževart, n. d., str. 21. O sodišču so – kot kaže – prvič poročali v časniku Marburger Zeitung 10./11. 3. 1945.

⁶¹ Marburger Zeitung 30. 3. 1945.

imenoval šefa civilne uprave, in to Franza Kutschera. Kutschera je upravo v Mežiški dolini prevzel že 15. aprila, v Gorenjski pa šele 30. aprila, potem ko se je italijanska vojska povsem umaknila z desnega brega reke Save. V svoji prvi odredbi o javni varnosti 24. aprila je kaznovanje hudodelstva zaupal političnim komisarjem in policiji.⁶²

Junija je Kutschera ustno imenoval za svojega pooblaščenca za pravosodje dr. Paula Messinerja iz Celovca. Ta je najprej poskrbel za to, da so zavarovali in uredili zemljiške knjige, akte in drugo gradivo z okrajnih sodišč nekdanje Jugoslavije. Slovenskim sodnikom, izmed katerih so nekateri, npr. v Kamniku, še maja 1941 sprejemali kazenske prijave, je Messiner svetoval, naj se odpravijo v Ljubljano, ker jih več ne bodo potrebovali, precej pa so jih nato izgnali v Srbijo.

Kmalu je na sedeže nekdanjih okrajnih sodišč imenoval svoje pooblaščenca: v Kranju (dr. Kurt Messiner), Kamniku (Hans Heberle), Radovljici (dr. Rudolf Komposch), Škofji Loki (dr. Arnold Hinterberger), na Jesenicah (dr. Ernst Klein), v Trziču (dr. Erich Puza), Litiji (dr. Wolfgang Wogg) in Dravogradu (?). Njihovi uradi so se imenovali tudi *uradna sodišča* (Amtsgericht). *"Predsednik višjega deželnega sodišča v Gradcu je dal za vsako bivše jugoslovansko okrajno sodišče na voljo po enega sodnika in enega sodnega uradnika. Pod nadzorom teh organov so preuredili sodna poslopja in pridobili potrebno opremo. Sodnike in uradnike je pooblaščenec šefa civilne uprave za pravosodje imensko zahteval. S svojim prihodom na zasedena območja so postali organi šefa civilne uprave"*, je kasneje poročal dr. Messiner.⁶³ Podobno kot v Spodnji Štajerski so tudi ti obravnavali samo civilnopravne zadeve. Kazenske zadeve je obravnaval urad komandanta varnostne policije in varnostne službe na Bledu (komandant esesovski podpolkovnik Fritz Volkenborn), ki pa – kakor kaže – za to še ni imel posebnega kazenskega oddelka. 19. junija 1941 je sporočil političnim komisarjem: *"Sporazumno z glavnim državnim varnostnim uradom smo obravnavo kriminalnih dejanj uredili podobno kot na območju komandanta za Spodnjo Štajersko, da se v mojem uradu na Bledu zaključno potrebne kriminalnopolicijske preiskave. Pri lahkih kaznivih dejanjih imam možnost storilca za 6 mesecev poslati v taborišče Begunje, hude kriminalne primere bomo tukaj pripravili za sodišče in jih odstopili državnemu tožilstvu v Celovcu v nadaljnje odločanje. Pri ponovno kaznovanih osebah, asocialnih itd. imam možnost, da jih brez nadaljnega postopka prednostno določim za izgon in bom to tudi uporabil v polni meri."* Naročil je tudi, da s tem seznanijo orožniške postaje, da bodo kazenske prijave pošiljale njemu, on pa bo nato o svojem sklepu seznanil politične komisarje in orožniške postaje.⁶⁴ Upravne prestopke in prekrške so kaznovali tudi okrajni oz. okrožni politični komisarji.

O tem, kako bi uredili obravnavanje kaznivih dejanj, so se 21. julija 1941 dogovarjali Kutschera, dr. Paul Messiner in Volkenborn. Sporazumeli so se, da orožniške postaje po končanih poizvedbah vse prijave o nepolitičnih hudodelstvih pošljejo pristojnemu političnemu komisarju. Dr. Messiner pa naj vsakemu političnemu komisarju dodeli sodnika, ki naj poleg zadev iz civilnega prava obravnava tudi zadeve iz kazenskega prava. Predsednik višjega deželnega sodišča v Gradcu je postavil nato na sedež nekdanjega okrajnega sodišča sodnika in sodnega svetnika. Ta sodnik lahko v preprostem postopku izreče kazni do dveh let zapor. Za težje primere bo Kutschera ustanovil posebno sodišče. Orožniške prijave politični komisar predloži sodniku, kopijo

⁶² Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in den besetzten Gebieten Zeitung Kärntens und Krains (dalje: VABI. KuK.), 1/1941, 24. 4. 1941, Verordnung betreffend die öffentliche Sicherheit in den besetzten Gebieten, 24. 4. 1941.

⁶³ ARS-II, nem. arh., fond dež. svet. Radovljica, f 1082/V, Messinerjevo poročilo z dne 22. 1. 1942 (dalje: Messiner, poročilo 22. 1. 1942).

⁶⁴ ARS-II, nem. arh., dež. svet. Kamnik, f 839/1, Volkenbornovo sporočilo št. IV–19/41, dne 19. 6. 1941.

pa pošlje komandantu varnostne policije in varnostne službe na Bledu. Če ta presodi, da je potreben drugačen postopek (izročitev posebnemu sodišču), zahteva od sodnika izročitev spisa, s čimer je sodnik izločen iz nadaljnega postopka. Obsojenci, ki jih obsodi sodnik, prestajajo kazen praviloma v okrajnih zaporih, če je kazen nižja od treh mesecev, drugače pa jih pošlje v kaznilnico v Begunjah na Gorenjskem.⁶⁵

Kutschera je medtem 11. julija naročil dr. Messinerju, naj pripravi pisno službeno navodilo, po katerem bi imel on kot pooblaščenec za pravosodje nalogo, da obravnava vse zadeve s svojega področja. Čez osem dni je predložil Kutscheri osnutek odredbe o uvedbi civilnega prava, kazenskega prava in o začasnem izvajanju sodstva na zasedenih območjih. Kutschera je po več pogovorih osnutek odredbe potrdil in podpisal. Ko so odredbo v 19. številki uradnega lista že natisnili, so jo zaradi novih političnih razmer umaknili.⁶⁶

Partizanske akcije v Gorenjski, ki jih je nemški okupator imel celo za pravi "uporniški val", so pospešile ustanovitev posebnega sodišča. Šef civilne uprave Kutschera je 29. julija 1941 brez dogovora s svojim pooblaščenecem za pravosodje dr. Messinerjem ustanovil "*izredno sodišče za sojenje komunističnim elementom*". Sodišče so sestavljali predsednik esesovski podporočnik dr. Kurt Messiner, načelnik IV. oddelka (gestapo) pri komandantu varnostne policije in varnostne službe na Bledu, esesovski major dr. Johannes Bauer in stotnik zaščitne policije Heinz Hübner, komandir 2. čete 181. rezervnega policijskega bataljona iz Št. Vida nad Ljubljano. Obtožnico je zastopal eden izmed esesovskih častnikov, ki ga je določil Volkenborn. Smrtne obsodbe je sodišče moralo dati v odobritev Kutscheri, izvrševanje smrtne kazni z ustrelitvijo pa je Kutschera zaupal 181. rezervnemu policijskemu bataljonu. Ko so v Gorenjsko kmalu prispele še druge enote zaščitne policije (npr. 93. in 171. rezervni policijski bataljon), so tudi te opravljale ta krvniški posel. Kutschera si je takrat pridržal pravico do določanja drugačnih izvršitev smrtne kazni. Res so nekaj ljudi v letih 1941 in 1942 tudi obesili.⁶⁷ Posebno sodišče je bila dejansko policijska komisija predvsem za izrekanje smrtnih kazni. Prve štiri smrtne kazni je izreklo 1. avgusta 1941, v letu 1941 skupaj 133, do konca vojne pa so usmrtili 1270 ljudi. Tudi za te obsojence se je med ljudmi uveljavilo ime *talci* in tudi njihova imena so razglašali z lepaki, sporočila o smrtnih obsodbah pa so 1941. leta razglašali tudi v časniku Kärntner Grenzruf. Menda je to posebno sodišče delovalo samo do novembra 1941. Spomladi 1942 se namreč v virih pojavi tričlanski sodni senat, ki ga je novi šef civilne uprave dr. Rainer ustanovil s pismom 31. maja 1942 in za njegove sodnike imenoval dr. Kurta Messinerja iz Kranja (predsednik), dr. Rudolfa Komposcha iz Radovljice in dr. Ernsta Kleina z Jesenic ter za njihove namestnike dr. Hansa Holzerja iz Litije, dr. Rudolfa Hinterbergerja iz Škofje Loke in dr. Richarda Puzo iz Trziča. To sodišče je sodilo za nepolitična kazniva dejanja, za katera je bila zagrožena kazen več kot petih let ječe.⁶⁸

Dokler je bil šef civilne uprave Kutschera in dokler so pričakovali priključitev Gorenjske in Mežiške doline k nemškemu rajhu, ni izšla v uradnem listu nobena odredba o ureditvi pravosodja v teh pokrajinah. Pač pa je dr. Messiner nemškim sod-

65 ARS-II, orož. Okrožje Kamnik, f 49, Volkenbornova okrožnica 21. 7. 1941 orož. Komandantu za Gorenjsko. Ta jo je 23. 7. 1941 posredoval vsem orožniškim uradom. Stane Šinkovec: Begunje. Nemška okupacija 1941–1945. Kranj 1995, str. 175 (dalje: Šinkovec, n. d.).

66 Messiner: poročilo 22. 1. 1942.

67 ARS-II, nem. arh., f 1056, pismo šefa civilne uprave na zasedenem ozemlju Koroške in Kranjske 29. 7. 1941; Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del VI – borbe v Sloveniji (dalje: Zbornik NOV – VI, knjiga I, dok. 110, faksimile v knjigi Staneta Šinkovca: Begunje, priloge).

68 To sodišče je namreč obsodilo Marijo Pevec iz Škofje Loke zaradi poslušanja tujih radijskih postaj na 5 let zopora. (Šinkovec, n. d., str. 176).

nikom na nekdanjih okrajnih sodiščih dal ustna navodila, večinoma z vsebino že podpisane, a umaknjene odredbe, da uporabljajo materialno pravo, ki velja v Koroški, vendar brez določb o postopku. *"Pooblaščenec šefa civilne uprave za pravosodje, ki ga končno pred izdajo odredb niti enkrat niso zaslišali in je odredbe bral le v uradnem listu, je nenehno opozarjal, da je na zasedenih območjih treba nujno urediti pravosodje in sploh materialno pravo. To ureditev so iz razumljivih razlogov nenehno odlagali, ker so priključitev zasedenih območij predvidevali najprej za 1. oktober in nato 1. november 1941. Ko pa je bilo novembra jasno, da bo civilna uprava trajala še nekaj časa, ni pooblaščenec za pravosodje samo ustno, temveč tudi dvakrat pisno opozoril na nujnost čimprejšnje ureditve pravosodja,"* je poročal dr. Messiner, ko je pripravil osnutek nove odredbe o uvedbi pravosodja.⁶⁹

Ko je dr. Messiner pripravil osnutek nove uredbe in jo z utemeljitvijo predložil šefu civilne uprave, je dr. Rainer 2. in 19. februarja osnutek poslal v obravnavo nekaterim nacističnim funkcionarjem in tudi od njih dobil pritrdilno mnenje. Vendar je še le 24. aprila 1942 (bila je obletnica prve odredbe za Gorenjsko) z odredbo o uvedbi pravnih predpisov in začasnem izvajanju sodstva na zasedenih območjih Koroške in Kranjske z veljavnostjo od 6. aprila 1941. uvedel 1. civilno pravo razen zakona o najemninah, delovnega prava in zakona o dedovanju kmetij, 2. trgovsko, menjalniško in čekovno pravo ter 3. zemljiškoknjžno pravo. S tem pa se ni dotaknil odredb, odločb in sklepov šefa civilne uprave in njegovih pooblaščenec, pač pa je odpravil pravo, ki je veljalo pred 6. aprilom 1941, če vsebinsko nasprotuje pravkar navedenim področjem nemškega prava. Celotno sodstvo na teh področjih izvajajo sodniki kot pooblaščenca šefa civilne uprave za pravosodje. Njim se ni treba držati zakonov o postopku, le-tega si lahko po svoji presoji prilagodijo glede na smotrnost in preprostost. Če vrednost pravnega spora presega 1500 mark in če gre za spore glede zakonske zveze in otrok, je na sodnikovo odločitev mogoča pritožba, ki jo obravnava senat treh sodnikov. Jezik na sodišču je seveda nemški, tudi vloge morajo biti napisane v nemščini. Prevajalce na razpravi morajo plačati stranke same. Posebna poglavja odredbe določajo, kaj storiti z nerešenimi zadevami pred 6. 4. 1941, vpisi v zemljiško knjigo, oporokami in prisilno izvršbo. Glede trgovskega prava odredba določa, katere določbe iz priključene Avstrije veljajo tudi v Gorenjski in Mežiški dolini, ter določa rok za obnovo vpisa tujih podjetij v trgovinski register. Odvetniki in notarji morajo za opravljanje svojega poklica dobiti dovoljenje šefa civilne uprave oz. jih on imenuje.

Pri razlagi in uporabi veljavnega prava morajo sodniki izhajati iz potreb, ki jih določajo posebne razmere. *"Če bi uporaba predpisa v posameznem primeru vodila do sklepa, ki ne bi upošteval posebnih razmer, se predpis ne uporabi in se sklene tako, kot ustreza razmeram"* Imenovani sodniki morajo tudi odkloniti začetek ali nadaljevanje postopka, če se jim zdi, da je ta v nasprotju z občimi koristmi. Če o tem dvomijo, morajo vprašati šefa civilne uprave in upoštevati njegovo stališče.⁷⁰

Čez pet mesecev, 19. septembra 1942, natanko osem dni pred svojo deklaracijo prebivalstvu Gorenjske in Mežiške doline o koncu izjemnega stanja, ki ga je zaradi močnega partizanskega gibanja uvedel 1. julija, je dr. Rainer z odredbo uvedel tudi kazensko pravosodje. V 1. členu je določil tole: *"Prebivalci dežele se morajo ustrezno držati kazenskih zakonov, ki veljajo v pokrajini Koroški, in naredb šefa civilne uprave. Neko dejanje je tudi kaznivo, če si po osnovni misli kakšnega nemškega kazenskega zakona zasluži kazen po državnih potrebah, ki obstajajo na zasedenih območjih Koroške*

⁶⁹ Messiner: poročilo 22. 1. 1942.

⁷⁰ VABl. KuK, 13/1942, Ausgabe A, 27. 5. 1942, Verordnung über die Einführung von Rechtsvorschriften und über die vorläufige Ausübung der Gerichtsbarkeit in den besetzten Gebieten Kärntens und Krains, 24. 4. 1942.

in Kranjske." Kazensko sodstvo na njih izvajajo sodniki–posamezniki in kazenska zbornica, ki jim ni treba upoštevati zakonov o postopku, vsekakor pa morajo zaslišati obdolženca. Sodnik–posameznik lahko izreče kazen do petih let ječe, denarno kazen v neomejeni višini, zaplembo, varnostne ukrepe in stranske kazni. Proti sodbam sodnikov–posameznikov in kazenske zbornice ni rednega pravnega sredstva in so z razglasitvijo tudi izvršljive. Sodbe oz. sklepe lahko spremeni le šef civilne uprave, in to na svojo pobudo ali na predlog komandanta varnostne policije in varnostne službe na Bledu. Smrtnе obsodbe morajo takoj predložiti šefu civilne uprave in ta lahko obsojenca pomilosti. Pri zapornih in denarnih kaznih je izvršilni organ sodnik–posameznik ali kazenska zbornica, pri smrtnih veljalo kaznih pa komandant varnostne policije in varnostne službe na Bledu.⁷¹

Dan pred razglasitvijo te odredbe v uradnem listu, 5. novembra 1942, je komandant varnostne policije in varnostne službe na Bledu, esesovski major dr. Josef Vogt, ustanovil *kazenski oddelek*, ki je bil pristojen za obravnavo vseh nepolitičnih kazenskih dejanj na zasedenih območjih Koroške in Kranjske. Njegovo vodstvo je zaupal dr. Kurtu Messinerju, dotedanjemu pooblaščenca za pravosodje v Kranju.⁷²

Po podatkih, ki so nam na voljo, je kazenska zbornica prvič zasedala 26. februarja 1943, v sestavi: predsednik dr. Ernst Klein ter prisednika dr. Rudolf Komposch in dr. Arnold Hinterberger, obtožnico pa je zastopal dr. Kurt Messiner. Pozneje se kot predsednik pojavi dr. Richard Puza in kot prisednika dr. Norbert Domenig in dr. Roman Fux, tožbo pa zastopa dr. Kurt Weiser iz urada komandanta varnostne policije in varnostne službe na Bledu. Pozneje, kaže, da šele v 1944. letu, se kazenska zbornica imenuje politična kazenska zbornica in ima po ohranjenih in dostopnih podatkih od aprila do decembra 1944. leta 27 obravnava, v 1945. letu pa 9 obravnava.⁷³

Čeprav je bila Mežiška dolina od pomladi 1942 upravno podrejena velikovškemu in volfsberškemu okrožju, je bilo zanjo ustanovljeno posebno sodišče–*politična kazenska zbornica*. V njej so pri neki obravnavi sodelovali kot predsednik dr. Kurt Messiner in prisednika Friedrich Schmidt in Kurt Schulz, tožbo pa je zastopal Jakob Weyrach.⁷⁴

Kot v Spodnji Štajerski je bila tudi v Gorenjski in Mežiški dolini velika večina tistih, ki so jih ustrelili ali obesili, določenih za usmrtitev brez formalnega sodnega postopka.

Sodstvo pod italijansko okupacijo v Ljubljanski pokrajini

Po manj kot mesec dni trajajoči italijanski vojaški upravi je s formalnopravno priključitvijo slovensko ozemlje, ki ga je do srede aprila 1941 zasedla italijanska vojska, to je večina Dolenjske in Notranske ter Ljubljana, dobilo ime Ljubljanska pokrajina in tudi civilno upravo z visokim komisarjem Emiliom Graziolijem. Ta je v svoj širši kabinet dobil strokovnjaka za pravosodje dr. Nicolaja Tramontano, med uradi, ki si jih je ustanovil, pa je bil tudi zakonodajni urad, ki ga je vodil tržaški odvetnik dr. Teobaldo Zennaro.⁷⁵

Takoj po končanih vojaških operacijah v Jugoslaviji je vrhovni poveljnik italijanskih čet na vseh bojiščih Benito Mussolini 24. aprila 1941 razglasil, da se na ozemlju nekdanje Kraljevine Jugoslavije, ki ga zaseda italijanska vojska, še nadalje uporabljajo "vsi

⁷¹ VABI. KuK., 23/1942, 6. 11. 1942, Verordnung über Strafrechtspflege in den besetzten Gebieten Körtens und Krains, 19. 9. 1942.

⁷² ARS-II, nem. Arh., drž. Svet. Kamnik, sporočilo kom. Var. Pol. in var. Službe na Bledu dež. Svet. 5. 11. 1942.

⁷³ Šinkovec, n. d., str. 179.

⁷⁴ Šinkovec, n. d., str. 182.

⁷⁵ Tone Ferenc: Italijanski okupacijski sistem v Ljubljanski pokrajini. Fašisti brez krinke. Dokumenti 1941–1942. Maribor 1987, str. 11–105.

tamkaj veljajoči zakonski predpisi v civilnih, trgovinskih, meničnih in kazenskih stvareh, kolikor ne odredijo italijanske oblasti s posebnimi določbami, ki jih izdajo, kaj drugega."⁷⁶ V Ljubljanski pokrajini so bili sodni organi za vso nekdanjo Dravsko banovino, in to vrhovno sodišče (predsednik dr. Jakob Konda) in apelacijsko sodišče (predsednik dr. Adolf Golia) ter vrhovno državno tožilstvo (vodja Ljubo Milovanovič) ter višje državno tožilstvo (vodja dr. Luka Krvina). V pokrajini so bili tudi okrožni sodišči v Ljubljani in Novem mestu ter 16 okrajnih sodišč (Cerknica, Črnomelj, Kočevje, Kostanjevica, Ljubljana, Logatec, Lož, Metlika, Mokronog, Novo mesto, Ribnica, Trebnje, Velike Lašče, Višnja Gora, Vrhnika, Žužemberk). Italijanski okupator je ta sodišča in tožilstva pustil večinoma nedotaknjena.⁷⁷ Prizadevanje nekaterih fašističnih funkcionarjev, da bi sodstvo v Ljubljanski pokrajini podvrgli apelacijskemu sodišču v Trstu ali na Reki, niso bila uspešna.⁷⁸

Tudi v svojem razglasu o upravni in sodni razdelitvi zasedenega jugoslovanskega ozemlja z dne 17. maja 1941 je Mussolini potrdil ureditev pravosodja iz razglasa z dne 24. aprila, dodal pa je, da so vojaška sodišča tudi "pristojna za sojenje kaznivih dejanj po razglasih, izdanih na zasedenem ozemlju."⁷⁹

Prvi odločen korak v sodno ureditev je storil visoki komisar Grazioli, ko je po partizanskih akcijah in prvih smrtnih žrtvah v italijanski vojski z odredbo "o ukrepih za zaščito javnega reda" 11. septembra 1941 uvedel nekaj ukrepov, med njimi smrtno kazen za nekatera dejanja kršenja javnega reda in mira, ki jo izreče izredno sodišče treh članov. Po potrebi ga ustanovi visoki komisar, ki tudi imenuje državnega tožilca. Če sodišče ugotovi krivdo, obtožencu izreče smrtno kazen. Ta se izvrši v 24 urah, če je le mogoče v kraju, v katerem je bilo kaznivo dejanje storjeno ali odkrito. 29. septembra je Grazioli svojo odredbo dopolnil in izdal tudi poslovnik za delovanje sodišča.⁸⁰ Grazioli je takšno sodišče ustanovil le za en primer, ko so italijanske oblasti prijele tri slovenske mladeniče pri tihotapljenju orožja partizanom. Sodišče, ki jih je 8. oktobra 1941 obsodilo na smrt, so sestavljali predsednik polkovnik Gabriele Boglione ter prisednika podpolkovnik Ferdinando Carignani in stotnik Giuseppe Robertazzi, prva dva sta bila iz divizije sardinskih grenadirjev, tretji pa iz Pokrajinskega prehranjevalnega urada v Ljubljani. Obtožbo je zastopal Tramontana.⁸¹ Vendar že povsem pripravljene usmrtitve niso izvršili, ker je medtem Mussolini kot vojaški poveljnik z razglasom 3. oktobra, objavljenim v Uradnem listu Kraljevine Italije z dne 7. oktobra 1941, določil vrste kaznivih dejanj proti državi in režimu ter za sojenje njihovih storilcev pooblastil vojaška sodišča.⁸² Takšna sodišča so bila pri poveljstvih armad in teritorialnih obramb; za obtožence iz Ljubljanske pokrajine torej pri poveljstvu 2. armade na Sušaku. Da je mogel

⁷⁶ Službeni list kr. civilnega komisariata za zasedeno slovensko ozemlje, 35/1941, 30. 4. 1941, Določbe o izvrševanju sodstva na ozemlju, ki je pripadalo jugoslovanski državi in zasedenem po italijanski vojski, 24. 4. 1941.

⁷⁷ ARS-II, it. arh., fond vis. kom. za Lj. p., f 22, pregled upravne in sodne organizacije v Ljubljanski pokrajini spomladi 1941.

⁷⁸ Archivio Centrale dello Stato Roma (dalje: ACS), Min. d' Int., Dir. Gen. PS., Div. af gen. e ris., 1920, 1923–1945, AG5, Confl. Eur., b. 94, f. 102, pismi prefekta Trst 7. in 19. 7. 1941.

⁷⁹ Službeni list za Ljubljansko pokrajino (dalje: Sl. list), 47/1941, 10. 6. 1941, Upravna in sodna ureditev na ozemlju bivše kraljevine Jugoslavije, zasedenem po italijanski vojski, 17. 5. 1941.

⁸⁰ Sl. list, 74/1941, 13. 9. 1941, Ukrepi za zaščito javnega reda, 11. 9. 1941; Sl. list, 79/1941, 1. 10. 1941, Dopolnilne določbe in pravilnik za izvrševanje naredbe z dne 11. septembra 1941–XIX, št. 97 o ukrepih za zaščito javnega reda, 29. 9. 1941.

⁸¹ ARS-II, it. arh., fond vis. kom., f 2/XIII, gradivo sodne obravnave proti Slavko Cestniku, Marjanu Vodetu in Arpadu Balašiču 8. 10. 1941.

⁸² Sl. l., 82/1941, 11. 10. 1941, Razglas Duceja z dne 3. oktobra 1941–XIX – Kazenske določbe za ozemlja, pripojena Kraljevini Italiji s kr. ukazoma z dne 3. maja 1941–XIX, št. 291 in 18. maja 1941–XIX, št. 452; Razglas Duceja z dne 1. oktobra 1941–XIX – Določbe o poslovanju vojaških vojnih sodišč.

Mussolini to storiti, je moral kralj Viktor Emanuel III. isti dan izdati ukaz, da svojo odredbo z dne 4. aprila 1941 o razglasitvi vojnega stanja na delu matičnega ozemlja razširja na ozemlja, ki j ih je 3. in 18. maja 1941 s svojima ukazoma priključil k Italiji. Torej je tudi za Ljubljansko pokrajino od 3. oktobra 1941 veljalo vojno stanje. Z novo odredbo je Mussolini 24. oktobra 1941 še razširil vrste kaznivih dejanj, za katera so pristojna vojaška vojna sodišča, na propagandno delovanje in javne manifestacije, odredil je tudi ustanovitev posebnega sodišča pri dalmatinskem guvernerju.⁸³ Tako je bilo oktobra 1941 do kraja razmejeno kazensko pravosodje med italijanskim vojaškim in slovenskimi civilnimi sodišči, pristojnimi za obravnavo civilnopravnih in kazensko-pravnih nepolitičnih zadev.

Zaradi velikega števila zaprtih v Ljubljanski pokrajini je ljubljanski policijski ravnatelj-kvestor Ettore Messina pritiskal na vojaške oblasti, naj na Sušaku pospešijo sodne obravnave.⁸⁴ Zato je Mussolini 7. novembra 1941 izdal razglas o ustanovitvi posebnega oddelka vojaškega vojnega sodišča 2. armade v Ljubljani.⁸⁵ Ustanovili so ga okoli 20. novembra 1941, obravnave pa je začelo 6. decembra 1941 in drugi dan izreklo prvo smrtno obsodbo. Njegov predsednik je bil polkovnik Antonino Benincasa (za njim polkovnik Ettore Giacomeli),⁸⁶ vojaški tožilec pa skoraj ves čas podpolkovnik Enrico Macis. O vprašanju pomilostitve je odločil najprej poveljnik 2. armade na Sušaku, nato pa Mussolini in kralj v Rimu. Na vprašanje, kdo naj izvršuje smrtne kazni, so iz Rima odgovorili, da obsojence zaradi političnih hudodelstev usmrti fašistična milica, druge pa agenti javne varnosti.⁸⁷

Vojaško vojno sodišče v Ljubljani (Tribunale militare di guerra, sezione di Lubiana) je do 8. septembra 1943 obravnavalo 8.737 primerov proti 13.186 Slovincem. Izreklo je 83 smrtnih obsodb, 412 obsodb na dosmrtno ječo, 3082 obsojencev pa je bilo obsojeno na ječo do 30 let. V tem času je sodilo tudi 1150 italijanskim vojakom. Med 83 obsojenimi na smrt so bili tudi 3 italijanski vojaki (2 usmrčena), pri drugih 80 obsojencih na smrt so smrtno kazen z ustrelnitvijo izvršili nad 51 ljudmi, 28 obsojencem in eni (tudi edini) obsojenki pa so smrtno kazen spremenili v dosmrtno ječo.⁸⁸ Sodbe so razglašali tudi v časniku Slovenec.

Vendar visoki komisar Grazioli ni bil zadovoljen z ustanovitvijo vojaškega vojnega sodišča v Ljubljani. Rad bi namreč imel posebno sodišče, kot ga je imel dalmatinski guverner, ki je imenoval tudi sodnike. Grazioli se je skliceval na veliko raztresenost vojske v pokrajini, katere poveljniki nimajo možnosti in ne znanja za stvarno ocenjevanje razmer v pokrajini, in na pravno enakega položaja pokrajine z dalmatinsko

83 Sl. list, 90/1941, 8. 11. 1941, Razglas Duceja z dne 24. oktobra 1941-XIX – Kazenske določbe za ozemlja, pripojena kraljevini Italiji s kr. ukazoma z dne 3. maja 1941-XIX, št. 291 in 18. maja 1941-XIX, št. 452.

84 ACS, Min. d Int., Dir. Gen. PS, Div. aff gen. e ris., 1920, 1923–1945, anno 1941, b. 43, pismo Messina notr. min. 24. 11. 1941.

85 Zbornik NOV–VI, knjiga 1., dok. 188, ukaz Mussolinija z dne 7. novembra 1941 o osnovanju vojaškega vojnega sodišča II. armade v Ljubljani.

86 Po podatkih komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo (dalje: KUZOP) se je pri obravnavah sodišča zvrstilo približno 30 sodnikov. (ARS-II, KUZOP, f 920, seznam sodnikov pri vojaškem vojnem sodišču II. armade, sekcija Ljubljana; ARS-II, it. arh., fond XL arm. zbornik, f 622, osebje za voj. voj. sodišče). Glej tudi Tone Ferenc, "Ubija se premalo". Obsojeni na smrt – talci – ustreljeni v Ljubljanski pokrajini 1941–1943. Dokumenti. Ljubljana 1999, str. 7–14 in 31–88.

87 Gradivo vojaškega vojnega sodišča v Ljubljani v ARS-II, fond TMG; ARS-II, it. arh., fond kr. karab., f 196, pismo voj. min. 6. 12. 1941.

88 ARS-II, KUZOP, f 920, pregled delovanja ital. voj. sodišča, poročilo voj. tožilca 20. 8. 1943; Zbornik NOV – VI, knj. 6, dok. 179.

gubernijo. Vendar so v Rimu februarja 1942 ostali pri starem, to je vojaškem sodstvu.⁸⁹ Pač pa je Mussolini pozneje določil, da pridejo pred vojaško sodišče tudi kršilci nekaterih odredb visokega komisarja.

Podobno kot v pokrajinah pod nemško okupacijo je bilo tudi v Ljubljanski pokrajini večje število tistih, ki so jih italijanske oborožene sile usmrtille brez sodnega postopka. Aprila 1942 sta visoki komisar Grazioli in poveljnik XI. armadnega zbora v Ljubljani, general Mario Robotti razglasila, da bosta na partizanske akcije odgovarjala z usmrtnitvijo prebivalcev. Od konca aprila 1942 do konca januarja 1943 sta ukazala usmrtiti 145 oseb, ki so jih ljudje tudi imenovali *talce*.⁹⁰

Veliko večje pa je bilo število tistih Slovencev – več kot 1800, ki jih je italijanska vojska postrelila v svojih operacijah, tudi brez sodnega postopka.

Sodstvo pod nemško okupacijo v Operacijski coni "Jadransko primorje"

Po italijanski kapitulaciji 8. septembra 1943 je vsa južna Slovenija prišla pod nemško okupacijo. Čeprav so si koroški nacisti prizadevali, da bi Hitler Slovensko primorje, Istro in Furlanijo preprosto priključil h Koroški, je 10. septembra 1943 ustanovil *operacijsko cono "Jadransko primorje"* in za njenega vrhovnega komisarja postavil dr. Friedricha Rainerja. Ta si je svoj urad uredil v Trstu 29. septembra 1943, potem ko je nemška vojska v svoji veliki ofenzivi očistila osrednji del Primorske. V svoji prvi odredbi o izvajanju javne uprave je dr. Rainer določil, da v pokrajinah še dalje velja dotedanje pravo, razen če nasprotuje ukrepom za varovanje območja, ali če ga on spremeni.⁹¹

Operacijska cona je imela šest pokrajin, in to Tržaško, Goriško, Videmsko, Puljsko, Reško in Ljubljansko pokrajino. Dr. Rainer je postopno imenoval njihove prefekte, le za Ljubljansko pokrajino šefa pokrajinske uprave z nazivom prezident, in to takratnega ljubljanskega župana, generala Leona Rupnika. Na to mesto ga je postavil z odredbo 20. septembra 1943. Tako prefekti, ki so bili vsi italijanske narodnosti, kot tudi šef Ljubljanske pokrajine, so imeli ob sebi nemške svetovalce, ki so varovali koristi nemškega rajha.⁹²

Vrhovni komisar dr. Rainer je imel v svojem uradu tudi *pooblaščenca za pravosodje*, in to nam že znanega dr. Paula Messinerja.⁹³ V drugi polovici oktobra 1943 je dr. Rainer uredil sodstvo v operacijski coni. Razen *posebnega sodišča za javno varnost* ostane nedotaknjena pristojnost deželnih sodišč v vseh civilnopравниh in kazensko-pravnih zadevah, odpade pa pristojnost sodnih organov, ki delujejo zunaj cone. Zagrozil je s hudimi kaznimi proti nekaterim hudodelstvom in napovedal ustanovitev posebnega sodišča za javno varnost, ki mu sam določi sodnike, medtem ko obtožbo zastopa višji vodja SS in policije. Sodišču ni treba upoštevati postopka, le zaslišati mora obtoženca in

⁸⁹ ACS, Pres. d Cons. d' Min., prav. di Lubiana, 1/1–13, 21002, pismo notr. Min. 23. 12. 1941 preds. vlade: Provincia di Lubiana–Proposta di istituzione del Tribunale Speciale.

⁹⁰ National Archives Washington, microcopy T – 821, navitek 277, gradivo talchi v Ljubljanski pokrajini 1942–1943.

⁹¹ Verordnungs- und Amtsblatt des obersten Kommissars in der Operationszone "Adriatisches Küstenland" (dalje: VABI. OZAK, 1/1943, 15. 10. 1943, Verordnung über die Ausübung der öffentlichen Gewalt durch den Obersten Kommissar in der Operationszone "Adriatisches Küstenland", 1. 10. 1943.

⁹² Tone Ferenc: Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943. Maribor 1967, str. 352–374; Karl Stuhlpfarrer: Die Operationszonen "Alpenvorland" und "Adriatisches Küstenland" 1943–1945. Wien 1969; Enzo Colloti: 11 Litorale Adriatico nel Nuovo Ordine Europeo 1943–45. Milano 1974.

⁹³ Dr. Messiner je pri zaslišanju 5. 5. 1972 v Celovcu izjavil, da je bil v coni "nadrejen 3 predsednikom višjih deželnih sodišč, 10 predsednikom deželnih sodišč, 3 generalnim državnim tožilcem, 10 višjim državnim tožilcem, 100 državnim tožilcem in 600 sodnikom."

proti sodbi ni možno nobeno pravno sredstvo. Dr. Rainer si je pridržal pravico do spreminjanja kazni in do pomilostitve obsojencev. Naročil je dr. Messinerju, da izdela potrebne izvedbene predpise.⁹⁴

Dr. Messiner je to storil čez teden dni, 26. oktobra 1943. Povedal je, da je pri nemških svetovalcih v pokrajinah imenoval vodje sodnih oddelkov; kot vemo, je bil to v Ljubljani dr. Kurt Messiner. Vse sodne uradnike in nameščence ter notarje in odvetnike je načelno podredil vrhovnemu komisarju. Pravosodnemu oddelku pri vrhovnem komisarju so bila neposredno podrejena višje deželno sodišče in generalna državna tožilstva v Trstu, vsa druga sodišča in tožilstva pa sodnim oddelkom v pokrajinah. Tako so bila sodnemu oddelku pri nemškem svetovalcu v Ljubljani podrejena *apelacijsko sodišče* v Ljubljani, *okrožni sodišči* v Ljubljani in Novem mestu ter vsa *okrajna sodišča*, višje državno tožilstvo v Ljubljani in državna tožilca v Ljubljani in Novem mestu ter vodstva vseh zaporov v tej pokrajini. Apelacijsko sodišče v Ljubljani bo za Ljubljansko pokrajino izvajalo sodstvo v najvišji in poslednji instanci. Z 31. oktobrom 1943 pa se v Ljubljani odpravita vrhovno sodišče in vrhovno državno tožilstvo in njuno pristojnost ter osebje prevzmeta *višje deželno sodišče* in *višje državno tožilstvo* v Ljubljani.⁹⁵

Vsa ta sodišča v Ljubljanski pokrajini so bila pristojna za obravnavo civilnopravnih in kazenskopravnih nepolitičnih zadev. Obravnava političnega hudodelstva je bila večinoma pridržana nemški varnostni policiji v Ljubljani, kjer si je komandant varnostne policije in varnostne službe na Bledu uredil svojo izpostavo.⁹⁶ Ta je brez sodnega postopka pošiljala osumljence političnih kaznivih dejanj v nemška koncentracijska taborišča ali pa pred puške. V operacijski coni "Jadransko primorje" je vladalo še hujše nasilje nemškega okupatorja kot drugod, o čemer pričajo množični pokoli prebivalstva v Lipi in Brkinih, ustrelitev in obešenje talcev na Opčinah in v Via Ghega v Trstu, kruto ubijanje v tržaški Rižarni Sv. Sobota itd. Kaže, da je bilo v Ljubljani tudi neko *posebno sodišče*, ki pa je sodilo le redkim posameznikom.

Kaže, da nekateri uradi niso bili zadovoljni z ureditvijo sodstva v operacijski coni "Jadransko primorje". O tem so razpravljali 10. marca na sestanku v Innsbrucku, maja v Bolzanu in 1. junija 1944 na sestanku v Trstu, ki sta se ga poleg dr. Rainerja in njegovih sodelavcev udeležila tudi generala Ludwig Kübler, ki je bil poveljnik nemške vojske v operacijski coni "Jadransko primorje", in Gustav-Adolf von Zangen, ki je bil poveljnik nemške vojske v severni Italiji, ter neki referent iz Hitlerjevega glavnega stana. *"Gauleiter Rainer je uvodoma povedal, da mu gre zelo za to, da političnih nasprotnikov v operacijski coni ne bi usmrčevali brez obsodbe. To je zelo pomembno glede na miselnost prebivalstva v operacijski coni. Značilno za to, kako pomembno je to vprašanje, je okoliščina, da celo partizani, da ne bi prizadeli pravnega čuta prebivalstva, ne streljajo ljudi zunaj bojev, ne da bi tistega, ki ga nameravajo ustreliti, prej postavili pred nekakšno naglo sodišče in ga obsodili. Državni vodja SS, ki mu je dr. Rainer v tem smislu poročal, je soglašal s tem stališčem."*⁹⁷ Zato je dr. Rainer to vprašanje skušal rešiti v svoji odredbi z dne 24. maja 1944.

V njenem uvodu je zapisal: *"Skupno bojevanje in zaščita miroljubnega prebivalstva zahtevata stroge ukrepe za varovanje javnega reda in za pobijanje tolpa ali drugih*

⁹⁴ VABI. OZAK, 2/1943, 26. 10. 1943, Verordnung über die Ausübung der Gerichtsbarkeit in der Operationszone "Adriatisches Küstenland", 19. 10. 1943.

⁹⁵ ARS-II, Ausführungsbestimmungen zur Verordnung des Obersten Kommissars in der Operationszone "Adriatisches Küstenland" über die Ausübung der Gerichtsbarkeit vom 19. Oktober 1943, Triest 26. 10. 1943. Dr. Messiner se je pritoževal, da ima v celi coni na voljo le šest nemških sodnikov. Kaže, daje večini obravnav predsedoval sodnik dr. Martinek.

⁹⁶ Ferenc. Gestapo v Sloveniji, str. 230–234.

⁹⁷ Bundesarchiv Koblenz, Reichskanzlei, R 43 11/682 b, Wehrmachtgerichtsbarkeit in den Operationszonen. Vermerk 10. 7. 1944.

sovražnih skupin. Pobijanje teh elementov zahteva strnitev vseh predpisov s tega področja". Nato je v 24 členih naštel hudodelstva, ki jih posebno sodišče za javno varnost kaznuje zelo strogo, tudi s smrtno kaznijo. Napovedal je tudi, da bo za varovanje javnega življenja ali za odpravo posebno hudega ogrožanja ali hotenja javnega reda v coni ali njenih delih razglasil *policijsko naglo sodstvo*, ko bo višji vodja SS in policije sprejel varnostne ukrepe, pri čemer bo lahko tudi obšel tam veljavno pravo. Policijsko naglo sodišče bo sestavil višji vodja SS in policije iz sodnikov, ki jih bo izbral z Rainerjevega seznama in se jim ni treba držati predpisov o postopku. Vsekakor pa mora zaslišati obtoženca in če ga spozna za krivega, ga obsodi na smrt in določi tudi način njene izvršitve.⁹⁸

Proti takšni ureditvi sodstva so imeli nekateri vojaški uradi pomisleke, češ da po odredbi o vojaškem posebnem sodstvu z dne 17. 8. 1938 četnike /Freischärler/ obravnavajo vojaška sodišča. *"Pobijanje tolovajstva je v splošnem za gotovo vojaška zadeva, poleg tega tudi policijska in v operacijski coni zadeva izrazitega političnega pomena, pri kateri mora biti odločilno navzoče politično odgovorno vodstvo v operacijski coni."* Zato je dr. Rainer prosil za razumevanje in obljubil, da bo do razčiščenja zadeve zadržal izdajo tiste številke uradnega lista. General von Zangen je zagovarjal vojaško rešitev, je pa obljubil, da bo vojska ujete partizane, ki jih ne bo ustrelila na kraju samem, izročila policiji, ki jih lahko postavi pred posebno sodišče. Vojaška sodišča naj bi po odloku, ki ga je pripravila vojska, obravnavala le dejanja, ko bi obdolženec neposredno napadel vojake ali vojaške naprave. S tem so se strinjali tudi uradi in poveljstva v Berchtesgadenu, Münchnu in Hitlerjevem glavnem stanu.⁹⁹ Vendar niso objavili niti Rainerjeve odredbe niti odloka, ker je Hitler po veliki stavki na Danskem na sestanku 1. julija 1944 izjavil, da je stavko spodbudila objava o 6 smrtnih obsodbah danskih saboterjev. *"Führer je nato dal navodilo, da za sedaj naj ne bo nobenih vojaško-sodnih obravnav. S tem bi le ustvarjali mučence. Usmrtitev teroristov in saboterjev v zasedenih pokrajinah naj bo v prihodnje zadeva varnostne službe."*¹⁰⁰ Nato so v Hitlerjevem glavnem stanu pripravili t. i. ukaz o teroristih.¹⁰¹

Sodstvo na Koroškem

Med Slovenci so prvi okusili zlo nemške okupacije in nacističnega režima koroški Slovenci severno od Karavank. Nemški okupator, ki je marca 1938 zasedel Avstrijo in jo tudi formalnopravno priključil k nemškemu rajhu, je potreboval dve leti, da je upravo in druga področja priličil tisti v Nemčiji.

Uprava v nekdanji Avstriji ali Ostmarki, ki jo je razbil na sedem t. i. državnih pokrajin (Reichsgaue), naj bi bila vzorec za povojno preureditev uprave v Nemčiji in nekaterih zasedenih deželah.

Vendar so nemški organi, v katere se je vključilo tudi mnogo Avstrijcev, sodno organizacijo priličili tisti v Nemčiji. Za Štajersko in Koroško je bil najvišji sodni organ *višje deželno sodišče* (Oberlandesgericht) v Gradcu z generalnim državnim tožilcem. Podrejena so mu bila tri *deželna sodišča* (Landgericht) z višjimi državnimi tožilci v Gradcu, Leobnu in Celovcu. Njim so bila podrejena *okrajna sodišča* (Amtsgerichte).¹⁰²

⁹⁸ VABI. OZAK, 13/1944, 27. 5. 1944, Verordnung über den Ordnungsschutz in der Operationszone "Adriatisches Küstenland" (Ordnungsschutzverordnung 1944), 24. 5. 1944.

⁹⁹ Glej op. 96.

¹⁰⁰ Glej op. 96.

¹⁰¹ Hitlerjev ukaz 30. 7. 1944: Bekämpfung von Terroristen und Saboteuren in den besetzten Gebieten: Gerichtsbarkeit.

¹⁰² Gerichtsorganisation, str. 17.

Pri deželnih sodiščih so bila za obravnavo političnih kazenskih zadev *posebna sodišča* (Sondergericht). V Nemčiji so jih nacisti ustanovili po odredbi z dne 21. marca 1933 za obravnavo hudodelstev po odredbi za zaščito ljudstva in države z dne 28. 2. 1933 in njeno vsebino od 21. 2. 1940 nenehno širili. Končno so posebna sodišča obravnavala celo manjša politična kazniva dejanja, za katera je tožilstvo menilo, da jih je treba hitro kaznovati. Zakonodajalec je pri tem težil za tem, da uniči nasprotnike tretjega rajha. Če je šlo za veleizdajo, je prispelo iz Berlina t. i. *ljudsko sodišče* (predsednik Otto Georg Thierack in za njim Roland Freisler). To sodišče so ustanovili z zakonom z dne 24. aprila 1934 iz nezaupanja do *državnega sodišča*, ki je v sodni obravnavi proti domnevnim požigalcem državnega zbora (Reichstaga) 23. 12. 1933 oprostilo večino obtožencev. Za obravnavo nekaterih posebnih primerov je bilo pristojno tudi *državno vojno sodišče* (Reichskriegsgericht). Drugače kot v zasedenih slovenskih pokrajinah je v Nemčiji in tudi na Koroškem veljal nemški kazenski zakonik še iz prejšnjega stoletja (1871) in so menda že pripravljali novega, po nacističnem pojmovanju kazenskega prava. Uveljavljali so namreč načelo, da sodnikom ni treba soditi samo po kazenskem zakoniku in drugih kazenskih določbah, temveč tudi po "zdravem ljudskem občutku".¹⁰³ *"Nacionalni socializem krivice ne pojmuje po črki zakona, temveč po zdravem ljudskem nazoru. Potemtakem je pravo to, kar koristi ljudstvu, in krivica, kar mu škoduje,"* so razglašali.¹⁰⁴

Vloga policije v avstrijskih pokrajinah je bila manjša kot v zasedenih slovenskih pokrajinah in nekateri raziskovalci ugotavljajo, da so nekateri sodniki na Koroškem celo reševali osumljence pred kremplji gestapa.¹⁰⁵

V pomanjkanju ustreznega gradiva (gradivo v celovškem deželnem arhivu nam še ni dostopno) bom navedel le nekaj primerov najhujših sodnih obravnav proti koroškim Slovincem. Od 17. do 25. julija 1941 je v Celovcu državno vojno sodišče sodilo 13 koroškim in drugim Slovincem zaradi t. i. veleizdaje—dvakratne razstrelitve železnice pri Judenburgu, hranjenja razstreliva, razširjanja protinacističnih letakov itd. Šest obdolžencev je obsodilo na smrt in so jih novembra 1941 obglavili v zaporu v Brandenburgu, druge pa na časovne kazni.¹⁰⁶ Z navedenimi kaznivimi dejanji posredno povezanega Gregorja Gabrijela iz Leš pri Področici je obravnaval 7. senat višjega deželnega sodišča na Dunaju in ga 27. 10. 1942 obsodil na deset let ječe in izgubo državljanskih pravic.¹⁰⁷ Največja sodna obravnava pa je bila od 7. do 9. aprila v Celovcu pred t. i. ljudskim sodiščem proti skupini 36 koroških Slovencev iz Sel, ki so sestavljali t. i. zeleni kader (niso marali v nemško vojsko), in njihovim sorodnikom, bili so tudi v stikih z gorenjskimi partizani. Sodišče jih je trinajst obsodilo na smrt, med njimi tudi žensko, in 29. aprila 1943 so jih obglavili na Dunaju.¹⁰⁸ Deželno sodišče v Celovcu je 27. decembra

¹⁰³Hubert Schorn: Der Richter im Dritten Reich. Geschichte und Dokumente. Frankfurt am Main 1959; Hans Willenweber: Sondergerichte im Dritten Reich. Frankfurt am Main 1990; Maria Szecsi/Karl Stadler: Die NS-Justiz in Österreich und ihre Opfer. Wien-München 1962.

¹⁰⁴Karl Krug: Strafrecht und Strafverfahren. Berlin-Wien (brez letnice), 41. zvezek zbirke: Grundlagen, Aufbau und Wirtschaftsordnung des nationalsozialistischen Staates (dalje: Grundlagen). Glej tudi: Erich Volkmar: Zivilprozessrecht. Das Verfahren der ordentlichen Gerichtsbarkeit, mit Ausnahme des Arrest- und Vollstreckungsverfahrens. 42. zvezek Grundlagen.

¹⁰⁵August Walzl: "Als erster Gau ...". Entwicklungen und Strukturen des Nationalsozialismus in Kärnten. Klagenfurt 1992, str. 150–155.

¹⁰⁶Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes (dalje: DÖEW), Bestandsnummer 6931, Reichskriegsgericht, 3. Senat, Feldurteil gegen Engelbert Glitzner u. a., Klagenfurt 25. 7. 1941, 53 strani. Tone Ferenc: Akcije organizacije TIGR v Avstriji in Italiji spomladi 1940. Ljubljana 1977, str. 162–173 (dalje: Ferenc, Akcije organizacije TIGR).

¹⁰⁷DÖEW, Bestandsaufnahmenummer 8161; Ferenc: Akcije organizacije TIGR, str. 174.

¹⁰⁸Koroški Slovenci v Avstriji včeraj in danes. Ljubljana, Celovec 1984, str. 237 (dalje: Koroški Slovenci v Avstriji).

1944 obravnavalo 49 oseb: Slovencev in nemško govorečih Avstrijcev zaradi veleizdaje.¹⁰⁹ 6. januarja 1945 je znova prispel v Celovec predsednik t. i. ljudskega sodišča Roland Freisler in sodišče je obravnavalo 13 slovensko in nemško govorečih protinacistov iz okrožij Wolfsberg in Velikovec. Deset jih je obsodilo na smrt in so jih teden dni pozneje obesili v Gradcu.¹¹⁰

¹⁰⁹Koroški Slovenci v Avstriji, str. 242.

¹¹⁰Koroški Slovenci v Avstriji, str. 242.

NACISTIČNA "EVTANAZIJA" V SLOVENIJI LETA 1941*

Med hujše zločine nemškega fašizma med drugo svetovno vojno sodijo tudi usmrtitve duševno bolnih in onemoglih ljudi. Zakaj so nacisti ta zločin storili v Nemčiji in kako so ga storili, je v svetu že precej znano, malo pa je znano, da so ga zagrešili tudi v Sloveniji po zasedbi leta 1941. Po vojni je ta zločin obravnavala le komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo, podružnica za severovzhodno Slovenijo v Mariboru, ki je o tem zbrala tudi takrat dostopno gradivo. Ta razprava večinoma temelji na tem gradivu,¹ okvir zanjo pa na objavljenih virih² in na dostopni literaturi.³

1. Nacistična "evtanazija" v Nemčiji!

Nimam namena, da bi na splošno razpravljal o evtanaziji kot usmrtitvi neozdravljivo bolnih ljudi po njihovi želji in z zdravnikovo roko in zdravniškim orodjem, saj za to nisem niti poklican niti usposobljen. Naj le opozorim, da so bila o evtanaziji različna stališča, da pa ona nasprotuje hipokratičnim načelom. Kot popačeno nacistično medicino jo je obsodil tudi nürnberški proces proti nemškim vojnim zločincem ter jo tudi današnje kazensko pravo uvršča med umore.⁴ Za to vrsto zločinov, kakršno so zagrešili nacisti v Nemčiji in tudi v nekaterih zasedenih deželah Evrope, so takrat in tudi po vojni uporabljali ime evtanazija, vendar to ime ni ustrezno. Evtanazijo pojmujejo kot skrajšanje muk že umirajočega človeka z zdravnikovo roko in zdravniškim orodjem na prošnjo bolnika samega ali njegovih najbližjih svojcev. Nacisti pa niso ubijali le umirajočih ljudi, temveč tiste, ki so jih imeli za neozdravljivo bolne ali telesno onemogle, čeprav bi ti ljudje v normalnih razmerah lahko živeli še leta ali celo desetletja. Te ljudi so nacisti pobili, brez njihove prošnje ali soglasja in tudi brez soglasja njihovih najbližjih svojcev; le-te so samo obvestili o smrti in še to z lažnimi sporočili. Ljudi niso umorili z zdravnikovo roko in zdravniškim orodjem, ubijale so jih roke poklicnih

* Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1975–1976, št. 1–2, str. 97–119.

- 1 Arhiv Slovenije (navajam: AS), fond Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo (navajam: KUZOP), fasc. 1, 3 in 16.
- 2 Trials of War Criminals before the Nuernberg Military tribunals, volume I – "The Medical Case", Nuernberg october 1946–april 1949 (navajam: TWC, I).
- 3 O nacistični "evtanaziji" v nemškem rajhu so izšla tale delal Alice Platen-Hallermund, Die Totung Geisteskranker, Verl. der Frankfurter Hefte, Frankfurt a. M. 1948; Alexander Mitscherlich and Fred Mielke, Medizin ohne Menschlichkeit, Dokumente des Nürnberger Arztprozesses, Fischer-Bücherei, Frankfurt a. M. 1960, v slov. prevodu: Mitscherlich-Mielke, Medicina brez človečnosti, Cankarjeva založba, Ljubljana 1962, (navajam: Mitscherlich-Mielke); Werner Leibbrand (izd.), Um die Menschenrechte der Geisteskranken, Verl. Die Egge, Nürnberg 1946; Viktor v. Weizsäcker, "Euthanasie" and Menschenversuche, Lambert Schneider, Heidelberg 1947; Gerhard Schmidt, Selektion in der Heilanstalt 1939–1945, Ev. Verlagswerk Stuttgart 1965; Helmut Erhardt, Euthanasie and Vernichtung "lebensunwerten" Lebens, Enke, Stuttgart 1965; Werner Catel, Grenzsituationen des Lebens, Beitrag zum Problem der begrenzten Euthanasie, Nürnberg 1962; Heinz Buchheim, Das Euthanasie-Programm, Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte, München 1958; Klaus Dörner, Nationalsozialismus and Lebensvernichtung, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, XV/1967, št. 2, str. 121–152 (navajam: Dörner); Lothar Gruchmann, Euthanasie and Justiz im Dritten Reich, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 20/1972, št. 3, str. 235–279 (navajam: Gruchmann); Prof. dr. F. K. Kaul: Nazimordaktion T 4. Ein Bericht über die erste industriemässig durchgeführte Mordaktion des Naziregimes. VEB Verlag Volk and Gesundheit Berlin 1973 (dalje: Kaul).
- 4 Dr. J. Milčinski: Uvodna beseda k slovenski izdaji knjige Mitscherlich-Mielke: "Medicina brez človečnosti". Ljubljana 1962, str. 8.

morilcev na razne načine, tudi z zadušitvijo v plinskih celicah. In kot bomo videli, tudi razlog za ubijanje ni bilo usmiljenje do umirajočih ali bolnikov, temveč nekaj popolnoma nasprotnega. Zategadelj so za ta nacistični zločin nekateri začeli upravičeno uporabljati ime "uničenje življenja" (Lebensvernichtung), da bi ga razločevali od evtanazije ali od imena, ki so ga uporabljali zagovorniki evtanazije še pred nacisti in seveda tudi nacisti, tj. "uničenje življenja nevrednega življenja" (Vernichtung lebensunwerten Lebens).⁵ Ker pa je pojem "uničevanje življenja" vendarle precej širši, saj vsebuje npr. tudi množično uničevanje Židov itd., bom v tej razpravi uporabljal ime nacistična "evtanazija".

Tako kot rasno razlikovanje so tudi evtanazijo postavljali na nove temelje z novimi "utemeljitvami" konec prejšnjega stoletja, posebno A. Jost s svojim delom "Das Recht auf den Tod",⁶ pri katerem je izhajal iz Schopenhauerjevega kulturnega pesimizma, tako kot je npr. H. S. Chamberlain pri svojem delu "Die Grundlagen des 19. Jahrhunderts" izhajal iz Gobineaujevega kulturnega pesimizma. Nato so novi teoretiki⁷ razširili krog ljudi, ki jih naj zajema evtanazija, od "neozdravljivo bolnih" na duševno bolne, slaboumne, bebaste otroke itd. Teh radikalnih zamisli do prihoda nacistov na oblast v Nemčiji leta 1933 ni presegal nihče in v kazenskem pravu je ostala evtanazija ves čas kot zločin, zaradi katerega je treba storilca kaznovati.⁸

Tako kot Chamberlainove rasistične zamisli so nacisti v začetku dvajsetih let sprejeli tudi zamisli o evtanaziji. To zamisel je npr. sprejel Hitler v "Mein Kampf" leta 1924, vendar se ni zavzemal zanjo iz nekih človekoljubnih namenov, temveč iz rasno-političnih in eugeničnih razlogov. Na kongresu NSDAP v Nürnbergu leta 1929 je Hitler izjavil, da bo Nemčija, lahko stopnjevala svojo moč, če bo, letno dobila milijon otrok in če bo odstranila 700.000 do 800.000 najšibkejših.⁹ Potem ko so leta 1933 prišli nacisti na oblast, so se še bolj pojavljale zamisli o uničevanju "bebecov, kretenov, slaboumnih, zločincev, degenerirancev in okuženih" in vedno bolj sta pojma "rasa" in "dednost" postajala ohlapna formula, s katero so razumeli vse poljubno v zaželenem obsegu in zapisali uničenju. Vendar se je šele v času uničevalnih akcij jasneje poka-zalo, kako sta zelo subjektivno razumevana pojma "rasa" in "nevredno življenje" postala neotipljiv in zelo abstrakten skupen pojem za vse, kar je bilo nacistični politiki tuje, izobčeno, neljubo ali gospodarsko neuporabno, torej za vse, kar bi bilo treba izkoreniniti.¹⁰ Že leta 1933 so v Nemčiji sprejeli zakon o sterilizaciji dedno bolnih, ki so ga čez dve leti razširili še z določbami o prekinitvi nosečnosti, da bi onemogočili potomstvo dedno bolnih staršev. Takrat so sprejeli tudi nürnberške rasistične zakone proti Židom, kar vse je vsaj s pravne plati pomenilo prvi korak na poti k "uničevanju življenja nevrednega življenja". Vendar je kljub veliki propagandi za evtanazijo in izkoreninjenje "dedno bolnih" in "manjvrednih" ljudi, ki so jo nacisti opravljali na razne načine (film, predavanja, tečajji, literatura, razstave itd.), ostala evtanazija kot tudi druge oblike uničevanja ljudi v kazenskem pravu prepovedana, drugače pa je bilo v praksi.¹¹

Nacisti so takoj po prevzemu oblasti začeli zavodom, v katerih so bili "dedno bolni", dodeljevati vedno manj denarja in Hitler je leta 1935 izjavil državnemu vodji

5 Dörner, n. d., str. 121–123.

6 Ad. Jost, *Das Recht auf den Tod*, Göttingen 1895; Dörner, n. d., str. 123–124.

7 Karl Binding and Alfred Hoche, *Die Freigabe der Vernichtung lebensunwerten Lebens*, 2. izd., Leipzig 1922; Dörner, n. d., str. 127–128.

8 Dörner, n. d., str. 127–131.

9 Dörner, n. d., str. 131.

10 Dörner, n. d., str. 131.

11 Dörner, n. d., str. 137–138. Samo v nekem kraju so v 21 letih nacisti priredili 195 tečajev o rasni higieni in "uničevanju življenja nevrednega življenja".

zdravnikov dr. Gerhardu Wagnerju, da bo v primeru vojne postavil na dnevni red vprašanje evtanazije, ker je menil, da bi to vprašanje v vojnih razmerah reševali bolj gladko in laže, ker odpor cerkve ne bi mogel biti tako močan kot v mirnem času.¹² Glede na to izjavo torej ni slučajno, da sta se dve nacistični akciji, in sicer "spontana" politična akcija proti rasno manjvrednim, tj. Židom (novembra 1938) in administrativna proti "dedno bolnim" (poleti 1939) začeli v obdobju neposrednih priprav za vojno.¹³

Pravijo, da je bila za povod za začetek nacistične "evtanazije" prošnja nekega človeka iz Leipziga, konec leta 1938 ali začetek 1939, ki jo je naslovil na Hitlerja kot državnega poglavarja, naj izjemoma dovoli usmrtiti njegovega iznakaženega in bebastega otroka. Hitler je prošnji ustregel in ustno pooblastil vodjo svoje pisarne reichsleiterja Phillipa Bouhlerja in svojega osebnega zdravnika dr. Karla Brandta, naj v podobnih primerih ukrepata podobno. Da pa Hitlerjeva pisarna na zunaj ne bi bila opazna, so v sporazumu z državnim vodjem zdravnikov dr. Leonardom Contijem ustanovili "državni odbor za znanstveno zajetje dedno in zasnovno pogojenih hudih boleznih". Ta je zavezal vse babice in porodniške zdravnike, da prijavijo pristojnim zdravstvenim zavodom vse bebaste in iznakažene novorojenčke. Na temelju teh prijav je sosvet treh zdravnikov, ki jih je imenoval navedeni odbor, odločil o smrti ali življenju otroka. Bouhler ali njegov štabni vodja Viktor Brack je nato podpisal pooblastilno listino, ki je dovoljevala "posebno obravnavo" za smrt določenega otroka v enem od 21 "otroških strokovnih oddelkov" na raznih otroških, zavodih. Takšno ubijanje otrok je trajalo neprekinjeno skoraj do konca vojne; po dveh letih so to "evtanazijo" razširili celo na starejše otroke do 16 let. Sodijo, da so pobili skupno okrog 5.000 otrok.¹⁴

Novo stopnjo v širjenju nacistične uničevalne akcije pomeni množično ubijanje odraslih duševnih bolnikov, ki so ga nacisti začeli po izbruhu druge svetovne vojne v Evropi jeseni 1939. Že poleti 1939 so se o načinu tega zločinskega posla pogovarjali Hitler, vodja državne pisarne Heinrich Lammers in državni vodja zdravnikov dr. Conti in ponovno je sledilo Hitlerjevo ustno pooblastilo najprej dr. Contiju in nato še Bouhlerju ter Bracku za izvajanje te akcije.¹⁵ Pripravljati so jo začeli v firerjevi pisarni NSDAP (Kanzlei des Führers der NSDAP) v Berlinu (Charlottenburg) na Tiergartenstrasse 4 meseca julija in avgusta 1939. Verjetno je bilo več razlogov, da je Hitler to zelo odgovorno nalogo naložil svoji pisarni, ki je tedaj v glavnem sprejemala in reševala prošnje in vloge državljanov in ustanov, ki so jih ti naslovili na Hitlerja kot vodjo NSDAP in nemškega rajha. Poleg te pisarne so bila namreč še tri po nalogah in obsegu dela pomembnejše pisarne, tj. državna pisarna (Reichskanzlei), in jo je imel Hitler kot kancler nemškega rajha, bila je tudi prezidialna pisarna (Präsidialkanzlei), ki jo je Hitler uporabljal po Hindenburgovi smrti kot državni poglavar; t. i. strankina pisarna (Parteikanzlei) v Münchnu pa je nastala pozneje iz pisarne Hitlerjevega namestnika v NSDAP Rudolfa Hessa in jo je vodil Martin Bormann, ki je bil tudi Hitlerjev osebni tajnik. Menijo, da je Hitler zaupal izvajanje nacistične "evtanazije" svoji pisarni predvsem zagledelj, ker je ta že nekaj časa vodila ubijanje "življenja nevednih otrok" in ker je hotel imeti "popolnoma nebirokratsko rešitev" tega vprašanja. Zato, da ne bi pristojni ministri nič vedeli o akciji, je Hitler oktobra 1939 izdal tajni firerjev odlok, ki pa ga je datiral s 1. septembrom 1939, tj. z dnevom začetka vojne.¹⁶ Ta odlok, ki je ostal v taki

¹² Gerhard Reitlinger, *Die Endlösung. Hitlers Versuch der Ausrottung der Juden Europas 1939–1945*. Dritte Auflage. Berlin 1960, str. 140 (navajam: Reitlinger).

¹³ Dörner, n. d., str. 139.

¹⁴ Dörner, n. d., str. 140–141.

¹⁵ Izjava dr. K. Brandta pred ameriškim vojaškim sodiščem na obravnavi zoper dr. K. Brandta in soobtožene (medicinski proces ali proces, št. 1). TWC, I, str. 892.

¹⁶ TWC, I, str. 64; Dörner, n. d., str. 142; Mitscherlich-Mielke, n. d., str. 219.

tajnosti, da je npr. pravosodni minister lahko videl njegovo fotokopijo šele čez tričetr leta, se je glasil:

"Reichsleiter Bouhler in dr. med. Brandt sta pooblaščenca in odgovorna, da pristojnosti zdravnikov, ki jih bosta določila imenovana, razširita tako, da bi po človeški presoji neozdravljivo bolnim ob zelo kritični obravnavi njihovih zdravstvenih razmer lahko zagotovili smrt iz usmiljenja."¹⁷

Vojni zločinec dr. Karl Brandt, državni komisar za saniteto in zdravstvo, Hitlerjev osebni zdravnik in esesovski generalni poročnik, je pred ameriškim vojaškim sodiščem v Nürnbergu izjavil, da ga je Hitler poklical na Obersalzberg, mu pokazal tale tajni odlok in povedal, da namerava dokončno rešiti vprašanje evtanazije. Dal mu je tudi splošna navodila in mu naročil, naj se poveže z Bouhlerjem, kar se je zgodilo še tisti dan.¹⁸ Bouhlerja očividci niso označevali kot ravno ustreznega za Hitlerjevo "sivo eminenco", saj je bil leta 1939 star komaj 40 let in je imel "mehak in mladeniški obraz", s svojimi široko obrobjenimi naočniki je bolj zbujal videz ameriškega študenta kakor pa esesovskega generala. Neki vojni zločinec je v Nürnbergu izpovedal, da naj bi ravno glas o Bouhlerju kot "mladem" človeku povzročil to, da so Göring, Himmler in notranji minister dr. Wilhelm Frick predlagali ravno njega za vodjo nacistične "evtanazije", čeprav bi bilo za pričakovati, da bi za to določili državnega vodjo zdravnikov in državnega sekretarja za zdravstvo v notranjem ministrstvu dr. Contija, ki je nato tudi sodeloval pri nacistični "evtanaziji". Raziskovalci nacistične "evtanazije" pa menijo, da so bili za to pomembnejši drugi razlogi, ki smo jih že navedli. Oba, Bouhler in dr. Conti, sta si ob zlomu nemškega rajha sodila sama.¹⁹

V firerjevi pisarni na Tiergartenstrasse 4 v Berlinu se je z organizacijo nacistične "evtanazije" ukvarjal urad, ki je imel prej za nalogo "obravnavanje dopisov, ki se tičejo NSDAP, njenih organizacij in priključenih društev ter uradov rajha in dežel."²⁰ Ta urad je vodil nekdanji Himmlerjev šofer, SS – Oberführer Viktor Brack in je imel štiri ali celo več sodelavcev. Kaže, da se je v uradu poleg Bracka še največ ukvarjal z organizacijo nacistične "evtanazije" Werner Blankenburg, ki je po Bratkovem odhodu na Poljsko leta 1942 postal tudi vodja urada. Nacistična "evtanazija" je po ulici, v kateri je bila Bouhlerjeva pisarna, dobila šifro "T 4", v nekaterih primerih pa so jo imenovali "akcija Blankenburg".²¹

Brackov urad v firerjevi pisarni je skrbel le za organizacijo nacistične "evtanazije", medtem ko je bil za "strokovno", tj. zdravniško plat zadolžen vodja pododdelka C (dedno in rasno varstvo) v IV. oddelku (zdravstvo in telesna nega) notranjega ministrstva v Berlinu, dr. Herbert Linden, ki je bil obenem v notranjem ministrstvu referent za socialnoskrbstvene zavode. To pa je bil tudi edini državni organ, ki je sodeloval pri nacistični "evtanaziji" in je bilo mogoče njegovo sodelovanje pri nacistični "evtanaziji" pred drugimi organi notranjega ministrstva prikriti, ker je bil Contijev IV. oddelek zelo samostojen zaradi posebnega področja, ki bi lahko bilo ministrstvo zase, in zelo samostojnega položaja njegovega vodja dr. Contija, ki je bil državni vodja zdravnikov, državni vodja zdravstvene službe rajha in vodja glavnega urada za zdravstvo v državnem vodstvu NSDAP. Lindnovo sodelovanje pri nacistični "evtanaziji" je bilo tudi zelo potrebno, saj je vsaj v nekaterih zadevah moral nastopati neki državni organ.²²

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ Izjava dr. K. Brandta, TWC, I, str. 892–893.

¹⁹ Contijev življenjepis je v Marburger Zeitung 19. V. 1941, Bouhlerjev pa v istem časopisu 12. VI. 1941.

²⁰ Dr. Ludwig Münz, Führer durch Behörden und Organisationen. Vierte Aufl. Berlin 1939, str. 6–7.

²¹ Reitlinger, n. d., str. 142–143.

²² Gruchmann, n. d., str. 242–243.

Za izvajanje nacistične "evtanazije" je Brackov urad ustanovil nekaj oddelkov, ki so v javnosti nastopali z lažnimi imeni. Sosvet treh ali štirih zdravnikov, ki jih je vodil vodja katedre za psihiatrijo würzburške univerze prof. W. Heyde, in ki je poizvedoval za žrtvami in določal njihovo usodo, je nastopal kot "državna delovna skupnost za zdravstvene in varstvene zavode" (Reichsarbeitsgemeinschaft Heil- und Pflegeanstalten). Oddelek, ki je skrbel za financiranje "evtanazije" in ga je vodil dr. Gerhard Bohne (v tem oddelku je delal tudi dr. Dietrich Allers, poznejši inšpektor za "akcijo Reinhardt v Trstu), je nastopal kot "občekoristen sklad za vzdrževanje zavodov" (Gemeinnützige Stiftung für Anstaltspflege). Denar je dobival od glavnega blagajnika, NSDAP, da bi onemogočili vsak nadzor nad poslovanjem s strani državnih organov. Nastopal je tudi kot "delodajalec" za vse zaposlene pri nacistični "evtanaziji". Oddelek, ki je skrbel za prevoz žrtev od umobolnic in hiralnic na morišča in ga je vodil Roth, je nastopal kot "občekoristna družba za prevoz bolnikov z omejeno zavezo" (Gemeinnützige Krankentransportgesellschaft m. b. H.) in je imel na voljo lastna prevozna sredstva pri posameznih moriščih.²³

Povedano na kratko, je nacistična "evtanazija" odraslih duševnih bolnikov in telesno onemoglih ljudi tekla takole:

a) Najprej je dr. Linden kot vodja edinega sodelujočega državnega organa jeseni 1939 poslal vsem umobolnicam in hiralnicam Contijeva navodila in obrazce, ki so jih te bile dolžne izpolniti za tiste ljudi, ki imajo "shizofrenijo", "epilepsijo", "paralizo", "slaboumnost vsakršnega izvora", "encaphalitis", "huntington" in jih ni mogoče zaposliti ali pa jim je mogoče dati le mehanično delo (lupljenje krompirja, čiščenje zelenjave, izdelava enostavne kartonaže itd.), dalje vse tiste, "ki so v zavodih že več kot pet let", "umobolne, kriminalce", "inozemce" in "ljudi, ki niso nemške ali tej sorodne krvi". Na ta način so zajeli veliko večino "neozdravljivih bolnikov".²⁴

b) Izpolnjene obrazce so umobolnice in hiralnice do 1. januarja 1940 poslale Lindnovemu uradu, ta pa jih je v fotokopijah posredoval "državni delovni skupnosti za zdravstvene in varstvene zavode". Tam je zdravniški sosvet pod vodstvom Werherja Heydeja s križcem (+) zaznamoval tiste, ki jih je treba uničiti, in s črtico (-) tiste, ki naj še ostanejo pri življenju. V nekaterih primerih so poslali v umobolnice in hiralnice posebne zdravniške komisije, da so še natančneje preverile bolnike in onemogle. Menijo, da je nalogo opravljalo okrog 12–15 zdravnikov.²⁵

c) Na temelju sklepa Heydejevega sodniškega sosveta so nato sestavili transportne sezname, katerih prepise je Lindnov urad preko deželnih uradov posredoval umobolnicam in hiralnicam, da bi pripravile žrtve za prevoz. Vendar jim še niso sporočili niti namena niti cilja, pač pa so potrebo po prevozu utemeljevali kot "za vojno pomemben ukrep" po pooblastilu pristojnega državnega obrambnega komisarja, tj. pokrajinskega vodje NSDAP.²⁶

č) Po določenem razporedu je nato transportni oddelek s svojimi sivimi in zastrtimi avtobusi in tudi z vlaki pripeljal žrtve iz umobolnic in hiralnic z njihovimi zdravstvenimi dokumenti in vsem imetjem vred v t. i. državne ali deželne zavode (Reichsanstalt, Landesanstalt), tj. morišča. Tam so jih čez nekaj časa, ko so pač prišle na vrsto, umorili na tak ali drugačen način, največ z injekcijami in zadušitvijo z ogljikovim

²³ Gruchman, n. d., str. 242–244; Dörner, n. d., str. 141–145; Mitscherlich-Mielke, n. d., str. 219–220.

²⁴ Angleški prevod navodila dr. Contija 16. 11. 1939 in vzorec za popis bolnikov je v TWC, I, str. 841–845, slovenski pa v Mitscherlich-Mielke, n. d., str. 223–224.

²⁵ Na sodni obravnavi pred ameriškim vojaškim sodiščem v Nürnbergu so iz redkih ohranjenih dokumentov o nacistični "evtanaziji" ugotovili, da je "izvedenec" za obdelavo 300 "primerov" potreboval največ tri dni, da je npr. dr. Herman Pfannmüller v času od 14. novembra do 1. decembra 1940 dal svoje izvedensko mnenje za 2109 bolnikov itd. (Mitscherlich-Mielke, n. d., str. 226–227).

²⁶ Mitscherlich-Mielke, n. d., str. 228; Gruchman, n. d., str. 242–243; Dörner, n. d., str. 142–143.

monoksidom. Ko so žrtve usmrtili in upepelili, je vodstvo tamkajšnjega zavoda obvestilo svojce o smrti, vendar je navedlo lažni vzrok in jim posredovalo tudi mrtvaški list, če pa so svojci to zahtevali, tudi še žaro s pepelom.²⁷

Do sedaj znani državni ali deželni zavodi, v katerih so, nacisti množično ubijali odrasle umobolne in telesno onemogle ljudi, so zanesljivo tile: Brandenburg pri Berlinu, Hadamar na Hessenskem, Bernburg ob reki Saale pri Dessauu, Sonnenstein pri Pirni na Saškem, Grafeneck na Württemberškem in Hartheim pri Linzu ob Donavi. Poleg teh so bili verjetno še tile: Kempten, Jena, Buch, Arnberg, Eichberg, Eglfing-Haar, od katerih so bili nekateri verjetno namenjeni samo za opazovanje bolnikov ali samo za usmrnitev otrok.²⁸ V literaturi trdijo, da teh zavodov skupaj ni bilo več kot za ducat.²⁹ Ti zavodi so bili prej dobredelne ustanove za varstvo duševno bolnih in telesno onemoglih ljudi, pa so jih nacisti podržavili in usposobili za množično ubijanje tistih, ki so jih ti zavodi varovali. Tudi v tem se kaže pošastnost nacistične morale: ljudi so ubijali v ustanovah, ki bi jih morale varovati.

Bolnike in onemogle, ki so jih določili za usmrnitev, so ubijali v navedenih zavodih na razne načine, največ z injekcijami in v plinskih celicah z zadušitvijo z ogljikovim monoksidom. Plinske celice so zakrinkali kot kopalnice s prhami. Po izpovedi vojnega zločinca V. Bracka naj bi od jeseni 1939 do poletja 1941 samo v navedenih zavodih ubili okrog 50.000 do 60.000 bolnikov in onemoglih.³⁰ Drugi zločinec dr. K. Brandt je ravno tako cenil število ubitih okrog 60.000, Heyde je navajal število 70.000, medtem ko samo za Grafeneck in Hadamar previdno cenijo število ubitih 80.654.³¹ Ne vem, kako so pozneje raziskovalci (poljska komisija za ugotavljanje nacističnih zločinov) prišli do natančnejšega števila ubitih oseb: 70.273, in sicer 35.224 v letu 1940 in 35.049 v letu 1941.³² Na sodni obravnavi proti nacističnim zdravnikom pred ameriškim vojaškim sodiščem v Nürnbergu so se zločinci zagovarjali tako, da so "evtanazijo" pojmovali kot usmiljenje do neozdravljivo bolnih ljudi, niso pa mogli zadovoljivo odgovoriti na vprašanja, zakaj so iz te "milosti" izvzeli neozdravljivo bolne udeležence prve svetovne vojne, saj bi do teh morali imeti še večje "usmiljenje", in zakaj so vključili v "evtanazijo" neozdravljivo bolne kriminalce, saj ti po nacističnem pojmovanju ne bi bili vredni takšne "milosti".³³

Za usmrnitev bolnikov in onemoglih so poskrbeli posebej za to nalogo izbrani policisti, predvsem pripadniki kriminalne policije, ki so se oblekli v bele zdravniške halje, so pa zaposlili tudi nekaj bolniških sester, deloma tudi zaradi zunanjšega videza.³⁴ Na že omenjeni sodni obravnavi v Nürnbergu je neka bolniška sestra izjavila, da so jih 22 ali 23 v začetku januarja 1940 poklicali v poslopje notranjega ministrstva v Berlinu, kjer jim je Blankenburg govoril o potrebi in pomenu "evtanazije" in jih nato zaprisegel na poslušnost in molčečnost.³⁵

Prvi zavod za izvajanje množične "evtanazije" so nacisti uredili v Brandenburgu, nekaj desetnih kilometrov severovzhodno od Berlina; tam so tudi zgradili prvo plinsko celico za množično ubijanje ljudi. Jeseni 1939 so poslali tja za vodjo usmrtitvenega ali morilskega oddelka policijskega in esesovskega poročnika, kriminalnega inspektorja iz

²⁷ Prav tam.

²⁸ Izjava V. Bracka 14. 10. 1946, TWC, I, str. 841–845; Reitlinger, n. d., str. 143; Gruchmann, n. d., str. 269.

²⁹ Prav tam.

³⁰ Izjava V. Bracka 14. 10. 1946, TWC, I, str. 844.

³¹ Gruchmann, n. d., str. 244, op. 33.

³² Léon Poliakov, *Il nazismo e lo sterminio degli ebrei*. Torino 1955, str. 253.

³³ TWC, I, str. 810.

³⁴ Reitlinger, n. d., str. 146; Gruchmann, n. d., str. 243–244.

³⁵ Mitscherlich-Mielke, n. d., str. 222–223.

Stuttgarta Christiana Wirtha. Imena tega zloglasnega ubijalca sicer ni najti na nobenem ohranjenem ali dostopnem dokumentu o nacistični "evtanaziji"; iz tistega časa tudi ni dokumentov v ostanku njegove personalne mape, ki sem jo pregledal v Berlin Document Centru, razen enega, tj. Brackovega predloga za Wirthovo napredovanje za stotnika.³⁶ Vendar so to ime pogosto izrekli na prvem procesu pred ameriškim vojaškim sodiščem v Nürnbergu, ki je sodilo zdravnikom, sodelujočim pri nacistični "evtanaziji", medicinskih poskusih na živih ljudeh itd., govorili pa so o njem tudi na sodnem procesu proti glavnim vojnim zločincem pred mednarodnim vojaškim sodiščem v Nürnbergu.

Esesovski major dr. Georg Conrad Morgen, ki je na sodni obravnavi pred mednarodnim vojaškim sodiščem v Nürnbergu prvi nekoliko več povedal o prvih plinskih celicah pri množičnem ubijanju ljudi in tudi prvi opozoril na tovrstno zvezo med nacistično "evtanazijo" v rajhu in množičnim uničevanjem Židov v uničevalnih taboriščih na Poljskem, je izjavil, da se mu je Wirth hvalil, češ da je ravno on z lastnimi preizkusi izpopolnil način množičnega ubijanja ljudi z izpušnimi plini motorjev z notranjim izgorevanjem. Vendar imajo to le za hvalisanje, ker je Brack pred ameriškim vojaškim sodiščem v Nürnbergu izjavil, da je za to zaposlil posebnega kemika Kallmeyerja.³⁷ Po podatkih iz pisma kölnskega višjega državnega tožilca pravosodnemu ministrstvu 20. 10. 1941 naj bi Wirth najprej ubijal žrtve s strelom iz pištole v tilnik. Po nekih podatkih naj bi pri prvem Wirthovem ubijanju ljudi v plinski celici v Brandenburgju bili navzoči tudi Brack, Bouhler in dr. Conti.³⁸ Nekemu uslužbencu evtanazijskega zavoda Hadamar pa naj bi Wirth dejal: "Pri nas ni bolnikov, temveč samo mrtveci."³⁹ Znano je tudi, da so se Wirthovi policisti po opravljenem morilskem poslu navadno upijali do nezavesti v kantinah "evtanazijskih" zavodov.⁴⁰ Verjetno je bil Wirth vodja vsega policijskega moštva za ubijanje neozdravljivo duševno bolnih in telesno onemoglih ljudi v vseh "evtanazijskih" zavodih in ne samo v brandenburškem zavodu.

Jeseni 1941 so po Hitlerjevem ukazu centralno vodeno "evtanazijsko" akcijo končali in plinske celice podrli ter jih odpeljali v vzhodno Evropo. Vendar več podatkov priča o tem (ohranjeni so celo dokumenti posameznih "evtanazijskih" zavodov), da so tudi po prenehanju načrtne akcije ubijanja "iz usmiljenja" ubijali neozdravljivo bolne ljudi po posameznih zavodih, vendar kaže, da neodvisno od notranjega ministrstva; v vseh znanih primerih so dajali smrtne odmerke morfija in barbituratov. Predvsem pa so do konca vojne še ubijali telesno iznakažene in duševno prizadete otroke, in sicer v zavodih v Eichbergu, Idsteinu, Kantenhofu in Gördeni.⁴¹

Vzrok, da je Hitler ukazal ustaviti, množično ubijanje neozdravljivo bolnih in telesno onemoglih ljudi, je bil pritisk javnega mnenja. Svojci umorjenih bolnikov so namreč kmalu izvedeli, da so bolnike odpeljali neznano kam, in kmalu so dobili iz "evtanazijskih" zavodov sporočila o njihovi smrti. Na sporočilih je bila navadno za vzrok smrti navedena pljučnica ali oslabeledost srca. V časopisih so se vedno pogosteje pojavljale osmrtnice, ki so se začele, da je po sporočilu tega in tega zdravstvenega zavoda umrl naš dragi, ali: kakor že pričakovano, smo dobili sporočilo, ali: po dolgi negotovosti smo slednjič zvedeli itd. Bili so celo primeri, da je kakšna družina dobila dve žari s pepelom, da je bila navedeno za vzrok smrti vnetje slepiča, čeprav so ga žrtvi že

36 Wirthove in druge dokumente sta mi ljubeznivo dovolila pregledati ravnateljica tega arhiva gospa Matild E. Holomany in njen pomočnik Richard Bauer, za kar se jima ponovno toplo zahvaljujem.

37 Reitlinger, n. d., str. 144.

38 Prav tam.

39 Reitlinger, n. d., str. 146.

40 Reitlinger, n. d., str. 146.

41 Mitscherlich-Mielke, n. d., str. 245–247.

pred desetimi leti operativno izrezali itd.⁴² Za usodo deset tisoč bolnikov so izvedeli kmalu tudi prebivalci tistih krajev, v katerih so bili "evtanazijski" zavodi. V Hadamarju na primer so otroci vedeli in govorili, da avtobusi vozijo bolnike v smrt.⁴³ Pojavili so se protesti, posebno cerkvenih oblasti, in pritisk javnega mnenja, ki ni odobravalo nacistične "evtanazije".⁴⁴ Menijo, da je vzrok za to, da ni bilo več protestov iz vrst zdravnikov v tem, da je le nekaj zdravnikov natančneje vedelo več o nacistični "evtanaziji" in jih je prav tako vezala molčečnost kakor tistih nekaj zdravnikov, ki so bili neposredno soudeleženi pri "evtanaziji" in pooblaščen za njo.⁴⁵

Nacistična "evtanazija" in uničevanje Židov sta imela, enako idejno, podlago in sta dve temeljni prvini v nacistični uničevalni politiki, ki je bila vedno bolj agresivnejša in je zajemala vedno več skupin ljudi. Vendar pa je bil neugoden odmev na "evtanazijo" pri nemških ljudeh in ustanovah (predvsem pri cerkvi) precej večji, kot pa na uničevanje Židov. Vzrok za to je verjetno v tem, da so nemški ljudje imeli duševno bolne in telesno onemogle ljudi vendarle za del svoje skupnosti, Žide pa za tuj element.⁴⁶

Nezadovoljstvo in proteste proti ubijanju duševno bolnih in onemoglih ljudi so ugotavljali tudi nemški pravosodni organi, glavna tožilstva in višja deželna sodišča in o tem poročali državnemu ministru za pravosodje dr. Franzu Gürtnerju. Za nacistično pravosodje je to imelo več neugodnih učinkov, jemalo je ugled pravosodju in slabilo občutek pravne varnosti, v delovanju sodišč pa je onemogočalo obravnavo skrbniških in zapuščinskih zadev ter onemogočalo pošiljanje obtožencev v psihiatrična obravnavo, ker bi jih tam pobrala "evtanazija", sodišča niso mogla reševati tožb proti izvrševalcem "evtanazije" niti nastopati proti tistim, ki so širili vesti o "evtanaziji" in se s tem pregrešili proti določbam o varovanju tajnosti in širjenju vesti, ki škodijo državi in stranki. Zategadelj si je državno ministrstvo za pravosodje, in z njim tudi nekateri drugi organi prizadevali, da bi Hitler dovolil izdati zakon ali odredbo o "uničenju življenja nevednega življenja" in so osnutek tudi že pripravili. Vendar Hitler ni dovolil izdati zakona ali odredbe pred koncem vojne, ker bi to lahko izrabila nasprotnikova propaganda. Morala pa sta Brack in dr. Heyde vsaj višjim pravosodnim organom pojasniti, zakaj izvajajo "evtanazijo" in zakaj o tem ne izdajo nobenih pravnih predpisov.⁴⁷

Hitler si v tako napetih vojnih razmerah, kakršne so nastale po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo, ni mogel privoščiti širšega nezadovoljstva. Zato je 24. avgusta 1941 v svojem glavnem stanu v Vzhodni Prusiji naročil dr. Karlu Brandtu, naj ustavijo množično ubijanje duševno bolnih in telesno onemoglih ljudi.⁴⁸ Do tedaj pa so nacisti že tako pomorili večino tistih bolnikov iz umobolnic in onemoglih iz hiralnic, ki so jih nameravali ubiti. Še naprej so ubijali bebaste in telesno iznakažene otroke in se pripravljali na "dokončno rešitev" židovskega vprašanja, tj. na množično uničevanje Židov.

Poleti 1941 je Himmler prosil Bouhlerja, naj mu iz akcije "T 4" da na voljo nekaj izkušenih psihiatrov, da jih bodo uporabili pri akciji "Geheime Reichssache 14 f 13". To

⁴² Gruchmann, n. d., str. 244.

⁴³ "Kakor so mi rekli, kričijo že otroci, če prihajajo taki transportni vozovi: "Spet jih bodo nekaj zaplinili". Skozi Limburg se vsak dan vozijo na poti od Weilmünstra v Hadamar 1 do 3 omnibusi z zastrtimi okni, in ti oddajajo potnike likvidacijski ustanovi v Hadamarju. Tam slečejo, kakor pripovedujejo, prišlece takoj do golega, oblečejo jih v papirate srajce in jih kmalu spravijo v plinsko celico, da jih likvidirajo s prusko kislino in še z nekim dodatnim omamljajočim plinom. Mrliče spravljajo na tekočem traku v prostor za sežiganje, po šest za vsako peč, pepel pa razdelijo na šest žar in ga pošljejo sorodnikom. Vsak dan se vidi gosti dim iz sežigališča nad Hadamarjem..." Tako je decembra 1939 poročalo višje deželno sodišče v Frankfurtu na Maini državnemu ministru za pravosodje. (Mitscherlich-Mielke, n. d., str. 231.)

⁴⁴ Odlomke iz protestnih pism navajata Mitscherlich in Mielke v n. d., str. 232–234.

⁴⁵ Mitscherlich-Mielke, n. d., str. 238–239.

⁴⁶ Dörner, n. d., str. 121.

⁴⁷ Gruchmann, n. d., str. 244–279.

⁴⁸ Dörner, n. d., str. 144.

je bila šifra, ki jo je dal inšpektor za koncentracijska taborišča pri državnem vodju SS H. Himmlerju za pobijanje nekaterih vrst jetnikov v koncentracijskih taboriščih. Psihatri naj bi sodelovali pri ugotavljanju delovne sposobnosti jetnikov, so pa v resnici sodelovali pri izbiri politično in rasno nezaželenih in gospodarsko neuporabnih jetnikov za smrt; na obrazcih so v rubriko diagnoza vpisovali tudi politične ocene. Sodijo, da so v tej akciji nacisti pobili okrog 20.000 ljudi.⁴⁹

Morilce iz "evtanazijskih" zavodov so nato v dveh ali več skupinah poslali na Poljsko. Tam so v taboriščih Chelmno, Treblinka, Belzec in Sobibor množično ubijali Žide v takoimenovani "akciji Reinhard", ki jo je vodil vodja SS in policije v lublinskem distriktu v vzhodni Poljski, SS-Brigadeführer in generalmajor policije Odilo Globocnik. Iz firerjeve pisarne na Tiergartenstrasse 4 v Berlinu je bilo samo v lublinskem distriktu 92 množičnih morilcev, ki jih je vodil "inšpektor" Christian Wirth. Ko je Himmler po končani "akciji Reinhard" imenoval Globocnika za višjega vodja SS in policije v operacijski coni "Jadransko Primorje" in je ta septembra 1943 prišel v Trst, je z njim ali za njim prišla tudi skupina morilcev z Wirthom na čelu. Svoje morišče si je uredila v tržaški Rižarni in v njenem krematoriju je zgorelo mnogo trupel protifašistov raznih narodnosti.⁵⁰

Usodo nacističnih morilcev iz lažne evtanazije; posebno še zdravnikov, lepo prikazuje dr. Kaul v svoji knjigi. Čim bolj se je odmikal vojni čas, tem bolj jim je prizanašalo pravosodje Zvezne republike Nemčije.

2. Nacistični "evtanazijski" zavod Hartheim pri Linzu

Nacistično ubijanje duševnih bolnikov in telesno onemoglih ljudi je v letu 1940 zajelo tudi vse zasedene avstrijske pokrajine, ki jih je Hitler imel za sestavni del nemškega rajha. Med "evtanazijskimi" zavodi smo v prejšnjem poglavju navedli tudi Hartheim pri Linzu na Donavi in ta "deželni zavode je bil morišče za duševne bolnike in telesno onemogle ljudi iz avstrijskih in v letu 1941 tudi iz zasedenih slovenskih pokrajin ter verjetno tudi iz Češke. V gradu, ki ga ohranjene listine prvič omenjajo leta 878, je t. i. "zgornejavstrijsko deželno dobrodavno društvo" uredilo zavod za hudo poškodovane otroke, ki so jih negovale sestre sv. Vincenca Pavelskega. Februarja 1939 so nacisti razpustili društvo in zaplenili njegovo imetje, s katerim se je okoristila nacistična stranka. Spomladi 1940 je grad prevzela zgornjeavstrijska deželna uprava v Linzu, in sicer za "skrbstvene namene". Ko so otroke (bilo jih je okrog 200) preselili drugam, so začeli grad preurejati v morišče, tj. graditi morilske naprave in krematorije za sežiganje trupel. Grad ima obliko kvadrata in njegovi prostori obdajajo notranje dvorišče. Lepo, štirioglato arkadno dvorišče so do 1. nadstropja obdali z deskami, za katerimi so bili pritlični prostori, določeni za množično ubijanje ljudi in sežiganje njihovih trupel. V prostorih desno od glavnih vhodnih vrat na severni strani gradu je bila soba za stražo, za njo pa prostor za manjšim krematorijem, za njim mrtvašnica in za njo prostor s plinsko celico, ki je imela tla in stene obdane z rdečimi ploščicami. Za plinsko celico je bila v oglu gradu sprejemnica. Vsi ti prostori so zavzemali približno eno tretjino pritličja, medtem ko so bila v prostorih levo od vhodnih vrat kuhinja, skladišča, delavnice, slačilnica itd. Podatki o številu krematorijev se ne ujemajo, nekateri viri navajajo dve in drugi celo štiri peči. Če sta bili dve peči, potem je manjša bila v notranjosti in večja na dvorišču. Žrtev pa niso pripeljali v notranjost gradu skozi glavna vrata, temveč skozi

⁴⁹ Dörner, n. d., str. 145–146; Mitscherlich-Mielke, n. d., str. 247–259.

⁵⁰ O Wirthovem zločinskem delu na Poljskem in v Trstu ter o njegovi smrti v partizanskem napadu 26. 5. 1944 glej mojo razpravo: Satan, njegovo dela in smrt, objavljeno v reviji Borec, XXVI/1974, št. 3, str. 139–148, št. 4, str. 205–219, št. 5, str. 275–286, št. 6/7, str. 375–382.

stranska iz na novo postavljene lesene lope za avtobuse. Od tam so jih peljali skozi prehod na notranje dvorišče, pod arkadami, in nato v sprejemnico, kjer se je začel poslednji del trnove poti žrtev nacistične "evtanazije".⁵¹

Vodja "deželnega zavoda" Hartheim (Landesanstalt Hartheim bei Alkoven) je bil zdravnik dr. Rudolf Lonauer, rojen 9. 1. 1907 v Linzu in dotlej ravnatelj nekaterih zdravstvenih zavodov in seveda tudi esesovski kapetan. Baje je 5. maja 1945 storil samomor. Njegov namestnik je bil zdravnik dr. Georg Renno. Ta je še leta 1970 živel kot zdravnik v Zvezni republiki Nemčiji in so v Frankfurtu na Maini ustavili sodno obravnavo proti njemu zaradi zločinov v Hartheimu. Vodja uprave pa je bil v letih 1940 in 1941 nekdanji avstrijski in nato nemški kriminalni uradnik dr. Franz Stangl, pozneje vodja zloglasnega uničevalnega taborišča Treblinka na Poljskem in po letu 1943 vodja ene od skupin: "akcija Reinhard" v Vidmu (Udine). Leta 1948 je pobegnil iz avstrijskih zaporov čez Sirijo v Brazilijo. 27. 2. 1967 so ga ujeli v San Paulu in izročili sodnim organom Zvezne republike Nemčije, ki so ga leta 1970 obsodili na dosmrtno ječo.⁵² Leta 1971 je umrl v ječi.

Ko so avtobusi – po nekaterih podatkih je imel zavod tri avtobuse – pripeljali žrtve do gradu, so morali počakati pred zunanjimi vrati na vzhodni strani gradu, kjer je z velikimi črkami pisalo "Erholungsheim", tj. okrevališče. Včasih so morali počakati nekaj minut, da so odprli vrata. Nato je zapeljal avtobus okrog južne strani gradu in izginil v leseni lopi, ki so jo postavili ob vratih na zahodni strani gradu. Žrtve so morale izstopiti, in iti skozi prehod na arkadni hodnik na notranjem dvorišču. Ta hodnik je bil obit z deskami, ki so onemogočale pogled na dvorišče, tj. na velik kup koksa in na večji krematorij. Vse žrtve so se morale sleči kot da bi šle v kopalnico in oditi v sprejemnico, kjer je bila v kotu postavljena fotografska celica. (Tu je sedaj spominska soba.) Od tam so žrtve odšle na desno v "kopalnico", tj. plinsko celico, kjer so jih usmrtili in nato njihova trupla sežgali; v dveh krematorijih. Domačini pripovedujejo, da so včasih avtobusi trikrat ali štirikrat na dan pripeljali žrtve. Včasih so jih pripeljali iz vlaka, ki pa so ga ustavili zunaj železniške postaje in žrtve pripeljali v grad v glavnem ponoči. Ostanke kosti so spravljali na kup na vzhodni strani gradu in jih z vozičkom odvažali v bližnjo Donavo, pozneje pa tudi v reko Traun.

Natančno število v Hartheimu ubitih duševnih bolnikov in telesno onemoglih ljudi ni znano. Nekateri sodijo, da so jih ubili okrog 12.000 in nato še okrog 8.000 jetnikov iz bližnjega koncentracijskega taborišča Mauthausen, in sicer od avgusta 1941 do poletja 1942 in od aprila do decembra 1944 v okviru t. i. "akcije 14 f 13". Pisali so celo o 400.000 ali milijonu žrtev, kar pa je daleč, daleč pretirano. Večina pa sodi, da so v Hartheimu ubili skupno okoli 30.000 ljudi.⁵³ Med žrtvami so bili tudi Slovenci, in sicer tako v okviru akcije "T 4" kot tudi "14 f 130".

Podobno kot v nemških pokrajinah je imela nacistična "evtanazija" tudi v avstrijskih deželah neugoden odmev in je vznemirila ljudi. To se je tudi tam izražalo v poročilih

51 Florian Zehethofer, Die Vernichtung "lebensunwerten" Lebens im Schloss Hartheim, 1938–1945, dipl. naloga, strojepis. (navajam: Zehethofer). Zahvaljujem se sekretarju Dokumentacijskega arhiva avstrijskega odporniškega gibanja na Dunaju prof. dr. Herbertu Steinerju in njegovemu sodelavcu Herbertu Exenbergerju, da sta mi ljubezljivo posredovala to diplomsko delo in nekaj drugega gradiva za to poglavje moje razprave.

52 Hans Marsalek, Die Geschichte des Konzentrationslager Mauthausen. Dokumentation. Wien 1974, str. 162–163. (navajam: Marsalek). O F. Stanglu glej tudi T. Ferenc, Satan, njegovo delo in smrt. Borec XVII/1974, št. 6/7, str. 376–377. Časnik "Volkstimme" je 21. 2. 1964 pisal, da je bil prvi komandant morilskih naprav v Hartheimu policijski kapetan Christian Wirth in da sta se v Hartheimu "izsolala" namestnik komandanta taborišča Sobibor G. Wagner in namestnik komandanta taborišča Treblinka F. Stangl. (Zehethofer, n. d., str. 30–31.)

53 Zehethofer, n. d., str. 44–45; Marsalek, n. d.

deželnih pravosodnih organov. V Welsu pri Linzu je tamkajšnji javni tožilec pri dežel- nem sodišču začel poizvedbeni postopek za ugotovitev verodostojnosti navedbe vzroka smrti pri nekem ubitem duševnem bolniku, vendar so iz Berlina ta postopek ustavili.⁵⁴ Generalni javni tožilec v Gradcu dr. Meissner je jeseni 1940 v svojih poročilih pravo- sodnemu ministrstvu večkrat omenil veliko vznemirjenje ljudi na Štajerskem in Koroškem zaradi množičnega ubijanja duševnih bolnikov in telesno onemoglih ljudi. Dne 29. septembra 1940 je pisal: "Tajna ubijanja, ki, ne ostanejo tajna, in ne morejo ostati tajna, omajajo zaupanje v pravno varnost; vsak si mora postaviti vprašanje, kje so meje takšnih ubijanj, vprašanje: Ali tudi jaz ne pridem na vrsto? In kaj se danes dogaja iz najčistejšega idealizma,⁵⁵ se lahko jutri zlorabi v nečistih rokah."⁵⁶ Kljub temu, da je državni namestnik za Štajersko dr. Sigfried Uiberreither dr. Meissnerju pojasnil "evtana- zijske ukrepe, je ta še naprej opozarjal ministrstvo za pravosodje na neugoden odmev teh ukrepov in jih z gestapovskimi usmrtitvami ljudi brez sodb povezoval v celoto. Dne 24. novembra 1940 je npr. pisal: "Danes ljudstvo vidi, da gre za usmrtitve, ki jih ne utemeljuje noben zakon, in da kljub temu sodne oblasti ne store ničesar. Zaradi tega trpita ugled in čast sodnikov in tožilcev, osumljeni so samovolje, pravosodje pa je zlo- glasna obrt z več dozdevnega prava kot pa ga je nekoč imel krvnik. Vsa zagotovila za pravičnost sodniških odločitev se zdijo kot prevara ..."⁵⁷

O neugodnem odmevu ubijanja duševnih bolnikov in telesno onemoglih ljudi na Štajerskem in Koroškem je poročal tudi predsednik višjega deželnega sodišča v Gradcu dr. Meldt. Dne 1. septembra 1941 je pisal: "Letos pozimi so tako na Koroškem kot na Štajerskem krožile različne govorice o odstranitvi duševnih bolnikov. Te so se krepile zaradi nepotrebnih opomb zdravnikov v zavodih, naj svojci vzamejo obolele osebe iz zavodov, zaradi napak pri izvajanju teh akcij, npr. pošiljke dveh žar ali sporočila o smrti pred usmrtitvijo in zaradi propagande, ki prav gotovo izhaja iz klerikalnega vpliva. Te govorice pa so se v zadnjih mesecih polegale in so do danes pač tudi zaradi najnovejših vojnih dogodkov zelo utihnile."⁵⁸ Naj dodam, da so govorice prenehale tudi zato, ker so takrat nacisti že končali svojo "evtanazijo" odraslih duševnih bolnikov in telesno one- moglih ljudi.

3. Nacistična "evtanazija" v Sloveniji

Šest tednov po nemški zasedbi slovenske Štajerske je Marburger Zeitung objavil no- vico, katere začetek se je glasil takole: "Včeraj je v spremstvu gauleiterja in državnega namestnika dr. Uiberreitherja prispel iz Gradca v Maribor državni zdravstveni vodja dr. Conti". Pisal je še, da je po ogledu mesta obiskal mariborski zdravstveni urad in bol- nišnico, zdravilišče v Rogaški Slatini, zdravstveni urad in bolnišnico v Celju, Rimske Toplice in Laško ter se prek Maribora vrnil v Gradec. In na koncu novice je pisalo takole: "Obisk državnega zdravstvenega vodja dr. Contija v Spodnji Štajerski lahko označimo za pomemben dogodek na področju zdravstva. Prelomni dosežki nemške zdravstvene službe so znani preko meja velikega nemškega rajha in bodo sedaj tudi v Spodnji Štajerski učinkovali v korist vsega prebivalstva."⁵⁹

Dan prej je dr. Conti prispel iz Berlina v Gradec in je imel razgovor s političnimi in

⁵⁴ Gruchmann, n. d., str. 262.

⁵⁵ Kakšna utvara ali sprenevedanje! – op T. F.

⁵⁶ Gruchmann, n. d., str. 256.

⁵⁷ Gruchmanni n. d., str. 255–256.

⁵⁸ Bundesarchiv Koblenz, fond državnega ministrstva za pravosodje, R 22/3365, poročila predsednika viš- jega deželnega sodišča in generalnega tožilca v Gradcu.

⁵⁹ Marburger Zeitung, 20. V. 1941.

oblastnimi funkcionarji Štajerske.⁶⁰ Ne vemo, kaj so razpravljali v Gradcu in Mariboru, morda tudi o "evtanaziji", saj se ta obisk časovno začudo ujema z njenim začetkom v slovenski Štajerski.

Nacistična "evtanazija" v Sloveniji je prizadela umsko bolne in telesno onemogle ljudi iz petih zavodov: umobolnice Novo Celje, hiralnice Vojnik pri Celju, hiralnice Medlog pri Celju, hiralnice Slovenske Konjice, hiralnice Ptuj in hiralnice Muretinci pri Ptuj. Drugih zavodov v zasedenih slovenskih predelih iz sedaj še ne povsem znanih razlogov ni zajela.

Pred nemško zasedbo slovenske Štajerske je bilo v umobolnici Novo Celje, ki jo je od leta 1939 dalje vodil upravnik dr. Alfred Fischer, zdravnik iz Žalca, okoli 450 bolnikov.⁶¹ Poleg dr. Fischerja sta bila v zavodu zaposlena kot zdravnika tudi dr. Danilo Tomažič in, dr. Peter Držaj. Dr. Fischer, ki so mu okupacijske oblasti zaupale nadaljnje vodenje zavoda, je kmalu po nemški zasedbi odpustil iz bolnišnice v domačo oskrbo okrog 50 bolnikov, tako da jih je nato ostalo v bolnišnici okrog 400. Za odpust je bilo določenih še več bolnikov, predvsem lažjih, pa so se jih svojci branili vzeti domov. V prvi polovici maja 1941 so verjetno iz Berlina zahtevali od uprave bolnišnice Novo Celje sezname bolnikov, na katerih so morali v nemščini opisati tudi bolnikovo bolezensko stanje. Ni znano, ali so nato ti sezname ostali v upravi bolnišnice ali pa jih je ta morala poslati v Berlin; verjetno bo držalo slednje, saj je takšna bila splošna praksa pri nacistični "evtanaziji".

Okrog 25. maja 1941 je prišla v umobolnico Novo Celje zdravniška ko-misija, ki so jo poslali iz Berlina. Vodil jo je dr. Renno; s komisijo je prišlo tudi več zdravniških moči. Ko je prišla v zavod, je začela pregledovati bolnike. Čez nekaj dni (po nekaterih podatkih naj bi to bilo šele okrog 9. junija 1941, kar pa ne drži) je dobila v pomoč še nekaj ljudi, med katerimi sta bila zdravnika dr. Begusch in dr. Sorger (v uniformi) ter zaščitna sestra Helena Linhardt, vsi trije iz umobolnice Feldhof pri Gradcu. Ta komisija je pregledala umobolne v umobolnici Novo Celje ter onemogle v hiralnicah Medlog in Vojnik. V obeh hiralnicah je pregledala predvsem tiste, ki so bili duševno zaostali ali ki so bolehalo za lažjimi duševnimi boleznimi. Po nekaterih podatkih naj bi komisija ostala v Novem Celju kar 14–20 dni, kar pa ni zanesljivo.⁶²

Očividci tega pregleda so po vojni izjavili, da je npr. 25. maja 1941 v lekarniških prostorih umobolnice bolnike pregledoval dr. Sorger skupaj z nekim drugim zdravnikom, prisoten pa je bil tudi upravnik bolnišnice dr. Fischer. O tem, kam bodo poslali kakšnega bolnika, sta odločala zdravnika in pri tem včasih vprašala upravnika o bolnikovem zdravstvenem stanju. Člani komisije so si v seznamu pregledanih bolnikov delali neke znake, in sicer za tiste, ki so jih določili, da jih odpeljejo v evtanazijski zavod, križec, za tiste, pri katerih si niso bili na jasnem glede stopnje bolezni, pa vprašanje ali pomišljaje; po drugih podatkih pa naj bi imena večine bolnikov zaznamovali s križcem v krogu, nekatera pa le s krogom.⁶³ Kaže torej, da je komisija delila bolnike v tri sku-

⁶⁰ Marburger Zeitung, 19. V. 1941.

⁶¹ Dr. Alfred Fischer je bil rojen 1907 v Žalcu in je bil pred vojno zagrizen nacist. Od poletja 1941 do konca vojne je delal v zdravstvenem domu v Žalcu in se po nemških porazih v vojni politično "ohlajeval". Po vojni je pobegnil in živi baje v Argentini (Podatki I. Jurčeca iz Celja, ki se mu za prijazno uslugo lepo zahvaljujem. Izjava J. Adamiča iz Žalca 14. 7. 1975).

⁶² AS, fond KUZOP, fasc. 16, poročilo komisije 22. XII. 1945; poročilo komisijine podružnice Celje 20. XII. 1945.

⁶³ AS, fond KUZOP, fasc. 16, zapisnik zaslišanja priče dr. Danila Tomažiča 13. 10. 1945; zapisnik zaslišanja priče sestre Dominate Kranjc, nekdanje usmiljene sestre v bolnišnici Novo Celje, 12. 10. 1945; zapisnik zaslišanja prič Franca Vajsa, Martina Beca, Maksa Stromana, Franca Dolžana in Jožeta Kavčiča, nekdanjih bolniških strežnikov in obrtnikov v bolnišnici Novo Celje; zapisnik zaslišanja Antona Ropasa, nekdanjega vodje delovne in zdravstvene terapije v bolnišnici Novo Celje, Petrovče 25. 10. 1945.

pine, in sicer je v prvo skupino določila večino bolnikov, ki jih naj odpeljejo v evtanazijski zavod Hartheim pri Linzu in pomorijo, v drugo tiste, ki jih naj odpeljejo v umobolnico Feldhof pri Gradcu, in v tretjo tiste, ki jih je treba še preveriti in se nato odločiti za vključitev v prvo ali drugo skupino. Po vojni je Franc Vajs, nekdanji bolniški strežnik v bolnišnici Novo Celje, kot priča izpovedal tole:

"Kot strežnik sem moral stati na hodniku in sem videl, kako so posamezne bolnike spuščali v lekarniške prostore. Pregled je kot prvi izvršil dr. Sorger, ki je nato podal svoje mnenje. Nato se je dr. Sorger pri gotovih bolnikih obrnil za mnenje na dr. Fischerja; točno se spominjam nekega 15 letnega fanta, doma iz okolice Velenja, ki je boloval za epilepsijo. Glede tega fanta je dr. Fischer izjavil, da je priden za delo in da nima hudih napadov in da ni pri napadih nasilen. Tega fanta je potem določila komisija za Feldhof in je bil tudi tja prepeljan. Ta fant je potem v Feldhofu naravne smrti umrl. Kolikor sem mogel iz celega poslovanja komisije ugotoviti, so bili določeni za Feldhof bolniki, ki so bili sposobni za delo, oz. taki, ki so bili šele nekaj časa v umobolnici, in pa vojni invalidi."⁶⁴

Iz izjav nekaterih prič bi mogli sklepati, da si je dr. Fischer, ki so ga priče označile za kulturbundovca in petokolonaša, prizadeval rešiti kakšnega bolnika.

Večina bolnikov, tudi tistih, ki jim je komisija imena v seznamu zaznamovala s križcem in jih zapisala bližnji smrti, je bila telesno zdrava in od teh večina ni bila neozdravljivo bolna. Nekdanji vodja delovne in zdravstvene terapije v bolnišnici Novo Celje je po vojni izjavil: "Imel sem približno 70 bolnikov, ki so prav lično izdelovali razne torbice, cekre, servise iz rafije itd., ki so prišli potem tudi na trg."⁶⁵

Po tem pregledu, v katerem so za smrt določili okrog 300 bolnikov, okrog 56 (16 moških in 40 žensk) pa za nadaljnje zdravljenje v bolnišnici Feldhof pri Gradcu, niso iz bolnišnice Novo Celje izpustili več nobenega bolnika. Vsi so čakali v bolnišnici in niso vedeli, kaj jih čaka.

Konec maja in verjetno že v začetku junija 1941 je taista komisija pregledala telesno onemogle ljudi v hiralnicah. Kako je bilo v mestnem zavetišču za onemogle v Medlogu pri Celju, kjer je bilo 20 oskrbovancev, je po vojni izpovedala nekdanja bolniška sestra Terezija Toplak kot priča tole:

"Koncem maja leta 1941. je prišel v mestno zavetišče za onemogle v Medlogu pri Celju nek nemški vojaški zdravnik, čigar imena pa ne vem. Zahteval je, da mu pripeljemo vse bolnike. Izjavil je tudi, da ne potrebuje nikogar, ki bi mu pomagal, ker da jih bo sam pregledoval. Ko je končal s svojim delom, sem zopet šla po bolnike, da bi jih odpeljala. Pri tem sem videla, da je dotični nemški vojaški zdravnik dodal k imenom posameznih bolnikov opombe, in sicer je pri vsakem bolniku, ki je bil določen za transport, napravil tri križce. Izjavil je, da bodo ti bolniki odpeljani na zdravljenje v nek kraj v Nemčijo. Takrat je določil 20 bolnikov za transport... Kmalu po njegovem odhodu so se pričele širiti govornice, da bodo te bolnike odpeljali ne na zdravljenje, pač pa zato, da bi jih pomorili. Vsled tega je zavladal med bolniki velik nemir. Dva izmed bolnikov, določenih za transport, sta vsled tega tudi pobegnila iz doma, ter se nista več vrnila ... Prve dni junija je prišla nato posebna zdravniška komisija, v kateri je bil tudi dotični vojaški zdravnik, ki je prišel prvič. Ta komisija je nato pregledala samo one bolnike, ki so bili prvič določeni za transport. Komisija je ugotovila, da so vsi ti bolniki primerni za prevoz. Ker sta dva bolnika, kot omenjajo, pobegnila, enega pa je nemški zdravnik sam črtal iz seznama, jih je ostalo za prevoz še 17."⁶⁶

⁶⁴ AS, fond KUZOP, fasc. 16, zapisnih zaslišanja priče Franca Vajsa in drugih 10. 10. 1945.

⁶⁵ AS, fond KUZOP, fasc. 16, zaslihanje Antona Ropasa 25. 10. 1945.

⁶⁶ AS, fond KUZOP, fasc. 16, zapisnik zaslišanja priče Terezije Toplak, Medlog 2. 11. 1945.

V hiralnici v Vojniku pri Celju je bilo ob nemški zasedbi slovenske Štajerske 92 oskrbovancev. O njihovem pregledu je po vojni nekdanja usmiljena sestra Heladija Smolič kot priča izjavila tole:

"Ob zasedbi Spodnje Štajerske po okupatorski oblasti sem bila že v domu onemoglih v Vojniku. Kmalu potem so pričele v naš zavod prihajati različne komisije švabskih zdravnikov, ki so onemogle pregledovali in si delali nekake beležke. Predvsem so se zanimali za one, ki so bili duševno zaostali, in to ne glede na starost. Spominjam se, da sem bila ob nekem takem komisijskem pregledu navzoča in sem videla, kako so si člani te komisije zaznamovali bolnike, ki so bili pozneje odpeljani, in sicer je vsak izmed teh bolnikov v spisku dobil znak s križcem. Pri onih, pri katerih pa si niso bili na jasnem glede stadija bolezni, pa so pristavili vprašaje ali pomišljaje. Kdo in od kod so bili ti zdravniki, ne vem, glavno besedo je imel neki mlad človek, in kakor mi je pravila sestra Dominata [Kranjc – op. p.], je bil eden izmed zdravnikov, ki je pri nas pregledoval bolnike, tudi v Novem Celju."⁶⁷

V hiralnicah v Ptujju in Muretincih je bilo po nemški zasedbi, ko je vodstvo teh zavodov prevzel Karl Matl iz Gradca, okrog 140 oskrbovancev. Že 9. aprila je v hiralnico v Muretincih prispel s svojim štabom neki nemški general, in ko so mu povedali, kakšen je to zavod, je nekdo iz njegovega spremstva pripomnil, da se bo to nehalo, ker novih oskrbovancev ne bo, ti pa bodo kmalu pomrli. Nemška civilna uprava si je res prizadevala, da bi čim prej ukinila oba zavoda.

V začetku junija 1941 je prispel v ptujsko hiralnico upravnik umobolnice v Feldhofu pri Gradcu dr. Begusch in sklical komisijo, v kateri so bili poleg njega tudi, Karl Matl ter ptujski zdravnik dr. Wilhelm Blanke in dr. Willi Wessely. Ta komisija je vse oskrbovance ptujске hiralnice razdelila v tri skupine: v prvo je uvrstila tiste, ki so jih nato poslali v Muretince, v drugo tiste, ki so jih nato odpeljali v Vojnik, in v tretjo 58 oseb za "prevoz v Feldhof", kar je pomenilo v smrt. V hiralnici v Muretincih pa je dr. Begusch kar sam, brez komisije, določil 28 oseb za prevoz v Feldhof, in sicer tako, da je šel skozi sobe in s prstom pokazal na žrtve. Tudi od tistih, ki so jih prepeljali v Vojnik, so jih tam nekaj določili za smrt.⁶⁸

Od pregleda bolnikov in onemoglih v navedenih zavodih do odvoza posebej zaznamovanih za smrt ni minilo mnogo časa. Brž ko je komisija v seznamih zaznamovala bolnike in onemogle za smrt, je moralo strežno osebje žrtve posebej zaznamovati z nekimi številkami, in sicer deloma na levi roki in deloma na hrbtu.⁶⁹ Zanimiva je o tem izpoved Dominante Kranjc iz umobolnice Novo Celje:

"Nekaj dni nato so prišli neki švabski strežniki, ki so čakali na prevoz bolnikov. Takrat je bilo določeno, da dobijo bolniki, ki ne pridejo v Feldhof, številke, in sicer so jim mislili prvotno številke z obližem pritrčiti na roke, in sicer tako, da so kar številko napisali na obliž. Ker pa bi bila dana možnost, da bi si bolniki te številke odstranili, so določili, da jim pritrtdijo številke na hrbet v medplečje. To so delali omenjeni švabski strežniki. Ko sem enega strežnika vprašala, zakaj devajo bolnikom številke in pri tem pripomnila, da so nekateri še toliko pri razumu, da lahko izpovedo glede svoje osebe personalne podatke, mi je dotični strežnik odgovoril: "S temi ne bomo imeli nobenega posla več."⁷⁰

67 AS, fond, KUZOP, fasc. 16, zapisnik, zaslišanja priče Heladije Smolič, Vojnik 12. 10. 1945.

68 AS, fond KUZOP, fasc. 3, prijava komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev.

69 AS, fond, KUZOP, fasc. 16, poročilo okrajnega narodnoosvobodilnega odbora Slovenske Konjice 23. 10. 1945. Ta podatek je temu dala nekdanja oskrbnica-prednica sirotišnice Lamprechtinum v Slov. Konjicah Sidonija Peterca.

70 AS, fond KUZOP, fasc. 16, zapisnik zaslišanja priče D. Kranjc, Vojnik 12. 10. 1945.

V noči na 9. junij 1941 se je v slovensko Štajersko pripeljalo večje število praznih avtobusov, ki jih je upravljala t. i. "splošnokoristna družba z o. j. za prevoz bolnikov." V umobolnico Novo Celje se jih je pripeljalo 13, v hiralnico v Vojniku 5, v hiralnico v Medlogu 1 in v hiralnico v Muretincih pri Ptuj 5 avtobusov. Strežno osebje, ki se je pripeljalo z avtobusi, je bilo v civilnih oblekah, na njihovih prstih pa so nekateri opazili srebrne prstane z mrtvaško glavo, kar pomeni, da so bili esesovci. Skoraj gotovo so bili iz morilskega oddelka, ki ga je za vse evtanazijske zavode vodil poročnik Christian Wirth. V umobolnici Novo Celje so na 12 avtobusov naložili okrog 390 bolnikov, določenih za usmritev v Hartheimu pri Linzu, v trinajsti avtobus pa so strpali 56 bolnikov, določenih za prevoz v umobolnico Feldhof pri Gradcu za nadaljnje zdravljenje. Umobolnico v Novem Celju so nacisti namreč ukinili še tisti mesec in v njej uredili bolnišnico za esesovce Bolniki niso smeli s seboj vzeti ničesar. Malenkosti, ki so jih imeli v bolnišnici, tj. obleko in perilo, so jim odpeljali posebej. Vrednostne stvari, kakor ure, prstane, uhane, denar in drugo pa so strežniki, ki so se čez nekaj dni vrnil, odpeljali za žrtvami, verjetno v Hartheim pri Linzu. Neka priča je slišala, kako so bolniki, ki so jih nalagali na avtobuse, delali opazke, češ kaj bodo z njimi, saj so presuhi, da bi iz njihovih trupel izdelovali milo in podobno.⁷¹ Strežno osebje, ki se je pripeljalo iz Hartheima, je bilo z bolniki in onemoglimi zelo surovo. Ko so v Vojniku hotele usmiljene sestre bolnikom in onemoglim popraviti in urediti sedeže oziroma ležišča v avtobusih, so jih nemški strežniki kratko malo odpravili s kretnjami, ki so dale razumeti, da se, za te ljudi itak ne bodo več brigali in da jih bodo odpeljali v neko negotovost ne pa zato, da bi jim izboljšali postrežbo. "Švabski strežniki so dali s svojimi izjavami razumeti, da bodo onemogle kratko malo uničili."⁷² V hiralnici Medlog pri Celju so bili bolniki "večinoma vsi zelo nervozni in niso hoteli iti v pripravljeni avtobus, tako, da so morali strežniki nekatere s silo odpeljati v avtobus."⁷³

Nekateri svojci so še tisti dan izvedeli, da bodo bolnike odpeljali iz bolnišnice in hiralnic. Neka mati iz Braslovč je takoj pohitela v Nova Celje, da bi hitro odpeljala svojega sedemnajstletnega sina domov, vendar ni uspela. Videla je le, kako so ga odpeljali z avtobusom.⁷⁴ Neki oče pa je v Slovenskih Konjicah, kjer so ustavili avtobus, da so vanj orožniki pripeljali tri bolnike iz tamkajšnje hiralnice Lamprechtinum, v avtobusu videl tudi svojega tridesetletnega sina, ki so ga peljali iz Novega Celja v Hartheim.⁷⁵

Tistega dne, 9. junija 1941, je 23 avtobusov odpeljalo na železniško postajo Špilje (Spielfeld) okrog 583 žrtev nacistične "evtanazije", 1 avtobus pa je tudi tisti dan ali pa čez dan ali dva odpeljal bolnike v Feldhof pri Gradcu. Tja so morali kmalu tudi zdravniki in nekateri drugi do tedaj zaposleni v Novem Celju.⁷⁶ V Špilju je žrtve čakal poseben vlak, sestavljen iz osebnih vagonov, ki jih je odpeljal proti železniški postaji Schwarzwald pri Linzu. Tistih nekaj slovenskih strežnikov, ki so bolne in onemogle smeli spremljati do Špilja, se je od tam vrnilo v Novo Celje. Z železniške postaje Schwarzwald so žrtve prepeljali v t. i. deželni zavod Hartheim. Nekdanji bolniški strežnik Franc Vajs je kot priča po vojni izpovedal, da je imel priliko v Feldhofu govoriti z osebjem v Feldhofu, ki je govorilo z bolniki, ki so prišli iz Schwarzwalda. Ti so pri-

⁷¹ AS, fond KUZOP, fasc. 16, zapisnik zaslišanja priče D. Kranjc, Vojnik 12. 10. 1945.

⁷² AS, fond KUZOP, fasc. 16, zapisnik zaslišanja priče H. Smolič, Vojnik 12. 10. 1945.

⁷³ AS, fond KUZOP, fasc. 16, zapisnik zaslišanja priče T. Toplak, Medlog 2. 11. 1945.

⁷⁴ AS, fond KUZOP, fasc. 16, zapisnik zaslišanja priče J. J., Braslovče 28. 10. 1945.

⁷⁵ AS, fond KUZOP, fasc. 16, zapisnik zaslišanja priče A. E., Konjice 21. 10. 1945. "Šele potem, ko so nekoga dneva peljali z avtomobili umobolne skozi Konjice, sem videl mojega sina, ko je bil tudi med umobolnimi. Kam so jih peljali, jaz ne vem."

⁷⁶ AS, fond KUZOP, fasc. 16, zapisnik zaslišanja priče dr. D. Tomažiča, Ljubljana 13., 10. in 6. 12. 1945; zapisnik zaslišanja Franca Vajsa in drugih; Novo Celje 10. 10. 1945.

povedovali, da so iz Schwarzwalda prevažali v zaprtih avtomobilih bolnike v Hartheim. Ko so prišli v Hartheim, so jih spravili v neko dvorano, kjer so se morali bolniki sleči, češ, da bodo kopani. Tisti bolnik, ki je to izpričal, pa je bil medtem ko bi se morali sleči, poklican pred neko komisijo, ki ga je zopet napotila iz Hartheima nazaj in se je pripeljal z istim avtomobilom nazaj v Schwarzwald, od koder je bil izpuščen na svoj dom v bližini Gradca.⁷⁷

Približno tako kot je Francu Vajsu o uničenju bolnikov pripovedoval neki očividec, ki bi tudi sam kmalu postal žrtev nacistične "evtanazije", so v Hartheimu nacisti storili z duševnimi bolniki in telesno onemoglimi ljudmi iz slovenske Štajerske. Svojci žrtev nekaj časa niso vedeli, kaj se je zgodilo z njimi, mislili so pač, da so jih le prepeljali v bolnišnico za duševne bolezni Feldhof pri Gradcu. Spraševali so upravo te bolnišnice, vendar jim je ta odgovarjala "da bolnik ni bil prepeljan v umobolnico Feldhof, ampak v umobolnico Hartheim (Niederhardt) v Avstriji."⁷⁸ Nekateri so nato poizvedovali za svojci v Hartheimu, od koder so dobili sporočilo, da so bili svojci prepeljani tja na temelju navodil državnega komisarja za državno obrambo in da jih ni dovoljeno obiskovati in da uprava zavoda ne bo odgovarjala niti na pismena niti na telefonska vprašanja.⁷⁹

Ta odgovor je bil za vse enak, razen naslova prejemnika in imena ter sorodstvenega stanja žrtve. Glasil se je takole:

"Sporočamo Vam, da je bila Vaša hči Theresia Skoberne na temelju ministrske odredbe po navodilih gospoda komisarja za državno obrambo prepeljana v naš zavod.

Iz razlogov, ki so v zvezi z državno obrambo, niso dovoljeni obiski in iz enakega razloga ni telefonskih informacij.

Če bi prišlo do morebitnih sprememb glede stanja pacienta(ke) ali glede odrejene zapore obiskov, bomo to čim prej sporočili. Več dela, ki nam ga je povzročil in naložil ta ukrep, nas sili, da Vas vljudno prosimo, da več ne sprašujete."⁸⁰

V drugi polovici junija 1941 pa so svojci žrtev že dobili pismena uradna obvestila o smrti, ki jih je podpisal neki Sefer. Obvestilom so bile priložene kopije mrliških listov s podpisom Stauda. Čeprav so bila ta sporočila enaka razen prvega odstavka, je bilo napisano vsako posebej s pisalnim strojem. Sporočila se glasijo:

"Obžalujemo, da Vam moramo sporočiti, da je bolnik Mihael Teras danes umrl zaradi vnetja srednjega ušesa in sinusne tromboze. Premestitev v naš zavod pomeni vojni ukrep in je bila iz vzrokov, ki so v zvezi z državno obrambo.

Ker je naš zavod samo prehodni zavod za tiste bolnike, ki so določeni za drugi zavod v naši okolici, ter so, tukaj izrecno samo za ugotovitev nosilcev bacilov, ki so kot je znano, vedno pri takšnih bolnikih, je pristojna krajevna policijska uprava Hartheim zato, da bi onemogočila izbruh in prenašanje nalezljivih bolezni, sporazumno s pristojnimi uradi, odredila daljnosežne zaščitne ukrepe in je po 22. členu odredbe o zatiranju nalezljivih bolezni odredila upepelitev trupla in razkuženje zapuščine. V tem primeru ni potrebna izjava o soglasju sorodnikov itd.

Zapuščina, ki je bila v neposredni lasti umrlega, ostane po razkuženju tukaj, ker v prvi vrsti služi za nadomestilo za tistega, ki plača stroške bivanja v zavodu.

Ob tej priliki se Vas dovoljemo opozoriti na to, da se poškodbe zapuščine, ki nastanejo pri razkuženju, zaradi močnih sredstev, šestokrat ne dajo preprečiti in pogostokrat tako pošiljanje kakor tudi posredovanje odločbe o izročitvi zapuščine vzamejo

⁷⁷ AS, fond KUZOP, fasc. 16, zapisnik zaslišanja prič F. Vajsa, Novo Celje, 10. 10. 1945.

⁷⁸ AS, fond KUZOP, fasc. 16, zapisnik zaslišanja prič dr. D. Tomažiča, Ljubljana 13. 10. 1945.

⁷⁹ AS, fond KUZOP, fasc. 16, poročilo komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo, podružnica za severovzhodno Slovenijo v Mariboru, ekspozitura Celje 20. 12. 1945.

⁸⁰ AS, fond KUZOP, fasc. 16, gradivo o žrtvi Tereziji Skoberne iz Mišidola pri Jurkloštru.

več časa in povzročajo več stroškov, kakor pa je to vredno. Zato Vam predlagamo, da se odredite zapuščini, tako da bi jo mi v primeru poškodbe dali na voljo nacionalno-socialistični dobrodelni organizaciji,

V drugem primeru pa brez sodnega sklepa plačniku stroškov.

Če želite žaro pokopati na nekem določenem pokopališču – izročitev je brezplačna, Vas prosimo, da nam to sporočite in pošljete izjavo o soglasju pristojne pokopališke uprave. Če pa nam le-te v teku 14 dni ne pošljete, bomo dali žaro pokopati drugje; mi bomo tudi menili, da se odrekate zapuščini, če v enakem času o tem ne bomo dobili od Vas nobenega sporočila.

Prilagamo dva mrliška lista, za morebitno predložitev pristojnim oblastem.⁸¹

Besedila sporočil so v Hartheimu večidel napisali po enem vzorcu, seveda razen začetka. Tu in tam so dodali kak stavek, v nekem pismu npr. to, da so morali obleko uničiti zaradi ponesnažitve. Pri nekaterih sporočilih so izpustili odstavke o zapuščini.

V sporočilih o smrti bolnikov v t. i. deželnem zavodu Hartheim pri Linzu so kot datum smrti navedeni dnevi od 20. junija do 2. julija 1941, in sicer v zgodnjih jutranjih urah, kot vzrok smrti pa možganska kap, epilepsija, gripa in sepsa, akutno vnetje ledvic, pljučnica, griža, furnukuloza, abces na licu, zlom in embolija, vnetje srednjega ušesa in sinusna tromboza.⁸² Svojci nekaterih usmrčenih bolnikov so po prejemu sporočila o smrti res zahtevali žaro z njihovim pepelom in so jo tudi dobili.⁸³ V nekem primeru je uprava t. i. deželnega zavoda Hartheim razmeroma pozno, šele 24. septembra 1941, sporočila svojcem o smrti, češ da ji ni bil znan naslov. Povedala je, da so žaro izročili novemu žarnemu pokopališču v Steyru in jo pokopali v skupni niši št. 1.⁸⁴ Po vojni so svojci nekaterih žrtev nacistične "evtanazije" izjavljali, da iz Hartheima niso dobili nobenega sporočila o smrti svojega sorodnika.

Svojci žrtev dolgo časa niso vedeli nič zanesljivega o tem, kako so umrli njihovi sorodniki. Na območjih, kjer je bilo več žrtev nacistične "evtanazije", so svojci ugotavljali skupno usodo, tj. hitro smrt bolnikov in onemoglih, in enakost sporočil o smrti. Začeli se je bojazen, da so umrli naravne smrti in misliti, da so jih nacisti pokončali s silo. Širila se je bojazen, da se utegne tako zgoditi z vsemi umobolnimi in onemoglimi, zlasti pa s tistimi, ki so bili v umobolnici v Feldhofu pri Gradcu. Vendar je bilo nacistične evtanazije na Slovenskem kmalu konec.

Verjetno je Hitlerjev ukaz, naj prenehajo z evtanazijo, ko je Nemčija že začela vojno proti Sovjetski zvezi, imel za posledico to, da nacisti niso izvedli "evtanazije" na Gorenjskem. Nekaj dni potem, ko so v Hartheim odpeljali žrtve iz slovenske Štajerske, je v Maribor (12. junija) in Bled (14. junija) prispel vodja firerjeve pisarne Philip Bouhler in v njegovem spremstvu so bili tudi Viktor Brack, Hederich in Blankenburg, torej tisti, ki so bili zadolženi za organizacijo in izvajanje nacistične "evtanazije". Časopisi so sicer pisali, da njihov obisk velja obravnavi vprašanj šolske in izobrazbene literature. Verjetno pa smerno domnevati, da so prišli tja predvsem zaradi "evtanazije" ali tudi zaradi nje.⁸⁵ Je pa nemški okupator tisti čas poslal v smrt "starejše in bolne obsojenke z

⁸¹ AS, fond KUZOP, fasc. 16, sporočila deželnega zavoda Hartheim o smrti posameznih bolnikov iz slovenske Štajerske.

⁸² Prav tam.

⁸³ AS, fond KUZOP, fasc. 16, izjava J. Jug iz Braslovč 28. 10. 1945, izjava M. Žmavc iz Šoštanja 22. 11. 1945; izjava A. Skornšek iz Gaberk pri Šoštanju 16. 11. 1945; izjava E. Kušnik iz Šoštanja 3. 11. 1945; izjava kraj. pov. NM Braslovče za S. Vaceja iz Orle vasi 30. 10. 1945.

⁸⁴ AS, fond KUZOP, fasc. 16, sporočilo o smrti F. Benetek, 24. 9. 1941; sporočilo o smrti Marije Koštomaj 7. 7. 1941.

⁸⁵ Marburger Zeitung 12. 6. 1941, Kärntner Grenzruf 17. 6. 1941. Medtem ko je Marburger Zeitung govoril samo o Bouhlerjevem obisku, je Kärntner Grenzruf navedel imena štirih obiskovalcev z Bleda, vendar je namesto Blankenburg verjetno po pomoti zapisal kot Flankenburg.

daljšimi zapornimi kaznimi ter duševno več ali manj defektne" iz ženske kaznilnice v Begunjah na Gorenjskem.⁸⁶ Ker nacisti niso mogli izvesti "evtanazije" na Gorenjskem, so nekaj duševnih bolnikov priključili k transportu slovenskih izgnancev, ki jih je odpeljal v Srbijo.⁸⁷

Svojci žrtev nacistične evtanazije v Sloveniji so šele nekaj mesecev po osvoboditvi zanesljivo zvedeli, da so njihovi sorodniki umrli nasilne smrti. Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo, podružnica za severovzhodno Slovenijo v Mariboru in njena izpostava v Celju sta šele oktobra 1945 začeli zbirati gradivo o nacistični "evtanaziji" v Sloveniji.⁸⁸ Spraševali sta svojce žrtev, osebe nekdanje umobolnice Novo Celje in hiralnic v Vojniku, Medlogu, Ptujju in Muretincih ter zbrali nekaj sporočil t. i. deželnega zavoda Hartheim pri Linzu in mrliških listov o smrti bolnih in onemoglih v tem zavodu.⁸⁹ Po tako zbranih podatkih so nastali grobi obrisi temne slike množičnega zločina nemškega okupatorja v Sloveniji nad okrog 583 duševnimi bolniki in telesno onemoglimi in Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo je 22. decembra 1945 o tem izdala posebno objavo.⁹⁰ Oktobra in novembra 1945 zbrano gradivo o nacistični "evtanaziji" v Sloveniji je še vedno edino in najpomembnejše gradivo o tem zločinu nemškega okupatorja na Slovenskem. Celovitejšo podobo o vsej nacistični evtanaziji pa si lahko ustvarimo na temelju gradiva I. procesa pred ameriškim vojaškim sodiščem v Nürnbergu in nekaterih procesov pred zahodnonemškimi porotnimi sodišči (Düsseldorf, Freiburg, Koblenz itd.) ter po literaturi, ki je uporabljala to gradivo.⁹¹

Sklep

Po začetku druge svetovne vojne je Hitler ukazal, naj v Nemčiji in zasedenih deželah začno izvajati "evtanazijo", tj. ubijanje neozdravljivo bolnih in telesno onemoglih ljudi. Za ta sklep so bili odločilni vojnogospodarstveni razlogi in nikakor želja skrajšati neozdravljivo bolnim ljudem njihovo trpljenje. Po nekaterih podatkih naj bi v nacistični evtanaziji usmrtili več kot 70.000 bolnikov in onemoglih, po drugih pa celo več kot 100.000. Opravljali so jo v šestih glavnih in več posebnih "evtanazijskih" zavodih, od katerih je bil Sloveniji najbližji v Hartheimu pri Linzu na Avstrijskem. Organizacijsko so jo vodili iz firerjeve pisarne, strokovno pa iz IV. oddelka notranjega ministrstva v Berlinu, medtem ko so posamezne posle opravljali posebni, za to ustanovljeni oddelki, ki so jih skrili za lažna imena. Neposredni morilci, esesovski policisti, so pozneje svoj morilski posel opravljali na Poljskem in v tržaški rižarni.

Po nemški zasedbi Slovenije aprila 1941 so nacisti maja in junija 1941 izvedli "evtanazijo" nad duševnimi bolniki in telesno onemoglimi tudi v slovenski Štajerski. Dve "strokovni" komisiji, sestavljeni iz nemških in avstrijskih zdravnikov, sta v umobolnici Novo Celje in hiralnicah Medlog, Vojnik, Slovenske Konjice, Ptuj in Muretinci pre-

⁸⁶ Dr. J. Grčar, Mučeniške Begunje, Ljubljana 1961, str. 9.

⁸⁷ Cvetko Kristan: Niso jim prizanesli. Tovariš 1951, str. 222.

⁸⁸ Šele 3. oktobra 1945 je vodja celjske izpostave Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo, podružnica za severovzhodno Slovenijo v Mariboru Mirko Lovrec poslal v Maribor prve podatke o nacistični "evtanaziji" bolnikov iz umobolnice v Novem Celju in predlagal: "Strežno osebje se sklicuje oz. se spominja nekaterih imen prepeljanih bolnikov in bi bilo treba sedaj svojce teh bolnikov zaslišati, da bi se ugotovilo, kolikor je govorca, ki se širi med narodom, da so bili umobolni iz Novega Celja po prevozu v Nemčijo usmrčeni, točna." (AS, fond KUZOP, fasc. 16.)

⁸⁹ Največ zaslišanj in izjav ter dokumentov je bila zbranih oktobra in novembra 1945.

⁹⁰ AS, fond KUZOP, fasc. 16. Glej o tem tudi kratek sestavek nepodpisanega avtorja "Množični umor umobolnikov in hiralcev in zavodov na Štajerskem", (5 str.), AS, fond KUZOP, fasc. 3.

⁹¹ Glej op. 3.

gledali nekaj stotin oseb in jih več kot petsto določili za uničenje. 9. junija 1941 so jih okrog 583 odpeljali v evtanazijski zavod Hartheim pri Linzu na Avstrijskem in jih med 20. junijem 2. julijem 1941 tam pomorili.

Poleg drugih zločincev so pri tem zločinu sodelovali tudi nekateri nemški in avstrijski zdravniki. Zavestno ali slepo, ne glede na načela zdravniške znanosti in etike ter odgovornosti zdravniškega poklica, katerega poglobitna dolžnost naj bi bila reševati in ohranjati človeška življenja, so se ti zdravniki vključili v zločinsko delovanje nemškega fašizma.

Ni še znano, zakaj nacistična evtanazija spomladi 1941 ni v celoti zajela Gorenjske. Verjetno so jo pripravljali, pa jih je prehitel Hitlerjev sklep o njenem prenehanju v začetku poletja 1941.

KONFINACIJE, RACIJE IN INTERNACIJE V LJUBLJANSKI POKRAJINI 1941–1943*

I. Konfiniranje

Policijski ukrep konfinacije je v Italiji uvedel fašistični režim z novim zakonom o javni varnosti št. 1848 z dne 6. novembra 1926, po atentatu na Benita Mussolinija v Bologni 31. 10. 1926. Z njim so odpravili stari zakon iz leta 1889 o prisilnem bivanju. Po novem zakonu je lahko pokrajinska komisija za konfiniranje vsakega antifašista ali sumljivega človeka odstranila iz njegovega bivališča in ga poslala v samotne kraje južne Italije, predvsem na otoke (Favignana, Lampedusa, Lipari, Ponza, Tremiti, Ustica, Ventotene) in mu tam določila prisilno bivanje od enega do petih let. Mnogim so nato v začetku določeno dobo konfinacije kar podaljševali. Ocenjujejo, da je do padca fašizma v Italiji bilo v konfinaciji okoli 13.050 oseb, med njimi 1266 iz Julijske krajine (tudi 17 duhovnikov). Po pobegu nekaterih konfinirancev z Liparov so najbolj "nevarne" internirance nastanili na otokih Ponza, Tremiti in Ventotene. Tiste, ki so se jim zdeli manj nevarni, so konfinirali v samotnih krajih v pokrajinah Basilicata in Kalabrija ter na Abruzzih. Ponekod so morali konfiniranci prebivati v velikih skupnih prostorih, podobnih jetniškim sobam, v katerih so bili zaklenjeni od sedmih zvečer do sedmih zjutraj. Le redkim je bilo dovoljeno bivanje v zasebnih hišah, vendar zato niso mogli prejemati državne pomoči za preživljanje pet lir dnevno. Svobodo gibanja so imeli le podnevi v določenem okolju. Za zmanjšanje stroškov so si konfiniranci uredili lastne menze in na združni osnovi tudi prodajalne in delavnice (oblasti so jih za nekaj časa zaprle zaradi protesta krajevnih trgovcev).

Za Ljubljansko pokrajino imamo prvo omembo o konfinacijah 25. julija 1941 po neki diverzantski akciji na vlak. Po skoraj dvomesečnem dopisovanju med uradom vodje italijanske policije Carminejem Senisejem in visokim komisarjem Emiliom Graziolijem je ta lahko 20. septembra 1941 uvedel "Določbe o varnostnih odredbah proti nevarnim osebam". Še pred njihovo objavo v Službenem listu za Ljubljansko pokrajino in zlasti po njej so policijski in karabinjerski uradi na kvestorjev poziv z dne 5. avgusta 1941 pošiljali policijski komisiji, ki jo je vodil podprefekt Edoardo Bisia in za njim podprefekt Pietro David, svoje predloge za konfiniranje Slovencev. Sodeč po ohranjenih prijavih v arhivskih fondih ljubljanske kvesture in karabinjerske skupine, je bilo v letu 1941 okoli 400 prijav in v letu 1942 okoli 250 prijav. Za mnoge prijavljene niso imeli nobenih podatkov o njihovi protiokupatorski dejavnosti, so le sumili, da bi glede na svoj poklic in ugled lahko škodovali fašistični Italiji. Vemo, da komisija ni upoštevala vseh prijav, npr. za bivšega člana konzulte Ivana Puclja, ne vemo pa, koliko oseb je res poslala v t.i. kolonije za konfinacijo. Ohranjenih je nekaj seznamov z imeni poslanih, npr. 18. aprila 27 oseb, 1. julija (IV. seznam) 18 oseb. Da je bilo leta 1942 manj prijav za konfiniranje, je vzrok v množičnem interniranju Slovencev v italijanskih koncentracijskih taboriščih, iz katerih pa so tudi pošiljali ljudi v konfinacijo, iz Gonarsa npr. celo 38 v provinco Novara, 26 v provinco Teramo, 11 v provinco Piacenza itd. Kot lahko sklepamo iz ohranjenih vabil na seje komisije, konfiniranje ni prenehalo niti do konca leta 1942 ali pa še dlje. Že v knjigi "Ubija se premalo" smo prikazali položaj nekaterih vidnih Slovencev, ki jih je okupator konfiniral v Italiji in jih nato pripeljal v Ljubljano za talce. Čez nekaj mesecev jih je vrnil v konfinacijo.

* Rab-Arbe-Arbisima : Konfinacije, racije in aretacije v Ljubljanski pokrajini : 1941–1943 : dokumenti, Ljubljana 2000, str. 5–40.

II. Racije

V ohranjenih virih italijanskega okupatorja lahko že l. 1941 najdemo misli o najhujših oblikah nasilja, npr. ubijanje ujetnikov, ubijanje brez smrtno obsodbe itd., vendar je pravo množično nasilje sledilo šele v l. 1942. Omogočili so ga Mussolinijeva ukaza, da obrambo (19. januarja) in nato tudi varstvo javnega reda (30. maja) prevzame vojska, in seveda tudi zloglasna "Okrožnica 3 C" (Circolare 3 C) novega poveljnika 2. armade na Sušaku, generala Maria Roatta. Že konec januarja 1942 je poveljnik 11. armadnega zbora, general Mario Robotti, poudaril, da je treba vso Ljubljansko pokrajino in posebno glavno mesto imeti za "bojno polje," 22. februarja pa je na koncu neke okrožnice z varnostnimi ukrepi poudaril: "Končali bomo z mirnim počutjem". Kmalu zatem so govorili in pisali že o "pravi vojni" (guerra guerreggiata).

Zavedajoč se, da je vodstvo partizanskega gibanja v Ljubljani, je italijanska vojska z namenom, da pretrga njegove zveze s podeželjem do 23. februarja sklenila okoli mesta žično oviro in civilne oblasti so uvedle za izhod iz mesta in prihod vanj posebne prepustnice. Že drugi dan je pehotna divizija sardinskih grenadirjev s pomočjo karabinjerjev, policije in financarjev začela s t.i. razoroževanjem prebivalcev mesta, tj. z natančnim preiskovanjem ljudi in njihovih stanovanj. Vsak dan je preiskala enega od 13 odsekov, na karti označenih z velikimi črkami, in vse moške med 20 in 30 leti odpeljala v vojašnico "Vittorio Emanuele III" na Taboru, kjer so jih prepoznavali slovenski ovaduhi, oblečeni v italijanske vojaške ali karabinjerske uniforme in z zakrinkanimi obrazi. Velika racija v Ljubljani je trajala 19 dni, do 14. marca in so poročali, da so v njej prijeli 20.037 oseb in jih 936 zaprli in 3 ubili. Čeprav so vojaki poročali o ugodnem izidu iskanja orožja, pa zaplenjenih 12 pušk, 24 pištol, 2 ročni bombi itd. priča drugače, podobno velja tudi glede udarca uporniški organizaciji, saj racija ni prizadela nobenega njenega vodilnega organa, ji je pa odtegnila vrsto aktivistov s terena. Pripominjam, da je bila med to racijo v Ljubljani pred vojaškim vojnim sodiščem sodna obravnava proti nedolžnim civilom, obtoženim sodelovanja pri napadu na železniški most pri Preserju blizu Ljubljane, in se je končala s smrtno obsodbo 28 moških, od katerih so jih 16 dne 10. marca 1942 tudi usmrtili. Tudi to naj bi prispevalo k ustrahovanju upornega prebivalstva Ljubljane.

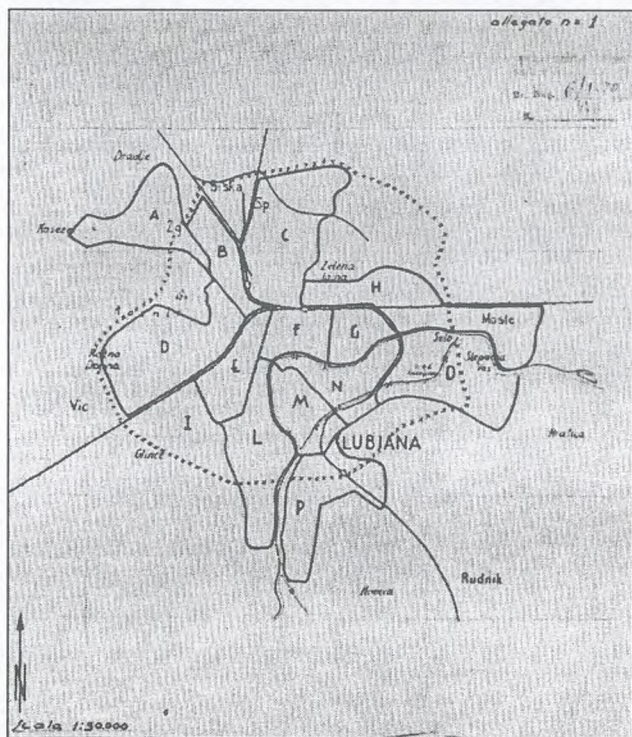

Racije v Ljubljani februarja in marca 1942. Osebna preiskava aretirancev.

Poveljstvo 11. armadnega zbora je racijo iz Ljubljane razširilo še na podeželje oz. na operativna območja drugih velikih enot, npr. pehotne divizije "Isonzo". Tam je racija zajela predvsem večje kraje Novo mesto, Trebnje in Mokronog. Aretirala je 104 osebe, glede iskanja orožja pa je bil izid še slabši kot v Ljubljani.

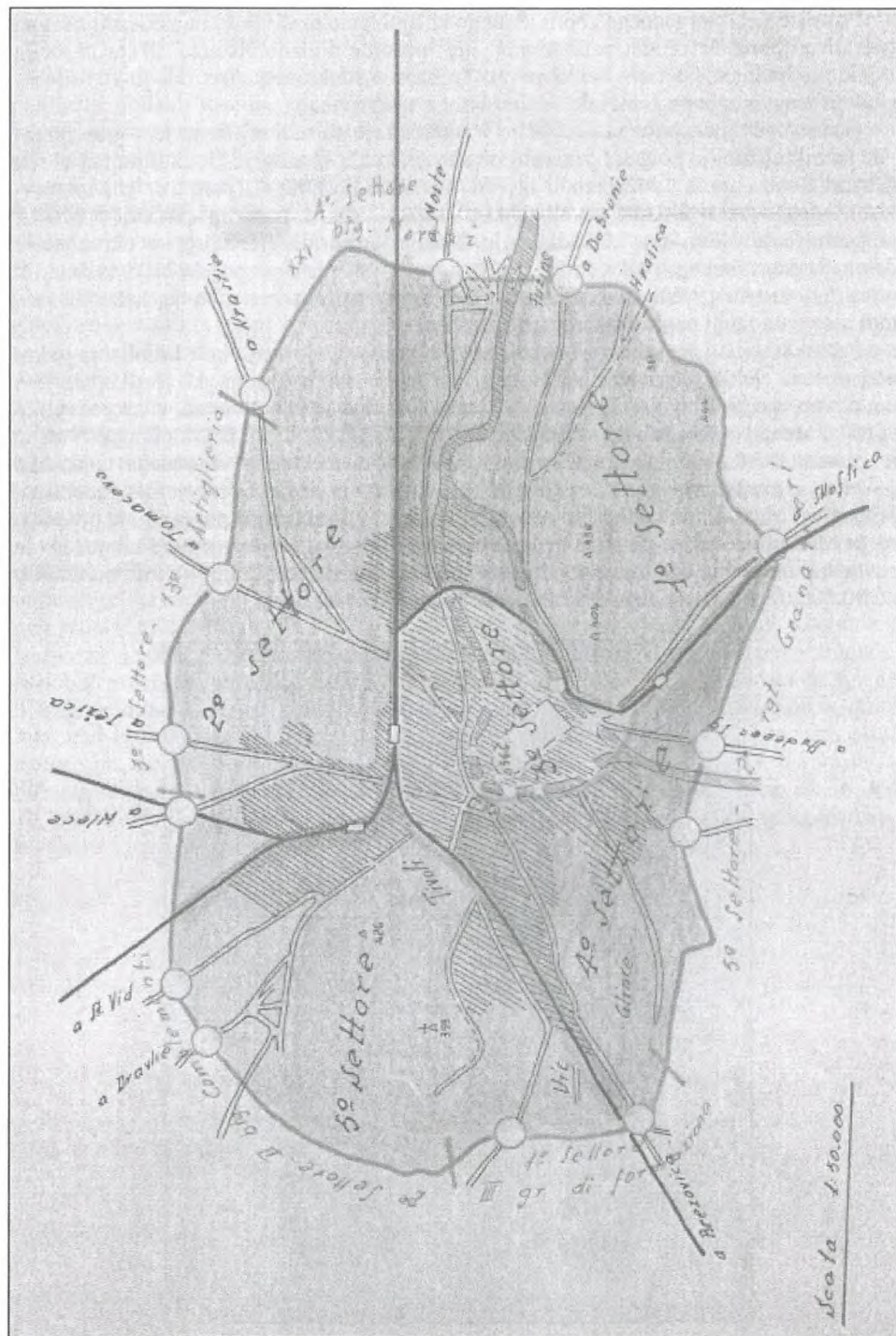
O resničnem neuspehu velike racije v Ljubljani priča tudi to, da jo je vojska ponovila še trikrat. Kot je povedal general Robotti visokemu komisarju Grazioliju, naj bi mu general Roatta aprila 1942 naročil izvesti "nenadne preiskave" (perquisizioni improvise), vendar tokrat z namenom "bolj kot iskati vojaški in podtalni material prijeti za prepoznavanje vse moške." Izvedla jo je divizija sardinskih grenadirjev z okrepljenim delom 2. grenadirskega polka od 26. do 30. aprila. V njej je sicer prišla 2108 oseb in jih nekaj tudi aretirala, vendar nobenega funkcionarja partizanskega gibanja; kaže, da zato tudi niso o tej raciji napisali sklepnega poročila.

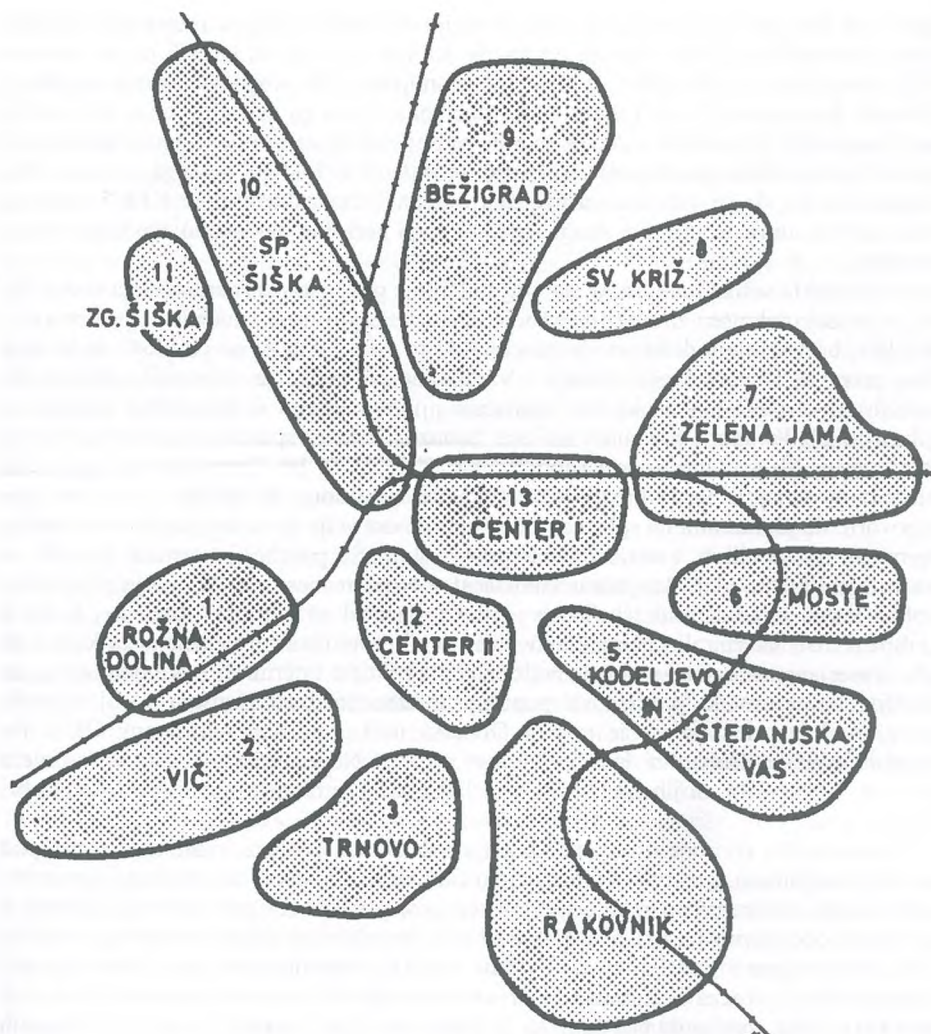
Potem ko je vojska napravila nekaj manjših preiskav ali racij okoli Ljubljane, je kot odgovor na veliko partizansko ofenzivo v Ljubljanski pokrajini, ki je okupatorjevi upravi po njegovih podatkih odtrgala tretjino območja, in kot uvod v svojo veliko vojaško ofenzivo priredila novo veliko racijo v Ljubljani. V drugi polovici maja 1942 se je general Roatta v Rimu sestal z Mussolinijem in načelnikom vrhovnega vojaškega poveljstva, maršalom Ugom Cavallerom. Ko je 23. maja na Reki podrejenim generalom prikazoval Mussolinijev odnos do neugodnih razmer v Ljubljanski pokrajini, je povedal, da je Mussolini "rekel, da si je treba zapomniti, da so najboljše razmere takrat, ko je sovražnik mrtev" in da "soglašja z načrtom o interniranju mnogih ljudi – tudi od 20.000 do 30.000 oseb." Roatta je svetoval interniranje nekaterih skupin ljudi.

Načrt za racijo v Ljubljani februarja in marca 1942 (izvirnik)

Razdelitev Ljubljane na odseke za racijo decembra 1942

V te razmere je vpadlo poročilo nekega "zaupanja vrednega zaupnika" o partizanskih pripravah za napad na Ljubljano, kar ni bilo resnično. To novico je Robotti 27. maja povedal v pismu poveljnikom divizij in graničarjev in med nujnimi ukrepi navedel tudi a) interniranje v Gonars sumljivih ljudi iz mesta (študentov, brezposelnih delavcev itd.) in vseh političnih zapornikov, ki čakajo na obravnavo, ter b) odvoz že obsojenih političnih jetnikov v zapore v Italiji.

V raciji, ki so jo začeli pripravljati že v začetku junija, naj bi zajeli predvsem tele skupine prebivalcev Ljubljane: brezposelne delavce, begunce, brezdomce, bivše jugoslovanske vojake, študente in priseljence iz Julijske krajine. Med pripravo racije, ki naj bi po Ljubljani zajela tudi podeželje, je teklo dopisovanje o možnosti ali nemožnosti interniranja 30 tisoč ali še več Slovencev v Italiji. Po t.i. letečih preiskavah (perquisizioni volanti) od 24. do 26. junija je divizija sardinskih grenadirjev od 27. junija do 1.

julija vsak dan preiskala enega od petih za racijo določenih odsekov mesta (glej izvorno skico). Preverila je 20.435 moških od 16. do 50. leta starosti, od katerih jih je aretirala 2858, med njimi pa jih 1899 označila za osumljence. Za prepoznavanje v vojašnici "Vittorio Emanuele III" na Taboru so po postopku, ki so ga uporabili že v prvi veliki raciji, uporabili 20 ovaduhov. Vendar so morali ugotoviti, da ni bilo mogoče prepoznati voditeljev uporniške organizacije, ker med konfidenti ni ljudi iz njenega vodstva. Naj pripomnim, da sta se vrhovna partizanska organa – centralni komite KPS in izvršni odbor Osvobodilne fronte že v drugi polovici maja preselila na osvobojeno partizansko ozemlje.

Ko je stekla velika junijska racija v Ljubljani, je poveljstvo 11. armadnega zbora 28. junija ukazalo takojšen začetek internacij "znanih skupin oseb: študentov, profesorjev, učiteljev, brezposelnih delavcev, beguncev itd., in vseh tistih, ki so ne glede na te skupine, privrženci uporniškega gibanja." V začetku naj osebe za internacijo zberejo na sedežih poveljstev enot in dnevno sporočajo njihovo število in železniške postaje za njihov odvoz. Ko mu je poveljnik divizije "Isonzo" 7. julija sporočil, da okrajna civilna komisarja v Novem mestu in Črnomlju poročata, da se po Graziolijevem sporočilu interniranje omejuje le na brezposelne študente, profesorje in učitelje, je še isti dan odgovoril, da je interniranje splošno, da brezposelnost velja le za delavce in da so redke izjeme le pri katolikih, katerih imena sporoči škof. Še posebej je general Robotti to ustno 8. julija povedal okrajnemu komisarju v Novem mestu in 21. julija pisal Grazioliju, da se je edini pridržek, ki ga je storil, nanašal na katoliške študente, in da v Ljubljani niso internirali večine članov fašističnih pomožnih organizacij, za katere še teče preverjanje. Potolažil ga je, da bodo izjemne primere internirali v prihodnosti in da poveljstvo 2. armade predvideva popolno internacijo izobraženstva v Ljubljanski pokrajini. Kot priča vir, se je nato v Gonarsu našla tudi skupina članov OUL. Po poročilu divizije "Isonzo" z dne 20. julija so prijeli v Novem mestu 184 in v Trebnjem 65 oseb, skupaj 249, in jih 20. 7. 1942 poslali v koncentracijsko taborišče Monigo pri Trevisu.

Četrto veliko racijo v Ljubljani sta pripravila poveljstvo 11. armadnega zbora pod novim poveljnikom, generalom Gastonejem Gambaro in vodstvo slovenskega protirevolucionarnega tabora. V njem so pripravili sezname privržencev partizanskega gibanja v Ljubljani, operativno pa naj bi z italijanskimi oboroženimi silami sodelovala oktobra 1942 ustanovljena formacija, ki so jo krstili: MVAC – Mestna varnostna straža (MVAC – La guardia sicurezza di Lubiana). Ker so racijo opravili v nočnih urah od 21. do 23. decembra 1942, torej pred božičem, so jo ljudje krstili za "božično racijo". V trinajstih za racijo določenih odsekih mesta (glej skico) so aretirali 567 oseb ali okoli 70% predvidenih v seznamih. Zaprli so jih v zaporu, v posebnem traktu vojašnice "Vittorio Emanuele III" na Taboru, ki so mu ljudje zato, ker so ga vodili ljudje iz klerikalnega tabora, imenovali "farovž". Nekaterim italijanskim organom vedenje pripadnikov slovenskega protirevolucionarnega tabora ni bilo všeč, češ da so aretacije izvajali "v imenu Kristusa Kralja".

Ta t.i. božična racija v Ljubljani decembra 1942 je bila tudi poslednja. Do takrat je bilo po zaporih in v koncentracijskih taboriščih že toliko Slovencev, da jih niso imeli več kam pošiljati.

III. Interniranje

1. Interniranje v Italiji

Fašistični režim v Kraljevini Italiji se je pri zatiranju antifašizma omejeval predvsem na konfiniranje. Po vstopu Italije v vojno na strani fašistične Nemčije 10. junija 1940 pa je uvedel tudi interniranje nekaterih skupin prebivalstva. Čeprav so vojaške oblasti že sredi tridesetih let iskale ustrezne kraje za "koncentracijska taborišča za nevarne in sumljive osebe z vojaškega in političnega stališča," pa je interniranje državljanov po kraljevem zakonskem ukazu iz leta 1931 bilo možno šele s kraljevim ukazom z dne 17. septembra 1940, ki je v 1. členu pooblašča ministrstvo za notranje zadeve za interniranje. Bilo je pred tem še nekaj kraljevih zakonskih ukazov in tudi Mussolinijeva ukaza o obravnavi internirancev in pripadnikov sovražnih držav. Ministrstvo za notranje zadeve pa je že 1. junija 1940 naročilo prefektom: "Brž ko bo razglašeno vojno stanje, je treba prijeti in zapreti zelo nevarne osebe, tako italijanske kot tuje, ne glede na raso, ki bi lahko motile javni red ali izvajale sabotaže ali atentate, enako italijanske ali tuje osebe, ki jih protivohunski centri označijo za takojšnje interniranje. Isto ministrstvo je 8. junija 1940 izdalo "predpise za koncentracijska taborišča in kraje interniranja".

Za upravni postopek interniranja je notranje ministrstvo v uradu vodje italijanske policije ustanovilo urad za interniranje (Ufficio internati) z dvema oddelkoma za Italijane (drugi oddelek, št. 442) in za tujce (tretji oddelek, št. 443). Zadeve interniranja v notranjem ministrstvu je nato vodilo glavno ravnateljstvo za vojne službe (Direzione Generale per i servizi di guerra), ki ga je vodil generalni inšpektor javne varnosti Saverio Polito in za njim Giuseppe Stracka. Koncentracijska taborišča so ustanovili na celini in na otokih in niso smela biti blizu velikih mest ali območij vojaškega pomena. Zato je bila večina njih v srednji in južni Italiji, kar se je izkazalo za neugodno poleti 1943, ko so internirance pred prodiranjem britanske in ameriške vojske selili na sever. Pokrajine, ki so jih določili za ureditev koncentracijskih taborišč, so razdelili na pet območij, ki so jim načelovali visoki policijski uradniki – generalni inšpektorji javne varnosti. Nadzirali so koncentracijska taborišča in vzdrževali zveze med njimi in notranjim ministrstvom. Osebe, predvidene za interniranje, so bile na petih seznamih, ki so jih sestavili po podatkih prefektur; večino kandidatov za interniranje so predstavljali antifašisti. V južni Italiji in na otokih so nekatere kolonije konfinirancev prekrstili v koncentracijska taborišča in je bilo le malo razlike med konfiniranci in interniranci. Poleg interniranja v koncentracijskih taboriščih so poznali tudi interniranje po občinah, kar je pomenilo prisilno bivanje v določenem kraju pod policijskim nadzorom. Predpisi za koncentracijska taborišča so bili podobni tistim za konfinacije. Delo ni bilo obvezno in država je tistim, ki niso imeli lastnih sredstev za preživetje, dajala dnevno 6,5 (moškim) oz. 4 lire (neporočenim ženskam). Sodijo, da je imelo notranje ministrstvo od junija 1940 do avgusta 1943 okoli 15 koncentracijskih taborišč.

2. Interniranje moških, prijetih v prvi veliki raciji v Ljubljani

Moške, ki jih je divizija sardinskih grenadirjev aretirala v prvi veliki raciji v Ljubljani februarja in marca 1942, so si jih italijanske oblasti v Ljubljani hotele pridržati čim bliže, da bi jih obravnavalo vojaško vojno sodišče, ustanovljeno novembra 1941 kot ljubljanski odsek vojaškega vojnega sodišča 2. armade na Sušaku. Zato je poveljstvo 11. armadnega zbora s pomočjo svojih graničarjev v drugi polovici februarja začelo pripravljati dve svoji koncentracijski taborišči, in to na svojem bivšem območju, v krajih Čiginj in Dolenja Trebuša južno od Tolmina v Julijski krajini. Prvo naj bi imelo zmog-

ljivost 600 in drugo 400 internirancev. Poveljnik 11. armadnega zbora je namreč predvideval, da bo takih "osumljencev", ki morajo priti pred omenjeno sodišče, tisoč ali še več in je svoj sklep 27. februarja pojasnjeval takole: "Ker sem presodil, da bi bila njihova navzočnost v Sloveniji oviralna in nevarna, sem ukazal, da poveljnik graničarjev armadnega zbora /general Carlo Danioni – op. T. F./ takoj vzpostavi zvezo s poveljstvom teritorialne obrambe Videm in ustanovi onkraj stare meje koncentracijska taborišča, v katerih bi internirali politične osumljence, ki čakajo na obravnavo."

Kaže, da so jetnike spravili le v taborišče Čiginj in da je bilo drugo taborišče pripravljeno za primer, če bi bilo tisto v Čiginju premajhno. Poveljstvo nad taboriščem, ki je imelo 7 barak in zidano vilo, so zaupali polkovniku Francescu De Caroliju, ki je bil drugače poveljnik 9. bojne skupine graničarjev iz Logatca. Poslovati je začelo 6. marca, ko so vanj spravili že 150 internirancev, do druge polovice marca so jih tam imeli že okoli 600 (po sto so jih poslali 5., 6., 8., 13. in 18. marca). Za obe taborišči je poveljstvo 11. armadnega zbora 2. marca sestavilo prva pravila, kako ravnati z interniranci, in predpisalo je tudi obroke hrane. Nekoliko predelana in dopolnjena pravila je nato poveljstvo 2. armade razposlalo poveljstvom svojih štirih armadnih zborov (5. v Crikvenici, 6. Dubrovniku, 11. v Ljubljani in 18. v Splitu), da bi jih uporabljala v svojih koncentracijskih taboriščih. Ko so bila navodila v obravnavi pri intendanci 2. armade, je general Robotti ob svojem obisku Čiginja 9. marca izdal nekaj navodil za prve internirance.

Vendar italijanske civilne in vojaške oblasti v Gorici in Vidmu niso soglašale z ustanovitvijo teh taborišč. Menile so, da so preblizu meje in "med drugorodnimi prebivalci, ki bodo za gotovo podpirali internirance." Zato je poveljstvo 11. armadnega zbora po navodilih poveljstva 2. armade z dne 13. marca začelo iskati drugo koncentracijsko taborišče, v katero bi poslalo internirance iz Čiginja. Poveljstvo teritorialne obrambe Videm mu je lahko ponudilo le začetek uresničevanja že gotovega načrta za ustanovitev ujetniškega taborišča v Orzanu med Vidmom in Čedadom, ki pa ne bi bilo pripravljeno do konca marca 1942. Okoli 15. marca pa so se na Sušaku odločili za Gonars, kjer je bilo tedaj že taborišče št. 89 za vojne ujetnike. Tudi tam naj bi bili interniranci na voljo poveljstvu 11. armadnega zbora za obravnavo pred vojaškim vojnim sodiščem v Ljubljani. Sklenili so, da pridejo interniranci iz Čiginja na vrsto za odvoz v Gonars šele po internaciji častnikov in podčastnikov bivše kraljevske jugoslovanske vojske.

Tisti čas se je že tudi v ljubljanskih zaporih zbralo okoli 400 jetnikov – osumljencev, ki bi jih najbrž odpeljali v taborišče v Dolenji Trebuši, če se ne bi medtem odločili za Gonars. Iz Čiginja so jih okoli 600 odpeljali v Gonars od 28. marca do vključno 1. aprila 1942 in jih tam nastanili v civilni oddelek taborišča.

3. Interniranje častnikov in podčastnikov jugoslovanske vojske

Proti koncu velike racije v Ljubljani je generalštab italijanske kopenske vojske 12. marca 1942 ukazal internacijo častnikov in podčastnikov bivše jugoslovanske vojske, ki so mlajši od 60 let, ne glede na to, ali so Slovenci ali ne in ali so že bili v vojnem ujetništvu ali ne. Italijanske oblasti so do februarja 1942 še izpuščale jugoslovanske vojne ujetnike, ki so bili doma iz ljubljanske pokrajine, iz svojega ujetniškega taborišča št. 82 na Reki, nato pa so izpuščanje ustavile. Vzrok za to je bilo najbrž sodelovanje častnikov in podčastnikov bivše jugoslovanske vojske v partizanskem gibanju, zaradi česar so za njih uvedle posebne izkaznice in občasno prijavljanje. Tako sta se Grazioli in Robotti 5. februarja dogovorila, da bodo vojaške oblasti poveljstvu 2. armade predlagale ustavitev izpuščanja slovenskih častnikov in podčastnikov bivše jugoslovanske vojske iz vojnega ujetništva, glede tistih, ki pa niso Slovenci in živijo v ljubljanski

pokrajini, pa je še naprej veljal sklep, da jih je treba postopoma aretirati in internirati. Poveljstvo 2. armade pa je že 4. februarja zahtevalo sezname častnikov bivše jugoslovanske vojske. V drugi polovici februarja in prvi polovici marca so za vsakega častnika pripravili že natančno popisno polo s fotografijo.

Tisti čas so po dogovoru z italijanskimi oblastmi tudi nemške vojaške oblasti častnike in podčastnike bivše jugoslovanske vojske, ki so bili v nemškem vojnem ujetništvu in doma iz Ljubljanske pokrajine, izročale italijanskim vojaškim oblastem. Te jih pa niso izpustile, temveč poslale v italijansko vojno ujetništvo, in to najprej v ujetniško taborišče v vojašnici "Diaz" na Reki in nato tudi v druga ujetniška taborišča v Italiji. Kot pričajo viri, so bili nekateri častniki v nemškem vojnem ujetništvu še oktobra 1942.

Sklep, da internirajo tudi častnike in podčastnike bivše jugoslovanske vojske iz Ljubljanske pokrajine, ki niso Slovenci, so vojaške oblasti razširile tudi na slovenske častnike in podčastnike in je poveljstvo 11. armadnega zbora že 16. marca poveljstvom svojih velikih enot razposlalo tozadevne sezname za aretacijo, predvideno najkasneje do 20. marca. Potem ko so mu poveljniki enot sporočili predvideni način akcije, jim je 18. marca ukazalo, naj aretacijo opravijo v noči na 20. marec. To se je tudi zgodilo in so prijeli veliko večino tistih, ki so jih imeli na seznamih (samo divizija sardinskih grenadirjev jih je imela na seznamu 1107, od teh 990 iz mesta Ljubljane). Tiste, ki jih niso prijeli v omenjeni noči, so prijeli naslednje dni, nekateri so se sami prijavili, nekaj pa jih je tik pred aretacijo odšlo v partizane. V koncentracijsko taborišče Gonars so jih začeli odvažati 21. marca zvečer ali 22. marca zjutraj (iz Ljubljane ta dan 639) in so do konca maja spravili v tamkajšnji vojaški oddelek 1120 častnikov in podčastnikov. Vendar jih niso obravnavali kot vojne ujetnike, temveč kot civilne internirance. Nekaj višjih častnikov so spomladi 1942 premestili v taborišče za vojne ujetnike št. 15 v kraju Montemale v provinci Cuneo, večino drugih pa 15. novembra 1942 v koncentracijsko taborišče Chiesanuova pri Padovi.

4. Interniranje sorodnikov partizanov in zaščita okupatorjevih privržencev

Urad za civilne zadeve v poveljstvu 2. armade je 5. marca 1942 sporočil visokemu komisarju za Ljubljansko pokrajino, guvernerju Dalmacije in reškemu prefektu, da je treba za ureditev rednega življenja v priključenih pokrajinah poseči po strožjih ukrepih, in sporočil: "Koristno bi bilo torej začeti z interniranjem v Italijo vidnejših družin, ki imajo kakšnega člana med uporniki, ali sposobnih moških, ki so odsotni brez pravega razloga, ter drugih, tudi iz zmernih slojev, ki so v ožjem sorodstvu z vodji in predstavniki upornikov." S tem sta soglašala tako visoki komisar Grazioli (12. 3.), ki je imel le pomisleke glede internacije sorodnikov tistih, ki se vrnejo domov, kot notranje ministrstvo (24. 3.).

Že drugi dan je poveljnik 2. armade, general Roatta, sporočil poveljstvom svojih štirih armadnih zborov, da v predvidevanju bližnjih spomladanskih operacij pripravijo koncentracijska taborišča za družine upornikov, ki jih ni mogoče pustiti v conah operacij. Zato mu naj sporočijo kraje, v katerih bodo ustanovili taborišča. Poveljstvo 11. armadnega zbora, ki ni smelo ustanoviti koncentracijskih taborišč ne v Ljubljanski pokrajini in ne v Julijski krajini, se je pri iskanju novega koncentracijskega taborišča za sorodnike partizanov 7. marca obrnilo na poveljstvo teritorialne obrambe Videm. To mu pa ni moglo ponuditi drugega kot uporabo že do kraja izdelanega načrta za ustanovitev ujetniškega taborišča v kraju Orzano med Vidmom in Čedadom. Ker bi priprava tega taborišča trajala predolgo, so se odločili za razširitev ujetniškega taborišča Gonars pri Palmanovi.

Kaže, da je internacijo družinskih članov partizanov predlagal general Robotti. V svojem pismu poveljstvu 2. armade 17. marca je namreč glede na partizanske napade zapisal: "Zato je torej ustrezno izmisliti si druge sisteme pritiska na prebivalstvo in v glavnem na dušo tistih pripadnikov tolpa, ki so se pridružili tako prevratniškemu obo-roženemu gibanju bolj zaradi grožnje kot iz globokega prepričanja ali zaradi trenutnega nenaravnega navdušenja. V tej vrsti zamisli se že vrača ukrep, ki sem ga predlagal, internacija družin partizanov in zaplemba njihove imovine (list I/1696 z dne 15. t.m.), ki bi ga morali razširiti tudi na družine obsojenih pred vojaškim sodiščem, z namenom, da odstranimo iz cone ljudi, ki so lahko – zdaj in v prihodnje – povsem sovražni do nas."

Poveljstvo divizije sardinskih grenadirjev, ki je do tedaj prišlo in poslalo v internacijo največ ljudi, je sodilo, da je poleg teh moških treba poslati v Gonars "tudi tiste, ki so nudili koristne usluge in jih je treba zavarovati pred morebitnim maščevanjem." Za slednje je zahtevalo "popolno ločitev, ki ne bo dovoljevala nobenega stika, niti besednega niti vidnega, med obema skupinama internirancev, ker bo drugače namen interniranja ostal izjalovljen, ker bi zaščiteni bili izpostavljeni lahki in gotovi prepoznavi drugih internirancev in torej tveganju za morebitna prihodnja maščevanja. Ker je menilo, da bi bilo težko ločevanje v istem taborišču, je predlagalo, da bi zavarovane osebe združili v posebnem taborišču, daleč od drugih taborišč.

Kaže, da so v poveljstvu 11. armadnega zbora soglašali s predlogom, ker so v obrobni beležki napisali, da so že predlagali poveljstvu 2. armade, da jih v Gonarsu držijo ločene, da je treba videti, ali je na voljo kakšno drugo taborišče in: "Bilo bi tudi ustrezno urgirati rešitev za interniranje družin. – Na primer koristiti koncentracijsko taborišče Lovran, ki pripada reškemu prefektu." Te predloge je general Robotti čez tri dni sporočil poveljstvu 2. armade; zahtevo po strogi ločitvi obeh skupin internirancev pa poveljstvom taborišča Gonars in teritorialne obrambe Trst. Poveljstvo 2. armade pa je šele čez mesec dni, 15. maja, sporočilo, da bosta v prihodnje na voljo vojašnici v Padovi in Trevisu. Ko je kar dvakrat vprašalo, koliko oseb bo treba internirati za zavarovanje, je šele konec junija prejelo odgovor poveljstva 11. armadnega zbora, da gre za 207 oseb (divizija sardinskih grenadirjev 50, Isonzo 75, Macerata 70 in graničarji 12) in da bo glede na podobne razmere v prihodnosti treba dobiti nastanišča še za nadaljnjih 300 oseb. Z dovoljenjem glavnega tajnika fašistične stranke je pokrajinska zveza bojnih fašijev v Ljubljani prevzela nalogo, da v začetku sodeluje pri zbiranju teh ljudi v Ljubljani in jim pomaga pri pokrajinskih zvezah fašistične stranke v Italiji za nastanitev in zaposlitev. Grazioli je odredil, da jih prej zdravstveno pregledajo in zberejo podatke o njihovem političnem in moralnem vedenju. V poročilu notranjemu ministrstvu 25. junija 1942 je navedel, da so jih v 20 provinc že poslali 155, npr. v province Milano 33, Verona 19, Treviso 19, Cremona 17, Vicenza 16 itd., 7 tudi v Julijsko krajino. Kot zve-mo iz pisma državnega podsekretarja v notranjem ministrstvu Guida Buffarinija takratnemu glavnemu sekretarju fašistične stranke Aldu Vidussoniju (tistemu, ki je izjavil, da bi bilo treba pobiti vse Slovence), se sodelovanje fašistične organizacije iz Ljubljane ni zdelo upravičeno, "ker je ta naloga pridržana krajevnim upravnim organom".

Po odredbi visokega komisarja Graziolija z dne 14. aprila 1942 so morali lastniki stanovanj prijavljati vse, katerim so nudili stanovanje ali prenočišče, pa niso bili iz Ljubljane, in izobesiti sezname stanovalcev. Prepovedal je tudi izdajanje prepustnic in potnih listov družinskim članom, ki imajo koga odsotnega brez pravega razloga, ali koga, ki ga išče policija. Ni pa takim osebam odtegnil racionirane oskrbe, kot je predlagalo poveljstvo 2. armade.

Najbrž so bile razmere v Ljubljani in okolici, ki so zahtevale nove ukrepe, vzrok, da vojaške in civilne oblasti še niso opravile posebne akcije aretacije in internacije so-

rodnikov partizanov. Pač pa so aprila začele skrbeti za tiste moške, ki bi se pred partizanskim novačenjem zatekli pod varstvo italijanskih oblasti. Takšne naj bi na Robottijev predlog poveljstvu 2. armade z dne 29. aprila "takoj dali v zaščitni zapor v pričakovanju sledeče internacije v taborišču Gonars, kjer pa jih ne bi smeli držati skupaj s političnimi interniranci."

Dne 3. maja je Robotti sporočil poveljnikom svojih velikih enot, da so višje oblasti potrdile ta ukrep. Zdaj začno oblasti uporabljati izraza zaščitna in represivna internacija /*internamento repressivo*, *internamento protettivo*/, vendar obojna v koncentracijskem taborišču in kot bomo še videli, je bila glede tega prava zmešnjava.

Najbrž je bilo končno pomanjkanje taborišč ali pa prostora v taborišču Gonars vzrok, da je poveljstvo 11. armadnega zbora šele 20. julija 1942 poslalo diviziji "Isonzo" dva seznama oseb, ki so odšle k partizanom, in glede na določbe zloglasne "okrožnice 3 C" /*"Circolare 3 C"*/ ukazalo aretacijo in internacijo vseh njihovih članov, – porušenje njihovih hiš, – zaplembo, njihove imovine." Te osebe naj bi poslali v koncentracijsko taborišče Rab, in to dnevno največ po 200 oseb, v takšnem času, da ne bi bilo treba prenočevati na Reki.

Kolikor vemo, so aretacije in interniranje sorodnikov partizanov po tem povelju in povelju divizije "Isonzo" z dne 22. julija zadele predvsem Belo krajino. Tam je 23. polk divizije "Isonzo" 22. julija polovil okoli 280 oseb in tudi požgal okoli 120 hiš ter zaplenil imetje, npr. 80 glav živine. Kot zvemo iz poročila poveljstva divizije "Isonzo", so prijeli 73 družin z 253 osebami in jih 58 z 204 osebami 29. julija 1942 poslali v koncentracijsko taborišče Rab, 15 družin z 49 osebami pa 4. avgusta v Ljubljano, od koder so jih čez dva dni poslali v koncentracijsko taborišče Monigo. 63 družin so pustili na mestu in niso porušili ali požgali hiš v Črnomlju, da bi vanje nastanili družine rudarjev iz Kanižarice.

5. Načrti za popoln izgon ljudi z obmejnega in železniškega območja

V Rimu so v drugi polovici maja 1942 obravnavali neugodne razmere v Ljubljanski pokrajini, katere dve tretjini sta bili po Graziolijevih trditvah v partizanski lasti. Vsebinsko te obravnave je general Roatta 23. maja na Reki posredoval svojim generalom. Povedal je, da je Mussolini "nejevoljen zaradi razmer v Sloveniji, kajti Ljubljana je italijanska pokrajina," in "se je strinjal z zamislijo, da se internira veliko ljudi – tudi 20.000 do 30.000 oseb." General Robotti pa je vsebinsko pogovora z Reke najprej 26. maja posredoval poveljnikom njemu podrejenih divizij in graničarjev in že drugi dan od njih zahteval, naj mu sporočijo cone, iz katerih bi odstranili vse prebivalce in jih internirali, in naj izdelajo načrte, kako bi to opravili.

Isti dan, tj. 27. maja, je v strogo zaupni spomenici za poveljnike divizij glede odstranjanja ljudi iz nekaterih con opozoril: "Med težkimi vprašanji, ki jih je treba rešiti, je nedvomno tisto, ki se tiče odstranitve prebivalstva. Ono zares zahteva natančno pripravo, ker se naj vse odvija na najhitrejši, splošen in obenem po možnosti human način." Spomenica ima tudi navodila za izvedbo odstranitve ljudi in tudi določa širino obmejnega pasu 3 do 4 km ter navaja približno število oseb 20 do 30 tisoč. Dne 30. maja, ko je Robotti o pogovoru na Reki poročal visokemu komisarju Grazioliju, ki je bil v drugi polovici maja tudi v Rimu, mu je ta odgovoril: "Na splošno je v Italiji dokaj omejena možnost krajev za interniranje. Torej dvomi o možnosti za izvedbo prisilne odstranitve velikih množic, razen če vojaške oblasti nimajo na voljo svojih taborišč."

Teden dni po omenjenem pogovoru na Reki je general Roatta 2. junija brzojavil vrhovnemu vojaškemu poveljstvu v Rimu: "Predvidevajoč prihodnje potrebe Slovenije in za dober uspeh, sodim, da je potrebno v kraljestvu pripraviti koncentracijska tabo-

rišča za dvajset tisoč oseb. En del, s skupno zmogljivostjo 5.000 odraslih moških, bi bil na voljo za posamezne internirance zaradi javnega reda in bi moral zato biti podoben ujetniškimi taboriščem. Drugi del, s skupno zmogljivostjo 15.000 oseb, vključno z ženskami in otroki, bi bil na voljo za prebivalce, ki bi jih odstranili iz nekaterih con, na primer ob železnici in meji, iz varnostnih razlogov." V tem predlogu se je Roatta zavzel za to, da bi imetje odstranjenega prebivalstva dodelili družinam padlih in ranjenih Italijanov, da bi tako ob železnici in meji iz bivših bojevnikov ustanovili čista italijanska jedra.

Roatta je s svojim predlogom seznanil tudi generala Robottija in ta je 3. junija na splošno določil, kje zajeti 21 tisoč oseb za odstranitev in internacijo: 8 tisoč z območja divizije sardinskih grenadirjev, 6 tisoč z območja divizije "Isonzo", 4 tisoč z območja divizije "Macerata" in 3 tisoč z območja graničarjev. Tudi v svojih navodilih za veliko ofenzivo v Ljubljanski pokrajini poleti in jeseni 1942 je Roatta 8. junija med ukrepi proti civilnemu prebivalstvu predvidel internacijo prebivalstva iz nekaterih con in z območja železnice Postojna – Ljubljana – Zalog, ki da jo je treba obdržati za vsako ceno. Ni pa v teh navodilih povedal, kaj z imovino internirancev.

Na že omenjeni Robottijev poziv so poveljstva divizij in graničarjev odgovorila v prvi polovici junija. Najprej je odgovorilo poveljstvo divizije "Isonzo" 9. junija in za izgon iz 11 obmejnih občin od Sv. Križa pri Kostanjevici (Podbočja) do Knežje Lipe na Kočevskem predvidelo 13.044 oseb in okoli 7.500 glav živine. Poveljstvo graničarjev je v svojem načrtu 11. junija iz dveh občin (Begunje pri Cerknici in Stari trg pri Ložu) ter dela tretje občine (Velike Bloke) predvidelo za izgon 6.447 oseb in 4360 glav živine. Divizija sardinskih grenadirjev je za izgon predvidela pas ozemlja ob bivši rapalski meji od Butajnovce do Polhovega Gradca in ob Južni železnici od Verda pri Borovnici do Brezovice pri Ljubljani, vendar ni navedla podatkov o prebivalstvu in živini. Do oddaje teh načrtov divizija "Macerata" še ni prispela na Kočevsko in ni izdelala načrta, po prihodu pa zamisel ni bila več pereča. Do takrat so v Rimu že ugotovili, da takšnih načrtov ni mogoče uresničiti. Še dalje pa je veljal načrt o izpraznitvi dela predvidenega območja ob Južni železnici, vendar so ga omejili na dva kraja – Pako in Breg pri Borovnici, in še to 2. avgusta, ko so izgnali 64 moških, 99 žensk in 92 otrok ter jih odpeljali v koncentracijsko taborišče Monigo.

Kaže, da takšni velikopotezni načrti niso bili po volji visokemu komisarju Grazioliju. Njihovo izvajanje bi motilo upravljanje pokrajine in povzročilo beg ljudi v partizane. O neugodnih posledicah takšnega ukrepa se je že 28. maja izrekel okrajni civilni komisar Umberto Rosin iz Logatca, ki je tudi kasneje ostro kritiziral divjanje italijanske vojske med ofenzivo. Zato je Grazioli 9. junija poročal notranjemu ministrstvu, kaj mu je povedal Robotti glede interniranja 30 tisoč oseb, opozoril, da bi to imelo hude posledice na poljedeljskem in živinorejskem področju ter prosil za natančnejše novice. Glavno ravnateljstvo javne varnosti v notranjem ministrstvu (tj. vodja policije) mu je odgovorilo že 11. junija, da novica o takšnem interniranju ni prišla niti iz notranjega ministrstva niti od vodje policije in da v Italiji ni mogoče internirati 30 tisoč oseb, ker so koncentracijska taborišča že prepolna internirancev z drugih območij in bi bilo tudi neustrezno, da bi tako veliko število politično sumljivih oseb internirali v občinah starih provinc. Čez dva dni je Grazioliju odgovorilo tudi notranje ministrstvo, "da je Duce odredil, da se ne internirajo civilisti, o katerih govori omenjeno /Graziolijevo/ pismo."

Vendar s tem še ni bilo konec razprave o odstranitvi in interniranju prebivalstva ob meji in železnici, o čemer priča dopisovanje med Robottijem in Graziolijem ter njun pogovor 14. junija, v katerem je Grazioli ponovno opozarjal, da v Italiji ni mogoče sprejeti toliko internirancev. Čez mesec dni, 16. julija, se je začela velika vojaška ofenziva in je z njo prišlo do novega, največjega vala interniranja.

6. Splošno interniranje med veliko ofenzivo poleti in jeseni 1942

Do začetka velike ofenzive na Dolenjskem in Notranjskem, ki so jo začeli pripravljati maja 1942 in je trajala od 16. julija do 4. novembra 1942, so italijanske oblasti aretirale nekatere skupine ljudi in jih pošiljale v internacijo v koncentracijski taborišči Gonars in Monigo. Pripravljale so tudi odstranitev in internacijo od 20 do 30 tisoč ljudi iz nekaterih con, a ju še niso mogle izvesti. Niso se pa še lotile splošnega interniranja ljudi; tega niti ne bi mogle opraviti, ker so deželo večinoma obvladovali partizani in ker še niso imele na voljo zadostnega prostora v Italiji. To so lahko počele šele med veliko ofenzivo, ki je bila med drugim najdaljša okupatorjeva ofenziva v jugovzhodni Evropi med drugo svetovno vojno in nič manj grozotna od ofenziv drugih okupatorjev.

V Roattovih navodilih za ofenzivo 8. junija sicer ni nič o splošnem interniranju, pač pa se ta zamisel pojavi že v Robottijevi prvi, kar se operativnih sil tiče, precej skromni zasnovi ofenzive, in to 25. maja. V poglavju o ukrepih je tudi "odstranitev prebivalstva", ko navaja, da je sovražno do Italije zlasti prebivalstvo Kočevske in Starega trga pri Ložu, skupno okoli 12 tisoč oseb. "Domneva se, da bo ta ukrep zajel skoraj same ženske, otroke in starce, ker so sposobni moški ali že pri tolpah ali pa se jim bodo pridružili v trenutku izvajanja tega dela programa, ki mora zato biti nenadno in naglo." Opozoril je, da se lahko izprazniijo tudi druga naselja pokrajine. "Glede njih se bo pač ukrepalo po temeljiti presoji o vedenju večine prebivalstva do krepitve boja, ki ga nameravam voditi proti partizanskim oddelkom."

V kasnejših navodilih poveljstva 11. armadnega zbora se sicer često govori o interniranju, npr. 17. junija o predhodnem previdnostnem (internamento preventivo precauzionale) in o zaščitnem interniranju (internamento protettivo), vendar nič o splošnem interniranju. Tega ni niti v zapisniku o sestanku 7. julija v Ljubljani, ki ga je vodil general Roatta, in na katerem so obravnavali ukrepe proti prebivalstvu med ofenzivo. Šele nekaj dni po začetku ofenzive, ko je že prvi dan v zasedi pri Marinči vasi padlo 19 črnosrajčnikov, in dejanskem neuspehu prve faze ofenzive na območju Krma in Mokrcra, je jezni Roatta 20. julija ukazal: "Ni primerno, da bi za hrbtom naših enot, v krajih, ki so jih že bili zasedli uporniki, in so zato sumljivi, puščali sposobne moške. Zato je (ne glede na streljanje sposobnih moških po vsebini odredbe z dne 15. julija in lista 02/7037 z dne 18. julija) treba vsaj začasno internirati sposobne moške med 18 in 55 leti, ki se najdejo v samotnih bivališčih, skupinah hiš, bivalnih središčih ali ki se vanja vrnejo po naši zasedbi. Enako se mora zgoditi s tistimi, ki se vdajo z orožjem po bojih."

Roatta je povedal tudi, da tega ukrepa ni mogoče izvesti v polni meri, ker ni dovolj prostora v koncentracijskih taboriščih. Svetoval je tudi območja, na katerih bi vsekakor morali izvesti ta ukrep: a) v coni Krim–Mokrec, b) okoli Ljubljane, c) blizu velikih posadk, č) ob železnicah in pomembnih cestah, e) v conah, kjer je večina prebivalstva naklonjena partizanom.

Roattovo povelje je general Robotti že drugi dan skoraj dobesedno posredoval poveljnikom divizij in graničarjev. (št. 02/10042 op.) in obvestil tudi visokega komisarja Graziolija, da je "ukazal poveljnikom velikih enot, da po svojih premišljenih merilih vsaj začasno internirajo sposobne moške od 18 do 55 let, ki jih najdejo v samotnih bivališčih" itd. Čez deset dni je sam Mussolini na sestanku v Gorici (31. julija) povedal, da "ni proti množični preselitvi prebivalstva." / *"Non sarei alieno dal trasferimento di masse di popolazioni."* / Ko je čez dva dni na sestanku s poveljniki divizij, graničarjev in bojnih skupin povzegal vsebino goriškega sestanka, je Robotti poudaril: "Internirati neomejeno vse. Višjim oblastem ni tuja misel, da interniramo vse Slovence ter naselimo namesto njih Italijane (družine ranjencev in padlih Italijanov). Z rugimi besedami, da

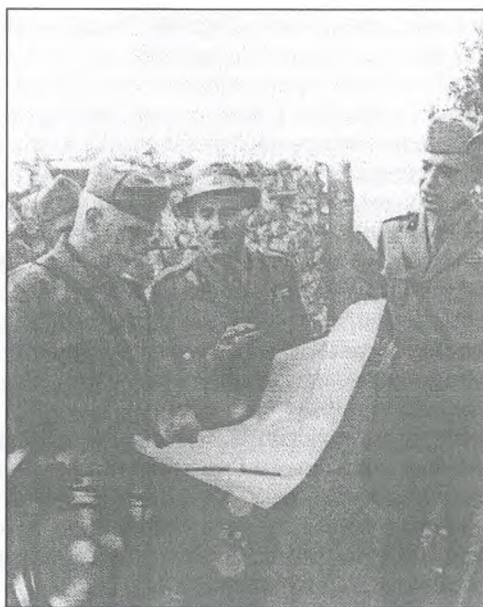
uskladimo rasne meje s političnimi mejami." /Podčrtal T. F./ To se povsem ujema s programom, ki ga je Grazioli 24. avgusta 1942 poslal notranjemu ministrstvu, in s podatki o italijanskem naselitvenem območju ne samo na bivšem nemškem jezikovnem območju Kočevske, temveč širše.

Velika ofenziva je poleg Ljubljanske pokrajine zajela tudi tisti del Hrvaške (Gorski kotar itd.), ki so ga 18. maja 1941 vključili v Reško pokrajino. Tam je bojna skupina graničarjev 5. armadnega zbora iz Crikvenice pod poveljstvom generala Umberta Fabbrija julija in avgusta postrelila nekaj sto prebivalcev, požgala mnogo vasi ter internirala nekaj tisoč Hrvatov in Slovencev, še zlasti iz okrajev Čabar in Gerovo. Zato se upravičeno postavlja vprašanje, če zlasti reški prefekt Temistokle Testa ni predvideval, na ta način rasne meje izenačiti z novimi državnimi mejami in iz gospodarskih razlogov pospešiti širjenje gozda, ki ga je imela Italija premalo. Kajti na drugače revnem slovenskem in hrvaškem območju ob Kolpi in Čabranki je bil les edini omembe vreden gospodarski vir. Kako se je takrat zmanjšalo število prebivalstva hrvaškega Gorskega kotarja in občin Draga in Osilnica, kaže ta pregled, ki ga je civilni komisar čabarskega okraja Eugenio Natta 3. septembra 1942 poslal reškemu prefektu Testi:

Občina	Število prebivalcev	Število prebivalcev	Razlika	%
	31. 3. 1942	1. 9. 1942		
Crni Lug	1639	770	869	53
Čabar	3114	1350	1764	57
Draga	989	325	664	67
Gerovo	2623	1350	1273	49
Osilnica	1273	500	773	61
Plešče	979	700	279	28
Prezid	1646	550	1096	67

Skupaj	12263	5545	6718	55

General Umberto Fabbri, poveljnik bojne skupine graničarjev 5. armadnega zbora iz Crikvenice, ki je sodelovala v veliki ofenzivi 11. armadnega zbora, je v svojem poročilu za čas od 12. julija do 22. avgusta 1942 poročal, da je njegova enota v Gorskem kotarju ustrelila 245 oseb, požgala 1845 hiš in internirala 4300 oseb. Seveda pa so italijanske enote tam internirale tudi kasneje.

Med veliko ofenzivo je bilo streljanje in interniranje civilnega prebivalstva tako množično, da ga ni mogla nadzirati nobena enota niti poveljstvo armadnega zbora in še manj civilna uprava ter statistično ugotavljati števila ustreljenih in interniranih. O transportih ljudi v internacijo pričajo ne docela ohranjeni sezname. Zato je lahko visoki komisar Grazioli 18. januarja 1943 poročal ministrstvu za notranje zadeve: "Internirali smo ljudi po različnih merilih, kakor so pač razni komandanti posadk, celo zelo majhnih enot (vodov) o tem mislili. Zato torej nismo mogli nikoli vedeti niti približno za število internirancev, ne njihovih imen, niti krajev, kamor so bili poslani, in zakaj so bili internirani." Občasno je vendarle kakšno poveljstvo poročalo o številu transportov in internirancev, npr. poveljstvo divizije "Isonzo" za čas 20. julij – 17. avgust 1942, ko velike večine njenega območja še ni zajela ofenziva: 7 transportov s 1623 interniranci, poveljstvo divizije sardinskih grenadirjev pa do 17. avgusta "okoli šest tisoč Slovencev."

General Mario Robotti med ofenzivo poleti 1942

V takšnih razmerah ni moglo biti niti prave delitve na obe že omenjeni vrsti interniranja – preventivno in represivno, česar se je zavedal tudi 375. hitri karabinjerski odsek v Ljubljani, ki je skrbel za pošiljanje internirancev iz Ljubljane v koncentracijska taborišča: "To poveljstvo nima prvin za razlikovanje internirancev z represivnim ali preventivnim razlogom, ker vojaška poveljstva, ki jih pošljejo, uporabljajo splošno oznako: 'posamezniki za internacijo.'"

Ni še jasno, zakaj je general Roatta moral 8. septembra 1942 pojasnjevati vrhovnemu poveljstvu oboroženih sil, kakšne vrste interniranja opravlja njegova armada, in smatrati za potrebno, da naj vprašanja preučijo in določijo z enotnim pogledom osrednje oblasti. To lahko pomeni, da v Rimu tisti čas ni bilo enotnih pogledov na interniranje Slovencev in Hrvatov. "Interniranje se lahko razširi, ne glede na vojaške koristi, do odstranitve celih območij (na primer: Slovenije) ali njihovih delov (na primer: ob železnicah). V tem primeru gre za premestitev celih množic prebivalstva in za njihovo nastanitev znotraj Kraljevine in za njihovo zamenjavo z italijanskim prebivalstvom. Širok in zapleten ukrep, ki je popolnoma zunaj pristojnosti in možnosti tega poveljstva." Če ni mogoče uresničiti tega ukrepa, se ostane pri sedanji praksi, ki zajema posamezne skupine; Roatta jih nato našteje, in to prve za previdnostno interniranje: (a) bivši jugoslovanski poklicni vojaki, b) bivši jugoslovanski civilni funkcionarji, c) profesorji, študenti, izobraženci, č) brezposelni, d) posamezni osumljeni dejavnosti v škodo Italije, e) sposobni moški, ki so že bili v uporniških oddelkih ali že odsotni iz svojih bivališč, f) sorodniki ali privrženci upornikov), in druga za zaščitno interniranje: (a) posamezniki, ki so se odtegnili novačenju upornikov, ali ki prosijo za zaščito, da bi se odtegnili njihovemumu maščevanju, b) osebe, ki prosijo zaščito, da bi se izognile maščevanju, c) kmečko prebivalstvo iz samotnih, nezasedenih središč, ki prosi za odstranitev). Za slednjo skupino je menil, da bi internirance "gostili znotraj Kraljevine (združene družine, ko gre zanje) in jih postavili v sprejemljive življenjske in delovne razmere." Zanimivo je,

da je skoraj enako menil glede prve skupine, tudi njo bi naj spravili v Italijo (taborišča na armadinem območju naj bi ostala le kot prehodna ali le za najbolj nevarne internirance) in jih obravnavali različno po podskupinah. Tako bi naj bivši vojaki in civilni funkcionarji, bivši uporniki, osumljenci in pomagači imeli položaj vojnih ujetnikov, profesorji, študenti, izobraženci, brezposelni, posamezniki, ki niso osumljeni delovanja proti Italiji, naj bi tvorili delovne oddelke, družine naj bi imele podoben režim, vendar ostrejšega od internirancev z zaščitnim namenom. Na koncu je Roatta sklenil: "Gre za izdajo enotnih navodil o interniranju in da temu poveljstvu (in zainteresiranim političnim oblastem) določite samo nalogo zbiranja, razlikovanja in nastanitve."

Prepis tega pisma je Roatta drugi dan poslal generalu Robottiju in ga prosil za mnenje glede interniranja v prihodnje, "v obdobju, ki bo sledilo sedanjim operacijam, v katerem naj bi interniranje zaradi jasnih razlogov (razen v primeru nepredvidenih kontingentov) izvajali po dokončnem programu in na enoten način." V vednost je pismo poslal visokemu komisarju Grazioliju.

Robottija je to pismo najbrž razjezilo. Ko je naročil načelniku štaba, polkovniku Gallu, naj pripravijo osnutek odgovora, je sodil: "Ne razumem dobro nagiba in novih načinov teh navodil. Razumem samo to, da so sad običajnega "hočeš – pa ne moreš," da ne rečem običajnega vračanja v Canosso, potem ko so bile najprej dane stroge odredbe." Vztrajajoč pri svojem velikopoteznem načrtu interniranja Slovencev, je sicer poslušno odgovarjal po želji svojega nadrejenega poveljnika, vendar pri tem prikrito zvrčal krivdo za ne do konca množično interniranje na osrednje oblasti. V nadaljevanju poročila je namreč zapisal:

"1. Načrt množičnih interniranj (kar sicer ni v moji pristojnosti) res ni bil uresničen in ga najbrž v prihodnosti sploh ne bo mogoče uresničiti ne samo zaradi splošne gospodarske zmede v deželi (ki bi zaradi tega nastala), ampak tudi zaradi sedaj potrjenih težav nastanitve v Italiji;

2. Da je moje mnenje to, da nadaljujemo tako, kot smo delali prej, to je, da interniramo iz previdnosti vse one, ki so nam nadležni, in sumljiva območja (vse one skupine, kakršne smo doslej internirali) in one (nove) skupine Slovencev, ki stanujejo blizu krajev, kjer se dogajajo napadi na železnice;

3. da pa je potrebno, da v prihodnje razširimo sprejemljivost /koncentracijskih taborišč – op. T. F./ in da ne bo teh zastojev, ki so se dosedaj pokazali bodisi zaradi pomanjkanja mesta v Italiji bodisi zaradi postopkov po sistemih kvesture."

Robotti je v odgovoru 14. septembra menil, da zares množičnega interniranja ne more biti, če se prej ne uresničita dva pogoja, in to, da se na italijanskem ozemlju v kraljevini nastanijo množice tukajšnjega prebivalstva in da se prepreči dosledna kriza območja, ki bi nastala zaradi take izselitve v pokrajini in se izseljene množice ne nadomestijo z množicami italijanskega prebivalstva. Dotlej pa lahko sistematično internirajo sumljive osebe in osebe, potrebne zaščite. Namerava pa kot represalijo razširiti interniranje na osebe, ki prebivajo blizu krajev, od koder napadajo železnico, in v skrajnem primeru vse prebivalstvo ob glavnih železnicah. Kljub izpuščanju internirancev iz taborišč po ofenzivnih operacijah pričakuje celò povečanje njihovega števila, kar zahteva seveda povečanje zmogljivosti koncentracijskih taborišč.

S svojim mnenjem je Robotti seznanil tudi Graziolija. Ta pa je obe pismi – Roattovo in Robottijevo – 24. septembra poslal kabinetu notranjega ministrstva in vodji policije. Nimamo pa njunega stališča.

Ko se je po veliki ofenzivi množično interniranje precej pomirilo, saj so bila koncentracijska taborišča prenapolnjena, je poveljstvo 11. armadnega zbora 10. novembra 1942 ustanovilo osrednji policijski urad, ki ga je vodil poveljnik karabinjerjev pri poveljstvu armadnega zbora. V uradu so bili predstavniki vojske, karabinjerjev in policije

ter je imel nalogo, da zbira in ocenjuje novice politične policije, predlaga ustrezne policijske ukrepe, pripravlja predloge za interniranje in predlaga internirance za izpust iz koncentracijskih taborišč.

Ves čas množičnega interniranja Slovencev so bili prenapolnjeni zapori v vojašnici na Taboru. Medtem ko je bila njihova zmogljivost "le" okoli 400 jetnikov, jih je bilo proti koncu novembra 1942, ko je vojska že končala svojo veliko ofenzivo, okoli 750. S temi zapori je upravljala 375. hitra sekcija vojaških karabinjerjev (poveljnik poročnik Mario Rossi, za njim podporočnik Angelo Spiezia), podrejena poveljniku karabinjerjev armadnega zbora (major Gabriele Pianese, za njim Luigi Bruchietti, Angelo Amato, nato Giuseppe Aguecci), ta pa poveljniku karabinjerjev 2. armade, podpolkovniku Francescu Delfinu (za njim podpolkovniku Luigiu Caroeliju). Štela je 50 mož in je poleg odpravljanja jetnikov v koncentracijska taborišča ali pred vojaško vojno sodišče opravljala še nekaj drugih nalog (npr. spremstvo komandanta armadnega zbora).

IV. Koncentracijska taborišča

1. Čiginj in Dolenja Trebuša

V Čiginju in Dolenji Trebuši na Tolminskem v Goriški pokrajini sta bili prvi koncentracijski taborišči za internirane Slovence iz Ljubljanske pokrajine. Vanji naj bi spravili predvsem tiste, ki bi morali pred vojaško vojno sodišče v Ljubljani, zato naj ne bi bili preveč oddaljeni od Ljubljane. Kaže, da so internirance namestili le v prvo, in sta obstajali le nekaj tednov, od 6. marca do 1. aprila 1942, ko je bilo v Čiginju v 6 barakah okoli 600 moških, prijetih v prvi veliki raciji v Ljubljani februarja in marca 1942. Komandant taborišča Čiginj je bil polkovnik Francesco De Caroli, poveljnik 9. topniške bojne skupine iz Logatca. Zaradi nesoglasja italijanskih vojaških in civilnih oblasti v Julijski krajini, češ, da sta taborišči preblizu meje in na slovenskem območju, so internirance konec marca in v začetku aprila 1942 odpeljali v večje koncentracijsko taborišče Gonars pri Palmanovi.

2. Gonars

Kraj Gonars leži blizu Palmanove v pokrajini Videm in je bilo v njem do marca 1942 taborišče za vojne ujetnike št. 89; takrat je bila njegova zmogljivost 2700 podčastnikov in 600 častnikov. Od druge polovice marca 1942 dalje pa je bilo v Gonarsu koncentracijsko taborišče za civilne internirance, med katere so sodili tudi častniki, podčastniki in vojaki bivše jugoslovanske kraljevske vojske. Ker so morali biti častniki ločeni od vojakov in vojaški interniranci od civilnih, se je taborišče, katerega komandant je bil podpolkovnik Eugenio Vicedomini (za njim polkovnik C. Marioni, za njim major Ignazio Frapagane in za njim karabinjerski polkovnik Gustavo De Dominis), delilo na dve taborišči in več odsekov – sektorjev. Iz Ljubljanske pokrajine so vanj prispeli najprej častniki, podčastniki in vojaki bivše jugoslovanske vojske, in to po 22. marcu 1942 in takoj za njimi civilni interniranci, prijeti v prvi veliki raciji v Ljubljanski pokrajini februarja in marca, za temi pa konec marca in 1. aprila 1942 interniranci iz ukinjenega koncentracijskega taborišča Čiginj. Vojno ministrstvo v Rimu je šele 27. marca 1942 potrdilo ustanovitev tega taborišča za civilne internirance in dovolilo, da so ti še vedno na voljo poveljstvu 11. armadnega zbora za pojasnjevanje posamezne kazenske odgovornosti in za zbiranje novic. Dne 8. aprila 1942 je bilo v taborišču 1065 vojaških internirancev, v drugem delu pa 805 civilnih internirancev. Podčastnike in vojake ter civilne internirance so nastanili v večjem taborišču, ki je imelo tri odseke ali

sektorje, imenovane po prvih treh črkah grškega alfabeta: alfa, beta in gama. Sektor *alfa* je bil sprejemnica, dokler niso iz njega napravili novega sektorja alfa in vanj spravili 80 šotorov in v vsak šotor okoli 20 moških, prijetih v veliki raciji v Ljubljani konec junija in 1. julija 1942. Takrat so v Gonars odpeljali 5 transportov z 2218 interniranci (nekaj sto – 296 – so jih v noči na 29. 6. pri Verdu rešili partizani). Dne 2. julija je taboriščna uprava sporočila, da je v taborišču, ki premore 2748 mest, že 1368 internirancev več in so jih morali nastaniti pod šotori. V sektorju *beta* je bilo v štirih vrstah 17 barak iz lesenitnih plošč, vsaka z zmogljivostjo od 100 do 140 oseb, pritikline, delavnici itd. Sektor *gama* je imel 7 nekoliko manjših bivalnih barak, pritikline in ambulanto. Poleg treh sektorjev je bila v taborišču še t.i. arena – prostor za zборе, kuhinja in skladišča. Jeseni 1942 se je taborišče, iz katerega je uspelo pobegniti osmerici, skoraj izpraznilo, ko so civilne internirance preselili v koncentracijski taborišči Renicci in Monigo, večino vojaških internirancev pa v koncentracijsko taborišče Chiesanuova pri Padovi. Pač pa so v pozni jeseni 1942 v Gonars pripeljali internirance iz koncentracijskega taborišča Rab. 4. 12. je prispel tudi prvi transport internirank iz Ljubljane. Konec februarja 1943 je bilo v sektorju alfa 489 moških, 707 žensk in 760 otrok, v sektorju beta pa 206 moških, 1209 žensk in 712 otrok. Posebna žična ograja je ločevala moške od žensk in otrok.

Koncentracijsko taborišče Gonars

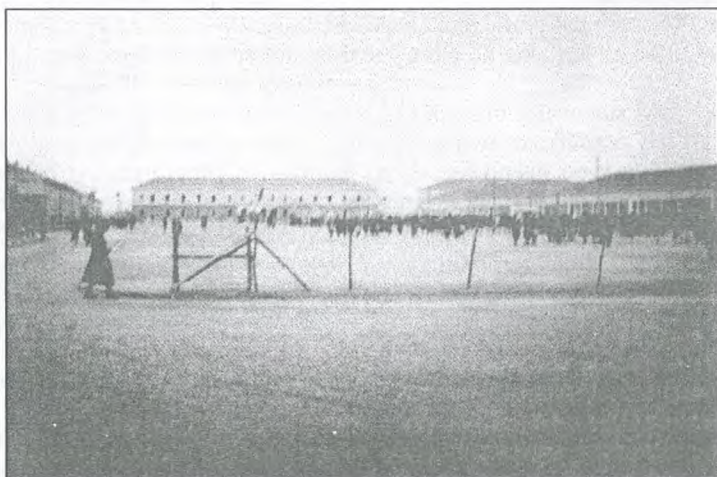
Spomladi 1943 se je stalež internirancev ponovno zelo spremenil: aprila so začeli večje število žensk in otrok izpuščati domov in se je tako povečal delež moških. V sektorju alfa so bili t.i. zaščiteni interniranci in so jih kasneje odpeljali v taborišči Monigo in Visco, iz Moniga pa so v Gonars vrnili okoli 1700 moških, večinoma dijakov, ki so bili v Monigu na "prezimovanju". Nastanili so jih v manjše taborišče, v katerem so bili nekoč častniki bivše jugoslovanske vojske.

3. Monigo (Treviso)

Monigo je kraj blizu Trevisa. Tamkajšnje koncentracijsko taborišče so začeli pripravljati v drugi polovici junija 1942 skupaj s koncentracijskim taboriščem Chiesanuova (Padova). V pripravah na veliko racijo v Ljubljani je poveljstvo 2. armade prisilo

vrhovno poveljstvo oboroženih sil, naj preveri možnost premestitve interniranih častnikov iz Gonarsa, vendar ne pove kam. Poveljstvo divizije sardinskih grenadirjev je namreč predvidevalo, da bo v Gonarsu prostor le še za 2000 internirancev in spraševalo poveljstvo armadnega zbora, kam naj pošlje predvideni presežek. Robotti je 29. junija pripisal: "Danes je Roatta odredil, koliko mest bo v funkcionalnih vojašnicah Padova in Treviso. Če ne bo danes sporočil podatkov, vprašati jutri." Drugi dan je res dobil odgovor: "Število internirancev za nastanitev v uporabnih vojašnicah v Padovi in Trevisu je predvidoma primerljivo z zmogljivostjo teh vojašnic. Ta zmogljivost je sedaj 2880 mest v Padovi in 2800 mest v Trevisu. Po odhodu čet iz vojašnice v Padovi bo njena zmogljivost 5760 mest. Nujno je torej, da jutri, 1. julija, lahko pošljemo v vojašnico Treviso, ki je sedaj popolnoma prazna, okoli 1500 internirancev." Poročalo je tudi, da je taborišče Gonars popolnoma izkoriščeno in da je naročilo svoji intendanci, da na dalmatinskem otoku pripravi taborišče za okoli 20.000 internirancev.

Za internirance so v vojašnici v Monigo določili 7 stavb, in to 4 (I–IV) za bivanje, tri pa za skladišče (V), ambulanto (VI) in kuhinjo (VII). Komandant taborišča je bil podpolkovnik Alfredo Anceschi. Prvi transport v Monigo je prispel 2. julija 1942, in to s 315 interniranci iz Ljubljane (po veliki raciji) in 255 z območja Logatec – Rakek, skupno torej 570. Takrat je ostalo v zaporih v Logatcu 20, Kočevju 211 in Novem mestu 201 zapornik, skupno torej 432 in kaže, da so nato tudi nje odpeljali v to taborišče. V Monigo so pripeljali tudi večje število internirancev iz Gonarsa in jih decembra 1942 pripravljali za delovno akcijo okoli 20 km zahodno od mesta Perugia, kjer so gradili železniško progo do nekega premogovnika. Transport, ki je baje na Silvestrovo 1942 prispel na železniško postajo Perugia, je štel okoli 800 internirancev, ki so jih tam razdelili na več skupin in jih odpeljali v taborišča Castel Sereni, Pietrafitta, Ellero in Tavernella, ki so bila ob železnici v gradnji.

Koncentracijsko taborišče Monigo

4. Chiesanuova (Padova)

Chiesanuova je kraj pri mestu Padova, ki je dobil ime po bližnji cerkvi. V tamkajšnji izpraznjeni vojašnici so junija 1942 pripravili koncentracijsko taborišče za slovenske internirance. V veliki stiski, kam z moškimi, prijetimi v veliki raciji konec junija, je

poveljstvo 11. armadnega zbora 30. junija, ko je zvedelo za vojašnici v Monigu in Chiesanuovi, sporočilo poveljstvu 2. armade, "da po vzpostavitvi stika s /poveljstvom/ teritorialne obrambe Treviso izhaja, da bo uporabna vojašnica prosta za sprejem internirancev, vendar manjka varnostna ograja, ki ne bo lahko končana pred 5. julijem. Navedeno poveljstvo še ni prejelo navodil za pripravo upravnega in varovalnega osebja, navodil za upravo in obravnavo internirancev." Kaže, da so za rešitev tega vprašanja potrebovali več kot mesec dni.

Vojašnica oz. nato koncentracijsko taborišče, katerega komandant je bil podpolkovnik Dante Caporali, je imelo šest zidanih poslopij. V vsakem bivalnem poslopiju je bilo po 12 velikih spalnic z 20 dvonadstropnimi posteljami. Poleg teh velikih sob je bilo v vsem taborišču še 10 manjših. Prve internirance so pripeljali v to taborišče iz Moniga v 1. polovici meseca avgusta 1942, večinoma so bili iz tistega dela Ljubljanske pokrajine, ki ga je velika italijanska ofenziva zajela v prvih fazah. Oktobra in novembra 1942 so okoli 1500 internirancev premestili v druga taborišča, predvsem v Renicci in Rab, namesto njih pa tisti čas pripeljali iz Gonarsa večino častnikov, podčastnikov in vojakov bivše jugoslovanske vojske, januarja 1943 pa še nekaj internirancev iz taborišča Rab.

5. Rab

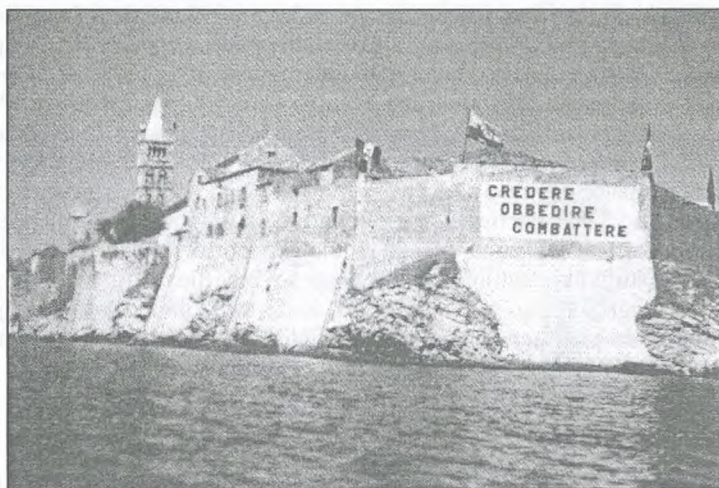
Otok Rab leži v Kvarnerskem zalivu in si ga je Italija skupaj z otokom Krk in pripadajočim obalnim območjem ter Gorskim kotarjem priključila 18. maja 1941. Vse to območje je vključila v Reško pokrajino, ki jo je z Reke upravljal prefekt Temistocle Testa. Zamisel, da bi na tem otoku ustanovili koncentracijsko taborišče, izvira iz maja 1942, ko so se že napolnila manjša koncentracijska taborišča v Lovranu (hotel "Park"), Bakru (industrijska poslopja) in Kraljevici (lesene barake in konjušnica). Prefekt Testa je 22. maja 1942 sporočil notranjemu ministrstvu, da bo poskrbel za ustanovitev taborišča na otoku Rab ali Krk, ker ne more več trpeti družin tistih, ki se oddaljijo od doma, da bi odšli med upornike. 2. junija je na Rab prispel oddelek 200 vojakov, da pripravi zemljišče in odseli stanovalce bližnjih hiš. Na taborišče Rab je najbrž mislilo poveljstvo 2. armade, ko je v poročilu vrhovnemu poveljstvu oboroženih sil 30. junija 1942 poročalo, da je naročilo svoji intendantci, da na dalmatinski obali ustanovi koncentracijsko taborišče za 20 tisoč internirancev. Štiri dni zatem je neki polkovnik izbral kraj za taborišče Rab, in to v zalivu Sv. Eufemije, okoli 6 km od mesta Rab. Po pripravi zemljišča so vojaki 7. julija postavili vojaške šotore, vsakega za šest oseb, pa je general Roatta isti dan na sestanku v Ljubljani že poročal, da je taborišče na Rabu že pripravljeno in lahko sprejme pod šotore 6.000 internirancev; taborišče, ki bo lahko sprejelo 10 tisoč internirancev, pa bo pripravljeno v dveh mesecih. Pošiljati so jih začeli tja natanko čez tri tedne; prva skupina moških internirancev je prek Ljubljane in Reke prispela na Rab 28. julija 1942.

Koncentracijsko taborišče v zalivu Sv. Eufemije v Kamporu na Rabu naj bi imelo zmogljivost 20 ali celo 25 tisoč internirancev; bilo bi torej največje taborišče za Slovence in Hrvate s priključenih območij. Kot pričajo v tej knjigi objavljeni dokumenti, ga niso uspeli zgraditi do konca. Ko bi ga zgradili do konca, bi izpraznili taborišči Chiesanuova in Monigo in njune internirance pripeljali na Rab. Jeseni 1942 si je poveljstvo intendantce 2. armade prizadevalo za dovoljenje za graditev nadaljnjih dveh delov taborišča, vsakega za 5 tisoč internirancev, da bi dobilo prostor za namestitve internirancev naslednjo pomlad. Na sestanku v vrhovnem poveljstvu oboroženih sil v Rimu 3. oktobra 1942 so dovolili graditev drugega dela za 5 tisoč internirancev, v pričakovanju, da bo notranje ministrstvo ustanovilo svoja taborišča za civilne inter-

nirance. Dogovorili so se, da bo rabsko taborišče nekakšno "središče za odbiranje" (centro di smistamento) ali "pljuča" (polmone), za kar je dovolj 10 tisoč mest. Upoštevali so namreč tudi okoliščino, da se mora taborišče preskrbovati po morski poti. Upoštevaajoč prvotni načrt za zmogljivost rabskega taborišča in tudi predvidene zmogljivosti prej navedenih koncentracijskih taborišč, ni zanemarljiv podatek o nameri internirati okoli sto tisoč Slovencev in Hrvatov iz priključenih pokrajin.

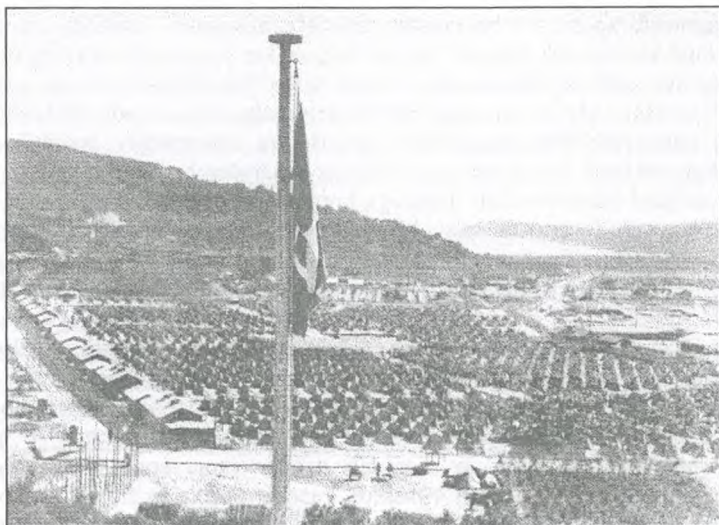
Koncentracijsko taborišče Rab, katerega komandant je bil podpolkovnik Vincenzo Cuiuli, je imelo več delov. Ob cesti, ki pelje od mesta Rab, je bil na desni vhod v sprejemno postajo ("bonifica") in na isti strani ceste t.i. "campo 1", ki je bil v začetku in tudi kasneje najpomembnejši del celega koncentracijskega taborišča. Na levi strani ceste so jeseni 1942 zgradili t.i. "campo 3" in nekoliko kasneje naprej od njega gradili še t.i. "campo 2" in "campo 4". Pod bivšo osnovno šolo, v kateri so nastanili poveljstvo taborišča, so zgradili še druga poslopja: skladišča, vojašnice, delavnice, garaže itd.

Prve došle internirance so namestili v t.i. "campo 1", takrat še prazen, z bodečo žico ograjen prostor, ki sta ga dve poti delili na štiri sektorje. Interniranci so morali sodelovati pri urejanju taborišča in njegovih naprav (npr. vodovoda). Prve moške internirance so namestili v 1., 2. in 4. sektor, ženske, otroke in starejše osebe pa v 3. sektor., od koder so jih septembra 1942 premestili v komaj pripravljen "campo 3". Od takrat dalje je bil "campo 1" samo moški in "campo 3" na slabšem delu taborišča mešan, čeprav so ga imenovali ženski.

Mesto Rab med vojno

Zunanji videz taborišča se je začel bolj spreminjati avgusta, ko so začeli graditi lesene in zidane barake in jih gradili vse do septembra 1943. Šele januarja 1943 so majhne šotore zamenjali z večjimi, z zmogljivostjo 20 oseb, in šele v začetku 1943 so zgradili prve barake, v katere so spravili po 80 do 90 internirancev. Velika sprememba je nastala v "campu 3", ko so jeseni 1942 ženske, otroke in stare osebe preselili v Gonars in bolnišnice, tako da so v taborišču Rab ostali večinoma moški. Po odselitvi žensk in otrok so v taborišču zgradili še okoli 150 barak. Spomladi 1943 so v "campu 2" sezidali 72 barak, v katere so poleti nastanili Jude.

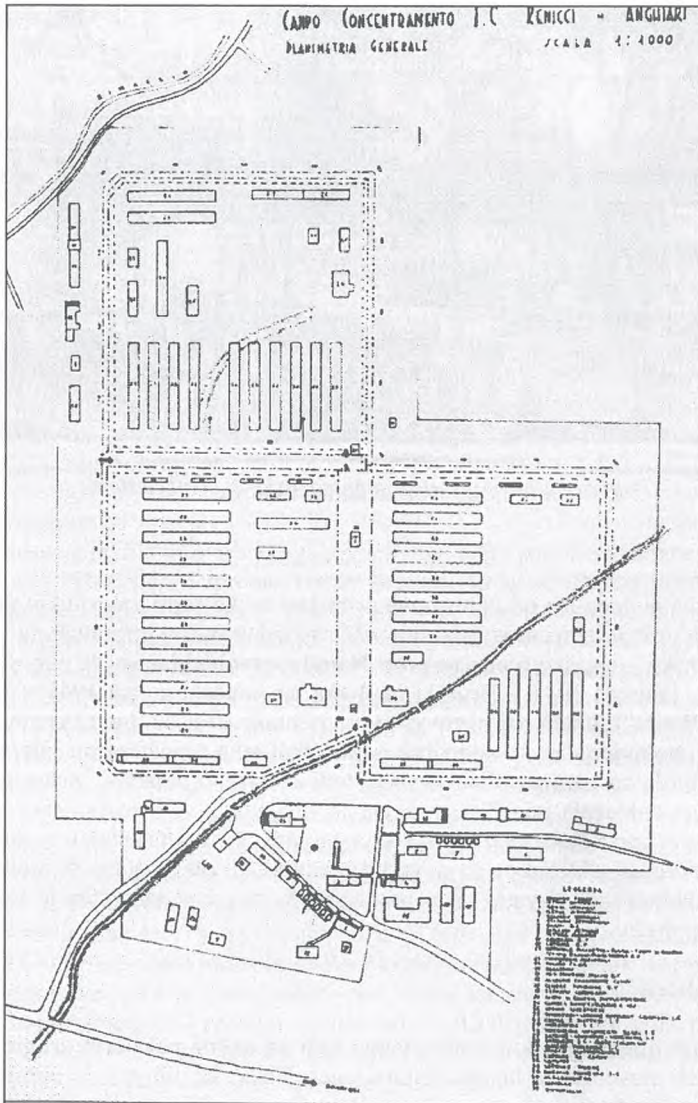

Pogled na italijansko koncentracijsko taborišče na Rabu leta 1942

Po podatkih, ki jih je iz arhivskega fonda reške prefekture zbral Ivan Kovačič za svojo knjigo *Kampor 1942.–1943.*, so v koncentracijsko taborišče Rab pripeljali 27 večjih ali manjših transportov s skupno 7.541 interniranci, in to 5.087 iz Ljubljanske in 1.986 iz Reške pokrajine, 329 iz taborišča Monigo (Treviso), Chiesanuova (Padova) in Gonars ter 139 od neznanu kje. Najštevilnejši transport je prispel 6. avgusta 1942 iz Ljubljane s 1194 interniranci. Po prvem transportu, s katerim je 28. julija z ladjo "Plav" v rabsko luko prispelo 198 internirancev, je v naslednjih 12 dneh prispelo novih 16 transportov s skupno 5.941 interniranci, a z vključno 31. oktobrom 1942 je prispel 7.541 interniraneec. Vendar Kovačič ugotavlja, da je bilo transportov še več, vendar jih na Reki niso zabeležili. Okoli dve tretjini internirancev so bili Slovenci, drugi pa Hrvati z območja, vključenega v Reško pokrajino 1941. Kaže torej, da je koncentracijsko taborišče Rab sprejemalo predvsem internirance iz velike ofenzive poleti in jeseni 1942 v Ljubljanski pokrajini in Gorskem kotaru.

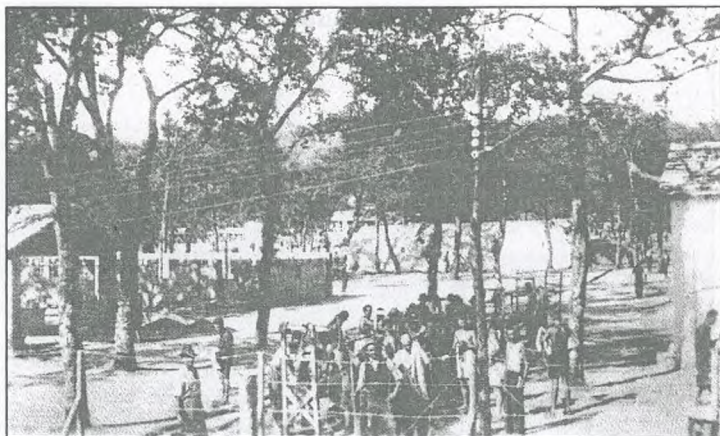
6. Renicci

Vas Renicci leži v občini Anghiari ob reki Tiberi v pokrajini Arezzo v srednji Italiji. Taborišče za vojne ujetnike št. 97 so začeli graditi poleti 1942, vendar so se kmalu odločili, da bo to koncentracijsko taborišče za civilne internirance. Baje so se odločili, da bi bilo eno taborišče za jugoslovanske internirance daleč od bivše jugoslovanske meje, da bi preprečili pobege internirancev, kakršen se je zgodil avgusta 1942 v Gonarsu. Predvideli so zgraditev treh odsekov ali sektorjev z zmogljivostjo 9.000 oseb, vendar so do kapitulacije Italije uspeli zgraditi samo dva, ne pa tudi tretjega. Tako je imelo taborišče, katerega komandant je bil ves čas polkovnik Giuseppe Pistone, na koncu 24 zidanih barak za internirance in 27 za stražarsko osebje, jedilnice, skladišča in upravo, 6 lesenih barak, 6 zidanih barak za kuhinje, kapelo in druge pritikline. Razdeljeno je bilo na sektorje, katerih komandanta sta bila podpolkovnik Fiorenzuoli in major Romeo Rossi.

Načrt koncentracijskega taborišča Renicci

Prvi moški interniranci, sami Slovenci, so v Renicci prispeli iz Gonarsa 7. oktobra 1942, ko so taborišče šele gradili, in so morali prebivati pod šotori. Konec januarja je spalo pod šotori še vedno okoli 600 internirancev, poslednji pa so se iz njih preselili v barake šele maja 1943. Sledili so transporti iz Padove in z Raba, tako da je bilo konec oktobra v Renicciju že več kot 1300 moških internirancev. Do Božiča 1942 se je njihov stalež večal, nato pa zaradi izpustov in premestitev manjšal, tako da je bilo februarja 1943 tam 2261 internirancev. Poleti 1943 so v taborišče pošiljali konfinirance iz kolonij konfinirancev (colonia confinaria) iz južne Italije (Ustica, Lipari, Pisticci, Ventotene itd.).

Pogled na italijansko koncentracijsko taborišče Renicci

7. Visco

Kraj Visco je oddaljen od Palmanove približno toliko proti vzhodu kot Gonars proti zahodu. Tamkajšnje koncentracijsko taborišče so ustanovili v pripravah na veliko nemško – italijansko – ustaško ofenzivo proti Narodnoosvobodilni vojski Jugoslavije, ki se je začela 15. januarja 1943 v Hrvaški in Bosni ter končala marca 1943 v Hercegovini (operacija "Weiss"). Imelo naj bi zmogljivost za okoli 10 tisoč internirancev, vendar jih ni imelo niti polovico, ker so se najbrž odpovedali tako množičnemu interniranju med ofenzivo. Morda so nameravali internirati tudi četnike (operacija "Schwarz"), katerih razorožitev je zahtevala nemška stran, pa je italijanska ni izvedla. Zato so bili prvi interniranci v Visco z Raba in iz Gonarsa ter Moniga, ki so jih nastanili v velikih lesenih barakah, v drugem sektorju pa so novodošle nameščali pod šotore. V zgodnji pomladi 1943 so pripeljali tudi Hrvate, ujetе partizane. Komandant taborišča je bil polkovnik Salvatore Bonfiglio.

8. Druga taborišča

Iz virov italijanskega okupatorja zvmemo tudi za imena nekaterih drugih taborišč, v katerih so bili slovenski in hrvaški interniranci. Nekaj sto jih je bilo interniranih, vsaj začasno, v koncentracijskem taborišču na Reki. To taborišče je bilo v vojašnici "Diaz". Komandant taborišča je bil polkovnik G. Vassali. Tja je npr. divizija "Isonzo" iz Novega mesta 7. 8. 1942 poslala transport s 186 interniranci, 6. 5. 1943 pa so iz Ljubljane poslali tja transport 112 moških in 46 žensk.

Nekaj taborišč je bilo tudi v pokrajini Perugia. Oktobra 1942 so po taboriščih, v katerih so bili slovenski interniranci, popisali ročne delavce in med njimi izbrali nekaj sto prostovoljcev za delo. Kaže, da so na osnovi navodil poveljstva intendance 2. armade z dne 6. oktobra zbrali v Chiesanuovi 1168 in v Gonarsu 482 internirancev in jih odpeljali v Monigo in od tam v Perugia, kjer so jih na železniški postaji razdelili med tri koncentracijska taborišča, in to Castel Sereni, Pietrafitta in Ellera, kjer so gradili železniško progo do nekega premogovnika in za svoje delo dobivali skromno plačilo dnevno 7 lir. Po spominih nekega interniranca, naj bi tam umrlo vsak dan od 5 do 8 internirancev, kar se mi zdi pretirano. Komandant taborišča v Castel Sereni je bil

poročnik Giovanni Socco (za njim poročnik Giuseppe Marino), v Tavernelle pa stotnik Guglielmo Guglielmo.

9. Taboriščna uprava

Do marca 1942 so bila koncentracijska taborišča v pristojnosti notranjega ministrstva in je bilo vojno ministrstvo pristojno le za taborišča vojnih ujetnikov; takih taborišč je bilo okoli dvesto. Marca 1942, ko so v Čiginju in Dolenji Trebuši ustanovili prvi koncentracijski taborišči za internirane Slovence iz Ljubljanske pokrajine, sta bili v pristojnosti poveljstva 11. armadnega zbora v Ljubljani. Morda je bilo to zamišljeno le kot prehodna rešitev, dokler se ne razišče upravičenost suma posameznih internirancev. Tudi po premestitvi internirancev iz Čiginja v Gonars, si je omenjeno poveljstvo pridržalo pravico do takšne preiskave in mu jo je vojno ministrstvo 24. marca 1942 tudi priznalo. Ker se je zaradi nemirnih razmer interniranje širilo na vedno več skupin prebivalstva in ker je Mussolini 30. maja 1942 vojski zaupal tudi varovanje javnega reda v priključenih pokrajinah, so interniranje prebivalstva v teh pokrajinah in ustanavljanje ter upravljanje koncentracijskih taborišč z interniranci iz teh pokrajin ostala v pristojnosti italijanske vojske.

Za to področje je bila cela vrsta organov v Rimu in drugod. Pri vrhovnem poveljstvu oboroženih sil (Comando Supremo Forze Armate) in generalštabu kopenske vojske (Stato Maggiore Regio Esercito – SMRE) sta bila urada za vojne ujetnike (Ufficio prigionieri di guerra). Tak urad v SMRE je vodil polkovnik Umberto Giglio in za njim polkovnik E. Pallotta in je sodil v III. oddelek (reparto), ki ga je vodil general R. Torresan, oz. v V. oddelek (reparto), ki ga je vodil general Antonio Gandin. Ker so bile vse bivše jugoslovanske pokrajine, priključene k Italiji maja 1941, operativno območje 2. italijanske armade (poveljnik general Vittorio Ambrosio, za njim general Mario Roatta, za njim general Mario Robotti), je njeno poveljstvo ustanavljanje in upravljanje koncentracijskih taborišč zaupalo svoji intendanci, ki jo je vodil general Raffaele Pelligra in za njim od druge polovice marca 1942 general Umberto Giglio, ki je imel opravka z zadevami vojnih ujetnikov in civilnih internirancev že v generalštabu kopenske vojske. Načelnik štaba intendance je bil polkovnik G. Mansoldo (za njim polkovnik Eugenio Morra in polkovnik Romano Marcello Camèra). V tej intendanci je bil tudi urad za vojne ujetnike (in civilne internirance), ki ga je vodil polkovnik A. Rocca (za njim podpolkovnik Antonio Bertone). Poleg samega poveljnika armade, njegovega načelnika štaba in intendance sta imela opravka z interniranjem tudi urad za civilne zadeve (Ufficio affari civili), ki ga je vodil polkovnik Michele Rolla, in oddelek za sistem (Ufficio ordinamento), ki ga je vodil polkovnik Francesco Passadore. Nekaj pristojnosti glede koncentracijskih taborišč so imela tudi poveljstva teritorialne obrambe (Comando Difesa Territoriale): v Trstu general Giovanni Corte, v Vidmu general Antonio Bergonzi in v Trevisu general Francesco Paolo Loases, ki so bila s poveljstvi vojaških con (Comando Zona Militare) in vojaških okrožij (Comando Distretto Militare) zaledni organi italijanskih oboroženih sil. Vendar ni nad vsemi koncentracijskimi taborišči na operativnem območju 2. armade imela pristojnosti njena intendantca. Nad nekaterimi so jo imela poveljstva armadnih zborov (5. v Crikvenici, 6. v Dubrovniku in 18. v Splitu).

V poveljstvu 11. armadnega zbora se je poleg ožjega poveljstva (komandant, načelnik in podnačelnik štaba) ukvarjal urad za razne zadeve (ufficio affari vari), ki ga je vodil major Cesare De Biase, za njim podpolkovnik Bartolomeo in nato major Guido Ripoli, med veliko ofenzivo poveljnik 3. bataljona v 2. polku divizije sardinskih grenadirjev.

Koncentracijska taborišča, v katerih so bili internirani Judje, Italijani, inozemci in tudi Slovenci in Hrvati iz Julijske krajine, je vodilo notranje ministrstvo s svojim

glavnim ravnateljstvom za vojne službe. Za ta namen je imelo Italijo razdeljeno v cone, ki so jih vodili glavni inšpektorji javne varnosti, npr. za IV. cono, v kateri je bilo taborišče Renicci, dr. Angelo Pasquale.

Taborišča so vodile taboriščne uprave na čelu s komandantom taborišča, ki je bil rezervni polkovnik ali podpolkovnik in je imel ob sebi enega ali dva pribočnika (v Gonarsu npr. stotnik Arturo Macchi in podporočnik Ramo Lagomarsino, v Reniciju podpolkovnik F. Fiorenzuoli in major Romeo Rossi), nekaj deset častnikov, med njimi nekaj zdravnikov, nekaj sto vojakov in karabinjerjev. Ker nimamo na voljo arhivskih fondov taborišč, ne moremo natančneje ponazoriti sestave taboriščne uprave. Iz nekega dokumenta za taborišče Visco z dne 7. 6. 1943 povzamemo, da so bili poleg komandanta podpolkovnika tudi major, 5 stotnikov, 12 nižjih častnikov, 9 častnikov – zdravnikov, upravni častnik, 22 podčastnikov in 546 vojakov in da še vedno manjka 10 stotnikov, 15 nižjih častnikov, upravni častnik, 10 podčastnikov in 147 vojakov. Torej je bilo dovolj le zdravnikov.

Že jeseni 1942 se je hotela vojska razbremeniti koncentracijskih taborišč za civilne internirance in jih izročiti civilnim oblastem. O tem je bilo kar precej dopisovanja med vojaškimi poveljstvi in notranjim ministrstvom. Tako iz pisma vodje III. oddelka v vrhovnem poveljstvu oboroženih sil predsedstvu italijanske vlade 30. januarja 1943 zveemo, da je vojska že 31. oktobra 1942 sporočila notranjemu ministrstvu željo, da ono prevzame nalogo organizacije, namestitve in pomoči za vse internirane civiliste v koncentracijskih taboriščih Rab, Padova, Treviso, Gonars in Renicci (taborišča Visco takrat še ni bilo), razen mladoletnih oseb med 6. in 15. letom starosti, ki bi jih naj zaupali Italijanski liktorski mladini (Giuventù Italiana Littorio – GIL). Pravi, da ministrstvo še ni storilo nič za prenos upravljanja omenjenih taborišč. Izgovarjalo se je, da tega ne more storiti zaradi dodatno nastale potrebe po namestitvi mnogih razseljenih oseb s priključnih območij in iz mest, ki so bila tarča sovražnikovih letalskih napadov. Na neko brzojavko urada za vojne ujetnike v generalštabu kopenske vojske z dne 4. decembra 1942 je glavno ravnateljstvo za vojne službe v notranjem ministrstvu ponovno in jasno prikazalo svoje razmere, da nima nobene možnosti, da bi sprejelo in v provincah Kraljevine Italije nastanilo Slovence, internirane v koncentracijskih taboriščih, ki jih upravlja vojaška oblast. Kljub temu je vojska vztrajala pri razbremenitvi, o čemer priča pismo predsedstva vlade notranjemu ministrstvu 13. februarja 1943, ki podpira željo vojske. Obe pismi navajata število 20 tisoč slovenskih civilnih internirancev, čeprav so bili med njimi tudi Hrvati. Notranje ministrstvo je odgovorilo šele čez pet tednov, 21. marca, da je treba pred prevzemom opraviti natančen pregled omenjenih petih taborišč, med katerimi pa ni že delujočega taborišča Visco. Z uradom za vojne ujetnike je že opravilo pregled splošnega stanja taborišč, in to z organizacijskega, upravnega, računovodskega in zdravstvenega vidika, ter obljubilo predsedstvu vlade okvirne datume prevzema. Predsedstvo vlade je s tem 3. aprila seznanilo III. oddelek pri generalštabu kopenske vojske. Sledil je Mussolinijev sklep o tem, kdo odloča o izpustu internirancev iz taborišč, in o nadaljnjem vodenju nekaterih taborišč: "Vrhovno poveljstvo oboroženih sil v Sloveniji in Dalmaciji /SUPERŠLODA – od maja 1942 do maja 1943 drugi izraz za poveljstvo 2. armade – op. T. F./ bo obdržalo vodstvo nad dislociranimi koncentracijskimi taborišči na priključenih ozemljih in nad taboriščem Visco; vsa druga koncentracijska taborišča bodo prešla pod upravo ministrstva za notranje zadeve." Potemtakem naj bi intendantca 2. armade še naprej upravljala koncentracijski taborišči Rab in Visco.

Na neki seji med 20. in 30. aprilom pa je notranje ministrstvo ponovno izrazilo svojo nemoč glede prevzema uprave taborišč za civilne internirance in se je nadaljevalo dopisovanje. Na vprašanje z dne 18. maja o razlogih za takšno stališče je notranje ministrstvo odgovorilo šele 1. julija. Ne more prevzeti uprave taborišč za slovenske civi-

liste v Padovi, Trevisu, Gonarsu, Reniccih, Tavernelli, Pietrafitti in Colfioritu in naloge izgradnje novih taborišč za nove slovenske internirance predvsem zaradi težav s pridobivanjem potrebnega gradbenega materiala in zaradi graditve začasnih bivališč za družine, prizadete zaradi letalskih napadov, s Sicilije, iz južne Italije, Neaplja in Livorna. Je pa še vedno pripravljeno postopoma prevzemati omenjena taborišča in tudi taborišča, ki bi jih vojska ustanovila na novo za slovenske internirance, če bo dobilo na voljo finančna sredstva. Kot vemo iz drugih virov, so vsa koncentracijska taborišča, v katerih so bili interniranci iz Ljubljanske pokrajine, ostala do kapitulacije Italije pod vojaško upravo. Kar se tiče slovenskih internirancev, je bilo italijansko notranje ministertvo pristojno le za koncentracijski taborišči Cairo Montenotte in Frascette di Alatri za slovenske in hrvaške internirance iz Julijske krajine.

10. Število internirancev

Nihče še ni mogel ugotoviti natančnega števila slovenskih internirancev. Posamezniki so navajali domnevna števila, celo do 30 tisoč. Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorja in njegovih pomagačev za Slovenijo je v svoji knjigi Internacije sodila, da je bilo konec oktobra "interniranih že okoli 26.000 Slovencev v samo štirih taboriščih: Gonars 4000, Monigo–Treviso 3500, Chiesanuova–Padova 3500, Rab 15.000" (str. 23) in sklenila: "Ponovno poudarjamo, da po dokumentih italijanskega okupatorja niti približnega števila internirancev ni mogoče navesti. /.../ Na podlagi dokumentov in ugotovitev naših oblasti pa lahko trdimo, da je število internirancev doseglo 25% prebivalstva "Ljubljanske pokrajine." (str. 24) Če bi ta odstotek res držal, bi moralo število internirancev doseči okoli 75 tisoč oseb, kar pa je zares pretirano. Dejstvo je tudi, da število internirancev v še ne do kraja zgrajenem koncentracijskem taborišču Rab ni nikoli doseglo 15 tisoč.

Iz italijanskih virov so znana števila iz posameznih obdobj, vendar ne za vsa obdobja. Tako nimamo podatkov, koliko jih je bilo v nekaterih taboriščih v pokrajini Perugia, ki niso sodila pod intendantco 2. armade, pa tudi za koncentracijsko taborišče na Reki imamo podatke samo iz leta 1943. Ugotavljanje natančnejšega števila vseh internirancev, ki so bili kdaj v italijanskem koncentracijskem taborišču, onemogočata tudi izpuščanje iz taborišč na eni in sočasno pošiljanje vanj na drugi strani. Da je bilo že konec oktobra 1942, ko velike vojaške ofenzive in med njo množičnega interniranja še niso končali, samo iz Ljubljanske pokrajine okoli 20 tisoč Slovencev, potrjuje spomenica poročnika Luca Maguglianija iz poveljstva 11. armadnega zbora, ki v zvezi s prošnjami za izpust, pravi, da "gre za dvajset tisoč internirancev."

Še najboljša statistika števila internirancev je tista, ki jo je moralo poveljstvo intendantce 2. armade (SUPERSLODA) mesečno pošiljati uradu za vojne ujetnike v generalštabu kopenske vojske. Vendar so tudi ta ohranjena le za nekaj mesecev, ne pa za celo obdobje interniranja. Iz njih sem sestavil preglednico 1 (glej str. 27).

S tega pregleda lahko povzamemo, da je bilo največje število internirancev 29. decembra 1942, in to 21.671, med njimi 75,5% Slovencev in 24,5% Hrvatov. To pa je tudi edinkrat, ko deli internirance po narodnosti, kajti kasneje jih deli po spolu ali pa po namenu interniranja. Kljub upoštevanju internirancev taborišča na Reki, statistika kaže nato vedno manjše število internirancev, razen za 1. julij 1943, ko jih navaja 21.273. Če je to število resnično, o čemer za sedaj ne moremo dvomiti, in če upoštevamo, da so jih do takrat že nekaj tisoč izpustili in da jih je že več kot 2 tisoč v internaciji umrlo, pomeni, da lahko skoraj zanesljivo cenimo, da je bilo v internaciji v sedmih italijanskih koncentracijskih taboriščih skupno več kot 25 tisoč Slovencev in Hrvatov.

Preglednica 1:

Datum	Taborišče	Rab	Gonars	Monigo	Chiesanuova	Renicci	Visco	Reka	Skupaj
15–8–42		2532	6.074	1528	1429	–	–	–	11563
17–9–42		2532	6396	5764	2129	–	–	–	16801
29–12–42	vsi	5562	5687	3172	3309	3950	–	–	21671
"	Slovinci	4838	1759	2621	3195	3950	–	–	16363
"	Hrvatje	724	3928	551	105	–	–	–	5038
1–2–43	vsi	2857	2676	3274	3403	3865	–	876	19951
"	moški	2694	1035	2493	3403	3865	–	876	14636
"	ženske	163	2729	495	–	–	–	–	3987
"	otroci	–	1642	286	–	–	–	–	1928
19–4–43	vsi	2628	4503	2500	3015	3015	2390	619	18838
"	moški	2505	1654	842	3015	3183	1775	380	13354
"	ženske	123	2004	837	–	–	454	147	3565
"	otroci	–	845	821	–	–	161	92	1919
1–6–43	vsi	2232	4253	2213	2857	3249	1619	316	16739
"	moški	2178	2353	702	2857	3249	1159	97	12631
"	ženske	40	1244	739	–	–	295	135	2453
"	otroci	14	656	772	–	–	129	84	1655
1–7–43	vsi	3296	4459	2190	3410	3888	3272	758	21273
"	moški	2607	2430	693	3410	3888	2605	325	15958
"	ženske	522	1346	737	–	–	527	367	3499
"	otroci	167	683	750	–	–	140	66	1816

Preglednica 2:

Datum	Taborišče	Rab	Gonars	Monigo	Chiesanuova	Renicci	Visco	Reka	Skupaj
29–12–42	vsi	5562	5687	3172	3300	3952	–	–	21671
"	represivni	5561	3850	2191	3195	3950	–	–	18747
"	zaščiteni	1	1837	981	105	–	–	–	2924
1–2–43	zmogljivost	5000	6500	3500	3500	4000	–	1200	23700
"	internirani	2857	5676	3274	3403	3865	–	876	19951
"	represivni	2857	3695	2517	3323	3865	–	876	17133
"	zaščiteni	–	1981	757	80	–	–	–	2818
19–4–43	zmogljivost	5000	6500	3500	3500	4000	8500	1200	32200
"	internirani	2628	4503	2500	3015	3183	2390	619	18838
"	represivni	2628	4499	35	3013	3185	2390	619	16367
"	zaščiteni	–	4	2465	2	–	–	–	2471
1–6–43	zmogljivost	5000	6500	2700	3500	4000	8500	1500	31700
"	internirani	2232	4253	2213	2857	3249	1619	316	16739
"	represivni	2163	4253	10	2857	3249	1619	316	14407
"	zaščiteni	69	–	2203	–	–	–	–	2272
1–7–43	zmogljivost	6646	4912	2700	3500	6000	5126	1200	30084
"	internirani	3296*	4459	2190	3410	3888	3272	758	21273
"	represivni	2160	4459	5	3410	3888	3272	705	17899
"	zaščiteni	1136	–	2185	–	–	–	53	3374

* 948 Ebrei

Poročila poveljstva intendantce 2. armade (SUPERSLODA) o internirancih navajajo tudi zmogljivost posameznih koncentracijskih taborišč (skupaj s taboriščem na Reki 19. 4. 1943 celo 32.200 mest) in število interniranih iz represivnega in zaščitnega razloga (19. 4. 1943 npr. represivnih 86,7% in zaščitnih 13,3%). Število prvih in drugih v posameznih taboriščih kaže preglednica 2.

Če je ta delitev res natančna, vidimo, da so bili zaščiteni interniranci končno, vsaj od 1. aprila 1943, zbrani v koncentracijskem taborišču Monigo in 1. julija 1943 nekaj tudi na Rabu. Morda smemo domnevati, da je bila na Rabu takrat med zaščitenimi večina Judov (948), ki so jim nato še isti mesec pridružili še druge.

11. Pravila za koncentracijska taborišča

Ob pripravi prvih taborišč so v oddelku za razne zadeve 11. armadnega zbora začeli pripravljati pravila za obravnavo internirancev v taboriščih. Osnutek pravil so izdelali 1. marca. Za vzorec so imeli okrožnico urada za vojne ujetnike v generalštabu kopenske vojske (SMRE) št. 8192 z dne 29. aprila 1941. Nekatero stavke v poglavjih o zavarovanju taborišč in vedenju pri alarmih so namreč prepisali dobesedno. Nadaljnje besedilo je novo. General Robotti je osnutek pravil drugi dan poslal poveljstvu 2. armade. V spremnem pismu je povedal, da je pravila izdelal, ker ne ve, če so kje takšna pravila na voljo, ter prosil za morebitna dopolnila in spremembe. Osnutek je istočasno poslal poveljstvom graničarjev armadnega zbora, videmske teritorialne obrambe in divizije sardinskih grenadirjev, povedal, da so ustanovili koncentracijski taborišči Čiginj in Dolenja Trebuša, in naročil, da morajo ta pravila strogo uporabljati. Takrat je še sodil, da bosta omenjeni taborišči edini za internirance iz Ljubljanske pokrajine in interniranci na voljo njegovemu poveljstvu za preiskavo kazenske odgovornosti, morebitno obravnavo pred vojaškim vojnim sodiščem in za zbiranje novic o nasprotnikih. Zato ima osnutek poglavje o "obravnavi osumljencev" in ne internirancev. Osnutku pravil je Robotti priložil tedensko tablico za prehrano, in to za vsak dan posebej od ponedeljka do nedelje. Povprečna cena hrane naj bi bila 4,20 lir, njena povprečna kalorična vrednost pa 1825 kalorij. Ker še ni prejel odgovora s poveljstva 2. armade, je ob svojem obisku taborišča Čiginj 9. marca izdal nekaj ustnih navodil za tamkajšnje internirance, ki jih osnutek omenjenih pravil nima.

Potem ko je general Roatta 1. marca 1942 izdal zloglasno Okrožnico 3 C (Circolare 3 C) in 6. marca v brzozavki poveljstvom svojih armadnih zborov naročil pripravo koncentracijskih taborišč za prihodnje operacije, jim je tudi sporočil, da bodo izdana široka navodila za organizacijo taborišč. Poveljstvo armade je namreč sredi marca že vedelo, da bo ustanovitvi koncentracijskih taborišč Čiginj in Dolenja Trebuša sledilo ustanavljanje novih, npr. v Gonarsu. Zato je Robottijev osnutek pravil skupaj s svojo intendantco in armadnim poveljstvom karabinjerjev nekoliko dopolnilo in jih 17. marca posredovalo poveljstvom svojih štirih armadnih zborov in v vednost nekaterim uradom. Dopolnilo je zlasti poglavje o obravnavi osumljencev in izpustilo določbe, ki so se omejevale na taborišči Čiginj in Dolenja Trebuša. Pri dopolnjevanju osnutka pravil je imel Roatta za vzorec tudi okrožnico urada za vojne ujetnike v SMRE št. 1/22450 z dne 21. februarja 1942. Iz njih je dobesedno prepisal nekatere stavke o preiskavah internirancev. Druga Roattova dopolnila so nova. Morda se je pri njih zgedoval po kakšnih pravilih notranjega ministrstva za koncentracijska taborišča, ki so bila v pristojnosti tega ministrstva. Urad za razne zadeve poveljstva 11. armadnega zbora je Roattova pravila 25. marca posredoval poveljstvom svojih dveh divizij in graničarjev.

Pravila imajo več delov, in to za notranjo službo taborišč (zavarovanje, alarmi, protipožarna varnost), obravnavo osumljencev, katerih obravnavo izenačuje z obravnavo za-

pornikov, /"Gli indiziati saranno trattati come detenuti."/, o higiensko-zdravstveni pomoči, upravi in preskrbi z živežem ter raznem. Navodila že predvidevajo interniranje duhovnikov in žensk.

Interniranci imajo lastna oblačila in obutev, ob prihodu v taborišče so podvrženi strogi in natančni telesni in drugi preiskavi, nato pa tudi občasnim ponovnim preiskavam in pogostim zborom (apelom). Duhovniki in kleriki se obravnavajo kot drugi osumljenci, vendar lahko prebivajo posebej, lahko mašujejo in opravljajo druge verske obrede, ne smejo pa spovedovati. Tudi ženske so ob prihodu podvržene strogi in natančni preiskavi, prebivajo strogo ločene od moških, če jih je malo, se namestijo v bližnjih sodnih zaporih.

Internirancem je prepovedano igrati, kadijo lahko samo podnevi, med sprehodom. Sprehodi so skupinski, uro zjutraj in uro popoldne, ne smejo pa zapustiti taborišča. Dvakrat mesečno lahko odpošljejo dopisnico, vsa pošta se strogo cenzurira.

Disciplinski prekrški se kaznujejo z zaporom v taborišču in po potrebi tudi z vključitvijo kršitelja. Tisti, ki bi poskušali zbežati iz taborišča, se pošljejo pred pristojno vojaško vojno sodišče, po sporazumu s civilnimi oblastmi se lahko zaprejo v sodne zapore.

Internirancem je prepovedano imeti pri sebi dragocenosti, nakit in denar, razen 20 lir za nakup sadja in tobaka v taboriščni kantini. Glede hrane veljajo določbe vojnega ministrstva za vojne ujetnike, in to podčastnike in vojake, ki fizično ne delajo; sporočila jih je intendantca 2. armade 4. marca 1942.

Kaže, da so se vrhovnemu poveljstvu oboroženih sil pravila 2. armade glede disciplinske odgovornosti internirancev zdela premalo določna. Mussolini je namreč 19. novembra 1942 na osnovi 17. in 20. člena vojaškega kazenskega zakonika v razglasu št. 143 odredil, da "so interniranci v koncentracijskih taboriščih na območjih bivše Jugoslavije, priključenih h Kraljevini Italiji, podvrženi vojaškemu kazenskemu pravu in vojaški pristojnosti." Za poskuse bega iz teh taborišč je zagrozil z ječo od treh do deset let; če se to stori z vlomom ali grožnjo osebam, kaznen ječe ne more biti manjša od 5 let; pomagačem bega, ki so zunaj taborišča, je določil kaznen do 6 let. Za kazensko obravnavo storilcev so pristojna vojaška vojna sodišča. Vprašanje je, ali so te določbe res veljale samo za internirance v koncentracijskih taboriščih na anektiranih območjih.

Notranjost barake za moške v koncentracijskem taborišču na Rabu

Najbrž je ta Mussolinijev ukrep spodbudil poveljstvo 2. armade k pripravi natančnejših pravil o disciplinski kaznih v koncentracijskih taboriščih. Kajti urad za sistem (Ufficio Ordinamento) poveljstva 2. armade je 24. januarja 1943 pripravil enotne disciplinske določbe za civilne internirance. Njihovo izdajo je utemeljeval s potrebo po enotnosti disciplinskih pravil za vsa taborišča, da glede disciplinske tvarine ne bi puščali komandantom taborišč čezmerne širine. Te določbe je omenjeni urad poslal uradu za splošne zadeve v III. oddelku vrhovnega poveljstva oboroženih sil in generalštabu kopenske vojske (SMRE). Določbe natančno navajajo disciplinske kazni za pet vrst civilnih internirancev (a. bivše častnike, b. bivše podčastnike in vojake s srednjo šolsko izobrazbo, c. podčastnike in vojake z osnovnošolsko izobrazbo, d. ženske in e. otroke, mlajše od 15 let). Predvidene in na kratko opisane kazni so: strogi zapor do 15 dni, osamitev do 15 dni, osamitev do 10 dni, stroga samica do 15 dni, samica do 10 dni, premetitev v drugo taborišče.

12. Položaj internirancev

Položaj slovenskih in hrvaških internirancev v italijanskih koncentracijskih taboriščih je bil različen. Čeprav so jih italijanske oblasti imele za civilne internirance in ne za vojne ujetnike, so častniki, podčastniki in vojaki bivše jugoslovanske vojske živeli v boljših razmerah kot drugi, pravi civilni interniranci. Tudi pri teh niso bile enake, temveč različne od samega stanja taborišča, znosnejše so bile v zidanih vojašnicah kot v lesenih barakah ali celo pod šotori. Pri tem kot najhujši kraj izstopa šotorišče v zalivu Sv. Eufemije na Rabu, in to zaradi poletne vročine, poplave ob morski plimi in hudournika ter jesenske burje. Odvisen je bil tudi od higienskih razmer, uporabe vode, stranišč itd. Razmere za internirance so bile odvisne tudi od komandantov taborišč in še zlasti od komandantov posameznih sektorjev in drugega osebja, ki je imelo dnevne stike z interniranci; v italijanskih virih o tem ni podatkov. V spominih rabskih internirancev prav kot lik nasilneža izstopa komandant, karabinjerski podpolkovnik Vincenzo Cuiuli. Spomini navajajo primere sicer redkih častnikov, ki so sočustvovali z interniranci in jim, kolikor so jim pač dovoljevali predpisi, poskušali lajšati trpljenje.

Drugače kot v nemških koncentracijskih taboriščih v italijanskih ni bilo sistematičnega ubijanja in ne težkega dela do smrtne izmučenosti, ne plinskih celic in ne krematorijev. Ni pa bilo ravno malo manj krutega duševnega mučenja internirancev s sramotanjem, šikaniranjem, nepotrebnega gonjenja na zборе ("apele") itd. Čeprav takšne vrste kazni niso predvidevala pravila poveljstev 11. armadnega zbora in 2. armade, so se taboriščne uprave posluževale obešanja internirancev na kol ali ograjo, pa tudi udarcev z bičem ali puškinim kopitom.

Položaj internirancev je bil odvisen tudi od njihove osebne opreme, garderobe itd. Drugače kot v nemških koncentracijskih taboriščih, so morali biti interniranci v italijanskih v svoji obleki in obutvi. Večina njih je morala v internacijo nenadoma, v naglici in z obleko ter obutvijo, ki so ju imeli na sebi. Ta pa je bila prelahka za jesenske in zimske razmere. Namesto zimskega plašča je mnogim služila odeja. Za popravilo obleke in obutve naj bi skrbele taboriščne delavnice, v katerih so delali interniranci. Italijanske oblasti so sicer nato najpotrebnejšim nudile vojaška oblačila in lesena obuvala, kar pa ni bilo zadostno za toliko internirancev. Hudega pomanjkanja oblačil pri internirancih, zlasti tistih, ki so morali prebivati pod šotori, so se v pozni jeseni 1942 zavedali tudi fašistični oblastniki in je Grazioli 14. novembra naročil Pokrajinskemu podpornemu zavodu za Ljubljansko pokrajino *"Ente provinciale di assistenza per la provincia di Lubiana"*, naj prek svojih občinskih podpornih odborov med prebivalstvom zbira oblačila tudi za internirance. Zbrana oblačila naj bi izročali okrajnim

načelnikom. Ne vemo, koliko oblačil so zbrali in odposlali internirancem, dokler ni zaradi za fašistične oblastnike neustreznega zbiranja pomoči v okraju Logatec Grazioli 13. aprila 1943 prepovedal nadaljnje zbiranje.

Položaj internirancev je bil odvisen tudi od stopnje njihove telesne in duševne vzdržljivosti v nenormalnih življenjskih razmerah, kakršni sta bili konfinacija in internacija. Ugotavljajo, da so bili interniranci iz mest vzdržljivejši od internirancev s podeželja, zlasti kmetov in želarjev, sicer vajenih hudih telesnih naporov, zdaj pa postavljeni v razmere brezdelja in skrbi za svoje imetje v domovini. Najhujše pa je bilo s tistimi, ki so, ne videč konca tega trpljenja, zapadli malodušju. Tega je bilo najbrž več med družinami z majhnimi otroki in ostarelimi ljudmi; otrok in starcev oz. stark pa v taboriščih, zlasti na Rabu, do pozne jeseni 1942 ni bilo ravno malo, po podatkih italijanskih organov npr. na Rabu že konec avgusta 1942 okoli tisoč otrok, mlajših od 16 let, in npr. v Monigu sredi marca 1943 med 3188 interniranci 979 otrok. Koliko otrok naj bi bilo med vsemi 25 tisoč slovenskimi in italijanskimi interniranci, nam ne pove noben do sedaj znani vir.

Za položaj internirancev ni nepomembno niti njihovo sorodstvo, ki je ostalo doma. To jim je vsaj vsak mesec enkrat (le nekaj časa dvakrat) lahko v petkilogramskem paketu poslalo najpotrebnejše reči. Zelo hudo pa je bilo zlasti za internirane družine brez sorodnikov, najhujše pa za družine iz požganih vasi ob slovensko-hrvaški meji. Ugotavljajo pa, da je dobivanje paketov sicer vplivalo na dobro razpoloženje internirancev, jih je pa hkrati razdvajalo, kakor jih je hrana iz taboriščnega kotla enotila.

Za internirance v nemških koncentracijskih taboriščih skoraj ni bilo prostega časa, v italijanskih ga je bilo takorekoč v izobilju. Po prihodu v taborišče so si interniranci večinoma krajšali čas z večurnim postopanjem, kramljanjem, razgledovanjem novega okolja in s krajšimi ali daljšimi sprehodi znotraj dovoljenega območja. Le v taborišču Renicci so jim po padcu fašizma v Italiji dovoljevali skupinske sprehode zunaj taborišča do reke Tibere. Na Rabu pa so poleti 1942 otroke vsak dan vodili k bližnji morski obali.

Kolikor so internirance uporabljali za delo, so jih za vsakdanja notranja dela pri vzdrževanju taborišč, ponekod, zlasti na Rabu, tudi za gradnjo taborišč, zato so oktobra 1942 morala druga taborišča poslati tja večje število obrtnikov, največ mizarjev. Večjo skupino delavcev iz taborišč so poslali na gradnjo železnice v pokrajini Perugia.

Na način, prilagojen novim razmeram, so interniranci prirejali tudi kulturne prireditve, kajti taboriščne komande so zanje pokazale še dovolj razumevanja; slikarju Nikolaju Pirnatu so v Gonarsu celo omogočile vzdrževanje lastnega ateljeja. Enako je bilo tudi s praznovanji: večina je praznovala cerkvene in tudi bivše jugoslovanske državne praznike. Ustanovitev knjižnice za častnike v Gonarsu je maja 1942 predlagal tamkajšnji "začasni" interniranec general Leon Rupnik. Vendar so knjižnice za internirance taboriščne uprave začele urejati šele proti koncu leta 1942, le v Gonarsu je kurat videmskega nadškofa v odseku alfa italijansko knjižnico ustanovil že poleti 1942. Za načrtno izobraževanje so prosti čas izkoristili le redki interniranci; niti dijaki in študenti se niso prav goreče pripravljali na izpite, ki so jim jih oblasti dovoljevale opravljati v taboriščih Gonars in Monigo. Slovenski profesorji so sredi maja 1942 v Gonarsu odprli celo nekakšno srednjo šolo za mladino, ki pa je kmalu razpadla. Več uspeha so imeli razni predavatelji; v častniškem delu taborišča Gonars so organizirali celo taboriščno univerzo, ki je zamrla po preselitvi častnikov v Padovo.

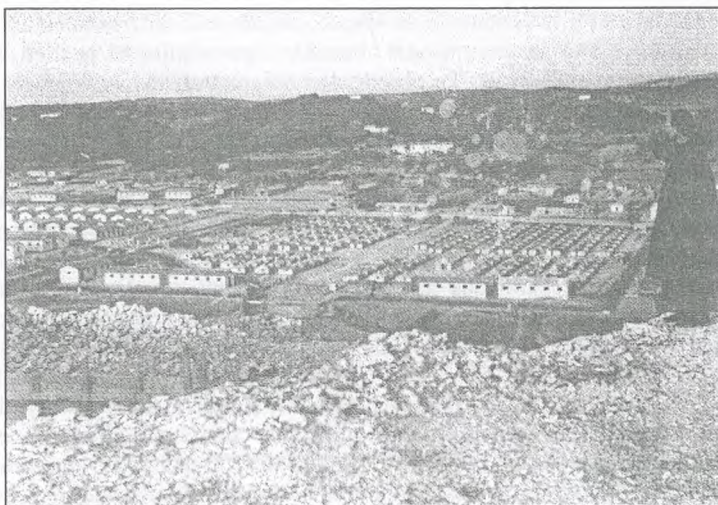
Velika večina slovenskih in hrvaških internirancev je bila katoliške vere, pripadnikov drugih ver skoraj ni bilo, med izobraženci pa je bilo nekaj ateistov. Taboriščne oblasti so po vseh taboriščih poskrbele tudi za verske obrede. V nekaterih so imeli verske obrede vsako nedeljo in na vse verske praznike. V Chiesanuovi in Monigu so v neki zgradbi imeli celo nekako kapelo z vsakdanjo mašo, kasneje so postavili kapelo

tudi na Rabu. Maše so bile skupne za italijansko vojaštvo in internirance ali pa ločene. Udeležba pri njih je bila za internirance obvezna. Ugotavljajo, da je med interniranci sčasoma upadlo zanimanje za verske obrede, ker so smatrali, da so "človečanski nauki krščanstva in strahotnem nasprotju z divjanjem fašističnih strahovalcev." Verske razmere niso bile enake po vseh taboriščih; po nekaterih poročilih so bile celo različne od sektorja do sektorja v istem taborišču. Verskih obredov so se bolj kot meščani udeleževali podeželani, ženske pogosteje kot moški in ostareli bolj kot mladina, kar je najbrž bila splošna značilnost že v njihovi domovini. Večjo udeležbo pri verskih obredih so ugotavljali tudi med preprostimi, vernimi interniranci iz Reške pokrajine kot med tistimi iz Ljubljanske pokrajine. Taborišča so bila nekajkrat deležna tudi obiska visokih cerkvenih dostojanstvenikov, npr. papeževega nuncija za Italijo Francesca Borgoninija (v Gonarsu npr. 11. 8. 1942, v Renicciju 16. 2. 1943), krškega škofa dr. Josipa Srebrniča (na Rabu 11. 9. 1942), vodje vojaških duhovnikov Iva Bottacija (v Viscu 18. 1., Monigu 20. 1., na Rabu 20. 1.). Ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman, katerega vernikov je bilo največ v taboriščih, ni obiskal nobenega taborišča, čeprav mu drugače ne bi mogli očitati brezdušnega odnosa do nekaterih skupin internirancev. Po spomnih internirancev se nekateri italijanski vojaški duhovniki v taboriščih niso dobro izkazali (slab primer npr. rabskega don Renza Mondinija ali duhovnika v Renicciju don Antonia Zetta, doma iz okolice Zadra). V nobenem primeru pa taboriščne uprave niso dopuščale stalnega delovanja slovenskih duhovnikov med interniranci; dovoljevale so le njihove krajše obiske. Kaže, da je poveljstvo 11. armadnega zbora izjemoma dovolilo, da frančiškan Franc Zorman opravlja 30 dni dušnopastirsko službo v taborišču Chiesanuova.

Interniranim častnikom, podčastnikom in vojakom v Gonarsu sta poveljstvi 11. armadnega zbora in 2. armade dovoljevali kratke obiske doma zaradi bolezni, službenih opravkov itd. Zaradi tihotapljenja pošte jim je Robotti 4. septembra 1942 to ugodnost ukinit. Položaj interniranih častnikov je olajševala tudi okupatorjeva pomoč, in to 150 lir mesečno. Po odredbi notranjega ministrstva naj bi družine internirancev od 1. februarja 1943 dobivale mesečno podporo, in to žena ali za delo nezmožna mati po 7 lir dnevno, otroci, mlajši od 14 let in starejši, za delo nezmožni družinski člani, dnevno po 2 liri, in to mesečno za nazaj.

Sorodniki internirancev v Gonarsu so izkoriščali bližino tega taborišča za obiske, vendar so vojaške oblasti temu nasprotovale ali vsaj omejevale. Julija 1943 je intendantca 2. armade opozarjala pred možnostmi sabotaže pri obiskovanju t. i. represivnih internirancev.

Vojaške oblasti so predpisale natančen postopek za dopisovanje internirancem in tudi za njihovo dopisovanje iz taborišč. Enako tudi glede pošiljanja paketov, vsakemu so lahko poslali mesečno le en paket do 5 kg teže, le nekaj mesecev pozimi 1942–1943 (5. 12. – 18. 1.) dva paketa. Pošiljanje paketov je najprej šlo prek Ljubljanske organizacije Rdečega križa, nato pa prek za to posebej ustanovljenih vojaških uradov v Ljubljani in 5 drugih mestih. Ti so jih sprejemali in odpošiljali le dvakrat mesečno. O pošiljanju paketov so morala vojaška poveljstva dnevno poročati, koliko paketov so odposlala in komu ter koliko poštnine po 7 lir (za Rab in Renicci) ali 6 lir (za vsa druga taborišča) so zbrala. Za primer: 7. 3. 1943 so z območja divizije "Isonzo" v Novem mestu in Črnomlju odposlali 2010 paketov in zbrali 12.811 lir poštnine. Zlasti pri pošiljanju paketov v rabsko taborišče se jih je večina "izgubila" in tudi če se ni, so paketi prihajali z veliko zamudo. Ugodneje je bilo npr. za Gonars, kamor jih je v začetku nekaj časa vozila tvrdka Tanko iz Ljubljane, ki je v Ljubljano dovažala sadje in sočivje iz Furlanije. Pričakanje paketov in njihovo sprejemanje sta pri internirancih zbujala posebno razpoloženje, kar se izraža tudi v njihovih dnevniških zapiskih.

Koncentracijsko taborišče Rab 11. 9. 1943

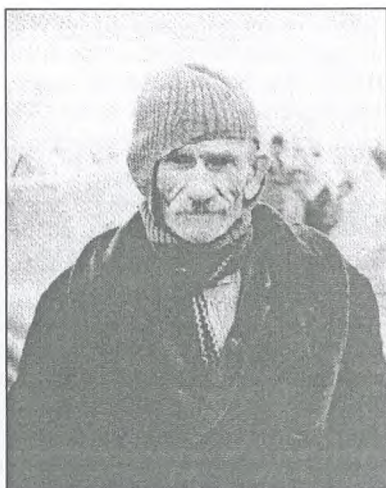
Kot pričajo Robottijeva oz. Roattova pravila za koncentracijska taborišča pod vojaško upravo iz marca 1942, naj bi v njih namestili tudi ovaduhe. Čeprav so to predvidevala v razmerah, ko so bili interniranci v Čiginju in Gonarsu še na voljo poveljstvu armadnega zbora za morebitni sodni pregon, so ovaduhi delovali v taboriščih tudi kasneje. Je nekaj primerov, ko so po njihovih ovadbah vrnil internirance iz taborišč v Ljubljano, jih postavili pred sodišče ali postrelili kot talce. Na Rabu so interniranci nekega slovenskega ovaduha po 8. septembru 1943 obsodili na smrt in ga tudi usmrtili.

Primerjava položaja slovenskih in judovskih internirancev v koncentracijskih taboriščih, ki jih je upravljala intendantca 2. armade, pokaže, da je bil položaj prvih precej slabši. To so lahko ugotavljali tudi slovenski in hrvaški interniranci v koncentracijskem taborišču Rab, ko so poleti 1943 tja priselili več kot dva tisoč judovskih internirancev, ki so bili prej v raznih taboriščih v Dalmaciji in Hrvaškem primorju.

13. Zdravstvena oskrba in umrljivost

Za zdravstvo v taboriščih so morale skrbeti taboriščne uprave z ambulantami in bolnišnicami ter z ustreznim zdravstvenim osebjem. V vsakem taborišču je bila ambulanta in vsaj dva ali trije zdravniki, svojo bolnišnico pa je imelo le taborišče Rab, druga taborišča so huje bolne internirance pošiljala v bližnje mestne bolnišnice, tj. v Palmanovo, Treviso, Padovo, na Reko, v Arezzo, iz taborišča Renicci tudi v bolnišnico v Castiglion Fiorentino.

Za tako veliko taborišče, kot je bilo na Rabu s predvideno zmogljivostjo 20.000 internirancev, bi bila glede na prehrabne, nastanitvene in klimatske razmere ter telesno in duševno stanje internirancev, zlasti družin z otroki in starejšimi ljudmi, potrebna velika bolnišnica z nekaj sto posteljami in ambulanta z najmanj sto do dvesto ležišči. Namesto nje so taboriščno bolnišnico urejali prav do srede januarja 1943. Njene objekte so odpirali postopoma, in to v rabskih hotelih, pa ne v najboljših prostorih, ker so te namreč zasedli italijanski častniki.

Starec v taborišču Rab

Najprej so za bolnike uporabili hotel "Adria", ki je imel zmogljivost do 90 postelj, in to za porodnice in otroke. Zaradi posledic poplave konec septembra 1942 so začeli uporabljati tudi hotel "Park", nato hotel "Praga", nato "Continental", ki so ga kasneje uporabili za preventorij in bolnike preselili v vilo "Mizzi", največji in najlepši bolnišnični objekt pa je postal hotel "Imperial" za bolnike z internimi boleznimi. Skupna zmogljivost vseh bolnišničnih objektov je bila po podatkih samih internirancev 600 postelj. Iz drugega vira pa povzamemo, da je imela vojaška 481. poljska bolnišnica štiri objekte, in to hotele "Adria" (90 postelj), "Imperiale" (225), "Bellavista" (24) in Villa "Mizzi" (60) ter štiri objekte t.i. preventorij, in to hotele "Praga" (350 postelj), "Park" (100), "Continental" (100) in "Bellavista" (100). Znotraj taborišča pa naj bi bilo prostora za 180 bolnikov in 120 rekonvalescentov. Ker so te podatke navajali ob neki inšpekciji, lahko domnevamo, da so z njimi pretiravali. Spomini internirancev navajajo drugačne številke.

Za lažje bolnike so bile v taboriščih ambulante – "infermerie". Tista v Gonarsu je imela okoli 180 ležišč, v Chiesanuovi je bila novejša, vendar bolje opremljena, v taboriščih Renicci in Rab so bile slabše. V taborišču Renicci je bila ambulanta z 20 ležišči v začetku celo v leseni lopi. Na Rabu so za ambulanto izpraznili Maričevo hišo z nekaj sobami in kletjo ter so morali v začetku leta 1943 zgraditi še tri barake, vsako z okoli 35 ležišči.

Čeprav bivši interniranci sodijo, da si italijanske oblasti niso delale preveč skrbi z zdravjem internirancev, češ da "bolni miruje," pa zoper večino taboriščnih zdravnikov, ki so jim ponekod pomagali tudi internirani zdravniki, ni bilo posebnih pritožb. Tako je neka interniranka, zaposlena v bolnišnici na Rabu o zdravnikih zapisala: "V splošnem so bili še kar dobri z bolniki, le truda si niso dali dosti z njimi. Neprijazni do njih so bili direktor vseh bolnic /dr. Vincenzo Stella – op. T. F./, kirurg in eden od internistov." V Gonarsu so interniranci najbolj cenili zdravnika Maria Cordara. Tudi večina bolničark je zelo vestno skrbela za bolnike.

Nasilno odtrgani od svojega naravnega okolja in naglo ter nasilno vrženi v novo, tuje okolje z hudimi spremljajočimi pojavi, je bilo malo internirancev, ki so lahko preboleli bolezni, ki v normalnih okoliščinah ne bi bile smrtne. Zdravstvene razmere so bile

najbolj pogubne za majhne otroke in starejše ljudi, glavni vzroki za veliko umrljivost pa je bil prisilni glad, obupne stanovanjske razmere, pomanjkanje obleke in obutve, pomanjkljive higienske razmere, telesno in duševno maltretiranje in druge nesrečne zadeve. Iz tistega, kar smo že povedali, sledi, da so bile najhujše bolezni in največja umrljivost v taborišču Rab, in to med interniranci iz Gorskega kotara in južne Kočevske, pripeljanih na Rab poleti 1942.

Medtem ko so poleti in zgodaj jeseni 1942 umirali le posamezniki, so v pozni jeseni umirale cele skupine internirancev. Najhujša meseca sta bila november in december 1942, ko so se ob podhranjenosti pojavili še močna burja, deževje in hud mraz. Ob veliki umrljivosti internirancev na Rabu je vojaške oblasti najbrž bolj kot za internirance zaskrbel neugoden odmev, saj je že vsepovsod razvedelo za množično umiranje. 29. novembra 1942 je npr. poveljstvo 11. armadnega zbora sporočilo poveljstvu rabskega taborišča, da v Ljubljani krožijo govorice, da tam "zaradi pomanjkanja umre vsak dan povprečno petnajst oseb."

Med največjim umiranjem internirancev na Rabu in tudi že v Gonarsu sta se nekajkrat sestala Robotti in škof dr. Rožman, ki je – kot pričajo italijanski viri – 20. novembra 1942 obiskal papeža Pija XII. in mu izročil spomenico, ki sta jo baje sestavila skupaj s krškim škofom dr. Josipom Srebrničem. Vsebina spomenice je izredno hitro, že drugi dan, prispela do ministrstev in v prepisu tudi do Roatte, Robottija in Graziolija. Kaže, da je prvi poročal o nevdržnih razmerah na Rabu, zdravnik, stotnik dr. Carlo Alberto Lang. Izračunal je pomanjkljivo prehrano internirancev, katere dnevna vrednost je bila 877,1 kalorij. Izračunal je tudi, da potrebuje človek, ki ne dela, dnevno 1800 kalorij, če opravlja lahka dela, 2100 kalorij, in če opravlja srednje težka dela, 2400 kalorij. Tako je sklenil, da manjka internirancem 922,9 oz. 1222,9 oz. 1522,9 kalorij. To pomeni, da je vsem tem vrstam internirancev primanjkovala več kot polovica potrebnih kalorij. General Roatta je 25. novembra poslal na Rab poveljnika armadnega topništva, generala Giuseppa Giannija s spremstvom. Gianni je 3. decembra napisal o razmerah v tamkajšnjem taborišču dolgo poročilo (23 strani) s prilogami o boleznih in umrljivosti internirancev ter ukrepih za njihovo omejitev. Za čas od julija do 27. novembra navaja 422 umrlih internirancev, med njimi 104 otroke. Temu poročilu je 19. januarja 1943 sledilo poročilo ravnatelja zdravstvene službe 2. armade, polkovnika G. Perpettija. Vendar je po Giannijevi inšpekciji trajalo še nekaj časa, da so 6. in 7. januarja prišle v taborišče sanitetne ekipe vojaških zdravnikov, "ki vročično delajo, da rešijo, kar se še rešiti da."

Škof dr. Rožman si je prizadeval, da bi spravil iz koncentracijskih taborišč tudi otroke, ki bi jih za čas internacije njihovih staršev spravili v cerkvena otroška zavetišča. Neki vir navaja, da je bilo v drugi polovici januarja 1943 v taborišču Visco celo 1566 otrok in v Monigu 360, mnogo jih je bilo tisti čas tudi v Gonarsu, kamor so prišli z Raba. Kot kaže, je bil Robotti za to, nasprotoval pa je temu Grazioli. Prizadeval si je tudi, da bi starši v zaporih vojašnice na Taboru še pred odhodom v taborišče izročili otroke v cerkvena otroška zavetišča ali pa v rejo katoliškim družinam, čemur so se nekateri starši uprli. O tem se je s starši pogajal vodja škofijske dobrodelnice pisarne, ki je s paketi kar precej pomagala internirancem, dr. Matija Škerbec. Njeno delovanja in tudi delovanje Rdečega križa v Ljubljani ter Slovenske narodne pomoči, ki je izdajala glasilo Narod in ječi, bo treba še raziskati.

Otroci v koncentracijskem taborišču Rab

Poveljstvo 2. armade je moralo o razmerah v rabskem taborišču poročati vrhovnemu poveljstvu oboroženih sil. V poročilu je pojasnilo nastanek taborišča, število internirancev njihove razmere in ukrepe, ni pa navedlo števila mrtvih. Za čas od 1. januarja do 10. februarja je število umrlih na Rabu – 247 – navedel Robotti v pismu škofu dr. Rožmanu 13. februarja 1943, kot sta se dogovorila pred dvema dnevoma.

Potem ko so 27. oktobra odpeljali z Raba okoli 500 moških v taborišče Renicci, so sredi največje umrljivosti začeli odvažati ženske, otroke in starejše internirance v druga koncentracijska taborišča. Da bi v Gonarsu pripravili prostor za internirance iz rabskega taborišča, so 456 častnikov in 444 podčastnikov 15. novembra odpeljali v taborišče Chiesanuova. Ostalih 92 podčastnikov in 278 vojakov pa so v Gonarsu preselili v drug sektor. Torej jih je bilo v internaciji še 1270. Z Raba so kmalu zatem (baje med 21. novembrom in 5. decembrom) preselili v Gonars 1163 žensk, 1367 otrok in 61 moških, skupaj 3041 internirancev; okoli 1300 internirancev pa so baje do takrat že izpustili iz rabskega taborišča. Moške pa so odpeljali v Padovo in Renicci. Tudi v teh taboriščih se je nadaljevalo umiranje rabskih internirancev, kot se vidi na seznamih umrlih v posebnem delu te knjige. Tako je v začetku januarja 1943 ostalo na Rabu okoli 4330 internirancev, sredi istega meseca 3261, nato pa se je njihovo število še zmanjševalo. Po februarju 1943 se je umrljivost internirancev zmanjševala; umirali pa so interniranci prav do kapitulacije Italije in še po njej. Po nekem podatku naj bi v taboriščih od 1. 1. do 31. 5. 1943 umrlo 805 internirancev, med njimi na Rabu 238 in v Gonarsu 280.

Po skorajda množičnem umiranju internirancev v taboriščih so vojno ministrstvo, ministrstvo za poljedelstvo in gozdove ter intendantca 2. armade obravnavali ukrepe za izboljšanje prehrabnih razmer v taboriščih, zlasti v rabskem. Torej so se zavedali, da so k umrljivosti največ prispevale neugodne prehrabne razmere, tj. glad. Šlo je za povečanje obrokov in določanje diet. 25. marca 1943 je bilo v taborišču Rab med 2654 interniranci z dodatkom hrane 358 oseb v bolnišnici, 851 v t.i. preventoriju in 943 na delu ter sta bili le 502 osebi brez dodatka.

14. Smrtne žrtve

Razni pisci in pričevalci, med njimi zlasti bivši interniranci, so navajali zelo različne številkke o smrtnih žrtvah v italijanskih koncentracijskih taboriščih, celo več kot štiri tisoč. Nekaj seznamov smrtnih žrtev je bilo tudi objavljenih. Prvi seznam 581 (med drugimi) umrlih na Rabu so že leta 1944 objavile Črne bukve (str. 228–244), obtožujoč zanje narodnoosvobodilno gibanje. Podatke zanj je njih uredništvo dobilo najbrž iz ordinariata takratne ljubljanske škofije, ki so mu podatke o smrti internirancev pošiljale italijanske oblasti, da je lahko o smrti internirancev obveščal njihove sorodnike. Po podatkih italijanskih oblasti so v ordinariatu izdelovali tudi kartoteko umrlih v italijanskih koncentracijskih taboriščih, v kateri so po moji sodbi najzanesljivejši, po matičnih knjigah preverjeni podatki. V arhivskem gradivu italijanskega okupatorja v Ljubljani se je ohranil seznam (na 22 listih) 846 umrlih v italijanskih koncentracijskih taboriščih, ki za vsakega umrlega navaja tudi vzrok smrti; prvi mrlič je vpisan 16. 7. 1942 in poslednji 8. 5. 1943, jih je pa nekaj tudi iz Reške pokrajine. Leta 1953 so ob pripravah na ureditev rabskega taboriščnega pokopališča v Slovenskem poročevalcu in Kmečkem glasu objavili abecedni seznam 1009 umrlih na Rabu, in to z namenom, da bi sorodniki umrlih ta seznam še dopolnili z morebitnimi novimi imeni, vendar na seznamu ni imen z začetnico Š; takih žrtev pa je okoli sto. Ko so uredili to pokopališče, so označili 1066 grobov slovenskih in hrvaških internirancev, 102 med njimi nimata vpisanih imen. Ne vemo zanesljivo, od kod je kronist rabskega samostana dobil podatek, da bi po italijanskih "uradnih" zapisnikih v taborišču umrlo 1267 oseb, baje po številu izpostavljenih krst. Kaže, da je to število še nekako bliže resnici, morda je mrtvih nekaj več, če so res v kakšno krsto dali dva mrliča.

Leta 1992 so kot "državno tajnost" v Zveznem statističnem uradu v Beogradu po popisu žrtev vojne (vendar ne vseh žrtev vojne!) sestavili knjigo *Žrtve rata 1941–1945*. Popis iz 1964. V njej so v zvezku Slovenija po krajih in občinah Republike Slovenije (vendar brez občine Kranj), navedena imena smrtnih žrtev, s podatkom, kakšne smrti je kdo umrl. Glede umrlih v italijanskih koncentracijskih taboriščih je posebej naveden Rab, medtem ko druga niso. Po teh seznamih naj bi umrlo na Rabu 754 Slovencev, v drugih italijanskih koncentracijskih taboriščih pa 622, skupaj torej 1376. Največ umrlih

Umrli interniranci na Rabu

Slovencev na Rabu naj bi bilo iz občin Ljubljana Vič – Rudnik (121), Kočevje (98) in Cerknica (93), po smrtnih žrtvah v vseh italijanskih taboriščih pa prednjačijo občine Kočevje (210), Ljubljana Vič – Rudnik (190) in Cerknica (154). Zanimanje za smrtne žrtve na Rabu je veliko predvsem zato, ker jih je tam bilo tudi največ. Kdor bo prebral v moji knjigi objavljen seznam smrtnih žrtev v italijanskih koncentracijskih taboriščih, bo lahko po imenih krajev (Gorski kotar, južna Kočevska), iz katerih so bile žrtve, ugotovil, da je tudi v nekaterih drugih taboriščih kar precej tistih, če ne že kar večina, ki so jih tja pripeljali z Raba.

V poslednjem času sta se dva raziskovalca še posebej potrudila priti do natančnejšega števila umrlih internirancev na Rabu. Prizadevni proučevalec zgodovine Slovencev v okupatorjevih koncentracijskih taboriščih, prof. dr. Božidar Jezernik, je v svoji knjigi *Italijanska koncentracijska taborišča za Slovence med 2. svetovno vojno* (Borec, Ljubljana 1997) z uporabo raznih seznamov sestavil svoj seznam 1252 slovenskih in hrvaških smrtnih žrtev na Rabu (1127 moških in 125 žensk) in k njemu priložil tudi tri tabele (1. starost rabskih žrtev, 2. smrti rabskih žrtev po mesecih, 3. umiranje na Rabu v novembru in decembru 1942 in januarju 1943). Leto kasneje (1998) je dr. Ivan Kovačič z Reke v svoji knjigi *Kampor 1942.–1943. Hrvati, Slovenci in Židovi u koncentracijskem logoru Kampor na otoku Rabu*, objavil seznam 1433 smrtnih žrtev, in to 870 Slovencev (61,1%) in 564 Hrvatov (38,9%) oz. 1244 moških (86%) in 203 ženske (14%). Pripominja, da je to število večje za 127 od poslednjega popisa žrtev vojne iz leta 1964, ki ima imena 1320 žrtev taborišča na Rabu. Pripominja tudi, da se za 1327 umrlih da ugotoviti vzrok smrti. Vendar preverjanje Kovačičevega seznama pokaže, da sta pri 63 navedena le ime in priimek žrtve brez drugih podatkov in da je 12 imen vpisanih dvakrat.

15. Izpuščanje iz taborišč

Pristojnost za izpuščanje internirancev iz koncentracijskih taborišč si je pridržala intendantca 2. armade (Supersloda), seveda po predhodni odobritvi armadnega poveljnika generala Roatte oz. po 15. decembru 1942 generala Robottija. Pri tem je vsaj nekaj besede, zlasti pri predlaganju imel komandant 11. armadnega zbora general Robotti oz. po omenjenem datumu general Gastone Gambaro. Seveda so že od začetka interniranja na poveljstvo 11. armadnega zbora in na visoki komisariat za Ljubljansko pokrajino deževale prošnje za izpust posameznih internirancev ali njihovih skupin. Mnogo jih je za posredovanje prosilo ljubljanskega škofa dr. Gregorija Rožmana, ki se je tudi sam zavzemal za izpust nekaterih internirancev iz katoliškega tabora. Prošnje cerkvenih dostojanstvenikov so bile razmeroma prej uslišane kot drugih, kar kaže primer prošnje dr. Lamberta Ehrlicha maja 1942 za izpust privržencev njegovega akademskega kluba "Straža v viharju". Med tistimi, ki so jih kmalu izpustili, sta bila npr. tudi generala Ferdinand Janež in Leon Rupnik, ki ga je Grazioli čez 14 dni imenoval za ljubljanskega župana. Vendar je bilo izpuščanja iz taborišč do jeseni 1942 razmeroma še malo.

Kaže, da sta prenatrpanost koncentracijskih taborišč s slovenskimi in hrvaškimi interniranci in nepredvideno počasno širjenje nastanitvenih možnosti za internirance, npr. na Rabu (kasneje tudi v Viscu), nekoliko meščala srca političnih in vojaških funkcionarjev, da so začeli že sredi jeseni 1942 sami predlagati izpust večjih skupin, zlasti starejših od 60 let in rezervnih častnikov bivše jugoslovanske vojske. Tako je bil Robotti že septembra 1942 za izpust internirancev "z najboljšo politično in državljansko preteklostjo", zlasti ko je šlo za izpust častnikov. Je pa mislil, da bi morali za ravnotežje izpustiti tudi ljudi s seznama cerkvenih oblasti. Roatta je takrat dovolil izpust rezervnih častnikov z dobro politično preteklostjo in s slabimi gospodarskimi razmerami njihovih

družin, vendar predloge za njihov izpust najdemo v virih tudi še v začetku pomladi in so večjo skupino častnikov, podčastnikov in vojakov izpustili šele za Veliko noč aprila 1943. Sta pa poveljstvi 11. armadnega zbora in 2. armade dovolili, da internirani častniki obiskujejo predavanja na padovanski univerzi, saj se s tem – tako sta menili – zmanjša njihov čas za druge, manj zaželenе dejavnosti.

K večjemu izpuščanju internirancev iz taborišč so prisilile zlasti hude razmere v taborišču Rab. Zato so vojaške in civilne oblasti reševale vprašanje izpusta zelo starih ljudi in otrok, pri čemer je bil Robotti pripravljen s škofovim posredovanjem pristati na nastanitev otrok v cerkvenih otroških zavetiščih, čemur pa se je uprl Grazioli. Vendar še tako hude bolezni in tako velika umrljivost internirancev na Rabu nista pripravila italijanskih oblasti do izpusta mater z otroki, temveč le do njihove preselitve v druga taborišča. Tako je bilo npr. v drugi polovici januarja 1943 v Gonarsu 1566 in Monigu 360 otrok. Intendanca 2. armade je šele 21. avgusta 1943 ukazala takoj izpustiti telesno in duševno šibke otroke, mlajše od 14 let.

Ogromno število prošelj in posredovanj za izpust internirancev je pripeljalo poveljstvo 11. armadnega zbora na čelu z novim komandantom, generalom Gastonejem Gambaro (nekaj dni po prevzemu poveljstva je izjavil, da koncentracijska taborišča niso za debeljenje ljudi), do ustavitve sprejemanja novih prošelj in ustanovitve posebne komisije za reševanje do tedaj prispelih prošelj. Kaže, da je bil poleg nam že znanega karabinjerskega majorja Giuseppa Agueccija (izjavil je, da bi bilo treba Slovence pobite kot pse, brez vsakega usmiljenja), v komisiji tudi poročnik Luca Magugliani, ki se je še kar precej zavzemal za čimveč izpuščanja internirancev iz taborišč.

V poslednjem tromesečju 1942 je bilo število izpuščenih iz internacije 505 oseb, v internacijo poslanih pa 2915, torej skoraj štirikrat več. Nato se razmerje spremeni.

Čeprav se interniranje prebivalstva ni ustavilo skoraj do konca italijanske okupacije (v 1. tromesečju 1943 poslanih v internacijo iz Ljubljanske pokrajine 352 in v drugem tromesečju 416 oseb), je bilo po Novem letu 1943 vendar več izpuščenih (v 1. tromesečju 2782 in v drugem 1510) kot poslanih v internacijo.

Protirevolucionarni tabor je izkoristil pripravljenost italijanskih oblasti, da postopoma izpuščajo iz internacije tiste moške, za katere krajevni dejavniki zagotavljajo, da se bodo vključili v Prostovoljno protikomunistično milico (MVAC). Kot priča poročilo poveljstva 11. armadnega zbora 18. decembra 1942, je to bilo celo v njegovem programu, kajti ta milica naj bi prelila že precej krvi za italijanskega okupatorja. Ni pa podatka, koliko med okoli 6 tisoč privrženci MVAC jih je prišlo iz internacije.

Še v drugi polovici junija 1943 se za izpust navajajo velike številke internirancev, 483 in 215, izpuščanje pa naj bi potekalo le v majhnih skupinah od 30 do 100 internirancev; prednost naj bi imeli poljedelci, poslednje naj bi izpustili izobražence.

Morda lahko število tistih slovenskih internirancev, ki so jih do padca fašizma v Italiji izpustili iz taborišč, računamo na okoli pet tisoč, kar bi pomenilo njih četrtno. Čeprav so visoka vojaška poveljstva po padcu fašizma v Italiji in ko je nemška vojska že začela zasedati strateške točke v Italiji, mislile tudi na umik svoje vojske iz NDH in Ljubljanske pokrajine, niso izpustile slovenskih in hrvaških internirancev iz svojih koncentracijskih taborišč. Zanimivo je, da po Graziolijevem odhodu iz Ljubljane sredi junija 1943 nimamo tozadevnih dokumentov njegovih naslednikov.

Po množičnem interniranju poleti in jeseni 1942 in zadrževanju večine internirancev v koncentracijskih taboriščih je za nekatera opravila doma že začelo primanjkovati delovnih moči. Tako so že oktobra 1942 v Ljubljani predvidevali, da z interniranci ustanovijo eno ali več delovnih čet za kočevski premogovnik, vendar so se zaradi neugodnih političnih ocen internirancev temu odpovedali. Še več je primanjkovalo ljudi za pomladanska poljedelska dela. Zato so v intendanci 2. armade sestavljali seznane

internirancev, ki bi jih izpustili domov, vojaške enote in policijski ter karabinjerski uradi pa bi naj, glede na vzrok za interniranje, izrazili svoja stališča, kar je zavlačevalo vso akcijo in ne vemo, ali so res za poljedelska dela izpustili iz taborišč kakšno večjo skupino internirancev.

16. Demonstracije za izpust internirancev

K zgodovini internacij Slovencev v italijanskih koncentracijskih taboriščih sodijo tudi množične demonstracije za njihovo osvoboditev. Prebivalci Ljubljane niso bili ravnodušni do nacističnega množičnega izganjanja Slovencev z nemškega zasedbenega območja, kar so dokazali z množično demonstracijo julija 1941, ko so skozi njihovo mesto peljali transporti izgnancev iz Šentvida nad Ljubljano proti Srbiji. Še manj ravnodušni bi lahko bili do usode internirancev iz Ljubljane in Dolenjske in Notranjske, ki so trpeli v italijanskih koncentracijskih taboriščih. Ker so italijanske oblasti le počasi izpuščale internirance iz svojih taborišč in ker se je že povsod vedelo o veliki umrljivosti v koncentracijskih taboriščih, še posebej na Rabu, je Osvobodilna fronta v Ljubljani februarja 1943 začela z množičnimi demonstracijami za izpust internirancev. Demonstrirale so predvsem ženske, tj. žene internirancev in matere internirancev in internirank, in to pred sedeži italijanskih uradov, tj. pred vladno palačo, kjer je uradoval visoki komisar Grazioli in po njegovem odhodu junija 1943 Giuseppe Lombassa oz. avgusta general Riccardo Moizo, pred Kazino, kjer je delovalo poveljstvo armadnega zbora, vojašnico na Taboru, pred stanovanjem generala Gambare in sodnimi zapori, dvakrat pa tudi pred škofijsko palačo. Takšne demonstracije so bile 7. in 17. februarja, 21. in 28. aprila, 5. in 12. maja, 21. junija ter 1. in 25. avgusta 1943. Italijanske obožene sile so proti njim nastopale nasilno, prijele in obsodile nekaj demonstrantk, niso pa nikdar uporabile strelnega orožja. Med demonstracijami so delegacije žensk omenjenim funkcionarjem izročale pisne zahteve za izpust internirancev.

17. Kapitulacija Italije in interniranci

Slovenski in hrvaški interniranci, tudi tisti iz Julijske krajine, so tudi po padcu fašizma v Italiji morali ostati v koncentracijskih taboriščih, iz katerih so posamezne skupine še naprej izpuščali domov. Nemška vojska je že od konca julija 1943 zasedala strateške točke v Italiji, na jugu Italije pa sta se 3. in 9. septembra 1943 izkrkali ameriška in britanska vojska. Nemška vojska je kar hitro razoroževala italijansko vojsko in zasedala zapore in taborišča.

Skoraj v vseh koncentracijskih taboriščih je imela Osvobodilna fronta slovenskega naroda svoje ilegalne organizacije, ki so si prizadevale za izboljšanje življenjskih razmer v taborišču, skrbele pa so tudi za to, da so se interniranci seznanjali s političnimi razmerami v svetu, Jugoslaviji in Sloveniji. Med interniranci pa so bili tudi ljudje drugačnih nazorov kot privrženci OF; nekateri so bili somišljeniki slovenskega protikomunističnega tabora, nekateri pa četniškega gibanja Draže Mihailovića; vendar oboji v manjšini. Najtrdnější organizaciji OF sta bili na Rabu in v Gonarsu.

V taborišču na Rabu so 8. septembra zvečer zvedeli za kapitulacijo Italije in opravili poslednje priprave za prevzem oblasti in razorožitev italijanske vojaške posadke. To so storili 11. septembra, ko so skupaj z domačini Raba razorožili okoli dva tisoč vojakov in karabinjerje, uvedli samoupravo in v mestu Rab prijeli komandanta taborišča Cuiulija. Čez tri dni so osvobodili tudi bližnji otok Cres. Že 12. septembra so začeli nabor za partizansko brigado, ki so jo ustanovili tiste dni (komandant Franc Potočnik in politični komisar Franc Žlajpah) in je imela pet bataljonov. Njen štab je kmalu dobil zvezo s

štabom 13. primorsko-goranske divizije v Novem Vinodolu. Ta je 16. septembra zvečer poslal na Rab parnik, ki je začel prevažati brigado – okoli 1600 borcev in bork – na kopno. Prevoz po bataljonih je trajal do 19. septembra, izkrcali so se v Senju, Crikvenici in Bakarju. V Novem Vinodolu se je 5. (judovski) bataljon ločil od brigade in odšel v sestavo 4. hrvaškega partizanskega korpusa, glavnina brigade pa je odšla iz Bakra prek Čavlov, Saršonov, Marčeljev, Klane in Gomanjcev na Mašun, kjer se je 23. septembra po zaprisegi vključila v 14. divizijo NOV in POJ. Vendar so brigado zaradi šibkega telesnega stanja borcev razpustili, sposobne moške vključili v 18. divizijo NOV in POJ, šibke pa poslali domov. Po odhodu Rabske brigade je na Rabu ostalo okoli 120 bolnikov, dokler jih niso 12. oktobra z ladjo pripeljali v Crikvenico.

V razpravi, kaj storiti s Cuiulijem, je bilo več predlogov, vendar so ga postavili pred sodišče v taborišču Rab, ki ga je pod predsedstvom Silverija Pakiža obsodilo na smrt. Obsodbo naj bi izvršili po prihodu na kopno. Skupaj z borci 3. in 4. bataljona so ga 17. septembra pripeljali v Crikvenico, vtaknili v enega tamkajšnjih zaporov, da ga drugi dan usmrtijo. Vendar si je v ponoči s prerezanjem žil sodil sam; truplo so 19. septembra odpeljali na Rab in ga pokopali zunaj pokopališča.

V Gonarsu so privrženci narodnoosvobodilnega gibanja poleti 1943 začeli med interniranci in internirankami pripravljati osvoboditev taborišča. Mlajše internirance so začeli vključevati v udarne skupine, ki so jih vodili bivši ujeti in internirani partizani, in bi naj zavzele taboriščne objekte in ob organiziranem odhodu iz taborišča postale jedra pohodnih kolon. Ob italijanski kapitulaciji so iz Gonarsa poslali v bližnji taborišči Visco in Monigo dva svoja človeka, da bi s tamkajšnjim vodstvom vzpostavila zvezo in se dogovorila o nalogah. Ko so italijanski stražarji zapuščali taborišče Gonars, so interniranci prevzemali orožje in postavljali notranje straže, medtem ko so zunanje straže držali še vedno italijanski vojaki. V pogajanjih s komandantom je taboriščno vodstvo OF doseglo njegovo privolitev, da interniranci odidejo iz taborišča v skupinah v časovnem razmaku po deset minut. Odit bi morali v noči na 13. september, še prej pa so spravili hrano v ženski del taborišča. Potem ko sta prvi dve skupini odšli iz taborišča, je množica navalila na vrata in pohitela proti vzhodu in se večinoma v Goriških Brdih, Vipavski dolini in na Krasu vključila v partizane. Tiste internirance, ki so se držali glavnih cest, je lovila nemška vojska in jih vračala v taborišče. V moškem delu taborišča je ostalo le okoli 70 starejših moških, v ženskem pa 353 žensk in 299 otrok, večinoma iz čabarskega okraja. Ostal je tudi komandant ženskega taborišča s tremi karabinjerji, ki je moral po ukazu nemške varnostne policije internirance zaposliti na videmskem letališču in pri poljedelskih opravilih, nato pa so jih izpustili.

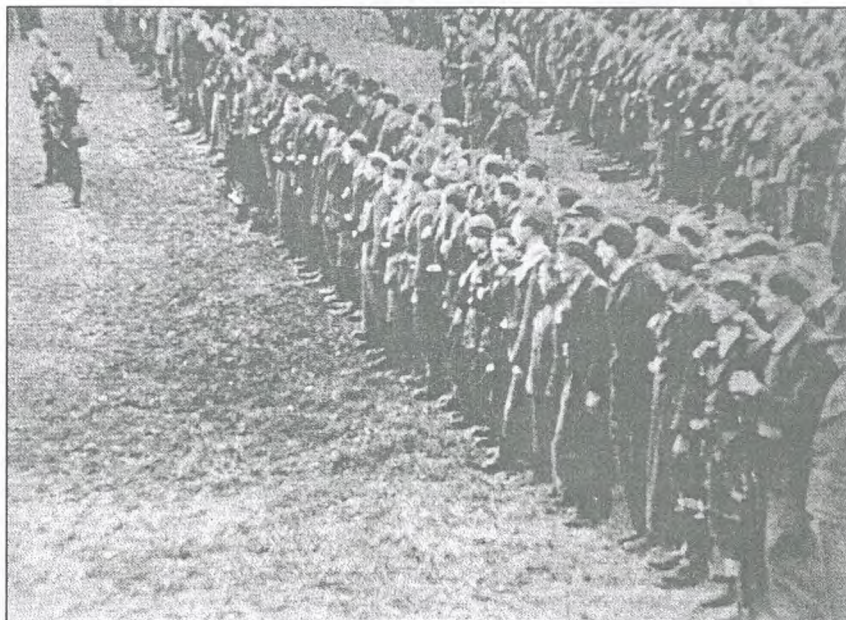
Tudi v taborišču Visco je OF že prej pripravila internirance na italijansko kapitulacijo. Ko so zvedeli zanjo, je vodstvo OF poslalo svoje patrolje na teren, ki so poročale, da nemška vojska zaseda Furlanijo in da je večina internirancev že zapustila taborišče Gonars. Najprej so nameravali oditi iz taborišča oboroženi, a so si premislili in sklenili, da se čete neoborožene pomikajo iz taborišča druga za drugo, vsaki pa se naj pridruži nekaj izčrpanih Dalmatincev, ki so jih bili sestradane pripeljali iz koncentracijskega taborišča Mamula. Odšli so 14. septembra skozi Visco in Romans mimo Gradiške in čez Miren do Vrtočina. Sposobni za vojaško službo so ostali v osvobojeni Vipavski dolini, drugi pa odšli na svoje domove.

V taborišču Monigo je taboriščno vodstvo OF po kapitulaciji Italije prevzelo taborišče in na več strani poslalo patrolje, da ugotovijo, kakšne so razmere v Furlaniji. Toda vrnila se je le ena in poročala, da nemška vojska zaseda deželo. Vodstvo OF je dalo navodila za odhod iz taborišča, nakar je četa za četo odšla proti Goriškim Brdom, kjer se je večina vključila v partizane.

V taborišču Padova so po padcu fašizma v Italiji ustanovili udarno enoto z okoli 40 možmi, ki bi naj imela nalogo, da se v ugodnem trenutku polasti orožja in vzpostavi svojo stražo. Vendar sta v taborišče prispeli nemška vojska in policija. Internirance so naložili na dva tovorna vlaka in jih odpeljali prek Brennerja na Dunaj in od tam v Zagreb in Ljubljano. Nekaj so jih sprejeli v Slovensko domobranstvo, večina pa se je porazgubila po domovih.

Tudi v taborišču Renicci je vodstvo OF začelo pripravljati bojovne oddelke za osvoboditev. Interniranci, ki so utvarno pričakovali prejšnji dan izkrcano britansko in ameriško vojsko in svojo vrnitev domov, so 9. septembra poleg nekaterih manj pomembnih zadev zahtevali od komandanta Pistoneja prevzem orožja in taborišče straže. Ta tega ni dovolil, češ da mora taborišče izročiti zavezniški vojski. Na velikem zborovanju internirancev, ki so prepevali partizanske in revolucionarne pesmi, je straža na komandantovo povelje streljala in ranila 4 internirance. Zato so interniranci drugi dan bojkotirali zbor, zaradi česar jim je komandant odtegnil hrano. Interniranci so se nato dva dni hranili iz lastnih "zalog", nato pa se zaradi pomanjkanja vendarle morali sporazumeti s taboriščno upravo za nekakšno sobivanje. Prihod majhnega oddelka nemških vojakov 14. septembra, ki je baje le iskal gorivo za svoja vozila, je splašil vojake, da so začeli uhajati in za njimi tudi interniranci. Nekateri so se na podeželju zatekli k domačinom in nato odšli k italijanskim partizanom, večina se je organizirano napotila domov, a jih je na poti prestregla nemška vojska in odpeljala v nemška taborišča, nekateri so se sami nekako prebili do doma, bolnike pa so spravili v bližnjo bolnišnico Sansepolcro.

Prihod nekaj tisoč internirancev v partizane v Slovenskem primorju je znatno okrepil tamkajšnje partizanstvo ne samo v številčnem pomenu, temveč tudi političnem. Med njimi je bilo namreč precej bivših partizanov in drugih privržencev narodnoosvobodilnega gibanja ter izobražencev, ki jih je zaradi hudega fašističnega raznarodovalnega in političnega pritiska tam zelo primanjkovalo.

Rabska brigada na Mašunu 23. 9. 1943

Uprava koncentracijskih taborišč za Slovence in Hrvate

MINISTERO DI GUERRA

Ministro Benito Mussolini
Antonio Sorice
Sottosegretario di Stato Antonio Squero

COMANDO SUPREMO DELLE F.A.

C/te Benito Mussolini
Re Vittorio Emanuele III.
Capo S.M. Ugo Cavallero
Vittorio Ambrosio
Uff. Prigionieri Guerra

STATO MAGGIORE R.E.

Capo S.M: Mario Roatta
Vittorio Ambrosio
Mario Roatta
Reparto III
R. Torresan
Reparto V
Antonio Gandin
Uff. II – Prigionieri Guerra
Capo Umberto Giglio
E. Pallotta

SECONDA ARMATA (SUPERSLODA)

C/te Vittorio Ambrosio
Mario Roatta
Mario Robotti
Capo S.M. Ettore de Blasio
Clemente Primieri
Umberto Fabbri
Ufficio Ordinamento
Capo Francesco Passadore
Ufficio Affari Civili
Michele Rolla

INTENDENZA 2 ARMATA (SUPERSLODA)

Intendente Raffaele Pelligra
Umberto Giglio
Capo S.M. G. Mansoldo
Eugenio Morra
Romano Marcello Camèra
Ufficio Prigionieri Guerra e internati civili
Capo A. Rocca
Antonio Bertone

CAMPI DI CONCENTRAMENTO

Cighino	Gonars	Monigo	Chiesanuova	Arbe	Renicci	Visco	Fiume
Francesco De Caroli	Eugenio Vicedomini	Pietro Dalle	Dante Caporali	Vincenzo Cuiuli	Giuseppe Pistone	Salvatore Bonfiglio	G. Vassali
	C. Marioni	Nogare					
	Ignazio	Alfredo					
	Fragapane	Anceschi					
	Gustavo De Dominis						

PRIMORSKA IN ITALIJANSKA KONCENTRACIJSKA TABORIŠČA*

I. Italijanski taborišči na Primorskem

1. Začetek množičnega nasilja italijanskega okupatorja v Ljubljanski pokrajini

Za leto 1941 bi le težko rekli, da je bilo nasilje italijanskega okupatorja v Ljubljanski pokrajini, ki so jo s kraljevskim ukazom 3. maja 1941 priključili k Italiji, zares množično. Italijanski visoki komisar Emilio Grazioli si je res že od julija 1941 prizadeval, da bi v pokrajini uvedel sistem policijskega kaznovanja, zlasti možnost pošiljanja ljudi v konfinacijo, kakor je v Kraljevini Italiji veljal od leta 1926. To mu je uspelo šele v drugi polovici septembra 1941, ko je tudi ustanovil izredno sodišče, ki pa je imelo le eno samo sodno obravnavo, kajti že od 3. oktobra 1941 so bila za obravnavo političnih kaznivih dejanj pristojna vojaška vojna sodišča. Takšno sodišče je bilo od novembra 1941 tudi v Ljubljani, vendar je imelo tisto leto dve sodni obravnavi, na kateri je izreklo sedem smrtnih kazni ujetim partizanom. Nekaj ljudi je bilo ubitih tudi brez formalne obsodbe.

Režim se je začel spreminjati januarja 1942, in to najprej po Mussolinijevem odloku 19. januarja, da v pokrajini prevzame nalogo obrambe javnega reda in mira italijanska vojska, in prihodu dotedanjega načelnika generalštaba kopenske vojske, generala Maria Roatta na čelo 2. italijanske armade na Sušaku tudi v 2. polovici januarja 1942. Ravno on je bil pobudnik mnogih ukrepov, ki so zelo prizadevali prebivalstvo Ljubljanske pokrajine. Že februarja 1942 je dal pobudo za pripravo ukrepa streljanja talcev, ki sta ga nato aprila 1942 objavila Grazioli in poveljnik 11. armadnega zbora, general Mario Robotti, več kot dosledni izvajalec Roattovih pobud, navodil in povelj. Med njimi je bila še zlasti Roattova zloglasna okrožnica 3 C (Circolare 3 C) z dne 1. marca 1942, ki je predvidevala jemanje talcev, streljanje civilnega prebivalstva, požiganje in rušenje hiš in celih vasi. Še pred njenim izidom je italijanska vojska s pomočjo racij, najprej v Ljubljani in nato po celi pokrajini, začela množično zapirati ljudi, ki so se ji zdeli nevarni, častnike in podčastnike bivše jugoslovanske vojske in sorodnike partizanov ter jih pošiljati v koncentracijska taborišča. Prvi dve koncentracijski taborišči za internirance iz Ljubljanske pokrajine sta bili na Primorskem.¹

2. Ustanovitev koncentracijskih taborišč na Primorskem

Takoj, ko je pehotna divizija "Granatieri di Sardegna" začela z racijami v Ljubljani, je poveljstvo 11. armadnega zbora na Vrhniki 27. februarja najprej po telefonu in nato še pisno obvestilo poveljstvo 2. armade: "Policijske operacije, ki potekajo v mestu Ljubljana, so pripeljale do prijetja mnogih nevarnih političnih osumljencev, za katere pa ni dovolj dokazov, da bi jih takoj postavili pred vojno sodišče in jih je torej treba podvreči počasnosti rednega postopka.

Posameznikov, ki so sedaj v takem položaju, je več kot 200 in se računa, da jih bo tisoč ali še več.

* Prispevki za novejšo zgodovino, 200, št. 1, str. 197–219.

1 Ivo Juvančič: Italijanski okupator v Ljubljani 1941–1943. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 3/1962, št. 1, str. 63–143. Tone Ferenc: Okupatorjeve racije v Ljubljani leta 1942. Kronika, 29/1981, št. 2, str. 183–228; isti: Fašisti brez krinke. Dokumenti 1941–1942. Ljubljana 1997; isti, "Ubija se premalo." Obsojeni na smrt – talci – ustreljeni v Ljubljanski pokrajini 1941–1943. Dokumenti. Ljubljana 1999.

Ker sem presodil, da bi bila njihova navzočnost v Sloveniji oviralna in nevarna, sem ukazal, da poveljnik graničarjev armadnega zbora takoj vzpostavi zvezo s poveljstvom teritorialne obrambe Videm in ustanovi onkraj stare meje koncentracijska taborišča, v katerih bi internirali politične osumljence, ki čakajo na sodno obravnavo.

Menim, da bi ta taborišča lahko začela delovati 3. marca z osebjem graničarjev. Ti bi v vseh pogledih sodili pod armadni zbor.

Pridržujem si sporočilo o krajih."²

General Robotti je res še isti dan, tj. 27. februarja, pisno napotil podrejenega poveljnika graničarjev, generala Carla Danionija iz Logatca k vzpostavitvi zveze s poveljstvom teritorialne obrambe Videm, da bi to na svojem območju ustanovilo koncentracijska taborišča za okoli tisoč oseb. Internirance naj bi sprejela že zvečer 2. marca. Pismo Danioniju je Robotti poslal v vednost tudi poveljstvu videmske teritorialne obrambe.³

Čez dva dni, tj. 1. marca, je general Robotti o nameravani ustanovitvi koncentracijskih taborišč pisno seznanil visokega komisarja Graziolija in mu tudi že sporočil kraja, in to: "Dolenja Trebuša ali Šentviška Gora (dolina Idrijce, sotočje Trebušice in Idrijce), – Čiginj (okoli 3 km jugozahodno od Tolmina)."⁴ Ne vemo, ali je bil general Danioni tisti, ki je izbral te kraje ali kdo iz poveljstva videmske teritorialne obrambe.

Taborišči v Čiginju in Dolenji Trebuši nista začeli delovati 2. ali 3. marca, temveč šele 6. marca, kot zvezo iz poročila poveljstva goriške karabinjerske skupine 7. marca: "Dne 6. marca sta v krajih Čiginj (Tolmin) in Dolenja Trebuša (Sv. Lucija na Soči) začeli delovati dve koncentracijski taborišči za slovenske civile, ki čakajo na obsodbo pred vojaškimi sodišči, in imata zmogljivost 600 in 400 oseb.

Stražarsko službo so zaupali vojaškima oddelkoma in oddelku karabinjerjev, sestavljenemu iz podbrigadirja in treh karabinjerjev.

Ustanovitev teh koncentracijskih taborišč je predmet kritike, ker sta izbrana kraja neustrezna, tako zaradi bližine meje kot zaradi možnosti, da bi interniranci lahko računali vsaj na moralno vzajemnost krajevnih ljudi.

V koncentracijskem taborišču Čiginj je že 150 internirancev."⁵

Tisti dan, ko so prvi interniranci prispeli v taborišče Čiginj, je general Robotti pisal generalu Danioniju, da je prejel poročilo o razmestitvi stražarskih oddelkov, in mu naročil: "Čimbolj izkoristite taborišče Volče /Misli na Čiginj – op. T. F./ in se uporablja tisto v Trebuši samo v primeru potrebe. Oddelek v Trebuši naj ostane v tem kraju, pripravljen na delovanje tudi tega 2. taborišča."⁶ Robotti je namreč 5. marca na Danionijevo poročilo z dne 3. marca, v katerem mu je poročal, katero enoto (124. baterijo 56. topniškega divizionu iz 22. zapornega odseka) je prejšnji dan poslal v Dolenjo Trebušo za zavarovanje taborišča, pripisal: "Videti z Danionijem, če je možno omejiti 2 taborišči v Volčah in Trebuši v eno samo."⁷ Ker nato viri navajajo samo taborišče Čiginj in včasih namesto Čiginja Volče, kaže, da je taborišče Dolenja Trebuša ostalo prazno, niso pa ga opustili.⁸

2 Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota II. (dalje ARS II), fond XI. armadnega zbora (dalje XI. a.z.), fascikel (dalje f). 1082 c/VIII, pov. 11. a.z., O6/560 A/ffari/ V/ari./, 27. 2. 1942.

3 ARS II, XI. a.z., fasc. 1982 c/VIII, pov. 11. a.z., AV, 06/559, 27. 2. 1942.

4 Archivio Centrale dello Stato Roma (dalje ACS), Ministero dell'Interno, Direzione Generale Pubblica Sicurezza (dalje PS), Divisione Affari Generali e Riservati (dalje AGR), versamento: 1920, 1923–1945, a/nno/ 1942, ARS II, XI. a.z., fasc. 1082 c/VIII, pov. 11. a.z., AV, 06/570, 1. 3. 1942.

5 ARS II, XI. a.z., fasc. 1082 c/VIII, pov. goriške skup. karabinjerjev, 45/1 zaup., 7. 3. 1942.

6 ARS II, XI. a.z., fasc. 1082 c/VIII, pov. 11. a.z., 02/1496 op., 6. 3. 1942.

7 ARS II, XI. a.z., fasc. 1082 c/VIII, pov. graničarjev, št. I/1194/OP, 3. 3. 1942.

8 Še 28. 3. 1942 je general Danioni sporočil, da je "za znano ureditev koncentracijskega taborišča Trebuša" vzel iz skladišča 83 kg spojok, 150 dolgih in 400 kratkih lesenih zapahov.

V karabinjerskem poročilu omenjeno nesoglasje glede izbranih krajev za taborišči je v dopisovanju odmevalo še teden dni. Sprožil ga je goriški prefekt Aldo Cavani 9. marca z brzojavko poveljstvu 11. armadnega zbora, rekoč: "Tukajšnje poveljstvo karabinjerske skupine sporoča, da je vaše poveljstvo v krajih Čiginj in Dolenja Trebuša ustanovilo dve koncentracijski taborišči za civilne Slovence, ki čakajo na obravnavo pred vojaškimi sodišči. Ta urad soglaša z neustreznostjo ustanovitve teh taborišč ravno v teh krajih, ker sta blizu meje in s skoraj izključno tujerodnimi prebivalci, ki bodo za gotovo podpirali internirance. Sporoča, da je to sporočilo notranjemu ministrstvu. Vprašalo je tudi poveljstvo vojaške cone /Gorica/ in sporočilo te pomisleke notranjemu ministrstvu. Krajevno poveljstvo cone je sporočilo to opozorilo temu uradu"⁹

General Robotti se je najbrž čutil užaljenega, saj je že drugi dan pisal poveljstvu videmske teritorialne obrambe in mu v prilogi poslal prepis Cavanijeve brzojavke. Povedal je, da poveljnik goriške vojaške cone ni upošteval vzrokov za ustanovitev omenjenih taborišč in si je dovolil izraziti sodbo o delovanju višjega poveljstva.

"Glede na to, da

- morata ti taborišči delovati za nujen čas (30–40 dni) za sojenje internirancev pred vojnim sodiščem in je bilo nujno izkoristiti barake, ki so bile takoj na voljo in mi jih je dodelilo poveljstvo teritorialne obrambe Videm;

- je ustanovitev omenjenih taborišč dovolilo poveljstvo 2. armade,

- se zdi nerazumljivo vedenje poveljnika vojaške cone Gorica, ki bi se moral informirati, preden je izrekel sodbo." Naslovnika je prosil, naj mu sporoči vzroke za takšno šibko vojaško vedenje.¹⁰

Poveljnik goriške vojaške cone, general Giuseppe Beato, je 14. marca odgovoril na pisno zahtevo generala Bergonzija z dne 13. marca, ki ga mi ne poznamo. Odgovor je bil zelo obsežen: "Glede na to, da Čiginj (Volče) in Dolenja Trebuša nista na območju moje cone, temveč videmske, sporočam, da me je nekega dne v začetku tega meseca (če se ne motim 4.), ko sem se vrnil s službene poti, obvestil moj vodja urada, da je v času moje odsotnosti prišel na poveljstvo general DANIONI, poveljnik graničarjev XI. armadnega zbora. Sporočil je, da se v prej omenjenih krajih mora po povelju omenjenega poveljstva armadnega zbora ustanoviti koncentracijsko taborišče za slovenske civile. Omenjeni general je vprašal, ali bi bilo mogoče ustanoviti v tej coni omenjeno taborišče, glede na to, da sta ta kraja preblizu bivše meje.

Moj vodja urada je odgovoril, da glede na bližnjo vrnitev oddelkov divizije "Julia", za kar so bila uporabljena vsa razpoložljiva nastanišča, ne bi bilo nikakor mogoče ustreči želji.

Drugi dan je prišel k meni šef kvestorjevega kabineta in me v imenu ekscelece prefekta prosil, naj preprečim ustanovitev omenjenega koncentracijskega taborišča v prej omenjenih krajih, ker v njih prebiva tujerodno prebivalstvo.

Poklical sem torej svojega vodjo urada in mu ponovil tisto, kar je zahteval general DANIONI, in dodal, da kar se od mene zahteva v prefektovem imenu, ni v moji pristojnosti, ker omenjena kraja, kot sem že povedal, nista na območju moje pristojnosti.

Smatram za upravičeno, da glede tega dodam, da sem 8. t.m. dobil list št. 45/1 poveljstva goriške karabinjerske skupine z enakim dokazom, ki sem ga nemudoma poslal vašemu poveljstvu, da mi da navodila (prilogi 1 in 2).

Glede na način poteka dogodkov je jasno, da nisem izrazil nobene sodbe ali ocene glede ustanovitve koncentracijskega taborišča v omenjenih krajih. Očitno se je šef kvestorjevega kabineta moral zmotiti glede moje misli, ki sem jo, ponavljam, izrekel v

⁹ ARS II, XI. a.z., fasc. 1082 c/VIII, goriški prefekt, 02780, 9. 3. 1942.

¹⁰ ARS II, XI. a.z., fasc. 1082 c/VIII, pov. 11. a.z., AV, 06/643, 10. 3. 1942.

navzočnosti svojega vodje urada, tj., da izbrana kraja nista v moji pristojnosti in da glede na bližnjo vrnitev oddelkov divizije "Julia" na območje cone, sploh ne bo mogoče ustanoviti drugih morebitnih koncentracij."¹¹

To poročilo ali opravičilo je poveljnik videmske teritorialne obrambe, general Antonio Bergonzi, 14. marca poslal generalu Robottiju, ki se je pred štirimi dnevi preselil v Ljubljano, in v spremnem dopisu zagovarjal Beata.¹²

Komaj je začelo delovati koncentracijsko taborišče v Čiginju, je dobilo poveljstvo 11. armadnega zbora brzozavko poveljstva 2. armade (št. 3667 z dne 6. marca), da za bližnjo aretacijo in internacijo sorodnikov partizanov iz Ljubljanske pokrajine predvidi nova koncentracijska taborišča, ki bodo začela delovati konec marca.¹³

General Robotti je že drugi dan pisal poveljniku videmske teritorialne obrambe, generalu Bergonziju, in mu poslal prepis armadine brzozavke. Ta taborišča pa naj ne bi bila na Primorskem: "Zaradi znanih razlogov smotrnosti (preprečiti stike s tujerodci) smatramo za potrebno, da naj bodo ta taborišča čimdalje od meje."¹⁴

General Bergonzi mu je odgovoril 10. marca: "Ustanovitev ustreznega taborišča za interniranje družin, ki imajo svojce pri upornikih, zahteva zadostno velikost, ustrezno zahtevam, in tega pogoja ni mogoče uresničiti. Ker moramo izključiti obmejni pas in goriško pokrajino, kjer živi prebivalstvo, ki je rasno sorodno z uporniki, se ta teritorialna obramba omejuje, kot se ve, na zoženo ravninsko cono, ki obkroža to glavno mesto, v katerem se je že nakopičila obnovljena divizija "Veneto" in se bo v teh dneh zbrala divizija "Julija", ki se vrača v domovino. Potem prebivajo na tem ozemlju še vedno enote, ki so določene za prezimovanje (3. armadni in 11. korpusni topniški polk) in vse to opredeljuje zadostnost enot in ni niti najmanjše možnosti za nastanitev še kakšne enote.

Zato se je treba zateči h graditvi na novo barakarskega taborišča, velikosti, kakršna ustreza predvidevanju, ki ga je možno uresničiti.

Z namenom, da bi ustregel nujni zahtevi v. e., sem dal spet prevzeti že proučen in v vseh podrobnostih izdelan načrt za ustanovitev ujetniškega taborišča v kraju "Orzano" (med Vidmom in Čedadom). Ni treba storiti nič drugega kot pridobiti dovoljenje za material in ustrezno odobritev vojnega ministrstva (glavno ravnateljstvo za inženirstvo), glede na to, da na območju teritorialne obrambe ni barak, lesa, bodeče žice, zapahov, kuhinj, postelj itd.

Potrebne bo pa kar precej časa, da bo taborišče začelo delovati."¹⁵

Na to pismo je general Robotti pripisal: "Dodajam, da smatram, da bi moralo poveljstvo 2. armade sprožiti sporazum med vojnim ministrstvom in notranjim ministrstvom, da bi to avtoriziralo ustanovitev tega taborišča na nekem območju, ki ni vojna zona. Ta rešitev ni sprejemljiva, kajti poveljstvo 2. armade pravi, da bi to taborišče začelo delovati šele konec meseca. Predstavite to zadevo armadi v smislu, da uporabi druga taborišča, če ne bo moglo biti ustanovljeno to v Orzanu."

S prvim koncentracijskim taboriščem za slovenske internirance iz Ljubljanske pokrajine v Čiginju je upravljalo neposredno poveljstvo graničarjev 11. armadnega zbora v Logatcu. Komandant taborišča, ki je imelo 7 barak in zidano vilo za starešine ter upravo, je bil polkovnik Francesco De Caroli, poveljnik 9. bojne skupine topničarjev iz Logatca. Vendar je osnutek prvih navodil, kako ravnati z interniranci, sestavilo povelj-

¹¹ ARS II, XI. a.z., fasc. 1082 c/VIII, pov. voj. cone Gorica, št. 28 R.P., 14. 3. 1942.

¹² ARS II, XI. a.z., fasc. 1082 c/VIII, pov. videmske ter. obrambe, št. 03/2796, 15. 3. 1942.

¹³ ARS II, XI. a.z., fasc. 661/IV, pov. 2. arm., št. 3667, 6. 3. 1942

¹⁴ ARS II, XI. a.z., fasc. 661/IV, pov. 11. a.z., št. 02/1552 op., 7. 3. 1942.

¹⁵ ARS II, XI. a.z., fasc. 661/IV, pov. ter. obrambe Videm, št. 08/1193, 10. 3. 1942.

stvo 11. armadnega zbora in ga 2. marca 1942 poslalo podrejenemu poveljstvu graničarjev in v vednost poveljstvoma videmske teritorialne obrambe in divizije sardinskih grenadirjev. V začetku je povedalo, da navodila veljajo za koncentracijski taborišči Volče in Dolenja Trebuša ("če ne bodo dovolj Volče"). Potem, ko je določilo glede služb znotraj taborišč (o zavarovanju, alarmu, protipožarnih ukrepih), je določilo "ravnaje z osumljenci", in to:

"a) Obravnavati jih je treba kot jetnike. Imajo svoje obleke in osebne predmete, ki so dovoljeni vojaku, ki mora odsedeti v ječi (izključno pas, naramnice, vezalke). Enourni sprehod bo ob jutrih in enak ob popoldnevih.

Če je potrebno, se lahko uporabijo zdravniki, da pomagajo častniku zdravniku pri službi v taborišču.

Z duhovniki je treba ravnati kot z drugimi interniranci.

Dopisovanje; vsakih štirinajst dni jim je dovoljeno poslati dopisnico.

Dejanja, ki pomenijo prekrške proti disciplini v taborišču, bodo hitro kaznovana z odgonom osumljenca v taboriščni zapor, v primeru nemira se bodo uporabile verige. Poskusi bega se bodo takoj prijavili vojnemu sodišču 2. armade, odseku v Ljubljani. Krivci bodo skupaj s pomagači sporazumno s poveljnikom karabinjerske čete iz Tolmina in tolminkim pretorjem zaprti v mandatnih zaporih."

Za vzdrževanje discipline je osnutek navodil določal tudi združitev jetnikov v skupine in desetine (škvadre), in to tako, da tvorijo skupino interniranci ene barake, desetino pa 20 internirancev. V oddelku "razne odredbe" pa piše: "Vaše poveljstvo je pooblaščen, da za koncentracijski taborišči uporablja vse ukrepe, ki jih ima pravilnik o notranjem delovanju sodnih zaporov. Bilo bi ustrezno, če bi bil v osebje za zavarovanje vključen kakšen vojak, ki zna slovensko, ne da bi se odkril, da bi prisluškoval, o čemer se pogovarjajo osumljenci."¹⁶

Osnutku navodil je Robotti za vsak dan v tednu predpisal tudi obroke hrane, skupno tedensko 500 g zamrznjenega mesa, 2800 g kruha, 470 g testenin, 470 g riža, 49 g strganega sira, 70 g olja ali masti, 70 g paradižnikove mezge, 230 g sočivja, 100 g namiznega sira, 49 g kavnega nadomestka, 70 g sladkorja in 7 lir za priboljške. Vse to naj bi imelo kalorično vrednost 12.772 kalorij (povprečno dnevno 1825 kalorij) in stalo 29, 358 lir (povprečno dnevno 4,20 lir).¹⁷

Osnutek navodil je Robotti poslal tudi poveljstvu 2. armade in to jih je 5. marca poslalo svoji intendanci, da jih preuči, kajti treba jih bo nato pripraviti za vsa taborišča v pristojnosti 2. armade. Treba je pripomniti, da je nato za mnoga taborišča za internirance iz priključenih jugoslovanskih pokrajin skrbela armadna intendantca na Sušaku. Precej spremenjen Robottijev osnutek navodil je poveljstvo 2. armade šele 17. marca 1942 posredovalo poveljstvom vseh štirih podrejenih armadnih zborov kot svoja navodila; podpisal jih je general Mario Roatta. V oddelku "ravnaje z osumljenci" je predpisal preiskavo internirancev ob njihovem prihodu v taborišče in občasne preiskave, enako občasne zbere ("apele") internirancev, prepovedal jim je igre, a dovolil kajenje le ob sprehodih, duhovnikom je dovolil bivanje v posebnih prostorih, dovolil maševati, vendar nikakor spovedovati, ukazal je strogo prostorsko ločitev žensk od moških in jim dovolil daljše bivanje na prostem, prepovedal je internirancem imeti pri sebi dragocenosti in denar, razen 20 lir za nakup sadja in tobaka v taboriščni prodajalni. Glede

¹⁶ ARS II, XI. a.z., fasc. 1082 c/VIII, pov. 11. a.z., AV, 06/577, 2. 3. 1942. Generalu Robottiju je osnutek navodil za taborišči pripravilo najbrž njegovo ravnateljstvo za administracijo pod vodstvom majorja Cesara De Biasia. To bi sklepali iz promemorije tega ravnateljstva "za gospoda polkovnika /Angela/ Valtulina", 1. 3. 1942. V njej govori o potrebi ločitve uprave taborišč od osebja za varovanje taborišč. (ARS II, XI. a.z., fasc. 1082 c/VIII, 1. 3. 1942).

¹⁷ Prav tam.

hrane so navodila predpisovala enako hrano, kot jo je vojno ministrstvo 23. februarja 1942 predpisalo za vojne ujetnike, ki ne opravljajo fizičnega dela.¹⁸

Ko je Robotti 9. marca obiskal taborišče v Čiginju, poveljstvo armade še ni potrdilo osnutka njegovih navodil. Zato je komandantu taborišča in poveljstvu graničarjev izdal ustna navodila, v katerih je dovolil internirancem poslati vsakih 14 dni dopisnico. Z njo lahko tudi prosijo domače ali ustrezne družine, da jim pošiljajo obleko in obutev, pakete je treba oddati v vojašnici na Taboru v Ljubljani. Od tam jih bo podčastnik z avtomobilom vsakih 10 dni odpeljal v Čiginj, kjer bo njihovo vsebino ponovno pregledal poveljnik taborišča.¹⁹ Da bi preprečili brezdelje, lahko interniranci prebirajo italijanske časnike in knjige, igrajo damo in šah. V mrzlih dneh se dovoljuje kurjenje peči, občasno bo v taborišče prispel avtobus s kopalnico. "Lahko uživajo versko pomoč vojaškega duhovnika, ki bo bral mašo za internirance po potrebi tudi dnevno. Njej lahko prisostvujejo interniranci v izmenah, vsakokrat iz ene sobe."²⁰

3. Premestitev internirancev iz Čiginja v Gonars

Čeprav je poveljstvo 11. armadnega zbora predvidevalo, da bosta koncentracijski taborišči v Čiginju in Dolenji Trebuši, iz katerih bodo osumljence vozili v Ljubljano pred vojaško vojno sodišče, obstajali do 40 dni, se to ni zgodilo. Kaže, da je zmagalo stališče, da nista na pravem območju. Kajti 13. marca je poveljstvo 2. armade brzojavilo operativnemu oddelku vrhovnega vojaškega poveljstva v Rimu in v vednost 11. armadnemu zboru:

"5132. Poveljstvo XI. armadnega zbora je ljudi, ki so se zdeli nevarni, v znanih policijskih operacijah v Ljubljani zbralo v barakah, nameščenih v Volčah – kvadrant Tolmin DT-DH – in v Dolenji Trebuši – kvadrant Čepovan PK-DO. Ukrep z namenom poskrbeti za potrebo nagle odstranitve, ne more imeti nadaljevalnega značaja, ker sta navedena kraja v coni, kjer prebivajo večinoma tujerodni nezanesljivi ljudje. Goriška prefektura deli enako mnenje. Da bi preprečili morebitne odboje, prosim, da mi nujno sporočite kraje v notranjosti, v katere naj odstranimo internirance, katerih trenutno število znaša 400 in se bo najbrž povzpelo na okoli 1000. General Roatta."²¹

Na to brzojavko je Robotti 19. marca pripisal: "Čakajmo in medtem povejmo Danioniju, da se pripravi na odstranitev." Kaže, da je medtem vrhovno vojaško poveljstvo sklenilo, da se lahko internirance pošlje v taborišče za vojne ujetnike v Gonarsu. Poveljstvo 2. armade je namreč že 15. marca brzojavilo poveljstvu 11. armadnega zbora:

"5176. Ljudje, prijeti v Ljubljanski pokrajini iz varnostnih razlogov, morajo biti v pričakovanju navodil notranjega ministrstva poleg Volč in Trebuše v taborišču za vojne ujetnike št. 89 v Gonarsu pri Palmanovi. Taborišče ima zmogljivost 5.000 oseb in ima lokale za osamitev in ločitev. Stražarsko osebje je že na mestu. Način prihoda in

¹⁸ ARS II, XI. a.z., fasc. 1082 c/VIII, pov. 2. arm., št. 0197, 17. 3. 1942, okrožnica intendantce 2. arm. 4. 3. 1942. Intendantca 2. armade je 11. marca obljubila, da bo 2. armada kmalu izdala enovita navodila za delovanje koncentracijskih taborišč. Ko jih je prejeklo poveljstvo 11. armadnega zbora, jih je 25. marca posredovalo poveljstvom tržaške teritorialne obrambe in obeh podrejenih divizij in opozorilo, da veljajo tudi za začasna in kratkotrajna taborišča. (ARS II, XI. a.z., fasc. 1082 c/VIII, pov. 11. a.z., AV, 06/744, 25. 3. 1942).

¹⁹ Iz dopisa poveljstva 11. armadnega zbora poveljstvu koncentracijskega taborišča Gonars iz aprila 1942 zvmemo, da so "po izrecnem dovoljenju ekscelenze poveljnika tega armadnega zbora, ko so interniranci iz Ljubljane še bili v taborišču Čiginj, poslali internirancem 400 paketov", in da nato to poveljstvo ni poslalo nadaljnjih paketov. (ARS II, CC.RR. fasc. 219/I, pov. 11. a.z., št. 135/26).

²⁰ ARS II, XI. a.z., fasc. 726/III, pov. graničarjev, št. II/1342/GM, 9. 3. 1942.

²¹ ARS II, XI. a.z., fasc. 661/IV, pov. 2. arm., 5132, 14. 3. 1942.

spremnosti internirancev v to taborišče bo skrb vašega poveljstva, ki bo vzpostavilo neposredno zvezo s poveljstvom teritorialne obrambe Trst in pristojnimi civilnimi oblastmi. Ukrep ne zadene žensk; če so prijete, se morajo izročiti civilnim oblastem. Internirancem bo poleg bivanja zastoj na voljo hrana kot za nedelavne vojne ujetnike. Čakam, da zvem za število prizadetih internirancev in izdana navodila. General Robotta."²²

Pri tem je treba opozoriti, da pri teh internirancih niso mislili samo na aretirane v Ljubljani, temveč tudi na podeželju. Kajti sredi marca so že izšla tudi povelja in navodila za razširitev racij iz Ljubljane na vso pokrajino.

Na pravkar navedeno brzojavko 2. armade je poveljstvo 11. armadnega zbora odgovorilo drugi dan s tole brzojavko:

"02/1833. Odgovor na brzojavko 5176 vašega poveljstva 15. t.m.

Iz razgovora, ki sem ga imel to jutro s poveljnikom tržaške teritorialne obrambe, sem zvedel, da je taborišče Gonars zelo pripravljeno nuditi nujne pogoje jamstva za varstvo internirancev. Ukazal sem, da se odpravi na kraj častnik, da bo določil potrebna dela, ki jih je treba opraviti hitro.

Pošiljanje internirancev v sedanje taborišče Gonars se bo začelo po končanju del. General Robotti."²³

Isti dan je general Robotti pisal generalu Danioniju, v vednost pa tudi poveljstvom tržaške teritorialne obrambe in obeh podrejenih divizij. Ko je skorajda prepisal vsebino armadine brzojavke, je naročil: "Vaše poveljstvo bo urejalo prevoz internirancev z železnico in za to vzpostavilo neposredno zvezo s poveljstvom tržaške teritorialne obrambe.

Spremnost mora biti izoblikovano iz formacijske skupine, ki je zdaj v Trebuši."

Povedal je tudi, da bodo interniranci še dalje na voljo poveljstvom 11. armadnega zbora in divizije sardinskih grenadirjev za vse pravne preiskave in zahteval od poveljstev divizij podatke o številu prijatih za interniranje.²⁴

Isti dan je general Robotti ponovno pisal generalu Danioniju in zahteval, da mu sporoči podrobnosti premeščanja internirancev iz Čiginja v Gonars, ko se bo dogovoril s poveljstvom tržaške teritorialne obrambe. Ukazal mu je tudi: "Treba je sprejeti vse varnostne ukrepe, ustrezne za onemogočanje kakršnega koli poskusa bega med premeščanjem. Interniranci morajo biti opremljeni z imenskim seznamom in s fotografijami."²⁵

General Danioni je Robottiju odgovoril šele čez tri dni, in to takole:

"1. Število političnih internirancev dne 18-3-1942-XX: 490.

2. Navodila, izdana za premestitev internirancev iz Čiginja v Gonars:

- premestitev se bo opravila v skupinah po 250 internirancev, ki jih bo vsakokrat spremljalo 100 topničarjev, in to dnevno;

- iz taborišča Čiginj do postaje Sv. Lucija na Soči se bodo interniranci prepeljali z avtomobili (ukrep je nujen zaradi okolice: prehod skozi dva znana sovražna kraja Kozaršče in Sv. Lucija, skladišča bencina in smodnišnice ob poti);

- od postaje Sv. Lucija do postaje Palmanova z železnico v opremljenih vagonih, v katerih bo v vsakem dobilo mesto 25 internirancev in spremljevalce 6 topničarjev;

²² ARS II, XI. a.z., fasc. 1082 c/VIII, pov. 2. arm., 5176, 15. 3. 1942.

²³ ARS II, XI. a.z., fasc. 1982 c/IX, pov. 11. a.z., 02/1833, 16. 3. 1942.

²⁴ ARS II, XI. a.z., fasc. 1082 c/VIII, pov. 11. a.z., 02/1809 op. 16. 3. 1942. Poveljstvo 2. armade je z brzojavko 24. 3. 1942 in pisno šele 31. 3. 1942 sporočilo generalu Robottiju, da je vojno ministrstvo 27. 3. 1942 z brzojavko 20058/75/2/3 potrdilo ustanovitev koncentracijskega taborišča Gonars in dovolilo, da politični interniranci še dalje ostanejo na voljo poveljstvu 11. armadnega zbora za ugotavljanje posamične odgovornosti in zbiranje novic. (ARS II, XI. a.z., fasc. 661/VI, pov. 2. arm. št. 02455, 31. 3. 1942).

²⁵ ARS II, XI. a.z., fasc. 661/IV, pov. 11. a.z., št. 02/1829, 16. 3. 1942.

- od postaje Palmanova do taborišča Gonars peš (poleg 100 topničarjev bo na postaji Palmanova oddelek za okrepitev spremstva, ki ga bo poslalo taborišče Gonars po sklenjenem dogovoru s poveljstvom tržaške teritorialne obrambe);

- interniranci morajo biti vklenjeni (previdnostni ukrep za premestitev internirancev v Čiginj in toliko bolj potreben za premestitev, v kateri bodo poleg drugega, interniranci morali prehoditi 5 kilometrov po cesti peš od postaje Palmanova do taborišča Gonars);

- pri Sv. Luciji (kraj) in na tej postaji bo vzpostavljena služba javnega reda, da bo prepričan tudi dohod do krajanov med potekom operacije.

POTREBNA SREDSTVA

- Avtomobile bo poskrbelo to poveljstvo, ki bo zahtevalo bencin pri poveljstvu videmske teritorialne obrambe,

- Pač pa bo potrebno ustrezno število varnostnih verig, posameznih ali kolektivnih, za vklenitev internirancev, ki jih to poveljstvo nima. Prosim za začasno nakazilo.

- Za zahtevo po transportih bo poskrbelo to poveljstvo.²⁶

General Danioni je tisti dan še enkrat poročal Robottiju: "Podrobnosti o gibanju za premestitev internirancev iz Čiginja v Gonars so navedene v mojem današnjem listu št. II/1508 GM.

Dnevi in ure, ko bodo premiki, se določijo šele takrat, ko bo taborišče Gonars lahko sprejelo internirance in po železniškem voznem redu.

Pripominjam, da so do danes poslali v Čiginj fotografije samo za 200 internirancev.²⁷

Ob tej priložnosti sporočam, da je poveljstvo teritorialne obrambe Trst vrnilo častnika, ki ga je dalo na voljo za taborišče Gonars, ker da je bil ta odrejen od častnika že zelo uvedenega v glavno službo v taboriščih za vojne ujetnike.

Danes sem iz svojega poveljstva tudi poslal v omenjeno poveljstvo teritorialne obrambe višjega častnika izrecno za predstavitev nujne potrebe, glede na sedanje razmere, da bi taborišče čimprej začelo delovati.

Taborišče Gonars je že obdano z žično oviro in ga je zato poveljstvo omenjene teritorialne obrambe sporočilo poveljstvu 2. armade za pripravljeno uporabo, upoštevajoč, da mora gostiti redne vojne ujetnike.

Ko je /armada/ zvedela, da gre za nevarne politične internirance, je smatrala za bolj previdno, da ukaže, da se taborišče obda še z eno mrežo in dodatnimi mesti za avtomatsko orožje.

Delo se je že začelo.

Glede na prej prikazano, je poveljnik teritorialne obrambe sporočil mojemu častniku, da bo taborišče pripravljeno za sprejem internirancev konec tega meseca. Pojasnil sem mu nujno potrebo za zasedbo taborišča in mi je odgovoril, da bo dal ustrezna navodila za to, da bi začelo delovati čez kakšen dan, pridržal si je možnost, da mi sporoči datum.

Notranje službe taborišča (voda, razsvetljava, protipožarna sredstva itd.), ki jih je navedlo to poveljstvo, so že določene.

Menim, da bi bilo ustrezno, da bi vaše poveljstvo glede tega zainteresiralo poveljstvo tržaške teritorialne obrambe.²⁸

Na to poročilo je general Robotti 20. marca pripisal: "Dobro. Torej naprej! Povej mi, kdaj bosta določena oba premika v Gonars (častniki, podčastniki in civili)." Tisti dan, ko je general Danioni napisal to poročilo, je namreč italijanska vojska v Ljubljanski pokrajini začela tudi z aretacijo in internacijo častnikov in podčastnikov bivše jugoslo-

²⁶ ARS, KUZOP, fasc. 4, m. 41, pov. graničarjev, št. II/1508/GM, 19. 3. 1942.

²⁷ K temu podatku je Robotti pripomnil: "So že poslale za prvih 500, za drugih 100 bodo poslale takoj." To pomeni, da je bilo takrat v Čiginju okoli 600 jetnikov.

²⁸ ARS II, XI. a.z., fasc. 661/IV, pov. graničarjev, št. II/162 R.P., 19. 3. 1942.

vanske vojske. Ker je bil Gonars že taborišče za vojne ujetnike, ni bilo treba za to vrsto slovenskih internirancev iskati posebnega taborišča in so jih že čez nekaj dni, 21. marca zvečer in naslednje dni, začeli pošiljati v Gonars.

General Robotti se je 18. marca pisno obrnil na poveljstvo tržaške teritorialne obrambe, rekoč: "Glede na novice, ki mi jih je ustno povedal častnik, ki sem ga poslal na vaše poveljstvo glede možnosti za sprejem v omenjeno koncentracijsko taborišče, sporočam, da se bo po vsej možnosti 21. t.m. začelo pošiljanje častnikov, podčastnikov bivše jugoslovanske vojske in slovenskih vojnih ujetnikov. Po premestitvi teh ljudi bo sledilo premeščanje političnih internirancev iz Čiginja." Nato je še povedal, da poveljstvo 2. armade naroča, naj tiste internirance, ki bodo med prvimi prispeli v Gonars, uporabijo pri delih za ureditev taborišča, vendar pod varnostnimi ukrepi, ki so potrebni za onemogočanje pobegov.²⁹

Dne 20. marca je poveljnik teritorialne obrambe Trst, general Giovanni Corte, sporočil Robottiju, da je bilo taborišče Gonars pripravljeno sprejemati vojne ujetnike. Ker gre za politične internirance, je treba okrepiti varnostne ukrepe, posebno, da bi onemogočili pobege, in to glede ograde in vojakov. Glede prvega ukrepa je inženirsko poveljstvo že začelo delati, glede drugega ukrepa pa je treba dobiti 200 vojakov, ki bi jih naj po možnosti vsaj začasno preskrbelo Robottijevo poveljstvo. Izrazil je potrebo po pošiljanju v skupinah, ki naj ne bodo prevelike, in s predhodnim sporočanjem.³⁰ Na to poročilo je Robotti še isti dan pripisal, da bodo častnike in podčastnike začeli pošiljati naslednji dan, glede internirancev iz Čiginja pa se je treba dogovoriti z Danionijem.

Tisti dan, ko je v Gonars prispel prvi transport častnikov in podčastnikov iz Ljubljane, je častnik iz poveljstva graničarjev posredoval v Gonarsu za čimprejšnji sprejem internirancev iz Čiginja. O tem je general Danioni poročal Robottiju 23. marca: "Po vašem povelju sem včeraj poslal svojega častnika na poveljstvo tržaške teritorialne obrambe in v koncentracijsko taborišče Gonars z nalogo, da bi pojasnil nujnost pošiljanja civilnih internirancev v to taborišče in da bi se dogovoril o datumu, ko se lahko začne pošiljanje.

Po obisku taborišča Gonars in poslušanju poveljnika tega taborišča, podpolk. Vice-dominija, poveljstvo teritorialne obrambe Trst sporoča:

- SMRE /generalštab kopenske vojske – op. T. F./ je ukazal, da morajo biti ujetniki – častniki ločeni od vojakov in civilni interniranci ločeni od vojakov.

V Gonarsu sta dve različni taborišči, sosednji, od katerih je večje že pripravljeno in lahko sprejme več kot dva tisoč oseb. Zato bi lahko brez omenjenih omejitev do sedaj sprejelo tudi civile. Omenjeno povelje SMRE je naročilo nujno takojšnjo pripravo drugega taborišča, pri katerem pa manjka ustrezna ograditev in kjer je treba popraviti vodovodno napravo in razdelitev prvega taborišča v dva dela, da bi ločili vojne ujetnike od civilov.

Ta dela bodo končali v petih dneh.

Zato se glede na pripravljenost prihod civilnih internirancev lahko začne 29. tega meseca.

- Posadka v Gonarsu nima dovolj moči, da bi oblikovala nadzor nad dvema taboriščema in je zato poveljstvo teritorialne obrambe včeraj zahtevalo od SMRE za okrepitev moštva 200 vojakov. Isto poveljstvo glede priprave taborišča izjavlja, da ne bo možen prihod civilnih internirancev, dokler prej ne bo na voljo omenjenih 200 mož. Pričakuje torej navodila SMRE in si pridržuje tozadevno sporočilo.

Glede na navodila vašega poveljstva je moj častnik sporočil tudi tole:

²⁹ ARS II, XI. a.z., fasc. 661/IV, pov. 11. a.z., št. 02/1906, 18. 3. 1942.

³⁰ ARS II, XI. a.z., fasc. 661/VI, pov. ter. obrambe Trst, št. 01/3103/P., 20. 3. 1942.

- število internirancev, ki jih je treba poslati v Gonars, je danes okoli tisoč;
- pripeljani bodo iz Ljubljane (okoli 400) in del iz Volč (okoli 600).

Medtem bom vzpostavil zvezo z delegacijo transportov v Trstu glede železniškega transporta in čimbolj ustreznega voznega reda, pridržal si bom sporočilo vašemu poveljstvu glede datuma izvedbe, dokler poveljstvo teritorialne obrambe, glede na prej rečeno, ne bo potrdilo datuma začetka premika."³¹

Na to poročilo je Robotti pripisal: "Zveze s poveljstvom teritorialne obrambe Trst z opozorilom, da se 29. začne pošiljanje v Gonars 1000 iz Ljubljane. Nato ukažem, da jim takoj sledi 600 iz Volč." Pripisal je tudi, da ne more poslati tistih 200 vojakov, za katere prosi general Corte. Pač pa je še isti dan, 23. marca, z brzojavko obvestil poveljstvo 2. armade o vsebini Danionijevega poročila in prosil, naj armada poskrbi za tistih 200 mož okrepitve, "ker je oddelek vojakov iz Čiginja nujno potreben v Sloveniji." Odobrili bi mu naj tudi zahtevo, da interniranci tudi v Gonarsu ostanejo na voljo njegovemu poveljstvu za preiskavo posamične odgovornosti in zbiranje novic.³²

Kaže, da so vse internirance iz Čiginja in Dolenje Trebuše odpeljali v Gonars konec marca in 1. aprila 1942. General Danioni je namreč 26. marca sporočil poveljstvu 11. armadnega zbora vozni red "transportiranja političnih internirancev iz taborišča Čiginj v taborišče Gonars", ki ga je tisti dan prejel od tržaške delegacije transportov. Dne 28. marca zgodaj zjutraj ob 4,08 naj bi se iz Sv. Lucije odpeljalo do postaje Bagnaria Arsa z interniranci 300 vojakov, od katerih bi se jih isti dan do 17. ure vrnilo 110. To naj bi se ponovilo 29. in 30. marca.³³ Premestitev pa se je najbrž še zavlekla. Poveljstvo armadnega zbora je namreč 1. aprila brzojavilo poveljstvu 2. armade: "Sporočamo, da smo odpeljali iz Čiginja v Gonars 193 političnih internirancev. Taborišči Trebuša in Čiginj sta izpraznjena."³⁴

Nimamo arhiva teh koncentracijskih taborišč, zato lahko navedemo le približno število njihovih internirancev – okoli 600. To pomeni, nekaj manj kot tri četrtine oseb, ki jih je divizija sardinskih grenadirjev zaprla med racijami v Ljubljani (878). Tako so jih okoli 278 obdržali še v ljubljanskih zaporih za preiskavo. Morda so 4. aprila ravno od teh 239 iz Ljubljane poslali v Gonars.³⁵

II. Primorci v internaciji in koncentracijskih taboriščih

1. Interniranje na Primorskem do jeseni 1942

Na Primorskem se je zlasti od pomladi 1942 razvnel vse močnejši narodno-osvobodilni boj, ki so ga italijanske upravne in vojaške oblasti skušale zadušiti ali vsaj ohromiti z raznimi ukrepi. Najhujše ukrepe so fašistične oblasti izvajale v južni Primorski, ki je sodila v reško pokrajino, in to po navodilih reškega prefekta Temistocleja Testa. Tam so že marca začeli požigati hiše in nato v naslednjih mesecih cele zaselke, v začetku junija pa celo sedem vasi pri Ilirski Bistrici. Takrat so tudi brez sodne obravnave postrelili 28 ljudi, pet pa so jih celo javno obesili v Ilirski Bistrici in Bukovici.³⁶ Prebivalstvo požganih vasi so izgnali v Italijo in ga razmestili po 19 provincah.³⁷

³¹ ARS II, XI. a.z., fasc. 661/VI, pov. graničarjev, št. II/1621/GM, 23. 3. 1942.

³² ARS II, XI. a.z., fasc. 661/VI, pov. 11. a.z., št. 02/2083, 23. 3. 1942.

³³ ARS II, XI. a.z., fasc. 661/IV, pov. graničarjev, št. II/1715, 26. 3. 1942.

³⁴ ARS II, XI. a.z., fasc. 661/IV, pov. 11. a.z., št. 02/2380, 1. 4. 1942.

³⁵ ARS II, XI. a.z., fasc. 661/IV, pov. 11. a.z., št. 02/2484, 4. 4. 1942.

³⁶ Maks Zadnik: Tridesetletnica pokola in požigov v Brkinih. Borec, 24, 1972, št. 11, str. 587–601.

³⁷ 69 oseb iz Mereč v provincie Aosta, Asti in Cuneo, 111 iz Podstenj v Alessandrio, Torino, Milano, Varese in Belluno, 22 iz Prema v Bergamo, 43 iz Bitnje v Como in VerCELLI, 23 iz Kilovč v Brescia, 20 iz Mereč in Podstenj v Novaro, 24 iz Ratečevega Brda, Mereč in Kilovč v Sondrio, 25 iz Podstenj in Kilovč v

Med nadaljnjimi ukrepi je bila tudi ustanovitev generalnega inšpektorata javne varnosti za Julijsko krajino, ki naj bi vsklajeval delovanje vseh policijskih uradov in oddelkov in tudi sam s svojimi premečnimi oddelki zatiral narodnoosvobodilno gibanje. Od ustanovitve sredi junija 1942 do aprila 1945 ga je vodil generalni inšpektor j. v. Giuseppe Gueli. Na vojaškem področju pomeni veliko zarezo ustanovitev 23. armadnega zbora v Trstu v začetku junija 1942 s poveljnikom, generalom Albertom Ferrerom in namestitvev dveh divizij vojske, in to "Veneto" v Gorici in "Novara" v Divači.

Čeprav so zahodni del Hrvaškega primorja in zahodni del Gorskega Kotara 18. maja 1941 formalnopravno priključili k Reški pokrajini, so v nekaterih pogledih, tudi glede interniranja prebivalstva ravnali drugače kot v tistem delu te pokrajine, ki je bil pod Italijo že od 1918 in 1924 (mesto Reka). Prebivalstvo na novo priključenega območja so internirali podobno kot prebivalstvo Ljubljanske pokrajine, večinoma v koncentracijsko taborišče Rab. To pa je bilo v pristojnosti vojaških oblasti, na priključenih območjih Reške pokrajine poveljstva 5. armadnega zbora v Crikvenici. V drugi polovici maja 1942 pa so najbrž na predlog reškega prefekta Teste v Rimu ukazali internacijo sorodnikov partizanov iz Reške pokrajine, ki je bila že pred letom 1941 v Italiji. V notranjem ministrstvu je za interniranje ljudi skrbel predvsem Inšpektorat za vojno službo pod vodstvom prefekta Marcella Tallariga in za njim prefekta Giuseppea Stracca.

Iz druge polovice maja 1942 je brzojavka notranjega ministra Carmineja Seniseja prefektoma provinc Vercelli in Reka, ki pravi: "Prosim, da se vzdržite pošiljati internirance v /provincio/ Vercelli ali kam drugam, ker so koncentracijska taborišča in občine v starih provincah, ki vojaško niso pomembne, že nasičene z interniranci, ki so prispeli z raznih strani. Omejite predloge za interniranje na malo posameznih primerov in čakajte vedno na odločitve ministrstva, preden pošljete internirance v notranjost kraljevine."³⁸ Na to brzojavko je drugi dan odgovoril prefekt Testa:

"Št. 010396 na 34529/443 z dne 21 t.m. V redu, o čemer sporoča brzojavka, katere sprejem potrjujem. Poskusil bom poskrbeti za ustanovitev taborišč na otokih Rab in Krk, ker zaradi pomanjkanja zmogljivosti ne morem več obravnavati družin tistih, ki so zapustili hiše in se pridružili upornikom, ki prehajajo čez mejo iz Hrvaške in Slovenije, da bi jih novačili. Medtem ko čakam na zahtevane sile za hitro kolono, sem vedno s sto obmejnimi miličniki, ki se vrtijo kot prikazni Aide. Moram pač odstraniti vsaj družine, ki bi drugače dobavljale upornikom živež, njihove neposredne ali posredne sokrivce, medtem ko enote ne morejo čistiti."³⁹

Kako gorak je bil Testa Slovencem v svoji provinci, pove odlomek iz pisma, ki ga je dva dni pred tem pisal Bufariniju na notranje ministrstvo: "Kot sem povedal DUCEJU ob njegovem obisku v Ilirski Bistrici, je slovensko prebivalstvo polno nezvestih ljudi, ki ubogajo samo takrat, ko čutijo prestiž in silo."⁴⁰ Čez tri tedne so v Rimu že določili število za internacijo predvidenih družin. 14. junija 1942 je namreč notranje ministrstvo prefektom 49 provinc poslalo tole brzojavko:

"Ukazana je bila takojšnja odstranitev tisoč sorodnikov upornikov iz Reške pokrajine. Prefekt REKE bo uredil odhod v majhnih skupinah, tako da bodo nedotaknjena družinska jedra, odločil bo, da bo prevoz po možnosti v ločenih oddelkih in v spremstvu agentov javne varnosti. Inšpektorat za vojne službe bo železniški upravi povernil stroške

Bolzano, 25 iz Bitnje, Prema in Kilovč v Pavio, 24 iz Kilovč in Ratečevega Brda v Trento, 25 iz Ratečevega Brda in Mereč v Verono, 25 iz Podstenj in Ratečevega Brda v Vicenzo. Skupaj torej 436 oseb iz šestih vasi.

38 Arhiv Vojaškega zgodovinskega inštituta, Beograd (dalje VZI), italijanski arhiv (dalje i.a.), šk. 898, št. 17/1, notr. min., 34529/443, 21. 5. 1942.

39 VZI, i.a., šk. 898, št. 17/1, pref. Testa 22. 5. 1945.

40 VZI, i.a., šk. 898, št. 16/1, pref. Testa 20. 5. 1942.

transporta po nižji tarifi, dogovorjeni za odstranitev civilnega prebivalstva z vzhodne meje. Prefekture, ki sprejmejo skupine, bodo poskrbele za njihovo nastanitev, in to približno po dvajset, ki jih je treba nadzirati in podvreči režimu opomina. Reški prefekt bo obvestil omenjene prefekture o odhodu in prihodu skupin v sprejemni kraj in obvestil tudi Inšpektorat za vojne službe. (...) Buffarini."⁴¹

Vendar ukrepa interniranja niso mogli speljati, kakor bi ga radi, o čemer priča pismo Inšpektorata za vojno službo pri notranjem ministrstvu vsem prefektom, dalmatinskemu guvernerju in ljubljanskemu visokemu komisarju 2. julija 1942: "Večinoma občutljive razmere, v katerih sta se našli Reška in Zadarska pokrajina ter tudi tiste, ki so bile priključene k Italiji, so zahtevale takojšnjo akcijo posebnih ukrepov javnega reda, da bi normalizirali življenje v teh conah. Pred kratkim je bila ukazana odstranitev družin iz Reške pokrajine – skupno število 1000 enot – in njihova nastanitev v starih provincah – izključno tistih v južni in otoški Italiji – v razmerju po 20 v vsako. Po inštrukcijah, ki jih je dalo to ministrstvo, so nekateri prefekti izjavili, da v svoji provinci ne morejo nastaniti tako neznatnega števila odstranjenih in da bi se s tem njihove možnosti morale smatrati za izčrpane. Glede tega je treba upoštevati, da je v sedanjem trenutku potrebno polno razumevanje nujnih potreb, ki se jim mora ustreči na ustrezen način, presegaajoč vse težave.

Zatorej, ker gre predpostaviti, da bodo še nadaljnje odstranitve z območja vzhodne meje, prosim ekscelence prefekte severne in srednje Italije, da že sedaj ukrepejo vse za sprejem drugih kontingentov evakuirancev in odredijo, da se pošljejo v podeželske občine in zaposlijo pri poljedelskih ali drugih delih, glede na sposobnosti vsakega.

Opozarjamo, da ne bodo upoštevane morebite prošnje za oprostitev kakšne province, da ne sprejme evakuirancev, ker to ministrstvo nima možnosti, da bi kako drugače ustreglo tej potrebi."⁴²

Najbrž je prefekt Testa 5. julija odgovoril na to pismo državnemu podsekretarju v notranjem ministrstvu dr. Guidu Buffariniju: "Kot vidiš, bi prišli do iste točke kot Slovenija, če ne bi tudi tukaj uporabili balkanskih sredstev represalij. (...) In zdaj se koraka tudi tukaj brez usmiljenja."⁴³ Buffarini pa je v imenu Inšpektorata za vojno službo ponovno pisal Testu. V pismu je najprej opozoril na dotedanja navodila za odstranitev sorodnikov partizanov in nadaljeval: "Predvideva se, da bodo v nadaljnjem opravljeni drugi premiki.

Sodimo, da je ustrezno določiti nekaj smernic, po katerih bo Vaša ekscelenca morala vdihniti lastno akcijo, tako glede režima pomoči kot potrebnih ukrepov. Očitno je, da je treba glede obravnavanja dobro razlikovati med sorodniki upornikov in prebivalstvom, ki je prosilo našo zaščito. Prve je treba podvreči pravilom, ki veljajo za vse internirance. Njihovo dopisovanje je treba cenzurirati pri sprejemanju in odpošiljanju. Njihovo gospodarsko obravnavanje določa navedena brzojavka 40407/17074/303–1. Za zaščitenca pa se mora uporabljati dogovorno določanje hrane in bivališča ter glede njih se lahko uporablja tudi sodelovanje PNF, lahko se izvajata moralna pomoč in dobra politična propaganda, z namenom vedno večjega duhovnega zblizevanja tega dela novega prebivalstva Domovini ali Režimu.

Kadarkoli se bodo pokazale posebne razmere, ki bodo zahtevale posebne ukrepe, bo Vaša ekscelenca posredovala temu Inšpektoratu za vojno službo ustrezne predloge.

(...)

Ravno tako bo koristno preučiti možnost, da se eni kot drugi pošljejo na delo."⁴⁴

41 VZl, i. a., š. k. 898, št. 23/1, notr. min. 14. 6. 1942.

42 VZl, i. a., š. k. 898, št. 25/1, notr. min., Inšp. za voj. službo, št. 17981/306–6, 2. 7. 1942.

43 VZl, i. a., š. k. 898, št. 26/1, pref. T. Testa 5. 7. 1942.

44 VZl, i. a., š. k. 898, št. 30/1, notr. min., Inšp. za voj. službo, št. 10935/303–10, 22. 7. 1942.

Ministrstvo za notranje zadeve (državni podtajnik Buffarini) je 15. julija v pismu 49 prefektom skoraj dobesedno ponovilo vsebino pisma z dne 14. julija, je pa dodalo, da se bo pošiljanje internirancev iz reške province začelo 18. julija, o čemer jih bo reška prefektura obvestila še posebej.⁴⁵ Kaže, da prefekt Testa do konca julija še vedno ni spravil predvidenega števila družin v internacijo. 30. in 31. julija se je namreč Buffarini ponovno obrnil na 49 prefektov s ponovljeno vsebino kot 14. junija in 15. julija, je pa dodal: "Obravnavanje teh družin je takšno: osem lir dnevno družinskemu poglavarju, poleg tega še njemu petdeset lir mesečno odškodnine za stanovanje, štiri lire njegovi ženi, tri lire mladoletnim otrokom in štiri lire drugim odraslim sorodnikom."⁴⁶ Pač pa je Testa 16. avgusta brzojavil omenjenemu inšpektoratu v notranje ministrstvo: "Št. 018212 kab. Po telefonskem pogovoru potrjujem, da bo v prihodnjih dneh treba poskrbeti za sistemizacijo dva tisoč odstranjenih nevarnih sorodnikov upornikov. Prosim za določitev krajev interniranja. Prefekt Testa."⁴⁷

Do konca avgusta 1942 nimamo podatkov, da bi se kateri koli vojaški organ vmešaval v interniranje ljudi v Julijski krajini, saj poznamo le dopisovanje med prefektom Testo in notranjim ministrstvom. 3. septembra pa je sam načelnik generalštaba kopenske vojske, general Vittorio Ambrosio pisal notranjemu ministrstvu in v vednost tudi vrhovnemu poveljstvu oboroženih sil: "Poveljstvo teritorialne obrambe Milano je sporočilo, da je po določbah vašega ministrstva pred kratkim prispelo na njegovo območje 72 sorodnikov upornikov s Kvarnerja, ki so jih nastanili v Cingia de Botti (zaselek kraja Pieve Cusata). Nadzor so zaupali karabinjerski postaji tega kraja (7 karabinjerjev). Jasno pa je, da naj bi bili na podoben način v teku ukrepi za odstranitev in nastanitev drugih ljudi.

Soglašam z ustreznostjo odstranitve sorodnikov upornikov iz Julijske krajine, vendar se ne zdi, da njeno izvajanje na prej omenjen način, daje vsa jamstva, ki se zdijo potrebna. In to, ker gre za posameznike, ki jih gre smatrati za nevarne, ker sodijo k pravim in čistim nam nasprotnim organizacijam, ki so se večinoma razvile na območju vzhodne meje. Ne gre izključiti, da bi puščeni razmeroma svobodni, čeprav nadzirani, lahko iskali priložnost za sodelovanje pri sabotažnih akcijah ali atentatih, ki bi jih prirejale te organizacije, opravljali nam škodljivo propagando, (posebno med kmeti in manj izobraženimi sloji) in sploh se spustili v nenadzorovano dejavnost, v povezavi z omenjenimi organizacijami, bodisi neposredno bodisi z dopisovanjem (zato, ker se ta glede na način njihove nastanitve zelo lahko izmuzne cenzuri).

Prej povedano me navaja, da predlagam vašemu ministrstvu, da bi bilo ustrezno zbrati omenjene ljudi v posebnih krajih koncentracije, zunaj stika s civilnim prebivalstvom in pod ustreznim varovanjem policijske sile."⁴⁸

To Ambrosijevo pismo je ministrov kabinet 19. septembra posredoval šefu italijanske policije Carmineju Seniseju in že nekajkrat omenjenemu Inšpektoratu za vojno službo in prosil za njuno stališče. Odgovorila sta šele na ponovno zahtevo z dne 13. oktobra. Prvi je odgovoril inšpektorat, in to 24. oktobra. Povedal je, da popolnoma soglaša z Ambrosijevim stališčem in je zato svetoval milanski prefekturi, naj prouči možnost nastanitve sorodnikov upornikov v lastnih ubožnicah ali v drugih podobnih zavodih, s katerimi bi omejil njihovo svobodo dejavnosti in zagotovil ustrezno varovanje. Podobna navodila je dal tudi drugim prefekturam, v katerih so bili interniranci z območja vzhodne meje. "In ker je isti generalštab kopenske vojske v začetku tega me-

45 ACS, PS, AGR, ctg. A5G (Conflitto Europeo 1940), b. 100, fasc. 167, notr. min. 15. 7. 1942.

46 ACS, PS, AGR, ctg. A5G, b. 100, fasc. 157, notr. min. 30 in 31. 7. 1942.

47 ACS, PS, AGR, ctg. A5G, b. 100, fasc. 157, pref. Testa 16. 8. 1942.

48 ACS, PS, AGR, ctg. A5G, b. 110, fasc. 167, nač. generalštaba kop. vojske, št. PI/18617, 3. 9. 1942. General V. Ambrosio je bil v letu 1941 poveljnik 2. armade na Sušaku.

seca zahteval od tega inšpektorata in od glavnega ravnateljstva javne varnosti /tj. od šefa policije – op. T. F./, da poskrbi za sprejem in nastanitev na polotoku drugega kontingenta odstranjenih – naraslega na okoli 50 tisoč oseb /Podčrtal T. F./ – je nastal nov problem, ki ga je treba politično-vojaško pozorno proučiti.

V beležki za Duceja, ki se prilaga v kopiji, ta inšpektorat daje vedeti, da ti ljudje predstavljajo resno nevarnost za politično skupnost in za javni red v Domovini, in tudi predlagal, da bi morali te nevarne in sumljive ljudi držati v koncentracijskih taboriščih, ki jih ima na voljo ista vojaška oblast. /Podčrtal T. F./ Ta inšpektorat bi lahko kvečjemu poskrbel za zbiranje in nastanitev v provincah tistega prebivalstva, ki je prosilo našo zaščito, za žene, ločene od moških, in za otroke, ki so ostali brez pomoči svojih sorodnikov.

Te iste zamisli potrjujejo, kar je ta inšpektorat predstavil na sestanku 3. t.m. na vrhovnem vojaškem poveljstvu – uradu za splošne zadeve – III. odseku, za proučitev vprašanj o nastanitvi civilnih internirancev, odstranjenih z območij vzhodne meje, za izvajanje akcij vojaške policije.⁴⁹

Čez dva dni je odgovoril tudi šef policije Senise. Potem, ko je povedal, da je rešitev vprašanja 72 internirancev v provinci Milano prepustil Inšpektoratu za vojno službo, je nadaljeval: "Glede na skrbi, ki jih izraža generalštab kopenske vojske o pošiljanju teh sorodnikov upornikov in drugih politično sumljivih oseb v razne province kraljevine, se opozarja, da so zaradi močnega nadaljevanja pritoka politično nevarnih internirancev iz novih provinc in iz zasedenih pokrajin koncentracijska taborišča skoraj popolnoma nasičena in zato ni nobene možnosti, da bi omenjene osebe nastanili v teh taboriščih: dodaja se, da so razne občine kraljevine in drugi kraji, ki so na voljo Inšpektoratu za vojno službo, tudi skoraj popolnoma nasičene in so samo z velikimi, že omenjenimi težavami do sedaj nastanili omenjene osebe v zelo redkih conah, ki so še ostale na voljo. Končno se dodaja, da je pred kratkim ta urad, odvisen od omenjenih težav, moral odgovoriti v negativni smeri na zahtevo vrhovnega poveljstva, ki je težilo za tem, da bi spravili v koncentracijska taborišča za civilne internirance 18.000 oseb, ki so jih vojaške oblasti prijele v operacijah v novih provincah in na zasedenih ozemljih. Zagotavljamo, da so omenjeni ljudje, ki so poslani v razne občine kraljevine, podvrženi učinkovitemu nadzoru policijskih organov."⁵⁰

2. Interniranje Primorcev in Istranov v koncentracijskih taboriščih

Je morda Ambrosijev predlog prispeval k razmišljanju notranjega ministrstva, da za sorodnike partizanov iz Julijske krajine ustanovi posebni taborišči? Kaže, da je bilo interniranje v Julijski krajini do srede poletja 1942 omejeno več ali manj na Reško pokrajino, saj do takrat nimamo takšnih podatkov iz drugih provinc. Nato pa se začne takšno interniranje tudi v drugih provincah Julijske krajine. Spodbudil pa ga je odhod nekaj deset primorskih mladeničev, zlasti iz goriške pokrajine, v primorske partizane, da se izognejo mobilizaciji v italijansko vojsko. Dne 19. septembra je goriški prefekt Aldo Cavani poročal notranjemu ministrstvu in tudi vodji italijanske policije Seniseju: "Med temi poslednjimi dnevi in natančneje v času od 10. do 15. tega meseca, je okoli 40 mladeničev, večinoma iz letnika 1923, odšlo iz svojih bivališč in ni pustilo naslova, da bi se združilo z uporniškimi tolpmi, ki delujejo v tej provinci. Da bi zavrli to zdaj pogosto zločinsko dejavnost, sem se odločil dati odločna navodila ustreznim policijskim organom in karabinjerskim poveljstvom, za vztrajnejši in strožji nadzor. Kot sem že

49 ACS, PS, AGR., ctg. A5G, b. 100, fasc. 167, notr. min., Inšp. za vojno službo, št. 23548/303–39, 24. 10. 1942.

50 ACS, PS, AGR., ctg. A5G, b. 100, fasc. 167, šef pol., št. 451/31380, 26. 10. 1942.

svoječas sporočil, sem odredil, da primejo vse družinske člane tistih, ki so odšli k uporniškim tolpom, in jih spravijo v pomožne zapore v Zdravščini (Zagradu), katerih ustanovitev je dovolili vaše ministrstvo." Dalje je Cavani poročal, da je odredil zaplembo imovine oseb, ki jih bodo zaprli.⁵¹ Dan prej je Cavani pisal poveljstvu karabinjerske skupine Gorica in zahteval seznam partizanov in ubežnikov, ki ga je že zahteval 5. septembra, in nadaljeval: "Kot sta se dogovorila vaše poveljstvo in kraljevska kvestura, bi bilo ustrezno začeti z aretacijami družinskih članov omenjenih. Mogoče bi jih bilo primerno nastaniti v krajevnih zaporih, moške v pomožnih zaporih v Zdravščini, medtem ko bi otroke lahko spravili pri goriški organizaciji Materinstvo in otroštvo, po dogovorih z njenim ravnateljstvom."⁵²

29. septembra 1942 je Cavani poročal šefu policije že o "ukrepih proti družinskim članom upornikov." Najprej je povedal: "V nadaljevanju svojega poročila z dne 19. septembra, št. 04539 sporočam, da so se 28. t.m. začeli omejevalni ukrepi proti osebni svobodi družinskih članov mladeničev, ki so se pred kratkim odšli k upornikom. Medtem ko so moške zaprli v pomožne zapore v Zdravščini, so ženske zaprli v krajevne zapore, v pričakovanju, da bo vaše ministrstvo, kateremu so bile poslane ustrezne posamezne zahteve, poskrbelo za njihovo interniranje, da jih ne bi, ne da bi navajali očitne motive, držali še dalje v tej provinci, kjer vendar manjka možnost, kajti pomožni zapori v Zdravščini imajo zmogljivost le za tristo oseb. Zato se je treba zateči k pomoči krajevnih zaporov ali k tistim za mandatne kazni v raznih conah province, ki so že nekaj časa polni." Sodil je, da bo število aretiranih znašalo okoli tisoč oseb. Nato je prefekt Cavani povedal, da je zato, da se ne bi izgubilo premoženje, zaplenjeno sorodnikom upornikov in zaradi represalij, ki jih je razglasil z razglasom 19. septembra, imenoval komisarja za upravljanje omenjene imovine. Zneske iz upravljanja bodo uporabljali za vzdrževanje zaprtih ljudi. Končal je takole: "Do sedaj so prijeli 80 oseb iz občin Šempas, Renče in Šempeter, zaselek Gorice. Postopoma bodo šle aretacije po vsem ozemlju province in o njihovem poteku bom poročal občasno."⁵³ Skoraj polovico (34) omenjenega števila prijetih sorodnikov mladeničev letnika 1923, ki so izginili od doma in odšli v partizane, da bi se odtegnili mobilizaciji v italijansko vojsko, so 28. septembra prijeli v Šempasu v Vipavski dolini.⁵⁴

Cavanijevemu poročilu naj dodamo, da so tudi za aretirane ženske našli zapore, in to v samostanu Kostanjevica pri Gorici.

Najhujši ukrep, ki so ga takrat fašisti pripravljali proti civilnemu prebivalstvu Primorske in Istre, bi naj bila odstranitev vseh odraslih moških in celó vsega prebivalstva s širših območij. Tak ukrep bi bil predvsem posledica odhoda velikega števila primorskih ljudi v partizane januarja in februarja 1943. Italijanske politične, upravne in vojaške oblasti so si na vse kriplje prizadevale, da bi čimbolj omejile ta pojav. Zlasti so se posluževale prisilnega novačenja moških s pomočjo vojaških in karabinjerskih sil in seveda aretacij sorodnikov tistih moških, ki so odšli v partizane.⁵⁵ Ko je goriški kvestor 27. februarja 1943 poročal vodji italijanske policije Seniseju o razmerah v svoji

⁵¹ ARS II, i.a., kvest. Gorica, fasc. 1035/I, pref. Gorice, št. 04539 Gab., 19. 9. 1943.

⁵² ARS II, i.a., kvest. Gorica, fasc. 1035/I, pref. Gorice, št. 04539 Gab., 18. 9. 1942.

⁵³ ACS, PS, AGR, 1920, 1923–1945, a. 1942, ctg. H 2/105, b. 4, fasc. VI, fasc. Gorica, št. 04539, 29. 9. 1942, v prepisu II. odseka glav. rav. jv. Rim, 12. 10. 1942. Za komisarja omenjene komisije je Cavani imenoval podprefekta Giovannija Rosata, za člane pa Alessandra Godeasa (za PNF), Vita Gorgonija (za kvesturo), Eugenia Dho (za SEPRAL), Giovannija B. Cossia (za kmetijski inšpektorat) in Valdemarja Voigtlenderja (za pokr. zvezo poljedelcev). Drugi prefekti so to storili kasneje, šele v letu 1943.

⁵⁴ ACS, PS, AGR, 1920, 1923–1945, ctg. A5G, b. 100, fasc. 167, poročilo zunanje karab. čete Gorica 28. 9. 1942.

⁵⁵ Partizansko novačenje v tistem času sem obširneje opisal v knjigi Primorska pred vseljensko vstajo 1943. Južnoprimorski odred in Gregorčičeva brigada. Ljubljana 1983, str. 195–263.

pokrajini v preteklem dvomesečju, je zapisal, da so partizani mobilizirali 961 moških in da jih je 513 k njim odšlo prostovoljno ter dodal: "Kot je Vaši ekcelenci znano, je tukajšnja prefektura deloma na lastno pobudo in deloma na zahtevo vojaških oblasti in policijskih organov sprejela celo vrsto ukrepov z namenom prekiniti to zelo nevarno obliko političnega tolovajstva, z aretacijo vseh sorodnikov upornikov in z njej sledečo zaplembo nepremičnin in premičnin, vključno z živino, katerih upravo so zaupali posebni komisiji, ki jo vodi podprefekt."

Izvajanje policijskih ukrepov proti sorodnikom partizanov je bilo v pristojnosti že omenjenega generalnega (od februarja 1943: specialnega) inšpektorata javne varnosti za Julijsko krajino pod vodstvom Giuseppa Guelija. Ta je na neko zahtevo goriškega prefekta Cavanija z dne 29. 1. 1943 temu 5. februarja sporočil, da je glede na poslabšane politične razmere v njegovi provinci, naročil svojim premičnim oddelkom razširitev preventivnih in represivnih služb. "Še posebej sem zahteval pozornost gospodov poveljnikov oddelkov, da delujejo strogo, neuklonljivo ne samo proti upornikom, temveč tudi proti vsem, ki jih podpirajo."⁵⁶ Dne 21. februarja je Gueli naročil kvestorjem in svojim premičnim oddelkom, da čim zvedo za odhod moških k partizanom, takoj primejo njihove sorodnike in jih internirajo v zaporih v Trstu, Gorici in Kopru ter jih dajo na voljo njegovemu inšpektoratu. "Glede sorodnikov tistih moških, ki so že odšli k upornikom, bomo ukrepali v drugem času, brž ko bomo dobili v polno na voljo prosta mesta v omenjenih zaporih. Na območju goriške province se že od prej po aretaciji sorodnikov upornikov po prefektovem razglasu izvaja zaplemba premičnin in nepremičnin. V drugih provincah se bo to zgodilo, brž ko bodo izšli razglasi prefektov."⁵⁷ Vsebinsko tega naročila je Gueli ponovil 26. februarja in utemeljil takole: "S tem bomo preprečili prenatrpanost zaporov in dobili čas, da bomo zapornike lahko postopoma pošiljali v koncentracijska taborišča."⁵⁸ Omenjeni zaporji, zlasti v Gorici in Trstu oz. v Zdravščini, so morali biti res prenatrpani, saj so aretacije sorodnikov partizanov trajale že pet mesecev. Zato je Gueli 25. februarja ukazal kvestorjem in poveljnikom karabinjerskih skupin v Julijski krajini, naj nekatere jetnike izpustijo: "V teh dneh se je zgodilo, da so pri aretacijah družin posameznikov, ki so odšli v uporniške tolpe, prijeli slabotne starce, noseče ženske, matere z dojenčki in dečke ter deklice, mlajše od 15 let. Ukazal sem, naj jih takoj izpustijo. Prosim, da glede tega izdate načelna navodila, upoštevajoč, da se niti v žaru boja ne smejo pozabiti človečanska čustva, ki so zaznamovala italijansko ljudstvo. Kadar koli bo potrebno zapreti matere, ki imajo otroke, je treba zaupati otroke njihovim staršem ali njihovim prijateljem."⁵⁹

Zakaj so bili kmalu prepolni zaporji in so morali ustanavljati še zasilne, je pojasnil goriški prefekt Cavani notranjemu ministrstvu 11. februarja, rekoč: "Da bi lahko zajezili širjenje partizanstva, ki se nenehno hrani z novo svežo energijo z množičnim novičenjem mladeničev, ki ga izvajajo uporniki in s prostovoljnimi pobegi, smo poskrbeli za

56 ARS II, fond kvest. Gorica, fasc. 1035, G. Gueli, št. 0155, 5. 2. 1943. Kako so ponekod obravnavali družine moških, ki so odšli v partizane, kaže poročilo reškega prefekta Testa notranjemu ministrstvu 15. 2. 1943. Ko je opisal ukrep proti družinam 32 mladeničev na območju Kastava, ki so odšli v partizane, je dodal: "Takoj sem uporabil zdravilo iz lanskega julija – avgusta in z razglasom, ki sva ga podpisala s poveljnikom armade, opozoril, da "je 32 hiš, iz katerih so odpeljali mladeniče, ne da bi njihove družine hitro obvestile vojaška poveljstva ali policijo, požganih skupaj s sosednjimi in družine internirane kot talci." /podčrtal T. F./ (ACS, Pres. d. Cons. d. Min., št. 1/1–13, 88185, T. Testa, št. 542, 15. 2. 1943). Dva dni kasneje je fašistični sekretar iz Št. Vida pri Vipavi (Podnanosa) poročal tole: "Interniranje odgovornih je premalo, ker v bistvu ne učinkuje. Treba je na neki način prizadeti lastnino in če je treba, ponovno začetni požigati in streljati. Samo na ta način bomo prišli do konkretnih sadov." (ARS II, i.a., kvest. Gorica, fasc. 1035/II, Luigi Lapania 17. 2. 1943).

57 ARS II, i.a., pref. Gorica, fasc. 1035/II, pref. Trst, fasc. 28 pos., G. Gueli, št. 0162, 21. 2. 1943.

58 ARS II, i.a., kvest. Trst, fasc. 28 pos., G. Gueli, št. 0162, 26. 2. 1943

59 ARS II, i.a., pref. Trst, fasc. 28 pos., G. Gueli, št. 0162, 25. 2. 1943.

odstranitev z njihovih domov vseh, ki glede na svoje dosedanje politično življenje pomenijo s svojim vedenjem resno nevarnost za državno nedotakljivost. In glede na stopnjo njihove družbene nevarnosti smo jih poslali deloma v koncentracijska taborišča, deloma v proste občine osrednje in južne Italije, druge pa v konfinacijo. In ker vaše ministrstvo ni našlo priložnosti, da bi jih poslalo v koncentracijska taborišča, ker je v njih premalo prostora, na drugi strani pa je bila neizogibno potrebna njihova odstranitev iz cone, da bi raztrgali mrežo podpornikov partizanov in da bi posvarili tujerodno prebivalstvo, je ta urad ob predhodni odobritvi ministrstva poskrbel za pomožne zapore, in to prvega v Zdravščini (Zagradu) za moške in drugega v Kostanjevici (Gorica) za ženske, da bi tam nastanili sorodnike mladeničev, ki so odšli k partizanom, in da ne bi žrtvovali tukajšnjih zaporov, niti tistih v pokrajini, ki so zaradi zelo skromne zmogljivosti prostora večinoma polni zločincev."⁶⁰ Takšne razmere so goriškega prefekta pripeljale do predloga, da bi v Gorici ustanovili nekakšno podružnico posebnega sodišča za obrambo države, vendar v Rimu tega predloga niso upoštevali.

Notranje ministrstvo je 3. marca poslalo goriškemu prefektu tole brzojavko: "Razmere, kakršne so zaradi naraščanja uporniške dejavnosti nastale v vaši pokrajini, zahtevajo, da znani razglas, ki ga je izdala vaša prefektura, uporabljate dosledno in strogo. Po dogovoru so vojaške oblasti dale na voljo taborišče Cairo Montenotte, v katero bi po policijskih operacijah spravili dva tisoč moških iz vaše cone. Poskrbite, da boste v taborišče Fraschette v občini Alatri, provinca Frosinone, odposlali tisoč žensk in otrok, ki so sorodniki partizanov.

Transporte morate po predhodni zdravniški oskrbi pošiljati po skupinah po stopetdeset ljudi vsaki drugi dan. Spremljajo naj jih agenti javne varnosti, upravi taborišča Fraschette pa je treba poslati imenske sezname. Odredite, da bodo po možnosti poslane cele družine in da bodo transporti prišli na postajo Frosinone v neprazničnih dneh in v dopoldanskih urah. O njihovem odhodu obvestite prefekturo v Frosinoneju in naše ministrstvo. Prosimo, da prefektura v Frosinoneju vsebino te brzojavke sporoči upravi taborišča."⁶¹ Prepis te brzojavke je goriška prefektura drugi dan poslala specialnemu inšpektoratu javne varnosti v Trst. Čez štiri dni pa je notranje ministrstvo sporočilo goriški prefekturi, da lahko v koncentracijsko taborišče Fraschette pošljejo le največ tisoč žensk in otrok, vključno z dvesto ženskami, ki jih bodo tja poslali iz taborišča Cairo Montenotte. Ko je sporočilo dobil tudi Gueli, je takoj sporočil vodji policije, da je 28. februarja poslal v taborišče Cairo Montenotte "samo 44 žensk" in ne dvesto.⁶²

Gueli je prvi transport 200 internirancev poslal 28. februarja iz Trsta v taborišče Cairo Montenotte: v njem je bilo najbrž 156 moških in 44 žensk. Marca jih je v obe taborišči poslal 500, torej največ, aprila 352, maja 331, junija 275, julija 376, avgusta 175 in septembra 43 oseb, skupaj v 34 transportih okoli 2250 oseb, med njimi 14 transportov z 957 osebami (913 moškimi) v taborišče Cairo Montenotte. Tem so priključili še nekaj sto slovenskih internirancev iz Primorske, ki so jih v Italijo odpeljali v letih 1941–1942.⁶³

Čeprav so bili zapori v Julijski krajini prepolni in čeprav kmalu ni bilo več kaj dosti prostora v omenjenih dveh taboriščih, so bile žive zamisli o še bolj množičnem interniranju prebivalcev Julijske krajine.

⁶⁰ ACS, PS, AGR, 1920, 1923–1945, a. 1943, ctg. A5G, b. 6, fasc. II, pref. Gorica 11. 2. 1943.

⁶¹ ACS, PS, AGR, 1920, 1923–1945, ctg. A5G, b. 100, fasc. 170, notr. min., 3. 3. 1943, brzojavko je podpisal novi podtajnik Umberto Albini.

⁶² Arhiv VZI, i.a., šk. 907, dok. 20/3, sporočilo, poseb. inšp. j.v. za Julijsko krajino s seznamei odpeljanih v koncentracijski taborišči.

⁶³ Arhiv VZI, i.a., šk. 907, dok. 20/3, Guelijeva sporočila s seznamei odpeljanih v koncentracijski taborišči.

Poveljnik 23. armadnega zbora v Trstu, general Alberto Ferrero, je namreč 22. februarja 1943 obvestil goriškega prefekta in generalni inšpektorat javne varnosti v Trstu, da mu je generalštab kopenske vojske sporočil, da je notranje ministrstvo izdalo nujna navodila za interniranje za vojsko sposobnih tujerodcev od 42. do 55. leta starosti, tujerodcev, ki so nesposobni za vojsko in stari 19 let ali več, ter družin partizanov in njihovih pomagačev. Prosil je naslovnika, naj mu pošljeta ta navodila⁶⁴ Ne vem, če sta jih imela, v arhivih jih namreč ni najti. Imamo pa na voljo zaupno pismo vojnega ministrstva z dne 24. januarja 1943 notranjemu ministrstvu, iz katerega se vidi, kdo je ukazal ta ukrep. Pravi takole: "Z naraščajočim ritmom se nadaljuje prisilno ali prostovoljno odhajanje slovanskih ljudi – posebno mladeničev – v partizanske oddelke.

Da bi hitro in odločno zatrl propagandno dejavnost upornikov, je to ministrstvo, uporabljajoč svojo diskrecijsko možnost, odredilo tole:

- vključitev mladeničev letnikov 1924–25 in 26, ki prosijo za prostovoljni vpoklic;
- predhodno vključitev mladeničev omenjenih letnikov s pobiranjem na domu in
- takojšnjim pošiljanjem v zbirne centre, oddaljene od Julijske krajine;
- vpoklic starejših letnikov od 1906 do 1901.

Za končno rešitev vprašanja pa bi bilo vendarle treba tudi odstraniti iz slovanskih **okrožij in internirati v stare province vse sposobne državljane letnika 1900 in še starejše od 55 let ter nesposobne državljane vseh letnikov.** /Krepko T. F./

Izvajanje tega ukrepa je lahko postopno in po conah, začenši z goriško provinco.

Želimo zelo nujno glede tega zvedeti za mnenje vašega ministrstva."⁶⁵

Ker je to pismo izšlo iz kabineta vojnega ministrstva in ga je podpisal podtajnik, general Antonio Sciero, lahko domnevamo, da je te ukrepe ukazal sam vojni minister Benito Mussolini. Njemu so namreč v t.i. "beležkah za duceja" (Appunti per il Duce) že od oktobra 1942 dalje sporočili kakšno ime Slovenca iz Julijske krajine, ki ga predlagajo za koncentracijsko taborišče. Takšno beležko so mu predložili tudi 22. marca 1943, ki pravi: "Med interniranci in konfiniranci iz goriške province mnogi sodijo k letnikom 1901–1926. Ker so vojaške oblasti v goriški provinci mobilizirale vse rojene omenjenih letnikov, generalni inšpektor javne varnosti za Julijsko krajino predlaga, da bi te internirance in konfinirance, razen najbolj nevarnih, poslali v pristojna vojaška okrožja, da bi jih vključili v vojsko ter nato razširili ukrep na tržaško in reško pokrajino. To poročamo v višje odločanje."⁶⁶ Vendar je notranje ministrstvo šele 5. maja 1943 sporočilo Gueliju, da višji organ soglašča s predlogom "na način, ki ga bo določil vaš urad." Nimamo podatkov, da bi to izvajali.

Medtem ko so februarja 1943 začeli s širšo akcijo odvažanja svojcev partizanov v dve koncentracijski taborišči v Italiji, pa interniranje vseh moških omenjene starosti ni moglo steči, ker zanje niso imeli ustreznih prostorov. Šele 20. marca je notranje ministrstvo v pismu prefektom Julijske krajine in Guelijevemu inšpektoratu pojasnilo zadevo nekoliko širše: "Z namenom razbiti zločinsko in protiitalijansko dejavnost partizanov Julijske krajine, je generalštab kopenske vojske predlagal temu ministrstvu nujno potrebo sprejeti tele ukrepe:

⁶⁴ ARS II, i. a., kvest. Gorica, fasc. 1035, sporočilo pov. 23. a.z. 22. 2. 1943.

⁶⁵ Carlo Spartaco Capogreco: Renicci. Un campo di concentramento in riva al Tevere (1942–43). Cosenza 1998, str. 115 (dalje Capogreco, Renicci). Regionalno vodstvo fašistične tajne politične policije OVRA Milano je osrednjemu vodstvu OVRA pri vodji italijanske policije v Rimu 14. 2. 1943 poslalo poročilo nekega svojega zaupnika o Julijski krajini. V njem piše tudi tole: "Kot se zdi, je bil izdelan načrt za ukaz o izpraznitvi skoraj popolne regije Julijske krajine. Okoli 150.000 in še več slovanskih tujerodcev bi morale izgnati iz cone in jih zbrati v koncentracijskih taboriščih na polotoku. Ta načrt večina prebivalstva zelo živahno kritizira." (ACS, PS, 1920, 1923–1945, a. 1943, ctg. H2/113, b. 6, fasc. III, OVRA Milano 15. 2. 1943).

⁶⁶ ACS, PS, AGR, 1920, 1923–1945, a. 1943, notr. min., vodja policije, št. 441/05812, 22. 3. 1943.

- internacijo tujerodcev spodobnih od 42. do 55. leta starosti in nespodobnih od 19. leta starosti dalje;

- internacijo družinskih članov upornikov in pomagačev.

To ministrstvo s preudarkom, da so koncentracijska taborišča, ki so mu na voljo, polna in glede na potrebe, povezane z odstranitvijo civilnega prebivalstva iz središč, podvrženih sovražnikovem letalskim napadom, potrjuje, da lahko sprejme le 1000 ljudi (žensk in otrok) v koncentracijsko taborišče "Le Fraschette" -Alatri-, medtem ko se je glede nastanitve vseh drugih internirancev dogovorilo, da bo zanje poskrbela vojaška uprava z ustanovitvijo ustreznih taborišč.

Glede prej rečenega se odreja, da zainteresirani prefekti podpirajo akcijo vojaške uprave pri postopnem uvajanju varnostnih ukrepov, ki jih zahtevajo razmere v Julijski krajini.⁶⁷

Medtem je Gueli že več kot mesec dni pošiljal sorodnike partizanov iz zaporov v Trstu, Zdravščini pri Zagradu in Kostanjevici pri Gorici v dve koncentracijski taborišči, ki sta bili v pristojnosti notranjega ministrstva, in to njegovega Inšpektorata za vojno službo. Kaže, da je notranje ministrstvo najprej ustanovilo koncentracijsko taborišče Fraschette di Alatri v provinci Frosinone, jugovzhodno od Rima. Dopisi iz leta 1942 namreč navajajo samo tega. Ustanovili so ga leta 1942, ko so postavili prve barake, ki jih je bilo na koncu okoli 200. V njih je bil prostor za okoli 6.000 internirancev. Najprej je bilo v taborišču poleg 900 Tripolitancev tudi okoli 2.500 Jugoslovanov. Pozneje se je število internirancev povečalo na okoli 4.500. Medtem ko je število Tripolitancev ostalo skoraj nespremenjeno, je število Jugoslovanov naraslo na okoli 3.600. Od Jugoslovanov je bilo okoli 45% Dalmatincev, 35% Hrvatov iz Hrvaškega primorja in 15% Slovencev iz Primorske in Istre ter 5% Hrvatov iz Gorskega kotara in Črnogorcev. V letu 1942 so imeli v taborišču le vojne ujetnike. Sredi novembra 1942 so z otoka Melada v Dalmaciji odpeljali tja prve politične jetnike, predvsem sorodnike partizanov iz Dalmacije, skupno 258 oseb.⁶⁸ Dne 1. decembra pa 350 "odstranjenih" iz Lovrana.⁶⁹ V vsem času sta se izmenjala dva komandanta; prvega – Fantosattija – so izmenjali po posredovanju duhovščine, ker je nastopal nečloveško. Notranji red je vzdrževala politična policija. Od januarja do maja 1943 je urad vojnega kurata zabeležil 52 smrtnih primerov pri Jugoslovanih in 11 pri drugih, isti čas se je Jugoslovankam rodilo 11 otrok. Po kapitulaciji Italije so se straže umaknile in so se interniranci začeli razhajati, mnogi so odšli v Rim, aprila 1944 je bilo v taborišču le še nekaj Jugoslovanov. Tripolitance so po marcu 1944 začeli premeščati v koncentracijsko taborišče Carpi pri Modeni.⁷⁰

Drugo koncentracijsko taborišče je bilo Cairo Montenotte v provinci Savona v Liguriji (zahodno od Genove). To je bilo najprej ujetniško taborišče za grške vojake. Šele konec januarja ali v prvi polovici februarja 1943 so v njem uredili taborišče za civilne internirance. V nekaj mesecih se je v njem zbralo okoli 1400 internirancev,

67 ARS II, i.a., kvestura Ljubljana, fasc. 223/II in fasc. 10 pos., notr. min., št. 4554/327–28, 20. 3. 1943. Izvornik pisma je visoki komisar za Ljubljansko pokrajino E. Grazioli 30. 3. 1943 poslal kvestorju D. Ravelliju, istega dne pa ga je goriški prefekt Cavani v prepisu poslal goriškemu kvestorju. Tudi kasneje so se pojavljali predlogi in zahteve za popolno odstranitev ljudi iz večjih območij Primorske in Istre in za njihovo interniranje. Tako je npr. poveljstvo 8. armade v Padovi 24. 7. 1943 predlagalo popolno izpraznitev območij Črni Vrh nad Idrijo – Idrija – Cerkno – Čepovan – Sv. Lucija na Soči – Kobarid – Bovec na območju 24. armadnega zbora in območja Pazin – Učka na območju 23. armadnega zbora. (National Archives Washington, microcopy T-821, navitek 363, pov. 8. arm. št. 07650, 24. 7. 1943.)

68 ACS, PS, AGR, 1920, 1923–1945, a. 1942, ctg. A5G, b. 100, fasc. 167, tajništvo notr. min. 24. 10. 1942 s priloženo kopijo "sporočila za duceja" (nedat.), brzojavka reškega pref. 15. 11. 1942.

69 ACS, PS, AGR, 1920, 1923–1945, a. 1942, ctg. A5G, b. 100, fasc. 170, notr. min., št. 25631/303, 27. 11. 1942.

70 VZI, i.a., šk. 1021/I, št. 5/1–4, Fraschette, občina Alatri, provinca Frosinone, pokrajina Lazio.

predvsem Slovencev in Hrvatov iz Julijske krajine.⁷¹ Bilo jih je pa tudi nekaj iz Ljubljanske pokrajine, med njimi tudi dr. Avgust Pirjevec. Do jeseni 1943 so trije umrli, in to dva Slovenca in en Hrvat. Komandant taborišča je bil podpolkovnik Pasquale Alessandro Passavanti. Bilo je eno redkih italijanskih taborišč, iz katerega po kapitulaciji Italije ni bilo mogoče zbežati. Majhno skupino bolnikov in invalidov so spustili domov, okoli 1250 (po drugem podatku pa 990) pa so jih v začetku oktobra 1943 nemški nacisti odpeljali v nemško koncentracijsko taborišče Mauthausen v Avstriji. Med njimi je bil tudi Dominik Kacin, oče dr. Milice Kacin Wohinz.⁷²

⁷¹ Po podatkih ligurskega inštituta za zgodovino odporniškega gibanja, ki jih je posredoval Francetu Filipiču za knjigo *Slovenci v Mauthausnu* (Ljubljana 1998), naj bi bilo 31. 7. 1943 v taborišču 936 jetnikov, ki se jim je nato v petih transportih pridružil 324 in jih je tako bilo ob kapitulaciji Italije 1260. FASC. Filipič je v omenjeni knjigi uporabil podatke iz moje knjige *Primorska pred vseljusko vstajo 1943*, omenjenega ligurskega inštituta in spomine preživelih internirancev (glej strani 332–340).

⁷² Albin Bubnič: *Zasijalo vam bo sonce. Spomini na Cairo Montenotte 1943*. Dan, II, 1976, št. 1, str. 13–16. Dr. Milica Kacin-Wohinz se spominja, da so očeta prijeli po 7. novembru 1942 in ga zaprli v Zdravščini. Tamkajšnjim jetnikom so sorodniki občasno prinašali hrano in perilo, tako tudi Kacinovi. Ko so v prinešenem kosu obleke ali perila, namenjenega Dominiku Kacinu, našli skrit listek, so prepovedali obiske. Vendar se je mladoletni hčerki Milici posrečilo pregovoriti nekega visokega funkcionarja v Gorici, da je spet dovolil obiske. (Izjava dr. M. Kacin Wohinz avtorju 15. 5. 2000).

USMRTITVE SLOVENCEV POD ITALIJSKO OKUPACIJO V LJUBLJANSKI POKRAJINI*

1. Ljubljanska pokrajina

Po napadu Nemčije in Italije na Kraljevino Jugoslavijo je italijanska vojska iz 2. armade (poveljnik general Vittorio Ambrosio) od 1. do 14. aprila 1941 zasedla zahodni in južni del Dravske banovine. Poveljstvo te armade je na "ozemljih, zasedenih po italijanskih oboroženih silah" (territori occupati dalle Forze Armate italiane) uredila vojaško upravo, ki jo je po 17. aprilu 1941 vodil civilni komisar Emilio Grazioli. Ko je kralj Viktor Emanuel III. s svojim ukazom-zakonom 3. maja 1941 do takrat že nekoliko spremenjeno zasedeno slovensko ozemlje (po zamenjavi z nemškim okupatorjem) formalnoppravno priključil h Kraljevini Italiji, je Grazioli postal njen visoki komisar s položajem prefekta. Obdržal je dotedanje oddelke kraljevske banske uprave, pet okrajev (Ljubljana, Logatec, Novo mesto, Črnomelj in Kočevje) z njihovimi 94 občinami in posebno občino Ljubljana, le da je za okrajne glavarje oz. civilne komisarje imenoval italijanske fašiste. Ozemlje Ljubljanske pokrajine je merilo 4.545,09 km² in ob štetju 31. julija 1941 imelo 336.279 prebivalcev, večinoma slovenske narodnosti. Okoli 14.000 Nemcev, večinoma s Kočevskega, so že od srede aprila 1941 predvidevali za izselitev, za kar sta vladi Kraljevine Italije in Nemškega rajha 31. avgusta 1941 sklenili posebno pogodbo, uresničili pa sta jo od novembra 1941 do januarja 1942. Izselitev je zadela tudi tiste Nemce, ki so živeli v občinah Draga in Osilnica v čabarskem okraju Reške pokrajine.

Italijanski okupator je imel v Ljubljanski pokrajini svoje oborožene oddelke, podrejene visokemu komisarju, in to 1. kraljevsko policijsko ravnateljstvo (kvesturo) s kvestorjem Ettorejem Messano (od maja 1942 Domenico Ravellijem) z več komisariati javne varnosti, zlasti obmejnimi, 2. karabinjersko skupino Ljubljana (okrepljeni 14. mobilizirani bataljon kraljevih karabinjerjev "Milano") pod vodstvom majorja Giuseppa Lombardija (za njim podpolkovnika Luigi Geronazzo in Ettore Giovannini) z več četami, tendencami in okoli 60 postajami, 3. poveljstvo kraljeve finančne straže s poveljnikom polkovnikom Quirinom Giombinijem (za njim podpolkovnika Giacomo Bortone in Gaetano Polizzi) z dvema bataljonoma v Ljubljani in Novem mestu, 4. del 4. gorske legije obmejne milice "Monte Nevoso" najprej s tremi centurijami (četami) in od maja 1942 z dvema kohortama (bataljonoma), razmeščenima ob meji z nemškim zasedenim ozemljem in t.i. Neodvisno državo Hrvaško. Italija je na bivši rapalski meji obdržala policijsko in carinsko mejo.

Bolj kot z neposrednim vročim raznarodovanjem, kakor ga je izvajal nemški okupator na svojem zasedenem območju, je italijanski okupator pohitel s fašizacijo. Italijanska fašistična stranka (PNF) je v Ljubljanski pokrajini uvedla najprej svoje pomožne organizacije (mladinsko, študentsko, žensko, športno, Dopolavoro in t. i. centre pomoči, ki so se nato spremenili v centre PNF, oktobra 1941 pa tudi moške bojne fašije in ženski fašij (pozneje še drugega ženskega v Kočevju). Vendar vključevanje slovenskih ljudi vanje ni potekalo tako kot so predvidevali v Rimu in Ljubljani, člani fašistične stranke pa so itak lahko bili samo Italijani. Prebivalci Ljubljanske pokrajine namreč niso postali pravi italijanski državljani, ampak samo "državljani po aneksiji".

* "Ubija se premalo" Obsojeni na smrt – talci – ustreljeni v Ljubljanski pokrajini 1941–1943 : dokumenti, Ljubljana 1999, str. 5–27.

Emilio Grazioli

Italijanski okupator je hitel tudi s fašizacijo družbenega in gospodarskega področja, saj je takoj začel graditi svoj korporativni sistem, ki ga je končal spomladi 1942 z izoblikovanjem Pokrajinskega sveta korporacij.

Italijanska vojska je v Ljubljanski pokrajini razmestila svoj 11. armadni zbor pod poveljstvom generala Maria Robottija (od decembra 1942 general Gastone Gambaro), podrejenega 2. armadi na Sušaku (nekaj časa v Karlovcu), ki se je od maja 1942 do maja 1943 imenovala višje poveljstvo oboroženih sil Slovenija – Dalmacija (SUPER-SLODA). Poveljeval ji je general Vittorio Ambrosio, za njim od januarja 1942 general Mario Roatta in od decembra 1942 general Mario Robotti. 11. armadni zbor s sedežem poveljstva v Ljubljani (nekaj časa na Vrhniki in Planini pri Rakeku) je imel v pokrajini dve ali več divizij ter nekaj bojnih skupin. Po odhodu nekaterih enot, ki so bile v njem med vojno aprila 1941, so bile dalj časa v njem 14. pehotna divizija "Isonzo" v Kočevju (malo časa) in Novem mestu (april 1941 – september 1943), 21. pehotna divizija "Granatieri di Sardegna" v Ljubljani (maj 1941 – september 1942), 22. pehotna divizija "Cacciatori delle Alpi" v Stični (malo časa) in Ljubljani (november 1942 – september 1943), 153. pehotna divizija "Macerata" v Kočevju (junij 1942 – maj 1943), 11. bojna skupina graničarjev v Logatcu (november 1941 – september 1943), bojna skupina črnih srajc "Montagna" (nato "XXI Aprile") v Ljubljani, nato v Ribnici in končno v Škofljici (julij 1942 – september 1943) ter 57. pehotna divizija "Lombardia" v Karlovcu (od aprila do septembra 1943), vendar le z enim polkom v Beli krajini. Tako je število vojaških enot v Ljubljanski pokrajini nihalo in z njimi tudi število vojakov, največje je bilo julija in avgusta 1942, ko je bilo več kot 60 tisoč častnikov, podčastnikov in vojakov. Gre tudi omeniti, da graničarji v tem armadnem zboru, ki so jih pripeljali iz Julijske krajine (ob rapalski meji jih niso potrebovali več toliko kot prej, še posebej ne topništva), niso varovali meje nasproti nemškemu zasedbenemu območju in NDH, temveč predvsem železnice, zelo pomembne za preskrbovanje Italije z romunsko nafto in svoje vojske v jugovzhodni Evropi, kjer je imela tri svoje armade (2. v Sloveniji in Dalmaciji, 9. v Veliki Albaniji in Črni gori ter 11. v Grčiji).

Širina in moč partizanskega gibanja na Dolenjskem in Notranjskem in kmalu še v Julijski krajini sta povzročili, da je 11. armadni zbor, izoblikovan in izurjen za bojevanje na velikih frontah, ostal v Sloveniji in da je italijansko vrhovno vojaško poveljstvo (Comando Supremo Forze armate italiane) v Rimu junija 1942 in 1943 moralo obnoviti armadna zbora v Trstu (23.) in Vidmu (24.), katerih predhodnika (5. v Trstu in 11. v Vidmu) sta aprila 1941 odšla v Jugoslavijo. Sicer pa so že spomladi 1942 razglašali, da gre v Sloveniji za pravo vojno (guerra guerregiatta) kot v Rusiji, Afriki in na Daljnem

vzhodu. Šele poleti 1943, ko sta se britanska in ameriška vojska bojevali z italijansko in nemško na Siciliji, so predvidevali umik velikih enot iz Hrvaške in Slovenije v Italijo in ga tik pred kapitulacijo Italije tudi že začeli izvajati (kaže, da so najprej odpeljali divizijo "Re" iz Hrvaške), pri čemer pa so predvidevali tudi odpor na rapalski meji, kjer bi "branili" Julijsko krajino, ki so jo razglašali za "terra italianissima".

2. Sodstvo

Takoj po končanih vojaških operacijah proti Jugoslaviji je Mussolini kot vrhovni vojaški poveljnik 24. aprila 1941 ukazal, da se na ozemlju bivše Kraljevine Jugoslavije, ki ga zaseda italijanska vojska, še nadalje uporabljajo "vsí tamkaj veljajoči zakonski predpisi v civilnih, trgovinskih, meničnih in kazenskih stvareh, kolikor ne odredijo italijanske oblasti s posebnimi določbami, ki jih izdajo, kaj drugega." Vendar se morajo sodne odločbe in notarski akti začenjati z besedami: "Na osnovi pooblastila, podeljenega od Vrhovnega poveljništva italijanske vojske." Italijanska vojaška sodišča so t. i. drugorodnim prebivalcem lahko sodila le tedaj, če so se "pregrešili" v škodo italijanske vojske ali njenih oseb. Tudi v svojem razglasu o upravní in sodni razdelitvi zasedenega jugoslovanskega ozemlja je Mussolini 17. maja 1941 potrdil ureditev pravosodja iz razglasa 24. aprila 1941, je pa dodal, da so vojaška sodišča "pristojna tudi za sojenje kaznivih dejanj po razglasih, izdanih na zasedenem ozemlju." Določil je tudi, da z 10 junijem 1941 zopet začno teči zakonski in dogovorjeni roki in zastaranja, katerih prekinitév je bil odredil z razglasom 24. aprila 1941. Kaže, da so spomladi in poleti 1941 nekaj osumljencev, ki so se "pregrešili" proti razglasom vojaških poveljstev iz aprila 1941 o izročitvi orožja, streliva, vojaške opreme itd. ter vzdrževanje reda in mira (npr. v protiitalijanskih krvavih demonstracijah pri Trebnjem in v Mirnski dolini) res odpeljali na Sušak pred tamkajšnje vojaško vojno sodišče 2. armade, vendar o tem podatkov še nismo našli.

Prvi odločen poseg v sodno ureditev Ljubljanske pokrajine je storil visoki komisar Grazioli, ko je po partizanskih napadih na italijanske vojake (v noči na 2. september je pri Višnji Gori padel prvi italijanski častnik) z odredbo "o ukrepih za zaščito javnega reda" /"providimenti per la tutela del ordine pubblico"/ 11. septembra 1941 uvedel kazen konfinacije in določil smrtno kazen za nekatera kršenja javnega reda in mira, ki jo izrekajo sodišča treh članov. Takšno sodišče lahko ustanovi visoki komisar od primera do primera, mu določi predsednika, imenuje državnega tožilca in organ, ki naj opravlja posle zapisnikarja. Če sodišče ugotovi krivdo, obtožencu izreče smrtno kazen, ki se izvrši v naslednjih 24 urah, če le mogoče v kraju, kjer je bilo kaznivo dejanje storjeno ali odkrito. Torej je imel ta ukrep tudi zastraševalni namen. 29. septembra 1941 je Grazioli te določbe dopolnil in izdal tudi pravilnik za delovanje sodišča. Vendar je Grazioli takšno **izredno sodišče** imenoval le za en primer. Imenoval ga je 7. oktobra 1941 in je to drugi dan obsodilo na smrt tri privržence narodnoosvobodilnega boja, ki so iz Ljubljane peljali orožje partizanom. Vendar že do potankosti pripravljene usmrtitve niso opravili.

Medtem so namreč časniki objavili novico, da je Mussolini kot vrhovni vojaški poveljnik 3. oktobra 1941 z razglasom (objavljenim v uradnem listu Kraljevine Italije 7. oktobra 1941) določil vrste kaznivih dejanj proti državi in režimu in za sojenje njihovih storilcev pooblastil vojaška sodišča. Takšna sodišča so bila pri poveljstvih armad in t.i.teritorialnih obramb (Comando Difesa Territoriale – CDT). Za osumljence z zasedenega slovenskega in hrvaškega ozemlja je bilo torej pristojno vojaško vojno sodišče 2. armade na Sušaku, ki mu je predsedoval general Leopoldo Castellani. Da je mogel Mussolini to storiti kot vrhovni vojaški poveljnik, je moral kralj Viktor Emanuel III. isti

dan izdati ukaz, da svojo odredbo z dne 4. aprila 1941 o razglasitvi vojnih razmer na delu matičnega ozemlja razširja na ozemlja, ki jih je s svojima ukazoma-zakonoma 3. in 18. maja 1941 priključil h Kraljevini Italiji. Torej so tudi za Ljubljansko pokrajino od 3. oz. 7. oktobra 1941 veljale vojne razmere. Z novim razglasom je Mussolini 24. oktobra 1941 še razširil vrste kaznivih dejanj, za katera so pristojna vojaška sodišča, na propagandno delovanje in javne manifestacije, odredil pa je tudi ustanovitev posebnega sodišča pri dalmatinskem guvernerju. Tudi pozneje je kazenske določbe še razširjal na nova "hudodelstva", npr. kršitev odredb visokega komisarja. Tako je bilo oktobra 1941 do kraja razmejeno kazensko pravosodje med italijanskim vojaškim in slovenskimi civilnimi sodišči v Ljubljanski pokrajini. Prvo je obravnavalo predvsem politične kazenske zadeve, druga pa navadna, nepolitična hudodelstva.

Zaradi velikega števila zaprtih oseb v Ljubljanski pokrajini je kvestor Messana pritiskal na vojaške oblasti, naj pospešijo sodne obravnave. Za pospešitev postopka so v Ljubljani namestili "izpostavljeni urad državnega tožilca", ki ga je vodil major Mario Marasco, vendar o njegovem delovanju ne vemo ničesar. Ko je ugotovil, da njegovo izredno sodišče ne more delovati, ker morajo politični hudodelci pred vojaško vojno sodišče 2. armade, je Grazioli 8. oktobra 1941 predlagal ustanovitev ljubljanskega odseka tega sodišča. Mussolini je to upošteval in 7. novembra 1941 ukazal ustanoviti odsek vojaškega vojnega sodišča 2. armade v Ljubljani.

Iskanja sodnikov za sodišče v Ljubljani so se lotili na Sušaku in v Rimu. Predsednik TMG 2. armade, general Castellani, je 15. novembra vprašal poveljstvo armade, iz katerih enot bodo izbrali sodnike in ono se je 19. novembra obrnilo na poveljstvo 11. armadnega zbora, to pa je 28. novembra v pismu poveljstvu divizije sardinskih grenadirjev v Ljubljani odredilo: "Vojaško osebje, potrebno za delovanje odseka, se bo vzelo iz teles in oddelkov, ki so razmeščeni v vaši posadki." Tako sta se poveljstvi divizije in 2. armade do 1. decembra sporazumeli za tri podpolkovnike, dva majorja in dva stotnika iz dveh, v Ljubljani nastanjenih polkov (2. gren. in 13. top. gren.) omenjene divizije in za dva stotnika (črnosrajčnika in financarja) iz drugih, diviziji podrejenih enot v Ljubljani. V Rimu pa so medtem našli predsednika sodišča, polkovnika dr. Antonina Benincaso, vojaškega tožilca dr. Enrico Macisa ter dva častnika za tožilstvo in tri za sodišče; imenovanje je Mussolini podpisal že 3. decembra 1941, tj. potem ko je polkovnik Benincasa že 29. novembra prispel v Ljubljano. Nadaljnje osebje za sodišče v Ljubljani je Mussolini potrdil 7. in 14. decembra (6 častnikov), 19. februarja 1942 pa je podpisal ukaz o imenovanju novega predsednika, karabinjerskega polkovnika dr. Ettoreja Giacomellija, ki je ostal v Ljubljani do konca italijanske okupacije.

Vojaško vojno sodišče v Ljubljani se je nastanilo v 18 sobah sodne palače. Po vojaškem sodnem redu /ordinamento giudiziario militare/, ki ga je kralj predpisal 9. septembra 1941 z ukazom št. 1022, naj bi bili pri vsakem območnem vojaškem vojnem sodišču štirje uradi, in to: 1. predsednikov urad, 2. tožilčev urad, 3. preiskovalčev urad in 4. pisarna. Vendar v enem prvih poročil ljubljanskega vojaškega vojnega sodišča zasedimo podatek o devetih "uradih": I. vojaško tožilstvo /Procura militare/, II. preiskovalni urad /Ufficio istruzione/, III. predsedstvo /Presidenza/, IV. urad sodnikov poročevalcev /Ufficio giudizi relatori/, V. urad tožilčeve pisarne /Ufficio Cancelleria (Procura), VI. urad pisarne ... (Ufficio Cancelleria (silinzione), V. urad razpravne dvorane /Ufficio Cancelleria Udienza/, VIII. urad izvršbe /Ufficio Esecuzione/ in IX. razpravna dvorana s priključeno sobo za posvetovanje /Sala udienza con annessa camera di consiglio/, vendar v poznejših virih najdemo manj uradov.

ELENCO DEGLI UFFICIALI COMPONENTI IL TRIBUNALE
MILITARE DI GUERRA DELLA SEZIONE DI LUBIANA

21.28

- 62.50 - 1° Col. Giacomelli Ettore *G. Giacomelli*
- 03.50 - 2° Ten.Col. Macis Enrico *Macis Enrico*
- 3° Ten.Col. Torracea Rocco *Dr. Rocca Torracea*
- 4° Ten.Col. Seracchioli Luigi *Ten. Col. Seracchioli*
- 62.50 - 5° Magg. Grisolia Enrico *Grisolia Enrico*
- 6° " Bardovagni Guido Ubaldo *Bardovagni Guido*
- 7° " Nusumeci Antonino *Nusumeci Antonino*
- 8° " Buccilli Renato *Buccilli Renato*
- 9° " Ottone Giorgio *G. Ottone*
- 10° Cap. Felici Ugo *Felici Ugo*
- 11° " La Marca Giacomo *La Marca Giacomo*
- 12° " Grossi Arnaldo *Grossi Arnaldo*
- 13° " Marchesi Raffaele *Marchesi Raffaele*
- 14° " Zarone Gerardo *Zarone Gerardo*
- 15° " Mori Gino *Mori Gino*
- 16° " Beltrame Giulio *Beltrame Giulio*
- 17° " Zolla Cannonero Pietro *Zolla Cannonero Pietro*
- 18° " Ravetta Arnaldo *Ravetta Arnaldo*
- 19° " Lotti Egisto *Lotti Egisto*
- 20° Ten! Caluori Mario *Caluori Mario*
- 21° " Cavarocchi Franco *Cavarocchi Franco*
- 22° " Pianta Agostino *Pianta Agostino*
- 23° " Gelli Gaetano *Gelli Gaetano*
- 24° " De Grolée Virville Leone *Ten. De Grolée Virville*
- 25° " Padalino Michele *Padalino Michele*
- 26° " Caserta Felice *Caserta Felice*
- 27° " Napoli Guido *Napoli Guido*
- 28° " Franchi Marino *Franchi Marino*
- 29° " Bocchi Achille *Bocchi Achille*
- 30° S.Ten. Fabrizi Vittorio *Fabrizi Vittorio*
- 31° " Prencis Rado *Prencis Rado*
- 32° " Ceci Enzo *Ceci Enzo*

Ministero della Guerra

GABINETTO

N. 600780 di prot.
II.2.339

Roma, 6 dicembre 1941.XX

OGGETTO: Esecuzione delle sentenze capitali.
Alleg.: 1

AI COMANDI DI CORPO D'ARMATA
AI COMANDI DI DIRESA TERRITORIALE
e, per conoscenza:
AL MINISTERO DI GRAZIA E GIUSTIZIA
AL MINISTERO DELL'INTERNO
AL COMANDO SUPREMO
ALLO STATO MAGGIORE R. ESERCITO
ALL'ISPETTORATO DELLE TRUPPE D'OLTREMARE
AGLI ISPETTORATI D'ARMA E SPECIALITÀ
AL COMANDO SUPERIORE FF.AA. AFRICA SETTENTRIONALE
AL COMANDO SUPERIORE FF.AA. ALBANIA
AL COMANDO SUPERIORE FF.AA. GRECIA
AL COMANDO SUPERIORE FF.AA. ISOLE ITALIANE DELL'EGEO
AI COMANDI DI ARMI
AL COMANDO GENERALE DELL'ARMA DEI CC.RR.
AL COMANDO TRUPPE DEL MONTENEGRO
AL COMANDO GENERALE DELLA M.V.S.N.
AL TRIBUNALE SPECIALE PER LA DIFESA DELLO STATO
ALLA PROCURA GENERALE MILITARE DEL RE IMPERATORE
PRESSO IL TRIBUNALE SUPREMO MILITARE
ALLE DIREZIONI GENERALI E UFFICI AUTON. DEL MINISTERO
*****

Per opportuna norma trasmetto copia di una lettera del Ministero dell'Interno il quale informa che, in base a determinazione del DUCE le sentenze di condanna alla pena capitale devono essere eseguite:

- a) - a mezzo del Corpo Agenti di P.S. per i soli delitti comuni
- b) - a mezzo della M.V.S.N. per i delitti di natura politica in senso lato.

IL SOTTOSEGRETARIO DI STATO
F.to SCUERO

P. C. C.
IL CAPO DI GABINETTO

Mosley

COPIA

MINISTERO DELL'INTERNO
 Direzione Generale della Pubblica Sicurezza

*****
Riservatissima urgente

N. 10.43363/1300.16

Roma, 30 novembre 1941.XX

OGGETTO: Esecuzione delle sentenze capitali.

AL MINISTERO DI GRAZIA E GIUSTIZIA ROMA
 Gabinetto
 AL MINISTERO DELLA GUERRA - Gabinetto ROMA
 AL TRIBUNALE SPECIALE PER LA DIFESA
 DELLO STATO ROMA
 AL COMANDO GENERALE DELLA M.V.S.N. ROMA
 AL COMANDO GENERALE DELL'AREA DEI CC.RR. ROMA

*****
 Si comunica per opportuna notizia e per quanto di competenza che la questione relativa alla determinazione degli organi ai quali, a norma delle vigenti disposizioni, è commessa la esecuzione delle sentenze di condanna alla pena capitale, è stata di recente sottoposta nuovamente alle determinazioni del DUCE, il quale ha confermato che, giusta i precedenti Suoi ordini, dovranno essere eseguite :

- a) - a mezzo del Corpo Agenti di P.S. le sentenze di condanna a morte per i soli delitti comuni, anche se la cognizione spetta al Tribunale Speciale per la Difesa dello Stato a mente delle disposizioni di cui alla legge 16 giugno 1940, n. 582;
- b) - a mezzo della M.V.S.N. le sentenze di condanna a morte per i delitti di natura politica in senso lato e cioè non soltanto per quelli contro la Personalità dello Stato e contro l'incolumità pubblica previsti, rispettivamente, dai titoli I e VI del libro secondo del Codice Penale, ma anche per tutti quegli altri la cui cognizione è devoluta al Tribunale Speciale per la Difesa dello Stato, tranne i casi di cui alla precedente lettera a).

PEL M I N I S T R O
 F.to Carmine Senise

Z omenjenim redom je kralj določil tudi pristojnosti predsednika sodišča in vojaškega tožilca. Kraljevi in cesarski vojaški tožilec pri vsakem vojaškem vojnem sodišču tudi nadzira osebje vseh omenjenih uradov sodišča. To pomeni, da je imel podpolkovnik dr. Macis v Ljubljani velike pristojnosti in ni čudno, da je večina gradiva iz sodišča, razen procesnega, izpod njegovega peresa. Bil je prava gonilna sila sodišča in si je po petnajstih mesecih zaslužil izredno povišanje v polkovnika. V vojnem ministrstvu so ga aprila 1943 ocenili takole: "Vojni invalid, večkrat odlikovan za vojaške zasluge, s funkcijo namestnika kraljevskega in cesarskega vojaškega tožilca, vodje tožilstva je ustanovil, organiziral in vodil z veliko sodniško pristojnostjo, z nenavadno energijo, neutrudno dejavnostjo, nenehno uravnovešenostjo odsek vojaškega vojnega sodišča v Ljubljani in učinkovito prispeval k vojaškim operacijam pri zatiranju upora, ki ga je organiziralo partizansko komunistično tolovajstvo Slovenije. November 1941 – oktober 1942." Dne 2. aprila 1943 so ga povišali v polkovnika, vendar se je po padcu fašizma nekemu v Rimu zdel le preveč zagrizen in so ga premestili ali morda upokojili ter ga je 20. avgusta 1943 nasledil polkovnik Vittorio Vitale.

Število osebja pri vojaškem vojne sodišču in tožilstvu v Ljubljani se je neprestano spreminjalo. Po sistemizaciji naj bi imelo le 16 sodnikov – častnikov, vendar jih je imelo zmeraj več kot 20, obenem pa še precej podčastnikov in vojakov. Zato zasledimo v virih zahteve po povečanju osebja in tudi po njegovem zmanjšanju. Tako se je dr. Macis že 9. januarja 1942 pritoževal generalnemu vojaškemu tožilcu, pravnemu odseku v tajništvu generalštaba kopenske vojske v Rimu: "Težko delo tega odseka presega zmoglosti uradnikov in pisarjev, ki so že prispeli, in tistih, ki so odrejeni, pa še niso prispeli. Odveč je poudarjati, da vsak dan prispe povprečno deset prijav z nič manj kot tridesetimi osumljenci. Poudarjam, da je vsak dan razprava s sedmimi ali osmimi obravnavami z nič manj kot dvajsetimi obtoženci. Razprave so težke tudi zaradi slovenščine, ki jo uporabljajo obtoženci, okoliščina, ki zahteva nenehno prevajalčevo navzočnost. Trije poročevalci bodo lahko rešili razmere, ker bo pri šestih razpravah na teden vsak mogel biti navzoč pri dveh." Kakšne so bile razmere čez enajst mesecev, zvezo iz Macisevega poročila dne 9. decembra 1942. Takrat je poročal, da je imelo sodišče 3.714 razprav proti 4.445 obtožencem in da je bilo 1. decembra še vedno "visečih" 731 razprav proti 2.385 osumljenecem, med katerimi je bilo okoli 400 obtožencev. "Da bi lahko razčlenili zgoraj navedeno število procesov, poročam, da je imelo sodišče razprave vse dni, razen praznikov, in na vsaki razpravi povprečno 12 procesov z 20 obtoženci." Delo sodišča se bo povečalo "ne samo zaradi obnove dejavnosti upornikov v Ljubljanski pokrajini, temveč tudi zaradi nove tvarine, ki sodi v pristojnost tega sodišča z Mussolinijevim razglasom 30. 11. 1942."

Po ugotovitvah Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo je bilo v vsem obdobju delovanja tega sodišča 22 vojnih tožilcev, 30 sodnikov in 17 oseb v pisarni, medtem ko seznam iz avgusta 1943 navaja brez tožilstva celo 41 častnikov (2 polkovnika, 2 podpolkovnika, 4 majorje, 18 stotnikov, 10 poročnikov in 5 podporočnikov) in 21 podčastnikov ter vojakov. Med sodniki naj bi bili predsedujoči senatu, sodniki, sodniki poročevalci in preiskovalni sodniki.

Po lastnih podatkih naj bi sodišče začelo poslovati 20. novembra 1941 (nekateri viri navajajo druge dneve novembra 1941), vendar je prvo razpravo imelo šele 6. decembra 1941, ko je obsodilo na smrt ujetega političnega komisarja Belokranjske partizanske čete Jožeta Mihelčiča. Razprave so vodili predsednika sodišča Benincasa in Giacomelli, njun namestnik podpolkovnik Rocco Torracca in nekatere tudi podpolkovnik Luigi Serrachiolli. Kot prevajalca se v virih pojavljata najprej podporočnik Luca Magugliani in poročnik Giovanni Madina, že kmalu pa namesto njiju podporočnik iz divizije "Isonzo" Rado Prencis, po rodu Goričan. Obtožence so lahko zagovarjali slovenski odvetniki, npr. Miron Bleiweis – Trsteniški, Jakov Petrovič in drugi.

zrt.

P.M. 10. u. 3. GENNAIO 1942 Anno XX

COMANDO DELLA 2ª ARMATA

- Ufficio Operazioni -

N. di Prot. 1650 ~~SECRET~~

Risposta al

Carte annesse:

OGGETTO:

ALL'ECCELLENZA L'ALTO COMMISSARIO DELLA PROVINCIA DI

= LUBIANA =

Fra il 4 ed il 29 gennaio c.a. nella Provincia di Lubiana si sono avuti, ad opera di ribelli comunisti :

- tre aggressioni a pattuglie in perlustrazione;
- cinque aggressioni a militari isolati, quattro dei quali sono stati uccisi;
- il noto attacco alla caserma RR.CC. di Turjak;
- due attentati ad edifici militari.

Occorre evidentemente stroncare detta criminosa attività, in vista specie del fatto che un eventuale senso di impunità, individuale o collettivo, potrebbe costituire pericoloso incentivo.

Vi chiedo pertanto, Eccellenza, se non ritenete che si possa adottare, previa notificazione, un provvedimento automatico di rapresaglia, quale la fucilazione di un certo numero di ribelli comunisti detenuti, per ogni militare soppresso proditoriamente, quando - bene inteso - non si identifichino i responsabili.

Tengo a chiarirVi che non è un invito che Vi faccio, che non sarebbe neppure di mia competenza, ma che Vi sottometto un'idea, con preghiera di volermi cortesemente segnalare il Vostro parere in riguardo.=

IL GENERALE DI CORPO D'ARMATA
COMANDANTE
Mario Roatta

Da consegnare a mano

V vprašanju pomilostitve je najprej odločal poveljnik 2. armade na Sušaku, nato pa Mussolini in kralj, seveda če so iz Ljubljane in s Sušaka spremembo smrtne kazni priporočili. Nekajkrat je svoje mnenje sporočil v Rim tudi visoki komisar Grazioli. Za pomilostitev oz. spremembo smrtne kazni v časovno so se nekajkrat zavzeli tudi vidni slovenski ljudje, npr. škof, rektor univerze, predsednik akademije in drugi, tudi njihove ustanove ter Sveti sedež v Vatikanu, vendar niso bili vedno uslišani.

Vojaško vojno sodišče v Ljubljani je do 8. septembra 1943 obravnavalo 8.737 primerov proti 13.186 obtožencem. Izreklo je 83 smrtnih obsodb, na zaporne kazni od 3 do 30 let je obsodilo 2.695 oseb, do 20. avgusta 1943 je na dosmrtno ječo obsodilo 434 oseb. V tem času je sodilo tudi 1.150 italijanskim vojakom. Že omenjena komisija za ugotavljanje zločinov je po registru obsodb izračunala, da je sodišče izreklo skupno zapornih kazni za 25.459 let ali povprečno devet let in pol na osebo. Ko je italijanski okupator zapuščal Ljubljansko pokrajino, je bilo 1.369 procesov proti 4.428 ljudem še vedno nedokončanih ali pa v pripravi.

Zaradi velikega števila osumljencev in obtožencev niso bili posebej natančni niti policija niti vojska niti sodišče. Poleg velikega števila osumljencev in obtožencev, ki so bili na begu (latitante), je izreklo nekaj sodb takšnim, ki niso nikdar živeli pod italijansko okupacijo (npr. dr. Boris Furlan), ki so že bili obsojeni v odsotnosti (npr. Dolfe Jakhel) ali so že padli (npr. Milan Majcen).

Pred preiskovalnega sodnika v vojaškem vojnem sodišču v Ljubljani je prišlo ne ravno majhno število bivših partizanov, ki so se po pozivu civilnih in vojaških oblasti iz avgusta 1942 prijavili italijanskim posadkam. Pri ugotavljanju, ali naj prijaviteljenec pride pred sodišče ali ne, je bila pomembna vsebina zaslišanja ujetnika, ki ga je enota skupaj z zapisnikom zaslišanja poslala preiskovalnemu sodniku. Ta je predlog za ustavitev kazenskega pregona sporočil poveljstvu 2. armade, ki ga je lahko potrdilo ali ovrгло. Če ga je potrdilo, preiskovalec ujetnika ni poslal domov, temveč v koncentracijsko taborišče. Ustavitev kazenskega pregona pa osumljenca ni obvarovalo, da ga ne bi določili za talca, o čemer kasneje.

Največ smrtnih kazni (28) je vojaško vojno sodišče v Ljubljani izreklo 7. marca 1942, in to popolnoma nedolžnim prebivalcem nekaterih vasi pri Borovnici, in to predvsem iz maščevanja za zelo odmevno akcijo partizanov – razstrelitev železniškega mostu čez Ljubljano pri Preserju v začetku decembra 1941, čeprav je partizanska stran javno razglasila, da so osumljenci popolnoma nedolžni in se je proti smrti kazni (drugače kot Grazioli!) izrekla vrsta vidnejših Slovencev. Kljub temu so jih 10. marca usmrtili 16, kar je tudi največje število v enem dnevu usmrčenih obsojencev (poudarjam: obsojencev). Med 83 obsojenimi na smrt so bili tudi trije italijanski vojaki (dva tudi usmrčena). Pri drugih 80 obsojencih so smrtno kazen izvršili z ustrelitvijo nad 51, medtem ko so 28 obsojencem in edini obsojenki smrtno kazen spremenili v dosmrtno ječo.

Na vprašanje, kdo naj izvršuje smrtne kazni, so iz Rima odgovorili, da obsojence zaradi političnih zločinov usmrti fašistična milica, druge pa agenti javne varnosti. Vendar ne vemo, da bi kakšno sodišče v Ljubljanski pokrajini pod italijansko okupacijo obsodilo na smrt kakšnega hudodelca iz nepolitičnih razlogov. Fašistični miličniki (največkrat iz 8. bataljona črnih srajc "M", 3. in 4. gorskega bataljona črnih srajc), najbrž nevajeni krvniškega posla, so največkrat streljali zelo slabo, povzročili dodatne muke obsojencem, nemir ali zmedo na morišču in nekaj preiskav.

Za ustrelitev obsojencev je poveljstvo ljubljanske vojaške posadke izbralo kraje: strelišče na Dolenjski cesti v Ljubljani, kamnolom pri Strahomerju pod Krimom, Brezje pri Dobrovi, gramozna jama pri Tomačevem pri Ljubljani. Do 10. marca 1942 so trupla usmrčenih obsojencev odpeljali na pokopališče v Trzič (Monfalcone) in jih tam pokopali skrivaj, da bi onemogočili počastitev žrtev. Od vključno omenjenega dne dalje pa

so trupla pokopali na ljubljanskih Žalah. Obsojence na časovne kazni so odpeljali na prestajanje kazni v kaznilnice v Koprno ali Italiji. Pod nemško okupacijo je posebna komisija pod vodstvom esesovskega častnika dr. Kurta Messinerja pregledala prijave in sodbe vojaškega vojnega sodišča v Ljubljani in ukazala izpustiti manj obremenjene osumljence, obtožence in obsojence.

Visoki komisar Grazioli v začetku ni bil zadovoljen z delom vojaškega vojnega sodišča v Ljubljani, čeprav je ravno on 8. oktobra 1941 predlagal njegovo ustanovitev. Najbrž se mu je zdelo preveč birokratsko v postopku in premalo ostro v izrekanju kazni. Zato je želel imeti posebno sodišče, kot ga je npr. za Dalmacijo 24. oktobra 1941 velel ustanoviti Mussolini in je izbiro sodnikov prepustil guvernerju dr. Giuseppu Bastianiniju. Grazioli je svojo željo utemeljeval s tem, da je vojska, ki naj bi imela po 301. členu vojaškega kazenskega zakonika v miru in 244. členu vojaškega kazenskega zakonika v vojni prvenstvo v delovanju pravosodne policije, in to od poveljnika posadke do poveljnika "na kraju", razmeščena v stotinah posadkah in "krajih", in njihovi poveljniki nimajo možnosti ne znanja in ne potrebnih ljudi za politično in stvarno ocenjevanje ustreznosti ukrepov preventivnega značaja. Sodil je, da mora v pokrajini vladati enotnost v upravnem, političnem in sodnem pogledu. Zato je predlagal ustanovitev posebnega sodišča, kakršno je bilo za Dalmacijo, saj je položaj k Italiji priključene Dalmacije podoben položaju Ljubljanske pokrajine. Vendar so v Rimu po povpraševanju stališč končno zavrnilo Graziolijevo prošnjo.

V obdobju od 6. decembra 1941 do 19. julija 1943 je vojaško vojno sodišče obsodilo na smrt 80 Slovencev oziroma privržencev narodnoosvobodilnega gibanja in tri italijanske vojake, in to v letu 1941 devet, v letu 1942 šestdeset (med njimi dva italijanska vojaka) in v letu 1943 štirinajst (med njimi italijanskega vojaka). Usmrtili so jih 54, in to v letu 1941 sedem, v letu 1942 štirideset (med njimi dva italijanska vojaka) in v letu 1943 sedem. Število na smrt obsojenih privržencev narodnoosvobodilnega gibanja pomeni nekaj več kot polovico števila v Ljubljanski pokrajini ustreljenih talcev pod italijansko okupacijo, število usmrčenih obsojencev pa celo manj od polovice ustreljenih talcev. Pri sodbah vojaškega vojnega sodišča v Ljubljani pa je seveda treba upoštevati veliko število (nekaj sto) obsojencev na dosmrtno ječo, saj je za njih bilo predvideno "umiranje na obroke".

Mario Roatta

3. Talci

Drugače kot nemški okupator v zasedeni severni Sloveniji, ki pri neobsojenih usmrčencih ni uporabljal imena talci, je italijanski okupator v Ljubljanski pokrajini za vrsto oseb, ki jih je usmrtil iz maščevanja, uporabljal to zloglasno ime.

Prvo omembo izraza "talci" /ostaggi/ v nam znanih okupatorjevih dokumentih zasledimo že 4. septembra 1941, to je po partizanskem napadu na italijansko vojaško patroljo pri Št. Vidu pri Stični, v kateri je padel prvi italijanski častnik v Ljubljanski pokrajini. Omenil ga je poveljnik 11. armadnega zbora, general Mario Robotti v svoji okrožnici poveljstvom podrejenih enot, v kateri je za zadušitev partizanske dejavnosti navedel "talce" oz. "razširitev odgovornosti za hudodelstva na krajevne oblasti in območno prebivalstvo" kot nujen izreden preventivni ukrep. Ker nato tega izraza nekaj mesecev ne najdemo v ohranjenih okupatorjevih virih, so se morda okupatorjeve vojaške in civilne oblasti zadovoljile z ustanovitvijo in delovanjem Graziolijevega izrednega sodišča in ljubljanskega odseka vojaškega vojnega sodišča 2. armade.

Zaostritev političnih razmer, ki so jo povzročile partizanska dejavnost, svojevrstne množične demonstracije v Ljubljani in nekaterih drugih krajih Ljubljanske pokrajine ter usmrtnice pravih ali tudi domnevnih okupatorjevih sodelavcev jeseni 1941 in v začetku zime 1941–1942, je spodbudila Mussolinija k nekaterim odločitvam. Tako je 13. januarja 1942 povedal tole: "V Sloveniji bomo ostali dokončno, zato delovati v tem pričanju.

- Zatirati komunizem, v kateri koli obliki se pojavi.

- Popolna uporaba člena 301 v/ojaškega/ k/azenskega/ zakonika/; torej imajo vojaške oblasti popolne pristojnosti za j/avno/ v/arnost/ (vendar je treba delati sporazumno z oblastmi, ki so zanj pristojne)."

V tem smislu je Mussolini v Sloveniji in Dalmaciji obrambo javnega reda in mira 19. januarja 1942 zaupal vojaškemu oblastem in približno v istem času imenoval novega poveljnika 2. armade na Sušaku: dotedanjega načelnika generalštaba kopenske vojske, generala Mario Roatto.

Če je general Robotti imel talce še za izreden preventivni ukrep, pa je novi poveljnik 2. armade, general Mario Roatta streljanje talcev imel za reden skupni maščevalni ukrep vojaških in civilnih oblasti v Ljubljanski pokrajini. Predlagal ga je visokemu komisarju Grazioliju že 3. februarja 1942, torej le nekaj dni po svojem prihodu na Sušak in po svojem ukazu o izdelavi načrtov za umik manjših in izpostavljenih italijanskih posadk v večje in dobro utrjene postojanke, po katerem je general Robotti izdelal svoj znameniti program "Primavera", ki je imel hude posledice zlasti za okupatorjevo civilno upravo v Ljubljanski pokrajini in je precej pripomogel partizanom k osvoboditvi dveh tretjin pokrajine (po okupatorjevih podatkih). Za vsakega ubitega italijanskega vojaka naj bi ustrelili določeno število obtoženih komunistov, če po 48 urah ne bi odkrili pravih storilcev. Nismo našli Graziolijevega odgovora, lahko pa smatramo, da je s predlogom soglašal, saj je Roatta streljanje talcev uvrstil v svojo zloglasno "okrožnico 3 C" /Circolare 3 C) z dne 1. marca in 7. aprila 1942. V dopisovanju med Graziolijem, Robottijem in Roatto so ukrep o streljanju talcev razširili na partizanske usmrtnice ali celo poskuse usmrtnice italijanskemu okupatorju privrženih in zvestih Slovencev, na partizanske napade na vlake in še na kaj. Ukrep o streljanju talcev, ki ga je odobril tudi sam Mussolini, sta Grazioli in Robotti razglasila z lepakoma v italijanščini in slovenščini 24. aprila in 6. maja 1942.

Za talce naj bi vojaška poveljstva in ljubljanska kvestura predlagala osebe, ki so osumljene sodelovanja v narodnoosvobodilnem gibanju, torej ne v tem pogledu čisto neobremenjenih ljudi. Kot zvemo iz virov, poveljstvo 11. armadnega zbora ni bilo za-

dovoljno, ko so mu podrejena poveljstva poslala sezname za talce predlaganih oseb. Ti sezname so se ohranili in bi bilo zanimivo krajevno ugotavljati, kakšna so bila merila vojaških poveljstev pri izboru kandidatov smrti, s čim so se "pregrešili", da so jih predlagala za tako krut ukrep, kakšna je bila pri tem vloga domačih kolaborantov itd. Iz nekega vira tudi zvemo, da general Robotti ni bil zadovoljen niti s predlogi ljubljanske kvesture.

Po ustnem dogovoru med visokim komisarjem Graziolijem in generalom Robottijem naj bi namreč del talcev, mogoče celo polovico, predlagala policija, tj. ljubljanska kvestura. Kot priča vir, je bil za to bolj pripravljen prvi kvestor Messana kot pa njegov naslednik Ravelli. Odločujočo besedo o tem, zakaj bodo ustrelili talce, koliko jih bodo, kje in kdaj, je imelo poveljstvo 11. armadnega zbora oz. sam poveljnik Robotti. Ono je bilo tudi po Mussolinijevih ukazih z dne 19. januarja in 30. maja 1942 pristojno najprej za obrambo javnega reda in mira in nato tudi za njuno varstvo. Vojska je lahko talce jemala iz svojih zaporov, ki si jih je poveljstvo divizije sardinskih grenadirjev uredilo v belgijski vojašnici (pod okupacijo vojašnica Viktorja Emanuela III) na Taboru v Ljubljani. Po odhodu glavnine divizije v veliko ofenzivo na Dolenjskem in Notranjskem 16. julija 1942 si je svoje zapore v posloplju Srednje tehnične šole uredilo poveljstvo bojne skupine črnih srajc "Montagna" (od avgusta 1942 udarne bojne skupine "XXI Aprile") pod poveljstvom fašističnega miličniškega generala Renze Montagna. Po njegovem odhodu v Ribnico na Dolenjskem so bili vojaški zapori v Ljubljani v pristojnosti poveljstva divizije alpskih lovcev. Takrat je poveljstvo 11. armadnega zbora dovolilo t.i. mestni straži MVAC, da ima tudi ona svoje zapore v belgijski vojašnici na Taboru, vendar nimamo podatkov, da bi iz njih jemali zapornike za talce.

Tako kot je bilo poveljstvo 11. armadnega zbora nedosledno pri izbiri partizanskih akcij, zaradi katerih je streljalo talce, je bilo nedosledno tudi pri določanju števila talcev za ustrelitev. Nemškemu okupatorju je na vprašanje sicer odgovorilo, da navadno ustrelijo za ubitega Slovenca in Italijana po enega ali dva talca, v hujših primerih pa se število določi od primera do primera, vendar je bil ta odgovor za to, da se pač nekaj odgovori na nadležno vprašanje. Vsako ustrelitev talcev sta Grazioli in Robotti sicer razglasila z lepaki in povedala, zakaj sta jih ustrelila in koliko. Ker bi naj talce streljali na krajih partizanskih napadov oz. odkritja partizanskih hudodelstev, je imel ta ukrep – podobno kot pri nemškem okupatorju – poleg maščevalnega tudi zastraševalni namen. O tem priča tudi zelo kratek rok 48 ur, v katerem naj bi odkrili storilca napada, kar je čestokrat celo v mirnem času težko storiti. Le v enem samem primeru, ko je šlo za profesorja Umberta Nana, uslužbenca zavoda "Emona" in baje sorodnika Mussolinijeve žene Rachele, ki ga je na Kočevskem prijela in usmrtila partizanska enota, so italijanske oblasti za ustrelitev talcev pustile nekaj več časa, dokler niso od nekega ujetnika zvedele za Nanovo smrt. Nemški okupator je na lepakih navedel imena vsakokrat ustreljenih talcev, Robotti in Grazioli pa sta objavljala le podatek o partizanskem napadu oz. hudodelstvu in število ustreljenih talcev. Imamo pa na voljo toliko okupatorjevega gradiva, da lahko ponazorimo vse ustrelitve in njihove žrtve.

Čeprav naj bi talce streljali na krajih partizanskih napadov oz. odkritja njihovih hudodelstev, so jih večino ustrelili v Ljubljani na strelišču ob Dolenjski cesti in v gramozni jami pri Tomačevem. Ko so namreč ustrelili večino talcev, je bila večina podeželja v partizanskih rokah. Prvih šest talcev so ustrelili v Radohovi vasi 28. aprila 1942 zaradi partizanskega napada na vojaški vlak, v katerem sta bila ubita dva vojaka, poslednjih šest pa v gramozni jami pri Tomačevem za ubitega uradnika Antona Martinjaka. V omenjenem obdobju so v 20 skupinah ustrelili 144 talcev, v dveh ustrelitvah pa po enega talca, skupno torej 146 talcev. Od njih so jih 120 ustrelili v Ljubljani, 6 v Radohovi vasi, 8 v Horzulu, 4 v Prečni, 6 v Borovnici, 1 v Trebnjem in 1 (Ivana Goloba)

neznanokje. Največ talcev so ustrelili maja 1942, in to 42 ter enega manj v juniju 1942, največjo skupino (24) pa oktobra 1942 za ubitega bivšega bana dravske banovine in bivšega člana sosveta za Ljubljansko pokrajino dr. Marka Natlačena. Zelo je bil okupator ogorčen tudi po bombnem napadu članov Varnostnoobveščevalne službe OF na italijansko restavracijo sredi Ljubljane, v katerem je bila ubita fašistična funkcionarka Ariella Rea (ljubljski župan Leon Rupnik je po njej poimenoval Gosposvetsko ulico v Ljubljani), za kar je Robotti po sporazumu z Graziolijem ukazal ustreliti 16 talcev, kar je bila po številu druga največja skupina talcev v ljubljanski pokrajini.

Podobno kot obsojence na smrt je tudi talce streljala fašistična milica. Usmrtilvene vode so dajali 8. bataljon črnih srajc "M", 3. in 4. gorski bataljon črnih srajc, 2. legija črnih srajc in morda še kakšna fašistična enota.

Iz okupatorjega gradiva se vidi, da so med talci ljudje, ki so jih kot osumljence prijavili vojaškemu vojnemu sodišču v Ljubljani, pa preiskovalni sodnik pri njih ni mogel ugotoviti nobenega kazenskega dejanja. Pri nekaterih izbirah talcev so upoštevali tudi njihovo družbeno pripadnost (ugledne meščane) in idejno privrženost (Sokoli, krščanski socialisti, komunisti) Drugače kot na nemškem okupacijskem območju ni bilo v Ljubljanski pokrajini med talci nobene ženske. Med vojno ali po njej so povojne jugoslovanske oblasti nekaj talcev (Ernest Eypper, Anton Trtnik, Anton Žerjal, Jože Šeško, Peter Romavh, Tine Rožanc) odlikovale z najvišjim odlikovanjem – redom narodnega heroja.

Kmalu po Graziolijevi in Robottijevi objavi ukrepa o streljanju talcev je glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet (podpisana komandant Franc Leskošek in politični komisar Ivan Maček) 7. maja 1942 s tiskanimi letaki in v partizanskih glasilih razglasilo podoben ukrep oz. protiukrep: streljanje okupatorjevih ljudi in njihovih slovenskih privrženecv iz maščevanja za okupatorjeve usmrtitve privrženecv narodnoosvobodilnega gibanja. Vendar do sedaj ni znan noben primer takšnega ukrepa.

Nekatera italijanska vojaška poveljstva in karabinjerji so že zgodaj predlagali, naj bi za talce jemali sorodnike vidnejših slovenskih partizanov in izobraženstvo, ki so ga imeli za glavnega krivca protiokupatorskega vedenja in nemirnih razmer v pokrajini. Iz spominskih virov zvedemo, da so posamezna vojaška poveljstva v Ljubljani klicala k sebi uglednejše osebnosti in jim grozila, da jih bodo usmrtila, če se bodo v mestu pojavljali napadi na okupatorjeve ljudi ali na okupatorjeve sodelavce. O tem je npr. ljubljanski trgovec Ernest Hieng 29. oktobra 1945 izjavil: "Nekaj dni po likvidaciji dr. Natlačena Marka sem dobil obenem z več drugimi uglednejšimi Ljubljančani od komande fašistične edinice generala Montagne poziv, da se javim na komandi. Istočasno smo se potem javili tam dr. Štempihar, advokat dr. Hacin, državni pravdnik Goslar, minister Gosar, dr. Lapajne Stanislav in jaz. Sprejel nas je neki mlajši fašistični častnik, nam izročil v izpopolnitev neke obrazce, na katerih smo morali navesti svoje osebne podatke in nam to v daljšem govoru razložil, da so nas poklicali zato, da se sestavi kader talcev. Izrecno je izjavil. "Včeraj smo ustrelili 25 talcev, drugič pa jih bomo 50, če se dogodi kak sličen slučaj. Med talci pa bodete tudi vi." V nadaljnjem razgovoru je ta fašist priznal, da smo vsi neoporečni ljudje. Za to izjavo sem jaz zagrabil in izrazil svoje ogorčenje ter z vso vehementostjo protestiral proti takemu postopanju. On je nato rekel, da bo referiral svojemu generalu Montagni in nas odslovil." Hieng je čez nekaj dni hotel govoriti s samim generalom Montagnom, vendar je prišel le do njegovega načelnika štaba, podpolkovnika Leonarda Siliata. Ta mu je zaupal, da je seznan, koga naj pozovejo na črnosrajčniško poveljstvo oz. določijo za talca, posredoval odvetnik dr. Marijan Zajec. "Jaz sem še nadalje vztrajal na tem, da preprečim, da bi se nas streljalo kot talce in sem na vsak način hotel govoriti z generalom. Siliato mi je zagotovil sprejem pri istem za drugi dan ob šesti uri zvečer. Na ta sestanek sem vzel s seboj vse

tisti dan dosegljive tovariše z omenjene liste, med njimi ing. Serneca, ministra Gosarja, Zdenka Kneza in dr., okrog 15 oseb. Generalu Montagni sem predočil krivico takega postopanja in zahteval, da prekliče po njegovem oficirju izraženi sklep, da se nas namerava uporabiti kot talce, če je moral sam priznati, da smo sami dostojni ljudje. General Montagna je po daljšem razgovoru izjavil, da je njegov oficir nepravilno razumel njegova navodila in da smo prejeli že zadoščanje s tem, da je bil ta oficir prestavljen v Ribnico, kaj točnega o sklepih oz. namenu te liste pa nam ni Montagna povedal."

Morda so v isti skupini kot Hienga 15. oktobra poklicali na Montagnovo poveljstvo tudi slovenskega pisatelja, akademika, duhovnika Franca Saleškega Finžgarja, ki je nato ta obisk opisal v svojih spomilih Leta mojega popotovanja (Dvanajsta knjiga, Ljubljana 1992). Pravi, da je od njega črnosrajčniški častnik zahteval, da kot katoliški duhovnik piše članke proti partizanom in komunizmu v časnik "Slovenec", kar je Finžgar odklonil. "Čeprav niste komunist, ste vendar moralno odgovorni za vse, kar se godi v gozdovih, ako se javno temu ne uprete", mu je grozil častnik. Finžgar nato navaja, kako je častniku odgovoril univerzitetni profesor in akademik dr. Fran Ramovž: "Ta je na hinavsko govorjenje laškega oficirja vrgel na mizo predenj svoje rokavice, odpel si sukunjio in rekel: "Kaj pa uganjate to komedijo? Postrelite nas. Ako pobijete do sto najboljših kulturnih slovenskih delavcev, ste narodu odsekali glavo." Vzel je rokavice in šel. Ramovž je pravilno slutil, da smo vsi klicani določeni za talce. To je tudi priznal neki drugi častnik. Zato sta šla rektor univerze dr. M. Kos in prezident Akademije ing. Vidmar h generalu Robottiju protestirat. Ta je obljubil, da bo vse uredil. In res je vse utihnilo." Vendar se s tem zadeva s Finžgarjem ni končala. Kajti čez tri dni, 17. oktobra, so ga poklicali ponovno na črnosrajčniško poveljstvo, na katerem ga je sprejel neki polkovnik in ga obtoževal, da je komunist in mu povedal, da ima nalog za njegovo aretacijo, ki pa je nato ni opravil. Je pa Finžgarju razodel, da je prijava zoper njega prišla od nekega "zelo spoštovanega duhovnika in potem tudi od neke ljudskošolske učiteljice."

Finžgar v svojih spomilih navaja, da so jih takrat poklicali na črnosrajčniško poveljstvo okoli petdeset. Morda je takrat poveljnik karabinjerjev 11. armadnega zbora, podpolkovnik Giuseppe Agueci zapisal z roko na nedatiran listič tiste zloglasne besede, ki bodo še desetletja odmevale v ušesih narodno neravnodušnih Slovencev: "Vse Slovence bi bilo treba pobiti kot pse, brez vsakega usmiljenja." /Gli Sloveni dovrebbero essere ammazzati tutti come cani e senza alcuna pietà./ Najbrž je general Robotti za dogodek na črnosrajčniškem poveljstvu zvedel od predstojnikov dveh vrhovnih slovenskih kulturnih in znanstvenih zavodov. Zato je pokaral Montagno, češ, zakaj takšne zadeve prepušča nižjim častnikom.

Kmalu pa je tudi poveljstvo 11. armadnega zbora v Ljubljani seglo po enakem sredstvu kot ga je hotel uporabiti Montagna. Po veliki ofenzivi, ki ni prinesla velikih uspehov, in po partizanski usmrtitvi dr. Marka Natlačena (razširilo naj bi tudi grožnje, da bodo v primeru napada na škofa dr. Gregorija Rožmana in župana Leona Rupnika ustrelili po sto talcev), je določilo za talce tudi nekaj vidnih Slovencev, med njimi dva brata člana izvršnega odbora Osvobodilne fronte Josipa Vidmarja, in pisatelja, profesorja Juša Kozaka. Ukazalo jih je pripeljati iz konfinacije v Italijo v ljubljanske zapore, da bi jih v primeru partizanskega napada na kakšno osebnost v Ljubljani dalo ustreliti kot talce (t.i. Robottijevi talci). Vojska jih je držala strogo zaprte v svoji vojašnici. Ker od srede oktobra 1942 do konca januarja 1943 ni bilo takšnega napada, jih je novi poveljnik 11. armadnega zbora, general Gastone Gambaro 19. marca 1943 ukazal izročiti kvesturi in vrniti v konfinacijo.

Ni mogoče zanesljivo odgovoriti na vprašanje, zakaj od konca januarja 1943 pa do konca italijanske okupacije ljubljanske pokrajine ni bilo več streljanja talcev, čeprav je

bilo na podeželju še nekaj partizanskih usmritev nasprotnikov osvobodilnega gibanja. Morda je k temu pripomogel tudi manj krvoločen značaj generala Gambare. Ta je v razmerah, ki so že napovedovale zlom fašizma v Italiji in po njem, baje tudi odlagal sodno obravnavo proti zaprtemu pisatelju Lovru Kuharju – Prežihovemu Vorancu.

4. Množične usmritve

Neprimerno večje od števila obsojenih na smrt pred Graziolijevim izrednim sodiščem in pred ljubljanskim odsekom vojaškega vojnega sodišča 2. armade je bilo število usmrčenih brez vsake formalne obsodbe in le v nekaterih primerih s hitro, največkrat ustno izrečeno obsodbo naglo sestavljenega sodišča nižje enote (bataljona ali polka), največkrat pa je smrtno kazen izrekel poveljnik enote sam. V okupatorjevih virih se je takšen postopek imenoval "passare per le armi." Prizadel je posebno tri vrste ljudi: 1. ujetе oborožene in tudi neoborožene partizane ter ilegalne aktiviste Osvobodilne fronte, 2. prebivalce krajev, osumljene privrženosti osvobodilnemu gibanju, čestokrat prijavljene od krajanov samih, 3. popolnoma nedolžne, tj. politično neangažirano prebivalstvo.

Podobno kot za ustanovitev izrednega in nato vojaškega vojnega sodišča v Ljubljani so nam tudi za ubijanje ljudi brez formalne obsodbe, še posebej ujetih partizanov, prvi viri znani iz poznega poletja 1941, natančneje iz začetka septembra 1941. Poveljnik 11. armadnega zbora, general Mario Robotti je namreč 4. septembra v okrožnici poveljstvom podrejenih enot poleg t. i. preventivnih ukrepov za zadušitev osvobodilnega gibanja, tj. predvsem streljanja talcev, navedel tudi represivne ukrepe, in to "smrtne kazni, takojšnje, na kraju kaznivega dejanja in brez dolgih pravnih postopkov." Čez štiri dni, 8. septembra, je Robotti v podobni okrožnici podrejena poveljstva spodbujal k odločnejšemu in skrajnemu nastopu proti vsakemu napadalnemu poskusu nasprotnika. Kajti boljše je – tako je zatrjeval Robotti – da plača ne povsem krivi komunist kot italijanski vojak, ter zagotavljal nekakšno imuniteto za tiste, ki bi odločno nastopili tudi preventivno in v tem pogledu prekoračili svoje pristojnosti. To je pomenilo preprosto to, da ne bo kaznoval tistega, ki bi v preventivni akciji ubil tudi nedolžnega človeka. Še dalje je v svojih navodilih šel takratni poveljnik 2. armade, general Vittorio Ambrosio na Sušaku, ki je v navodilih poveljstvu 5. armadnega zbora, poslanih v vednost tudi poveljstvu 11. armadnega zbora, ukazal dobesedno tole: "Ujete upornike je treba takoj postreliti." Tega načela so se vojaške enote v Sloveniji tudi držale, o čemer priča tudi ustrelitev ujetih partizanov Belokranjske partizanske čete Franja Špeharja in Mihe Mukavca na Sinjem Vrhu 28. oktobra 1941. Seveda pa je že prej veljalo načelo, da lahko ubijejo človeka, če ga zalotijo pri uporniški sabotažni ali diverzantski akciji, kot nam priča zelo rani primer ustrelitve mladeniča Janka Predana, ki so ga 25. avgusta 1941 zalotili pri rezanju telefonskih žic v Ljubljani. Takoj po ustrelitvi ujetnikov naj bi po Ambrosijevih navodilih po možnosti tudi požgali njihove hiše. Če imajo uporniki svojo bazo v neki vasi, jo je treba uničiti, vas požgati in prebivalce izgnati.

Podobno kot druge ukrepe proti upornikom in prebivalstvu je spravi in pravi sistem novi poveljnik 2. armade, general Mario Roatta s svojo zloglasno "Okrožnico 3 C" /Circolare 3 C/ 1. marca in 7. ter 19. aprila 1942. V njej ni predpisal samo načina bojevanja podrejenih enot v "pravi vojni" / "la guerra guerreggiata"/ proti upornikom v Sloveniji in Dalmaciji, temveč tudi hude ukrepe proti upornikom in prebivalstvu. V njej je predvidel požige hiš in vasi, izgon prebivalcev, internacije, jemanje in ubijanje talcev, ter tudi postopek z ujetimi partizani in drugimi privrženici osvobodilnega gibanja. Glede ujetih oboroženih partizanov v okrožnici 3 C določa, da jih je treba takoj postreliti na kraju ujetja, razen ranjenih in mlajših od 18 let (oboje je treba izročiti "izrednim"

sodiščem) ter žensk (njih je treba izročiti rednim sodiščem), Ker se je zavedal, da je to grobo kršenje mednarodnega prava, Roatta te priloge z dne 7. aprila 1942 ni vključil niti v tiskani del Okrožnice 3 C z dne 1. marca 1942 niti v njeno novo dopolnjeno in tudi tiskano izdajo z dne 1. decembra 1942.

V svoji Okrožnici 3 C z dne 1. marca 1942 je general Roatta predvidel tudi t.i. "po-ložaj krajev v nerednih razmerah" /"le località in situazione anormale"/, ki jih lahko razglasijo poveljstva velikih enot in v katerih ona med svojimi operacijami lahko posebej obravnavajo prebivalstvo. Tako lahko npr. smatrajo za upornike sposobne moške, ki jih primejo zelo blizu uporniških skupin in jih osumijo, da so se udeležili boja, enako tudi tiste, ki jih niso prijeli blizu upornikov, pač pa na kraju boja in jih po kakšnem vojaškem predmetu, orožju, strelivu itd. osumijo sodelovanja z uporniki, enako moške in ženske iz drugih krajev, ki jih najdejo na območju bojevanja itd. Kot pričajo viri, so že konec aprila 1942 razglasili za cone v nerednih razmerah cele občine v južnem delu pokrajine in tudi drugod. Med veliko italijansko ofenzivo na Dolenjskem in Notranjskem poleti in jeseni 1942 pa so z Robottijevim in Graziolijevim razglasom z dne 15. julija itak vso pokrajino imeli za območje v nerednih razmerah in sta ukrepe, predvidene z Okrožnico 3 C in njenimi dodatki, še razširila na ukinitve potniških vlakov, prepoved uporabe tranzitnih vlakov za Slovence, ukinitve avtobusne in poštne ter telegrafске službe, prepoved potovanja iz kraja v kraj, prepoved približevanja železnici na manj kot kilometer razdalje itd. V tem razglasu sta Robotti in Grazioli za usmrnitev – "passare per le armi" – predvidela tale dejanja: 1. sovražna dejanja proti italijanskim oblastem in četam, 2. posedovanje orožja, streliva in razstreliva, 3. favoriziranje upornikov, 4. posedovanje ponarejenih potnih listov, osebnih izkaznic in prepustnic, bivanje sposobnih moških brez upravičenega vzroka na območju bojevanja. Posebej sta tudi določila vzroke za rušenje in požiganje poslopij in naselij. Sta pa tudi "poklonila" življenje tistim upornikom, ki se predajo pred bojem in izročijo orožje.

Že Okrožnica 3 C in njeni prilogi A in B z dne 7. aprila 1942 in nato še dopolnjeni dne 19. aprila 1942 so spodbudile vojaška poveljstva k izvensodnemu pobijanju ne samo ujetih partizanov, temveč tudi civilnega prebivalstva, in to ne samo posameznikov, temveč tudi manjših skupin. Prvo večjo skupino 14 civilov je italijanska vojska – divizija sardinskih grenadirjev – usmrtila 12. maja 1942 v Srednji vasi pri Polhovem Gradcu, in to iz maščevanja za zelo uspeli napad partizanske krajevne Narodne zaščite pri Hruševu blizu Dobrove 7. maja, v katerem je imela omenjena divizija, predvsem njen 2. polk, 33 mrtvih, med njimi poveljnika polka, polkovnika Tommasa Latinija, in 82 huje in laže ranjenih. Usmrnitev je pretresljivo opisal v svojem dnevniku polkovni duhovnik don Pietro Brignoli, ki je prvič prisostvoval takšni moriji v Sloveniji.

Med veliko italijansko ofenzivo na Dolenjskem in Notranjskem, ki bi naj po programu tekla od 5. julija do 12. septembra 1942 v osmih zaporednih fazah od zahoda proti vzhodu pokrajine, a se je raztegnila od 16. julija do 4. novembra 1942 na 12 faz, ki so zajele tudi del hrvaškega Pokolpja in Like, je prebivalstvo Ljubljanske pokrajine doživelo pravo množično morijo. Neuspešnost ofenzive je v zaupnih dokumentih izpričeval sam okupator, njena grozovitost pa se nam izkazuje šele po niti ne povsem zbranih podatkih o postreljenih civilnih prebivalcih.

Glavni spodbujevalec te množične moritve je bil vsekakor poveljnik 11. armadnega zbora, general Mario Robotti. On je proti koncu priprav na ofenzivo na sestanku s podrejenimi poveljniki divizij in bojnih skupin izjavil: "Za vsako ceno je treba obnoviti italijansko prevlado in ugled, pa čeprav bi morali izginiti vsi Slovenci in bi morala biti uničena vsa Slovenija." Robotti je tudi med samo ofenzivo zahteval pobijanje ujetnikov in civilnega prebivalstva, o čemer pričajo tudi njegovi obrobni zapiski na mnogih dnevnihi poročilih podrejenih mu poveljstev. Najzgovornejši in obenem najgrozovitejši

obrobni zapisek je vsekakor tisti z dne 4. avgusta 1942, ko je na poročilo poveljstva divizije alpskih lovcev, da je v coni Ledenik prijela deset in v Rakitnici 63 vaščanov, osumljenih podpiranja upornikov, zapisal: "Gallo, dobro razčistiti vedenje osumlencev, ker se mi zdi, da je že malo preveč, če med 73 osumljenci ne bi našli niti enega primera. Kaj pravijo določbe 4 C in tiste nadaljnje? Sklep: Ubija se premalo!" /Podčrtal T. F./.

Tisti čas je Robotti tudi sam na obisku v Loškem Potoku velel ustreliti štiri domačine, kar je navedel v dnevnem operativnem biltenu 11. armadnega zbora 6. avgusta 1942: ""Danes sem obiskal enote, ki operirajo, in sem prevozil pot Ljubljana – Vrhnika – Logatec – Laze – Rakek – Cerknica – Grahovo – Nova vas – Loški Potok (Hrib) – Draga – Čabar – Prezid – Stari trg – Žerovnica – Cerknica – Logatec – Ljubljana. V Loškem Potoku (UQ-CF) sem dal takoj ustreliti 4 osebe, ki so se posebej udejstvovale v oboroženih bandah."

Mario Robotti

Spodbude za ostrejši odnos do ujetnikov so prihajale tudi iz poveljstva 2. armade. Tako je npr. načelnik njegovega štaba, general Ettore De Blasio 27. junija kritiziral primere, da ujete upornike, ki jih primejo oborožene, prijavljajo vojaškemu vojnemu sodišču, namesto da bi jih takoj postrelili na kraju ujetja. Med ofenzivo so morali Robottija raztogotiti tudi nekateri partizanski udarci, v katerih so imele njegove enote velike izgube, npr. 16. julija pri Marinči vasi (v virih tudi: pri Krški vasi), 22. septembra pri Tanči Gori v Beli krajini, 6. oktobra pri Lešnici južno od Broda na Kolpi in 17. oktobra na Perjasici v Liki. Tako je npr. dan po udarcu pri Marinči vasi, kjer je padlo 19 črnosrajčnikov, ves togoten ukazal neusmiljeno postreliti sposobne moške, ki bodo presenečeni v zaledju v sumljivem položaju ob cestah in za hrbtom kolon. Kaže, da je bilo množično pobijanje prebivalstva in požiganje celih vasi v interesu nekaterih italijanskih krogov zlasti v Gorskem Kotarju in na območju ob Čabranki in Kolpi. Morda smemo domnevati, da so italijanske fašistične oblasti nameravale izprazniti to območje, da bi se v povečani Reški pokrajini na ta način v odstotkih povečal delež Italijanov. Najbrž so tudi koncentracijsko taborišče na Rabu ustanovili predvsem za to prebivalstvo. Kakšne so bile zamisli nekaterih italijanskih funkcionarjev v Juljski krajini, priča podatek iz Dnevnika zunanjega ministra Galeazza Ciana po pogovoru z zveznim tajnikom fašistične stranke za tržaško pokrajino Aldom Vidussonijem, ki da "hoče pobiti vse Slovence." Ko mu je Ciano dejal, da jih je milijon, ga je zavrnil, rekoč,

da je treba delati kot askari in iztrebiti vse. /"Bisogna fare come gli ascari e sterminarli tutti."/

Pri množičnem ubijanju ujetnikov in prebivalstva so bile udeležene vse divizije in večina njihovih polkov, vse bojne skupine in mnoge stalne posadke Robottijevega armadnega zbora, o čemer pričajo njihova dnevna brzozjavna poročila, ki so jih nato v poveljstvu armadnega zbora (stotnik Carlo Mortarotti) ponoči povzeli v skupni dnevni operativni bilten armadnega zbora in ga poslali poveljstvu armade na Sušak in so se nam ohranili v enem ali celo dveh izvodih. Podatki o usmrтитvah posameznikov in skupin so tudi v drugih poročilih Robottiju podrejenih enot.

Kaže, da je bilo največje število oseb, ustreljenih isti dan v nekem kraju, štirideset, in to domačinov iz Babnega Polja 30. julija 1942 v Vražjem Vrteu. Ta zločin je zagrešila t.i. kolona B (poveljnik podpolkovnik Adelmo Pederzani) iz 5. bojne skupine graničarjev (poveljnik general Umberto Fabbri), ki so jo tudi zaposlili v ofenzivi in je z ognjem in mečem "čistila" Gorski Kotar in tudi slovenske vasi severno od Čabranke in Kolpe. Najprej je od 21. do 25. julija iz Papežev, Belice in Bezgarjev pobila 19 oseb, nato 30. in 31. julija iz Babnega Polja 47 oseb in končno v Papežih še tri ujete partizane, od katerih je baje kurirja Zdenka Pojeta "križala" oz. z žebli priabila na zid osnovne šole. Ta "zločin v Papežih", ki je odmeval tudi v literaturi, je zagrešil 54. bataljon črnih srajc, ki so ga v omenjeno kolono vključili iz divizije "Lombardia" in je bil v Papežih od 31. julija do 7. avgusta 1942. O zločinu v Babnem Polju pa je general Fabbri 31. julija poročal na Sušak takole: "Moje čete so včeraj v Babnem Polju (KK-NO) prijele 92 sposobnih moških. Ustreljenih štirideset, ker so priznali, da so partizani, ki so od svojih vodij dobili ukaz, da se med našimi operacijami razkropijo po gozdovih. Drugih sedem ustreljenih, ker so jih prijeli tavajoče po gozdovih." Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo pa si je o tem zločinu napravila takšno podobo:

"Ko so dne 29. VII. 1942 ob desetih dopoldne prišli Lahi v vas, so ukazali tistim vaščanom, ki so bili doma, naj takoj sporoče ljudem, ki so delali na polju, naj pridejo domov, ker jih bodo sicer smatrali za partizane in polovili ter postrelili. Zvečer je velel njihov major zbrati vse moške skupaj, češ da jim bo nekaj govoril, in ker ti niso nič hudega slutili – potem ko so bili prišli domov, so bili Lahi namreč zelo prijazni z njimi, dajali so jim celo cigarete – se jih je zbralo 98. Peljali so jih v šolo, kjer jih je major v kratkem govoru pohvalil za njihovo poslušnost, medtem pa so že vojaki obkolili šolo in s strojnicami zastražili izhode. Drugi dan so Lahi ujetnike gnali iz šole in jih postavili v vrsto pred hišo Natalije Troha, h. št. 91, kjer se je nahajala komanda. Nato se je začelo zasliševanje. Prvih sedem so poklicali na zasliševanje karabinjerji iz Prezida (O teh glej II.) Vse druge pa je posamično zasliševala komisija s tistim majorjem na čelu, ki jim je prejšnji dan govoril. Pri tem zasliševanju so posameznika vprašali po njegovih osebnih podatkih in če je partizan, nakar so ga poslali ven. V njegovi odsotnosti se je potem izrekla sodba, in sicer na podlagi pripomb, ki jih je dal komisiji izdajalec /.../ iz Babnega Polja, ki je bil ves čas zasliševanja navzoč pri komisiji. Na osnovi njegovih izjav so bili ujetniki razdeljeni v dve vrsti: za internacijo in za na morišče.

Tiste, kii so bili obsojeni na morišče, so navezali na dolgo vrv, potem so jih vlekli na tovorni avto. Medtem so jih zasmehovali in sramotili. /.../ Kmalu nato so Lahi obsojence peljali na hrib Vražji vrtec, kjer so jih pokosili z mitraljezom in jih zagreblili v skupno jamo. Preden so jih postrelili, so jih nečloveško pretepalii."

Naj še dodamo, da je general Umberto Fabbri v svojem poročilu o sodelovanju v prvem delu ofenzive navedel, da je njegova enota od 12. julija do 22. avgusta ustrelila 245 oseb. Pri tem ni upoštevanih 172 oseb, baje ubitih v bojih.

Podobno podobo o poslednjih urah žrtev bi lahko dobili iz mnogih krajev. V italijanskem vojaškem arhivu v Rimu pa se je ohranil celo album s fotografskimi posnetki celega postopka enote iz divizije sardinskih grenadirjev pri izbiri žrtev v Novi vasi pri Blokah konec julija 1942 s posnetki ustrelitve šestih.

Med manjše enote, ki so se posebej izkazale s krvočnoostjo, sodi gotovo premični 1. bataljon 22. odseka 11. skupine graničarjev iz Logatca, ki je pod poveljstvom majorja Giovannija Manca "čistil" Notranjsko. Nadrejen mu je bil polkovnik Alberto Seraglia. Če bi imeli natančnejše podatke, koliko oseb so postrelili posamezni bataljoni, bi Mancov bataljon imel vsekakor primat. Za 2. grenadirski polk, med redkimi polki, za katere se je ohranila večina arhivskega gradiva, sem ugotovil, da je od maja do septembra 1942 usmrtil okoli 90 oseb, večinoma civilistov.

Med največja grobišča med ofenzivo postreljenih ujetih partizanov in predvsem civilov sodi tisto na pokopališču v Starem Logu na Kočevskem. Tam je divizija sardinskih grenadirjev v drugi polovici avgusta v nekaj dneh postrelila več skupin ljudi, skupaj več kot 75, vendar imen polovice žrtev do danes še ni bilo mogoče ugotoviti. Nekoliko manjše je bilo grobišče pri Zapotoku, kjer je italijanska vojska postrelila nekaj skupin ljudi iz podkrimskih vasi, skupaj več kot 65. Ponekod so italijanske oblasti dovolile takojšen pokop žrtev na bližnjih pokopališčih, ponekod so žrtve prekopali nanja pozneje.

Čeprav so italijanske enote med veliko ofenzivo streljale ujetnike in civile po vsej pokrajini, pa bi natančnejši pregled usmrtitev po območjih najbrž pokazal, da sta bili najbolj prizadeti Notranjska in zahodni ter severni del Dolenjske. Zelo je bilo prizadeto tudi območje ob hrvaški meji severno od Čabranke in Kolpe, kar smo deloma že prikazali. Kaže, da je imela 5. bojna skupina graničarjev v Gorskem Kotarju nalogo, da pobije in izžene čimveč Hrvatov in iz čabarskega okraja, ki je bil z delom slovenskega območja v Reški pokrajini, tudi čimveč Slovencev, saj je samo s slovenskega območja ustrelila več kot 84 oseb (skupaj s tistimi iz Babnega Polja in Podgore). Koncentracijsko taborišče na otoku Rab, kamor so okupatorjeve oblasti pošiljale Hrvate in Slovence s tega območja, nekateri uvrščajo med uničevalna taborišča. Je imelo požiganje vasi in ubijanje Slovencev v okolici Ilirske Bistrice, ki je tudi sodilo v Reško pokrajino, spomladi 1942 enak namen? Kakšna je bila pri tem vloga reškega prefekta Temistocle Testa?

Podatke o "uspehih" v ofenzivi, ki jih je zbralo iz dnevnih operativnih poročil divizij in bojnih skupin, je poveljstvo 11. armadnega zbora navedlo navadno na koncu vsake faze in tudi na koncu ofenzive. Navedla so jih tudi poveljstva divizij in bojnih skupin v svojih poročilih, ki so jih napisala po ofenzivi (iz divizije alpskih lovcev se najbrž ni ohranilo). Medtem ko je poveljstvo 11. armadnega zbora v začetku ofenzive po vsaki njeni fazi še dosledno navajalo podatke ločeno za "ubite v boju" (uccisi in combattimento), za "ustreljene" ujetnike in prebivalce (passati per le armi), "ujetnike" (catturati) in "prijavljence" (costituiti), kasneje pri navajanju podatkov ni bilo več tako dosledno in dosledna niti niso bila poveljstva divizij in bojnih skupin. Nobeno poveljstvo pri navajanju podatkov o ustreljenih ni ločevalo med ujetimi partizani in prebivalstvom. Bralec bo iz pregleda ustreljenih videl, da so večino ustreljenih tvorili civilni prebivalci, ki so jih polovili po vaseh, česar so se zavedali nekateri upravni funkcionarji, npr. okrajni glavar iz Logatca, nikdar pa okupatorjeve civilne oblasti niso sestavile seznamov postreljenih prebivalcev svojega območja. Poveljstvo 11. armadnega zbora je po prvih dveh fazah ofenzive (16.–28. 7.) poročalo o 239 ustreljenih (passati per le armi), po prvih treh fazah (16. 7.–6. 8.) je navajalo 486, njegov propagandni oddelek pa 478 ustreljenih (passati per le armi), za nadaljnje tri faze (3 bis, 4 in 5) je navajalo 216 ustreljenih (passati per le armi) in za prvih šest faz do 15. septembra 791 ustreljenih

(fucilati). Ker je za vso ofenzivo navedlo 847 "ujetih in ustreljenih" (catturati e passati per le armi), bi torej za nadaljnjih šest faz bilo število ustreljenih le 56, kar je malo verjetno. Podatke za prve tri faze ofenzive kaže tale pregled po podatkih poveljstev armadnega zbora, divizij in bojnih skupin:

Enota	Ubiti v boju	Ustreljeni	Ujeti in prijavljeni
Poveljstvo 11. armadnega zbora	333	486	365
Divizija sardinskih grenadirjev	214	211	117
Divizija alpskih lovcev	?	146	?
Divizija "Isonzo"	56	38	–
Divizija "Macerata"	18	30	70
11. bojna skupina graničarjev	11	201	2
Manevrska bojna skupina	64	58	140
5. bojna skupina graničarjev	?	84	?
Bojna skupina črnih srajc	?	34	?

Če seštejemo podatke o ustreljenih, ki so jih navedla poveljstva divizij in bojnih skupin (802), vidimo, da je vsota precej večja od števila, ki ga je navedlo poveljstvo armadnega zbora.

Kakšna poročila pa so poveljstva navedla v svojih sklepnih poročilih, vidimo iz tega pregleda:

Enota	Ubiti v boju	Ustreljeni	Ujeti in prijavljeni
Divizija sardinskih grenadirjev	277	213	138
Divizija alpskih lovcev	?	342	?
Divizija "Isonzo"	109	53	164
Divizija "Macerata"	42	47	78
11. bojna skupina graničarjev	11	201	2
Bojna skupina črnih srajc	?	51	?
Manevrska bojna skupina	64	58	140
5. bojna skupina graničarjev	175	245	?
Poveljstvo 11. armadnega zbora	1807	847	1625

Če seštejemo podatke o ustreljenih iz poročil divizij in bojnih skupin in če pri 5. bojni skupini upoštevamo le podatke o ustreljenih Slovencih, dobimo precej večje število (1049) kot ga je navedlo poveljstvo armadnega zbora. Vidimo tudi, da se pri nekaterih enotah podatki iz prvih treh faz ne razlikujejo mnogo od podatkov za celo ofenzivo. Nekatero enoto so namreč sodelovale predvsem v prvih fazah ofenzive, kasneje pa ne; za divizijo sardinskih grenadirjev vemo, da je sodelovala v prvih petih fazah ofenzive, nakar je odšla v Liko, je pa za četrto in peto fazo navedla skrajno majhno število ustreljenih, čeprav iz drugih podatkov zvedemo, da jih je postrelila več.

Pri veliki italijanski ofenzivi smo se pomudili dalj časa, saj je v njej italijanska vojska po do sedaj zbranih podatkih postrelila več kot dve tretjini vseh v vsem obdobju ustreljenih oseb, pri čemer ne upoštevamo obsojencev pred vojaškim vojnim sodiščem v Ljubljani in talcev.

Kakšni so podatki o ustreljenih v vsem obdobju italijanske okupacije Ljubljanske pokrajine, ki mi jih je uspelo zbrati predvsem iz italijanskih virov in deloma tudi iz drugih virov?

V vsem obdobju italijanske okupacije Ljubljanske pokrajine so italijanske oborožene sile ustrelile najmanj 416 posameznih oseb in 238 skupin (dve ali več žrtev) s 1.153

osebami, skupno torej 1569 oseb, pri katerih niso upoštevani obsojenci vojaškega vojnega sodišča v Ljubljani in talci. Glede na posamezna leta je število ustreljenih takšno: 21 v letu 1941, 1.432 v letu 1942 in 116 v letu 1943. V veliki italijanski ofenzivi so ustrelili 1.132 oseb ali okoli 71% vseh ustreljenih. Bralec bo že po podatkih o krajih bivanja in krajih ustrelitve lahko videl, da je bila velika večina ustreljenih domačinov, pobranih iz njihovih domov in ustreljenih v kraju bivanja ali njegovi bližini. Da je šlo za nedolžno prebivalstvo, so ugotavljali celo nekateri krajevni fašistični funkcionarji.

Italijanski okupator je po svoji veliki ofenzivi, ki je dosegla le delen uspeh, kar je že kmalu ugotavljal tudi sam okupator, postrelil precej manj civilnega prebivalstva, je pa še vedno veljalo njegovo pravilo o streljanju ujetih partizanov. Vendar je tudi v tem pogledu razlika med prvimi in nadaljnjimi fazami ofenzive. V arhivu vojaškega vojnega sodišča v Ljubljani je kar precej prijav o ujetih partizanih, ki jih enote niso ustrelile, temveč poslale pred vojaško vojno sodišče in za katere je nato preiskovalni sodnik potrdil, da so se prijavi sami in predlagal ustavitev kazenskega pregona, kar je nato s posebno odločbo potrdil poveljnik 2. armade na Sušaku. Še bolj kot za čas ofenzive je to veljalo za nadaljnji čas do italijanske kapitulacije. V tej knjigi objavljeno gradivo tudi kaže, da so italijanska poveljstva hotela imeti neko število partizanskih ujetnikov za zamenjavo z ujetimi italijanskimi vojaki in častniki. Drugod so najbrž takšne zamenjave ujetnikov bile, v Sloveniji ne vemo za njih, čeprav je bilo za to poleti 1943 tudi nekaj pogovorov med partizanskimi in italijanskimi odposlanci. Partizanska vojska namreč ni streljala ujetih italijanskih vojakov, razen črnosrajčnikov in civilnih funkcionarjev.

MOŽNE POTI DO SKUPNEGA ŠTEVILA SMRTNIH ŽRTEV DRUGE SVETOVNE VOJNE NA SLOVENSKEM*

Nedvomno je res, da je druga svetovna vojna zahtevala nekaj deset milijonov smrtnih žrtev; razna literatura jih navaja okoli 80 milijonov. Če so prišli do tega števila s seštevanjem števil smrtnih žrtev posameznih v vojno vpletenih držav, ki so jih te razglašale po drugi svetovni vojni, se lahko zgodi, da bodo kdaj ugotovili nekoliko manjše, vendar bolj zanesljivo število smrtnih žrtev v drugi svetovni vojni. Najbrž so posamezne države razglašale nekoliko večje število smrtnih žrtev, kot pa so jih res imele, saj se je po koncu vojne po številu smrtnih žrtev tudi ocenjeval njihov prispevek k zmagi oziroma k prestanemu trpljenju in s tem tudi k večjemu zahtevku po reparacijah, odškodnini itd. Kajti že v primeru Jugoslavije se je izkazalo, da število o 1,700.000 smrtnih žrtev, s katerim je po vojni manipulirala politika, nikakor ne drži. Precej pozneje so vendarle dali vedeti, da naj bi bil v tem številu navzoč tudi demografski primanjkljaj, tj. primanjkljaj rojstev, ki ga je povzročila vojna. Seveda pa nerojenih otrok ni mogoče uvrščati med smrtne žrtve. Če smo zgodovinarji kje morali govoriti o smrtnih žrtvah jugoslovanskih narodov in narodnosti v drugi svetovni vojni, smo na to dejstvo tudi opozarjali.¹

Mislím, da v tem pogledu pomeni prelom delo zagrebškega viktimologa Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu **dr. Vladimirja Žerjaviča**, ki je na podlagi demografskih izračunavanj prišel do števila 1,027.000 smrtnih žrtev, medtem ko je po skoraj enakih izračunavanjih **dr. Bogoljub Kočovič** prišel do števila 1,014.000.²

V Sloveniji se je do skupnega števila tistih smrtnih žrtev, ki so jih povzročili okupatorji in slovenske oborožene formacije v njihovi službi, skušala takoj po vojni dokopati Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo.³ Na potrebo po upoštevanju podatkov te komisije je na okrogli mizi revije Borec o žrtvah druge svetovne vojne na Slovenskem leta 1989 upravičeno opozoril mag. Damijan Guštin, kar bom še omenil na drugem mestu. Omenjena komisija je sistematično zbirala podatke po najmanjših enotah, tj. krajevnih narodnoosvobodilnih odborih (NOO) in krajevnih odborih Osvobodilne fronte ter nato še po šolskih okoliših. Vendar to zbiranje podatkov ni imelo prvenstveno namena dokopati se do čimbolj natančnega števila žrtev, temveč zbrati kolikor toliko zanesljive podatke za mirovno konferenco. V tiskanih, vendar nedatiranih navodilih vsem krajevnim, okrajnim in okrožnim NOO in odborom OF je komisija julija 1945 naročila, kako morajo zbrati podatke o žrtvah in jih vnesti v tiskane obrazce, ki jim jih je poslala. "Vsak krajevni odbor vnese v vsako tiskovino število vseh

* Prispevki za novejšo zgodovino, 1996, št. 1, str. 137–140.

1 Tone Ferenc: Der Befreiungskampf in Jugoslawien. Europäischer Widerstand im Vergleich; Die Internationalen Konferenzen Amsterdam, Berlin 1985, str. 309.

2 Vladimir Žerjavič: Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu, Zagreb 1989, str. 80 (dalje Žerjavič).

3 Gradivo komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo (KUZOP) je zelo razbito. Glavnina je v dislocirani enoti II Arhiva Republike Slovenije (bivši arhiv Inštituta za novejšo zgodovino) v Ljubljani, Kongresni trg 1 (dalje: ARS II), in to v fasciklih 865–946. Precejšen del gradiva je tudi v Arhivu Republike Slovenije v Ljubljani, Zvezdarska fascikli 1–59. Izvirniki odločb o zločincih z mnogimi priloženimi izvirniki nemških in italijanskih dokumentov ali pa njihovih prepisov so v Arhivu Jugoslavije v Beogradu. Najmanjši del gradiva pa je v arhivu Vojaškega zgodovinskega inštituta JLA v Beogradu, Birčaninova 5. Gradivo mariborske podružnice komisije je v arhivu Muzeja narodne osvoboditve v Mariboru, Heroja Tomšiča 5.

Kaže, da se dopisovanje komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo ni ohranilo v celoti, niti ne tako, kot se je iz vojnega časa.

žrtev za ves kraj svojega delokroga. **Izpustiti ne sme nobene hiše in nobenega človeka iz svojega kraja.**" Izpolnjene obrazce pošlje okrajnemu NOO, ki seštete vnese v obrazec in tega pošlje okrožnemu NOO, ki stori enako in do 5. avgusta 1945 pošlje izpolnjen obrazec komisiji. Ta pa bo nato zbrala statistične podatke za vso Slovenijo.⁴

Kaže, da se je nekomu zelo mudilo zbrati podatke o žrtvah, saj je npr. okrožni odbor OF Celje šele 29. julija 1945 razposlal obrazce okrajnim odborom OF in povedal: "Ni potrebno nikakih imen, tudi niso potrebni nikaki dokazi za pravilnost. Rabimo zgolj številke, te pa naj bodo točne v tem smislu, da ne smejo biti izpuščene nobene žrtve, ker bomo s tem nastopili pred zunanjim svetom in ne bi bilo prav, niti pravično, da bi ne dobili zadostnega zadoščenja za naše žrtve. Ker so potrebne zgolj številke, ki jih odbori s primerjavo z letom 1941. pač lahko postavijo, ta zadeva ne bo vzela dosti časa. Osebe, o katerih se ne ve, kaj je z njimi, se smatrajo kot žrtve, katere je treba navesti bodisi, da so prisilno izseljene itd."⁵ Ker je npr. okrajni odbor OF Vransko to pismo in obrazce prejel šele 1. avgusta in podatke že 3. oziroma 4. avgusta 1945 poslal okrožnemu odboru OF Celje, lahko upravičemo sodimo, da so zbrane številke o žrtvah zelo nezanesljive.⁶

Tiskani obrazec je imel štiri strani s temi štirimi vrstami vprašanj: I. umor (z bombardiranjem civilnega prebivalstva, s streljanjem, z obešanjem, s klanjem, z zlostavljanjem, s kasnejšo smrtjo kot posledico zlostavljanja – mučenja, smrt v taboriščih), II. telesna poškodba (trajne telesne okvare, prehodne telesne okvare, mučenje – zlostavljanje, pretepanje, posilstvo), III. omejitev osebne svobode (zapor, interniranje, odgon na prisilno delo, prisilna izselitev, prisilna mobilizacija), IV. poškodba imovine (požig hiš in drugih zgradb, porušenje hiš in drugih zgradb, rop živine, rop živil, rop fabrik in delavnic, rop orodja, rop obleke in obutve, konfiskacije in rekvizicije, ostale poškodbe imovine). Podatke je bilo treba ločiti glede na okupatorje (nemški, italijanski, madžarski) in druge povzročitelje (Albanci, Bolgari, ustaši, hrvatski domobranci, ljotičevci, slovenski domobranci, belogardisti, nedičevci, četniki, vlasovci) ter glede na spol in starost (moški, ženske, starci, otroci). Že zelo zgoden čas za popis omenjene strani žrtev, tj. do 5. avgusta 1945, ko so se mnogi šele vračali na svoje domove (izgnanci, interniranci, ujetniki itd.), ni mogel zagotavljati uspešnega izida zbiranja podatkov.

Navajam nekaj odlomkov iz poročil, ki dokazujejo pomanjkljivosti pri zbiranju zanesljivih podatkov o žrtvah. Okrajna referentka za ugotavljanje zločinov iz Kranja je poročala: "Organizirala sem izvršitev statističnega popisa vojnih žrtev za mirovno konferenco. **Na teren so odšli trgovski pomočniki**, katerim sem dala potrebna navodila, dočim so kranjske tovarne odklonile pomoč pri tem delu, ker jim okrajni odbor takrat, ko ga one potrebujejo, ne gre na roko. (Podčrtal T. F.) Seveda teče popis najslabše v kranjskih kvartih, tako da n. pr: 6. kvart včeraj še ni prejel potrebnih tiskovin, katere sem nato nabiralcu nemudoma izročila. Tudi to delo, upam, da bom v določenem roku izvršila, vsaj kar se tiče podeželja."⁷ Okrajni referent za ugotavljanje zločinov s Ptuja je poročal: "Prav posebno težavno delo pa je bilo z zbiranjem podatkov o vojnih zločinih samih, glede katerih se je sestavila prvič v mesecu avgustu l.(etošnjega) l.(eta) podrobna statistika žrtev in katero delo sedaj zopet ponovno in natančneje vršimo po navodilih naše podružnice v Mariboru. Prav posebej pa je treba pri tem poudariti veliko malomarnost in nedisciplino pri izvrševanju naših naročil skoraj pri nadpolovični večini KNOO-jev ptujskega okraja, predvsem onih iz Haloz."⁸ Tajnik mariborske podružnice za ugotav-

4 ARS II, KUZOP, fasc. 870/III, tiskana okrožnica komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo julija 1945.

5 ARS II, KUZOP, fasc. 869/V, okrožnica OOOOF Celje 29. 7. 1945.

6 ARS II, KUZOP, fasc. 869/V, pismo okrajnega odbora OF Vransko 3. 8. oz. 4. 8. 1945.

7 ARS II, KUZOP, fasc. 904/I, poročilo okrajne referentke za ugotavljanje zločinov Kranj 2. 8. 1945.

8 ARS II, KUZOP, fasc. 917/VI, poročilo okrajnega referenta za ugotavljanje zločinov Ptuj 11. 1. 1946.

ljanje zločinov dr. Mirko Brolih, ki je – mimogrede povedano – napisal precej elaboratov o zločincih in zločinih nemškega okupatorja na Spodnjem Štajerskem, je 27. oktobra 1945 poslal okrožnico št. 799–45 vsem okrajnim NOO mariborskega okrožja in mestnemu NOO Maribor. V njej je povedal tole: "Že z okrožnico št. 392 od 30. 7. 1945 sem po naročilu komisije za ugotavljanje zločinov v Ljubljani naročil vsem okrajnim odborom, da potom referentov za ugotavljanje zločinov sestavijo statistike o vseh vojnih žrtvah. **Podatki, ki so jih z ozirom na to okrožnico zbrali in predložili posamezni okrajni odbori, pa daleč ne odговarjajo dejanskemu stanju.** To je pripisati deloma dejstvu, da se do tedaj še niso vrnili vsi naši državljani, ki so bili vsled vojnih dogodkov raztreseni skoraj po celi Evropi, in da vsled tega tudi ni bilo mogoče ugotoviti usode vsakega posameznika. Drugič je bil tudi ta rok za predložitev teh statističnih pol, ki ga je določilo Ministrstvo za zunanje zadeve v Beogradu, prekratek in z osebjem, ki je bilo tedaj na razpolago, ni bilo mogoče v tako kratkem času sestaviti točne statistike. Ni potrebno, da bi ponovno povdarili, kako velike važnosti je za našo državo, zlasti za naše delegate na mirovnih konferencah, če bodo mogli svoje zahteve podkrepiti s točnimi podatki o ogromnih žrtvah, ki jih je ravno naša država doprinesla tako v boju za lastno osvoboditev, kakor tudi v boju za uničenje fašističnih režimov v Evropi. **Neobhodno je zato potrebno, da se podatki o teh žrtvah sistematično in popolnoma izčrpno zberejo.** Naprošam Vas zato, da pristopite takoj k zbiranju podatkov, in sicer po statističnih polah, ki so Vam bile poslane z uvodoma citirano okrožnico, s spremembami odnosno dopolnitvami, navedenimi v tej okrožnici." Nato je dr. Brolih pojasnil nekatera vprašanja, npr. da naj glede mrtvih zaradi bombardiranja upoštevajo samo žrtve okupatorjevih bombardiranj in ne tudi zavezniških, naj pri prisilni mobilizaciji upoštevajo tudi mobilizirane v vermanšaft in t.i. Volkssturm, vendar naj ločeno navedejo: a) mobilizirane v nemško vojsko, b) vermanšaft, c) Volkssturm in č) policijo ali orožništvo itd. Ko jim bodo krajevni NOO predložili statistične pole, naj preverijo, če podatki ustrezajo dejanskemu stanju. "Očividno napačne številke je takoj vrniti v popravilo," je svetoval. In prav na koncu je z zadovoljstvom napisal: "Končno vam sporočam, da smo dognali, da so prijave, ki jih predlaga naša podružnica, v celi državi kvalitativno najboljše, ker je to v nemali meri zaslug dela tovarišev okrajnih referentov, se vam tem potom zahvaljujem za vaš trud in vas prosim, da se tudi v bodoče z enako vnemo lotite poverjene vam naloge."⁹

Nisem še našel vira, ki bi navajal skupne podatke smrtnih žrtev za celo Slovenijo ali pa vsaj za bivšo Dravsko banovino, zbranih poleti 1945.¹⁰

⁹ ARS II, KUZOP, fasc. 917/1, okrožnica podružnice KUZOP za severovzhodno Slovenijo 27. 10. 1945.

¹⁰ Kaže, da je podružnica za severovzhodno Slovenijo v Mariboru zbrala takšno število smrtnih žrtev: uboji in pokoli: sistematičen teror – 21.312, ubijanje talcev – 1690. To število in tudi druga števila o zločinih nemškega okupatorja je omenjena podružnica 9. 10. 1945 izročila podpredsedniku narodne vlade Slovenije dr. Marijanu Breclju (ARS, KUZOP, fasc. 14, m. 174. Število po Nemcih izvršenih zločinov). V Referatu o nemačkim ratnim zločinoma u Sloveniji in ga hrani arhiv Muzeja narodne osvoboditve Maribor, piše: "Nemci su za vreme okupacije u okupiranim delovima Slovenije, tj. u Štajerskoj, Gorenjskoj i Koruškoj počiniili sledeće ratne zločine:

1. Poubijali, obesili, mučili do smrti i žive spalili u Gorenjskoj	1.733
gradjanskih lica, poubijali zarobljenih ranjenika i ratnih zarobljenika,	
pošto su ih prethodno mučili	620
u Štajerskoj poubijali i poklali te iztožili sistematskom teroru gradjanskih lica.	21.312
Ukupno u Štajerskoj i Gorenjskoj žrtava	23.903
2. Poubijali su u Gorenjskoj	1.146
gradjanskih lica kao taoca, a u Štajerskoj	1.575
Ukupno	2.721"

Ohranjeni sta tudi zbirni statistični poli za tiste dele goriškega in tržaškega okrožja, ki so bili v conii B Julijske krajine. Za goriško okrožje izkazuje 705 smrtnih žrtev in za tržaško 934, skupaj torej 1639. Poseben pregled žrtev, ki jih je po 9. 9. 1943 v tistem delu Slovenskega primorja, ki je v letih 1945–1947

Zanesljivejše je bilo zbiranje podatkov zgodaj spomladi – aprila in maja – 1946, ko so se razmere na terenu kolikor toliko že ustalile. Zbiralo jih je učiteljstvo v svojih šolskih okoliših in k omenjeni vrsti izpolnjenih tiskanih obrazcev priložilo šolsko kroniko za leta 1941–1945. Za vse okraje bivše Dravske banovine, razen za mesto Ljubljana je to gradivo zbrano v dislocirani enoti II Arhiva Republike Slovenije (bivši arhiv Inštituta za novejšo zgodovino) na Kongresnem trgu 1 v Ljubljani. Podatke iz večine šolskih okolišev je sešela že komisija sama.¹¹ Komisija jih je navedla na nedatiranem dokumentu **Statistični podatki žrtev v času okupacije od leta 1941 do 1945 v Sloveniji**, žal brez vsakega pojasnila.¹² Podatki o smrtnih žrtvah za bivšo Dravsko banovino, brez mesta Ljubljana, so takšni: smrt zaradi bombardiranja – **1123**, umori – **14.425**, umrli v taboriščih – **6.808**, skupaj torej – **22.356**. Čeprav tega vprašanja ni bilo na omenjenem tiskanem obrazcu, je komisija navedla še število "padlih v borbi, pogrešanih in sežganih" – **28.091**, vendar ne vemo, kako je komisija prišla do tega podatka. Vsota teh števil je **50.447**.

Ko sem seštel podatke o smrtnih žrtvah po okrajih (za nekaj okrajev sem moral sam sešteti podatke iz šolskih okolišev), sem za bivšo Dravsko banovino, vendar brez mesta Ljubljana, dobil te podatke: ubiti pri bombardiranjih – **1244**, umorjeni – **15.170** in umrli v taboriščih – **7.672**, skupaj torej **24.094**. Pregled po okrajih kaže tole podobo:

Okrožje	Okraj	Bombardiranje civilnega preb.	Umori	Umrli v taboriščih
Ljubljana	Lj. – okolica	66	1065	421
	Grosuplje	33	487	174
	Kamnik	73	846	271
	Škofja Loka	22	705	87
	Kranj	15	601	142
	Jesenice	98	476	149
	Rakek	46	665	297
Novo mesto	Novo mesto	135	1115	298
	Črnomelj	66	339	276
	Kočevje	15	250	243
	Trebnje	32	1810	121
	Krško	37	723	1138
Maribor	Maribor – mesto	43	322	326
	Maribor – okolica	30	179	70
	Prevalje	64	607	371
	Slov. Bistrica	32	155	78
	Ptuj	27	310	164
	Ljutomer	62	418	312

sodil v cono **B Julijske krajine**, povzročil nemški okupator, navaja **4461** smrtnih žrtev, med njimi 2187 umrlih in ubitih v nemških taboriščih (ARS II, KUZOP, fasc. 901/1). Dokument z naslovom *Vojna škoda v Slovenskem primorju*, napisan najbrž že 10. 6. 1945, navaja: "1. Število mrtvih v bojih, zaporih, internacijah in na drugih posledicah vojne **10.803**. 2. Število pogrešanih v bojih, zaporih, internacijah in na drugih posledicah vojne **11.802**. Drugi dokument z naslovom *Vojna škoda v Sloveniji*, povzročena po nemškem okupatorju v času od 5. 4. 1941 do kapitulacije Nemčije, napisan najbrž tudi 10. 6. 1945, navaja **56.573** smrtnih žrtev in **13.739** pogrešanih. Dokument z naslovom *Vojna škoda v Sloveniji*, povzročena po italijanski vojski in civilnih uradnikih v času od 5. 4. 1941 – 8. 9. 1943, napisan najbrž tudi 10. 6. 1945, izkazuje **23.279** mrtvih in **11.311** pogrešanih. Tem podatkom ne zaupam, navajam jih zato, da bi videli, kako težko je zgodovinarju, ko od njega zahtevajo natančno število smrtnih žrtev med Slovenci v drugi svetovni vojni.

¹¹ Statistične pole o zločinih okupatorjev itd. s priloženimi šolskimi kronikami so v ARS II, KUZOP, fasc. 865–870. Urejene so po okrožjih, okrajih in šolskih okoliših.

¹² ARS II, KUZOP, fasc. 899/1, Statistični podatki žrtev v času okupacije od leta 1941 do 1945 v Sloveniji.

Okrožje	Okraj	Bombardiranje civilnega preb.	Umori	Umrli v taboriščih
Maribor	Ormož	20	244	27
"	Gornja Radgona	17	185	90
"	Dolnja Lendava	11	49	166
"	Murska Sobota	24	51	241
Celje	Celje – mesto	67	36	36
"	Celje – okolica	49	760	314
"	Šalek – Mislinja	28	461	236
"	Vransko	–	191	86
"	Šoštanj	12	354	142
"	Slov. Konjice	–	247	18
"	Trbovlje	30	638	319
"	Šmarje pri Jelšah	16	229	152
"	Brežice	31	305	510
"	Kozje	14	208	93
"	Sevnica	34	139	304
Skupaj		1244	15.110	7.672

Ti podatki se torej nekoliko razlikujejo od podatkov in seštevkov na že omenjenem dokumentu komisije. Sodim, da so oboji podatki o smrtnih žrtvah ene strani, poudarjam: samo ene strani, približno natančni.

Pri popisu žrtev po šolskih okoliših so v večini primerov vestno in natančno ugotavljali število žrtev in v mnogih primerih v priloženih šolskih kronikah navedli tudi imena smrtnih žrtev, povzročenih po okupatorjih, nekateri pa tudi število in imena padlih partizanov. Glede na posamezna okupacijska območja bi bilo število smrtnih žrtev približno takšno:

Gorenjska	3.479
Mežiška dolina	1.042
Spodnja Štajerska	10.212
Nemško zasedbeno območje	14.733
Ljubljanska pokrajina	9.819
Prekmurje	542

Že omenjeni dr. Žerjavič na enem mestu navaja, da naj bi Slovenci imeli skupno 42 tisoč "dejanskih izgub", in to 36 tisoč doma in 6 tisoč v tujini,¹³ na drugem mestu navaja 33 tisoč, in to 12 tisoč padlih borcev, 11 tisoč ubitih in umrlih (med njimi 8 tisoč na terenu in 3 tisoč v taboriščih) ter 10 tisoč padlih in ubitih "kolaboracionistov in kvisingov."¹⁴ Na tretjem mestu pa se dr. Žerjavič sklicuje na ustne podatke Zdravka Klanjščka in navaja: 16 tisoč padlih partizanov, 9 tisoč ubitih in umrlih v zaporih in taboriščih, 1600 ubitih ob bombardiranjih, 19.400 od okupatorja ustreljenih in obešenih, 5 tisoč umrlih na prisilnem delu in padlih ter umrlih v nemški vojski, 9 tisoč padlih in ubitih "belogardistov in domobrancev".¹⁵ Na četrtem mestu pa dr. Žerjavič navaja število 12 tisoč padlih borcev NOV, 9 tisoč žrtev vojne, 9 tisoč padlih in ubitih "belogardistov in domobrancev" in 2 tisoč prisilno mobiliziranih, skupno torej 33 tisoč, med

¹³ Žerjavič, n. d., str. 82.

¹⁴ Žerjavič, n. d., str. 116.

¹⁵ Žerjavič, n. d., str. 109.

njimi 32 tisoč Slovencev in tisoč Nemcev. K skupnemu številu 33 tisoč prišteva še 6 tisoč Slovencev in tisoč Judov, ubitih in umrlih v inozemstvu, in tako pride do števila **44 tisoč smrtnih žrtev vojne na Slovenskem**.¹⁶

To, kar sta dr. Žerjavič in dr. Kočovič računala nekaj desetletij po vojni, je nekdo, najbrž dr. Dolfe Vogelnik¹⁷ storil kmalu po vojni, vendar že po ukinitvi komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo; kot poslednjo letnico navaja 1952. Ob številu prebivalstva Dravske banovine ob poslednjem ljudskem štetju v Kraljevini Jugoslaviji 31. 3. 1931, ki je bilo 1,144.298, naj bi izračunano število prebivalstva s pribitkom naravnega prirastka leta 1941 znašalo 1,232.844. Ocenjeno število navzočega civilnega prebivalstva na območju bivše dravske banovine naj bi 1. 3. 1945 znašalo 1,182.860. Vojne izgube "glasom specifikacije" naj bi znašale 66.089 oseb. Za to "specifikacijo vojnih izgub" navaja:

Umrli vsled vojne – borci	20.036
– ostali	18.476
Pogrešani – borci	1.752
– internirani, priprti	1.122
– mobilizirani v okupatorjevih vojskah	7.998
– v službi okupatorja	2.932
– pobegli z okupatorjem	12.496
– ostali	1.286
Skupaj	66.089

Za umrle in pogrešane ima tudi razčlemba po starosti in spolu:

Starostna skupina	moški	ženske	Vseh
do 7 let	337	180	517
od 7 do 14 let	595	144	739
od 14 do 60 let	43.059	3.350	44.409
Vseh	45.121	4.220	49.341

Podatki, ki sem jih navedel, pričajo o razmeroma precejšnjih razlikah, zlasti pri ocenjevanju skupnih žrtev druge svetovne vojne na Slovenskem. Pripominjam, da je v poslednjih petindvajsetih letih Statistični zavod Slovenije vsaj dvakrat opravil poseben popis prebivalstva, tudi z vprašanjem izgub v drugi svetovni vojni. Vendar podatkov ni niti uradno niti kako drugače objavil; vsaj raziskovalci nismo nikoli zvedeli zanje. Zelo zamerim Zvezi združenj borcev in udeležencev NOV Slovenije, da čeprav organizacijsko zelo razvejena in od družbe dobro gmotno podprta, celih trideset let svojega obstoja ni zmogla zbrati podatkov o žrtvah "svoje" strani za celo slovensko ozemlje.

V razmerah, ko je bilo vprašanje vseh žrtev vojne ves čas če ne že tabu tema, pa vsaj neljuba, nezaželena zadeva, zlasti še v primeru, če bi kdo zbiral podatke o usmrčenih po vojni na Slovenskem, so razni dejavniki v Sloveniji zbirali predvsem osebne in druge podatke o padlih partizanih in žrtvah okupatorjevega nasilja in nasilja okupatorju podrejenih slovenskih oboroženih formacij (vaške straže, MVAC – Milizia volontaria anticomunista – Prostovoljna protikomunistična milica, četniki, t. i. črna roka itd.). Nekateri so te podatke zbirali po **vrstah žrtev** (talci, padli in ubiti partizani, umrli v taboriščih itd.), drugi pa po **območjih** (krajih, krajevnih skupinah, občinah in regijah), ne glede na omenjene vrste žrtev. Kolikor poznam, je mariborski Muzej narodne

¹⁶ Žerjavič, n. d., str. 110.

¹⁷ ARS II, KUZOP, Pripomočki za ocenitev gibanja prebivalstva v Sloveniji med letoma 1931 in 1952.

osvoboditve, morda tudi kranjski Gorenjski muzej, že precej časa zbiral podatke od občinskih odborov Zveze združenj borcev in udeležencev NOV za celo svoje delovno območje. Tudi nekateri pisci monografij o NOB na posameznih območjih so se potrudili, da so zbrali podatke o žrtvah v drugi svetovni vojni na obravnavanih območjih. Vendar, kot sem že omenil, so zbirali podatke o eni skupini žrtev in nikakor za vse, poudarjam: za vse žrtve vojne, ne glede na to, kdo jih je povzročil.

Vsaj v strokovnem pogledu pomeni velik prelom v obravnavanju smrtnih žrtev druge svetovne vojne na Slovenskem okrogla miza leta 1989 z naslovom *Žrtve druge svetovne vojne pri na*¹⁸ z uvodnimi besedami mag. (zdaj že dr.) **Zdenka Čepiča** "Vojne žrtve kot predmet zgodovinarjeve raziskave – uvodne besede" (str. 588–591), Jožeta Dežmana "Pravica do smrti" (str. 592–597), mag. **Damijana Guština** "Gradivo KUZOP kot podlaga za proučevanje problema žrtev med drugo svetovno vojno na Slovenskem" (str. 601–606), **Milice Strgar** "Nekaj pogledov na skoraj petinštirideset let slovenskega političnega begunstva" (str. 607–618), dr. **Janka Kostnapfla** "Vojne žrtve – utrinki v očeh zdravnika" (str. 633–635), mag. **Borisa Mlakarja** "Nekaj števil k problematiki druge svetovne vojne na Slovenskem" in z razpravami Vladimirja Kavčiča, Toneta Kebeta, dr. Ferda Gestrina, Zdravka Klanjščka, dr. Božidarja Jezernika in Iva Žajdele. Nekakšen uvod v to okroglo mizo je pomenila Dežmanova razprava "Žrtve druge svetovne vojne, očrt raziskave – občina Radovljica," objavljen v reviji *Borec*, 1989, št. 1, str. 42–75. Če se ne motim, je to prva razprava o vseh žrtvah vojne in ne samo žrtev na partizanski strani ali žrtev okupatorjevega nasilja. V nekaj tabelah je Dežman prikazal tudi socialni stan, kraje, datume in vzrok smrti partizanov in aktivistov ter drugih žrtev in problem odkrivanja spominskih plošč ter postavljanja spomenikov. To je bil do tedaj najbolj natančno obravnavan problem žrtev druge svetovne vojne na nekem območju. Tako kot je bila že v 70. letih zelo natančno obravnavana neka skupina smrtnih žrtev, in to z razstavo o talcih na Štajerskem in z razpravo dr. Milana Ževarta v zborniku poslednjih pisem talcev in na smrt obsojenih rodoljubov.¹⁹ Mislim, da je bil tudi dr. Ferdo Gestrin prvi, ki je že do tedaj zbral tudi osebne podatke obeh nasprotujočih si strani udeležencev vojne in njunih žrtev, vendar je iz raznih, tudi banalnih razlogov njegova knjiga lahko izšla šele leta 1993.²⁰ Svojo razpravo na omenjeni okrogli mizi o žrtvah druge svetovne vojne na Slovenskem je Dežman sklenil takole: "Če bomo postavili vprašanje o žrtvah vojne tako, da jih ne bomo delili in devali v nič z dvojnimi in trojnimi metrom, če bomo manj vkljenjeni v redukcijske šablone, obenem pa tenkočutne je prisluhnili, kaj menijo o našem početju ljudje, ki jih to spraševanje zanima, bo možno zbrati podatke o vseh žrtvah."²¹ Kmalu po tej okrogli mizi je prišlo do spremembe družbenih razmer in do ustanovitve "**parlamentarne komisije za raziskovanje povojnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih nepravilnosti**". Ta je pod vodstvom poslanca Naceta Polajnarja 19. julija 1991 "ocenila, da bi bilo potrebno in smotno ugotoviti število žrtev na Slovenskem v obdobju med drugo svetovno vojno in po njej." Vendar sedanjo parlamentarno komisijo pod vodstvom poslanca dr. Jožeta Pučnika najbrž zanimajo samo ali predvsem žrtve, ki so jih po koncu vojne povzročili zmagovalci poražencem, ter imena povzročiteljev povojnih množičnih pobojev. Kaže, da so se ponekod občinske komisije resno in odgo-

¹⁸ *Borec*, 1989, št. 5–6, str. 587–648.

¹⁹ Milan Ževart: Uvodna beseda. Poslovilna pisma za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski. Maribor 1965, str. 7–24. Imensko kazalo talcev, str. 651–667.

²⁰ Ferdo Gestrin: *Svet pod Krimom*, Ljubljana 1993.

²¹ *Borec* XLIX, 1989, št. 5–6, str. 596. Glej tudi Dežmanovo razpravo: *Druga svetovna vojna med Julijci in Karavankami (Jesenško okrožje) 1943–1945. Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994)*, Ljubljana, 1995, str. 235–241.

vorno lotile zbiranja podatkov, ponekod pa jih niti niso ustanovili. Zbiranja podatkov sta se po spremembi družbenih razmer lotili tudi Nova Slovenska zaveza in Društvo za ureditev zamolčanih grobov. Samo za t. i. **farne plošče** sta zbrala več kot 7 tisoč imen, pri čemer sta upoštevala nekatere vrste žrtev (interniranca itd.), ki so jih zajeli že nekateri drugi popisi.²²

Kaže, da so po spremembi družbenih razmer in priporočilu omenjene parlamentarne komisije do sedaj objavili sezname **vseh vrst žrtev** le za tri bivše občine, in to za Slovensko Bistrico, Žiri in Cerknico. Prvi seznam je sestavil **Lojze Penič** in ga s spremljajočo razpravo objavil v drugem slovenjebistriškem zborniku leta 1990. Navedel je 748 oseb, ki so po njegovih izračunih pomenile 2,9% takratnega prebivalstva na območju poznejše slovenjebistriške občine. Vendar je moral glede na pomanjkljivost virov priznati, da je seznam padlih v nemški vojski (250) še pomanjkljiv.²³

Drugi seznam vseh vrst žrtev je sestavil **Alfonz Zajec** za nekdanjo občino Žiri in ga objavil v Žirovskem občasniku leta 1990. V uvodni besedi je povedal, da so seznam začeli sestavljati še pred četrto stoletja in so ga nato dopolnjevali. Navaja 312 smrtnih žrtev s podatkom o rojstvu in smrti, če je slednji seveda ugotovljen (pri večini le letnica smrti). V opombah pa navaja ime očeta in matere ter način smrti. Smrtnih žrtev ni razčlenil tako kot Penič. Pač pa je urednik občasnika Miha Naglič razčlenil podatke glede na usmrtitelje in opozoril, da "seznam gotovo ni popoln in okoliščine smrti niso vedno do kraja pojasnjene. Sicer pa namen te objave ni obračunavanje in poračunavanje, gre predvsem za **objavo vseh imen**, tudi "nepravih" in zamolčanih."²⁴ Ob tem je Spomenka Hribar objavila esej Zgodovina in smrt.²⁵

Tretji seznam je objavil **Stane Okoliš** za nekdanjo občino Cerknica oziroma za ožjo Notranjsko.²⁶ Če sta bila seznama smrtnih žrtev za občini Slovenska Bistrica in Žiri predvsem izdelek dveh posameznikov, pa Okolišev seznam pomeni obenem "gradivo Komisije za raziskavo povojnih množičnih pobojev, pravnodvomljivih procesov in drugih nepravilnosti občine Cerknica", ki jo je sestavljalo devet zgodovinarjev, med njimi šest diplomiranih, in to z različnim političnim in svetovnozorskim prepričanjem. Ob seznamu 2158 smrtnih žrtev, ki pomenijo 12,6% takratnega prebivalstva na obravnavanem območju, je Okoliš napisal zelo obsežno razpravo, v kateri je predstavil način zbiranja podatkov in zbrane podatke tudi razčlenil. Prikazal je **I. območje raziskovanja** z a) zemljepisno-demografsko sliko predvojnega časa, b) zgodovinskim orisom in c) kronološko sliko medvojnega časa, **II. zbiranje gradiva** po a) matičnih knjigah, b) arhivih, c) literaturi in d) ustnih pričevanjih, **III. urejanje gradiva** z a) glavnimi načeli, b) problemi urejanja in c) značilnimi tipi žrtev. Temu sledi najobsežnejši **IV. Del knjige – statistične ugotovitve** z več prikazi, in to s prikazom žrtev po posameznih predvojnih občinah (Begunje, Bloke, Cerknica, Rakek, Stari trg in Sv. Vid), in to glede na tri utemeljene **časovne razmejitve**: 6. april 1841 – 8. september 1943 – 15. maj 1945 in po tem dnevu, glede na povzročitelja smrti (Italijani, Nemci, vaške straže – MVAC, domobranci, Jugoslovanska. armada, OZNA, sami in neugotovljeni), glede na **okoliščine smrti** (likvidacije, represalije, v boju, internacija, letalski napad, na begu, nesreče), glede na **aktivnost** (civilisti, partizani, vaški stražarji-MVAC, domobranci, vojni ujetniki

22 Farne spominske plošče. Knjiga I, Ljubljana 1995, 260 str.

23 Lojze Penič: Žrtve druge svetovne vojne v občini Slovenska Bistrica. Zbornik občine Slovenska Bistrica, II, Ljubljana 1990, str. 263–281.

24 Alfonz Zajec: Vse žrtve druge svetovne vojne med Žirovci. Žirovski občasnik (1980–1990), XI – 17, Žiri 1990, str. 9–30; Miha Naglič: Deset (oziroma petinštirideset) let pozneje, str. 1–4.

25 Prav tam, str. 31–32.

26 Stane Okoliš: Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem. Gradivo komisije za raziskavo povojnih množičnih pobojev, pravnodvomljivih procesov in drugih nepravilnosti občine Cerknica, Ljubljana 1996, 169 str.

itd.) in glede na **socialni stan** (kmečki sin – hči, hišar – delavec, kmet, mladoletnik, obrtnik, uslužbenec itd.). Te razčlenjene podatke nato primerja po občinah in ugotavlja delež (odstotek) žrtev po predvojnih občinah glede na omenjene tri časovne razmejitve in tudi glede na povzročitelje in okoliščine smrti, prikaže pa tudi razmerje med t. i. medvojnimi in povojnimi žrtvami. Ob branju tega razmeroma obsežnega in zelo zanimivega dela, ki ga bo najbrž le redkokatero doseglo ali presešlo, se mi pojavlja nekaj misli in vprašanj. Zelo me čudi stališče notranje uprave, ki ne dovoli niti komisijam, katerih ustanovitev in delovanje je priporočila že omenjena Polajnarjeva parlamentarna komisija, vpogleda v matične knjige, za ugotavljanje datuma rojstva in smrti žrtev. Tako se otežuje delo strokovnjakov, delo, ki bi ga v resnici morala opraviti državna uprava; če ga ni tista v prejšnjem režimu, bi ga morala t. i. postkomunistična. Kako pa si državni zbor predstavlja, da bo vlada izdala mrliške liste in z imeni zaznamovala grobove in grobišča žrtev, če ne bo po vseh mogočih virih kdaj izdelan imenski seznam žrtev. Glede na to, kar sem povedal o seznamih žrtev iz občin Slovenska Bistrica in Žiri, o Gestrinovi knjigi, pa tudi o Dežmanovih raziskavah, bi vendarle omilil trditev v uvodu na strani 7, da gre v Okoliševi knjigi za "prvi celovit pristop" do medvojnih in povojnih žrtev. Je pa res, da je Okolišev pristop najbolj sistematičen, razčlenjen in pojasnjen, pa tudi najboljše. Žal iz seznama žrtev nisem mogel dovolj natančno razbrati, kdaj gre pri povzročiteljih žrtev za Jugoslovansko armado in kdaj za Ozno, ki pa je bila, kot vemo, do pomladi 1946 vendarle sestavni del JA, saj je bila oddelek ministrstva za narodno obrambo vlade DFJ oziroma vlade FLRJ. Dvomim, da so organi JA mimo Ozne lahko odločali o smrti, razen v primeru lastnih pripadnikov, tj. častnikov, podčastnikov in vojakov. Izognil bi se tudi izrazom kot likvidacija, Nemci, Italijani, in jih zamenjal z izrazi usmrtitev, nemški okupator, italijanski okupator. Omilil bi tudi trditev, da partizani niso nikdar, poudarjam: nikdar, zaupali bivšim vaškim stražarjem, če pa so znani celo primeri častnikov iz vrst četnikov (Bogdan Zaplotnik, Stanko Kovačič), v Grčaricah ujeti medicinec Jože Satler pa je postal celo načelnik sanitetnega oddelka v štabu 9. korpusa NOV in POJ. Seveda pa je nekaj časa vladalo nezaupanje "starih" partizanov do mobiliziranih pripadnikov vaških straž. Teh nekaj pripomb seveda nikakor ne more zmanjšati napornega dela, ki ga je opravil Okoliš, in v to poslednjem času, po razdelitvi občine Cerknica na več občin, baje celo na svoje stroške.

Že nekaj let se pojavlja vprašanje, kako zbrati vse možne podatke o **smrtnih žrtvah** druge svetovne vojne na Slovenskem, tudi njih imena, **na enem kraju**, da bi vendar že enkrat v nekem doglednem času prišli do zanesljivejših podatkov o smrtnih žrtvah druge svetovne vojne na Slovenskem. Ker obdobje druge svetovne vojne in tudi povojni čas sodita v delovno področje Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani, je inštitutovo vodstvo že pred štirimi leti (1992) prijavilo Ministrstvu za znanost in tehnologijo poseben projekt za zbiranje in obravnavo podatkov o smrtnih žrtvah druge svetovne vojne na Slovenskem. Gre za ugotovitev števila oseb, ki so umrle nasilne smrti med vojno ali po njej zaradi nje. Inštitut je spodbudo za to delo dobil ob uspešnem popisu žrtev, ki ga je za območje Furlanije – Julijske krajine opravil Furlanski inštitut za zgodovino osvobodilnega gibanja v Vidmu (Udinah). Ta je namreč v šestih knjigah po vseh štirih provincah in znotraj njih po občinah popisal 26.500 smrtnih žrtev, ki so v občinskih seznamih navedene po abecednem redu, za vsako žrtev pa je navedenih okoli deset podatkov. Vendar ministrstvo takrat ni potrdilo projekta, češ da ne gre za temeljno delo, temveč za aplikativno raziskavo, pri kateri mora biti navzoč še sofinancer.

Inštitut je lani ponovno prijavil projekt, in to za t. i. nacionalno zbirko. Predvideva, da bi podatke zbirala in jih po preudarno izdelanem računalniškem programu obrav-

navala dva diplomirana zgodovinarja, kar bi bila za celih pet let tudi njuna edina naloga. Z njima bi morali obvezno sodelovati tisti inštitutovi raziskovalci, ki proučujejo drugo svetovno vojno na Slovenskem in neposredni povojni čas. Zbiranje podatkov naj bi teklo na dva načina, in to po območjih (bivših in sedanjih občinah, krajevnih skupnostih itd.) in vrstah žrtev (duševno bolni in ostareli, izgnanci, talci, umrli v taboriščih, padli v NOV, ubiti civilisti, usmrčeni vaški stražarji in četniki 1943, padli vaški stražarji, četniki in domobranci, usmrčeni domobranci 1945 itd.)²⁷ Pri tem je treba upoštevati, da bo zbiranje podatkov po območjih prednostno in težje, čeprav imajo nekateri dejavniki (krajevni odbori Zveze združenj borcev in udeležencev NOV, krajevne organizacije Društva izgnancev Slovenije, društvi bivših mobilizirancev v nemško vojsko, Nova slovenska zaveza, itd.) zbranih že precej podatkov; tudi v Argentini baje pripravljajo novo, dopolnjeno in popravljeno izdajo Bele knjige o medvojnih in povojnih žrtvah protikomunistične strani.²⁸ Zbiranje podatkov po vrstah žrtev pa olajšuje to, da so v arhivih ohranjeni mnogi sezname smrtnih žrtev, tudi kartoteka padlih borcev NOV, da so o padlih partizanih zbrali podatke pisci knjig za Knjižnico NOV in POS, o žrtvah v okupatorjevih taboriščih nekateri pisci monografij o taboriščih, da je nemški okupator na lepakih objavil imena ubitih talcev itd.

Zbiranje in obdelava podatkov o smrtnih žrtvah bi morala zajeti najmanj ozemlje Republike Slovenije in preverjanje tistih podatkov o Slovencih, ki jih je že zajel popis smrtnih žrtev omenjenega videmskega inštituta v pokrajinah Furlanije – Julijske krajine. Za Primorsko bi morali kot začetek vojne upoštevati vstop Italije v vojno 10. junija 1940. Za konec vojne pa bi za vse slovensko ozemlje upoštevali 15. maj 1945, kot povojni čas pa vsaj še leto 1946. Ker bi se omejili na žrtve, ki so umrle nasilne smrti, ne bi upoštevali tistih, ki so po vojni umrli naravne smrti zaradi posledic, ki jim jih je prizadejala vojna; to bi namreč zapletlo in podaljšalo izvajanje projekta.

Zbiranja podatkov na ta način si ni mogoče zamišljati brez tesne naslonitve obeh predvidenih inštitutovih delavcev na tiste območne muzeje, ki so se že do sedaj največ ukvarjali z vprašanjem vojnih žrtev, pri čemer izstopata mariborski in kranjski muzej, na delujoče občinske komisije za raziskavo povojnih množičnih pobojev, na Novo Slovensko zavezo, Društvo za ureditev zamolčanih grobov ter druge dejavnike, celo posameznike, ki zbirajo podatke o žrtvah na ožjih območjih ali pa po vrstah žrtev. Inštitut bo moral upoštevati predvsem izkušnje tistih raziskovalcev, ki so za nekatera območja to delo že opravili. Nekaj jih je danes povabljenih na to okroglo mizo, da bi nam posredovali svoje izkušnje.

²⁷ Med žrtve vojne in revolucije prištevamo vse Slovence, ki so padli v Jugoslovanski, Nemški, Italijanski, Madžarski, Angloameriški in drugih tujih vojskah, potem vse, ki so padli v partizanih, četnikih, Vaških stražah, Legiji smrti, domobranci itd.; vseh, ki so bili pobiti od okupatorjev ali v revoluciji bodisi kot aktivisti, politiki, duhovniki ali preprosti ljudje iz različnih motivov, ne vedno politično-ideoloških. Dalje interniranci po nemških in italijanskih taboriščih (med Nemci in Italijani ni bilo razlike, če so to bili nacisti ali fašisti, vsi so nas hoteli uničiti, sicer na nekoliko bolj civiliziran način kot komunisti); skratka: vsi tisti ljudje so bili žrtve vojne in revolucije in je naravno, da se jih spominjamo. (R. R.: Več jasnosti. Tabor; Glasilo združenih slovenskih protikomunistov, Buenos Aires, 1972, št. 4, str. 98).

²⁸ V Argentini je Zveza društev slovenskih protikomunističnih borcev Tabor pripravila in objavila štiri zvezke Maticе mrtvih (tretji zvezek: Slovensko domobranstvo. Cleveland, Ohio, USA, 1969, str. 136. Nato je podatke iz štirih zvezkov leta 1971 objavila v Beli knjigi slovenskega protikomunističnega upora (ZDSPB Tabor, Cleveland/Ohio, USA). Največ dela je opravil Zdravko Novak. Leta 1975 je ista zveza izdala dopolnilo: Bela knjiga slovenskega protikomunističnega upora 1941–1945. Dopolnilo.

Na drugi strani zbira podatke o usmrtilvah, ki so jih storili pripadniki slovenskih protipartizanskih oboroženih formacij, Silvo Grgič. Izšla je že njegova prva knjiga trodelne monografije Zločini okupatorjevih sodelavcev. Knj. 1. Izven boja pobiti in na druge načine umorjeni ranjeni in ujeti slovenski partizani, Novo mesto 1995, 554 str.

"TO NI LEPO DELO!"

(OKUPATORJEV DOKUMENT O ZLOČINI V SRBIJI JESENI 1941)*

*To je bilo nekje v deželi seljakov,
sredi gorate balkanske zemlje
(Desanka Maksimović: Krvava bajka)*

"Še pred približno 5 tedni sem postavil pred zid prvih 600, nato smo pri prvi očiščevalni akciji zopet pokončali okrog 2000, pri neki nadaljnji zopet okrog 1000 in medtem sem nato v poslednjih 8 dneh dal ustreliti 2000 Židov in 200 Ciganov v razmerju 1 : 100 za zverinsko pomorjene nemške vojake in nadaljnjih 2200, enako samih Židov, bo ustreljenih v prihodnjih 8 dneh. To ni lepo delo! Kljub temu mora biti opravljeno, da bi enkrat ljudem pokazali, kaj se pravi samo napasti nemškega vojaka, na drugi strani pa se tako najhitreje rešuje židovsko vprašanje. Če se natanko premisli, je popolnoma napačno, da se za umorjene Nemce, pri katerih mora biti razmerje 1 : 100 v breme Srbov, sedaj strelja 100 Židov; vendar smo njih že imeli v taborišču, – končno pa so tudi oni srbski državljani in morajo tudi izginiti. Nikakor si ne morem očitati, da bi z moje strani manjkala potrebna brezobzirnost glede ukrepov za zaščito nemškega ugleda in tudi nemških vojakov. Želel sem samo, da bi bilo tako že od začetka tudi pri vojski, kar pa se žal ni zgodilo. Če je npr. nemški vojak zahrbtno umorjen na odprti cesti pri belem dnevu in je nato ustreljenih 50 Srbov ter ustrezni poveljnik polka izjavi, da od svojih ljudi ne more pričakovati ustrelitve, potem to pove več, kot bi lahko povedale debele knjige. Dvom smo mu odpravili, toda da je kaj takega mogoče, lahko koga hudičevo spravi iz tira."¹

Če bi to pismo, v katerem pošiljatelj ni navedel kraja, temveč le "štabni stan, 17. oktobra 1941", prišlo iz okupirane Poljske ali Sovjetske zveze, verjetno ne bi pretreslo nikogar. Tam so namreč akcijske skupine varnostne službe (SD-Einsatzgruppen) ali pripadniki akcijskega oddelka "Reinhard" pobili nekaj milijonov ljudi. Toda to pismo je prišlo iz Beograda in ga je omenjenega dne napisal esesovski general (SS-Gruppen-

* Borec, 1977, št. 11, str. 601–605.

1 "Vor 5 Wochen ungefähr hatte ich bereits die ersten von 600 an die Wand gestellt, seitdem haben wir bei einer Aufräumungsaktion etwa wieder 2000 umgelegt, bei einer weiteren wieder etwa 1000 und zwischendurch habe ich dann in den letzten 8 Tagen 2000 Juden und 200 Zigeuner erschossen lassen nach der Quote 1 : 100 für bestialisch hingemordete deutsche Soldaten und weitere 2200, ebenfalls fast nur Juden, werden in den nächsten 8 Tagen erschossen. Eine schöne Arbeit ist das nicht! Aber immerhin muss es sein, um einmal den Leuten klar zu machen, was es heisst, einen deutschen Soldaten überhaupt nur anzugreifen und zum andern löst sich die Judenfrage auf die Weise am schnellsten. Es ist ja eigentlich falsch, wenn man es genau nimmt, dass für ermordete Deutsche, bei denen ja das Verhältnis 1 : 100 zu Lasten der Serben gehen müsste, nun 100 Juden erschossen werden, aber die haben wir nun mal im Lager gehabt, – schliesslich sind es auch serbische Staatsangehörige und sie müssen ja auch verschwinden. Jedenfalls habe ich mir keine Vorwürfe zu machen, dass es von meiner Seite aus an der nötigen Rücksichtslosigkeit des Durchgreifens zum Schutze des deutschen Ansehens aber auch der Angehörigen der deutschen Wehrmacht gefehlt hat. Ich wünschte nur, auf Seiten der Wehrmacht wäre von Anfang an genau so verfahren worden, was leider nicht der Fall war! Wenn z. B. ein deutscher Soldat auf offener Strasse heimtückisch am hellen Tag ermordet wird und dann 50 Serben dafür erschossen werden und der zuständige Regimentskommandeur erklärt, er könne seinen Leuten die Erschiessung nicht zumuten, dann spricht das immerhin Bände. Die Zumutung ist ihm klargemacht worden, aber dass sowas möglich ist, kann einen verdammt schon hochbringen."

führer) in državni svetnik dr. Harald Turner. Pisal ga je svojemu prijatelju, esesovskemu generalu Richardu Hildebrandtu, ki je bil takrat višji vodja SS in policije v Gdansk. ²

Sedaj, ko poznamo pisca in vemo, kje je napisal omenjeno pismo, vemo, da se podatki o množičnem pobijanju ljudi nanašajo na Srbijo. Ne vemo, na katero ustrelitev se nanaša podatek o 600 ustreljenih v začetku septembra 1941, v prvi uničevalni akciji (ta je bila v Mačvi) pokončanih 2000 ljudi se verjetno nanaša na tistih več kot 2000 oseb iz Jadra in Mačve, ki so jih 15. septembra postrelili v vasi Draginac (srez jadrarski), "nadaljnja akcija", v kateri so pobili 1000 ljudi, je bila 30. septembra v Šabcu, kjer so za hotelom "Zeleni venac" postrelili okrog 1000 kmetov iz vasi Majur, Štitar, Slepčević, Tabanovič, Mačv. Pribinovič, Ševorič in Uzveč. Podatek o 2000 Židih in 200 Ciganih, ustreljenih v "poslednjih 8 dneh" (pismo je datirano s 17. 10. 1941) se nanaša na okrog 2000 oseb, ki so jih postrelili 9. in 11. oktobra 1941 pri Beogradu. Pri "nadaljnjih 2200 oseb", za katere je napovedal ustrelitev v "prihodnjih 8 dneh", gre za prebivalce Kraljeva ali Kragujevca. Po nekaterih okupatorjevih virih je bilo 17. oktobra v Kraljevu ustreljenih 1755 prebivalcev in 21. oktobra v Kragujevcu 2300 ljudi. ³ Kot vemo, naši viri navajajo za Kragujevac večje število ustreljenih in so Turnerjeve številke prenizke v dveh pogledih: 1. glede nekaterih ustrelitev, npr. v Zasaviah 863 oseb dne 12. oktobra, Kraljevu ali Kragujevcu itd., 2. glede števila ustreljenih. To nas ne sme čuditi, saj je Turner te številke navedel v pismu svojemu prijatelju le za primer svojega "nelepega dela" in razmer v Srbiji.

Turner je namreč v tem svojem pismu tudi na kratko opisal za nemškega okupatorja neznosne razmere v tej zasedeni deželi. Ocenil jih je takale:

"Da je tukaj pravi hudič, to pač veš. Prispelle so občutne vojaške okrepitve, ki so sedaj v akciji, kar pa je povezano z nujnimi težavami. Kajti po leninskih navodilih o uporniških metodah so se oblikovale kolone dvojk in trojk, ki so za silo izurjene, da lahko povsod ubijajo, izvajajo sabotažo in podobno, kar je seveda težko zgrabiti."

Zanimivo je v pismu to, da Turner prikazuje samega sebe kot tistega, ki je odločal o ustrelitvah. Literatura, ki ima podatke o okupatorjevih zločinih v Srbiji leta 1941, je takšne odločitve pripisovala večinoma drugim osebam. Kdo je bil torej dr. Harald Turner in kakšen je bil njegov položaj v zasedeni Srbiji?

Po fašistični zasedbi in razbitju Jugoslavije je Adolf Hitler v Srbiji uvedel vojaško upravo. Načelnik te vojaške uprave je bil vojaški poveljnik za Srbijo (Militärbefehlshaber Serbien). Na tem položaju se je do jeseni leta 1941 zvrstilo več nemških generalov (Helmuth Förster, Schröder, Heinrich Dankelmann). štab vojaškega poveljnika za Srbijo se je delil na dva dela, in to upravni štab (Verwaltungsstab) in komandni štab. Prvi je bil pomembnejši in je imel opraviti predvsem z upravljanjem dežele, drugi pa je vodil manjše vojaške enote, ki so imele predvsem zavarovalne naloge. Večje vojaške enote so namreč spadale pod t. i. višje poveljstvo XV, ki ga je vodil general Paul Bader v Beogradu in ni bilo podrejeno vojaškemu poveljniku za Srbijo, temveč vojaškemu poveljniku za Jugovzhod. ⁴

Upravni štab v Beogradu je vodil državni svetnik dr. Harald Turner. Rodil se je leta 1891 in je bil v prvi svetovni vojni častnik. Po vojni je stopil iz vojske in postal uradnik pri socialnem zavarovanju. Leta 1929 je postal član NSDAP in nato še SS. Po Hitlerjevem prevzemu oblasti je postal visok upravni funkcionar v Koblenzu, pozneje

2 Pismo sem našel v personalni mapi Richarda Hildebrandta, ki jo hrani Berlin Document Center v Zahodnem Berlinu.

3 Zločine nemškega okupatorja v Srbiji obravnava natančneje knjiga dr. Venceslava Glišiča: Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941–1944, Beograd 1970.

4 O uvedbi nemške vojaške uprave v Srbiji spomladi 1941 piše dr. Jovan Marjanović v svoji knjigi Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941. Beograd 1962, str. 27–41.

pa načelnik oddelka v pruskem finančnem ministrstvu. Leta 1938 je postal načelnik civilne uprave v Sudetih in leta 1940 načelnik vojaške uprave v Parizu. V SS je postal brigadni general (SS-Brigadeführer) in leta 1941 SS-Gruppenführer. Zaradi nesporazuma z vojaškimi funkcionarji v Franciji so ga februarja 1941 premestili v 12. nemško armado v Romuniji, v kateri je tudi postal načelnik vojaške uprave. Ob zasedbi Jugoslavije so nameravali vzpostaviti sedež nemške vojaške uprave za Srbijo v Zagrebu, vendar se je Turner zavzel za to, da bi bil sedež v Beogradu in je pri tem uspel.

Turnerjev upravni štab v Beogradu je imel samo 17 članov, nemških častnikov. Ti naj bi namreč s pomočjo terenskih zasedbenih organov, t. i. Feldkommandantur v Šabcu (FK 816), Čačku (FK 610), Nišu (FK 809) in Beogradu (FK 599), Kreiskommandantur in Ortskommandantur nadzirali delo srbskih kvislingov. Vendar je vstaja srbskega ljudstva kmalu onemogočila uresničevanje Turnerjevih zamisli o nemški vojaški upravi v Srbiji.⁵

Še od prej skrajno sovražno in genocidno razpoložen proti Židom in Ciganom, je bil Turner po vstaji srbskega ljudstva eden najhujših pobudnikov za množične represalije proti srbskemu ljudstvu. In pri tem se je imel sam še za zmernega! Njegov odnos do srbskega ljudstva je lepo razviden iz spomenice, ki jo je napisal 21. septembra 1941, kmalu zatem ko so tudi Hitler in za njim po vrsti podrejeni odredili, naj vstajo srbskega ljudstva zatro z vsemi razpoložljivimi sredstvi. Turner je predlagal, naj bi iz kota med Savo in Drino izgnali vse prebivalstvo, "potisnili" ženske in otroke "pod vedro nebo" na južnejše puste planine. Menil je da bi ta "na videz grozovita akcija" ustvarila "strah in trepet v deželi." To so nato res uresničevali tako, da so jih naganjali na planino Cer. Predlagal je tudi takojšnjo ustrelitev vseh ujetih upornikov in njihovih pomagačev, aretacijo in likvidacijo nekdanjih članov rusko-srbskega, angleško-srbskega in francosko-srbskega kluba, srbskega kulturnega društva itd. Na koncu je tudi predlagal, naj bi prijeli vse Žide, kar so takrat že izvajali, in tudi vse Cigane.⁶

Turnerjev odnos do Židov in Ciganov se lepo vidi iz odlomka njegovega pisma Hildenrandtu, ki smo ga navedli v začetku tega članka. Še lepše pa iz njegovih navodil t. i. Feldkommandanturam in Kreiskommandaturam v Srbiji 26. oktobra 1941, torej samo 9 dni po omenjenem pismu. V njih je tudi odredil sodelovanje nemške vojaške uprave pri "končnem reševanju" židovskega vprašanja v Srbiji.

"Treba je izhajati iz načelnega stališča, da so Židje in Cigani na splošno nezanesljivi element in da že sami po sebi pomenijo nevarnost za javni red in varnost. Židovski intelekt je ta, ki je začel to vojno: njega je treba uničiti. Cigani ne morejo biti uporabni člani narodne skupnosti glede na svojo delovno in telesno izgradnjo. Ugotovljeno je, da je židovski element zelo udeležen pri vodenju tolpe in da so ravno Cigani odgovorni za posebna zverinstva in za opravljanje obveščevalne službe. Zaradi tega je treba načelno na vsak način dati na voljo četam za talce vse moške Žide in Cigane. Sicer pa nameravamo ženske in otroke Židov in Ciganov kmalu zbrati v zbirno taborišče in ta element nemira izgnati ter tako odstraniti iz srbskega prostora. Glede tega je treba začeti s potrebnimi pripravami."⁷

Poudariti je treba to, da je nemški okupator do pomladi 1942 uničil skoraj vse Žide in Cigane v Srbiji. Ravno Turner je v svojem poročilu vrhovnemu poveljniku za Jugovzhod, generalpolkovniku Alexandru Löhru 29. avgusta 1942 zadovoljno zapisal: "Srbija je edina dežela, v kateri je rešeno vprašanje Židov in Ciganov."⁸

5 Nemačka obaveštajna služba. IV, Beograd 1959, str. 134–139.

6 Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom I, knjiga 1, dok. 167 (dalje: Zbornik NOR, I/1), Turnerjeva spomenica 21. 9. 1941.

7 Zbornik NOR, I/1, dok. 234, Turnerjeva navodila 26. 10. 1941.

8 Glišič, n. d., str. 93.

Načelo, da je treba za vsakega padlega ali ubitega nemškega vojaka ustreliti 100 in za ranjenega 50 talcev, je sicer določil Hitler, vsa nemška vojaška poveljstva pa so ga dosledno izvajala. Po vsej nemški dlakocepski natančnosti so vodili celo natančno bilanco lastnih izgub in ustreljenih talcev in nekajkrat ugotavljali celo primanjkljaj glede ustrelitve talcev. Seveda pa kljub vsej svoji natančnosti niso upoštevali t. i. viška po-streljenih talcev pri kakšni ustrelitvi.

V dokumentih nemškega okupatorja, ki se tičejo jemanja in streljanja talcev v Srbiji, je mnogokrat omenjena vloga načelnika upravnega štaba pri vojaškem poveljniku za Srbijo, Haralda Turnerja. Tako je ravno za ustrelitev 2100 talcev 9. in 11. oktobra 1941 ohranjeno povelje pooblaščenega poveljujočega generala v Srbiji, generala Franza Böhmeja (to je bil nov poveljnik, zadolžen za zadušitev vstaje v Srbiji). V njem pravi: "Prosim načelnika upravnega štaba, da določi 2100 zapornikov iz koncentracijskih taborišč v Šabcu in Beogradu (predvsem Žide in komuniste) in da določi kraj in čas ustrelitve ter kraj pokopa."⁹ Ravno za to ustrelitev talcev, kakor tudi za množičen pokol ljudi v Kragujevcu, so se ohranila poročila vojaških enot, ki so streljale talce.¹⁰

Harald Turner je v letu 1942 prišel v spor s Himmlerjevim pooblaščenecem za Srbijo in tudi z nekaterimi vojaškimi poveljniki. Zaradi tega so ga premestili. Nekaj časa je bil v. d. vodje glavnega rasnega in kolonizacijskega urada SS. Po vojni so ga v Beogradu obsodili na smrt kot vojnega zločinca in usmrtili.

⁹ Zbornik NOR, I/1, dok. 189, Böhmejevo povelje 4. 10. 1941.

¹⁰ Zbornik NOR, I/1, dok. 212, poročilo poročnika Liepeja 13. 10. 1941; dok. 226, poročilo stotnika Bischofshausena 20. 10. 1941.

"DVA OD NJIH SO OBLAVLJILI S SEKIRO" OKUPATORJEV ZLOČIN V IDRIJSKIH KRINCAH*

Med najgrozovitejšimi zločini nemškega okupatorja na Slovenskem je prav gotovo oslepitev in obglavljenje dveh ujetih partizanov v Idrskih Krincah spomladi 1944. Nemški okupator je zato, da bi uničil narodnoosvobodilno gibanje slovenskega naroda sicer streljal in obešal ljudi ter jih celo sežigal, vendar vse to vsaj na videz ni bilo tako grozovito kot obglavljenje dveh ujetih partizanov. Morda so k temu občutku grozovitosti prispevale svoje tudi fotografije, ki so jih napravili zločinci sami. Razumljivo je, da je ta gnusni zločin tako zelo odmeval v času vojne in tudi po njej ter da so se fotografski posnetki pojavljali v časnikih, knjigah, dokumentarnih filmih (celo inozemskih), na razstavah itd., vendar čestokrat z nepopolnimi ali celo napačnimi pojasnili. Orodje tega zločina (tnalo in sekira) je sedaj v Mestnem muzeju Idrija.

Kakor se je o zločinu hitro zvedelo, tako je trajalo razmeroma precej časa, da smo lahko ugotovili njegove storilce. Zato bomo v tem članku nekoliko obširneje navedli vsa prizadevanja, da bi pojasnili zločin in izsledili krivce.

1. Čas zločina

Gnusni zločin, ki ga obravnavamo v tem članku, je nemški okupator zagrešil v svoji t. i. očiščevalni akciji v prvi polovici junija 1944. Nimamo na voljo okupatorjevih virov o konkretnem namenu te akcije, vseh silah, ki so jo izvajale, in njenem poteku. Za sedaj vemo, da so v njej sodelovali III. bataljon 15. SS policijskega polka iz Trsta, bataljon planinskih lovcev iz Idrije (bataljon 139. polka planinskih lovcev 188. rezervne gorske divizije) in SS bataljon za obrambo Krasa iz Gradiške. Ohranjeni sta le poročila bataljona planinskih lovcev iz Idrije, ki ni imel glavnih bojev, in poročilo vodje propagandne akcijske enote iz Gorice, esesovskega podoficirja Fischerja, ki je bil od 5. do 16. junija 1944 dodeljen III. bataljonu 15. SS policijskega polka.

Fischer je poročal: "Akcija je bila na območju Sv. Lucije, Grahovega, Bukovega, v dolini Idrije in v obrobnih gorskih vaseh črnem vrhu, Colu in na črti od Ajdovščine do Gorice. Največje banditsko območje je bilo na črti od Bukovega do Idrije. Na tem območju je prišlo do nekaterih bojev, posebno močno so banditi branili postojanko Sv. Ivan, ki je bila opremljena z dobrimi položaji, vendar so se banditi umaknili, ko jih je napadel bataljon za obrambo Krasa. Prebivalci krajev od Bukovega do Idrije so bili večinoma z ženami pri banditih ali pa so jih podpirali tisti, ki so ostali. Kraji Reka, Sv. Ivan, Želin, Plužnje, Otalež in vmes ležeče gorske kmetije so bile večinoma požgane in majhno število še preostalega za delo zmožnega prebivalstva odpeljano za delovno akcijo. Za te kraje nismo pripravili naše propagande, smo pa po krajih in gorah razdeljevali letak in izjave o amnestiji. (...) Uspeh pri policijskem bataljonu je bilo 5 prebežnikov z amnestijo. Prišli so iz Vojkove brigade in so jih banditi 26. 5. 44 prisilno rekrutirali na Bledu. Po (njihovih) izjavah naj bi Vojkova brigada imela od 700 do 800 mož in bila oborožena z lahkim in težkim pehotnim orožjem."¹

Iz tega poročila lahko vsaj nekaj zvmemo o okupatorjevem divjanju v krajih ob reki Idrijci. Poročilo bataljona planinskih lovcev je suhoparnejše in pove manj. Takole pravi za čas od 9. do 12. junija, ko so ga poslali na to območje z območja Žirov:

* Borec, 1977, št. 10, str. 517–550.

¹ Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja (dalje: Arhiv IZDG), nem. arh., fasc. 201, poročilo prop. akc. enote Gorica 18. 6. 1944.

"Za 9. 6. je dobil bat. nalogo, da z ogledniškimi patroljami, sposobnimi za boj, prodira desno od Idrijce s črte Ledine, kota 720 proti Otaležu–Plužnjam–Lazcu in levo od Idrijce s črte Spodnja Idrija–Masore–Pisanca proti Jagrščam južno od Šebrelj–Trebuše. Bataljonsko bojno mesto Spodnja Idrija. Okrog 11.00 ure preместitev v Bazovnik. Izid ogledništva v dnevu: Masore (kvadrat MZ 9), koto 1107 (MZ 6), Likar, koto 1016 (MZ 4) ima zasedene sovražnik. Enega bandita smo ujeli, zaplenili smo eno lahko strojnico. V neki kmečki hiši smo odkrili skladišče streliva, gospodarsko poslopje smo zažgali. Dva voda 2. čete smo poslali v Otalež, da bi dobila zvezo z bataljonom za obrambo Krasa.

Dne 10. 6. okrepljena ogledniška dejavnost na tehle točkah: Grapar (NZ 7), Na jezeru (MZ 3), kota 1055 (MZ 9 b), kota 593 (MZ 5 b) in Pisanca (LZ 6) brez stika s sovražnikom.

Akcija dne 11. 6. desno od Idrijce, Otalež–Bevk, levo od Idrijce Masore (MZ 6), Sevnica (MZ 6), brez stika s sovražnikom. Pripeljali so tri ujetnike in zaplenili lahko strojnico, 2 puški in 2 zaboja streliva.²

To ni vse poročilo, kajti izpustili smo nekaj naslednjih stavkov, ki nam pokažejo smer pri iskanju storilcev gnusnega zločina v Idrskih Krnicah. Ker smo te podatke našli šele precej let po vojni, bomo sedaj s potrpljenjem šli po daljši poti, katero so morali ubirati med vojno in tudi po njej pri razkrivanju tega zločina. Za sedaj navajamo le še sodbo poveljnika tega bataljona planinskih lovcev, stotnika Boruta Heineja (po njem so imenovali enoto bataljon "Heine") o akciji:

"Izkušnje: Povelja in ukazi policije so bili več kot pomanjkljivi. Ne razumem, da so mogle radijske brzozjavke, ki so bile taktično pomembne, prihajati z enodneвно zamudo, obenem so pa bile tudi nesoglasne. V večini primerov sem moral ukrepati po lastnem preudarku."³

Ko je poveljnik 139. polka planinskih lovcev, polkovnik Christl iz Postojne posredoval sporočilo divizijskemu poveljstvu, je pripisal: "Človek ima vtis, da so tukaj na delu diletanti."⁴

V tej ofenzivni akciji se je s sovražnikovimi enotami spopadala 31. divizija NOV in POJ. O njenih bojih zvezo iz monografije Stanka Petelina-Vojka o zgodovini Gradnikove, Prešernove in Vojkove brigade.⁵ Na območju Idrije, kamor se je v začetku junija usmerila sovražnikova ofenziva, in sicer na Cerkljanskem, so bili le Vojkova brigada, 1. bataljon Gradnikove brigade in štab Prešernove brigade s štabno patroljo. Večina Gradnikove brigade in Prešernova brigada sta bili na Jelovici in v Bohinju. Ob zbiranju sovražnikovih enot sta štaba IX. korpusa NOV in POJ ter 31. divizije sklenila, da se naj naše enote umaknejo s Cerkljanskega čez Idrijco na njen levi breg – v Jagršče in Šebrelje, kar se je tudi zgodilo. Do prvih bojev je prišlo 7. junija zjutraj pri cerkvi sv. Ivana v Šebreljah. Na položajih je bil 1. bataljon Vojkove brigade, ki je odbil prvi napad. Še isti dan je položaje prevzel 1. bataljon Gradnikove brigade, ker so Vojkovo brigado poslali v Lokovec nad Čepovanom; tja je prišla 8. junija. Potem, ko je bilo en dan zatišje, je 9. junija sledil hud sovražnikov napad. Kot vemo, je takrat napadel SS bataljon za obrambo Krasa. Sovražnik – Petelin navaja, da je to bil Heinejev bataljon planinskih lovcev – je napadel prešernovce pri Jagrščah. Potem, ko so prešernovci

² Arhiv Vojaškega zgodovinskega inštituta JLA Beograd, nem. arh., škatla 15, dok. 47/4, poročilo poveljstva bat. plan. lovcev "Heine" 12. 6. 1944.

³ Prav tam.

⁴ Prav tam.

⁵ Stanko Petelin: Gradnikova brigada. Nova Gorica 1966 (dalje: Petelin, Gradnikova brigada); isti: Prešernova brigada. Nova Gorica 1967 (dalje: Petelin, Prešernova brigada); isti: Vojkova brigada. Nova Gorica 1968 (dalje: Petelin, Vojkova brigada).

odbili prvi sovražnikov napad, so se po drugem morali umakniti. Enako je bilo pri 1. bataljonu Gradnikove brigade pri cerkvi sv. Ivana v Šebreljah: odbil je prvi sovražnikov napad, pri drugem se je moral umakniti. To bi naše enote končno vsekakor storile, saj je tudi divizijski štab sklenil, da izprazni Šebreljsko planoto in enote umakne čez Vojsko proti Čepovanu. To so storili proti večeru: to območje so zapustile vse že omenjene enote, komanda idrijskega vojnega področja, premična bolnišnica 31. divizije, partijska šola, aktivisti OF, pripadniki raznih zalednih ustanov, delavnic itd. Sovražnik je zagospodoval nad vso planoto.⁶

Toda s tem bojem na Šebreljski planoti še ni bilo konec. Divizijski štab je namreč že 10. junija poslal Vojkovo brigado na Šentviško planoto in proti Vojskemu ter Šebreljam. 13. junija se je njen 2. bataljon spopadel s sovražnikom pri Slabetu na Jaznah, nakar je brigada odšla čez Novake na Jelovico, naproti novim akcijam in bojem.⁷

Iz skromnih okupatorjevih virov smemo sklepati, da je okupator že vnaprej predvidel nasilje, ki ga je nato res zagrešil. To ugotovimo iz podatka v navedenem Fischerjevem poročilu, da za območje od Bukovega do Idrije niso predvideli propagandne akcije, kar pomeni, da so imeli tamkajšnje prebivalstvo za "nevredno" svoje propagande. Svoje bi podivjan okupator storil, četudi pri cerkvi sv. Ivana v Šebreljah in v Jagrščah ne bi bilo odpora enot 31. divizije. V nekem zapisu o zločinih in škodi po vaseh Šebreljske planote, ki je datiran s 16. junijem 1944, piše, da je imel sovražnik "seznam, katere hiše požgati in katere ljudi pobiti".⁸

Z naše strani je prvi zapisani podatek o oslepitvi in obglavljenju dveh ujetih partizanov, ki se nam je ohranil, v poročilu obveščevalnega centra 31. divizije NOV in POJ 14. junija 1944. Pravi takole: "Med zadnjo hajko je sovražnik ujel na Krnicah 2 partizana, katera so peljali v neko hišo vrh Masorov ter jih tam v prisotnosti domačih žensk sramotno linčali (umorili). Skopali so jima oči in jih vprašali, ali vidijo svobodo in zaveznike, nato pa jih ustrelili. "Tomažev" bataljon, kateri je sedaj priključen "Vojkovi" brigadi, se je takrat kretal po tamkajšnjem terenu in posnel par fotografij o tamkajšnjih grozotah."⁹

Poročilo štaba 16. SNOUB "Janko Premrl-Vojko" od 16. junija 1944 ima "dopolnilo k vojnemu dopisu z dne 9. VI. 1944". V tem dopolnilu pravi, da je sovražnik v Šebreljah in okolici požgal okrog 140 poslopij itd., vendar nima podatkov niti o ujetju partizanov niti o njunem obglavljenju. Tudi kronika te brigade pod 9. junijem 1944 opisuje sovražnikovo divjanje v Šebreljah in Jagrščah ter omenja sovražnikov požig vasi Reka, Otalež in Lazec, nima pa podatkov o ujetju in obglavljenju partizanov.¹⁰

Ko je okrožni komite KPS Idrija zvedel za okupatorjeve zločine na Šebreljski planoti, je takoj, tj. 10. junija, poslal tja svojega člana ali predsednika okrožnega odbora OF Idrija Franca Medveda-Groga in vojaškega referenta tega odbora Lipeta Merviča. Ker nista mogla priti tja – kot vemo, je bil tam še vedno sovražnik sta se vrnila in odšla ponovno čez dva dni, tj. 12. junija. O tem, kaj sta videla, sta poročala na naslednji seji okrožnega odbora OF Idrija. Ta seja je bila 15. junija in v njenem zapisniku lahko be-

6 Petelin: Vojkova brigada, str. 290–297; isti: Gradnikova brigada, str. 251–256; isti: Prešernova brigada, str. 352–356.

7 Petelin: Vojkova brigada, str. 302–306.

8 Arhiv IZDG, OKKPS Idrija, fasc. 566/I.

9 Arhiv IZDG, part. arh., fasc. 234/I, poročilo obv. centra 31. div. NOV in POJ. "Tomažev bataljon" je bil I. bataljon Gorenjskega odreda in so ga 13. junija 1944 vključili v Vojkovo brigado kot njen III. bataljon. Imel je 168 mož in se je imenoval po svojem komandantu Jožetu Fajfarju-Tomažu, ki je padel v napadu na sovražnikovo motorno kolo v Trbojah pri Kranju 14. IV. 1944. (Arhiv IZDG, part. arh., fasc. 281/I, kronika Vojkove brigade.)

10 Arhiv IZDG, part. arh., fasc. 226/IV, poročilo Vojkove brigade 16. 6. 1944; fasc. 281/I, kronika Vojkove brigade.

remo tole: "Okraj (Šebrelje – op. T. F.) je doživel dne 9. t. m. napad okupatorja. V vasi Šebrelje je zgorelo 46 poslopij, v Jagrščah 16, Masorah 2, v Krnicah 6 in v Kanomlji 2, torej skupno 72 poslopij. Ustrelili so 6 ljudi, odpeljali pa 5. V Jagrščah so uničili 6 glav goveje živine in prašičev, odpeljali pa so 1 kravo in 2 prašiča. Mimo tega so v Jagrščah ustrelili še dva človeka, ki pa nista bila aktivista. V Masorah sta bila oslepljena 2 partizana in obglavljena, medtem ko so 1 odpeljali s seboj v Idrijo. Umorjena partizana sta bila prepeljana v Jagršče in brez duhovnika pokopana. Pri obglavljenih partizanih je bil napis: "Srčni pozdrav SS KWB, mož z zelenim jopom." List je vzel politkomisar bataljona, ki se (je) baš takrat mudil tam. (Podčrtal T. F.) V Jagrščah so vdrli v cerkev in tabernakelj, raztresli hostije po cerkvi, v tabernakelj pa dali brošure "200 vprašanj". Puščico v cerkvi so pa oropali. Hostije je prišel pobrat dr. Rejc iz Šebrelj, ki je hotel ta zločin pred ljudstvom kar zakriti. V Šebreljah so prinesli okup. banditi v cerkev slamo in jo zažgali. Mladi župnik iz Šebrelj (Slavko Podobnik – op. T. F.) je bil od okupatorjevih banditov pretepen in nato odpeljan v Idrijo, kjer je sedaj na svobodi. Rešil ga je idrij. kaplan Brglez. Med okup. banditi so bili slovensko govoreči elementi. Med njimi je bil domačin Skvarča. Neka žena iz Jagršč ga je spoznala. Po prvih poročilih, ki jih je prinesel tov. Groga, morala ni slaba. Le nekaj je še godrnjačev. Pravijo, da se morajo le partizanom zahvaliti, da so ostali živi in da je bilo mnogo hiš še pravočasno pogašenih. Ljudstvo prosi pomoči v stavbnem lesu, živežu in ljudi domov, da bi si postavili domove. Tov. Groga poda poročilo na PEOF, ker se je mudil osebno v Jagrščah. Prebivalstvu se je s pomočjo Komande mesta (Vojsko op. T. F.) nudila takoj pomoč v lesu in hrani. Ustanovitev skupne kuhinje je ljudstvo iz strahu pred Nemci odklonilo. Ves les iz drž. gozdov, ki leži v Revenovšu, kakor tudi privatni les, se bo spravil na žage, v prvi vrsti na žago v Gačnik.

Sklep: Župnika bomo skušali pridobiti za pismeno izjavo, kaj je videl v Jagrščah in Šebreljah. Na lice mesta se takoj odpošljeta 2 člana okrožja radi ugotovitve dejanskega stanja in katera dobita tudi nalog, da obiščeta starega župnika (Ivana Rejca – op. T. F.). Mobilizirajo se vse žage v našem okrožju za rezanje lesa za Šebreljčane. Les iz drž. gozdov se prebivalstvu podari. Uvede se nabiralna akcija v Idriji in Kanomlji. Radi obutve in padal se piše na Korpus, a radi živeža na PGK (Pokrajnska gospodarska komisija – op. T. F.), da nam nudi takojšnjo pomoč. Tov. Vidmarju, učitelju v Šebreljah, se zaupa' naloga, da prične takoj z ugotavljanjem zločinov."¹¹

2. Prva faza ugotavljanja zločinov

Iz podatkov, ki smo jih navedli iz partizanskih virov, je razvidno, da so bili ti v prvih dneh po sovražnikovi ofenzivi še pomanjkljivi in so si tudi nasprotovali ter da je okrožni odbor OF Idrija, potem ko je izdal najnujnejše ukrepe za pomoč prizadetim prebivalcem, tudi odredil preiskavo zločina. Začelo se je ugotavljanje zločina, ki ga lahko imenujemo prvo fazo, in to do tedaj, ko je komisija pri predsedstvu SNOS za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo uvedla novo preiskavo. Prva faza preiskave se ni omejila samo na zločin oslepitve in obglavljanja dveh ujetih partizanov, temveč na vse okupatorjevo zločinsko početje na Šebreljski planoti.

Po seji okrožnega odbora OF Idrija sta odšla dva člana tega odbora na prizadeto območje. Toda še preden sta se vrnila s Šebreljskega, je 15. junija zahteval poročilo o okupatorjevih zločinih v poslednji ofenzivi tudi oblastni komite KPS za Slovensko Primorje. Zato je okrožni komite KPS Idrija 16. junija poslal prvo obsežnejše poročilo, in to po podatkih, ki jih je imel na voljo do takrat. Zapisal pa je: "Poročilo bomo do-

¹¹ Arhiv IZDG, PEOF za Prim., fasc. 542/II, zapisnik seje OOOOF Idrija 15. 6. 1944.

polnili, kakor hitro bomo prejeli od članov OK, ki so se podali na lice mesta, daljne podatke." V tem poročilu je tudi podatek o oslepitvi in obglavljenju dveh ujetih partizanov:

"Kolona, ki je prodirala proti Krnicam, je požgala v vasi 6 poslopij, v Masorah 2. Točnejših podatkov še ni. V Masorah so ujeli 3 partizane (med njimi dva Gorenjca), od katerih so enega odpeljali v Spod. Idrijo, ostala dva (Gorenjca) pa strahovito mučili in je moralo mučenju prisostvovati tamkajšnje prebivalstvo. Nek SS-ovec je pristopil k njima in zabodel partizanu nož najprej v eno oko z besedami: "Smrt fašizmu." Nato je zabodel nož v drugo oko in rekel: "Svobodo narodu." Na tak način so iztaknili obema oči, nakar so ju s plankačo obglavili. Odsekane glave so položili, na mizo v svarilo prebivalstvu in na list papirja napisali: "Srčni pozdrav SS KWK – mož z zelenim jopom." To grozodejstvo se je izvršilo "pri Sedeju" v Masorah. Trupli obeh partizanov je prebivalstvo po odhodu okupatorja prepeljalo v Jagršče, kjer so ju pokopali brez sodelovanja duhovnika. Papir s prej omenjenim besedilom je vzel komisar bataljona, ki se je nahajal ravno tam. Med nemškimi vojaki je bilo mnogo vojakov, ki so govorili slovensko. Neka žena – ime se bo skušalo na vsak način ugotoviti – iz Jagršč je spoznala med nem. vojaki domačina Skvarčo iz Šebrelj, ki je dezertiral iz NOV in prestopil k Nemcem."¹²

Iz nadaljnega besedila: "Kolona je prenočila v Masorah in Krnicah in naslednjega dne, tj. 10. 6. odšla proti Jagrščam."¹³ lahko razberemo, da naj bi to bilo prvi dan okupatorjevega divjanja na Šebreljski planoti. Kot bomo videli pozneje, to ne drži.

Okrožni komite KPS je še poročal: "Danes sta se pa podala (v Šebrelje – op. T. F.) ponovno 2 člana OK, ko se je na videz ozračje umirilo – med 11. in 15. je okupator ves čas nadaljeval z izpadi v šebreljski rajon – na lice mesta, da organizirata prvo pomoč. Istočasno smo pristopili takoj k ugotavljanju zločinov in materialne škode v smislu baš te dni prejetih navodil. To nalogo bomo poverili verjetno učitelju v Šebreljah tov. Vidmarju, ki ga smatramo za najbolj primerne in dobrega poznavalca krajev in ljudi. Kakor hitro bomo prejeli kakšno poročilo od naših odposlancev, vam bomo poročali."¹⁴

Okrožni komite KPS Idrija je že mislil končati to poročilo, kar je dobil neko novico, ki jo je še pripisal. Povedal je, da je okupator 11. junija, ko je ponovno vdrl v šebreljski rajon, požgal gospodarsko poslopje načelnika rajonske gospodarske komisije za Kanomljo Matevža Rovtarja v Krnicah 15. "Njemu samemu je rekel nek vojak slovensko, "češ da ne iščejo partizanov, nego da je njihov cilj uničiti vse." Vojaki so govorili z ljudmi slovensko, med seboj pa laško, in sicer tržaški dialekt. Razen jopičev so imeli vsak drugačne hlače in ostalo opremo in izgledalo je, da so kot drhal brez pravega poveljstva."

Člana okrožnega odbora OF Idrija, ki ju je ta poslal v okraj Šebrelje, sta bili referentka za propagando Milena Stegu-Vesna in Fanika Lazar-Nataša.¹⁵ V okraju Še-

¹² Arhiv IZDG, Obkom. KPS za Prim., fasc. 533/V, poročilo OKKPS Idrija 16. 6. 1944.

¹³ Prav tam.

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ Med okrožnim odborom OF Idrija in okrajnim odborom OF Šebrelje je takrat nastal nesporazum, za katerega zvemo iz dveh dopisov. Iz enega od teh dopisov pa zvemo tudi za imeni tistih članov OOOF Idrija, ki ju je ta poslal v okraj Šebrelje.

Okrajni NOO/OF Šebrelje je 27. junija pisal okrožnemu odboru OF Idrija, da obžaluje, da niti sekretar OK KPS Idrija Konrad Javoršek-Matjaž niti predsednik OOOF Idrija Franc Medved-Groga še nista prišla "pogledati naša pogorišča.", pač pa so prišli že od pokrajinskega odbora OF.

Okrožni odbor OF Idrija je odgovoril: "Začuden pa smo bili nad vašim pismom z dne 27. p. m., ko pišete, da sta tov. Groga in Matjaž obljubila priti v vaš rajon, kar se do danes ni zgodilo. Res je, da sta eden kot drugi to obljubila in bosta slej ko prej to obljubo tudi izpolnila. Vedeti pa morate – tov. Lojzetu bi pač že lahko bilo znano – da sta imenovana zaposlena vsepovsod zlasti še tov. Matjaž. Tov. Groga se je, kolikor je znano, parkrat nahajal v vašem rajonu po okupatorjevem divjanju in sicer v Jagrščah, ali zakaj se takrat ni zglasil tudi v Šebreljah, ne vemo vzroka. Položili mu bomo na srce, da to takoj stori, ko bo mogoče. Da pa pišete, da ni bilo nikogar od okrožja k vam in da so se od PO OF-a temu čudili, je gola

brejle sta bili od 16. do 21. junija 1944,¹⁶ torej kar pet dni in po njihovi vrnitvi je okrožni komite KPS Idrija poslal oblastnemu komiteju KPS za Slovensko Primorje novo, obsežnejše poročilo o okupatorjevemu divjanju v okraju Šebrelje. Ker je to poročilo najboljše in tudi najnatančnejše, bom tisti del, ki govori o okupatorjevih zločinih, navedel v celoti.

"Več dni so partizani vzdržali pritisk Nemcev, ki so napadali od Reke, odn. Sv. Ivana. Ko pa so prišli v nevarnost, da jih Nemci obkolijo in jim pridejo preko Jagršč, kamor so poslali del svojih sil, za hrbet, so se preko Šebrelj umaknili na Oblakov vrh. Spotoma so imeli še boje z Nemci, ki so prodirali iz Jagršč in jih skušali prestreči.

V petek, dne 9. t. m. so Nemci vdrli v Jagršče in Šebrelje, ostali tam preko noči in v soboto nadaljevali svoj uničevalni pohod skozi Masoro in Krnice. Tudi tu so prenočili in v nedeljo krenili v smer Idrije. Po štirih dneh, tj. v četrtek, dne 15. t. m., so se ponovno vrnili iz Idrije v Masoro, kamor jih je očitno prignala posebna ovadba.

Jagršče

Zaradi goste megle je naša zaseda opazila Nemce, ki so prodirali po poti Želin–Jagršče, šele na zadnjem ovinku pred vasjo. Postavila se je odločno v bran in z eno samo težko bredo zadržala sovražnika preko ene ure. Naših je bilo 22, nasprotnika pa tri kolone, tj. kakih 250 do 300 mož. Bilo je okrog 9. ure zjutraj.

Pred vdorom Nemcev je z umikajočimi se partizani bežalo tudi prebivalstvo, predvsem moški. Takoj ob svojem prihodu so zažgali hišo na Burji, kjer je bila naša zaseda, se raztepli po hišah, kjer so mrzlično stikali za plenom in šli tudi po ključ od cerkve. Tu so pokradli vse sveče (14 velikih po 1 m dolgih in 16 malih), razbili nabiralnik in pobrali denar, s silo odprli tabernakelj, prevrnili ciborij, raztresli po oltarju hostije in pustili na njih belogardistično brošuro "200 vprašanj" (ki jo je pozneje odnesel s seboj nek tovariš iz brigade). Pri stranskih oltarjih se je našla osmojena slama, po čemer je soditi, da so hoteli cerkev zažgati, kar pa jim zaradi naglice, v kateri so previhrali vas, ni uspelo. V sami vasi so požgali 16 poslopij, z okolico vred pa 23. Zgorela je tudi živina, ki se ni dala rešiti (5 krav in junček), nekaj, in sicer 2 kravi, 2 junčka, 2 osla, 1 ovco in 6 prašičev, pa so pobrali. Odpeljali niso nikogar, pač pa so usmrtili dva moška, in to 65-letnega Tušar Antona in 35 let starega Tušar Jožeta. Antona so ljudje našli naslednje jutro, tj. v soboto, na klancu pred Šebreljami. Imel je na obeh rokah polomljene prste in sledove udarcev na glavi, poleg njega pa je ležal debel kol. Jožeta pa je zatekel na poti vojak, ki ga je pahnil in nato ustrelil vpricho matere in sestre.

Po vsem tem so odvihrali dalje proti Šebreljam. V enem je neka žena (Lapanje Ana) spoznala Skvarčo Antona, po domače Suščevega iz Šebrelj, in sicer iz Dolenje vasi. Imel je svetle hlače in jopič iz šotorskega krila.

neresnica. Ni nam bilo potreba nobenega "ukaza" od POOF, ker smo se sami predobro zavedali čim je ponehala okupatorjeva ofenziva, da je treba priskočiti na pomoč. Ali nismo morda takoj poslali tovarišico Vesno in Natašo od okrožja, da ukreneta vse za prvo pomoč na licu mesta. Ali tovarišici v vaših očeh ne pomenita okrožja? (Podčrtal T. F.) Ali ni okrožje ravno na podlagi poročila tovarišic in dogovora z vami dalo takoj za prvo pomoč Lit. 20.000 v gotovini, uvedlo nabiralno akcijo za obleko, perilo, obutev, posodo, žeblje, ukrenilo potrebno radi žaganja lesa? Prav tako je bilo storjeno vse zaradi prehrane prizadetega prebivalstva in odposlani štirje delegati v druga okrožja." Itd. (Arhiv IZDG, part. arh., fasc. 566/III).

16 V arhivskem fondu OK KPS Idrija je ohranjen popis zločinov in škode v okraju Šebrelje, ki je datiran s 16. junijem 1944. Sodeč po pisavi, je te zapiske napravila Fanika Lazar-Nataša, ki je odšla v okraj Šebrelje (Arhiv IZDG, fasc. 566/I.).

Šebrelje

Tu so se pojavili okrog 5. ure popoldne. Takoj so požgali hišo "pri Frjanu", kjer so naši nudili zadnji odpor, in stoge, kjer je bila imela izpostava ONZ spravljene svoje konje.

Vse, kar je moglo, je bilo zbežalo in se poskrilo pred njimi. Kogar pa so ob svojem prihodu še zalotili na prostem, so streljali nanj. Tako so ustrelili neko ženo (Julko Črnilogarjevo), ki je stekla, da bi še rešila pred njimi slanino iz neke druge hiše, njenega moža (Franca Črnilogarja, starega 52 let), ki ga je gnala iz gozda skrb domov, in 75 letnega gluhega starca (Janeza Hvalo), ki se je vračal z dela v gozdu. Zadnjega so kar pokosili z mitraljezom, dočim so prejšnjega (Črnilogarja) očitno še poprej nečloveško mučili, kajti imel je polomljeni obe nogi in desno ramo.

Krenili so v župnišče po mladega župnika in ga odvedli hkrati s šestimi drugimi moškimi, ki so jih polovili (od katerih pa so jim trije spet ušli). Drugi so se raztepli po vasi. Pričel se je pravcati lov na kure, ki so jim kar odtrgali glave, spravili so se nad prašiče, ki so jih jadrno poklali, vdrli v hiše in planili po vsem, kar jim je prišlo pod roke – od živeža (niti mleka v pinah niso pustili) do perila, obleke, obutve, zlatnine in denarja. Kar niso dobili zlahka, so vzeli s silo. V škrinje, ki so bile zaklenjene, in v omare so kar vlomili. Pri tem so na razne načine ustrahovali Ljudi. Grozili so jim s strelom ali bajonetom. Tako je neki ženi velel vojak, da mu v petih minutah vlovi kokoš, ker jo bo sicer ustrelil. Na ukaz so jim morali tudi ponekod kuhati. Po vseh hišah so priredili pravcate pojedine. Kuhali so si, cvrli in pekli vso noč. Slanino, ki je niso mogli pojesti, so zrezali in razmetali. V treh primerih so domači tudi komaj rešili dekleta pred njihovo pohoto. Tako so neko 16-letno dekle starši zadnji hip potegnili banditu s postelje.

Drugo jutro so nekako ob 9. uri na povelje, ki so čakali nanj, zažgali vas. Prva je bila na vrsti hiša našega aktivista (načelnika gospodarske komisije), ki je bil z vso družino ubežal. Zakurili so s slamo, ki so jo prejšnji večer nanosili v hiše za ležišča. Nato so hiše zastražili, da jih domačini ne bi mogli gasiti, pri tem pa ustrahovali ljudi in streljali nanje. Ustrelili so od rojstva slepega starčka, znanega harmonikarja Andrejčka z Oblakovega vrha, ki je hotel uteči nevarnosti, 83-letnega starčka (Franca Božiča – po domače Tišlerja), ki je hotel odvezati kravo, da bi jo rešil iz bližine ognja, ter še nekega moškega (Jožeta Grošlja, starega 55 let), ki so ga našli v hiši zoglonelega. Sodijo, da je skočil nazaj v hišo, da bi zadnji hip še nekaj rešil, a ga je pri tem zadela krogla. Ko so ljudje bežali iz hiš, so jih pretipavali in jim vzeli še oni denar, ki bi ga bili rešili pred požarom. Ko je bila vsa vas v plamenu, so se umaknili, a pri tem še kar streljali venomer. Kot žrtev je padel tudi 63 let stari Andrej Vončina, za katerega pa ne vemo; kdaj in kako.

Prišli so v vas s seznamom, s katerim so spraševali po hišah in ljudeh. Požigali pa so potem kar od kraja, le očitim našim nasprotnikom niso prizadejali škode. Zažgali so tudi cerkev, ki pa od zunaj ni videti močno poškodovana, ker je škoda večja v notranjosti. Nastanek požara razlagajo na več načinov. Eni trde, da so Nemci polili zvonik z bencinom in nato zažgali z raketami, drugi pa, in v to možnost veruje predvsem stari župnik, da so požar povzročili ogorki sosednega kozolca, od katerih so se vnele lesene line z zvoniku. Od glavnega oltarja ni ostalo drugega kot goli kamen. Prav tako od orgel ni sledu. Popolnoma je zgorela tudi prižnica, dočim so klopi skoraj docela nepoškodovane. Tudi tu so pobrali sveče in odtrgali oba nabiralnika za milodare ob glavnem vhodu.

Čeprav so se povsod držali le poti, so na šebreljskem vrhu požgali tudi domačijo na Lokvah, kamor so se prav zaradi njene skrite lege že od vsega začetka radi zatekali

partizani. Gospodarja so odvedli, gospodinjjo pa postavili pred strojnico, ji očitali, da je kuhala partizanom in jo ustrahovali. Veleli so ji leči, vstati, poklekni in prositi usmiljenja. Nato so oba z gospodarjem spet izpustili, medtem pa domačijo vso izropali in požgali. Ostala je le živina in drobnica. Rešili so tudi nekaj ženske obleke, ki so jo že poprej poskrili.

V Šebreljah, ki jim prištevamo Gorenjo, Srednjo in Dolenjo vas, Grič, šebreljski vrh in domačijo na Stanu, je zgorelo 47 hiš z gospodarskimi poslopji. Po večini so pogorelici ob vse. Marsikaj pa bi bili rešili, da jim niso Nemci pokradli. Goveja živina se je rešila in so ji Nemci iz nerazumljivega razloga sami odprli hleve, prašičev pa je ostalo malo. Samo v Dolenji vasi, kjer je osem gospodarjev, so poklali 14 prašičev.

Masora, Krnice

Tu so požgali deloma v soboto, deloma v nedeljo. Na Griču in na Kalu so zgorele tudi hiše, na Kjamutovšu pa samo hlevi. Plenili so kot v Šebreljah, ustrahovali ljudi in jim grozili z noži. Mastili so se in gostili, počeli s prašiči isto kot drugod, živino pa pustili. Ustrelili so 50 let starega slaboumnega pastirja Antona Kosmača z Griča.

V Krnicah sta popolnoma požgani dve domačiji in več gospodarskih poslopij. Pogorelec so tudi popolnoma izropali, tako da so brez vsega. Vzeli so tudi dve kravi. Doma na pragu so ustrelili 60–70-letno staro (Lapajne Terezo), ki je gledala, kako gori kozolec. Razen nje so zalotili še tri partizane od zasede. Zatekli so jih na senožeti, od koder se zaradi goste megle niso znali umakniti, odn. orientirati. Mlajšega so odvedli s seboj, starejša dva pa vlekli k neki hiši (k Sedejevim na Kjamutovšu), ju tam suvali z noži po glavi, jima prebodli oči, govoreč pri sunku v prvo oko "smrt fašizmu", pri sunku v drugo pa "svobodo narodu", ter ju, ko sta bila že slepa, vprašali, ali sedaj vidita Angleže. Nato so ju zavlekli pod hlev, kamor so si prinesli tudi mizo, na kateri so jima s plenkačo (tesarsko sekiro) odsekali glavi. Trupli so zvalili po poti, glavi pa postavili na mizo. Med obe so položili listič, ki ga hrani komanda Vojkove brigade. Glavi je pred pokopam na Jagrščah slikal štab Prešernove brigade. Pred obglavljenjem je prišel k Sedejevim v hišo bandit, v katerem je gospodinja prepoznala že omenjenega belogardista Skvarčo – Suščevega iz Dolenje vasi, ki ji je dejal: "Pojdi pogledat, ti ta majčkena, kaj se s takimi napravi!"¹⁷

Po štirih dneh so se Nemci spet vrnil v Masore. Vrnilo se jih je nekaj od onih, ki so bili tam pri požiganju, nekaj pa je bilo onih, ki so stalno v Idriji. Okrog 4. ure zjutraj so se približali Erjavčevim od dveh strani. Privedli so s seboj tri domačine (Gričnikar, Kogoja in Mlakarja), ki so jih spotoma pobrali na njihovih domovih. Pri enem so hkrati tudi zažgali hlev (pri Mlakarju). Ko je Erjavac med drugim zanikal očitek, da je bolnici

¹⁷ V zapiskih z dne 16. junija 1944 (glej op. 16!) piše tudi tole: "Jagršče: Štab 16. SNOB J. P. Vojka, III. bataljon: Dne 12. 6. 1944 ob 7. uri zvečer smo pokopali dva tovariša iz 16. SNOB J. P. Vojka, III. bataljon.

Dobili smo mrtva pri Sedeju na Masorah. Glave sta imela porezane, oči iztaknjene z noščem. Iztaknili so jih živima in govorili: "Smrt fašizmu – Svobodo narodu". Ko sta bila že slepa, so jim govorili A vidiš svobodo? A vidiš Angleže?" (To je izpovedala gospodinja Sedeja, ki je bila navzoča.) Opis: Eden je nosil angleško poletno bluzo, hlače črne in na vsak centimeter po 1 mm debelo svetlejšo črto. Drugi je imel svetlo modro srajco s temnimi podolgovatimi progami, hlače temno rjave s svetlimi progami. Pulover je bil rjav s "furšlusom", čevlje nista imela, so jima jih odvzeli. Tudi nobenih dokumentov ni bilo. Eden izmed njih je imel črno titovko.

Opis glav: Eden je imel dolge kostenjeve lase, izrazit nos, sive oči. Drugi je imel nekoliko zatisnjeno glavo, nosna konica se je končevala z izrednim poudarkom na ven, lasje dolgi in neostrženi. Oba neobrita.

Pokopana sta na pokopališču Jagršče. Priče pokopa: Peternel Peter iz Jagršč, Magajna Janez iz Krnic in Lapanja Peter iz Jagršča. Pri pogrebu je bil navzoč tudi IV. bat. 16. SNOB J. P. Vojka s štabom. Podatke zbral in napisal Klančnik Stane, prop. ref. IV. bat."

dobavljal meso, ga je zavrnil eden od vojakov, češ, kaj bo tajil, saj je prav njemu pred štirinajstimi dnevi izročil meso za bolnico.

Poleg domačih, tj. starega Erjavca, Erjavca Matevža in njegove žene Angele, pastirja Štucina Alojza ter Krivca (njihov sorodnik, ki je živel pri njih – obenem tudi sorodnik izdajalca Velikanje iz Spodnje Kanomlje, svoj čas skrivač, ki so ga bili naši le s težavo mobilizirali), so pri Erjavčevih zalotili še nekega tovariša iz Stopnika (Makuca Andreja-Stankota, namestnika načelnika gospodarske komisije v Šebreljah), neko žensko (Marijo Gnezda iz Kanomlje, mater petih otrok), ki je one dni pri njih plela in še neko drugo žensko. Žene so najprej pustili pri miru, moške pa odpeljali, in sicer Erjavca in Makuca v gozd, ostale pa proti bolnici. Žene, misleč, da so Nemci odšli, zato tudi niso šle s hiše, razen ene. Čez četrte ure pa so se Nemci z vsemi spet vrnili in privedli s seboj še neko dekletko (Prebil Anico, staro 19–20 let), ki je v bolnici pomagala kot perica, in dva fantiča, stara dvanajst in petnajst let, ki sta se v bolnici zdravila. Na binkoštni ponedeljek ju je ranila bomba, ki je eksplodirala v cerkvi pri Sv. Ivanu. Dekle je bilo vse objokano in so jo – kot prvo ustrelili kar v hiši. Nato so Erjavca z ženo, pastirja, plevico in Mlakarja zaprli v hlev, iz katerega je takoj šinil plamen. Sodijo, da so jih najprej vse ustrelili, kar bi bilo verjetno, ker so vsi ležali drug poleg drugega. Tudi se je baje slišal pok. Ostale so odvedli razen starega Erjavca, ki so mu prizanesli, a mu prečitali seznam, kaj vse je njegov sin napravil za partizane. Dva, Gričnikar in Kogoj, sta se spet vrnila. Predno so domačijo požgali, so jo vso oplenili.

V bolnici razen omenjenega dekleta in fantičev niso našli nikogar. Še ob pravem času so se vsi umaknili. Opozoril jih je strel, ki je smrtno zadel stražarja, bežečega, da bi javil bližajočo se nevarnost. Ta strel je rešil tudi druge domačine in tovariše, ki so prenočevali v bližini. Z lastnim življenjem je tov. Tušar rešil številna druga življenja.

Bolnico, ki je last domačina (tov. Franca z Rupe), so Nemci požgali.

Med SS, ki so izvršili te zločine, je bilo največ italijanskih fašistov in belogardistov, Nemci sami so bili v manjšini. Ljudje so čuli govoriti italijansko, slovensko in nemško.¹⁸

Nadaljnji del poročila opisuje ukrepe za pomoč prebivalstvu in pogovor obeh članov komiteja s "starim župnikom" Ivanom Rejcem iz Šebrelj.¹⁹

18 Arhiv IZDG, Obkom. KPS za Prim., fasc. 533/V, poročilo OK KPS Idrija 22. 6. 1944. Poročilo je podpisala Vesna, tj. Milena Stegu.

19 "Pred svojim odhodom iz Šebrelj smo obiskali tudi starega župnika. Videti je bilo, da je bik na naš obisk pripravljen (obvestiti ga je moral njegov bratranec, član ONOO, ki je bil prejšnji dan na seji). V razgovoru odn. bolje rečeno v odgovorjanju na naše vprašanje, na katero se je skoraj docela omejil, je bil zelo previden. Da bi zavzel kako stališče do našega gibanja, je direktno odklonil, izjavil je le, da bi želel, da se uresniči naše zatiranje, da je le naša borba rešila slovenski narod pred uničenjem. Ko smo ga vprašali, kako tolmači ljudem okupatorjevo divjanje, kaj jim poreče v tolažbo, odn. v bodrilo, je dejal, da jim pravi, da je to kaznen božja za greh, ki je morala priti. Da bi bil na pogrebu v Jagrščah dejal, da so nesreče, ki je prišla nad Šebrelje, krivi partizani, je zanimal, pripomnil pa, da so ga morda ljudje razumeli tako. Priznal pa je, da ljudi vedno svari pred komunizmom, da je pri spovedi, ki bi jo moral opraviti vsakdo, preden odide k partizanom, vedno opozarjal: "če že moraš iti k partizanom, pazi, da se ne nalezesh komunizma." Ko smo zavržali, da bi bilo naše gibanje komunistično, da bi bilo naprejeno proti veri in duhovščini, je izjavil, da mu je prišlo že dosti naše literature v roko, s katero smo napadali vero. Kljub temu, da smo ga pozvali, naj bi navedel en sam primer take literature, je le ponavljal, da je že dosti, da jo imamo gotovo sami in se lahko prepričamo o tem, on pa da je ni hranil, da je ne bi lepega dne našli Nemci pri njem. Preskočil je na naše mitinge in ples in dejal, da se do partizanstva ni nikoli toliko plesalo po naših krajih, da mu je pravila neka mati, kako se je sin razjokal, ko se je ves razočaran vrnil s mitinga. Sam da je opazil pri preprostih partizanih in partizankah neko potrtost, neko pomanjkanje nečesa. Mitingi, h katerim da s silo priganjamo ljudi, in plesi, ki so izvor greha, ljudi ne zadovoljujejo. Oni najdejo tolažbo in razvedrilo v cerkvi, pri službi božji, pri lepem cerkvenem tjuju, ki se je prav v Šebreljah, ki je imelo vedno zelo muzikalične župnike, kakor je tudi sedanjí, posebno skrbno gojilo. Glede plesa je dejal, da je našel pri fašistih več razumevanja, da je smel takrat svobodno govoriti v pridigah o tem, danes pa mu

Oblastni komite KPS za Slovensko Primorje se je 24. junija 1944 zahvalil za obširno poročilo in svetoval okrožnemu komiteju, naj to poročilo da za vzgled referentu komisije za ugotavljanje zločinov pri okrožnem odboru OF Idrija. "Če bi nesreča hotela, da se kaj takega v vašem okrožju ponovi, naj on sam nemudoma tako poročilo sestavi. Skuša naj pa v mejah možnosti rekonstruirati na isti način vse zločine, ki jih je okupator pri nas zagrešil."²⁰

Isti dan, kot je pisal oblastni komite KPS okrožnemu komiteju KPS Idrija, mu je ta poslal novo poročilo o okupatorjevih zločinih v okraju Šebrelje. To poročilo je napisal prosvetni referent okrožja Črtomir Šinkovec po podatkih, ki mu jih je dal profesor Anton Nadižar-Klemen, "do zadnje hajke učitelj v Masorah"²¹ Dal mu je naslov "Dejanja domožgalskih zločincev v Masorah" in je napisano v prvi osebi. Najprej opisuje sovražnikov vdor v Jagršče in požig te vasi v petek, 9. junija, ki ga je opazoval z bližnjega hriba. Drugi dan dopoldne je videl požar v Šebreljah in sovražnikov prihod v Masore. "Več tisoč Švabov in njihovih hlapcev se je utaborilo v ravnici okrog neke hiše. Ko smo videli, da so začeli postavljati šotore, smo vedeli, da ne mislijo tako naglo oditi. In res so si zbrali našo vas za taborišče in tam prenočili. (...) Toda to dopoldne je še nekam dobro šlo. Drugačni pa so bili zjutraj. Iz Krnice so prignali tri partizane, ki so jih tam ujeli. Eden je imel šele kakih 15 let, dva sta imela okrog 20 let. To je bilo za Švabe nekaj. Začelo se je po taborišču živahno vrvenje. Iz hiše so prinesli podolgovato mizo in jo postavili poleg teh partizanov. Začeli so takoj s svojim zverinskim delom. Pretepali so uboga partizana in brcali v veliko zabavo vseh okoli stoječih švabov, laških fašistov in slovenskih domožgalcev. Ko sta bila skoro že nezavestna in se nista mogla več dvigniti s tal, so ju položili na mizo. Sedaj se je začelo najstrašnejše. Jemali so nože iz žepov in zbadali uboga živa partizana v obraz z vzkliki: "Ali imaš svobodo? Ali imaš sedaj, smrt fašizmu? Kje je sedaj tvoj Tito?" in podobno. Vse to ni bilo dovolj. Živima so izlili oči in ju vprašali: "Ali sedaj vidiš Angleže?" Potem so jima prerezali vratove in odrezali glavi ter ju položili na mizo, trupli pa sta padli poleg na travo. Vse to je moral gledati tretji partizan, ki je bil mlajši in so ga odgnali s seboj. Ne vem, kakšni zločinski tipi so se zbrali v teh tolpah, da so mogli uživati pri tem, saj so se smejali in krohotali kot bi bili blazni."

Nadižarjeva izjava in Šinkovčev zapis postavljata oslepitev ujetih partizanov na kraj pred hišo. Orodje, s katerim naj bi jima odrezali glavi, naj bi bil nož in ne sekira. Nato je Šinkovec po Nadižarjevem pripovedovanju opisal požig vasi Masore, odhod požigalcev, njihovo vrnitev čez dva dni in njihove nove zločine.²²

Iz podatkov, ki jih je zbral okrožni komite KPS Idrija oziroma okrožni odbor OF Idrija in ki smo jih navedli tukaj, sledi, da je sovražnik ujel, oslepil in obglavil dva partizana v nedeljo, dne 11. junija 1944. To naj bi storili esesovci, ki so govorili italijansko, slovensko in nemško.

kritika ni dovoljena. Danes da se partizani, čeprav zatrujemo, da pustimo duhovnikom vso svobodo, spotikajo ob vsako pridigo. Prav iz tega razloga, ko si namreč že ne ve več pomagati, da je nameraval mladi župnik že sam zapustiti Šebrelje, če ga ne bi bili Nemci odpeljali. (...) V teku razgovora ni bilo pri župniku opaziti niti najmanjšega sledu ogorčenja nad divjanjem banditov in njihovih pomagačev, ampak je, nasprotno, govoril kot človek, ki je poln razumevanja." (Podčrtal T. F.)

²⁰ Arhiv IZDG, Obkom. KPS za Prim., fasc. 533/V, pismo Obkom. KPS za Prim. 24. 6. 1944.

²¹ Antona Nadižarja-Klemna, dipl. fil. za matematiko in fiziko, roj. 3. 9. 1916 v Kranju, je 000F Idrija 15. 6. 1944 imenoval za svojega referenta za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev. (Arhiv IZDG, fasc. 547/IV, poročilo OOOOF Idrija 25. 6. 1944.)

²² Arhiv IZDG, Obkom. KPS za Prim., fasc. 533/V, poročilo OK KPS Idrija 24. 6. 1944 in sestavek Č. Šinkovca "Dejanja domožgalskih zločincev v Masorah".

Iz nekoliko poznejšega časa imamo novo poročilo o preiskavi okupatorjevih zločinov v okraju Šebrelje. Napisal ga je obveščevalni center 31. divizije NOV in POJ in ga 12. julija 1944 poslal komisiji za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev. Obsega kar devet tipkanih strani in ima tudi poimenski seznam žrtev.

Glede zločina, ki nas v tem članku zanima posebej, je to poročilo zelo kratko in pravi:

"Masora: Tu so na zverinski način umorili dva partizana. Bila sta iz Prešernove brigade, doma iz Kranjskega. Ko so ju ujeli, so jih po obrazu z noži, jima skopali oči, ter nato vprašali, če vidijo tov. Tita. Nato so sklicali civile skupaj pred Sedejevo hišo v Masorah in jima vpričo vseh odsekali glave. (...) Vse te spodaj navedene zločine je izvršila skupina SS, ki je delovala ločeno od glavne skupine okupatorja in je bila njena naloga v ozadju loviti zaostale partizane, požigati hiše in pobijati civile. Razen tega so tudi ropali živino in slično. (...) Požigala je neka manjša edinica SS-policije, ki je prispela iz Trsta. Sestavljena je bila iz različnih narodnosti. Kdo je bil komandant te edinice, nam do sedaj še ni znano. Vse podatke, ki jih bomo še dobili, vam bomo poročali naknadno."²³

Namenoma smo navedli vse podatke iz junija in julija 1944 o oslepitvi in obglavljenju dveh partizanov, in to zato, da bi videli, kako so opisi tega strašnega zločina različni. To je tudi razumljivo, saj – kot bomo še videli – obglavljenja samega nihče drugi razen zločincev ni videl. Pač! videlo jih je še neko oko, toda o tem pozneje.

3. Prve objave podatkov o Zločinu

Razumljivo je, da narodnoosvobodilno gibanje ni moglo in ni hotelo molčati o tem strašnem zločinu. Komisija predsedstva SNOS za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo je dne 19. 7. 1944 izdala svojo "Objavo št. 22" v kateri je navedla okupatorjeve zločine v kraju Šebrelje od 9. do 12. junija 1944. Ni pa komisija povedala ničesar o oslepitvi in obglavljenju ujetih partizanov v Idrskih Krnicah.²⁴ Zakaj je izpustila ta zločin, bomo še slišali, ker je to pojasnila v neki naslednji svoji objavi. V gradivu komisije ni ohranjeno nobeno poročilo, po katerem je sestavila svojo "Objavo št. 22".

V prvi polovici julija 1944 sta v Slovenskem poročevalcu, osrednjem glasilu Osvobodilne fronte, izšla dva zelo kratka, skopa članka o oslepitvi in obglavljenju ujetih partizanov v Idrskih Krnicah. Prvega je napisal slovenski pisatelj France Bevk in se glasi: "Na Tolminskem so nemške zveri požgale vasi: Šebrelje, Jagršče, Reka, Otalež, Lazne in Plužne ter pobile veliko ljudi. Istotam so dvema partizanoma živima izkopali oči in jima nato s sekiro odbili glave."²⁵ Pisec drugega članka, ki ima naslov "Naši mučeniki", se ni podpisal in je navedel več podatkov o obglavljenju kot France Bevk. "V Krnicah na Primorskem so ujeli Švabi dva partizana. Švabobranski zločinci so jima vpričo vaščanov iztaknili oči. "To imaš za "Smrt fašizmu" se je zverinsko režal krvnik, ko je izdiral junakom desno oko, in "to imaš za "Svobodo narodu", ko jima je izlil levo oko. Oslepljena partizana mučenika so nato zločinci s tesarsko sekiro obglavili. Glavi so pokrili s titovkama, v prazne očesne votline pa vtaknili listke z napisom: Smrt fašizmu – Svobodo narodu."²⁶

²³ Arhiv IZDG, part. arh., fasc. 234/1, poročilo obv. c. 31. div. NOV in POJ št. I/417, dne 12. 7. 1944.

²⁴ Arhiv IZDG, part. arh., fasc. 496, komisija predsedstva SNOS, za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev (dalje: KUZOP). Objava št. 22 od 19. 7. 1944.

²⁵ France Bevk: Primorska doživlja grozodejstva. Slovenski poročevalec, V/17, 5. 7. 1944.

²⁶ Naši mučeniki. Slovenski poročevalec, V/18, 12. 7. 1944.

Ob ta članek v Slovenskem poročevalcu se je spotaknil domobranski "Tolminski glas". Svojemu članku je dal naslov "Oče laži" in dobesedno prepisal članek "Naši mučeniki". Nato je sklenil: "Slov. poročevalec" ne pove, koliko časa naj bi tako ležala, vsekakor toliko časa, da bi ju lahko fotografirali od vseh strani, kar bi partizani čisto gotovo, če bi bilo to res. Pričakujemo torej fotografije."²⁷

Domobranski propagandist, ki je izzivalno in zasmehujoče terjal fotografske posnetke kot dokaze o obglavljenih truplih partizanov, si niti misliti ni mogel, da bi lahko narodnoosvobodilno gibanje postreglo s fotografskimi dokazi. Iz partizanskih virov, ki smo jih navedli, je razvidno, da so partizani obe trupli in glavi fotografirali, prej kot so ju pokopali v Jagrščah. Ne vemo pa, ali so te fotografije sploh kdaj izdelali, in če so jih, ali so kdaj prišle do vodstva narodnoosvobodilnega gibanja. O tem lahko dvomimo, saj bi glede na tako hud in pretresljivo grozovit zločin do septembra 1944 moral partizanski fotograf to storiti. Do takrat namreč nobeden vir narodnoosvobodilnega gibanja ne omenja nobene tozadevne fotografije. Pač pa je narodnoosvobodilno gibanje razmeroma kmalu postreglo z *okupatorjevimi fotografijami* o tem zločinu. Te fotografije so lahko seveda presenetile tako narodnoosvobodilno gibanje kot sovražnika, še posebej pa seveda pisca omenjenega članka v domobranskem Tolminskem glasu.

4. Okupatorjeve fotografije o zločinu v Idrskih Krnicah

Za podatek, da je narodnoosvobodilno gibanje dobilo v roke okupatorjeve fotografije o obglavljenju dveh ujetih partizanov v Idrskih Krnicah, zvemo najprej iz pisma predsednika komisije pri predsedstvu SNOS za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev dr. Maksa Šnuderla članici te komisije Vidi Tomšičevi 28. avgusta 1944. Dr. Šnuderl je takrat že končal rokopis za svojo knjigo Fašistično domobranski teror nad Slovenci. Končal ga je sicer že 18. julija 1944, nakar so rokopis pretipkali in so ga prebrali tudi drugi člani komisije.²⁸ Takole je dr. Šnuderl pisal 28. avgusta 1944: "škoda samo, da ni klišejev o Krnicah, a o teh smo fotografije prejeli šele po odhodu naših novinarjev na Hrvaškem (prav: na Hrvaško – op. T. F.).²⁹ Za fotografije v Šnuderlovi knjigi so klišeje izdelali namreč na Hrvaškem; Šnuderl je prejel 11 klišejev s Hrvaškega okrog 28. avgusta in jih takoj poslal grafičnemu oddelku centralne tehnike KPS, ki je skrbel za natis njegove knjige.³⁰ Knjigo je stiskala partizanska tiskarna "Triglav" na Goteniškem Snežniku 13. novembra 1944, v tisk pa jo je dr. Šnuderl poslal po poglavjih 3., 22. in 25. septembra 1944.³¹ Zato je lahko še dopolnil besedilo s podatki o fotografijah, čeprav le-teh še ni mogel objaviti. Potem, ko je opisal oslepitev in obglavljenje partizanov, je dodal: "Pred menoj leži 9 fotografij, ki nazorno kažejo, kaj se je zgodilo. Žrtvi so položili na tla z glavo na štor odsekanega drevesa. Dva vojaka sta nategnila roke in ga držala trdno na štoru. Tretji, podoficir si je slekel bluzo in z me-sarsko sekuro odsekal glavo. Slike nazorno kažejo najprej zamah, potem kako je sekira padla na tilnik, kako je glava odpadla, dalje kažejo slike dve glavi ležeči v travi, potem obe trupli obglavljeni na tleh, končno pa obe glavi postavljeni na mizo, ena ima na glavi titovko in med zobmi cigareto."³²

²⁷ Oče laži. Tolminski glas, I/3, 29. 7. 1944.

²⁸ Arhiv IZDG, KUZOP, fasc. 496/III, Šnuderlovo pismo V. Tomšič 18. 7. 1944: "Jaz sem s svojo knjigo, ki sem jo začasno naslovil s "Fašistično domobranski teror nad Slovenci", danes končal. (...) Potem bo čez en teden lahko tekst mojega dela predložen v pregled in v tisk."

²⁹ Arhiv IZDG, KUZOP, fasc. 496/III, Šnuderlovo pismo V. Tomšič 28. 8. 1944.

³⁰ Prav tam.

³¹ Jože Krall: Partizanske tiskarne na Slovenskem. I. Osrednje tiskarne. Ljubljana 1972, str. 207.

³² Fašistično domobranski teror nad Slovenci. Sestavil dr. Makso Šnuderl, predsednik "Komisije pri Predsedstvu SNOS za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev. 1944, str. 100–101.

Tudi dr. Šnuderl je podobno kot nekatera poročila, ki smo jih že navedli, zapisal, da so esesovci prisilili vaščane, da so morali gledati to grozodejstvo. Kot književnika ga je še nekoliko zaneslo in je zapisal: "Ljudem ledeni kri, ko morajo zreti to strahoto. Zdi se, da jim zastaja tudi utrip srca. Huronsko kričanje zveri spremlja to pošastno strahoto."³³

Toda javnosti ni bilo treba čakati do izida knjige, tj. do novembra 1944, da bi zvedela za novico, da so ohranjene fotografije o strašnem zločinu. Komisija pri predsedstvu SNOS za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev je namreč že 11. septembra 1944 izdala že svojo drugo "objavo" o okupatorjevih zločinih v okraju Šebrelje, in to "Objavo št. 35."

V tej objavi je komisija, potem ko je zelo na kratko opisala zločin, pojasnila, zakaj v svoji "Objavi št. 22" ni omenila tega zločina. "Tega zverstva v Objavi št. 22 nismo objavili, ker smo dopuščali možnost, da je zaradi drugih zverstev razgreta fantazija lahko videla take dogodke, pač pa smo uvedli preiskavo. Od te preiskave, ki iz razumljivih okoliščin še ni mogla dovesti do točnejših podatkov, pa smo prejeli iz Slov. Primorja od našega organa pri nekem padlem Nemcu zaplenjene fotografije, s pripombo, da se točno čas in kraj prizorov, ki jih te slike kažejo, še nista mogla ugotoviti. Vsebinska teh slik pa kaže, da se tičejo gori navedenega dogodka v Masorih odnosno v Krnicah." (Podčrtal T. F.)

Sledi opis devetih fotografij, ki je natančnejši od tistega, ki ga ima dr. Šnuderl v svoji omenjeni knjigi; tam ga je namreč moral skrajšati. V "Objavi št. 35" komisija pravi:

"Prva fotografija kaže nemškega vojaka, kako drži za roko človeka, ki leži preko štoru, glava pa visi odsekana ob štoru, ki je ves okrvavljen. Vojak je podoficir, ki smeje se opravlja to delo.

Druga slika kaže žrtev ravno tako z vratom, položenim na štor, nemški podoficir je pravkar zasadil sekiro v njegov tilnik, sekira tiči v tilniku, drži jo nemški podoficir z zavihanimi rokavi in sadističnim nasmehom. Prav tako se smeje isti SS podoficir, ki ga drži za roko, od desne se vidi, da ga drži tudi za drugo roko.

Tretja slika kaže še vedno istega podoficirja kako drži žrtev, ležečo z vratom na štoru, glava je že popolnoma sesekana, vidi se krvnika z golim gornjim telesom, ko pravkar zamahne s sekiro.

Četrta slika kaže, kako je isti slečeni krvnik s sekiro udaril po žrtvi, glava je že ločena od trupla. Okoli teh stoje drugi nemški vojaki. Tudi na tej sliki drži podoficir žrtev še vedno za roko.

Peta slika kaže na tleh ležeče truplo z razsekanim vratom, usti in obrazom. Šesta slika, predstavlja dve na tleh ležeči obglavljeni trupli.

Sedma slika kaže dve odsekani glavi, ležeči v travi od teh ima ena med zobmi cigareto.

Osma slika kaže isti glavi postavljeni na mizo. Ena glava ima še vedno v ustih cigareto in na glavi titovko.

Deveta slika kaže tretjo žrtev, ki ima vsekanino čez lice, spodnjo čeljust in vrat, okoli stoječi oboroženi krvniki drže glavo za lase kvišku.

Fotografije bomo ob prvi priliki vsemu svetu objavili. Generallajtnant Globotschnigg, vsi poveljniki SS-ovskih čet na Primorskem, vsii storilci, ki jih bomo izsledili, bodo za to strahotno zverstvo poklicani na odgovornost. S pomočjo naših Zaveznikov jih bomo zasledovali do kraja sveta in pred našimi sodišči strahovito kaznovali." (Podčrtal T. F.)³⁴

³³ Prav tam.

³⁴ Arhiv IZDG, KUZOP, fasc. 496/III, Objava št. 35, dne 11. 9. 1944.

Vsebinsko te objave je na kratko povzela Ljudska pravica, glasilo KPS, v članku "Sadistična zverstva Nemcev". Prej kot navede vsebino fotografij, članek pravi, da "jih je zaplenil naš tovariš ubitemu Nemcu".³⁵

Podatek, da so fotografije našli pri ubitem sovražniku, ni točen. Ali Šnuderlova komisija res ni vedela, kako so prišle te fotografije v roke narodnoosvobodilnega gibanja, ali pa je vedela, pa je hote napisala drugačen podatek. Če drži drugo, potem je to storila zato, da bi obvarovala tistega, ki jih je izročil, ali njegove svojce pred okupatorjevim maščevanjem.

Tudi sam sem obrnil marsikateri list v arhivskih fondih narodnoosvobodilnega gibanja, da bi našel podatek o tem, kje in kdaj so našli fotografije pri ubitem ali padlem sovražniku. Ko sem že opustil vsako upanje, da ta podatek najdem, sta me nepričakovano opozorila bivša funkcionarja komande goriškega vojnega področja Karel Kumše in Rado Jelinčič, da vesta, kako so omenjene fotografije prišle v roke narodnoosvobodilnega gibanja. Povedala sta mi, da mu jih je posredoval fotograf iz Gradiške v Furlaniji Erminio del Fabbro.

O tem mi je Erminio del Fabbro povedal tole:

"Delal sem v Gradiški pri fotografu Valentinu Zulianiju že od leta 1940. V narodnoosvobodilno gibanje sem se vključil leta 1943. Od začetka februarja 1944 sem sodeloval s skupino VOS na Goriškem, ki jo je vodil Dušan Martinuč-Silni, zanj sem zbiral obveščevalne podatke. Po ustanovitvi komande mesta Dornberk 8. aprila 1944 sem po posredovanju Roze Roner-Zvezde sodeloval s to ustanovo kot obveščevalec. Zbiral sem predvsem podatke o sovražnikih in ker sem bil fotograf tudi ustrezno fotografsko gradivo. Ko sem nekoč sam prišel na komando mesta, da se vključim v partizane, so me poslali nazaj v Gradiško k omenjenemu fotografu. K fotografu Zulianiju so nekateri nemški vojaki priložnostno nosili razvijat svoje filme s posnetki njihovih hajk in kazenskih pohodov. Nekega dne mi je mojster dal razvit film, ki mu ga je prinesel nek nemški vojak. Ko sem film razvijal, sem na njem videl grozovite posnetke obglavljanja nekih ljudi. Razvil sem film in izdelal po en izvod fotografij za naročnika. Razvit film pa sem odnesel k sebi domov in napravil po več izvodov fotografij. Ker naročnik ni dobil filma, so ga iskali po vsej fotografski delavnici, mene pa niso osumili, da bi ga odnesel. Zvedel sem, da je nato neko nemško poveljstvo prepovedalo, da bi nemški ljudje dajali svoje filme razvijat civilnim fotografom. Mojster je šele po vojni zvedel, kako je bilo s filmom. Film sem hranil ves čas vojne na svojem stanovanju med množico drugih filmov in fotografij. Fotografije o obglavljanju ljudi in drugih zločinih sem izročil obveščevalki komande vipavskega vojnega področja Rozi Roner-Zvezdi. Septembra 1944 sem tudi sam odšel v partizane, na komando goriškega vojnega področja, kakor se je imenovalo bivše vipavsko vojno področje, in tam dobil partizansko ime Kirov. 23. septembra mi je komanda mesta Gorica izdala prepustnico za prosto gibanje po vsem ozemlju te komande mesta (bivšem goriškem okrožju) in po Furlaniji. Čez mesec dni, tj. 20. oktobra, mi je komanda goriškega vojnega področja izdala pooblastilo v slovenskem in italijanskem jeziku, da smem nositi s seboj fotografski aparat znamke "Rolleicord" za službeno uporabo, kakor mi je deset dni prej izdala dovoljenje za vožnjo s kolesom. Pod vodstvom Ronerjeve sem zbiral obveščevalne podatke in fotografiral oddelke, enote, udarni vod, diverzantske skupine, funkcionarje itd. goriškega vojnega področja.

Po drugi svetovni vojni sem prišel v Jugoslavijo in živel v Ajdovščini, kjer sem delal kot fotograf pri uredništvu "Borbe". Nato sem bil fotograf v uradu za informacije pri predsedstvu vlade LRS v Ljubljani in nato pri "Triglav filmu", dokler se leta 1949 nisem vrnil v Gradiško, kjer živim tudi sedaj.

³⁵ Sadistična zverstva Nemcev, Ljudska pravica 19. 9. 1944.

Leta 1946, ko sem odšel v Ajdovščino, sem v Gradiški na stanovanju vzel s seboj vse pomembnejše fotografsko gradivo iz časa druge svetovne vojne. Med njim je bil tudi film o obglavljanju dveh partizanov. Vse to gradivo sem hranil pri sebi v Ajdovščini in Ljubljani. Pred vrnitvijo v Gradiško sem ga pustil pri družini Borisa Makovca v Ljubljani, Rutarjeva 4."³⁶

Nekdanja obveščevalka Roza Tartichio-Zvezda mi je izjavila tole:

"Bila sem stara šest let, ko so mi fašisti ubili očeta Ivana Semuliča iz Dola, pri Devetakih. V letu 1941 so mojega moža Ronerja odpeljali v Italijo kot političnega osumljenca; po italijanski kapitulaciji se je vrnil v Dol, odšel v partizane, bil je ranjen in ujet ter so ga odpeljali, v nemško taborišče, kjer je ostal do konca vojne. V narodnoosvobodilnem gibanju sem sodelovala že od leta 1942, in to največ kot obveščevalka. Med tistimi, s katerimi sem imela zvezo, je bil tudi aktivist Adrijan Kumar-Borigoj. Nekako od poletja 1943 dalje sem živela kot ilegalka. Septembra 1943 sem se bojevala na goriški fronti in nato do pomladi 1944 delovala v VOS na Goriškem in Spodnjem Krasu. Od pomladi 1944 sem bila vključena v delo komande vipavskega oziroma goriškega vojnega področja. Vodila sem točko TD 3 (TD so bile namreč šifre za obveščevalne točke goriškega vojnega področja). Ta točka je delovala na ozemlju od Spodnjega Krasa v notranjost Furlanije. Med mojimi obveščevalci je bil tudi Erminio del Fabbro v Gradiški. Ko sem postala obveščevalka komande vipavskega vojnega področja, sem vprašala komando mesta Dornberk, ali lahko del Fabbro dela kot obveščevalec tudi za potrebe vipavskega vojnega področja, in sem dobila pritrdilen odgovor.

Nekega dne mi je del Fabbro v Gradiški izročil zavitek s fotografijami. Fotografij samih tisti dan nisem videla, sem pa vedela, da gre za pomembne fotografije. Bila sem s kolesom in ker je bila že pozna ura, sem izpraznila zračnico, da opravičim zamudo glede policijske ure. Bil je namreč že večer in šla sem peš proti mostu v Zagradu, kjer je bila nemška straža. Eden od obeh stražarjev me je ustavil in zahteval izkaznico. Predno sem mu jo pokazala, sem ga poprosila, naj mi za hip; podrži zavitek, da jo poiščem. Tako sem hotela odvrniti njuno pozornost od zavitka, stražarjema se namreč ni moglo niti sanjati, da bi kdo, ki bi rad pretihotapil zavitek iz mesta, le-tega dal v roke samemu stražarju. Pobrskala sem po torbici in pokazala izkaznico; videla sta, da je ta "v redu" in me pustila dalje. Še prej sta me prijazno opomnila, da moram še mimo ene straže in naj se zunaj pazim "banditov". Pri drugi straži sem storila enako kot pri prvi in srečno prišla čez Vrh v Dol, na svojo točko TD 3. Tam sem prenočila in se drugi dan s kolesom odpeljala na komando vipavskega vojnega področja v Bilje."³⁷

Na komandi vipavskega oziroma takrat že goriškega vojnega področja sta bila med drugimi navzoča komandant Karel Kumše in šef obveščevalnega centra Bruno Batistič. Ta dva sta mi izjavila tole:

"Tovarišica Zvezda nam je prinesla zavitek s fotografijami. Odprli smo ga v njeni navzočnosti in pregledali vsebino. Notri so bile tudi fotografije o obglavljanju ljudi. Druge fotografije smo obdržali, tiste o obglavljanju pa smo s spremnim pismom takoj odposlali na štab 9. korpusa NOV in POJ. Čez nekaj tednov je del Fabbro, ki je bil naš borec, poslal novo serijo teh fotografij. Skrivaj je namreč prišel v svoje stanovanje in napravil nove fotografije. On je tudi fotografske potrebščine dobival iz Gradiške. Drugo serijo fotografij je del Fabbro poslal preko obveščevalke VDV nekemu referentu za ugotavljanje zločinov okupatorjev v Brje. Kaj je bilo nato s temi fotografijami, ne veva."^{37a}

³⁶ Erminio del Fabbro, ustni vir, 7. 8. 1977.

³⁷ Roza Tartichio-Zvezda, ustni vir, 7. 8. 1977.

^{37a} Karel Kumše in Bruno Batistič, ustni vir, 7. 8. 1977.

5. Druga preiskava o zločinu v Idrskih Krnicah

V svoji "Objavi št. 35" je komisija pri predsedstvu SNOS za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev povedala, da je uvedla preiskavo, "ki iz razumljivih okoliščin še ni mogla privedi do točnejših podatkov".³⁸ Ko je imela ta komisija 7. avgusta 1944 – torej še prej kot je dobila omenjene fotografije – svojo četrto sejo, so naročili dr. Danilu Douganu, članu te komisije, "naj komisijsalno ugotovi zločinstvo v Brkinih, Šebrelju in drugod, kjer je okupator posebno požigal hiše in z njimi vred žive ljudi." V zapisniku piše, da je dr. Dougan odgovoril, "da je to zelo težavno in da bo storil, kar bo mogoče."³⁹ Za naročilo o preiskavi zveemo tudi iz pisma te komisije, verjetno njenega predsednika dr. Šnuderla, svoji članici Vidi Tomšičevi 24. septembra 1944:

"Prejeli smo povečave slike o zverstvu v Krnicah. Medtem smo dobili tudi prijavo iz Krnic, podpisano od 3 prič, tako da ni dvoma, da se tičejo fotografije zverstva v Krnicah, četudi smo dobili slike od Idrijskega rajona, ki ne ve za Krnice. Zato smo poslali Pokrajinskemu referentu za Primorsko (Avgustu Dugulinu – Maksu Potokarju – op. T. F.) 3 slike z nalogom, da po možnosti osebno gre v Krnice in tam zasliši vse očitvice in da identificira dogodek po slikah."⁴⁰

V gradivu komisije nisem našel niti prijave iz Idrskih Krnic, ki jo omenja to pismo, niti poročila pokrajinskega referenta za ugotavljanje zločinov, ki bi ga pričakovali po tem naročilu komisije. Verjetno pokrajinski referent tega zločina ni preiskoval sam, ker je to sicer nekoliko pozneje – opravil Danilo Turk-Joco, in to po Douganovem naročilu, končno pa še dr. Dougan osebno.

Poročilo Danila Turka-Joca, ki ga je 22. novembra 1944 poslal dr. Douganu osebno, nam natančneje in verodostojneje od vseh drugih, že navedenih poročil opiše zločin v Idrskih Krnicah. Zato navajam to poročilo v celoti:

"Včeraj dne 21. 11. sem se končno odpravil v Krnico, da fotografiram in zaslišim priče groznega zločina, kateri se je izvršil dne 12. VI. Slikal sem štor, kjer se je zločin izvršil in sicer v več primerkih. Prav tako sem zaslišal priče zločina samega, to je tov. Lojzo Tušar – mater in hčerko Slavico Tušar; prva ima okoli 50 let druga pa 22. V naslednjem ti napišem izpoved obeh, katera je prilično enaka:

Dne 12. VI. je prišlo iz smeri Krnic (kraj sam se nahaja približno 20 minut oddaljeno od Krnice v smeri proti Idriji, od katere je oddaljen uro in pol; po domače se pravi pri hiši pri Sedejevih, hiša je na samem, le prazna mala italijanska kasarna je v bližini) približno 1000 mešanih vojakov (Nemcev, švabobrancev, Hrvatov, Italijanov in vse mogoče drhali). Imeli so s seboj okoli 500 konj. Bili so SS-ovci iz Gradiške, tako je eden izmed njih izjavil.

Pripeljali so s seboj 2 partizana, ki so jih ujeli v Krnici. Bilo je okoli 3 ure popoldan, ko so jih začeli mučiti. Mučenje je trajalo vse do 16 ure. Mučili so jih na vse mogoče načine. Iztaknili so jim oči z navadnim žepnim nožičkom, topli, brcali, vlekli za lase. Ko je eden zabodel prvega med rebra, je dejal v pristni tolminščini: "To imaš za smrt fašizmu", ko je drugega pa "to pa za svobodo narodu". Vse to se je dogajalo v veži hiše ob steni, katero sem tudi slikal. Nato so jih odvlekli za hlev ter jim tam z navadno sekuro "plankačo" za tesanje hlodov odsekali glave. Priča je izpovedala, da je hotela pogledati v vežo, kaj delajo, pa jo je odpahnil eden izmed njih in dejal v lepi slovenščini: "Kaj se pa iztezaš baba, ko si premajhna" in jo je odpahnil. Spotoma, ko so trpina vlekli na kraj umora, so prepevali, kot bi šli na poroko. Ko so jim odsekali glave, so prišli v sobo po

³⁸ Glej op. 341.

³⁹ Arhiv IZDG, KUZOP, fasc. 496/II, zapisnik 4. seje komisije za ugotavljanje zločinov, 7. 8. 1944.

⁴⁰ Arhiv IZDG, KUZOP, fasc. 496/II, pismo komisije za ugotavljanje zločinov Vidi Tomšič, preds. št. 681/44 z dne 24. 9. 1944.

mizo, jo nesli na kraj zločina, posadili obe odsekani glavi na njo in vtaknili v usta vsakemu gorečo cigareto. Norčevali so se iz mrtvih, peli in se smejali. Trupla so odvekli na spodaj ležečo cesto ter jih tam pustili. Vse je tako ostalo do drugega dne, ko so prišli tov. Magajna, Kacin in Carli Franc, kateri je čez dva dni tudi sam postal žrtev banditov. Sekiro so kot rečeno prinesli iz sosednje hiše, oddaljene ca. 10 minut. Odnegli so jo s seboj. Mizo, na katero so bile položene glave, so pa domači razbili in jo skurili, da bi je ne več videli in obujali spominov.

Iste izpovedi je potrdila tudi hčerka Slavica. Njo so še prisilili, da je gledala, ko so zločin izvršili. Spoznala je tudi na sliki, katero sem ji pokazal, komandanta – kapetana – zaznamoval sem ga s križcem.

Žrtvi sta bili stari okrog 40, enega je mati že preje videla, a se ne spomni, v kateri edinici je bil.

Vse priče trde, da sta bila oblečena takole: prvi: hlače in jopič vojaški italijanski in ovijače – brez čevljev in kape. Drugi: vojaški jopič, zametaste hlače rjave barve, brez kape in čevljev.

Prespali so po sosednjih poslopjih ter se zjutraj odpravili naprej. Vrnilo se jih je čez par minut osem. Ti so zažgali hlev in tudi hišo, a so domači zadnje le obvarovali. Zgorelo je le nekaj pohištva.

Nato sem se napotil še do priče Tušar Jakoba, kateri je oddaljen še 15 minut naprej proti Idriji. Povedal je tole. V sliki je prepoznal tistega, kateri drži žrtev za roko za istega, kateri je njemu 13. 11. zažgal hišo. Govoril je italijansko, ne ve pa za njegovo ime. Prepoznala ga je tudi njegova žena. Na to lahko oba prisežeta.

Priča Magajna Janez in Kacin France sta izpovedala, da sta drugi dan, to je 13. 11. ob 13. uri prišla z vozom do Sedejevih, ker sta izvedela za zločin. Našla sta tam že Carli Franeta, kateri je glave položil z mize k truplom. Zadnji je dan nato sam postal žrtev banditov. Naložila sta trupli na voz, glavi v vrečo in zapeljala v Jagrščice na pokopališče. Priče sta povedala, da sta bili trupli izmaličeni, porezani po obrazu, tako da bi jih tudi če bi bila znana, težko prepoznal. Pri pokopu je bil takratni bataljon (Tomažev) Gorenjskega odreda. Komisar je trupli fotografiral in napravil zapisnik.

Priča Franc Medved-Groga, star 49 let, takrat član tukajšnjega okrožja, je izpovedal: Videl sem, ko sta jih tov. Kacin in Magajna pripeljala na pokopališče. Potrdi trditve zgoraj navedenih prič o izmaličenju trupel in glav. Tudi glede obleke in starosti se izjave strinjajo. Dodal je še to, da so pri glavah na mizi pustili listek, katerega mu je njemu izročil Carli Franc, na njem je stalo: Srčne pozdrave K. V. K. mož z zelenim jopom. Ta listek je pozneje vzel Komisar Bataljona.

Priča Batič – vojni dopisnik naše propagande je dal še sledeča pojasnila: Prisoten je bil pokopu obeh žrtev. Nahajal se je takrat v Tomaževem Bat. Politkomisar je bil Kekec, kateri je že padel; komandant je bil Kolona-Miklič Albin, kateri se danes nahaja na J. P. O. Ta Bataljon je danes priključen Vojkovi brigadi kot III. Bataljon. Če hočeš še kaj podrobnosti, se obrni do njega.

Če hočeš zapisnik, se pa obrni na tov. Klemena – zločinca (beri: referenta za ugotavljanje zločinov – op. T. F.) v severno primorskem okrožju.

V tistih dneh je bilo pobitih še 9 tov. in tovarišic, katere so pokopane na Jagrščah.

Mislím, da sem opravil, kar je bilo v mojih močeh. Pripominjam, da sem imel zelo slabo pot!"⁴¹

To poročilo je prvo poročilo, ki omenja kot vir tiste osebe, ki so bile še najbližje okupatorjevega zločina v Idrijskih Krnicah, seveda razen samih zločincev in očesa njihovega fotografskega aparata. Kaže, da se je dr. Douganu kot članu komisije za

41 Arhiv IZDG, PNOO za Slov. Prim., fasc. 547 a/VIII, Turkovo poročilo 22. 11. 1944

ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev ter predsedniku vojaškega sodišča IX. korpusa NOV in POJ zdelo to poročilo, ki navaja izpovedi članov Tušarjeve, pd. Sedejeve družine, kjer je okupator storil svoj gnusni zločin, zelo pomembno. Skupaj z dr. Marjanom Ogrizkom, članom sodnega odseka IX. korpusa NOV in POJ, sta si 7. januarja 1945 ogledala kraj zločina, opisala sta ga, narisala ustrezno skico in zaslišala štiri osebe. Sestavila sta zapisnik, ki se je ohranil v izvorniku (napisan s črnilom in Ogrizkovo roko) in v overovljenem prepisu (s pisalnim strojem).⁴² Izvornik ima lastnoročne podpise zasliševalcev in zaslišanih prič.

Iz zapisnika bomo dobesedno v nekoliko spremenjenem vrstnem redu navedli tiste odlomke, ki opisujejo zločin.

Slavica Tušar, roj. 9. 10. 1918, je izjavila tole: Bilo je začetkom junija 1944 na nedeljo popoldne, bilo je deževno vreme. Isti dan so Nemci in Italijani in naši izdajalci požigali v Šebreljah. Nekako med drugo in tretjo uro popoldne so prišli k naši hiši, bilo jih je zelo mnogo. Manjša skupina je pripeljala 3 partizane v vežo, jaz sem bila z mamo v kuhinji, iz katere so v vežo zasteklena vrata, da se vse vidi skozi. Eden partizan je bil čisto mlad, imel je 16 ali 17 let, in sem slišala, da je kapitan rekel ostalim po italijansko, da bodo tega mlajšega pustili, da ga bodo peljali v Idrijo. Ostala dva pa sta bila stara ca. 40 let. Poznala nisem nobenega. Kapitan je na fotografiji označen s križcem, prišel je k nama v kuhinjo, pa zopet kmalu šel v vežo, oziroma v hišo. Med tem so ostali v veži starejša dva partizana tolkli s pestmi in so nekaj govorili po nemško. Tolkli so ju po obrazu in brcali z nogami. Partizana sta stala ob zidu, onega mlajšega so že preje odgnali ven. Pretepali so ju gotovo dobro uro, v veži kakih 10 minut, potem pa v hiši, slišala sem stokanje in udarce. Nazadnje so ju postavili zopet v veži ob zid. Nato je prišel nekdo v nemški uniformi, imel je neko šaržo, pa ne vem kakšno, v kuhinjo in je po italijansko vprašal za nož. Ko je zagledal na mizi nožičko, tj. špičast žepni nožek, ga je kar vzel, pri tem je mene vprašal po italijansko, zakaj ne pristopimo k domobrancem. Jaz sem molčala. Ko je odšel iz kuhinje, sem pogledala za njim skozi šipe v vratih in videla, da je isti najprej s pestjo udaril starejšega partizana po sencih, oba sta dvignila roke k obrazu in stokala "o jej", bila sta kar sključena. Potem pa sta se zravnala in povesila roke, ker jima je tako ukazal kapitan, ki je stal zraven. Videla sem, da jima je nato oni, ki je prišel po nož, z nožem vrezal v oči, partizana sta samo stokala. Vsakokrat ko je dregnil starejšega, je rekel po italijansko "Adesso vedi Inglesi, adesso vedi Russo, adesso vedi Americano." Drežal je večkrat. Nato je oslepil na isti način še mlajšega, pri tem pa nisem slišala ničesar. Takrat je bilo v kuhinji že polno sovražnikovih vojakov, vrata v vežo so bila odprta. Ti v kuhinji in oni v veži so med zadnjim mučenjem delali velik hrum, ker so govorili vse vprek in sicer nemško, italijansko in slovensko in se smejali, ko je dotični mučitelj oslepljal partizana ter tolkli s pestmi po mizi. Govorili so med drugim, kakor sem slišala po slovensko: "Bandite ven", tj., da jih je treba uničiti. Takoj po oslepitvi so odgnali partizana ven iz veže, tako da so jih držali pri nadlahti za obleko. Eden njiju je rekel, da ne more hoditi, da ga noga boli, a so se mu le smejali in ju brcali. Gnali so ju mimo hleva. Eden njiju je padel, pa so ga brcali toliko časa, da je sam vstal. Ko so jih odgnali ven, sem šla v gornjo sobo in gledala skozi okno. Mama je hotela pogledati skozi vežna vrata za njimi, pa jo je eden zavrnil po slovensko: "Kaj boste gledala, ne boste mogla vsega videti, ker ste premajhna." Jaz pa sem dobro videla, kako so ju imeli onstran hleva v svoji sredi in brcali ter topli z nekim polenom. Nekdo iz njihove družbe je igral pri tem na harmoniko. Tam so ju tako mučili kakih 10 minut, potem pa so ju odvlekli k štoru, kamor se pa iz okna, kjer sem bila, ne vidi. Čez kratek

⁴² Arhiv IZDG, KUZOP, fasc. 901, zapisnik o uradnem ogledu na licu mesta v vasi Krnice št. 4, položaj dne 7. januarja 1945.

čas jih je nekaj priteklo v hišo po mizo, katero so postavili v bližini štora in, kot smo videli kasneje, položili nanjo obe glavi. Kmalu potem so vsi skupaj odšli naprej, jaz sem pa s svojo sestrično Fani Kacin šla k mizi pogledat. Videla sem na mizi obe odsekani glavi, stoječi na vratovih, in sicer je bila na eni strani temnoplava titovka, drugi pa je imel v ustih cigareto. Zraven glav na robu mize je bil pritrjen listek s slovenskim napisom: "Srčen pozdrav! mož v zeleni jopici." Ta listek je vzel kasneje Lapajne Janez, komandir v Vojkovi brigadi. Oči, oziroma veke so bile zaprte. Trupli sta ležali pod gričem, kjer je štor, na cesti. Videlo se je, da so ju mučitelji vrgli dol. Kakor sta padli, oziroma se zvalili, tako sta obležali. Vse smo pustili na mestu nedotaknjeno. Naslednji dan so prišli terenci in sicer Magajne Janez in Kacin Franc ter Carl Franc, ki so oskrbeli pokop. Mizo, na kateri sta bili glavi, smo zažgali. Glede vojakov še dodam, da so bili po njih lastni izjavi SS-ovci iz Gradiške, da so imeli s seboj mnogo konj in so bili mešane narodnosti, kakor sem omenila že zgoraj. Glede sekire izpovem, da so kasneje sosedje, in sicer Mezda Janez, povedali, da so pri njih vzeli plankačo.

Videla pa nisem, s kakšno sekiro so glavi odsekali in je tudi niso pustili na mestu zločina."

Alojzija Tušar, roj. Rovtar, 8. 6. 1887, je potrdila izjavo svoje hčerke: "Potrdim kot resnično, kar je izjavila moja hčerka, ne vem pa ničesar drugega. Toliko pa lahko še rečem, da je bil tisti, ki je prišel po nož in je partizana oslepil, Slovenec, ker smo preje v kuhinji govorili oziroma izmenjali nekaj besedi, na katere se pa več ne spomnim. Na fotografiji B pokažem, kateri je bil. Drži za roko partizana pri obglavljenju. Spoznala bi ga, kadar in kjerkoli bi ga videla, ker sva se ga s hčerko bale."

Jakob Tušar, p. d. Žnidar, roj. 12. 7. 1885 (ni iz tiste hiše, pri kateri se je zgodil zločin) je izpovedal tole: "Začetkom junija 1944 sem šel nekega dne po opravih k Sedejevim in sem kakih 50 m od hleva zagledal na tleh obglavljeni trupli 2 moških. Ležala sta na notranji strani ceste z vratovoma obrnjena drug k drugemu. Malo nad cesto na griču pa je stala miza in na njej glavi moških, s kapama titovkama pokriti. Šel sem k mizi, da pogledam, če bi koga spoznal. Pa sta bila popolnoma tuja obraza. Koža je bila na nekaj mestih modrikasta kot od udarcev, krvava pa obraza nista bila. Oči so bile zaprte, ne vem, ali so bile iztahnjene ali izlite ali nepoškodovane. V hiši sem potem izvedel o zločinu, ki so ga Nemci izvršili prejšnjega dne na nedeljo popoldne. Trupli in glavi so pozneje pokopali terenci, kakor sem slišal. Na sliki se mi zdi tisti, ki drži partizana za levo roko in ki čepi, čisto enak Italijanu, ki mi je hotel zažgati hišo ter je že na štirih mestih podtaknil ogenj, katerega pa smo pogasili. Ukradel pa mi je takrat harmoniko, klarinet, denar in več drugih stvari."

Dr. Dougan in dr. Ogrizek sta zaslišala še *Franca Kacina*, roj. 16. 12. 1911 iz Rupe, ki je izjavil: "Carl Franc mi je prišel v juniju in sicer na ponedeljek 13. povedat, da so Nemci in drugi vojaki usmrtili pri Sedejevih 2 partizana, ki sedaj ležita tam in da jih bo treba pokopati. Jaz sem bil že takrat predsednik odbora OF za Krnico – Masore in sem skupno z Magajno Janezom odšel z vozom na lice mesta. Trupli sta ležali na notranji strani ceste pod štorom, glavi pa sta bili še na mizi. Na eni je bila še temnoplava titovka. Listka ni bilo več na mizi, vzel ga je pred nama popoldne Lapajne Janez. Tudi cigarete ni bilo v ustih druge glave. Koža na obrazih je bila modrikasta od udarcev. Oči so bile zaprte, videl sem prav dobro, da so bile izlite. Obe glavi sva položila z Magajno v vrečo in dala na voz ter tja tudi trupli in sva še isti dan vse odpeljala v Jagršče, kjer smo trupli pokopali ob navzočnosti Prešernove brigade. Partizanov, ki sta bila obglavljeni, nisem spoznal ne jaz, ne, kdo drugi. Na fotografiji A spoznam vojaka, ki čepič drži partizana za roko, kot Macoti iz Palmanove, ker je bil l. 1941 in 1942 na Želinu pri obmejni straži in sem ga takrat dobro poznal, ker me je vsak teden najmanj dvakrat pot vodila mimo. Vse to lahko potrdim s prisego."

Izvirnik zapisnika je dr. Dougan 19. januarja 1945 poslal komisiji pri predsedstvu SNOS za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, prepis pa pokrajinskemu referentu za ugotavljanje zločinov Avgustu Dugulinu-Maksu, kar je ta 22. januarja 1945 potrdil.⁴³ Kaže, da je bila s tem druga preiskava o okupatorjevem zločinu v Idrskih Krnicah končana. Dr. Dougan je nato 28. februarja poročal o izidu preiskave še na seji tistih članov komisije predsedstva SNOS za ugotavljanje zločinov, ki so bili takrat na območju IX. korpusa NOV in POJ (Vida Tomšič, dr. Žiga Vodušek, dr. Boris Puc, dr. Danilo Dougan) in ob navzočnosti pokrajinskega referenta Avgusta Dugulina.⁴⁴

6. Ponovna objava komisije za ugotavljanje zločinov in drugi članki

Druga preiskava okupatorjevega zločina v Idrskih Krnicah, ki so jo opravili Danilo Turk in dr. Danilo Dougan ter dr. Marjan Ogrizek, je bila osnova za "Objavo št. 51", ki jo je komisija pri predsedstvu SNOS za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev izdala 3. februarja 1945. V začetku tega dokumenta pravi:

"V naši objavi št. 35 smo opisali fotografije, ki so bile najdene pri ujetem nemškem vojaku in na katerih je fotografirano obglavljenje dveh partizanov v Krnicah. Tedaj nismo imeli točnega opisa dogodka, pač pa smo v objavi omenili, da smo uvedli preiskavo."

Zato – tako pravi – sporoča "dosedanje ugotovitve preiskave" in opiše potek zločina v Idrskih Krnicah dne 11. junija 1944, in to po izjavah prič, ki smo jih omenili v prejšnjem poglavju tega članka. Na koncu pa objava pove še ugotovitve o zločincih:

"Storilci so SS-ovci iz Gradiške, nemške, italijanske in slovenske narodnosti. Med njimi je do sedaj bil prepoznan Francesco Macotti iz Palmanove, ki na eni od slik drži žrtev za desno roko in čepi ob njej. Na isti sliki stoji v sredini stotnik, ki je vodil zločinsko skupino pri mučenju; prizor gleda s ciničnim nasmehom, je golorok, z zavihanimi rokavi, v desnici drži cigareto. Na drugi sliki je fotografiran oni vojak, ki je oba partizana oslepil; tudi ta drži partizana za desno roko. To je ona slika, kjer je krvnik brez srajce in je baš odsekal svoji žrtvi glavo. To sliko je objavila Ljudska Pravica od 26. 1. 1945, letnik VI, št. 2 in Beograjska Borba od 29. 11. 1944, letnik IX, št. 15 – srednja slika." (Podčrtal T. F.)

V tem odlomku objave smo namenoma podčrtali dva podatka. Uporabili ju bomo pri natančnejšem in zanesljivejšem ugotavljanju zločincev.

V Ljudski pravici in Slovenskem poročevalcu sta 26. in 27. januarja 1945 izšla članka o okupatorjevem zločinu v Idrskih Krnicah. članek v Ljudski pravici je napisal pisatelj Ivan Potrč, ki je kar trikrat poudaril: "To se je zgodilo v Renčah, v Vipavski dolini, lani poleti." Mimogrede, tako so nekateri menili še po vojni. Pri Potrču je bilo kar precej fantazije: pravi, da je bilo med sovražnikovimi vojaki "tudi nekaj francoskih landsknechtov, nosili so zalisce, podaljšane do brade", da je bil nek švabobranec doma – odkod le, če ne iz Suhe krajine!, da sta partizana pri obglavljanju držala za roke "neki Francoz in neki švabobranec" in da je drugemu partizanu odsekal glavo francoski landsknecht⁴⁵ članek v Slovenskem poročevalcu v glavnem opisuje zločin po objavi komisije za ugotavljanje zločinov iz septembra 1944 in po fotografijah. Ima v glavnem le eno napako, da pravi, da so morali vaščani "obstopiti morišče in prisostvovati grozodejstvom do kraja."⁴⁶

⁴³ Arhiv IZDG, PNOO za Slov. Prim., fasc. 547/I, pismo dr. Dougana 19. 1. 1945, pismo A. Dugulina 22. 1. 1945.

⁴⁴ Arhiv IZDG, PNOO za Slov. Prim., fasc. 547/I, zapisnik seje 28. 2. 1945.

⁴⁵ Ivan Potrč: Obglavljanje s sekiro. Ljudska pravica, VI/2, 26. 1. 1945.

⁴⁶ Obtožujemo. Slovenski poročevalec, 27. 1. 1945.

Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev se je na svoji seji 20. februarja 1945 spotaknila ob Potrčev članek v Ljudski pravici, češ da "je sicer lep publicističen izdelek, spis pa ni povsem točen," Zato je komisija sporočila "uredništvom vseh časopisov, TANJUG-u in ROF, da se sme o zločinih okupatorjev in njihovih pomagačev poročati le-to, kar le-ti dobe iz naše Komisije in morajo vedno navesti uradni vir."⁴⁷

Kolikor vemo, sta bila navedena članka v obdobju NOB poslednja članka o okupatorjevem zločinu v Idrskih Krnicah. Omenjeni zapisnik seje komisije pa je verjetno poslednji dokument o tem dogodku. Po vojni so sicer še objavljali navedene fotografije (objavljali so jih tudi v zvezi z drugimi dogodki), ni pa se nihče posebej ukvarjal z vprašanjem, kdo je zagrešil ta strašni zločin.

7. Okupatorjeva zločinska enota v Idrskih Krnicah

V virih, ki smo jih navedli v prejšnjih poglavjih, je bilo nekaj podatkov, ki nas lahko usmerijo na pravo pot pri iskanju zločincev. Tušarjevi iz Krnic sta izjavili, da so bili esesovci iz Gradiške. Tam sta bila dva esesovska bataljona, in to SS bataljon za obrambo krasa in 7. nadomestni in šolski bataljon 7. SS planinske prostovoljske divizije "Prinz Eugen". Iz navedenega odlomka Fischerjevega poročila je razvidno, da je v ofenzivni akciji sodeloval SS bataljon za obrambo krasa. Tudi razčlenitev listka, ki so ga zločinci pustili pri odsekanih glavah: "Srčni pozdrav SS-a KWB, mož z zelenim jopom," nas usmeri v pravo smer: KWB je bila kratica za omenjeni bataljon (Karst-Wehr-Bataillon) in esesovci so imeli res zelenkaste maskirne obleke, kar lahko vidimo tudi na fotografijah. V nadaljnjem dopisovanju in poročanju so partizanski uradi kratico KWB spremenili v KWK in nihče takrat ni bil pozoren nanjo. Tako ves čas vojne ni nihče ugotovil, kako se je imenovala okupatorjeva enota, ki je zagrešila zločin.

Najpomembnejši dokaz, da je to bil res SS bataljon za obrambo krasa, so našli precej let po vojni v arhivu Vojaškega zgodovinskega inštituta JLA v Beogradu. To je poročilo poveljstva bataljona planinskih lovcev iz Idrije, katerega del smo navedli v začetku tega članka. Ta dokaz je prvi uporabil Stanko Petelin v zgodovini brigad 31. divizije NOV in POJ.

Potem, ko je poveljstvo bataljona planinskih lovcev iz Idrije za 11. junij napisalo, da je bataljon ujel tri partizane, je v svojem poročilu nadaljevalo:

"Ujetnike smo takoj izročili SS bataljonu kraških lovcev, ki je prodril iz Šebrelj v dolino Kanomlje. Dva od njih so obglavili s sekiro. Ker smo cilj za ta dan dosegli dan prej, je bataljon samostojno skupaj z deli SS bataljona za obrambo krasa odšel v Idrijo." (Podčrtal T. F.)⁴⁸

Ko je nato poveljstvo bataljona planinskih lovcev iz Idrije v poročilu navedlo izgube (lastne: 1 mrtev in nasprotnikove: 5 mrtvih), je med nasprotnikovimi navedlo tudi 5 ujetih, od katerih naj bi hudo ranjen umrl "in dva je obglavil SS". (Podčrtal T. F.)⁴⁹

Na podlagi več virov lahko torej trdno sklepamo, da je bila okupatorjeva enota, ki je zagrešila gnusni zločin v Idrskih Krnicah, SS bataljon za obrambo krasa iz Gradiške. Po nekaterih virih lahko sklepamo tako le posredno, medtem ko omenjeno poročilo poveljstva bataljona planinskih lovcev iz Idrije, ki je partizane ujel in izročil SS bataljonu za obrambo krasa, to pravi izrecno.

SS bataljon za obrambo krasa so ustanovili poleti 1943 v Pottensteinu na Frankovskem, da bi ga poslali v V. SS planinski korpus na Balkanu. Vendar so bataljon zaradi

⁴⁷ Arhiv IZDG, KUZOP, fasc. 496/II, zapisnik seje komisije 20. 2. 1945.

⁴⁸ Glej op. 2!

⁴⁹ Prav tam.

razmer v Italiji poslali v Podklošter v Avstrijo in je po italijanski kapitulaciji razoroževal italijansko vojsko v Trbižu in okolici ter se nastanil v Žabnici. Uporabljali so ga za boj proti partizanom v vsem Slovenskem Primorju in Istri ter Furlaniji. Se pozimi 1943–1944 so bataljon premestili v Gradiško, kjer je ostal več kot pol leta. Do maja ali junija 1944 mu je poveljeval esesovski polkovnik (SS-Standartenführer) dr. Hans Brand, ki je bil doktor znanosti, profesor in diplomirani inženir za visoke in nizke gradnje ter rudarstvo, v Himmlerjevi "znanstveni" skupnosti "Das Ahnenerbe" pa je vodil "učni in raziskovalni oddelek za krasoslovje in jamarstvo" v Pottensteinu. Med prvo svetovno vojno je bil kot strokovnjak nekaj časa tudi v Borojevičevi 5. avstrijski armadi na Primorskem. V Žabnici in Gradiški je imel dr. Brand velike ambicije in je prosil Himmlerja, naj mu zaupa vodstvo vojskovanja proti narodnoosvobodilnemu gibanju na vsem slovenskem ozemlju (tudi v Ljubljanski pokrajini). Hotel je tudi ustvariti poseben oddelek za obrambo krasa iz slovenskih kolaboracionistov. Toda Himmler ga je zaradi starosti, saj je bil dr. Brand star že več kot 64 let, junija 1944 postavil za vodjo SS utrdbenoraziskovalnega urada (SS-Fortifikationsforschungsstelle) v Beli peči pri Trbižu. Delovanje tega krasoslovca in jamarja na Slovenskem v letih 1943–1945 bi zaslužilo posebno obravnavo.

Pod Brandovim poveljstvom je SS bataljon za obrambo krasa zagrešil nekaj hudih zločinov. Dne 10. oktobra 1943 je požgal vasico Strmec na Bovškem in postrelil vse moške, 17. januarja 1944 je požgal del vasi Lokve na Trnovski planoti, 15. februarja 1944 je požgal Komen in Rihemberk, 25. marca 1944 vasico Predmeja itd. Navedli smo samo zločine, za katere so podatki v okupatorjevih virih; o marsikaterem zločinu (npr. v Istri, Čičariji in na Pivki aprila in začetek maja 1944) pa ni niti okupatorjevih virov in seveda niti njegovih podatkov o zločinih.

Bataljon so pozneje preimenovali v SS bataljon kraških lovcev in iz njega začeli oblikovati 24. SS divizijo kraških lovcev in so zanj – tako kot prej za bataljon – mobilizirali tudi Italijane in Slovence. Vendar so uspeli oblikovati le 24. SS brigado kraških lovcev, pa še ta ni bila popolna. Pred koncem vojne je imela brigada svoje enote na območju Trbiža. Poslednja večja akcija te brigade je bilo njeno sodelovanje v veliki sovražni ofenzivi proti IX. korpusu NOV in POJ marca in začetek aprila 1945.

8. Poveljnik SS bataljona za obrambo krasa

Slavica Tušar je kot priča v preiskavi o zločinu oslepitve in obglavljenja dveh ujetih partizanov v Idrskih Krnicah izjavila, da je bil med morilci tudi njihov poveljnik, kapetan in ga je prepoznala tudi na fotografiji. Ker sem vedel, da je dr. Brand še pred tem zločinom prenehal biti poveljnik bataljona, sem moral ugotoviti njegovega naslednika. Iz Zveznega arhiva v Koblenzu so mi ljubeznivo posredovali kopijo odlomka Klietmannove knjige *Die Waffen SS*, ki ima tudi sestavek o 24. SS planinski diviziji kraških lovcev.⁵⁰ Tam je kot Brandov naslednik naveden SS-Hauptsturmführer, tj. esesovski kapetan, Berschneider. V Berlin Document Centru v Zahodnem Berlinu sem poiskal njegovo osebno mapo, iz katere navajam najprej njegov lastnoročno napisan življenjepis.

"Rodil sem se 29. XI. 1902 kot sin zakoncev Josefa in Kunigunde Berschneider v Neumarktu na Zgornjem Pfalškem. Tam sem 7 let obiskoval osnovno šolo in 3 leta poklicno nadaljevalno šolo. Aprila 1917 sem prišel kot vajenec v ekspresno kolesarsko delavnico, kjer sem po svoji učni dobi do 28. marca 1922 delal kot vajenec.

⁵⁰ Klietmann: *Die Waffen SS. Eine Dokumentation*. Osnabrück 1965, str. 247–249.

Februarja 1922 sem se prijavil v vojsko in sem moral 1. aprila 1922 v šolskem bataljonu 20. peh. polka nastopiti službo. Na zahtevo čete sem ostal v Ambergu in so me uporabljali za pomožnega izurjevalca. Ko so me 1. 6. 26 povišali v deseterja in sem 23. 6. 26 dobro opravil podoficirski izpit, sem dobil samostojno desetino. 1. 2. 29 so me povišali v podoficirja in sem 1. 4. 29 dobil v šolanje oficirske kandidate. Od aprila 1930 do aprila 1931 so me v Regensburgu izurili za strojničarja. Pri drugem posebnem izobraževanju sem v letu 23 obiskoval smučarski tečaj, 1926 in 1929 pionirski tečaj v Scherenbergu. Poleg tega sem 4 leta obiskoval armadno strokovno šolo za upravo. Novembra 1931 sem odšel iz vojaške službe (bolezen). Iz Amberga sem se preselil v Nürnberg, kjer sem se februarja prijavil v SS. Zaradi takratne prepovedi sem lahko šele v maju izpolnil svoji prijavnico. Dodelili so me šturmu 1/I/3 Nürnberg, v katerem sem opravljal posle glavnega vodje desetine. 19. 9. 32 so me potrdili za Haupttruppführerja. Pri razdelitvi 3. SS-Standarte dne 25. X. 33 so mi dodelili vodstvo šturma 2/I/3, ki sem ga vodil do 7. januarja 1934 z veliko požrtvovalnostjo 8. januarja so mi ukazali oditi v München, da bi delal kot profesionalac v službi SS. 2. maja 1934 me je SS nadodsek Jug poslal na tečaj za terenski šport v šoli SA Wahnerscheide pri Kölnu; tečaj sem zapustil s spričevalom za poučevanje. 2. julija so končno sestavili aktivne čete in so me odredili za poveljnika voda v 2. vod 2. čete, kjer s telesom in dušo služim veliki ideji našega firerja Adolfa Hitlerja.⁵¹

Ta življenjepis je Berschneider napisal v Münchnu 6. avgusta 1934. Ker za poznejši čas ni več nobenega novega življenjepisa v personalni mapi, navajam za naslednjih deset let bolj skope podatke. 9. novembra 1934 so Berschneiderja povišali v SS-podporočnika, natanko čez leto dni v SS-poročnika in čez tri leta, tj. še pred začetkom druge svetovne vojne, v SS-stotnika (SS-Hauptsturmführerja). Pred vojno je služil v 1. SS-Standarti (nekakšnem esesovskem polku) "Julius Schreck" in od 29. junija 1940 v oboroženih oddelkih SS (Waffen SS), in to kot esesovski poročnik v 16. polku, nato v 6. SS diviziji "Nord". V tej diviziji se je udeležil bojev na Finskem in dobil čin esesovskega stotnika (tokrat ne v splošni SS, temveč v Waffen SS). Dne 11. julija 1943 so ga poslali v nanovo ustanovljeni SS bataljon za obrambo krasa v Pottenstein. V tem bataljonu je bil namestnik komandanta bataljona in je spomladi 1944 postal komandant. 21. junija 1944 ali natanko deset dni po omenjenem zločinu v Idrskih Krnicah, je postal SS Sturmbannführer, tj. esesovski major.⁵²

Berschneider se je leta 1935 poročil z Anni Kerscher iz Merkofna, ki mu je rodila enega otroka.

Od 4. junija 1940 do 14. novembra 1943 je bil Berschneider komandir čete. Od takrat dalje je bil namestnik komandanta bataljona. 23. aprila 1944 ga je tedanji komandant Brand predlagal za svojega naslednika. Odlomek iz njegove utemeljitve predloga se glasi takole: "Tudi ko je kot namestnik vodil bataljon, se je izkazal za popolnoma doraslega in je dosegel zlasti v akcijskem prostoru Istre zelo dobre uspehe brez lastnih izgub. Ne sme ostati neomenjeno, da se je vedno znova izkazoval s posebno osebno hrabrostjo."⁵³

Takšna je torej dotedanja življenjska pot tega zločinca, ki je imel nekaj ne ravno majhnih odlikovanj, npr. križec za vojne zasluge, železni križec II. razreda, srebrno pehotno jurišno značko itd., predlagali pa so ga tudi za železni križec I. razreda. V Berschneiderjevi personalni mapi ni odločbe o imenovanju za poveljnika bataljona,

⁵¹ Berlin Document Center (dalje: BDC), SS Personalhauptamt (dalje: SS-PHA), Josef Berschneider, Lebenslauf.

⁵² BDC, SS-HPA, Josef Berschneider, Dienstlaufbahn.

⁵³ BDC, SS-HPA, Josef Berschneider, Beförderungsvorschlag.

vendar je to vsekakor bil; navaja ga tudi že omenjena kratka zgodovina 24. SS planinske divizije kraških lovcev.⁵⁴

9. Častnik na fotografiji morilcev

Večina fotografij o obglavljenju ujetih partizanov v Idrskih Krnicah kaže dogodek brez širše okolice, tj. obglavljanje samo, obglavljeni trupli in odsekani glavi. Kaže, da sta največji srh vzbudili dve fotografiji. Prva kaže skupino nasmejanih esesovcev in sredi nje oficirja s ciničnim nasmeškom in cigareto v desni roki. Druga pa kaže oslepljeni in odsekani glavi s cigareto v ustih. Seveda se pri prvi fotografiji pojavi vprašanje, kdo je ta častnik, ki si tega imena nikakor ne zasluži.

Slavica Tušar je v izjavi dr. Douganu in dr. Ogrizku 7. januarja 1945 povedala, da je partizana ukazal obglaviti poveljnik esesovcev, kapetan in ga je nato spoznala na fotografiji sredi esesovcev. Ker je bil tisti čas komandant Berschneider edini esesovski kapetan v bataljonu, bi po tem podatku lahko sodili, da je tudi na fotografiji. V to, da je bil Berschneider pri Tušarjevih in ukazal izvršiti ta gnusni zločin, niti malo ne dvomim. Berschneider je namreč vodil bataljon v akcijah, celo ko še ni bil njegov poveljnik, ker 64-letni komandant Brand ni mogel več "hajkati po kraškem terenu". Ko sem dobil v roke Berschneiderjevo fotografijo, sem bil prepričan, da je on na fotografiji sredi morilcev. Pred nedavnim mi je prišla v roke nova fotografija,⁵⁵ ki kaže častniški in podčastniški zbor SS bataljona za obrambo krasa v Gradiški spomladi 1944 (na fotografiji je tudi dr. Hans Brand, in to na sredi v prvi vrsti). Na tej fotografiji je častnik (drugi od leve v prvi vrsti), ki je še bolj kot Berschneider podoben oficirju na fotografiji sredi morilcev v Idrskih Krnicah. Sodeč po nekem znaku (srebrni vrvice na desni strani prsi), je to bil adjutant komandanta bataljona. Zelo verjetno je, da je bil tudi adjutant komandanta bataljona v Idrskih Krnicah, saj adjutant navadno spremlja poveljnika tudi na takih poteh. Stanko Petelin v svoji zgodovini Vojkove brigade pravi, da je nekatere izmed teh zločincev, ki so na fotografijah o obglavljenju partizanov v Idrskih Krnicah, že zadela zaslužena kazen in da so jim po vojni sodili v Ljubljani. Vendar Petelin ni navedel njihovih imen.⁵⁶

Zelo težko je ugotavljati poveljniško sestavo SS bataljona kraških lovcev. Ta namreč ni zapustil nobenih tovrstnih dokumentov niti ni partizanska obveščevalna služba uspela ugotoviti njegovega poveljnika itd. Preiskal sem vse gradivo obveščevalnih centrov v 9. korpusu NOV in POJ in nisem našel takšnih podatkov. Kaže, da partizanom ni uspelo niti ujeti nekega vojaka iz tega zloglasnega bataljona in ga zaslišati. Našel sem le zapisnike zaslišanja štirih dezertirjev slovenske, madžarske in italijanske narodnosti iz novembra 1944 in januarja 1945, ki so bili v tej enoti, vendar nobeden ni navedel nobenega imena poveljnikov – niti komandirja čete (!) niti komandanta bataljona, polka in brigade.

Erminio del Fabbro mi je povedal, da nekateri ljudje iz Gradiške vedo, da se je častnik, ki je na omenjeni fotografiji drugi od leve v prvi vrsti, pisal Weiland in daje bil doma iz Avstrije. Berlin Document Center mi je pred kratkim posredoval kopije nekaterih dokumentov iz personalne mape tega častnika. Navajam njegov življenjepis, ki ga je napisal lastnoročno 10. februarja 1940.

⁵⁴ Glej op. 50.

⁵⁵ Tudi to fotografijo je esesovski fotograf dal izdelati pri že omenjenem Erminiu del Fabbro v Gradiški. Posredovala sta mi jo K. Kumše in R. Jelinčič, za kar se jima toplo zahvaljujem. Ugotovil pa sem, da je ta fotografija že precej časa tudi v fototeki Muzeja ljudske revolucije v Ljubljani. Petelin: Vojkova brigada, str. 301.

⁵⁶ Petelin: Vojkova brigada, str. 301.

"Jaz, Karl Weiland sem se rodil 14. 7. 1915 v Waldschachu okraj Lipnica, Štajerska, kot sin progovnega mojstra Ignaca in Anne Weiland, rojene Pauschenwein. Moji starši prebivajo v Letringu 39 pri Lipnici. Imam sedem bratov in sester, štiri brate in tri sestre.

Potem ko sem obiskoval 5 razredov osnovne šole, 3 razrede meščanske in 2 razreda nadaljevalne šole, sem se izučil ključavničarske obrti. Po uspešnem pomočniškem izpitu v Lipnici so me morali 1. 1. 1933 odpustiti zaradi slabih gospodarskih razmer.

Dne 6. 1. 1931 sem v Lipnici vstopil v Hitlerjevo mladino. Od 1. 11. 1931 do 1. 10. 32 sem bil krajevni vodja HJ in od 1. 10. 32 vodja II. Stamma (organizacija v krajevni skupini – op. T. F.) mladinskega podmladka. Od 1. 11. 33 sem v SS. Zaradi prepovedane dejavnosti (nacistične) stranke v Avstriji so me julija 1933 kaznovali z 48 urami zavora. Potem ko so me marca 34 zaradi veleizdaje spravili v preiskovalni zapor in nato izpustili, sem s priporočilom III. Sturmabann (esesovskega bataljona – op. T. F.) 38. Standarte SS (esesovskega polka – op. T. F.) zapustil Avstrijo. Od 12. marca 1934 sem bil pri SS-Hilfswerku Dachau (organizacija za pomoč pobeglim avstrijskim esesovcem – op. T. F.). 1. 1. 35 sem prestopil v SS-Verfügungstruppe (veja SS za zavarovanje koncentracijskih taborišč – op. T. F.), v kateri sem 20. 4. 36 postal desetar. S tega mesta so me za čas 1. 4.–15. 5. 37 poslali v Braunschweig, od 1. 7.–24. 7. 38 v tečaj za častniške pripravnike Standarte Deutschland in nato 15. 11. 38 v Bad Tölz v junkersko šolo. Medtem mi je potekla službena obveznost in sem 31. 3. 39 izstopil iz Verfügungstruppe. Od 18. 3. 39 do vpoklica v 2. Sturm (esesovska četa – op. T. F.) SS nadomestne Standarte "D" (Deutschland – op. T. F.) sem bil profesionalno zaposlen v glavnem uradu SS kot sodelavec V. P. (neugotovljena kratica – op. T. F.).

Športno sem se ukvarjal večinoma z lahko atletiko in sem si pridobil športno značko SA in državno športno značko. V plavanju sem si pridobil spričevalo Nemške družbe za reševanje življenj.⁵⁷

Ko je Weiland napisal ta življenjepis, je bil šele esesovski podčastnik (SS-Scharführer in je bil v omenjeni esesovski enoti. Leta 1938 si je pridobil tudi avstrijsko in sudetsko spominsko medaljo, kar pomeni, da je sodeloval pri zasedbi teh dežel. Marca 1940 se je poročil s Katharino Huber iz Dachaua, ki mu je junija istega leta rodila otroka. Z njegovega esesovskega častniškega lista lahko poleg navedenih podatkov ugotovimo tudi to, da je 9. novembra 1942 postal esesovski podporočnik in natanko čez leto esesovski poročnik (SS-Obersturmführer), kar je bil tudi še spo mladi 1944 ter da so ga 9. novembra 1942 premestili v SS četo za obrambo krasa, iz katere je nastal zloglasni bataljon.⁵⁸ Poleti 1944, ko so začeli v Gradiški ustanavljati 24. SS divizijo kraških lovcev, je Weiland odšel iz Gradiške v Globocnikov t. i. Aufbaustab, tj. štab za graditev kvislinških oboroženih oddelkov v operacijski coni "Jadransko primorje."

10. Oslepljena in obglavljena partizana

Iz poročila poveljstva bataljona planinskih lovcev iz Idrije smo zvedeli, da je tri partizane ujel ta bataljon in jih nato izročil SS bataljonu za obrambo krasa. Nedvomno je tudi to, da jih je ujel 11. junija 1944, verjetno po spopadu Na Vrsju. Partizanski viri v glavnem navajajo, da sta bila obglavljena partizana iz Vojkove brigade, le en sam podatek pravi, da sta bila iz Prešernove. Tudi Stanko Petelin v svoji zgodovini Vojkove brigade pravi, da so to bili borci iz Vojkove brigade, "ki so bili zaostali in zaradi goste megle izgubili smer."⁵⁹ Kljub prizadevanjem, da bi ugotovili njihova imena, se to ni posrečilo še nikomur.

⁵⁷ BDC, Rassen- und Siedlungshauptamt SS, Karl Weiland, R. u. S. - Fragebogen 10. 2. 1940.

⁵⁸ BDC, SS-HPA, Karl Weiland, Karteiblatt für SS-Führer.

⁵⁹ Petelin: Vojkova brigada, str. 300.

Nikjer nisem našel podatka, da bi se nacistična zločinca Josef Berschneider in Karl Weiland zagovarjala pred našim sodiščem. Ju bo sedaj, ko imamo njune osebne podatke, neko naše sodišče vendarle začelo iskati, da vsaj poskuša uresničiti napoved komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, da bodo "storilci za to strahotno zverstvo poklicani na odgovornost" in da "jih bomo zasledovali do kraja sveta"?

KAZENSKA AKCIJA SE JE IZRODILA V VANDALIZEM IN ROPANJE (ITALIJANSKI VIRI O POŽIGU USTJA V VIPAVI)*

Vsi, ki so že pisali o tem, kako so italijanski fašisti (ne samo črnosrajčniki!) požgali Ustje pri Vipavi in tam pobili tudi nekaj domačinov, so to napravili na temelju ustnih, spominskih virov.¹ Nihče ni uporabil nobenega italijanskega vira, čeprav le teh ni tako malo. So pa ti viri, ki jih sedaj poznamo, na štirih straneh, tj. v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani,² v arhivu Vojaškega zgodovinskega inštituta JLA v Beogradu,³ v Osrednjem državnem arhivu v Rimu⁴ in v arhivu zgodovinskega urada generalštaba italijanske vojske.⁵

Čisto kratek opis fašističnega požiga Ustja pri Vipavi je takšen: v noči na 8. avgust 1942 so v vasi našli ustreljenega poveljnika karabinjerske postaje iz Ajdovščine. Za napad nanj so obdolžili partizane in prebivalce, ki jih podpirajo. Iz maščevanja so še tisti dan požgali vasico in ubili osem ljudi, med njimi pet domačinov.

Kot bomo videli, iz večine italijanskih virov ni mogoče dobiti več podatkov, kot smo jih pravkar navedli; le iz enega dokumenta se da dobiti nekaj več. Vsi italijanski viri, razen enega, drugače kot ustni, spominski viri, pripisujejo napad na poveljnika karabinjerske postaje iz Ajdovščine domačinom ali partizanom. Ustni, spominski viri pa vsi pripovedujejo, da je bil poveljnik žrtev spora med italijanskimi ljudmi samimi.

Sledili bomo najprej dogodku po italijanskih virih. Pojasnili bomo le tiste zadeve, ki so potrebne za razumevanje teh virov. Vsebinska pojasnila si bomo prihranili za pozneje.

Najprej je okrog ene ure v noči od 7. na 8. avgust 1942 poveljnik karabinjerske tenence iz Ajdovščine, podporočnik Giovanni Fanelli o napadu na poveljnika karabinjerske postaje iz Ajdovščine po telefonu poročal kvesturi v Gorico in ji nato okrog ene ure ponoči 8. avgusta 1942 poslal še tole brzojavko:

"Okrog 1 ure 8. t. m. je bil v zaselku Ustje pri Ajdovščini (Gorica) v preiskovalni službi, ki so jo imeli karabinjerji z oddelkom okrog 30 alpincev, ustreljen iz strelnega orožja upornikov višji marešal MARRONE Gino, poveljnik postaje Ajdovščina. Izvršenih je nekaj aretacij in ZAČELI SMO S PREISKAVO."⁶

Goriški prefekt Aldo Cavani je vsebino Fanellijeve brzojavke dobesedno ponovil v svoji brzojavki vodji italijanske policije v Rimu. Pravzaprav je bila brzojavka kvestorjeva, prefekt jo je samo podpisal. Čeprav je kvestor Fanellijevo brzojavko dobil že

* Borec, 1977, št. 12, str. 679–687.

1 N. pr.: G. V.: Spomin na grozodejstva v Ustjah. Prim. dnevnik, 10. 5. 1952. Izmišljeni "corpus delicti" za zapiranje Slovencev. Soča 5. 9. 1953. K. M.: Zakaj je gorelo Ustje. Prim. dnevnik 1. 9. 1953. Alojz Ravbar: Ustje v krvi in ognju. Borec 1959, št. 9, str. 578–580 (dalje: Ravbar, n. d.). Ustje in Uhanje, spomenika našega mučeništva in sramote italijanske civilizacije. Demokracija, Trst–Gorica 22. 8. 1952.

2 V arhivu IZDG je pet dokumentov, in to eden v arhivskem fondu karabinjerske skupine Ljubljana, trije v tondu kvesture Gorica in eden v zbirki poročil generalnega inspektorata policije za vojno službo v Rimu (iz arh. fonda generalštaba ital. vojske).

3 V arhivu VZI je mapa iz arhivskega fonda italijanske kvesture Gorica, ki ima naslov: Marrone Ciro, CCRR, ucciso: da Ribelli. V njej je devet dokumentov (arhiv VZI, kvestura Gorica, k. 906, dok. 32/7).

4 V ACS v Rimu je v arhivskem fondu oddelka za splošne in zaupne zadeve glavnega ravnateljstva javne varnosti (vodje italijanske policije) pet dokumentov (Ministero dell'Interno, Direzione Generale Pubblica Sicurezza, Affari generali e riservati, 1920, 1923–1945, anno 1942, ctg. H 2/105, b. 3, fase. V).

5 V arhivu zgod. urada generalštaba italijanske vojske v Rimu je v arhivskem fondu poveljstva te-ritorialne obrambe Videm (Udine) en dokument.

6 Arhiv VZI, kvestura Gorica, k. 906, dok. 32/7, Fanellijeva brzojavka št. 27/372 dne 8. 8. 1942.

okrog 5. ure zjutraj, jo je odposlal šele ob pol treh popoldne, v Rimu pa so jo prejeli šele četrta na osem zvečer.⁷

Medtem je bila na poti v Rim že druga brzojavka, in sicer Fanellijeva. Vemo, da je npr. vsaka karabinjska tenenca iz Julijske krajine o pomembnejših dogodkih morala poročati vsaj trem uradam: kvesturi v glavnem mestu tiste pokrajine (provinca), poveljstvu karabinjske skupine v glavnem mestu tiste pokrajine in vodji italijanske policije v Rimu. Tako je 8. avgusta 1942 storil tudi podporočnik Fanelli iz Ajdovščine. Brzojavko je odposlal ob 17.40 uri, v pisarni šefa italijanske policije v Rimu pa so jo prejeli šele 9. avgusta ob sedmih zjutraj. Brzojavka pravi:

"27/374 tajno. Okrog ene ure osmega avgusta so strelji pritegnili pozornost višjega maršala Marroneja Cira, sina pokojnega Antonia, letnik 1895, poveljnika postaje Ajdovščina in se je z nekaj karabinjerji in vodom alpincev podal v zaselek Ustje pri Ajdovščini (Gorica). Ko so vojaki opravljali čistko, je iz nekega stanovanja v tem kraju padel strel iz pištole, ki je ubil maršala Marroneja, katerega družina živi v Ajdovščini.

Odgovorna, ki so ju prepoznali kot Stibilja Antona, sin Franca, starega 28 let, kmeta in Stibilja Milana, sin Franca, starega 30 let, kmeta, so ustrelili, ko sta nameravala zbežati. V naslednji očiščevalni akciji so ubili osem ljudi, ki so nameravali zbežati in v katerih stanovanjih je bilo strelivo in svetilne rakete. Eksplozije streliva so povzročile požar in uničenje mnogih stanovanj tega zaselka. Konec sporočila."⁸

Drugi dan, tj. 9. avgusta, je podporočnik Fanelli iz Ajdovščine z novo, kratko brzojavko dopolnil ali popravil en sam podatek iz svoje prejšnje brzojavke. Sporočil je v Gorico in v Rim, da "število ubitih v naslednji očiščevalni akciji je šest in ne osem".⁹

Kaže, da so vsebino Fanellijeve brzojavke v generalnem inspektoratu policije za vojno službo (Ispettorato Generale di Polizia dei Servizi di Guerra) v Rimu, ki ga je vodil generalni inspektor javne varnosti Severio Polito, takoj vključili v dnevno poročilo tega inspektorata za 9. avgust 1942. To poročilo je zelo podobno drugim poročilom o dogodku in Ustju in ga tukaj ne bomo navajali.^{9a}

Čeprav je podporočnik Fanelli 8. avgusta poslal dobesedno enako brzojavko kot v Rim tudi kvesturi in prefekturi v Gorici, je kvestura kratek povzetek te brzojavke s prefektovim podpisom poslala v Rim šele 12. avgusta. Ta brzojavka se glasi takole:

"09087. Kot nadaljevanje brzojavke št. 08272 z dne 9. t.m. se sporoča, da so odgovorna za umor maršala Marroneje Cira, ki so ju prepoznali kot Stibilja Antona, sin Franca, starega 28 let, kmeta in Stibilja Milana, sin Franca, starega 30 let, kmeta, ubili, ker sta nameravala zbežati. V prihodnji čistki so ubili osem ljudi, ki so nameravali zbežati in v katerih stanovanjih je bilo razstrelivo in svetilne rakete."¹⁰

Ko je kvestor v brzojavki kot datum svoje prejšnje brzojavke navedel 9. avgust, se je zmotil; poslal jo je namreč že dan prej.

⁷ ACS, Min. d. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1920, 1923–1945, a. 1942, b. 3, f. V, Cavanijeva brzojavka št. 08272 Gab. dne 8. 8. 1942.

⁸ ACS, Min. d. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1920, 1923–1945, a. 1942, b. 3, f. V, Fanellijeva brzojavka št. 27/376 segr. dne 8. 8. 1942.

⁹ ACS, Min. d. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1920, 1923–1945, a. 1942, b. 3, f. V, in arhiv VZI; kvestura Gorica, k. 906, dok. 32/7, arhiv IZDG, kvestura Gorica, fasc. 1035/I, Fanellijeva brzojavka št. 27/277/1 dne 9. 8. 1942.

^{9a} Arhiv IZDG, SMRE, fasc. 1037 a, poročilo gen. inspektorata policije za vojno službo 9. 8. 1942. Omenjeni generalni inspektorat policije je bila neka zvezna ustanova med vodjem italijanske policije in generalštabom italijanske kopne vojske v Rimu. Svoja dnevna poročila je pošiljal vrhovnemu poveljstvu, podnačelniku generalštaba kopne vojske, trem oddelkom v tem generalštabu in v vednost poveljstvom 23. arm. zbora v Trstu in teritorialne obrambe v Vidmu (Udine). Ponovitev in dopolnitev poročila o Ustju je v poročilu tega inspektorata 2. 9. 1942 (arhiv VZI, SMRE, k. 2, dok. 26/4).

¹⁰ ACS, Min. d. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1920, 1923–1945, a. 1942, b. 3, f. V, in arhiv VZI, kvestura Gorica, k. 906, dok. 32/7, Cavanijeva brzojavka št. 09087 dne 12. 8. 1942.

Verjetno tudi 12. avgusta je goriška kvestura sestavila novo brzojavko za vodjo italijanske policije v Rimu, ki naj bi jo podpisal prefekt Cavani, vendar ne vem, ali so jo odposlali. Osnutek namreč nima niti datuma niti znamenja, da so jo odposlali in nisem je niti našel v arhivskem fondu vodje italijanske policije. Osnutek te brzojavke se glasi:

"08272. Kot nadaljevanje brzojavke z dne 9. t.m. se sporoča, da so vojaške oblasti za maščevalni ukrep uničile zaselek Ustje pri Vipavi. Medtem ko so moške aretirali in odpeljali v zapore, je ostalo brez strehe in sredstev za preživljanje okrog 300 žensk in otrok. Poskrbeli smo za njihovo začasno nastanitev pri družinah v bližini občine Ajdovščina in jih oskrbeli z živežem s pomočjo vojaških oblasti in na stroške te prefekture. Menimo, da kraja ne bi mogli obnoviti, ker gre za kazni, ki so jo prizadejale vojaške oblasti. Zato predlagamo, da omenjenih 300 oseb odstranimo iz te pokrajine in pošljemo v neko občino druge pokrajine, ki jo bo vaše ministrstvo imelo za ustrezno. Glede tega pričakujemo navodil."¹¹

Goriški prefekt Cavani je 22. avgusta 1942 poslal v Rim pismo, ki ima podobno vsebino kot pravkar navedeni osnutek brzojavke. Kljub veliki podobnosti bomo zaradi celovitosti navedli tudi to pismo, ki se glasi:

"Zadeva: Maščevalna akcija vojaških oblasti v zaselku Ustje pri Ajdovščini.

Kot nadaljevanje brzojavke z dne 9. t.m. sporočam, da so vojaške oblasti zato, ker so uporniki ubili karabinjerskega marešala Marroneja Cira, izvedle maščevalno akcijo v zaselku Ustje pri Ajdovščini in požgali stanovanja podpornikov oboroženih tolp in ubili osem slednjih.

Ko so tako ostale brez strehe družine (ljudi, osumljenih, da pripadajo oboroženim tolpom), sem poskrbel za to, da so krajevni karabinjerji nastanili ženske in otroke iz omenjenih družin v bližnje zaselke. Še prej sem dal navodila, da razbite družine, ki se lahko vrnejo v lastna stanovanja, ki so mogoče ostala, ne bi bile prisiljene oditi v zasilna bivališča.

Moške pa smo iz političnih razlogov in tudi zato, da bi pometli z gosto mrežo propagandistov oboroženih tolp, ki delujejo na Vipavskem, osamili v krajevnih zaporih, kjer čakajo, da bi jih čimprej internirali na zastraženem kraju, ki smo ga pravkar v sili ustanovili v Zdravščini."¹²

Kot že rečeno, nam ti italijanski dokumenti nudijo le nekaj podatkov o dogajanju v Ustju pri Vipavi tistega nesrečnega dne 8. avgusta 1942: smrt karabinjerskega podoficirja Marroneja, strašne represalije, ki so jih – tako pravi vsaj poročilo prefekta Cavanija – ukazale vojaške oblasti.

Uspelo mi je dobiti tudi poročilo "vojaških oblasti", in sicer poročilo poveljstva vojaške posadke v Ajdovščini. To poročilo je poveljstvo vojaške cone Gorica (poveljnik general Giuseppe Beato) 11. avgusta 1942 dobesedno posredovalo nadrejenim in sosednjim poveljstvom v Videm, Trst in Gorico. To poročilo se glasi:

"Kot nadaljevanje prejšnjih sporočil posredujem tole poročilo, ki sem ga dobil od poveljstva vojaške posadke Ajdovščina glede uboja višjega marešala karabinjerjev MARRONEJA Cira, poveljnika postaje Ajdovščina:

"V noči od 7. na 8. t.m. je bil v očiščevalni akciji v kraju Ustje pri Ajdovščini (Gorica) ubit višji marešal MARRONE Ciro, sin pokojnega Antonia in pokojne Piciariello Terese, rojen v Capriglii (Avellino) 23. novembra 1895.

Okrog 2.30 ure so truplo pripeljali na poveljstvo vojaške posadke Ajdovščina (vojašnica Vellei). Ko je bil o tem ustrezno obveščen začasni poveljnik posadke, je takoj

¹¹ Arhiv VZI, kvestura Gorica, k. 906, dok. 32/7, osnutek Cavanijeve brzojavke (12. 8. 1942).

¹² Arhiv VZI, kvestura Gorica, k. 906, dok. 32/7, osnutek pisma prefekta Cavanija 08272 gab. dne 22. 8. 1942. To je verjetno prvi nam znani italijanski vir, ki omenja novo italijansko zbirno taborišče za slovenske internirance iz Slovenskega Primorja v Zdravščini (Poggio Terza Armata).

odšel na poveljstvo, kjer je preskrbel za to, da sta bili o dogodku obveščeni poveljstvi 256. pehotnega polka "Veneto" in alpinskega bataljona "Val Cismon". Ti sta s svoje strani ukazali, da je odšel na kraj napada oddelek vojske in popolnoma obkobil kraj.

Truplo marešala MARRONEJA, ki so ga prepeljali v bolnišnico XXII. odseka (graničarjev – op. T. F.), je pregledal dr. Zanuttini, kot je razvidno iz priloženega zdravniškega poročila.

Začasni poveljnik posadke, ki je odšel na kraj napada ob jutranjem svitu, je lahko na podlagi neposrednega pričevanja takole ponazoril dogodek:

Ob 22.30 uri 7. t. m. so razločno slišali pet ali šest strelav, za katere so domnevali, da so iz Ustja.

Ko so ju o tem obvestili, sta poveljstvi karabinjerske postaje in alpinskega bataljona "Val Cismon" pripravili preiskovalni oddelek, ki sta ga sestavljali patrolja karabinjerjev pod poveljstvom marešala MARRONEJA in vod alincev pod poveljstvom stotnika in dveh nižjih častnikov. Odšli so proti kraju Ustje.

Ko so okrog njih prišli v kraj, so opazili luč, ki je pronicala skozi majhno okno prvega nadstropja hiše št. 17, v kateri je prebival STIBILJ Franc s svojo družino. Ko so poklicali gospodarja, se je ta pokazal pri oknu v prvem nadstropju. Medtem ko ga je marešalo pozval, naj odpre, je iz okna v hlevu v pritličju z nekaj manj kot meter razdalje padel strel iz pištole, ki je zadel MARRONEJA v desno čeljust in ga takoj usmrtil zaradi zloma lobanjskega dna.

Kot odgovorna so prepoznali STIBILJA Antona, sin Franca, starega 28 let, kmeta in STIBILJA Milana, sina Franca, starega 30 let, kmeta, ki so ju ustrelili skupaj z drugimi šestimi ljudmi, v katerih hišah so našli orožje in strelivo in ki so nameravali zbežati. Nastal je požar, ki je kmalu zajel druge hiše in tako popolnoma uničil vas.¹³

Iz tega poročila zvemo torej za nekoliko natančnejše podatke o času, ko je bil ubit karabinjerski podoficir Marrone in o vojaškem oddelku iz Ajdovščine, ki je opravil kazenski pohod v Ustje. Kot bomo videli, je opis Marronejevega uboja in strašnih represalij nad Ustjem popolnoma zlagan, resnično je le število ubitih ljudi.

Karabinjerska skupina Gorica (poveljnik major Attilio Viero) je o dogodku v Ustju 15. avgusta 1942 obvestila tudi sosednje karabinjerske skupine v Trstu, Pulju, na Reki, Sušaku in v Ljubljani ter nižje karabinjerske ustanove v sami Gorici. To sporočilo le na kratko povzema tukaj že navedena karabinjerska poročila.^{13a}

Največ podatkov nam nudi poslednji italijanski dokument, ki ga poznamo o požigu Ustja pri Vipavi. To je nepodpisana "spomenica o škodi požiganja na Goriškem", ki je datirana z 20. oktobrom 1942. To pomembno spomenico so morda napisali na kvesturi ali prefekturi v Gorici, ki sta zaradi množičnih represalij "vojaških oblasti" imeli le večjo skrb in delo, koristi pa seveda nobene; nihče drugi ne bi mogel o dogodku v Ustju navesti tako konkretnih podatkov. Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo jo je izločila iz nekega arhivskega fonda – verjetno kvesture ali prefektуре v Gorici – in jo žigosala s svojo inventarno številko 16175. Čez čas pa je spomenica prišla v arhiv Vojaškega zgodovinskega inštituta JLA v Beogradu

¹³ Ufficio Storico Stato Magore Esercito Italiano, Roma, DTM Udine, F/46, poročilo generala Giuseppeja Beata 11. 8. 1942. Poveljstvo vojaške cone Gorica se je nato najmanj dvakrat vrnilo k dogodku v Ustju. 18. avgusta je general Beato poročal v Videm, da so iz Ustja pregnane ljudi spravili v Ajdovščino, "kjer so razmere slabe in iz dneva v dan narašča sovraštvo do Italije in fašizma". Čez štiri dni je ponovno poročal, da je učinek maščevalne akcije v Ustju oslabil, še posebno zaradi neprestanih glasov, da so storili mnoge ukrepe v korist prebivalcev Ustja. Misli je verjetno na ukrepe prefektуре in kvesture, o čemer je tudi govor v tem članku.

^{13a} Arhiv IZDG, karabinjerska skupina Ljubljana, fasc. 158/IV, sporočilo karab. skup. Gorica, št. 6/579, dne 15. 8. 1942.

in je sedaj v delu arhivskega fonda kvesture Gorica.¹⁴ Objavljam prevod cele spomenice: "Spomenica o škodi požiganja na Goriškem".

V raznih krajih Goriške je prišlo do mnogih samovoljnih požigov; temeljili so na določbah splošnega povelja, ki so ga izdale oblasti in vojaška poveljstva.

Med drugim se je zgodilo, da so ogenj zanetili vojaki isti dan v vsakem kraju na zasebnih nepremičninah in premičninah, potem pa so ukrenili vse za popolno uničenje in ni bilo nobene, niti najmanjše možnosti, da bi zainteresirani, ki so jih prej odstranili iz kraja in jim prepovedali vrnitev, kaj rešili.

Povod za splošno kazensko akcijo je bil uboj karabinjerskega marešala, poveljnika karabinjerske postaje Ajdovščina v noči od 7. na 8. avgust 1942. Takrat so menili, ne da bi o tem kaj poizvedovali in samo zaradi tega, ker so marešalovo truplo našli v bližini neke hiše v Ustju, da bi ubijalca lahko iskali med prebivalci Ustja ali med partizani, ki jim je Ustje nudilo gostoljublje in zavetišče. 8. avgusta zjutraj so vojaki iz 7. alpinskega polka divizije "Julia", ki je bil nastanjen v Ajdovščini, obkolili kraj in v isti noči so prišli v kraj z avtomobili skupaj z višjim častnikom poveljnik posadke iz Ajdovščine, karabinjerski častniki iz Gorice in Ajdovščine ter civilni funkcionarji s kvesture.

Preiskali so hiše prebivalcev, ki so jim ukazali, naj odidejo iz hiš na prostor pred cerkvijo.

Med preiskovanjem hiš so vojaki odnašali razne reči, tj. oblačila, perilo, živež (kokoši, svinje, pršut) in se prepustili pravemu ropanju. Poslopja so nato zažgali in pri tem uporabljali granate ali pa so zažigali slamo in les, ki so ga napojili z bencinom in pritiskali k hišam.

Od okrog 80 hiš so ostali samo župnišče, šola in hiša, ki je last nemške državljanke. Vse druge hiše so požgali. To usodo je doživela tudi hiša nekega Lessak Karla, vojaka v Casal Monferatu pri XII, dopolnilnem oddelku radiotelegrafistov. Ta Lessak je po nasvetu in posredovanju svojega poveljstva 5. septembra 1942 zaprosil vojno ministrstvo za povrnitev škode. General in višji častniki, ki so bili navzoči pri požigu, ne samo da niso ovirali teh operacij, temveč so jih celo vodili.

Prebivalce Ustja so nato odgnali v Ajdovščino in jih zaprli v šolske prostore in deloma tudi v karabinjersko vojašnico.

Dne 9. so izpustili ženske, otroke in starčke, medtem ko so mlade moške odpeljali v Gorico in jih zaprli za daljši ali krajši čas. Nekaj moških (kaže, da osem) so ustrelili osmega ob zori.

To dejstvo je potrdil tudi vaški župnik. On je videl požig iz župnišča, ker mu je bil prepovedan izhod iz njega. Kazenska akcija se je izrodila v vandalizem in ropanje. Uničenih je bilo na stotine stotov krompirja, fižola, zrnja, svinjskega mesa, masti in drugega živeža.

Krožijo glasovi, da se zdi gotovo, da je karabinjerskega marešala ubil alpski vojak, ki so ga nato prepoznali.

Istega dne, 8. avgusta, so podtaknili ogenj v enakih okoliščinah tudi v Uhanju, kraju, ki je le malo oddaljen od Ustja.

V Slapu Žorzih, zaselku občine Vipava, so vojaki 7. alpinskega polka 7. avgusta zažgali hišo, druge pa opustošili.

Druge hiše so požgali 18. julija 1942 v občini Rihemberk, pokrajina Gorica, škva-dristi ob navzočnosti karabinjerjev, ki so stali in gledali ter temu niso nasprotovali.

¹⁴ Arhiv VZI, kvestura Gorica, k. 905, dok. 3/4, Memoria per i danni di incendio nel Goriziano. 20. 10. 1942.

V kraju Ložice, zaselku občine Št. Vid pri Vipavi, so vojaki 255. pehotnega polka požgali tudi hišo Ivana Žgura, ki je bil služil vojaški rok 14 let kot cestar inženiriji italijanske vojske.

Po mnogih detajlih lahko sklepamo, da italijanske oblasti nameravajo molčati o tem, kar se je zgodilo, posebno o tistem, kjer so nastopale z nepravilnimi kazenskimi akcijami."

V hudi stiski, ki je zajela ženske in otroke iz Ustja, so se nekatere ženske obrnile na goriškega nadškofa dr. Karla Margottija, naj posreduje pri italijanskih oblasteh za izpust moških. Ta je to storil s pismom 4. septembra 1942 in prefekt dr. Cavani mu je v odgovoru obljubil, da se bo zavzel za to.^{14a}

To so v glavnem vsi italijanski dokumenti o požigu Ustja pri Vipavi, ki jih poznamo. Čeprav je poslednji najzgovornejši, vendar niti on ne pove vsega, kar bi želeli vedeti. Pove sicer to, kdo je bil navzoč pri požigu vasi, ne pa kdo je ukazal ta zločin. Potrjuje tudi to, kar govore ustni, spominski viri, da so karabinjerskega marešala ubili vojaki iz alpinske divizije "Julia" iz Ajdovščine.

Poskusili bomo, da na temelju vseh virov, ki so nam na voljo, na kratko opišemo ta zločin italijanskega fašizma v Slovenskem Primorju.

Vasica Ustje pri Vipavi je postala žrtev fašističnega nasilja po naključju, kajti to, kar se je zgodilo z njo, bi se lahko zgodilo tudi s kakšno drugo vasjo v bližini Ajdovščine. Spominski viri pravijo, da je prišlo do spora med poveljnikom karabinjerske postaje Ajdovščina, višjim marešalom Cirom Marronejem in italijanskimi oficirji iz divizije "Julia" zaradi tega, ker je Marrone skušal zajezi samovoljno početje italijanskih vojakov in častnikov. Prvi so namreč hodili v okoliške vasi krast kokoši in druge stvari, častniki pa so se čestokrat kratkočasili z lahkoživkami, vlačugami, ki so jih pripeljali iz Trsta in Gorice.¹⁵

Alpinski divizijo "Julia" so poleti 1942 pripeljali iz Grčije na odmor v Furlanijo in na Goriško, predno jo pošljejo na vzhodno fronto. Diviziji je takrat poveljeval general Umberto Ricagno; imela je tri polke: 8. in 9. alpinskega ter 3. topniškega in tudi nekaj prištabnih enot. Zato je vprašanje, ali je podatek o 7. alpinskem polku v Ajdovščini pravi ali ne; 7. alpinski polk je namreč imela alpinska divizija "Pusteria". V enem dokumentu navedeni alpinski bataljon "Val Cismon", ki mu je takrat poveljeval podpolkovnik Attilio Actis Caporale, je spadal v 9. alpinski polk, ki mu je takrat poveljeval polkovnik Fausto Lavizzari.¹⁶

Alojz Ravbar v svojem članku "Ustje v krvi in ognju" navaja natančnejše podatke o vzroku za spor med Marronejem (ki ga je napačno krstil za Gaetana) in nekim poročnikom iz Ajdovščine. Marrone je med lahkoživkami dal izgnati iz Ajdovščine tudi priležnico nekega poročnika in dosegel je tudi, da se je ta poročnik moral zagovarjati pred svojim poveljnikom zaradi tega, ker so njegovi vojaki v okoliških vaseh kradli živež. Zato naj bi poročnik sklenil, da se bo krvavo maščeval nad Marronejem in je to namero opravil med "akcijo" v Ustju.

Ravbar pravi, da je prišlo v nedeljo, 7. avgusta, v Stibiljevo gostilno v Ustju pet alpincev, ki so tam razgrajali še po policijski uri. Ko so se vračali v Ajdovščino, so nekajkrat ustrelili v zrak. Ko je že omenjeni poročnik slišal te strele, je poslal nekoga v kino po Marroneja, da bi odšli v akcijo proti "partizanom" v Ustje. V gozdičku nad Ustjem je poročnik odvedel Marroneja stran in ga ustrelil s pištolo. Nato so vojaki odnesli Marronejevo truplo v vas in ga položili pred hišo št. 64. Vdrli so v hišo in iskali

^{14a} Arhiv IZDG, kvestura Gorica, fasc. 1035/1, Margottijevo pismo 4. 9. 1942, osnutek odgovora dr. Cavnija 13. 9. 1942.

¹⁵ Glej op. 1!

¹⁶ Aldo Raserio: *Alpini della Julia. Storia della "divisione miracolo"*. Sec. ed., Milano 1972.

tistega, ki je ubil marešala. Na seniku pri hiši so našli gospodarjevega brata Antona in Milana Stibilja, ki sta spala na senu. Obdolžili so ju, da sta ubila marešala, čigar truplo so s kmečkim vozom odpeljali v Ajdovščino in s seboj odgnali tudi brata Stibilja.¹⁷ Kaj je bilo nato z Marronejevim truplom, smo zvedeli iz omenjenega italijanskega dokumenta.

Vemo tudi to, kaj so storili okrog polnoči na poveljstvu vojaške posadke v Ajdovščini. O tem, kako je bilo 8. avgusta v Ustju, smo deloma zvedeli iz italijanskih virov, natančneje pa to opisuje Ravbar. Ko so alpinci zjutraj pridrveli v vas, so vdirali v hiše in odganjali ljudi na trg pred cerkvijo ter ropali. Med hišnimi preiskavami so našli pri Maksu Kantetu kos stare avstrijske granate, kar se jim je zdelo dovolj, da so ga obdolžili upornišva. Odgnali so ga k bratoma Stibiljema, ki so ju pripeljali nazaj iz zapora. Nato so prijeli še Antona Vrtovcu in Metoda Štancarja. Ker se jim je pet talcev zdelo premalo za marešalovo smrt, so iz ajdovskih zaporov pripeljali še tri. To sta bila brata Avgust in Evstahij Podgornik iz Slapa pri Vipavi, ki so ju imeli zaprta kot sodelavca OF, ter Ivana Uršiča, ki je stanoval pri njiju. Vseh osem talcev so povezali z vrvjo in jih preteпали, odvlekli po klancu navzdol in ponovno topli s puškinimi kopiti, da so jim zdrobili glave. Njihova trupla so odpeljali v Gorico, razkazovali kot ubite partizane in nato tam pokopali.

Ko so alpinci izgnali ljudi iz hiš, so z bombami in metalci plamena požgali vso vas, okrog 80 domačij in 7 domačij v bližnjem zaselku Uhanju. Ljudi so odpeljali v Ajdovščino; ženske in otroke v tamkajšnjo šolo, moške pa v zapore. Ženske in otroke so drugi dan izpustili, moške pa odpeljali v goriške zapore, od koder so jih po več kot enem mesecu izpustili, razen dveh.¹⁸

Požig Ustja in pokol osmih ljudi sicer ni bil prvi požig neke vasi na Goriškem, je pa bil največji. Prej sta zgorela zaselka Grič in Ložice. Tudi tam so do smrti pobili šest ljudi. To je bilo še pred Mussolinijevim govorom v Gorici 31. julija 1942, za katerega pravijo, da je vzpodbudil italijanske fašiste k najhujšemu nasilju v Slovenskem Primorju. Tudi požig več vasic pri Ilirski Bistrici in pokol večjega števila tamkajšnjih ljudi v začetku julija 1942 (to je bilo v reški pokrajini) pričata o tem, da sta bili pri italijanskem fašizmu ti dve vrsti množičnega nasilja v Slovenskem Primorju navzoči že od prvega razmaha narodnoosvobodilnega boja spomladi 1942 dalje. Mussolinijeve grožnje o ognju in železu pomenijo torej samo javno potrditev teh zločinskih ukrepov kot pomembne oblike boja proti narodnoosvobodilnemu gibanju primorskih Slovencev.

¹⁷ Ravbar, n. d., str. 578–580.

¹⁸ Ravbar, n. d., str. 579–580.

SATAN, NJEGOVO DELO IN SMRT*

Ni navada, da bi zgodovinar za naslov svojega članka ali razprave uporabljal naslove, ki ne spadajo v izrazoslovje njegove stroke in tudi ni primerno, da bi se čustveno opredeljeval. Vendar so v novejši zgodovini pojavi in ljudje, do katerih še tako hladnokrven zgodovinar ne more biti neprizadet, ne more biti samo hladen opisovalec in razčlenjevalec, temveč jih mora tudi razkrinkovati in pokazati vso njihovo nečlovečnost in gnusobo.

Tak pojav, ki ga ne moremo le hladno opisovati, temveč tudi glasno in nenehno obsojati, sta tako imenovana nacistična evtanazija in tako imenovana "akcija Reinhard", in tisti, ki so ju izvajali, niso bili ljudje, temveč nekaj drugega, za kar bo pravo ime treba še najti. Zakaj, ti zločinci niti niso vredni, da bi jih imeli za živali, kajti živali v svoji vrsti ne delajo tega, kar so počeli tisti, ki so izvajali navedeni nacistični akciji. V poslednjih letih so zgodovinarji in raziskovalci najgnusnejših fašističnih zločinov ugotovili, da so bili nekateri zločinci navedenih akcij tudi krivi nekaterih drugih zločinov.

Eden takšnih zločincev, ki je množično moril v raznih predelih Evrope, in sicer od začetka druge svetovne vojne do svoje smrti na Slovenskem, je bil policijski in esesovski oficir Christian Wirth. Pred nekaj meseci mi je v nekem tujem arhivu prišla v roke njegova "personalna mapa" iz glavnega personalnega urada SS v Berlinu. Vendar je v njej ohranjen le majhen del dokumentov, ki bi jih morala imeti, če jo primerjamo s personalnimi mapami drugih esesovskih oficirjev; govorimo lahko le o ostanku Wirthove personalne mape. Pa še ta ostanek je zelo poškodovan, kar pomeni, da je mapa gorela, vendar je ogenj zaradi pomanjkanja zraka ni mogel popolnoma uničiti. Poškodovani dokumenti pa nam lahko vendarle dajo nekaj podatkov o življenjski poti enega najhujših zločincev v tretjem rajhu in tudi pri nas. Njegovo ime navajajo pisci številnih knjig o množičnem iztrebljanju Židov, vendar do danes še ni nihče navedel točnejših podatkov o njegovem rojstvu, življenjski poti in smrti.

V Stuttgartu

Christian Wirth se je rodil 24. novembra 1885 v Oberbalzheimu, okrožje Laubheim na Würtemberškem, kjer je končal osem razredov osnovne šoli in se izučil za žagarja. Vojaški rok je služil od oktobra 1905 do septembra 1907 in nato še od aprila 1908 do aprila 1910 pri 123. grenadirskem polku "König Karl" (5. würtemberški polk) v Ulmu. Po vrnitvi iz vojske se je novembra 1910 poročil s tri leta mlajšo Marijo Bantel iz Essingena pri Aalenu, ki mu je nato rodila štiri otroke, od katerih pa sta le dva ostala pri življenju, dva sta namreč umrla takoj po rojstvu. Drugi dan po prihodu iz vojske se je zaposlil pri nemški zaščitni policiji (Schutzpolizei) in v njej služil do 10. oktobra 1913. Nato je presedlal k nemški kriminalni policiji in v njej je z izjemo let prve svetovne vojne služil do svoje smrti. Po izbruhu prve svetovne vojne so ga vpoklicali v vojsko in si je na fronti (od oktobra 1914 do decembra 1917) in v 246. in 119. rezervnem pehotnem polku zaslužil zlato in srebrno würtemberško medaljo za vojne zasluge ter črno značko za ranjence. Že takrat ali pozneje si je pridobil tudi železna križca prve in druge stopnje. Po vrnitvi iz vojske konec maja 1919 je nadaljeval službo pri nemški kriminalni policiji.

* Satan, njegovo delo in smrt; Ljubljana 1979, str. 7–106.

Kljub temu da je služil pri kriminalni policiji, je Wirth že 1. januarja 1931 skrivaj vstopil v NSDAP (štev. izkaznice 420.383), kar mu je po prihodu nacistov na oblast leta 1933 odprlo pot za hitrejše napredovanje v kriminalni policiji. Pred vstopom v NSDAP je bil Wirth od leta 1922 v nacionalno-socialističnem gibanju, po prepovedi nacistične stranke leta 1923 je bil član nemško-nacionalne stranke, vendar je imel njeno usmeritev za nepravilno in se je leta 1930 začel potegovati za sprejem v NSDAP, kar mu je uspelo naslednje leto. V času t. i. bojnega razdobja NSDAP se je Wirth udejstvoval kot član delovne skupnosti nacističnih uradnikov. Decembra 1937 je bil Wirth že neprofesionalni sodelavec varnostne službe (Sicherheitsdienst) in naslednje leto tudi kriminalni inspektor pri uradu kriminalne policije v Stuttgartu, vendar že na višjem delovnem mestu kriminalnega komisarja. Stanoval je skupaj z družino v južnem delu Stuttgarta, v Kautzenhecke 15.

Zanimivo za Wirthovo življenjsko pot je dejstvo, da je kljub svojemu ranemu članstvu v NSDAP zelo pozno vstopil v SS. Kot moški član NSDAP je od 30. junija 1933 deloval v SA in si je pridobil čin SA-Sturmführerja, tj. poročnika. V SS so ga sprejeli šele 10. avgusta 1939 (štev. izkaznice 345.464) in mu 1. septembra ali 1. oktobra dali čin SS-Obersturmführerja, tj. esesovskega poročnika.

Ko je bil Wirth oktobra 1938 v Stuttgartu kriminalni inspektor (na delovnem mestu kriminalnega komisarja), je bil tudi funkcionar v deželnem in krajevnem odboru tovariške zveze nemških policijskih uradnikov, dalje v krajevnih organih NSDAP in okrožni upravi. Predpostavljeni, tj. vodja odseka varnostne službe pri SS-Oberabschnitt Südwest v Stuttgartu (le-ta je obsegal Würtemberško in Badensko), SS-Oberführer dr. Meine, je Wirtha ocenil takole:

I. splošna ocena zunanosti:

1. celotna rasna slika: dinarska
2. osebna drža: neoporečna in korektna
3. nastop in vedenje v službi in zunaj nje: čista, vojaška
4. denarne razmere: urejene
5. družinske razmere: urejene

II. karakterne lastnosti:

1. splošne karakterne lastnosti: poln temperamenta, trd in jasen
2. duhovna svežina: zelo pogosta
3. sposobnost dojetanja: zelo dobra in hitra
4. moč volje in osebna trdota: obstaja v nadnaravni meri
5. znanje in izobrazba: dobra splošna izobrazba
6. dojetanje življenja in zmožnost presoje: nacionalnosocialistično in jasno
7. osebne prednosti in sposobnosti: nadpovprečne
8. posebne pomanjkljivosti in šibkosti: nobene

Glede službenih sposobnosti so Wirtha ocenili takole: "Kot kriminalist ima posebno vidne sposobnosti." Splošna ocena pa je bila takale: "Nacionalnosocialistična, svetovno-nazorsko in politično jasna. Wirth ustreza nacionalnosocialističnemu policijskemu uradniku, s čistim poštenim značajem in bojevitim vedenjem. K temu je treba dodati še izrazito strokovno usposobljenost."¹

Nadrejeni torej pri Wirthu niso ugotovili nobene negativne lastnosti; gledano seveda z nacističnega stališča, ni bilo pri njem niti ene reči, ki bi jih motila, in so ga seveda predlagali za sprejem v SS, kar se je tudi zgodilo. Zaradi pomanjkanja virov ni znano,

¹ Berlin Document Center (navajam: BDC), Personalhauptamt SS (navajam: PHA SS), personalna mapa Christiana Wirtha (navajam: Wirth), Personalangaben 7. 10. 1938 in "Personalbericht". Wirthove in druge dokumente sta mi ljubeznivo dovolila pregledati ravnateljica navedenega dokumentacijskega centra gospa Matold E. Holomany in njen pomočnik Richard Bauer, za kar se jima toplo zahvaljujem.

katero od prej navedenih lastnosti so imeli za odločilno, da so ga določili za akcijo, ki jo imenujemo "nacistično evtanazijo" ali množično ubijanje neozdravljivo bolnih ljudi iz usmiljenja. Morda so upoštevali vse lastnosti, zlasti pa še njegovo dolgoletno pripadnost kriminalni policiji in nacistični stranki. Morda so upoštevali tudi kakšne Wirthove "uspehe" pri "zatiranju kriminala" na Würtemberškem, vendar o tem ni znanega nič natančnejšega. Morda nam vsaj nekoliko posveti v to temo izjava dr. Georga Konrada Morgena iz osrednjega urada kriminalne policije v Berlinu pred mednarodnim sodiščem v Nürnbergu 8. avgusta 1946:

"Povedal sem že, da je bil Wirth komisar pri kriminalni policiji v Stuttgartu in je bil komisar za preiskovanje hudih zločinov, posebno umorov. Imel je velik sloves detektiva, še pred prevzemom oblasti (po nacistih – op. T. F.) so ga ljudje poznali, ker je imel zasliševalne metode brez predsodkov in so o njih razpravljali celo v deželnem zboru za Würtemberško."²

V Brandenburgu

Ni naš namen, da bi tukaj razpravljali na splošno o evtanaziji kot usmrtitvi neozdravljivo bolnih po njihovi lastni želji a z zdravnikovo roko in zdravniškim orodjem, opozorimo naj le, da so bila o njej sicer različna stališča, da pa nasprotuje hipokratičnim načelom in jo je kot popačeno nacistično medicino obsodil tudi nürnberški proces ter jo tudi današnje kazensko pravo uvršča med umore.³ Misel o evtanaziji vsebuje tudi Hitlerjev *Mein Kampf* iz leta 1924, vendar očitno ne iz kakšnih lažnih človekoljubnih razlogov, temveč čisto iz koristoljubnih namenov. Leta 1935 naj bi Hitler izjavil državnemu vodji zdravnikov dr. Gerhardu Wagnerju, da bo v primeru vojne postavil na dnevni red vprašanje evtanazije, ker je menil, da bi takšno vprašanje v vojnih razmerah reševali bolj gladko in laže, ker odpor cerkve ne bi imel takšne vloge kot v mirnem času.⁴ Z evtanazijo se je Hitler hotel znebiti ljudi, ki zaradi svoje dolgotrajne bolezni ne bi mogli prispevati ničesar k vojnim naporom nemškega naroda, temveč bi le temu odžirali že itak skopo odmerjeni kos kruha. Z dnevom, ko se je z nemškim napadom na Poljsko, tj. s 1. septembrom 1939, začela druga svetovna vojna, je Hitler datiral svoj tajni ukaz, ki ga je po izpovedi nekaterih vojnih zločincev v Nürnbergu, napisal oktobra 1939 po razgovoru z nekaterimi nacističnimi funkcionarji v svoji vili na Obersalzbergu.⁵ Ta zloglasni ukaz se je glasil:

"Reichsleiter Bouhler in dr. med. Brandt sta pooblaščenca in odgovorna, da pooblastila zdravnikov, ki jih bosta določila imenoma, tako razširita, da bi po človeški presoji neozdravljivo bolnim ob zelo kritični obravnavi njihovih zdravstvenih razmer lahko zagotovili smrt iz usmiljenja."⁶

Vojni zločinec dr. Karl Brandt, državni komisar za saniteto in zdravstvo, Hitlerjev zdravnik in esesovski gruppenführer, tj. generalni poročnik, je pred ameriškim vojaškim sodiščem v Nürnbergu izjavil, da ga je Hitler poklical na Obersalzberg, mu pokazal prej

2 Proces des grands criminels de guerre devant le tribunal militaire international Nuremberg 14 novembre 1945 – ler octobre 1946. Nuremberg 1949, tome XX, str. 538 (navajam: IMT, XX).

3 Dr. J. Milčinski: Uvodna beseda k slovenski izdaji knjige Mitscherlich – Mielke "Medicina brez človečnosti", Ljubljana 1962, str. 8 (navajam: Mitscherlich-Mielke).

4 Gerald Reitlinger: Die Endlösung. Hitlers Versuch der Ausrottung der Juden Europas 1939–1945. Dritte Auflage. Berlin 1960, str. 140 (navajam: Reitlinger).

5 Izjava dr. Karla Brandta pred ameriškim vojaškim sodiščem na sodni obravnavi zoper dr. K. Brandta in soobtožene (medicinski proces ali proces št. 1). Trials of War Criminals before the Nuernberg Military tribunals, volume I – "The Medical Case", Nuernberg october 1946 – april 1949; str. 892 (navajam: TWC, I).

6 Reitlinger, n. d., str. 141; TWC, I, str. 64.

navedeni tajni ukaz in povedal, da namerava dokončno rešiti vprašanje evtanazije. Dal mu je tudi splošna navodila in ukazal, naj se poveže z vodjem firerjeve pisarne (Kanzlei des Führers der NSDAP) dr. Philipom Bouhlerjem, kar se je zgodilo še isti dan.⁷ Po tej izjavi bi lahko sklepali, da je dr. Bouhler takrat vedel o Hitlerjevih načrtih glede evtanazije že kaj več kot dr. Brandt ali da so se v firerjevi pisarni na Tiergartenstrasse 4 v Berlinu že pred oktobrom 1939 ukvarjali z načrti o evtanaziji, in sicer po Hitlerjevih ustnih navodilih dr. Bouhlerju. Da ne bi bralci zamenjevali med različnimi Hitlerjevimi pisarnami, naj omenimo, da je bila navedena "firerjeva pisarna" (Kanzlei des Führers der NSDAP) osebna pisarna Hitlerja kot vodje stranke in da je bila tudi še t. i. "strankina pisarna" (Parteikanzlei), ki je nastala spomladi 1941 iz urada Hitlerjevega namestnika v NSDAP Rudolfa Hessa in jo je ves čas vodil Martin Bormann. Poleg teh dveh pisarn je bila še "državna pisarna" (Reichskanzlei) na Vosstrasse 4–6, tj. pisarna Hitlerja kot kanclerja (šefa vlade) nemške države, to pisarno je vodil minister dr. Heinrich Lammers. Bila je tudi še t. i. prezidialna pisarna (Präsidiakanzlei) na Vosstrasse 4, ki jo je imel Hitler kot državni poglavar (do leta 1934 pisarna predsednika nemškega rajha) in jo je vodil državni sekretar Otto Meissner.

Tako imenovana firerjeva pisarna na Tiergartenstrasse 4 v Berlinu ni imela druge naloge kot da je pripravljala Hitlerjeve tajne ukaze, ki niso bili nikdar objavljeni in so ostali nevidni do zloma nemškega rajha. Njenega šefa dr. Bouhlerja očividci niso ravno označevali kot ustreznega za takšno "sivo eminenco", saj je bil leta 1939 star komaj 40 let in je imel "mehak in mladeniški obraz", s svojimi široko obrobljenimi naočniki je bolj zbujal videz kakšnega ameriškega študenta kakor pa esesovskega generala. Kot je izpovedal nek vojni zločinec v Nürnbergu, naj bi ravno glas o Bouhlerju kot "mitem" človeku povzročil to, da so Göring, Himmler in notranji minister dr. Wilhelm Frick predlagali ravno njega za vodjo organizacije nacistične evtanazije, čeprav bi bilo pričakovati, da bi za to določili državnega vodjo zdravnikov in državnega sekretarja za zdravstvo v notranjem ministrstvu dr. Leonarda Contija, ki je nato tudi sodeloval pri nacistični evtanaziji. Oba, dr. Bouhler in dr. Conti sta si ob zlomu nemškega rajha sodila sama.⁸

V firerjevi pisarni na Tiergartenstrasse 4 se je z organizacijo nacistične evtanazije ukvarjal II. urad, katerega prejšnja naloga je bila določena takole: "obravnavo dopisov, ki se tičejo NSDAP, njenih organizacij (Gliederungen) in priključenih društev (angeschlossene Verbände) ter uradov rajha in dežel."⁹ Ta urad je vodil nekdanji Himmlerjev šofer, SS-Oberführer Viktor Brach in je imel štiri ali celo več sodelavcev: Havelmanna, Vorberga, von Hegenerja in Wernerja Blankenburga. Kaže, da se je v uradu poleg Bracka še največ ukvarjal z organizacijo nacistične evtanazije po slednji, tj. Blankenburg, ki je po Brackovem odhodu na Poljsko leta 1942 postal tudi vodja urada.¹⁰

Brackov urad v firerjevi pisarni je imel na skrbi le organizacijo nacistične evtanazije, medtem ko je "strokovno", tj. zdravniško plat imel na skrbi nek drug urad. Za to so namreč zadolžili vodjo pododdelka C (dedno in rasno varstvo) v IV. oddelku (zdravstvo in telesno varstvo) notranjega ministrstva v Berlinu, dr. Herberta Lindena, ki je bil obenem v notranjem ministrstvu državni pooblaščenec. Tudi ta zločinec si je ob zlomu nemškega rajha sodil sam,¹¹ medtem ko so Bracka obesili v Nürnbergu. Dr. Linden je imel na voljo okrog 12 do 15 zdravnikov (Chefärzte), ki jih je v ta namen izbral posebej in so imeli nalogo pregledati paciente v umobolnicah v rajhu in v nekaterih zasedenih

⁷ Izjava dr. K. Brandta, TWC, I, str. 892–893.

⁸ Reitlinger, n. d., str. 141–142.

⁹ Dr. Ludwig Münz: Führer durch Behörden und Organisationen. Vierte Auflage, Berlin 1939, str. 6–7.

¹⁰ Reitlinger, n. d., str. 142–143.

¹¹ Reitlinger, n. d., str. 143. Taschenbuch für Verwaltungsbeamte. 1943. Berlin 1943, str. 13, 16, 22, 24.

deželah ter izbrati med bolniki tiste, ki naj bi jih umorili iz usmiljenja. Iz zaupnih razlogov niso te akcije imenovali s pravim imenom, temveč le s šifro "T 4", tj. z okrajšavo Tiergartenstrasse 4, ker je bilo v firerjevi pisarni vodstvo te morilske akcije. Iz nekaterih izjav pa je mogoče sklepati, da so včasih akcijo imenovali po uradniku Wernerju Blankenburgu kar "akcija Blankenburg".¹²

Z evtanazijo so se v Brackovem uradu začeli ukvarjati jeseni 1939. Izvajali so jo tako, da so vodstva umobolnic in drugih skrbstvenih ustanov po naročilu in navodilih dr. Contija na posebnih obrazcih popisali vse duševne in neozdravljive bolnike ter izpolnjene obrazce do 1. januarja 1940 poslali notranjemu ministrstvu v Berlinu, tj. uradu dr. Lindena.¹³ V tem uradu je sosvet štirih zdravnikov (dr. Pfanmüller, dr. Schumann, dr. Falthausen in dr. Rennaux) izbral izpolnjene obrazce za tiste bolnike, ki bi mogli postati kandidati smrti. Nato je okrog 12 do 15 posebej za to izbranih zdravnikov obiskalo umobolnice in druge skrbstvene ustanove, pregledalo bolnike, posebno pozorno še tiste, ki so jih že vodstva ustanov in tudi navedeni sosvet zaznamovali na obrazcih kot hudo ali neozdravljivo bolne. Med njimi so izbrali tiste, ki naj bi jih usmrtili. Za prevoz bolnikov, določenih za usmrnitev, je poskrbel poseben oddelek iz Brackovega urada, ki so ga imenovali – seveda tako iz slepilnega namena – "splošno koristna družba za prevoz bolnikov" (Gemeinnützige Krankentransportgesellschaft m.b.H.); prepeljali so jih navadno s posebnimi avtobusi. Za kraj usmrtitve so izbrali okrog 12 zdravstvenih ustanov, v katerih so pripravili posebne morilske naprave. Do sedaj znane ustanove, v katerih so nacisti izvajali svoj načrt o množični evtanaziji, so zanesljivo tele: Brandenburg pri Berlinu (vodja dr. Hennecke), Hadamar na Hessenskem, Bernburg ob reki Saale pri Dessau, Sonnenstein pri Pirni na Saškem (vodja dr. Schmalenbach), Grafeneck na Württemberškem (vodja dr. Schumann), Hartheim pri Linzu ob Donavi (vodja dr. Rennaux) in verjetno še tele: Kempten, Jena, Buch, Arnsberg, Eichberg in Eglfing-Haar, od katerih so bile nekatere verjetno namenjene samo za opazovanje bolnikov ali samo za usmrtitev otrok. V razmeroma skromni Literaturi o nacistični evtanaziji trdijo, da teh ustanov ni bilo več kot za ducat.¹⁴ V eni od navedenih ustanov ali morda celo v dveh so usmrtili tudi nekaj desetnih bolnikov iz Slovenije. Toda to bo predmet posebne razprave.

Bolnike, ki so jih določili za usmrtitev iz usmiljenja, so ubijali v navedenih ustanovah v posebnih celicah z ogljikovim monoksidom. Plinske celice so maskirali kot kopalnice s prhami. Po izpovedi vojnega zločinca V. Bracka naj bi od jeseni 1939 do poletja 1941 samo v navedenih ustanovah ubili okrog 50.000 do 60.000 bolnikov.¹⁵ Ne vem, kako so pozneje raziskovalci (poljska komisija za ugotavljanje nacističnih zločinov) prišli do natančnejšega števila ubitih oseb: 70.273, in sicer 35.224 v letu 1940 in 35.049 v letu 1941.¹⁶ Na sodnem procesu proti nacističnim zdravnikom pred ameriškim vojaškim sodiščem v Nürnbergu so se zločinci zagovarjali tako, da so evtanazijo pojmovali kot usmiljenje do neozdravljivo bolnih ljudi, niso pa mogli zadovoljivo odgovoriti na vprašanje, zakaj so iz te "milosti" izvzeli neozdravljivo bolne udeležence prve svetovne vojne, so pa seveda vključili v evtanazijo neozdravljivo bolne kriminalce, ne glede na to, kako dolgo so le-ti že bili v varstveni ustanovi.¹⁷

¹² Reitlinger, n. d., str. 143.

¹³ Prevod navodila dr. Contija 16. 11. 1939 in vzorca za popis bolnikov v: TWC, I, str. 849–850.

¹⁴ Reitlinger, n. d., str. 143; izjava V. Bracka 14. 10. 1946, TWC, I, str. 841–845.

¹⁵ Izjava V. Bracka 14. 10., 1946, TWC, I, str. 844.

¹⁶ Leon Poliakov: Il nazismo e lo sterminio degli ebrei. Torino 1955, str. 253 (navajam: Poliakov); Der Spiegel 16. 12. 1968.

¹⁷ TWC, I, str. 810.

Za usmrtitev bolnikov so poskrbeli posebej za to nalogo izbrani policisti, predvsem pripadniki kriminalne policije, ki so se oblekli v bele zdravniške halje; so pa zaradi zunanjega videza zaposlili tudi nekaj bolniških sester.¹⁸

Prvo ustanovo za izvajanje množične evtanazije so nacisti uredili v Brandenburgu, nekaj deset kilometrov severovzhodno od Berlina; tam so tudi zgradili prvo plinsko celico za množično ubijanje ljudi. Jeseni 1939 so poslali tja za vodjo usmrtitvenega ali morilskega oddelka policijskega in esesovskega poročnika, kriminalnega inspektorja Christiana Wirtha. Imena tega ubijalca sicer ni najti na nobenem ohranjenem ali dostopnem dokumentu o nacistični evtanaziji; iz tistega časa tudi ni dokumentov v ostanku njegove personalne mape, razen enega t. i. Brackovega predloga. Vendar so to ime pogosto izrekli na prvem procesu pred ameriškim vojaškim sodiščem v Nürnbergu, ki je sodilo zdravnikom, sodelujočim pri nacistični evtanaziji, medicinskih poskusih na živih ljudeh itd., govorili pa so o njem tudi na sodnem procesu proti glavnim vojnim zločincem pred mednarodnim vojaškim sodiščem v Nürnbergu.

Esesovski major dr. Georg Conrad Morgen, ki je na sodnem procesu pred mednarodnim vojaškim sodiščem v Nürnbergu prvi nekoliko več povedal o prvih plinskih celicah pri množičnem ubijanju ljudi, je izjavil, da se mu je Wirth hvalil, češ da je ravno on z lastnimi preizkusi izpopolnil način množičnega ubijanja ljudi z izpušnimi plini. Vendar imajo to le za hvalisanje, ker je Brack pred ameriškim vojaškim sodiščem v Nürnbergu izjavil, da je za to zaposlil posebnega kemika Kallmeyerja.¹⁹ Po podatkih iz pisma kölnskega višjega državnega tožilca pravosodnemu ministrstvu 20. oktobra 1941 naj bi Wirth najprej ubijal žrtve s strelom iz pištole v tilnik. Po nekih podatkih naj bi pri prvem Wirthovem ubijanju ljudi v plinski celici v Brandenburgu bili navzoči tudi Brack, dr. Bouhler in dr. Conti.²⁰ Nekemu uslužbencu evtanazijske ustanove Hadamar pa naj bi Wirth dejal: "Pri nas ni bolnikov, temveč samo mrtveci."²¹ Znano je tudi to, da so se Wirthovi policisti po opravljenem morilskem poslu navadno upijali do nezavesti v kantinah evtanazijskih ustanov.²² Verjetno je bil Wirth vodja vsega policijskega moštva za ubijanje neozdravljivo bolnih ljudi v vseh evtanazijskih zavodih in ne samo v brandenburški ustanovi.

Iz zanesljivega vira lahko zvemo, da je bil Wirth nekaj časa tudi v "evtanazijskem" zavodu Harheim pri Linzu. Policijski podčastnik Arthur Walther je po vojni v preiskovalnem zaporu v Zahodni Nemčiji izpovedal, da so ga spomladi 1941 iz uničevalne postaje Sonnenstein premesili v Hartheim. "Ob mojem prihodu je bil vodja urada v Hartheimu Wirth. Tudi Reichleitner in Stangl sta imela opravke z uradom. Menim, da je mogoče, da je bil Reichleitner Wirthov naslednik." Tudi drugi viri poročajo o tem, da sta bila v Hartheimu tudi Franz Reichleitner in Franz Stangl. Imena Wirth, Reichleitner, Stangl in Walther si velja še posebej zapomniti, ker jih bomo srečali še na dveh zanimivih področjih in območjih.

Dne 21. avgusta 1941 je Viktor Brack predlagal, naj bi Wirtha povišali za en čin, tj. iz esesovskega poročnika, kar je bil že skoraj dve leti, v esesovskega kapetana. Vendar je šef glavnega državnega varnostnega urada v Berlinu Reinhard Heydrich zavrnil ta predlog. Kot bomo videli, je Wirth pomoril še zelo veliko ljudi, preden so mu dodelili čin esesovskega stotnika.

¹⁸ Reitlinger, n. d., str. 146; izjava bolniške sestre P. Kneissler v: *Das Dritte Reich. Seine Geschichte in Texten, Bildern und Dokumenten*. Herausgegeben von Heinz Huber und Artur Müller. Zweiter Band, Wiesbaden 1964, str. 493–494 (navajam: *Das Dritte Reich*).

¹⁹ Reitlinger, n. d., str. 144.

²⁰ Prav tam.

²¹ Reitlinger, n. d., str. 143.

²² Reitlinger, n. d., str. 146.

Jeseni 1941 so po Hitlerjevem ukazu centralno vodeno evtanazijsko akcijo končali in plinske celice podrli ter jih odpeljali v vzhodno Evropo. Vendar več podatkov priča o tem (ohranjeni so celo dokumenti posameznih evtanazijskih ustanov), da so tudi po prenehanju načrtne akcije ubijanja "iz usmiljenja" ubijali neozdravljivo bolne ljudi po posameznih zavodih, vendar kaže, da neodvisno od notranjega ministrstva; v vseh znanih primerih so dajali smrtne odmerke morfija ali barbituratov. Predvsem pa so do konca vojne še ubijali iznakažene in bebave otroke, in sicer v ustanovah v Eichbergu, Idsteinu, Kantenhofu in Gördenu.²³

Vzrok, da je Hitler ukazal ustaviti množično ubijanje neozdravljivo bolnih ljudi, je bil pritisk javnega mnenja. Svojci umorjenih bolnikov so namreč kmalu izvedeli, da so bolnike odpeljali neznano kam, in kmalu so dobili iz evtanazijskih ustanov sporočila o njihovi smrti. Na sporočilih je bila navadno za vzrok smrti navedena pljučnica ali oslabelost srca. Za usodo deset tisočev bolnikov so izvedeli kmalu tudi prebivalci tistih krajev, v katerih so bile evtanazijske ustanove. V Hadamarju na primer so otroci vedeli in govorili, da avtobusi vozijo bolnike v smrt itd. Pojavili so se protesti, posebno cerkvenih oblasti, in pritisk javnega mnenja, ki ni odobravalo nacistične evtanazije. Verjetno so ti protesti napotili Wirtha, da je 14. januarja 1941 izstopil iz evangeličanske cerkve in se je potem imel le za t. i. bogoverca (gottgläubig). Hitler je avgusta 1941 popustil, k čemur ga je verjetno privedlo tudi to, da je že začel napad na Sovjetsko zvezo in si ni mogel privoščiti nezadovoljstva nemških ljudi, dalje tudi to, da so do takrat vendarle pomorili že zelo veliko število ljudi in da so v vzhodni Evropi začeli z novo veliko akcijo pobijanja ljudi – s končno likvidacijo, židovskega vprašanja.

Tiste internirance iz koncentracijskih taborišč, ki so jih nameravali ubiti, so do takrat uničevali v plinskih celicah bližnjih evtanazijskih ustanov (akcija "14 F 13"), nato pa so plinske celice zgradili v samih taboriščih.²⁴ Kmalu je bilo le redkokatero nemško koncentracijsko taborišče brez plinske celice in krematorija za zažiganje trupel. Eden poslednjih Hitlerjevih ukazov glede evtanazijskih ustanov je v Brackovi brzozavki poveljniku koncentracijskega taborišča Mauthausen pri Linzu ob Donavi: "Hartheim je treba takoj razdejati. Po firerjevem ukazu je treba poročati o izvršitvi."²⁵

V Chelmnu

Morilce iz evtanazijskih ustanov v rajhu in Avstriji so po ustavitvi centralno vodene evtanazijske akcije v dveh skupinah poslali na Poljsko. Odhod prve skupine je zabeležen v pismu Fritza Menneckeja svoji ženi dne 12. januarja 1942:

"Od predvčerajšnjim traja veliko odposlanstvo naše akcije pod vodstvom gospoda Bracka na vzhodnem bojnem območju, da bi pomagalo pri reševanju ranjencev v ledu in snegu. Zraven so zdravniki, pisarniške moči, strežniki in strežnice iz Hadamarja in Sonnensteina, cel oddelek 20–30 oseb! To je strogo zaupno! S seboj niso vzeli samo tistih, ki jih ne bi mogli pogrešati pri izvedbi najnujnejših del naše akcije."²⁶

Odhod druge skupine omenja Brackovo pismo Himmlerju 23. junija 1942:

"Po naročilu Reichsleiterja Bouhlerja sem že pred daljšim časom (januarja 1942 – op. T. F.) poslal del svojih mož Brigadeführerju Globocniku za izvedbo njegove posebne naloge. Na osnovi njegove ponovne prošnje sem mu sedaj poslal nadaljnje osebje."²⁷

²³ Mitscherlich-Mielke, n. d., str. 245–247.

²⁴ Reitlinger, n. d., str. 148–149; Mitscherlich-Mielke, n. d., str. 249.

²⁵ TWC, I, str. 811.

²⁶ Reitlinger, n. d., str. 150.

²⁷ Reitlinger, n. d., str. 151.

Brack je pozneje pred ameriškim vojaškim sodiščem v Nürnbergu o tem izpovedal tole:

"Leta 1941 sem dobil ustno povelje, naj ustavim evtanazijski program... Da hi ohranil osebje, ki je po ustanovitvi postalo prosto, in da bi po vojni začel z novim evtanazijskim programom, me je Bouhler po neki konferenci s Himmlerjem, kot se mi zdi, pozval, naj to osebje pošljem v Lublin na voljo Brigadeführerja Globocnika. Vendar sem pozneje, konec leta 1942 ali začetek 1943, ugotovil, da so te Ljudi uporabili pri množičnem uničevanju Židov, kar je bilo takrat že splošno znano v višjih strankinih krogih."²⁸

Brack se je zelo zlagal, ko je rekel, da je šele konec leta 1942 ali začetek 1943 zvedel, za kaj so uporabili njemu podrejeno moštvo. Sodišče je namreč imelo njegovo pismo Himmlerju z dne 23. junija 1942, v katerem piše:

Po navodilih Reichsleiterja Bouhlerja sem nekaj svojih mož – to je bilo že pred časom – dal na voljo Brigadeführerju Globocniku za posebno nalogo. Na njegovo ponovno prošnjo sem mu sedaj poslal nadaljnje osebje. Ob tej priložnosti je Brigadeführer Globocnik izrazil svoje mnenje, da hoče akcijo čim prej končati, tako da ne bi zastala na pol poti, če bi kdaj kakšne težave zahtevale njeno ustavitev. Vi sami, državni vodja, ste vedno govorili, da mora to delo teči hitro zaradi prikrievanja."

Nato je Brack pisal še o problemu, kako bi kastrirali ali sterilizirali 2 do 3 milijone Židov z X-žarki in sklenil: "Kajti Reichsleiter Bouhler Vam bo pripravljen dati na voljo vse zdravnike in drugo osebje, sposobno za to naloga."²⁹

Morilci iz evtanazijskih ustanov torej niso odšli v vzhodno Evropo, da bi tam "reševali ranjence v snegu in ledu", kakor je pisal Mennecke svoji ženi, temveč da bi kot izkušeni morilci sodelovali v eni najstrašnejših morij, kar jih pozna zgodovina človeštva, to je pri uničevanju nekaj milijonov Židov.

Nekateri raziskovalci židovskega vprašanja v nemškem rajhu in zasedenih deželah menijo, da se je julija 1941 končalo prvo obdobje v nacističnem reševanju židovskega vprašanja in začelo drugo obdobje, ki je trajalo do druge polovice leta 1944. Medtem ko je za prvo obdobje značilno to, da so nacisti pri t. i. reševanju židovskega vprašanja mislili predvsem na odstranitev Židov iz javnega življenja in na njihovo izselitev iz velikega dela Evrope (npr. na otok Madagaskar ali v vzhodno Poljsko), torej na rešitev "brez prelivanja krvi", je za drugo obdobje značilno prizadevanje za fizično uničenje vseh Židov ali za t. i. "končno rešitev židovskega vprašanja" (die Endlösung der Judenfrage). Na zasedenem ozemlju Sovjetske zveze so t. i. akcijske skupine in oddelki varnostne službe sledili operativnim enotam nemške vojske in sistematično ter množično iztrebljali komuniste in Žide. Žal ne v celoti ohranjena poročila teh skupin in oddelkov navajajo na deset tisoče pobitih oseb: številni židovski geti v vzhodni Evropi so postali le začasna prebivališča Židov, le poslednja postaja pred njihovim odhodom v smrt. Vanje so začeli voziti vedno večje skupine Židov iz srednje in zahodne Evrope. Že julija 1941 so začeli graditi posebna taborišča, namenjena le za množično iztrebljanje Židov.

Verjetno bolj na pobudo pokrajinske uprave za Powartje kot pa v okviru širših načrtov so v pozni jeseni 1941 najprej začeli graditi uničevalno taborišče Chehno v okrožju Kolo; nacisti sami so njegovo krajevno ime ponemčili v Kulmhof. Taborišče so uredili v nenaseljenem gradu in okrog njega; v začetku je bilo namenjeno ubijanju nezdravljivo bolnih ljudi iz Powartja, nato pa uničevanju Židov iz geta v Lodzu. Z množičnim uničevanjem Židov v taborišču Chelmno so začeli 8. decembra 1941. Ubijali so jih tako, da so jih pod pretvezo, da se gredo kopat, spravili v grajsko poslopje, nato

²⁸ Reitlinger, n. d., str. 151–152.

²⁹ TWC, I, str. 721–722.

pa po manjših skupinah v avtomobil, v katerega so iz delujočega motorja spuščali izpušni plin – ogljikov monoksid. Ko so skupino zadušili s plinom, je avtomobil trupla odpeljal v štiri kilometre oddaljeni gozd pri kraju Rzuhow. Trupla so najprej pokopavali, od pomladi 1942 sežigali na prostem in so celo izkopali že pokopana trupla ter sežgali ostanke. Končno pa so za sežiganje trupel zgradili štiri krematorije, ki so jih porušili aprila 1943, ko so prvič ukinili to taborišče. Po enoletnem premoru so taborišče obnovili in ponovno zgradili krematorije. Potem ko so leto dni ponovno pobijali Žide, so jeseni 1944 taborišče dokončno ukinili in krematorije razstrelili.³⁰

Tisto skupino morilcev, ki so jo januarja 1942 poslali iz evtanazijskih ustanov na Poljsko, so zaposlili v uničevalnem taborišču Chelumno. Ponovno je bil Christian Wirth tisti, ki je vodil skupino morilcev in ubijanje Židov v tem taborišču. Skupno so v tem taborišču pobili okrog 360.000 Židov. Gerald Reitlinger pravi v svoji knjigi: "Wirth je imel vsekakor opraviti z ustanovitvijo te naprave (s prevoznimi plinskimi celicami – op. T. F.), kajti bil je že na Poljskem."³¹ Vendar o njegovem delu in vedenju v tem taborišču nimamo natančnejših podatkov.

V Lublinu

V prvih mesecih leta 1942. so začeli nacisti odvažati Žide iz mest in getov v generalno gubernijo, kjer so zgradili tri uničevalna taborišča: Belzec, Sobibór in Treblinko. Njihova imena vzbujajo in bodo še dolgo časa vzbujala grozo in srh pri milijonih ljudi.

Najprej so zgradili taborišče Belzec, okrog 80 km jugovzhodno od Lublina, in sicer konec februarja 1942. Delovati je začelo 17. marca istega leta, ko so vanj pripeljali Žide iz mest v lublinskem distriktu in jih seveda takoj pokončali. Namenjeno je bilo iztrebitvi Židov iz jugovzhodnega dela Poljske, in sicer iz lublinskega distrikta in iz t. i. Male Poljske. Maja in junija 1942 nekaj tednov ni obratovalo, ker so ga preurejali, nato pa je delovalo še z večjo zmogljivostjo, posebno v poletnih mesecih 1942, ko so vsak dan pripeljali en transport in ubili okrog 4000 Židov dnevno. Od oktobra do decembra 1942 pa so pripeljali le dva transporta na teden. Najprej so pobijali ljudi v enem poslopju s tremi plinskimi celicami, nato pa še v drugem s šestimi plinskimi celicami. Računajo, da so nacisti v tem taborišču ubili okrog 600.000 ljudi. Konec leta 1942 so taborišče ukinili in nato do junija 1943 odstranjevali sledi množičnega ubijanja, taborišče samo pa razdejali in na tistem prostoru posejali travo in zasadili drevje.³²

Taborišče Sobiber so začeli graditi marca 1942 okrog 110 km severovzhodno od Lublina tik ob nekdanji nemško-sovjetski demarkacijski črti na Bugu. Delovati je začelo 18. maja 1942 in so v petih plinskih celicah pobijali Žide iz raznih delov Evrope. Računajo, da so od maja 1942 do oktobra istega leta pobili okrog 60 transportov ljudi, nato pa v enem letu še nadaljnjih 24 transportov, skupno okrog 250.000 oseb. Po uporu Židov delavcev sredi oktobra 1943 so nacisti novembra istega leta taborišče ukinili in razdejali, da bi zbrisali sledove množičnega ubijanja.³³

Največje uničevalno taborišče za Žide je bilo v Treblinki, približno 80 km vzhodno od Varšave. Namenili so ga uničevanju Židov iz varšavskega geta, v katerem je v zelo slabih razmerah živelo nekaj stotisoč oseb. Taborišče so začeli graditi 1. junija 1942 na peščenem terenu površine 13,5 ha okrog 4 km stran od železniške postaje Treblinka (pozneje so jo nacisti prekrstili v Obermaidan) ob zakotni prog, ki veže Siedlce z

³⁰ Janusz Gumkowski-Kazimierz Leszczynski: *L'occupation hitlerienne en Pologne*. Varsovie 1961, str. 76–81 (navajam: Gumkowski-Leszczynski).

³¹ Reitlinger, n. d., str. 152.

³² *German crimes in Poland*. Ū, Warsaw 1947, str. 89–96.

³³ *German crimes in Poland*. Ū, Warsaw 1947, str. 99–104.

Malkinio na glavni železniški progi Varšava–Białystok. V Treblinki so nacisti pravzaprav zgradili dvojne taborišče: delovno in uničevalno. Delovno taborišče so začeli graditi že leta 1941 in je šlo skozenj okrog 50.000 oseb, največ Poljakov, medtem ko so Žide poslali vanj le tedaj, če so bili odlični rokodelci. Obstajalo je do 23. julija 1944, ko so ga uničili pred bližajočo se Rdečo armado. Uničevalno taborišče za Žide pa so zgradili okrog tri kilometre stran od prvega. Imelo je četverkotno obliko in so ga zavarovali z žično oviro in stražnimi stolpi. Prvi transport Židov je pripeljal vanj 24. julija 1942 in so nato do sredine decembra 1942 pripeljali vsak dan vsaj en transport, pogostokrat pa celo več. Ljudi so najprej ubijali v treh plinskih celicah, velikosti 5 m x 5 m, čez nekaj mesecev pa so zgradili še drugo, večje poslopje z desetimi plinskimi celicami, velikosti 7 m x 7 m. Po novem letu 1943 se je število transportov začelo zmanjševati. Taborišče je obstajalo do novembra 1943, torej le še nekaj mesecev po množičnem uporu Židovskih delavcev 2. avgusta 1943. Sodijo, da so nacisti v tem taborišču umorili okrog 732.000 oseb.³⁴

V vseh treh uničevalnih taboriščih v generalni guberniji na Poljskem so tehniko množičnega ubijanja še bolj izpopolnili. Za ubijanje namreč niso več uporabljali avtomobilov kakor npr. v taborišču Chelmno, temveč betonske, neprodušno zaprte celice, v katere so spuščali izpušni plin iz avtomobilskih ali tankovskih motorjev. Trupla pobitih Židov so najprej pokopavali v velike jame, ko pa se je vojna sreča obrnila na stran protifašistične koalicije, torej po porazu nemške vojske pri Stalingradu, so na ukaz Heinricha Himmlerja, ki je februarja 1943 obiskal vse "ustanove" akcije "Reinhard", posebni oddelki trupla izkopali in jih sežigali na prostem, da bi zabrisali sledove tega strašnega zločina.

Nacistični zločinci so vso akcijo množičnega ubijanja Židov v navedenih treh uničevalnih taboriščih držali v strogi tajnosti. Vsak Žid, ki je prišel v uničevalno taborišče, ne bi smel živ iz njega, četudi bi ga nekaj časa še potrebovali kot delovno moč. Še predno so končali akcijo "Reinhard", so sežgali skoraj vsa trupla, nato pa uničili vse zgradbe in naprave ter tam posejali travo in posadili drevje, seveda so uničili tudi vso dokumentacijo. Kljub vsemu je tu in tam kakšni osebi sicer uspelo pobegniti, vendar jih je zelo malo dočakalo konec vojne. Celo od tistih nekaj stotin oseb, ki so v uporu 2. avgusta 1943 zbežale iz Treblinka, jih je dočakalo osvoboditev le nekaj desetih. Po izjavah tistih, ki jih je sprejela Rdeča armada, je sovjetski oficir Vasilij Grossman izdal brošuro "Pekel v Treblinki"³⁵ Po izjavah preživelih Židov iz treh uničevalnih taborišč je tudi poljska komisija za ugotavljanje zločinov objavila nekaj sestavkov o navedenih uničevalnih taboriščih.³⁶ Kaže, da je največ gradiva zbral Jean-Francois Steiner za svojo knjigo o Treblinki,³⁷ v kateri je kar najbolj natančno, objektivno in skoraj neprizadeto opisal, kaj se je godilo v tem taborišču in skušal odgovoriti na vprašanje, zakaj "so se dali Židje goniti v klavnico kot ovce". Vendar mu je bolj uspelo opisati položaj Židov delavcev v navedenem taborišču kakor pa tistih Židov, ki so jih takoj po prihodu v taborišče usmrtili, kar je tudi razumljivo, saj je mogel zbrati podatke le pri preživelih, tj. pri Židih delavcih. Pri odgovoru na postavljeno vprašanje, zakaj so se dali Židje goniti v klavnico kot ovce, je treba vsekakor upoštevati dejstvo, da je bil nacistični pritisk na Žide postopen in stopnjevan: od omejitev na vseh področjih prek deportacij v gete in

³⁴ German crimes in Poland. I, Warsaw 1946, str. 93–106. Gumkowski – Leszczynisky, n. d., str. 82–86. Reitlinger, n. d., str. 157–158.

³⁵ Vasilij Grossman: Pekel v Treblinki, Ljubljana 1946, navajam: Grossman.

³⁶ Glej op. 32 in 34!

³⁷ Jean Francois Steiner: Treblinka. Paris 1966, slov. prevod z enakim naslovom je izšel pri založbi Borec v Ljubljani leta 1972 (navajam: Steiner). Žal nimam na voljo knjige Belzec, ki jo je napisal edini preživeli taboriščnik Rudolf Reder in je izšla v Krakovu leta 1946.

delovna taborišča do odгона v uničevalna taborišča na Poljskem in da so prišli do poslednje postaje telesno in duševno že zelo omrtvičeni.

"Tehniki" množičnega uničevanja Židov v navedenih treh uničevalnih taboriščih na Poljskem so izdelali do podrobnosti preudaren in natančen "sistem dela". Sami so le vodili to delo (v Treblinki jih je bilo okrog 40), varovali so jih ukrajinski stražarji (v Treblinki okrog 200), fizična dela pa so opravljali zato izbrani Židje in sicer za plačilo, da jih pobijejo nekoliko pozneje kot druge. Je pa tudi med tistimi, ki so vodili to delo obstajala hierarhična lestvica in je npr. v Treblinki komandant taborišča, policijski poročnik dr. Franz Stangl bil tako visoko, da so se ga redke preživele priče spominjale le medlo in so popačeno navajale njegov prūmek.³⁸ Bolj so se seveda spominjale njegovega pomočnika, esesovskega podporočnika Maxa Bielasa, ki ga je nekega dne ubil nek do kraja obupan Židovski delavec v taborišču še najbolj jim je ostal v spominu esesovski podoficir, SS Oberscharführer Kurt Franz, ki je neposredno skrbel za nemoten potek množičnega ubijanja v Treblinki in se je do spomladi 1943 zaradi svoje sposobnosti, prizadevnosti in zaslug ter seveda nemalo tudi zaradi svoje izredne krutosti povzpel do podporočnika.

Pošastno grozna je bila odločitev "tehnikov" množičnega ubijanja Židov (po nekaterih podatkih si je to izmislil Christian Wirth), da morajo Židje sami sodelovati pri uničevanju svojih ljudi. Izbrali so jih po posebnem postopku glede na njihovo telesno vzdržljivost in jih po nekajtedenskem "obravnavanju" pritirali do take stopnje neobčutljivosti in mehanične odzivnosti, da so ubogali vse, kar so jim ukazali. Tako so "tehniki" po načelu "perinde ac cadaver" razvili popoln tip Nečloveka, idealnega sužnja, ki je ubogal kot lutka. Te brezoblične ljudi, razred sužnjev, so razdelili na dve večji skupini: na prvo (v Treblinki je štela okrog 800 oseb), ki se je najprej delila na oddelke in je opravljala vsa dela od prihoda transporta do usmrtitve ljudi v plinskih celicah, in na drugo (v Treblinki je štela okrog 200 oseb), ki je skrbel za izrutje zlatih zob in pokop trupel ter od pomladi 1943 dalje tudi za izkop in sežig ostankov trupel. V Treblinki sta bili npr. obe skupini ostro ločeni druga od druge in je bil položaj druge, t. i. mrtvaških Židov slabši od položaja prve. Prehod od ene do druge skupine je bil za Žide mogoč le skozi t. i. nebeška vrata, skozi nje so tudi gnali Žide v plinske celice.

Tisti Židje, ki so jih pripeljali v uničevalno taborišče, da jih takoj ubijejo, so bili za "tehniko" množičnega ubijanja le velika brezimna gmota, čeprav so imeli tudi ti Židje vsak svoje življenje in svoje ime., Do uničevalnega taborišča so jih sicer pripeljali v dveh razredih: iz zahodnoevropskih dežel v osebnih in iz vzhodnoevropskih dežel v živinskih vagonih, vendar je bil nato postopek za vse enak.

V uničevalnih taboriščih ni bila do kraja preudarjena in preračunana samo delitev dela, temveč tudi ves postopek od prihoda ljudi v taborišče do njihove usmrtitve v plinskih celicah. V Treblinki npr., kjer so vse razvili do največje popolnosti, so transport Židov; ki je imel okoli 60 vagonov, že na železniški postaji razdelili v dva ali tri dele in vsak del posebej v določenem časovnem presledku pripeljali do taborišča, pred katerim je stalo ponarejeno poslopje železniške postaje, na katerem ni manjkala niti ponarejena lesena ura. Zatem so morale žrtve oddati po vrsti prtljago in obleko in ko so se slekle do nagega, so morale ženske še v posebno barako, kjer so jim "frizerji" s petimi ali šestimi rezi s škarjami (t. i. treblinski rez) odrezali lase. Medtem so sortirni oddelki že zložili posamezne predmete v urejene kupe, ki so jih kmalu naložili na vagone in odpeljali iz Treblinkinke. Zakaj, uničevalna taborišča in vsa akcija "Reinhard" so imela tudi gospodarski pomen: dobiti čim več obleke in drugih predmetov ter posebno zlata za potrebe "višje

³⁸ Reitlinger ga navaja za Stänge (Reitlinger, n. d., str. 159 in 591), knjiga German crimes in Poland. I, ga navaja za Stengel (str. 99).

rase", tj. Nemcev. Ko so se vse žrtve slekle do nagega in ko so ženskam porezali lase, so bile pripravljene za odhod v "kopalnico", tj. v plinske celice. Za vsa opravila so "tehniki" natančno določili čas, saj so morali zlasti v dne, ko je prispelo kar pet transportov, umoriti okrog 20.000 ljudi. Zategadelj je moralo iti vse kot po vrhici, brez zastojev, vznemirjanj in odpora. Ko so ves postopek izpopolnili, je trajal le tri četrte ure. Ker je bilo vse preudarno maskirano (poseben oddelek Židov delavcev je skrbel celo za to, da so žično oviro okrog taborišča zakrili z vejevjem), je marsikatera žrtev mislila, da je prišla v delovno taborišče. Prišlekom so še vedno dajali malce varljivega upanja. šele potem, ko so jih esesovci in ukrajinski stražarji nagnali z biči, palicami in psi na t. i. "nebeško pot" proti plinskim celicam, šele na tem poslednjem delu trnove. poti "tehniki" množičnega ubijanja niso več skrivali, kaj čaka žrtve. Odločilni prag k strašni resnici so bila vrata barake, ki so vodila naravnost na nebeško pot. Telesno oslabljeni in duševno zlomljeni so se dali Židje gnati v smrt kot se da čreda gnati v klavnico. Ker so "tehniki" ugotovili, da ljudje v plinskih celicah umro prej, če so zadihani, so morale žrtve po "nebeški poti" teči, če pa so čakale pred poslopjem, so morale poskakovati, delati počepe itd. V vsako plinsko celico so spravili okrog 200 ljudi, v vse celice v Treblinki skupaj okrog 2500. Potem ko so v celice spustili izpušne pline avtomobilskih ali tankovskih motorjev, so se žrtve zadušile v okrog četrte ure. Ko so na drugi strani poslopja odprli velika dvizna vrata plinskih celic, so "mrtvaški Židje" zvlačili trupla iz njih, posuli tla z apnom in pripravili celice za vstop novih žrtev. Poseben oddelek je pregledoval zobovje žrtev in s kleščami pulil zlate zobe, ki so jih nato sprali in poslali v taboriščno "zakladnico". Nato so trupla zvlačili ali znosili v veliko jamo in jih pokrili s plastjo zemlje. Tiste Žide, za katere so menili, da ne bodo mogli sami priti do plinskih celic, so znosili v poseben del taborišča, v t. i. "bolnišnico", kjer so jih ob odprti jami ustrelili in nato trupla v jami zažgali z žveplom. Kadar je v enem dnevu prispelo več transportov Židov, so delali pozno v noč, kajti "tehniki" niso dovolili, da bi odšel kdo spat, dokler poslednjega mrliča ne bi zvelikli v jamo.

Potem ko so začeli po Himmlerjevem ukazu trupla žrtev izkopavati (v Treblinki so to delali s tremi bagerji) in jih sežigati na posebej za to zgrajenih mrežah (skonstruiral naj bi jih Herbert Floss) in ko se je število transportov Židov začelo zmanjševati, se je začelo tudi poslednje obdobje življenja za Žide delavce. Zaradi manjšega obsega dela nekoliko zrahljan režim, ki jim je dopuščal nedeljske "kulturne" in "športne" prireditve in celo poroke med "uglednejšimi" Židi, je Židom delavcem omogočil tudi priprave na upor. V njem so namreč videli edino možnost, da se rešijo smrti, ki so ji nekateri že celo leto gledali v obraz in ki se jim je zdaj bližala s hitrimi in trdnimi koraki. V Treblinki so se uprli 2. avgusta 1943, pobili nekaj esesovcev in ukrajinskih stražnikov ter zažgali del taborišča. Od tisoč jetnikov je kakim šeststo uspelo zbežati v gozdove, vendar jih je konec vojne dočakalo le malo; štirideset preživelih se je nato razkropilo po vsem svetu.³⁹ V taborišču Sobibor so se uprli 14. oktobra 1943 in se je le okrog 150 od 600 Židov rešilo iz taborišča, pa še od teh jih je večina padla na minskem polju. Vojno jih je preživelo okrog 30.⁴⁰ V taborišču Belzec, ki so ga prvega ukinili, ni prišlo do upora in je vojno preživel le en sam Žid iz tega taborišča.⁴¹

Veliko akcijo uničevanja Židov v generalni guberniji na Poljskem je Himmler zapal vodji SS in policije za lublinski distrikt, SS Brigadeführerju in generalmajorju policije Odilu Globocniku, ki je bil obenem tudi vodja NSDAP v navedenem distriktu. Ta se je rodil leta 1904 v uradniški družini v Trstu in se je kot mlad gradbeni poljir v Avstriji kmalu priključil nacistični stranki. Postal je eden pomembnejših voditeljev te stranke na Koroškem in v Avstriji ter bojevnik za priključitev Avstrije k nemškemu

³⁹ Steiner, n. d., str. 291–319; Reitlinger, n. d., str. 160; Grossman, n. d., str. 39–42.

⁴⁰ Reitlinger, n. d., str. 161

⁴¹ Poliakov, n. d., str. 267.

raju. Po zasedbi Avstrije je postal pokrajinski vodja (gauleiter) NSDAP na Dunaju, a so ga zaradi nekega deviznega prekrška razrešili te dolžnosti in jeseni 1939 poslali za vodjo SS in policije v Lublinu.⁴² Kmalu po smrti namestnika državnega protektorja za Češko in Moravsko ter vodje državnega glavnega varnostnega urada v Berlinu Reinharda Heydricha v Pragi v začetku junija 1942 so veliko akcijo množičnega ubijanja Židov v generalni guberniji na Poljskem začeli imenovati "Einsatz Reinhard". "Zanjo so bili potrebni izbrani zločinci in tajni agenti in Himmler je v Globocniku našel oboje," je zapisal Gerald Reitlinger.⁴³ Globocnik je v nekem svojem pismu jeseni 1943 navedel, da je dobil "od firerjeve pisarne za izvedbo akcije Reinhard 92 mož." Ko sedaj poznamo drugega pomembnejšega zločinca iz te akcije, lahko rečemo, da je bil zanjo potreben tudi tak format zločinca kot je bil Christian Wirth. Po povojni izjavi dr. Gorgassa, starega Wirthovega sodelavca iz evtanazijske akcije, naj bi Wirth zapustil t. i. "Stiftung für Anstaltspflege" (taborišče Chehno je bilo namreč najprej predvideno za evtanazijsko ustanovo v zahodni Poljski) poleti 1942, da bi zgradil novo ustanovo pri Lublinu.⁴⁴ Globocnik ga je namreč postavil za nadzornika vseh uničevalnih taborišč za Žide v generalni guberniji.

Prej kot je Globocnik zaupal Wirthu to pomembno nalogo, se je ta moral izkazati v enem od treh uničevalnih taborišč. Wirth je namreč nekega dne moral prevzeti dolžnost komandanta (Lagerkommandant) uničevalnega taborišča Belzec (kdo je bil pred njim komandant, nisem uspel zvedeti). Ko je konec poletja ali zgodaj jeseni 1942 postal inspektor vseh treh taborisc (nasledil je inspektorja Hermnanna Höfleja (ta je 1962 storil na Dunaju samomor), je dolžnost komandanta izročil Gottliebu Heringu. Vodja taborišča (Lagerführer), ki je skrbel predvsem za esesovsko in ukrajinsko moštvo ter za nemoten potek "delovnega" programa, je bil Gotfried Schwarz. Naj še omenim, da je bil prvi komandant uničevalnega taborišča Sobibór Franz Stangl in za njim Franz Reichleitner (oba Avstrijca). Vodja taborišča je bil Johann Niemann. V Treblinki pa je bil prvi komandant dr. med. Irmfried Eberl (tudi Avstrijec, ki je 1948 storil samomor na Dunaju), ki pa se je kmalu pokazal za nesposobnega in ga je nasledil Franz Stangl iz Sobibóra. Vodja taborišča je bil najprej Max Bielas (ali Biala) in za njim Kurt Franz, ki je na koncu postal celo komandant taborišča. Ko je bil Wirth inspektor vseh treh uničevalnih taborišč, je bil njegov pribočnik Josef Oberhauser. Namenoma sem navedel to vodstveno sestavo taborišča, ker so kmalu ti neljudje vodili morilski in roparski posel tudi na našem in sosednjem italijanskem ozemlju. Da bi imeli boljšo podobo o vodstveni sestavi nekega taborišča, jo bom navedel za taborišče Treblinka, o katerem za sedaj vemo še največ:

Komandant taborišča

Franz Stangl

Vodja taborišča in namestnik komandanta

Kurt Franz

Vodja pisarne

Otto Stadie

Vodja "spodnjega" taborišča (od sprejema
transporta do usmrtnice žrtev v plinskih celicah)

Fritz Kuttner

Vodja "zgornjega" taborišča (pregled
in pokop ubitih žrtev)

Arthur Matthes

Delovni oddelki

Delovni oddelki

⁴² Reitlinger, n. d., str. 275–276.

⁴³ Reitlinger, n. d., str. 276.

⁴⁴ Reitlinger, n. d., str. 152–153.

Tako kot za Wirthovo delo v "evtanazijskih" zavodih, je tudi za njegovo delo in vlogo pri "akciji Reinhard" razmeroma malo podatkov. Zadeva je bila "strogo zaupna zadeva rajha" (streng geheime Reichssache) in so zločinci za seboj uničili vse sledi, tudi arhiv, ta najpomembnejši zgodovinospisni material. Sodišča, ki so po vojni sodila tem zločincem, pa so se seveda že po naravi kazenskega prava zanimala predvsem za dejanja obtožencev (ti pa so lahko samo živi ljudje); poleg tega ni bilo pred sodišča nekaterih najpomembnejših zločincev, npr. Globocnika, Höfleja, Wirtha itd., od katerih bi sodišča pri zaslišanju dobila celovitejšo podobo kot od drugih, manj pomembnih funkcionarjev uničevalnega stroja. Prič, predvsem očitidcev-žrtev, je bilo na sodnih obravnavah le malo, saj ogromna večina jetnikov ni preživela pekla teh uničevalnih taborišč.

Wirthovo delo in vlogo v uničevalnih taboriščih za Žide na Poljskem je v svoji izjavi za mednarodno sodišče v Nürnbergu orisal dr. Georg Konrad Morgen. Zaradi nekega Wirthovega prekrška so dr. Morgna poslali iz Berlina v Lublin, naj zadevo razišče. Od poveljnika varnostne policije in varnostne službe za lublinski distrikt je zvedel, da so v nekem Židovskem delovnem taborišču (poleg uničevalnih taborišč so bila tudi delovna taborišča, npr. Majdanek pri Lublinu), ki je tudi spadalo pod nadzorstvo kriminalnega komisarja Wirtha, imeli Židovsko poroko s 1100 gosti, med katerimi so bili tudi člani Wirthovega oddelka, tj. "tehnik" množičnega uničevanja Židov. Wirth je dr. Morgnu priznal, da je to bilo res in da je to bil del njegovega načrta za pridobitev Židov, da, bi raje delali v uničevalnih taboriščih.⁴⁵ Wirth je torej uporabljal metodo, ki smo jo opisali v začetku tega poglavja. Dr. Morgen je tudi povedal, da je na Wirthovi mizi videl dnevna povelja, ki niso prišla iz glavnega državnega varnostnega urada, temveč iz firerjeve pisarne na Tiergartenstrasse 4 v Berlinu in jih je podpisoval Werner Blankenburg. Na vprašanje, ali je dr. Morgen vprašal Wirtha, kako je prišel do takšnega satanskega načina ubijanja Židov, je dr. Morgen odgovoril :

"Do takrat, ko se je Wirth ukvarjal z iztrebljanjem Židov, je bil že strokovnjak. za množične umore. Že prej je pobijal neozdravljive duševne bolnike. V ta namen so ga po firerjevem ukazu premestili k firerjevi pisarni in si je v začetku vojne ustvaril oddelek, v katerem je bil tudi kakšen njegov agent. Menim, da je bil drugi del sestavljen in vohunov in agentov kriminalne policije. Zelo živo mi je opisal, kako so začeli z ubijanjem, dal mi je vedeti, da ni dobil nobenih podatkov, nobene pomoči, temveč je moral vse iznajti sam; da so mu v Brandenburgu dali opuščeno poslopje. V Brandenburgu si je pridobil prve izkušnje. Zelo se je obotavljal, toda končno se je po delnih izkušnjah odločil za svoj sistem, to se pravi, da je ta sistem uporabljal na veliko za uničevanje duševno bolnih."

Potem ko je opisal Wirthov način ubijanja v plinskih celicah s slepilnim napisom, je dr. Morgen nadaljeval:

"Ta sistem, s katerim je mogel uničiti veliko število oseb, je Wirth uporabil za iztrebljanje Židov, z nekaterimi spremembami in izpopolnitvami. To nalogo iztrebljanja Židov mu je prav tako dala državna (biti mora: firerjeva – op. T. F.) pisarna."

Na vprašanje, ali je dr. Morgen brez težav verjel, kar mu je povedal Wirth, je odgovoril:

"Najprej sem mislil, da so Wirthove izjave popolnoma fantastične, toda v samem Lublinu sem videl Wirthovo skladišče. To je bilo skladišče predmetov ali dela predmetov njegovih žrtev. Že njegova razsežnost – bila je neizmerna količina nagrmedenih ročnih ur mi je dokazovala, da gre za grozne reči. Pokazali so mi tudi dragocenosti. Lahko rečem, da nisem nikdar videl toliko srebra, posebno tujega, vse vrste denarja, iz vseh dežel na svetu. Nikdar ga nisem videl toliko naenkrat. Razen tega je bilo tudi

45 Reitlinger, n. d., str. 152–153.

mного zlata. Bile so ga cele, neizmerne količine. Videl sem tudi, da je bil glavni stan, od koder je Wirth vodil svoje operacije, zelo majhen in nepomemben. On je imel s seboj samo tri ali štiri osebe. Govoril sem tudi z njimi. Videl sem tudi in opazoval gibanje njegovih kurirjev. Ti so prihajali resnično iz Berlina, Tiergartenstrasse, iz firerjeve pisarne, kamor so se tudi vračali. Pregledal sem Wirthovo korespondenco in sem v njej našel potrdilo o vsem tem. Nisem seveda mogel o vsem poročati z mojega prvega obiska, vendar sem se večkrat vrnil in sem Wirtha zasledoval do njegove smrti."⁴⁶

Vendar Morgnovi izjavi, v kateri je bila prvič prikazana osebna zveza med nacistično evtanazijsko akcijo in akcijo "Reinhardt", takrat niso pripisovali kakšnega posebnega pomena. Že čez nekaj mesecev pa jo je potrdil t. i. "zdravniški proces" pred ameriškim vojaškim sodiščem v Nürnbergu.⁴⁷ "Podobnost med uničevalnimi napravami v evtanazijskih postajah in tistimi, ki sta jih uporabljala Globocnik in Wirth, ni slučajna", je potrdilo ameriško vojaško sodišče v Nürnbergu.⁴⁸ Naj navedem kot zanimivost, da so v Nürnbergu govorili tudi o "Foundation Heckenhold" kot o šifri za plinske celice v uničevalnih taboriščih na Poljskem.⁴⁹ SS Oberscharführer Lorenz Hackenholdt je bil namreč Wirthov sodelavec in bomo njegovo ime srečali v našem članku še nekajkrat.

Morilci iz akcije "Reinhardt" so bili zavezani k popolni molčečnosti. Ko je desetar Josef Hirtreiter prosil komandanta uničevalnega taborišča Treblinka dr. Franza Stangla⁵⁰ za premestitev drugam, mu je ta odgovoril, "da se ne sme povečati krog poznavalcev". Reitlinger domneva, da morda to pojasni, zakaj so po vojni mogli identificirati in postaviti pred sodišče le pet Wirthovih sodelavcev in zakaj so popolnoma izginili Wirth in njegovi štirje komandanti taborišč esesovski kapetan Bothmann, Stangl, Neubauer in Thomalla.⁵¹ Zategadelj nas je o tem, kako so v uničevalnih taboriščih ubijali Žide s strani nacističnih zločincev še najbolj poučila izjava esesovskega kapetana Kurta Gersteina. Napisal jo je 26. aprila 1945 (v francoščini) oziroma 5. maja 1945 (v nemščini) v nekem hotelu v Rottweilu v Schwarzwald, preden se je predal zavezniški vojski (25. julija 1945 je storil samomor v vojaškem zaporu v Parizu.) To, verjetno največkrat objavljeno izjavo nekega očividca o nekem dogodku v drugi svetovni vojni, so predložili mednarodnemu vojaškemu sodišču v Nürnbergu in upoštevali so jo kot pomembno izjavo tudi v prvem procesu pred ameriškim vojaškim sodiščem v Nürnbergu (v t. i. "zdravniškem procesu"). Čeprav ji je obramba zanikala veljavnost, češ da oseba, ki jo je dala, ni bila prej zaprisežena, velja Gersteinova izjava danes kot pomembno pričevanje o načinu množičnega ubijanja Židov v uničevalnih taboriščih na Poljskem.

Diplomirani inženir Kurt Gerstein je bil v vojnem času zaposlen v oddelku za higieno pri SS Führungshauptamt v Berlinu. 8. junija 1942 je dobil nalogo, da odpelje sto kilogramov pruske kisline v kraj, ki je znan samo vozniku. Prusko kislino so imeli

46 Reitlinger, n. d., str. 138.

"Uspelo mi je najti to taborišče in njegovega komandanta. Komandant je bil komisar kriminalne policije Wirth. Vprašal sem ga, ali je njegovo poročilo resnično in kaj je bilo. Na moje veliko začudenje je priznal, da je bil dogodek resničen. Vprašal sem ga, kako je mogel dovoliti, da je njegov oddelek delal takšne reči. Odgovoril mi je, da mora po firerjevem ukazu iztrebljati Žide. Povedal sem Wirthu, da je moje poslanstvo namenjeno vprašanju Židovske poroke. Tam doli mi je opisoval metode, s katerimi je iztrebljal Žide. Malo prej mi je povedal tole: "Treba je tolči Žide z njihovim lastnim orožjem (prostite mi, prosim, da uporabljam njegov izraz), treba jih je (v francoskem zapisniku je redakcija pustila le "ch... dessus" – op. T. F.). To pomeni, da je Wirth uporabljal širok slepilni manever." (IMT, XX, str. 527–529.) Dr. Morgen je nato natančneje pripovedoval, kakšna je bila Wirthova metoda iztrebljanja Židov.

47 IMT, XX, str. 530–531.

48 Reitlinger, n. d., str. 138–139.

49 TWC, I, str. 812.

50 Prav tam.

51 Reitlinger ga napačno imenuje Stänge. Glej op. 38!

nekateri za tisti strup, ki naj zamenja ogljikov monoksid pri množičnem ubijanju Židov v akciji "Reinhard". Skupaj z esesovskim kapetanom Pfannenstielom, rednim profesorjem za higieno na marburški univerzi, so se avgusta 1942 odpeljali čez Prago v Lublin. Tam jih je 17. avgusta pričakal sam Globocnik in jih opozoril:

"Vsa ta zadeva je ena najbolj zaupnih zadev v sedanjem času, lahko rečemo celo najbolj zaupna. Kdor bi o njej govoril, bo ustreljen na mestu. Ravno včeraj sta bila ustreljena dva blebetača,"

Nato jim je Globocnik povedal, katera uničevalna taborišča za Žide so na njegovem območju in kakšna je njihova dnevna zmogljivost. Gerstein je dobil nalogo, da se pobriga za razkuževanje večjih količin obleke in za preureditev plinskih celic. "Vaša druga, vendar veliko bolj pomembna naloga je predelava naših plinskih celic, ki sedaj obratujejo z izpušnimi plini dieselskih motorjev, na boljšo in hitrejšo metodo. Mislim predvsem na prusko kislino. Predvčerajšnjim sta bila tukaj firer in Himmler. Po njunem naročilu Vas moram odpeljati tja osebno, nobenemu ne bom izdal pismenih potrdil in dovolilnic za vstop", je govoril Globocnik. Na vprašanje dr. Pfannenstiela, kaj je rekel Hitler, je Globocnik odgovoril: "Hitreje, hitreje voditi celo akcijo." Vendar še ni pojasnjeno, ali je Hitler res kdaj obiskal kakšno uničevalno taborišče ali ne.

Gerstein je nato v Wirthovem spremstvu obiskal uničevalni taborišči Belzec in Treblinko ter koncentracijsko taborišče Majdanek pri Lublinu. V taborišče Belzec je Gersteina spremljal sam Globocnik. Ta ga je tam predstavil SS Oberscharführerju Oberhauserju.⁵² Ta mu je tisto popoldne pokazal le tisto, kar mu je moral pokazati. Wirth se jim je pridružil šele naslednji dan, ko je v taborišče prispel transport Židov. Prihod transporta in ubijanje Židov v plinskih celicah je Gerstein opisal takole:

"Drugo jutro malo pred sedmo uro mi naznanijo: čez deset minut pride prvi transport. – Res je že čez nekaj minut prispel prvi vlak iz Lwova. 45 vagonov s 6700 ljudmi, od katerih jih je bilo 1450 mrtvih že ob prihodu. Iz za zadržanih lin gledajo grozno blede in plašni otroci z očmi polnimi smrtnega strahu, in moški ter ženske. Vlak pripelje notri: 200 Ukrajincev odpre vrata in z usnjenimi biči izžene ljudi iz vagonov. Velik zvočnik daje nadaljnja navodila: treba se je popolnoma sleči, odložiti tudi proteze, očala itd. Vredne reči oddati pri okencu, brez bonov ali potrdil. Čevlje skrbno zavezati (zaradi zbiranja tekstilnih reči), kajti v kupu, ki sega 25 metrov visoko, drugače ne bi mogel nihče najti pripadajočih čevljev. Nato ženske in dekleta k frizerju, ki z dvema, tremi rezi s škarjami odreže vse lase, ki nato izginejo v vrečah za krompir. "To je določeno za neke posebne namene za podmornice, za tesnila ali nekaj podobnega!" mi pravi SS Unterscharführer, ki je tam v službi.

Nato se kolona premakne. Spredaj gre čudovito lepo mlado dekle, tako gredo po aleji, vsi nagi, moški, ženske, otroci, brez protez. Stojim s stotnikom Wirthom zgoraj na privozu med celicami. Matere s svojimi dojenčki na prsih prihajajo gor, obotavljajo se, vstopajo v celice smrti! – V kotu stoji močan esesovec, ki govori ubogim z očetovskim glasom: Nič hudega se vam ne bo zgodilo! V celicah morate samo globoko dihati, to širi pljuča, to vdihavanje je potrebno zaradi bolezni in kuge. Na vprašanje, kaj se bo zgodilo z njimi, odgovarja: Da, seveda, moški bodo morali delati, graditi hiše in ceste, toda ženskam ni treba delati. Le če same želijo, lahko pomagajo v gospodinjstvu in kuhinji. – Za nekatere od teh ubogih je to majhen žarek upanja, ki zadostuje, da store še nekaj korakov do celic – večina pa pozna odgovor, vonj jim naznanja usodo! – Tako vstopajo navzgor po majhnih stopnicah in nato vidijo vse. Matere z otroki na prsih, majhne nage otroke, odrasle, moške in ženske, vse nage – obotavljajo se, vendar vstopajo v celice smrti, vanje jih poganjajo tisti, ki so za njimi, ali pa usnjeni biči esesovcev. Večina ne

izreče nobene besede. Neka Židinja, stara okrog 40 let, s plamtečimi očmi kliče kri, ki bo tukaj prelit, na morilce. Sam stotnik Wirth jo 5- ali 6 krat udari z jahalnim bičem po obrazu, nato tudi ona izgine v celici. – Mnogi ljudje molijo. Molim z njimi, stisnem se v kot in vpijem glasno k svojemu in njihovemu bogu. Kako rad bi šel skupaj z njimi v celice, kako rad bi umrl skupaj z njimi. Potem bi našli v svojih celicah uniformiranega esesovskega oficirja – zadevo bi prikazali in obravnavali kot nesrečo in zadeva bi se izgubila brez duha in sluha. Tega še ne morem storiti, moram še prej poizvedeti, kaj bom tukaj doživel! Wirth mi je rekel: "Ni deset živih ljudi, ki so toliko videli ali ki bodo toliko videli." Vše inozemsko pomožno moštvo bo na koncu postreljeno. – Celice se polnijo. Dobro napolniti – tako je ukazal stotnik Wirth. Ljudje stojijo drug drugemu na nogah. 700–800 na 25 kvadratnih metrih, v 45 kubičnih metrih! Esesovci jih stiskajo fizično skupaj, kolikor sploh gre. – Vrata se zapro. Nekdo mi reče: Tudi pozimi prav tako! Da, vendar si lahko nakopljejo smrt! rečem jaz. – Ja, saj ravno zato so tudi tukaj! mi reče nek esesovec v svojem narečju. – Šele sedaj končno razumem, zakaj se vsa naprava imenuje Heckenhold-Stiftung. Heckenhold je šofer Dieslovega motorja, mali tehnik, obenem graditelj naprave. Z izpušnimi plini iz Dieslovega motorja bodo ubili ljudi. Toda motor ne dela! Pride stotnik Wirth. Vidi se, da mu je mučno, da se je to moralo zgoditi ravno danes, ko sem jaz tukaj. Da, vidim vse! In čakam. Moja ura štoparica je vse to pridno beležila. 50 minut, 70 minut – motor ne vžge! Ljudje čakajo v svojih celicah. Zaman. Slišimo jih jokati, ihteti... Stotnik Wirth udari s svojim jahalnim bičem 12- ali 13-krat po obrazu Ukrajince, ki mora pomagati Unterscharführerju Heckenholtu pri motorju. Po 2 urah 49 minutah – štoparica je pač vse zabeležila – vžge motor. Do tega trenutka ljudje v teh 4 celicah še živijo, štirikrat 750 ljudi v štirikrat 75 kubičnih metrih! – Ponovno poteče 25 minut. Pravilno, mnogi so zdaj mrtvi. To se vidi skozi majhno okence, skozi katerega električna luč za trenutek osvetli celico. Po 28 minutah jih živi le še malo. Končno, po 32 minutah je vse mrtvo."

Nato Gerstein opisuje, kakšna so bila trupla ubitih žrtev, kako so jih preiskali in jim izruvali zlate zobe.

"Med vsemi skače okrog stotnik Wirth. On je v svojem elementu. – Nekateri delavci nadzirajo spolovila in zadnjice ter iščejo zlato, briljante in dragocenosti. Wirth me pokliče: Primate to konzervno škatlo z zlatimi zobmi, to je samo od včeraj in predvčeraj! V neverjetno navadni in slabi govorici mi pravi: Vi sploh ne verjamete, koliko zlata in briljantov najdemo vsak dan – govoril je z dvema 1– in dolarjev. Vendar pogledajte sami! In tedaj me je peljal k nekemu draguljarju, ki je upravljal vse te zaklade, in mi je vse to pokazal."

Potem ko Gerstein opiše pokop ubitih žrtev, nadaljuje: "Stotnik Wirth me je prosil, naj v Berlinu ne bi predlagal sprememb pri njegovih napravah in bi pustili vse tako kot je bilo in kot se je najbolj utrdilo in obneslo."

Drugi dan – 19. avgusta 1942 so se z Wirthom odpeljali v taborišče Treblinka. "Naprave so bile enake, samo precej večje kot v Belzecu. 8 plinskih celic in pravo gorovje kovčkov, obleke in perila," je zapisal Gerstein.⁵³

Iz Gersteinove izjave se jasno vidi značaj Iz Gersteinove izjave se lepo vidi Wirthova lastnost – delovna vnema in osebna zagnanost, da bi stvari tekle nemoteno. Podobno so ga slikali tudi drugi. Ko je že omenjeni dr. Eberl poleti 1942 odpovedal pri uničevanju Židov v Treblinki in sta z Globocnikom poslala tja Stangla, je Wirth nekaj časa ostal tam, da uničevalni stroj ponovno požene v tek. O tem priča odlomek iz obtožnice za Franca Stangla pred deželnim sodiščem v Diisseldorfu 29. 9. 1969.

⁵³ V izvorniku je naveden SS Hauptsturmführer Obermayer (aus Pirmasens), a so ga pozneje namesto tega imena zaceli pisati SS Oberscharführer Oberhauser, kar je verjetneje. Glej Der Spiegel 16. 12. 1968.

"Pri vsem tem (odpravi zastoja in razširitvi taborišča – op. T. F.) je sodeloval obtoženi Stangl kot komandant taborišča, čeprav je imel vodilno vlogo Wirth – ne samo kot službeno nadrejeni, temveč tudi zaradi svojega značaja, da sam skrbi za vse do najmanjših podrobnosti. Tako je dal Wirth navodila, ki so bila zelo podrobna, da bi v prihodnje pospešili potek ubijanja. On je npr. odredil, da morajo Židje, ko se sezujejo, sami zavezati čevlje z vrstico, ki jim jo dajo na voljo, in z istim namenom je tudi odredil za območje t. i. lazareta (kraja za ubijanje bolnih in negibljivih Židov takoj po prihodu v taborišče – op. T. F.), da tja prinesenih žrtev ne ubijajo s karabinkami kot dotlej, temveč s strelji v tilnik iz pištole. Taboriščnemu nadzorniku Mentzu, ki je bil predviden za delo v taborišču, je pokazal, kako naj dela v prihodnje. Dal je prinesiti v lazaret skupino Židov in jih je potem, ko so morali sestri na jez jame, postrelil s svojo pištolo s strelji v tilnik. To je storil tako, da so žrtve padle takoj v jamo, v kateri je gorel ogenj. Mentz je moral nato pod Wirthovim nadzorom tudi ubiti nekaj Židov s strelji v tilnik."

Čeprav se je Wirth brigal tudi za najmanjše podrobnosti, je vendar glede samovoljnega pobijanja Židov puščal proste roke tudi esesovskim podčastnikom. Glede t. i. "delovnih Židov" so bile njegove smernice takšne: "Kdor ne dela, mora proč!" in "Kdor ni zmožen, stran z njim!"

Zato so imeli tako rekoč vsi esesovci v taboriščih pravico odločati o življenju in smrti Židov.

Iz navedene Gersteinove izjave se tudi jasno vidi še ena poteza kriminalnega komisarja Christiana Wirtha, "divjega Christiana", kot so ga nekateri imenovali. To sta sadizem in krvoločnost. Ker se je zelo izkazal kot nadzornik uničevalnih taborišč na Poljskem, ga je Globocnik predlagal za povišanje v policijskega majorja. Kaže, da ga je 30. januarja 1943 kar sam imenoval za majorja, res pa je tega dne postal kriminalni svetnik. Ko je Himmler 12. februarja 1943 obiskal uničevalno taborišče Sobibor – tisti čas je obiskal tudi druge ustanove "akcije Reinhard" – je naročil Globocniku, naj tiste, ki so se pri tej akciji najbolj izkazali, predlaga za povišanje. Globocnik je to storil in je marca 1943 poslal Himmlerju in v prepisu tudi glavnemu personalnemu uradu SS seznam 28 "najboljših mož vseh 3 taborišč". V spremnem dopisu je posebej poudaril zasluge štirih najpomembnejših:

"*Policijski major Christian Wirth* je odgovorni nadzornik. 30. januarja 1943 je bil imenovan za majorja. Moja prošnja ima namen, da bi Wirtha istočasno imenovali za SS Sturmbannführerja.

V priloženem seznamu pod 2. in 7. točko navedena:

SS Obersturmführer Gottlieb Hering in

policijski kapetan Franz Reichleitner naj bi bila glede na njuno funkcijo kot pripadnika policije imenovana za SS Hauptsturmführerja.

Medtem ko je pod točko 13 imenovani

pol. poročnik Franz Stangl predlagan za kapetana in SS Hauptsturmführerja. Poslednji trije navedeni so vodje taborišč, od katerih je Stangl najstarejši in najboljši in je že v Avstriji kot pripadnik policije ilegalno delal v SS.

Vsi drugi na seznamu predlagani podoficirji so že od začetka angažirani pri akciji "Reinhard" in so se zelo izkazali.

Moja prošnja ima namen, da bi državni vodja SS izrekel ta napredovanja ..."

Poleg navedenih štirih najpomembnejših, so med predlaganimi tudi SS Hauptscharführer Josef Oberhauser, SS Oberscharführer Lorenz Hackenholdt in pol. desetar Kurt Vey, o katerih bomo še slišali.⁵⁴

⁵⁴ H. R.: Augenzeugenbericht zu den Massenvergassungen. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. I/1953, zv. 2. str. 177–194. TWC, I, str. 865–870. Das Dritte Reich, str. 531–534. Retlinger, n. d., str. 169–172.

Toda predlaga niso sprejeli tako hitro kot je pričakoval Globocnik. V glavnem personalnem uradu SS so imeli pač svoja pravila za napredovanje esesovcev. 13. aprila 1943 je Globocnik pisal vodji tega urada, SS Gruppenführerju Maxu von Herffu:

"SS Obersturmbannführer dr. Brandt (glavni tajnik v Himmlerjevem osebniem štabu – op. T. F.) mi je sporočil, naj Vam ponovno pošljem gradivo za napredovanja. Gojil sem tiho nado, da bo prišlo do Vašega napovedanega obiska. Ker pa se to ni zgodilo in se je 20. april kot prihodnji rok za napredovanje grozeče približal, Vam predloge pošljam po kurirju in prosim, da bi jih upoštevali."

Globocnik je v svojem pismu von Herffu ponovno navedel že znana štiri imena, je pa posebej priporočil še dva esesovca, in sicer takole:

"1. Pri tem bi rad posebej opozoril na navedenega pod točko 3

SS *Oberscharführerja Schmura*, ki tukaj ni samo že vsa leta vodil vsega bolniškega revirja, temveč je dal bistven prispevek v tej akciji za ohranitev zdravja naših mož. Zato sem ga tukaj, kot sem že govoril z Vami, vključil kot SS Untersturmführerja v seznam za napredovanje.

2. Pošljam tudi gradivo za SS Sturmmanna dr. Franza Stanglico, o katerem sva že govorila, in prosim, kakor se boste spomnili iz najinih razgovorov, da bi mu zaradi njegovega vidnega znanstvenega dela sedaj podelili oficirski čin. Stanglica, ki tukaj opravlja svojo službo na samostojen način 3 leta in ni bil nikdar upoštevan, bi si sedaj to napredovanje resnično zaslužil."

Na koncu pisma je Globocnik navedel tudi imeni dveh predlaganih, ki sta medtem že padla v boju s partizani.⁵⁵

V Herffovem uradu so takoj začeli obravnavati Globocnikov predlog za napredovanje "najboljših mož" v akciji "Reinhard". Toda najbolj se je zataknilo ravno pri Wirthu in so 17. aprila 1943 sestavili beležko. V njej so zapisali, da je od vseh predlaganih le Wirth pripadnik glavnega državnega varnostnega urada. Ugotavljali pa so, da ni SS Hauptsturmführer, tj. esesovski kapetan in da 30. januarja 1943 tudi ni napredoval za policijskega majorja, temveč le za kriminalnega svetnika. Sodili so, da bi po veljavnih pravilih lahko postal SS Sturmbannführer, tj. esesovski major, šele po treh letih dela kot kriminalni svetnik, tj. šele 30. januarja 1946. So pa sklenili vprašati glavni državni varnostni urad, ali bi soglašal s predčasnim Wirthovim povišanjem za esesovskega majorja.⁵⁶ Ker napredovanj, ki jih je predlagal Globocnik, 20. aprila 1943 torej ni bilo mogoče izvesti, so iz Herffovega urada 21. aprila o tem obvestili Globocnika in mu obljubili, da bodo to storili do 21. junija 1943.⁵⁷

Za Wirthovo napredovanje naj bi bilo torej pomembno stališče glavnega državnega varnostnega urada v Berlinu. Tam so spomladi 1943 to zadevo obravnavali trije višji esesovski oficirji in so svoje stališče posredovali v zelo obširni obliki. Potem ko so navedli vse Wirthove življenjepisne podatke, so zapisali:

"Za Wirthovo napredovanje za SS Sturmbannführerja so nekoč že dali pobudo iz firerjeve pisarne po naročilu SS Obergruppenführerja Bouhlerja, in sicer zaradi izrazitega Wirthovega organizacijskega talenta bodisi v rajhu bodisi v akciji, in ker je W. kot vodja svojih mož dorasel vsakim razmeram. Sedaj opravlja W. svojo službo v uniformi majorja zaščitne policije in dela od začetka vojne po firerjevem posebnem naročilu. Po obisku taborišča Sobibór, kjer W. sedaj dela, je državni vodja SS privolil v napredovanje najzaslužnejših vodij in mož. Zato je tudi SS Gruppenführer Globocnik prek glav-

⁵⁵ BDC, PHA SS, C. Wirth, Beförderungsvorschläge die an der Aktion Reinhard beteiligten Führer und Männer betreffend; Beförderungsliste für Angehörige der SS-Sondekommandos "Einsatz Reinhard" auf Befehl des Reichsführers-SS.

⁵⁶ BDC, PHA SS, C Wirth, Globocnik 13. 4. 1943 v. Herffu.

⁵⁷ BDC, PHA SS, C. Wirth, beležka 17. 4. 1943.

nega personalnega urada SS predlagal Wirtha za SS Sturmbannführerja. Wirtha slikajo kot energičnega, zanesljivega uradnika z zadostno splošno izobrazbo, ki z neutrudljivo pridnostjo opravlja svojo službo in razpolaga posebno z izrazito taktiko in tehniko zasliševanja. Za zadeve varnostne službe si je W. vedno prizadeval, naloge, ki jih je dobival, je vedno opravil brezhibno. Njegova dela pričajo o resničnem znanju in o moči objektivne presoje."

Trije višji esesovski oficirji iz glavnega državnega varnostnega urada v Berlinu so le malo ali skoraj nič vedeli o Wirthovih lastnostih pri izvajanju evtanazijske akcije in akcije "Reinhard". Navajali so lastnosti, kakršne so zanj navajali že leta 1938 v Stuttgartu in ki smo jih opisali v prvem poglavju tega članka. Zanimivo je vsekakor, da v Wirthovi personalni mapi ni nobenega dokumenta iz leta 1940, da je le eden iz leta 1941 in da nato spet ni nobenega iz leta 1942. čudno pa je, da trije višji esesovski oficirji, ki so obravnavali predlog za Wirthovo predčasno napredovanje, niso iskali ocen za Wirthovo delo iz firerjeve pisarne. Po navedbi ocen so zapisali:

"Kljub dobri oceni pa moramo predlagati, da se napredovanje W. za SS Sturmbannführerja odloži, ker lahko kriminalni svetniki šele po 3 letih postanejo SS Sturmbannführerji in bi bilo zategadelj W. napredovanje za SS Sturmbannführerja preveliko favoriziranje v primerjavi z mnogimi kriminalnimi svetniki z enakimi ali podobnimi uradniškimi lastnostmi, ki so potrebne za napredovanje.

Predlagamo torej, da SS Obersturmführer Wirth dne 30. 1. 1944 napreduje za SS Hauptsturmführerja, za kar je izpolnil pogoje dne 15. 11. 1942."⁵⁸

Toda Globocnik si je kljub vsemu prizadeval uresničiti svoj predlog. 22. maja 1943 je pisal Herffovemu uradu:

"Pri Wirthu, Heringu, Reichsleitnerju in Stanglu ki so navedeni v seznamu, gre za tiste vodje, ki v akciji "Reinhard" stojijo na prvem mestu in sicer pri poslednjih treh gre za vodje taborišč in pri Wirthu za prvega predpostavljenega. Res je, da navedeni niso pripadniki redarstvene policije, temveč izhajajo iz kriminalne policije. Njihova akcija se je takrat razvijala prek firerjeve pisarne in državni vodja SS sam je glede na posebnost zadeve dovolil, da dobe ti možje ustrezne oficirske čine. Ne gre pa toliko za policijske čine, temveč za oficirske čine v splošni SS in le-te jim je priznal državni vodja SS, ko je 12. 2. 1943 zadnjič obiskal in si temeljito ogledal vse naprave."

Na koncu svojega pisma je Globocnik ponovno poudaril tole: "Rad bi ponovno opozoril, da je državni vodja SS po svojem temeljitom ogledu vseh naprav akcije "Reinhard" službo teh mož označil kot enkratni napor in je "potemtakem prav gotovo v njegovem smislu, če bodo napredovanja čim prej izrečena. Prosim torej, da bi manjkajoča napredovanja odobrili z veljavnostjo od 21. 6. 1943."⁵⁹

V glavnem personalnem uradu SS v Berlinu so res pripravili napredovanja za večino oseb, ki jih je predlagal Globocnik, in jih razglasili z veljavnostjo od 21. junija 1943. Vendar je Wirth namesto esesovskega majorja postal kapetan, SS Scharführer Josef Oberhauser, ki ga je Globocnik predlagal za SS Untersturmführerja (podporočnika), je postal SS Obersturmführer (poročnik), Reichsleitner je postal esesovski podporočnik itd. Nista pa še napredovala kriminalni inspektor Gottlieb Hering, ker do tedaj sploh ni bil član SS in so ga predvideli le za esesovskega poročnika, ter dr. Franz Stangl, ker iz Linza še niso dobili potrebnega gradiva. Ponovno so navedli razlog, zakaj Wirtha niso povišali v esesovskega majorja:

"Wirth spada k vodstvenemu uradu kriminalne policije Stuttgart in je od 30. 1. 1943 kriminalni svetnik. On bi torej lahko napredoval za najbližji višji čin – za SS Haupt-

⁵⁸ BDC, PHA SS, C. Wirth, pismo SS Oberführerja dr. Katza 21. 4. 1943 Globocniku. 5s BDC, PHA SS, C. Wirth, RSHA, brez datuma.

⁵⁹ SB BDC, PHA SS, C. Wirth, Globocnik 22. 5. 1943 v. Herffu.

Sturmführerja. šef glavnega državnega varnostnega urada (dr. Ernst Kaltenbrunner – op. T. F.) je tudi za W. napredovanje za SS Sturmbannführerja menil, da bi to bila prevelika prednost zanj v primerjavi z mnogimi drugimi kriminalnimi svetniki, ki imajo enake ali podobne pogoje, in je zato soglašal, da Wirth napreduje le za najvišji višji čin, tj. za SS Hauptsturmführerja.⁶⁰

Wirth je torej 21. junija 1943 postal le esesovski kapetan. Na ta čin je torej moral čakati kar več kot tri leta in pol, kar je razmeroma dolga doba za napredovanje v vojnem času. Mnogi esesovci, ki tudi niso bili v prvih vrstah na fronti, temveč so, prav tako kot Wirth, delovali v zaledju, so napredovali dosti hitreje. Pač pa so Wirtha medtem, in sicer 20. aprila 1943, odlikovali s križcem za vojne zasluge I. razreda z meči.⁶¹

Vsa zadeva okrog napredovanja najhujših množičnih morilcev Židov na Poljskem spada v čas, ko so tekli poslednji meseci akcije "Reinhard". Ob vedno hitrejšem prodiranju Rdeče armade v Ukrajini in Beli Rusiji so morilci hiteli z odstranjevanjem sledi množičnih pokolov. Ko je Globocniku propadla velikopotezno zamišljena kolonizacija Nemcev v lublinskem distriktu, s katero je naletel na odpor tudi pri civilni upravi generalne gubernije, ga je moral Himmler 10. julija 1943 odrešiti policijske funkcije v Lublinu. Imenoval ga je za namestnika višjega vodje SS in policije za "osrednjo Rusijo" in je na njegovo mesto v Lublin poslal esesovskega generala Jakoba Sporrenberga.

Za sedaj še nimamo natančnejših podatkov o tem, kdaj je Globocnik odšel iz Lublina. Po nekaterih podatkih je bil za akcijo "Reinhard" teoretično zadolžen kar do 19. oktobra 1943. čeprav ga je Himmler že julija premestil v Rusijo, kaže; da sploh ni odšel tja, saj dokumenti pričajo, da je imel še avgusta 1943 nesoglasja z novim šefom lublinskega distrikta dr. Richardom Wendlerjem (prejšnji šef dr. Zürner je namreč zaradi nesoglasij z Globocnikom dal ostavko na svoj položaj in odšel iz Lublina) in da je septembra še vodil neka podjetja. Himmler ga je bil namreč že leta 1942 imenoval za vodjo t. i. OSTI (tj. Ostindustrie) družbe, ki je upravljala podjetja z okrog 10 delovnimi taborišči, ali 18 industrijskimi obrati, v katerih je suženjsko delalo okrog 45.000 Židov. Poleg njih je v koncentracijskem taborišču Majdanek pri Lublinu delalo okrog 12.000 Židov. Himmler je 22. septembra, tj. devet dni zatem, ko ga je imenoval za višjega vodjo SS in policije v Trstu, odpustil iz vodstva OSTI družbe in ga opozoril, da bo moral do novega leta 1944 dati popoln obračun za akcijo "Reinhard"⁶²

Globocnik je odšel v Trst v drugi polovici septembra 1943 in je moral polagati obračun za vso akcijo "Reinhardt" že v Trstu s svojega novega in poslednjega delovnega mesta. Za nacistične veljake je bil namen akcije "Reinhard" predvsem fizično uničiti čimveč Židov, gospodarski namen je bil sicer drugoten, vendar zelo pomemben. V svojem poročilu Himmlerju 4. novembra 1943 je Globocnik zapisal:

"Akcijo 'Reinhard', ki sem jo vodil v generalni guberniji, sem 19. 10. 1943 končal in ukinil vsa taborišča... Pri nekem obisku ste mi, državni vodja dali upati, da bi za posebne napore pri tej trdi nalogi po izvršitvi tega dela lahko podelili nekaj železnih križcev. Prosim Vas, državni vodja, da mi sporočite ali lahko izdelam za to predloge. Dovolil bi si opozoriti, da so za varšavsko akcijo (tj. uničenje varšavskega geta – op. T. F.), ki je bila razmeroma le majhen del celotnega dela, silam tamkajšnjega vodje SS in policije prav tako dovolili takšno podelitev. Bil bi Vam, državni vodja, zelo hvaležen za pozitiven sklep, ker bi rad videl, da bi bilo nagrajeno trdo delo mojih mož."⁶³

60 BDC, PHA SS, C. Wirth, v. Herff Globocniku.

61 BDC, PHA SS, C. Wirth.

62 Reitlinger, n. d., str. 330–337.

63 Arhiv Instituta für Zeitgeschichte v Münchnu (navajam: arhiv IFZ), PS-4024, Globocnikovo pismo Himmlerju 4. 11. 1943. Fotokopije Globocnikovih poročil 4. 11. 1943 in 5. 1. 1944 mi je ljubeznivo posredoval vodja arhiva IFZ v Münchnu dr. Anton Hoch, za kar se mu lepo zahvaljujem.

Himmler je Globocniku odgovoril konec novembra 1943 in se mu takole zahvalil za njegov morilski posel v Lublinu:

"Za velike in enkratne zasluge, ki ste si jih pridobili za vse nemško ljudstvo (sic!) pri izvedbi akcije "Reinhard", Vam izrekam svojo zahvalo in priznanje."

Odlikovali so tudi izvajalce akcije "Reinhard" in je Christian Wirth 17. marca 1944 dobil zaponko k železnemu križcu druge stopnje.⁶⁴

Obsežnejše poročilo o akciji "Reinhard" je Globocnik poslal Himmlerju šele 5. januarja 1944, saj mu je bil ta ukazal, naj do novega leta 1944 poda gospodarski obračun te akcije. Za to se je posebno zavzemal vodja glavnega urada za gospodarsko upravo SS, SS-Obergruppenführer Oswald Pohl. Ta urad je vodil nadzor nad vsemi gospodarskimi podjetji SS in tudi nad koncentracijskimi taborišči. Od septembra 1942 je vodil nadzor tudi nad gospodarskim poslovanjem akcije "Reinhard". Globocnik je bil temu uradu odgovoren za posebne naloge "G", medtem ko so za akcijo "Reinhard" uporabljali šifro "Geheime Reichssache 1851/43 geh." Pohlov urad je moral skrbeti za to, da bi plen "pravično" razdelili: denar in zlato v državno banko, ure in nalivna peresa posadkam podmornic in esesovskim enotam, očala državnemu zdravstvenemu uradu itd. Menijo, da ni bilo pravega nadzora, saj je nek esesovski major zlato kar v kovčku nosil v državno banko, kjer so ga dajali na "Konto Max Heiliger" finančnega ministrstva, in so morali tudi drugače nekajkrat delati revizijo, tj. gledati Globocniku na prste.⁶⁵

V svojem poročilu je Globocnik povedal, da je pri obračunu akcije "Reinhard" treba upoštevati to, "da bodo morali dokazila čim prej uničiti, tako kot so že uničili vse gradivo o drugih poslih v tej zadevi." Povedal je tudi, da so popolnoma odstranili vse naprave, ki so jih zgradili iz sredstev za to akcijo in da so iz nadzorovalnih namenov na krajih nekdanjih taborišč nastale majhne kmetije, na katerih so "strokovnjaki", ki jim morajo plačevati rento.⁶⁶ Tako je razumljiv odlomek iz Grossmanove brošure "Pekel v Treblinki", ki pravi: "Po 2. avgustu je Treblinka prenehala obstajati. Nemci so sežgali še zadnja trupla, podrli kamnite stavbe, odstranili žične ograje in požgali tudi zadnje barake, ki jih zarotniki (tj. uporniki – op. T. F.) niso mogli uničiti. Nemci so razstrelili z dinamitom ali pa odpeljali drugam vse naprave v hramu smrti, razrušili so peči, odstranili orjaške ekskavatorje, zasuli ogromne in neštevilne jame, podrli kolodvorsko poslopje tako, da ni ostal kamen na kamnu; izginile so tudi železniške tirnice, raznesli so pragove. Posejali so vsepovprek volčji bob, kolonist Streben si je tu postavil svojo hišico. Dandanes tudi te hišice ni več; nekega dne je zgorela."⁶⁷

Večji del Globocnikovega poročila, v katerem sicer ni omenil niti enega uničevalnega taborišča in niti uničevanja Židov sploh, navaja količine zbranega materiala, od denarja do posameznih predmetov. Ko gledamo te številke, dojemamo izjavo dr. Morgana o tem, koliko materiala je videl v Wirthovem skladišču v Lublinu. Od 1. aprila 1943 do 15. decembra 1943, ko so sestavili končni obračun, so v akciji "Reinhard" zbrali skoraj 74 milijonov mark gotovine, za skoraj 9 milijonov mark žlahtnih kovin (od tega okrog 1.800 kg zlata in 10.000 kg srebra), za okrog 6,2 milijona mark deviz (našli so celo nekaj ponarejenih bankovcev), za okrog 44 milijonov mark dragocenosti (skoraj 16.000 zlatih prstanov, okrog 180.000 ur, med njimi okrog 15.000 zlatih ali platinastih, skoraj 30.000 očal itd.), za 46 milijonov mark ali 190 vagonov tekstila obleke, perila, žimnic itd.). Po tem obračunu naj bi akcija "Reinhardt" v generalni guberniji prinesla nemškemu rajhu 187,745.960 mark ali skoraj 190 milijonov mark dohodka. Globocnik

⁶⁴ BDC, PHA SS, C. Wirth, beležka glavnega personalnega urada SS 18. 7. 1944

⁶⁵ Reitlinger, n. d., str. 330–337.

⁶⁶ Arhiv tFZ, PS-4024, Globocnikovo poročilo Himmlerju 5. 1. 1944.

⁶⁷ Weissman, n. d., str. 42.

je na koncu svojega poročila poudaril, da gre pri tem za minimalno oceno, "tako da je skupna vrednost verjetno enkrat večja."⁶⁸ Pri tem seveda ni upoštevana vrednost nepremičnin, ki so jih nacisti odvzeli Židom, ko so jih odpeljali v gete, koncentracijska taborišča in v smrt.

Himmler je osebno prebral in parafiral tudi to Globocnikovo poročilo ter naročil Pohl, naj Globocnika čim prej odvežejo odgovornosti za obračun gospodarskega dela akcije "Reinhard"⁶⁹ Vendar v glavnem uradu za gospodarsko upravo SS niso kar tako sprejeli Globocnikovega obračuna in je Pohl 25. januarja 1944 takole odgovoril Himmlerju: "SS-Gruppenführer Globocnik je zelo nepotpežljiv. V poslednjih tednih me je nenehno bombardiral s pismi in brzozavkami. Tako kot si on predstavlja, da bi ga namreč z 31. decembrom 1943 – kakor ste ukazali Vi – razbremenili vse odgovornosti, pač ne gre. Ta dan je treba razumeti bolj tako, da do takrat nosi odgovornost. Ne more pa pričakovati, da bi mu 1. januarja 1944 zjutraj za zajtrk položili na mizo odločbo o razbremenitvi."⁷⁰ Do srede februarja 1944 so Globocnika razbremenili šele za obračun gospodarskega dela akcije. "Reinhard" za čas od 1. 4. 1942 do 31. 3. 1943,⁷¹ za nadaljnji čas pa verjetno šele spomladi ali poleti 1944, potem ko je bil s sodelavci akcije "Reinhard" že pol leta v Trstu in ko so tam opravljali svoj morilski posel.

V Trstu

Dva dni po italijanski kapitulaciji, tj. 10. septembra 1943, je Hitler razsežno ozemlje Dolenjske, Notranjske (od okupatorjev imenovani Ljubljanska pokrajina), Slovenskega primorja, Hrvaškega primorja, Istre in Furlanije, na katerem je živel okoli dva milijona ljudi, ustanovili t. i. operacijsko cono "Jadransko primorje" (Operationszone "Adriatisches Küstenland"). Za njenega vrhovnega komisarja je isti dan imenoval korškega gauleiterja NSDAP in šefa civilne uprave za Gorenjsko dr. Friedricha Rainerja. Dva dni po svojem imenovanju je dr. Rainer obiskal Hitlerja v njegovem glavnem stanu "volčji brlog" v Rastenburgu v Vzhodni Prusiji in dobil ustna navodila za delo v omenjeni coni. Verjetno je takrat obiskal tudi Himmlerja in sta obravnavala tudi policijske naloge na območju, ki je bilo zelo pomembno v več pogledih, in na katerem je po italijanski kapitulaciji izbruhnila vseljidska vstaja. Verjetno je takrat dr. Rainer predlagal Himmlerju, naj za višjega vodjo SS in policije v novoustanovljeni coni imenuje Globocnika, ki je bil rojen leta 1904 v Trstu in je bil v tridesetih letih Rainerjev najtesnejši sodelavec v Avstriji. Himmler je res 13. septembra 1943 imenoval Globocnika za višjega vodjo SS in policije v operacijski coni in kaže, da je ta prispel v Trst okoli 17. septembra 1943. Najprej se je namestil v sodni palači in se kmalu iz nje preselil v Via Nizza 21, postopoma je vzpostavil svoj aparat v vsej coni, razen v t. i. Ljubljanski pokrajini, ki jo je Himmler v policijskem pogledu podredil višjemu vodji SS in policije v XVIII. vojnem okrožju SS-Gruppenführerju in generallajntantu policije Erwinu Rösernerju s sedežem na Bledu oziroma v Ljubljani. V glavnih mestih pokrajin (tržaške, puljske, kvarnerske, goriške in videmske) je Globocnik namestil svoje pooblaščenca, ki so jih na Himmlerjev ukaz čez nekaj mesecev preimenovali v komandante SS in policije (SS- und Polizeikommandeure). Ti so v pokrajinah skrbeli za nenehno in nemoteno delovanje obeh glavnih vej nemške policije, in to varnostne policije in varnostne službe

⁶⁸ Arhiv IfZ, PS-4024, Globocnikovo poročilo Himmlerju 5. 1. 1944.

⁶⁹ Arhiv IfZ, PS-4024, Himmlerjev dopis Pohlju 21. 1. 1944.

⁷⁰ Arhiv IfZ, PS-4024, Pohlovo pismo Himmlerju 25. 1. 1944.

⁷¹ Arhiv IfZ, PS-4024, Pohlovo pismo Globočniku 16. 2. 1944.

ter redarstvene policije, ki sta ju za vso operacijsko cono, razen Ljubljanske pokrajine, vodila poveljnika obeh vej policije v Trstu.⁷²

Za to, da je Himmler poslal Globocnika ravno v Trst, je bilo pomembnih več razlogov. Najprej so bile naloge, ki jih je imel nemški okupator v Trstu glede na nemške imperialistične pretenzije do tega mesta in njegovega zaledja (pri uresničevanju teh pretenzij so se avstrijski nacisti pred drugo svetovno vojno in v njej izkazali najdelavnejši in najdoslednejši), geopolitična lega Jadranskega primorja kot prehodnega in obalnega območja, močan porast narodnoosvobodilnega boja itd. Nikakor ni bilo nepomembno dejstvo, da sta bila dr. Rainer in Globocnik stara nacistična sodelavca v Avstriji v tridesetih letih, da je bil Trst Globocnikov rojstni kraj in ga je verjetno obiskoval tudi v času svojega ilegalnega delovanja v Avstriji itd. Kdor bolje pozna Globocnikovo življenje in delo v letih 1938–1945, bo za gotovo moral pritrditi mnenju, da je Globocnik vedno prihajal v nesporazume in tudi spopade s svojo okolico in da ni na nobenem položaju ostal dolgo časa, da pa je v Trstu vendarle spoštoval Rainerjevo avtoriteto in je Globocnikovo drugo tržaško obdobje (prvo je bilo v njegovi mladosti) tisto obdobje, ko ni imel večjih nesporazumov in konfliktov s svojo okolico. Nekateri menijo, da se je do ponovnega prihoda v Trst jeseni 1943 notranje že precej umiril in znano je, da se je v Trstu poročil, star že 40 let in na vrhu svoje policijske poti, medtem ko se je vrh njegove politične poti končal že pred štirimi leti na Dunaju.

Moštvo za policijske ustanove v operacijski coni "Jadransko primorje" je prišlo iz raznih krajev, en del pa ga je Globocnik pripeljal s seboj iz Lublina. V svojem pismu vodji glavnega personalnega urada SS, SS-Gruppenführerju von Herffu, je navedel, da je iz Lublina vzel v Trst s seboj 22 policistov, in to 16 iz štaba vodje SS in policije v Lublinu in 6 iz moštva firerjeve pisarne. Iz tega pisma izvemo, da je imel v Lublinu za izvedbo akcije "Reinhard" na voljo kar 92 ljudi. Ker je menil, da se je delo v lublinskem distriktu zmanjšalo najmanj za polovico, je predlagal, naj vsaj za 30 odstotkov zmanjšajo število moštva. Prosil je, naj pošljejo ljudi iz Lublina v Trst, kjer mu jih zelo primanjkuje, vendar njegovi prošnji niso ustregli tako, kot je pričakoval.⁷³

Iz navedenega Globocnikovega pisma von Herffu torej izvemo, da je z njim prišlo v Trst 6 policistov, ki so bili v Lublinu po nalogu firerjeve pisarne za izvedbo akcije "Reinhard". Po sedaj znanih podatkih so prišli v Trst tile:

- SS-Hauptsturmführer Christian Wirth,
- SS-Hauptsturmführer Gottlieb Hering,
- SS-Obersturmführer Josef Oberhauser,
- SS-Obersturmführer Franz Stangl,
- SS-Hauptscharführer Lorenz Hackenholdt in
- policijski nadstražmojster Konrad Geng.

Dr. Konrad Georg Morgen je pred mednarodnim vojaškim sodiščem v Nürnbergu izjavil tudi tole:

"Ob svojem drugem obisku v Lublinu nisem več našel Wirtha. Ugotovil sem, da je Wirth medtem dobil ukaz, naj popolnoma poruši vsa svoja uničevalna taborišča. Z vsem svojim oddelkom je odpotoval v Istro in tam je bil pri cestni policiji. Okrog maja 1944 je bil ubit. Potem ko sem zvedel, da je Wirth odšel iz Lublina z vsem svojim oddelkom, sem takoj odšel ugotovit, ali ni kar prenesel drugam mesta svoje dejavnosti, vendar ni bilo tako."⁷⁴

⁷² O nemški policiji v operacijski coni "Jadransko primorje" glej Tone Ferenc: Nemška policija v operacijski coni "Jadransko primorje" 1943–1945. Borec, XXVIII/1976, št. 11, str. 557–592, št. 12, str. 657–676, XXIX/1977, št. 1, str. 15–32, št. 2, str. 77–98.

⁷³ BDC, PHA SS, O. Globocnik, Globocnik 27. 10. 1943 v. Herffu.

⁷⁴ IMT, XX, str. 545.

Toda dr. Morgen se je hote ali nehote motil. Wirth ni odšel v Trst z vsem svojim oddelkom. Neverjetno je namreč, da bi med 92 osebami, ki jih je firerjeva pisarna poslala v Lublin za akcijo "Reinhard", bilo v Wirthovi skupini le 6. Kot bomo videli, Wirth ni šel in Trst k cestni policiji in tudi ni prenehal z dejavnostjo, kakršno je imel v Lublinu.

Wirth je v Trstu vodil "oddelek R" (Abteilung R) v uradu višjega vodje SS in policije za operacijsko cono "Jadransko primorje", tj. v Globocnikovem uradu. Podrejen je bil torej naravnost Globocniku, enako kot v Lublinu, čeprav so člani Wirthovega oddelka v Trstu opravljali tudi naloge, ki so spadale pod komandanta varnostne policije in varnostne službe za operacijsko cono "Jadransko primorje", esesovskega podpolkovnika dr. Ernsta Weimanna: Ohranjeni so namreč zaporni listi (Haftscheine), ki imajo navadno prečrtan naslov komandanta varnostne policije in varnostne službe za operacijsko cono "Jadransko primorje" in namesto tega napisano šifro "R I".⁷⁵ "R" pa je šifra za akcijo "Reinhard" brez druge oznake, najpogosteje pa kot "R I", kar lahko razumemo, da so bile tudi šifre "R II" in "R III", vendar takšni dokumenti niso ohranjeni. Oddelek "R" je imel tri pododdelke, in to pododdelke R I v Trstu (vodil ga je Gotlieb Hering in za njim Josef Oberhauser), pododdelek R II na Reki (vodil ga je Franz Reichleitner in po njegovi smrti konec leta 1943 Franz Stangl) in pododdelek R III v Vidmu (vodil ga je Franz Stangl in za njim Fritz Kiittner). Sedež Wirthovega oddelka je bil v Via Murat v Trstu, po zavezniškem bombardiranju Trsta dne 10. junija 1944 pa v Via Giustinelli.⁷⁶

Tako kot za Globocnikov prihod, je tudi za prihod akcijskega oddelka "Reinhard" v Trst več razlogov. Eden med njimi je gotovo ta, da je bil oddelek zelo tesno povezan, z Globocnikom in mu tudi slepo vdan, zato bi ga Globocnik skušal vzeti s seboj tja, kamor bi ga Himmler poslal. Od treh najtesnejših Globocnikovih sodelavcev v Trstu, na katere se je opiral pri izvrševanju svojih policijskih nalog, sta bila dva iz akcijskega oddelka "Reinhard", in to esesovska majorja Christian Wirth in Georg Michalsen (tretji je bil esesovski major Ernst Lerch). Te tri sodelavce je Globocnik nenehno zaposloval pri pomembnejših in občutljivejših delih in jih včasih postavljaj na mesta, ki so jih drugače imeli častniki z višjimi čini (celo generalmajorji!). Drugi razlog je bil, da tudi Trst in njegovo širše zaledje "očistijo" Židov in pograbiijo njihovo imetje. Kot policijske častnike in podčastnike so člane akcijskega oddelka "Reinhard" lahko uporabili tudi za zatiranje narodnoosvobodilnega gibanja in za morebitne druge naloge, ki se bodo pojavile.

Za gotovo vemo, da je prišla v Trst velika večina članov akcijskega oddelka "Reinhard"; od 92, ki so bili na Poljskem, jih je prišlo v operacijsko cono "Jadransko primorje" več kot 60. Iz najrazličnejših drobnih podatkov se da ugotoviti tudi njihova pripadnost posameznim pododdelkom R I, R II in R III v Trstu, na Reki in v Vidmu. Zanimivo in značilno je to, da sta Globocnik in Wirth obdržala skupaj večinoma isto moštvo, kot je bilo v posameznih uničevalnih taboriščih, tudi v omenjenih pododdelkih. Glede vodstvene sestave nam to lepo ponazori tale pregled:

⁷⁵ Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani (navajam: arhiv IZDG, fond Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes in der Operationszone "Adriatisches Küstenland" (navajam: BdS Triest), fasc. 200.

⁷⁶ Il Meridiano di Trieste, 20. 4. 1972.

LUBLIN

vodja SS in policije za distrikt Lublin
 Odilo Globocnik
 inspektor uničevalnih taborišč
 Christian Wirth
 pribočnik
 Josef Oberhauser

Uničevalno taborišče
 Belsec
 Komandant
 Gottlieb Hering

Uničevalno taborišče
 Sobibor
 Komandant
 Franz Reichleitner

Uničevalno taborišče
 Treblinka
 Komandant
 Franz Stangl

TRST

višji vodja SS in policije v oper. coni
 "Jadransko primorje"
 Odilo Globocnik

vodja oddelka "R"
 Christian Wirth
 nato
 Dietrich Allers
 pribočnik
 Josef Oberhauser

Pododdelek
 R I
 Trst
 vodja
 Gottlieb Hering
 nato
 Josef Oberhauser

Pododdelek
 R II
 Reka
 vodja
 Franz Reichleitner
 nato
 Franz Stangl

Pododdelek
 R III
 Videm
 vodja
 Franz Stangl
 nato
 Fritz Küttner

Podobno kot za akcijo "Reinhard" v generalni guberniji na Poljskem, se je tudi za Trst iz tistega časa ohranilo le malo podatkov o Wirthu. Njegovo ime smo našli le na enem zapornem listu, ko so nekoga aretirali po "naročilu Sturmbannführerja Wirtha",⁷⁷ in na nekem Globocnikovem povelju, ki ga bom navedel pozneje. Njegov podpis smo našli le na enem dokumentu in še to v zvezi z izsledovanjem židovskega imetja v Trstu. Ker je Wirth že 11. decembra 1943 naveden kot Sturmbannführer, tj. esesovski major, pomeni, da mu ni bilo treba na ta čin čakati do leta 1946, kot so predvidevali v Berlinu, temveč le nekaj mesecev. Na zapornih listih so poleg že navedenih esesovcev, ki so prišli z Globocnikom v Trst, napisani še nekateri drugi (npr. Kurt Vey, Werner Dubois, Paul Rost, Rudolf Seifert, in drugi),⁷⁸ ki so prišli v Trst nekoliko pozneje kot Wirth.

V Trstu si je nemška policija uredila svoje zapore v nekdanji rižarni sv. Sobota (San Sabba) in tudi v dotedanjih italijanskih zaporih, npr. v Coroneu. Upravljal jih je IV. urad (gestapo) poveljnika varnostne policije in varnostne službe za operacijsko cono "Jadran-

⁷⁷ Arhiv IZDG, nemški fondi, BDS Triest, fasc. 200, zaporni list za Bruno Oswaldello.

⁷⁸ Prav tam.

sko primorje", ki je imel svoj sedež na trgu Oberdan 4 v Trstu.⁷⁹ Oddelek "Reinhard" pa si je v rižarni uredil zbirno in prehodno taborišče za Žide ter morišče.

Ni še do kraja dognano, kakšna je bila temeljna naloga Wirthovega oddelka v Trstu. Iz ohranjenih zapornih listov, ki so jih podpisovali njegovi sodelavci, je mogoče sklepati, da niti v prvih mesecih nemške okupacije Trsta niso imeli opravka samo z Židi, temveč tudi s privrženci protifašističnega ali narodnoosvobodilnega gibanja vseh treh narodov, tj. slovenskega, hrvaškega in italijanskega. Za gotovo je bila ena najpomembnejših nalog Wirthovega oddelka odstraniti Žide iz Trsta in Julijske krajine in obenem pomagati drugim policijskim ustanovam pri zatiranju narodnoosvobodilnega gibanja. Poleg nemških policijskih ustanov, ki smo jih omenili, so bile v Trstu in tudi v glavnih mestih drugih pokrajin operacijske cone "Jadransko primorje" italijanske policijske (kvesture, komisariati javne varnosti) in orožniške (karabinjerske) ustanove. Svojo nalogo zatirati narodnoosvobodilno gibanje v vsej Julijski krajini je tudi po italijanski kapitulaciji na zloglasen način nadaljeval posebni inspektorat javne varnosti za Julijsko krajino na Via Bellosguardo 8 v Trstu. Vodil ga je še naprej generalni inspektor javne varnosti Giuseppe Gueli, najhujši zločinec v inspektoratu pa je bil Gaetano Colloti, ki ga je Italija po drugi svetovni vojni celo odlikovala z medaljo za vojne zasluge, kljub temu da je protifašistična javnost proti podelitvi odlikovanja protestirala.⁸⁰

Po zasedbi Italije se je nemškemu okupatorju ponudila priložnost, da tudi tam "reši židovsko vprašanje". Ko so nacisti oktobra 1943 začeli v italijanskih mestih z zasledovanjem Židov, je bila akcija "Reinhard" v generalni guberniji na Poljskem že končana in so zato Žide vozili v koncentracijsko taborišče Auschwitz. V tem taborišču je imel esesovski major Rudolf Hss, o katerem je Wirth izjavil, da je njegov "slabši učenc",⁸¹ na voljo več plinskih celic in krematorijev za sežiganje trupel. Medtem ko je Wirth v svojih uničevalnih taboriščih za množično ubijanje ljudi uporabljal ogljikov monoksid iz izpušnih plinov avtomobilskih ali tankovskih motorjev, je H5ss uporabljal prusko kislino (t. i. Zyklon B).⁸²

Po podatkih, ki jih navaja Gerald Reitlinger v svoji knjigi, naj bi pred drugo svetovno vojno živel v Trstu okoli pet tisoč Židov. Pod fašizmom so bili izpostavljeni divjanju tržaških skvadrstov, nemško okupacijo Trsta pa jih je dočakala manj kot polovica. Prvo racijo proti tržaškim žigom so nacisti – verjetno Wirthov oddelek – napravili 9. oktobra 1943, drugo pa 19. januarja 1944, ko so prijeli tudi dr. Carla Mopurga, sekretarja Židovske cerkvene občine in ga odpeljali v zapore Coroneo ter deportirali v Auschwitz, kjer je umrl novembra 1944. Povelje za njegovo aretacijo se je ohranilo, podpisal ga je SS-Untersturmführer Josef Oberhauser.⁸³ Predno so v tej raciji zajete Žide odpeljali v Auschwitz, so jih 70 imeli sedem dni zaprte v nekdanji rižarni "Sv Sobota" v Trstu. 25. januarja 1944 je Globocnik razpustil svet tržaške Židovske cerkvene občine in zaprl sinagogo. Nadaljnji, vendar manjši transport Židov je odpeljal iz Trsta v Auschwitz v začetku aprila 1944. Po partizanskem napadu na nemški oficirski dom in nacističnih represalijah v Via Ghega so prijeli in odpeljali v Auschwitz tudi tiste Žide, ki so dotlej uživali zaščito švicarskega konzulata. Po podatkih, zbranih, po vojni, naj bi nacisti deportirali iz Trsta v razna nemška koncentracijska taborišča, predvsem pa v Auschwitz okrog 800 Židov, po vojni se jih je vrnilo domov okrog 30.⁸⁴

⁷⁹ Arhiv IZDG, BdS Triest, fasc. 200, sezname zapornikov iz jeseni 1943.

⁸⁰ O tej ustanovi poroča tudi brošura Dalla guerra fascista al campo sterminio della risiera (Friuli – Venezia Giulia 1940–1945). Quaderni della Resistenza, n. 2, Trieste 1973 (navajam: Dalla guerra fascista), str. 13–15.

⁸¹ IMT, XX, str. 539, izjava dr. Morgana 8. 8. 1946.

⁸² Reitlinger, n. d., str. 162.

⁸³ Arhiv IZDG, BDS Triest, fasc. 200, zaporni list za dr. Carla Mopurga.

⁸⁴ Reitlinger, n. d., str. 405, Guido Botteri e Fabio Carniel: Mi Giude! v reviji Trieste, št. 31, junij 1959;

Kot že rečeno, si je nemška policija uredila svoje zapore tudi v tržaški rižarni in po sedaj znanih podatkih naj bi bilo v rižarni tudi glavno "delovišče" Wirthovega oddelka in sedež pododdelka "R I". Že uporaba tega starega poslopja za orodje t. i. "novega reda" in tudi načrt, ki se mu ne more zanikati racionalnosti, kažeta na nehumanost tistega, ki siju je izmislil. Takoj pri vhodu je bilo prvo dvorišče, na levi stražarji in komandantovo bivališče, na desni stanovanja za nemške esesovske podoficirje in Ukrajince ter za žene le-teh. Nasproti vhoda je bilo transversalno poslopje s petimi nadstropji in z vsem, kar je potrebnega v neki vojašnici, tj. soba, kuhinja, skladišče, ambulanta, uradi, orožarna itd. Poveljstvo je bilo seveda nemško, stražarji pa Ukrajinci in Italijani. Poseben podhod je vodil na drugo dvorišče, na katerega so lahko prihajali le izbrani nemški, ukrajinski in italijanski policisti. Tam je bilo skladišče z naropanim židovskim blagom, vse ostalo poslopje na levi pa namenjeno ječi: z večjimi sobami za začasno bivanje, pred deportacijo in z majhnimi, zadušljivimi celicami za osamitev in mučenje jetnikov.⁸⁵ Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Trst in Slovensko Primorje je dne 10. maja 1945 sestavila "opis celic iz bivšega skladišča (rižarne) v Škednju" in ugotovila; da so celice široke 1,2 m, dolge 2 m in visoke 2 m, da sta v vsaki celici dva pograda oddaljena drug od drugega za 0,8 m in da je na cementnem stropu majhno okence 20 x 20 cm. Zanimiva je tale ugotovitev: "Vrata celice št. 1 so v notranjosti obdana z gumijastim okvirjem tako da ne dopuščajo v notranjost zraka. V steni sta pribita 2 železna droga. V eni steni je tudi malo, na gosto omreženo okence 30 x 30 cm veliko, skozi katero gre mala cev. V celici št. 2 je veliko korito na tri kraje razdeljeno." Komisija je ugotovila, da je skupno 17 celin, in sicer v eni vrsti 11, v drugi pa 6 in da so te celice na novo zgradili v rižarni.⁸⁶

Nasproti zaporov je bilo na desni strani (glede na vhod) poslopje s krematorijem. Že to, da so krematorij postavili ravno nasproti zaporom, tako da so jetniki morali videti, kako sežigajo trupla, priča za to, da si je to zamislil sam satan, najverjetneje Christian Wirth. Dejstvo, da so v tržaški rižarni nacisti postavili krematorij in da je to bil edini krematorij nemškega okupatorja v Italiji, priča o tem, da je bilo ubijanje ljudi več ali manj množično in da so hoteli nacisti zabrisati vsako sled za žrtvami. Glede na okolnost, da so krematorij postavili šele februarja 1944 (precej časa so mislili, da so ga postavili šele junija 1944), bi lahko sklepali, da v začetku niso računali na tako veliko število žrtev ali pa so imeli težave z gradnjo in so krematorij postavili z zamudo. Njegova storilnost je bila okrog 70 do 80 trupel na dan. Verjetno ne bo mogoče nikdar ugotoviti števila sežganih žrtev v tem krematoriju, kajti če so s sežiganjem trupel nameravali nacisti popolnoma zabrisati sled za žrtvami in so ob koncu vojne krematorij porušili, so poskrbeli tudi za uničenje podatkov o številu ubitih oseb in sežganih trupel. Po vojni so pri ruševinah krematorija našli le tri vreče iz papirja, ki so bile napolnjene s človeškim pepelom in s koščki sežganih kosti. Komisija, ki je raziskovala nacistične zločine v Trstu, je ugotovila, da sta vsak dan dva esesovca odnesla v vrečah pepel na pomol pri rafineriji in ga tam stresla v morje. Domnevajo, da so v krematoriju sežgali trupla okrog dva tisoč oseb, morda pa celo več.

V tržaški rižarni sicer ni bilo plinskih celic za množično ubijanje ljudi kot so bile v uničevalnih in koncentracijskih taboriščih. Žrtve so nacistični zločinci, predvsem Wirthov oddelek, ubijali na drug način: z ustrelitvijo, obešenjem itd., zadavali so jih celo

Piero Fortuna: 23 novembre 1943, v reviji Trieste, št. 31, junij 1959; Silva Bon Gherardi: La persecuzione antiebraica a Trieste (1938-1945), Udine 1973, str. 187-247 (navajam: S. Bon Gherardi); Dalla guerra fascista, str. 22-55.

85 Carlo Schiffrer: La Risiera, v reviji Trieste, VIII/44, julij-avgust 1961, str. 21-24.

86 Arhiv IZDG, fond Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo (navajam: KZ), fasc. 901/VI.

z golimi rokami in pobili s kladivom, baje so nekatere žrtve prinesli v krematorij razmrcvarjene od mučenja, vendar še ne povsem mrtve. Kajti v rižarni je bilo tudi neformalno sodišče, ki je obsojalo ljudi na smrt, v njej je bila tudi mučilnica in redki, ki so preživelii ta pekel, vedo povedati o strašnih urah mučenja, batinanja, o krikih, ki so segali do neba itd. Ubijali so do konca aprila 1945, tj. do osvoboditve Trsta.⁸⁷

Med mnogimi žrtvami, za katere ne bo mogoče nikdar ugotoviti niti natančnejšega števila niti imen, je bilo tudi precej vidnih voditeljev narodnoosvobodilnega gibanja. V rižarni so ubili Antona Veluščka-Matevža, Franca Segulina-Bora, Konrada Javorška-Matjaža, Franca Uršiča-Jožka itd., Lorenza Vidalija, Luigija Frausina, Vincenza Giganteja, Paola Retija itd.

Ena glavnih nalog Wirthovega oddelka "R" v Trstu je bilo tudi ropanje imetja, posebno židovskega. Zaplenjene premičnine so najprej zvlačili v rižarno, od tam pa v razne kraje in za razne namene.⁸⁸ V fondu vrhovnega komisarja za operacijsko cono "Jadransko Primorje", v gradivu finančnega oddelka se je ohranilo nekaj dokumentov, ki nekoliko prikazujejo to vrsto dejavnosti Wirthovega oddelka. Na zapornih listih, ki so jih podpisovali pripadniki tega oddelka, je za vzrok aretacije navedeno "Žid" ali "Židovsko premoženje" ali "skrivanje Židovskega premoženja" ali "podpiranje", pri čemer pa ni povedano koga, a gre verjetno za podpiranje Židov, in "sum bega". Iz nekega Oberhauserjevega dopisa finančnemu oddelku vrhovnega komisarja lahko ugotovimo, da je njegov pododdelek "R I" reševal tudi vprašanje zaplembe židovskega imetja.⁸⁹ Iz dopisa finančnega referenta pri nemškem svetovalcu za kvarnersko pokrajino na Reki 5. 6. 1944 izvemo, da je "vodja akcije R pri višjem vodji SS in policije na Reki pred približno enim mesecem odredil, naj zapro vse hranilne knjižice, ki se ne glasijo na popolno ime in priimek". Finančni referent ni soglašal s tem ukrepom, češ da povzroča težave (med 24.000 knjižicami jih je okrog 6000 s psevdonimi) in "ker se lahko domneva, da je bil večji del židovskih hranilnih knjižic likvidiran že precej prej".⁹⁰ Tako zvezo za pravi namen tega ukrepa: ugotoviti hranilne knjižice židovskih lastnikov. Kaže, da so ukrep razširili na vse žiro račune in hranilne knjižice na vsem območju operacijske cone "Jadransko primorje", kajti Globocnik je 10. julija 1944 odredil, naj jih dovolijo ponovno odpreti brez vsakih pogojev, če je na njih znesek manjši od 1000 lir. Pri vseh tekočih in hranilnih kontih, ki so večji od 1000 in manjši od 50.000 lir, naj banke in hranilnice piri vsakem dvigu "čimbolj skrbno preverijo, ali ti računi ne izvirajo iz židovskega premoženja" in pri sumu "takoj obvestijo oddelek R višjega vodje SS in policije". Za zneske nad 50.000 lir naj ostanejo konti še naprej zaprti.⁹¹ Verjetno pa je bil Wirthov oddelek pri ropanju imetja bolj navezan na upravne organe vrhovnega komisarja za operacijsko cono "Jadransko primorje", predvsem na njegov finančni oddelek, kakor pa npr. na upravo v generalni guberniji, ko je bil v Lublinu.

Naloga izslediti židovsko premoženje v Trstu in njegovem širšem zaledju je bila za Wirthov oddelek za gotovo težja, kakor pa same deportacije Židov. V generalni guberniji na Poljskem je 92 članski oddelek pobil več kot poldrugi milijon Židov, zato deportacija Židov iz Trsta in Julijske krajine zanj ni mogla biti posebno težka naloga. Teže je bilo izslediti njihovo imovino, saj so jo lahko Židje pred nemško okupacijo poskrili, spremenili naslove hranilnih vlog itd. Nacisti pa v Trstu, kjer so računali na pomoč in sodelovanje kolaboracionistov pri zatiranju narodnoosvobodilnega gibanja, niso mogli

⁸⁷ Glej op. 84!

⁸⁸ S. Bon Gherardi, n. d., str. 230–238.

⁸⁹ S. Bon Gherardi, n. d., fotokopija Oberhauserjevega dopisa 8. 4. 1945.

⁹⁰ Arhiv IZDG, fond vrhovnega komisarja za "Operacijsko cono Jadransko Primorje", (navajam: OK OZAK), fasc. 227, dopis dr. Rassmanna 5. 6. 1944.

⁹¹ Arhiv IZDG, fond OK OZAK, fasc. 227, Oberhauserjev dopis 18. 7. 1944.

ukrepati tako kot nemškem rajhu ali zasedenih pokrajinah vzhodne Evrope. Verjetno za to nalogo Wirthov oddelek niti ni bil kdo ve kako usposobljen, saj je v uničevalna taborišča na Poljskem dobival le Žide, ki so imeli samo osebno prtljago; treba jih je bilo samo še sleči do golega in poslati plinske celice. V Trstu in njegovi širši okolici je bilo torej iskanje židovske imovine nova naloga in se je bilo treba tega posla še učiti. Zato tudi lahko razumemo podatek, da je imel Wirth nenehno dva svoja esesovca na delu pri zemljiški knjigi.

Satanova smrt

Verjetno sta bili pomembni dve okoliščini, da je Globocnik v prvi polovici maja 1944 določil Wirthu novo nalogo: do tedaj so deportirali v koncentracijska taborišča že večino Židov iz operacijske cone "Jadransko primorje", ki so jih nameravali odstraniti iz nje, in vedno bolj neugodne razmere za nemškega okupatorja in njegove sodelavce v večjem delu operacijske cone. živa dejavnost hrvaške istrske narodnoosvobodilne brigade "Vladimir Gortan" tako na hrvaškem (Istra) kot na slovenskem operativnem območju (Pivka, Brkini), slovenskega Istrskega odreda ter nekaterih manjših partizanskih enot je zelo ogrozila položaje nemškega okupatorja in njegovih sodelavcev na območju med Trstom in Reko. Predeli južno in severno od ceste Trst–Podgrad–Reka so bili konec aprila in začetek maja 1944 prizorišče večje ofenzive sovražnikovih sil, imenovane "Braunschweig" in pod vodstvom generala Globocnika. Ta ofenziva je pomenila tudi začetek cele vrste kazenskih pohodov nemškega okupatorja in njegovih sodelavcev proti posameznim predelom Pivke in Brkinov ter obdobje njegovega najhujšega divjanja na tem območju. 30. aprila so samo v Lipi na grozovit način pobili 263 ljudi (večinoma so jih sežgali), 4. maja pa so požgali v okolici Ilirske Bistrice štiri vasi: Fabce, Sušak, Kuteževo in Podgraje ter na stotine ljudi odpeljali v koncentracijska taborišča.⁹² Eden od razlogov za takšno nečloveško divjanje nacistov na navedenem območju je verjetno tudi ta, da v ofenzivi niso mogli uničiti ali vsaj občutneje prizadeti nobene narodnoosvobodilne enote.

Ker je bil zaradi partizanske aktivnosti ogrožen promet nemškega okupatorja na cesti Trst–Reka, je Globocnik s poveljem št. 16,44 v prvi polovici maja 1944 zadolžil Wirtha za varnost te ceste. To povelje se glasi:

"V zvezi s svojim poveljem 16144 določam SS-Sturmbannführerja Christiana Wirtha za zavarovalnega komandanta za cesto Trst–Reka. K temu spada desno in levo od ceste ležeče območje. Mejo bo predlagal on sam, ko bo ugotovil, od kod sega nasprotnikov vpliv na cesto.

Ustrezen načrt mi mora predložiti do 14. maja 1944.

O svojih ukrepih se mora sporazumeti s komandanti SS in policije v pokrajinah. Posebno ga opozarjam na ustrezno sodelovanje z vojsko, nemškimi svetovalci v pokrajinah Trst, Reka in Istra."⁹³

To Globocnikovo povelje sicer ni datirano, vendar lahka iz vsebine ugotovimo, da ga je izdal v prvi polovici maja 1944, vsekakor nekaj dni pred 14. majem, ko je moral Wirth že predložiti Globocniku načrt za zavarovanje ceste. Tako lahko razumemo že prej navedeno izjavo dr. Morgna v Nürnbergu, da je bil Wirth v Trstu "pri cestni policiji", vendar o Wirthovi dejavnosti za zavarovanje ceste Trst–Reka, ki je bila le kratkotrajna, ne vemo ničesar. Ne poznamo niti njegovega načrta, ki ga je moral predložiti Globocniku, niti njegovega obsega zavarovalnega območja na obeh straneh

⁹² Maks Zadnik: Komandant nemške policije iz Trsta pred sodiščem. TV 15, 21. 2. 1974.

⁹³ Mitteilungsblatt des Befehlshabers der Sicherheitspolizei u. des SD in Triest. Triest, den 27. Mai 1944, Folge 21. Arhiv RSNZ v Ljubljani, kopija pri avtorju.

ceste, ki mu ga je Globocnik zaupal v varstvo. Morda smemo domnevati, da so brkinske vasi Gabrk, Huje, Podbeže, Pregarje, Tominje in Zajelšje, ki jih je nemški okupator požgal 18. maja in v njih pobil 69 ljudi, spadale v Wirthovo zavarovalna območje in da je Wirth sodeloval pri tem hudem zločinu.⁹⁴

Na drugi strani so bili Brkini operativno območje Istrskega odreda. Ta je v prvi polovici maja 1944 odšel v Suho krajino, kjer so ga preuredili in v drugi polovici maja poslali nazaj v Brkine in Slovensko Istro. Obveščevalci Istrskega odreda so že nekaj časa zasledovali esesovskega majorja, ki je s črnim osebnim avtomobilom obiskoval okupatorjeve postojanke na Kozini v Materiji, Podgradu, Divači itd. Zato je štab odreda (komandant Franc Centa in politični komisar Franc Zalar) dal svojemu I. bataljonu (komandant Leopold Krebelj in politični komisar Franc Zorc), ki je prebival v Skadanski gori pod Slavnikom in štel okrog 80 mož, nalogo, naj napade avtomobil in onemogoči esesovskega majorja. Komandant bataljona je zbral 17 ali 18 borcev in jih v noči na 26. maj odpeljal iz bataljonskega tabora na Kozinski vrh, približno kilometer severozahodno od Kozine. Okrog tretje ure zjutraj so zasedli položaje okrog petdeset metrov vzdolž ceste Reka-Trst na njeni južni strani. Skupina se je dobro zavarovala in razporedila, poskrila se je za skale in po grmovju v največji previdnosti, saj je bilo v bližini nekaj večjih okupatorjevih postojank (Kozina, Bazovica itd.). Potem ko so čakali že več kot štiri ure, je opazovalec, ki je bil na griču okrog petdeset metrov za zasedo, opazil, da se bliža avtomobil o tem hitro obvestil komandanta bataljona. Avtomobil se je bližal od Krvavega potoka, tj. iz smeri Trsta proti Kozini. Niso še utegnili do kraja prenesti komandantovega šepetajočega povelja, naj se borni pripravijo za napad, se je že pripeljal avtomobil do levega krila zasede. Na komandantovo povelje se je na avtomobil vsula toča krogel iz strojnic, brzostrelke in pušk in avtomobil je bil ves preluknjan ter je začel poplesavati po cesti. Čeprav je bil voznik ranjen, je bil vendarle še toliko priseben, da je pripeljal do križišča na Kozini. Ustavil se je pred Počkarjevo hišo in ko so odprli vrata avtomobila, se je esesovski major zvrnil iz njega mrtev, medtem ko sta bila druga dva potnika le ranjena. Mrtvega majorja so vojaki iz kozinske postojanke naložili na tovornjak in odpeljali proti Trstu.

Tisti čas se je skupina partizanov po uspešno opravljeni akciji hitro umikala proti vasi Nasirec in čez železniško progo proti vasi Beki. Skrila se je v mladem hrastovem gozdičku, ki je poldrug kilometer oddaljen od Beke in ga domačini imenujejo "Bukje".

Nemška vojska in policija iz Kozine, Bazovice in Trsta je še isti dan preiskala območje okrog Kozine. Nek oddelek je preiskoval tudi predel okrog kraja, kjer se je skrila skupina iz I. bataljona Istrskega odreda, vendar je ni odkril. Zato se je okupator maščeval nad sosednjima vasicama: na Beki je požgal 23 domačij in odpeljal 27 goved, v Ocizli pa je požgal 3 hiše in odgnal 40 glav goveje živine.

Približno tako je ta dogodek pred sedmimi leti opisal Maks Zadnik, ki zelo vneto preučuje vojne dogodke v Brkinih.⁹⁵ Vendar takrat še ni vedel, kdo je bil ubiti esesovski major.

O partizanskem napadu na avtomobil pri Kozini je ohranjenih več poročil. Operacijski dnevnik Istrskega odreda ima o tem tale podatek; "I. bataljon – Komandant ter

⁹⁴ M. Zadnik v svojem članku Komandant nemške policije iz Trsta pred sodiščem (TV 15, 21. 2. 1974) domneva, da je za te zločine kriv tudi nekdanji SS-Sturmabführer Georg Michalsen, komandant nemške policije v tržaški pokrajini. Vendar je Michalsen postal komandant SS in policije za tržaško pokrajino šele v drugi polovici leta 1944, prej je bil komandant SS in policije za Istro. Ker so navedene brkinske vasi spadale v puljsko pokrajino (Istra), smemo domnevati, da je tudi Michalsen sodeloval pri zločinu v teh vaseh. Komandant SS in policije za tržaško pokrajino je bil takrat esesovski podpolkovnik Lambert Malsen von Ponickau.

⁹⁵ Maks Zadnik: SS major ni prišel v Kozino. TV 15, 4. 10. 1966.

18 tovarišev I. bat. je napadlo avtomobil na cesti Kozina–Trst. Zaseda je bila 50 m od ceste. Ob 7. uri istega dne je privozil omenjeni avto ter je naša zaseda odprla ogenj, istočasno je nemška zaseda odprla ogenj, katera se je nahajala 300 metrov od naše ter tudi isti dan so bile obklojene Kozina–Hrpelje, Ocizla in Beka. Ubita sta bila dva nemška oficirja ter dva ranjena. Naša zaseda ni mogla zapleniti orožja, ker obroč se je že zožil in je bilo nevarno, da srno ogroženi. Isti dan so okupatorji požgali vas Beka ter imajo še blokirane vasi.⁹⁶ Natančneje je napad opisan v poročilu štaba Istrskega odreda 1. avgusta 1944: "26. V. 44 se je podala četa 18 mož skupno s komandantom istega (tj. I. – op. T. F.) bataljona na akcijo cesta Trst–Reka. V bližini vasi Kozina, in sicer na prvem ovinku proti Bazovici, se je postavila vsa četa na položaj. Oborožena je bila s 4 puško-mitraljezi, z eno brzostrelko ter drugi z italijanskimi puškami. Bila je 7. ura, ko je privozil mimo en luksuz avto, kateri je šel v smeri Trst–Podgrad. Četa je takoj odprla ogenj, avto pa se je v daljavi 100 (metrov) od zasede ustavil ves preluknjan. Ker se je ravno takrat nahajal sovražnik v bližini ter skušal zasedo obkoliti, je ta s spretnim manevriranjem se prebila. brez nikakih izgub. Takoj po izvršeni akciji je sovražnik, kateri je štel 800 mož, in to v Kozini, takoj blokiral vasi Kozina–Hrpelje–Prešnica in Beko, vsled tega se je morala četa umakniti na sektor II. bataljona I. O., in to v Brkine. Pri tej blokadi je največ trpela vas Beka, katero so požgali ter odpeljali 140 glav živine ter internirali več ljudi. Pri tej akciji sta, bila ubita dva oficirja ter dva težko ranjena. Med oficirji je bil znan major SS, komandant podgrajske posadke, kateri se je vračal iz Trsta."⁹⁷ O okupatorjevem divjanju pri Kozini je še nekaj poročil štaba Istrskega odreda, v nekem je tudi podatek, da je morala civilnega prebivalstva na Kozini in v sosednjih vaseh "zelo padla, posebno ko so nekateri nemški SS na Kozini kupili 3 kg vrvi, katero so kazali vsem onim, katere so imeli tam zaprte kot aretirane in jim grozili, da jih bodo obesili."⁹⁸ Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev je takoj zbrala podatke o okupatorjevih zločinih pri Kozini in 17. junija 1944 izdala objavo števil. 14, v kateri je povedala: "Dne 26. maja 1944 so Nemci in italijanski kvesturini vdrli v kraj Beko, zažgali 23 poslopij in pobrali 27 glav živine, v vasi Ocizla so zažgali 6 hiš in s tega roparsko-maščevalnega pohoda odpeljali še 40 glav živine in 11 prašičev. Nemci in kvesturini so bili iz Trsta".⁹⁹

O partizanskem napadu na avto pri Kozini sta poročali tudi dve italijanski ustanovi iz Trsta. Prefekt Bruno Coceani je 29. maja 1944 poročal notranjemu ministrstvu tole: "Ob 7.30 uri dne 26. t. m. so partizani z rafali iz strojnice obstreljevali nemški avtomobil, ki je bil napoti iz Trsta v Podgrad in je prispel do kraja Nasirec pri Dolini. Nemški major, za katerega se ne ve ime, ki je bil v avtomobilu, je bil ubit, voznik pa je bil ranjen. Poizvedovanja so v teku."¹⁰⁰ Čez dva dni pa je o tem dogodku poročala tudi tržaška kvestura v svojem tedenskem poročilu. Potem ko je navedla zelo živo partizansko aktivnost na železnici med Sesljanom in Devinom v noči na 26. maj, med Sežano in Divačo ter Divačo in Hmeljem 26. maja in pri Roču 28. maja, je še dodala: "26. t. m. je oddelek partizanov z rafali iz strojnice na cesti Trst–Podgrad v bližini kraja Nasirec napadel nemški vojaški avto in ubil vojaškega oficirja."¹⁰¹

⁹⁶ Arhiv IZDG, part. fondi, fasc. 296a/III, oper. dnevnik Istrskega odreda 2. 4.–5. 8. 1944.

⁹⁷ Arhiv IZDG, part. fondi, fasc. 296a/III, poročilo štaba Istrskega odreda 1. 8. 1944.

⁹⁸ Arhiv IZDG, part. fondi, fasc. 296a JIV, poročilo obv. centra Istrskega odreda 30. 5. 1944.

⁹⁹ Arhiv Jugoslavije (navajam: AJ), fond Državne komisije za utrdjivanje zločina okupatorja i njihovih pomagača (navajam: DKZ), br. 63/44/14.

¹⁰⁰ Archivio Centrale dello Stato, Roma (navajam: ACS), Ministero dell' Interno, Direzione generale Pubblica Sicurezza (navajam: PS), Divisione affari generali e riservati (navajam: AGR) 1903–1949, anno 1944, b. 56b.

¹⁰¹ ACS, PS, AGR, 1903–1949 anno 1944, b. 56b.

Vsa poročila se torej ujemajo glede kraja in časa napada ter navajajo, da je bil ubit nemški major, vendar ne vedo za njegovo ime. Ker je bilo tiste dni na prometnih poteh več partizanskih akcij, bi skoraj dvomil, da je šel oddelek iz I. bataljona Istrskega odreda h Kozini čakati avto, v katerem je pričakoval ravno esesovskega majorja. Verjetno je šel v akcijo, da bi na ustreznem kraju ob zelo prometni cesti napadel okupatorjeva vozila in vojake. Vsi ti napadi so imeli za posledico okupatorjevo divjanje in hude represalije v Istri. Govorili smo že o požigu vasic Beka in Ocizla takoj po opisanem napadu na nemški avtomobil pri Kozini. Dne 27. maja zvečer pa je nemška policija začela večjo hajko južno od ceste Bazovica–Kozina. V njej je požgala vas Gabrovico, središče partizanstva v severozahodnem delu slovenske Istre. O tej hajki je vodja posebnega inspektorata javne varnosti za Julijsko krajino Giuseppe Gueli takole poročal šefu fašistične policije v Maderno:

"V noči od 27. na 28. t. m. in ves dan 28. so oddelki nemške policije in vojske s pomočjo ene čete obmejne milice in s sodelovanjem oddelka tega posebnega inspektorata uprizorili široko akcijo čiščenja v coni Dolina, Gabrovica, Dekani.

Aretirali so deset moških in petnajst žensk, ki so za gotovo osumljeni partizanske dejavnosti, in zaplenili so v neki jami in pod zemljo strojnico, orožje, strelivo, razstrelivo, obleke, predmete za obleči in mnogo propagandnega materiala.

Nekega partizana, ki so ga dobili, da je v neki jami stražil veliko skladišče predmetov za obleči, so ustrelili na kraju samem.

Po ukazu podpolkovnika Weimanna, ki je sam vodil akcijo, so zažgali vas Gabrovico."¹⁰²

Tudi o tem okupatorjevem zločinu so poročale partizanske enote in ustanove. Obveščevalni center Istrskega odreda je poročal, da so okupatorjevi oddelki v Gabrovici odkrili tri bunkerje, v katerih so zaplenili precej hrane in streliva ter drugega vojaškega materiala. Te bunkerje sta uporabljali bivša četa Varnostnoobveščevalne službe oziroma Vojska državne varnosti ter komanda mesta Koper. Ko so okupatorjevi oddelki izropali bunkerje in vas, so Gabrovico požgali, ubili 10 ljudi in plen s 17 kamioni odpeljali v Trst in Koper, odkoder so prišli.¹⁰³

Tako se je okupatorjevo nečloveško znašanje nad civilnim prebivalstvom proti koncu maja 1944 premestilo iz Brkinov v severozahodni del Slovenske Istre. Okupatorjev požig Gabrovice nima tako neposredne zveze s partizanskim napadom na nemški avtomobil in smrt nemškega majorja pri Kozini kot požig Beke in Ocizle, so se pa okupatorji znesli na Gabrovico v široki hajki, ki je 'uvela prav gotovo tudi namen slediti in uničiti napadalce na avto pri Kozini.

Tu in tam je v literaturi sicer mogoče najti podatek, da je Wirth končal svoje zločinsko življenje nekje v Istri, Reitinger je navedel celo pravi datum, 26. maj 1944,¹⁰⁴ vendar so šele več kot 25 let pozneje odkrili pravo zvezo med partizanskim napadom na avto pri Kozini in Wirthovo smrtjo 26. maja 1944. Na to je v zaslišanju opozoril Wirthov šofer Konrad Geng, ki je bil pri napadu ranjen in je po vojni potuhnjeno živel pri sorodnikih svoje žene v Italiji. In tržaški list *Il Meridiana di Trieste* je aprila 1972 med drugimi zanimivimi, vendar še razmeroma malo konkretnimi podatki o zločincih iz akcije "Reinhard" iz tržaške rižarne objavil tudi tole: Oddelki SS, organizirani v "Einsatzkommando" ... so bili tisti, ki so nadzirali velike prosvetne poti (in ravno na poti Trst–Reka, v Hrpeljah, je bil Wirth 28. maja 1944 ubit v partizanskem napadu na njegov

¹⁰² ACS, PS, AGR, 1903–1949, anno 1944, b. 56b.

¹⁰³ Arhiv IZDG, part. fondi, fasc. 296a/IV, poročili obv. centra Istrskega odreda 31. 5. in 2. 6. 1944; AJ, fond DKZ, objava št. 14 komisije pri predsedstvu SNOS za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev 17. 6. 1944.

¹⁰⁴ Reitlinger n. d., str. 594.

avtomobil. Z njim sta bila zadeta, vendar ne smrtno, njegov ožji sodelavec Konrad Geng in njegov "izbrani rabelj", nek Ukrajinec, znan samo po krstnem imenu "Nikola"), izvrševali so racije v hišah in posestvih Židov, organizirali so prevoze z avtomobili in železnico za internirance v Nemčijo, vzpostavljali "delovna taborišča" in končno "vodili" zapor – koncentracijsko in uničevalno taborišče v rižarni.¹⁰⁵ Kakor je v tej reviji podatek o žrtvah partizanskega napada pri Kazini točen, pa je podatek o datumu dogodka napačen, saj je bil 26. maja in ne šele 28. maja 1944.¹⁰⁶

V Wirthovi personalni mapi sem našel sporočilo glavnega državnega varnostnega urada glavnemu personalnemu uradu SS v Berlinu o Wirthovi smrti, ki se glasi:

"W. so 26. 5. 44 ustrelili banditi, ko je bil na službeni vožnji od Trsta proti Reki.

Zapušča svojo ženo Marijo, roj. 19. 8. 88, in dva sina, stara 33 in 22 let. Vdova živi v Stuttgartu, Kautzenhecke 22.

W. ni bil imetnik esesovskega prstana z mrtvaško glavo in esesovske civilne značke."¹⁰⁷

Poleg tega dokumenta je še nekaj dokumentov v Wirthovi personalni mapi, ki imajo podatek, da je Wirth padel 26. maja 1944 v akciji varnostne policije. Zanimivo je, da ni časopis Deutsche Adria Zeitung, ki je izhajal v Trstu, prinesel nobene osmrtnice in da nacisti celo najzaupnejšim italijanskim fašističnim policijskim ustanovam v Trstu niso zaupali imena padlega nemškega majorja pri Kozini. Za sedaj ne vemo, kje so ga pokopali, vemo pa, da sta dr. Friedrich Rainer in Odilo Globocnik, ki ju je Hitler zadolžil za gradnjo utrjenih črt v operacijski coni "Jadransko Primorje", nek gradbeni nadodsek preimenovala po Wirthu v Oberbauabschnitt "Wirth West".¹⁰⁸

Ker je Wirthovo ime v literaturi o nacistični evtanaziji, množičnem uničevanju Židov na Poljskem in o grozodejstvih v tržaški rižarni mnogokrat omenjeno, bi morda bilo prav, da bi na mestu, kjer je partizanska skupina I. bataljona Istrskega odreda uprizorila nanj napad, postavili spominsko obeležje. Le-to naj bi pripovedovalo, da je roka slovenskega partizana končala življenje enega najhujših morilcev v zgodovini človeštva.

Satanovi sodelavci in nasledniki

Povedal sem že, da je septembra 1943 z Globocnikom in Wirthom prišlo v Trst še pet morilcev iz akcije "Reinhard", in sicer: Gottlieb Hering, dr. Franz Stangl, Josef Oberhauser, Lorenz Hackenholdt in Konrad Geng, kmalu pa še nekaj drugih. Njihova imena smo srečali že v Lublinu, ko jih je Globocnik spomladi 1943 predlagal za napredovanje v višji esesovski čin.

Kaže, da je bil poleg Wirtha najpomembnejši SS-Hauptsturmführer, tj. esesovski kapetan Gottlieb Hering. Rodil se je 2. 6. 1887 (bil je torej le dve leti mlajši od Wirtha) v Warmbronn, okrožje Leonberg in je služil pri kriminalni policiji, sodeloval pri nacistični evtanaziji in pri akciji "Reinhard" v generalni guberniji na Poljskem. Tam je bil nazadnje komandant uničevalnega taborišča v Belzecu. V SS so ga sprejeli šele spo-

¹⁰⁵II Meridian di Trieste, 20. 4. 1972.

¹⁰⁶Podatke o tem, kdo je bil ubiti esesovski major je nato M. Zadnik objavil v novem članku Komandant Treblinka in Rižarne je padel pri Kozini. TV 15, 1. 6. 1972.

¹⁰⁷BDC, HPA SS, C. Wirth, dopis RSHA, nedat., št. 3.690.

¹⁰⁸AJ, fond DKZ, inv. št. 15.830, Allersov dopis Oberhauserju 21. 12. 1944. Kako malo je znano Wirthovo življenje in tudi smrt celo v Trstu in Vidmu (Udine), kaže opomba 83 v knjigi S. Bon Gherardi (glej op. 83!), ki se glasi: "Christian Wirth je morda tisti, ki je prišel v Trst potem ko je poveljeval gradu Martheim in trem uničevalnim taboriščem na Poljskem: Belzecu, Sobiboru in Treblinki, po ukazu Globocnika, kateremu je nato sledil v Trst septembra 1943; zdi se, da so ga ubili Titovi partizani, vendar bi bil lahko še živ.

mladi 1943, ko so mu za zasluge pri akciji "Reinhard" dodelili tudi čin esesovskega kapetana. Kot komandant uničevalnega taborišča v Belzecu je skupaj z esesovskim podporočnikom Gottfriedom Schwarzem prišel pred esesovsko sodišče, ker sta oktobra 1942 v bližini tega taborišča dala požgati dve vasi in ustreliti 46 vaščanov. Vendar ju je sodišče na Globocnikovo zahtevo oprostilo obtožbe, kar je nato potrdil sam Himmler.¹⁰⁹ Za sedaj še ne vemo za gotovo, kakšen položaj je imel Hering v Wirthovem oddelku "R", vemo le, da je po Wirthovem prevzemu druge naloge on začasno vodil ta oddelek. Morda lahko domnevamo, da je bil od septembra 1943 do maja 1944 Wirthov namestnik ali vodja pododdelka "R I" v Trstu, saj je v tistem času podpisal številne zaporne liste, na katerih so za glavo dokumenta pripisali šifro "R I". Njegova usoda po vojni ni znana. Revija *Il Meridiano di Trieste* je aprila 1972 poročala, da je Hering umrl.

Wirtha je polnopravno nasledil šele SS-Sturmbannführer ali esesovski major Dietrich Allers, rojen leta 1910 v Kielu in po poklicu odvetnik. Po skopih podatkih, ki jih imamo na voljo, lahko sodimo, da je do junija 1944, ko je prispel v Trst, delal v Berlinu na Tiergartenstrasse 4, in sicer v Brankovem uradu firerjeve pisarne. Kot vemo, je bil Brackov urad zadolžen za izvedbo nacistične evtanazije. Allersovo ime se je v Trstu ohranilo le na treh dokumentih, ki so nam dostopni. Na prvem je pododdelek "R I" 18. 6. 1944 prevedel prijavo proti nekemu Narcisu Periniju, ki je bival v Trstu, Via Fabio Severo 84, in naj bi vnel "zveze s komunističnimi tolpmi" in naj bi tudi vedel, "da bodo Angloamerikanci bombardirali Trst". Nekdo je pripisal "beležko za SS-Hstuf. Heringa", da naj imenovanega čimprej primejo. Dne 3. julija 1944 pa je na dokumentu novi pripis "za Stbf. Allersa", da so Perinja in njegovo ženo tistega dne izpustili.¹¹⁰ Dne 21. decembra 1944 pa je Allers kot inspektor, vodja oddelka "R", pismeno naročil esesovskemu podporočniku Oberhauserju v pododdelku "R I", naj izpusti Maria Bordona.¹¹¹ Dne 13. marca 1945 je Allersovo ime omenjeno v dopisu policista Schneiderja esesovskemu naredniku Hackenholtu, ki je bil takrat v Tolmezzu.¹¹²

Allers je po vojni padel v angleško vojno ujetništvo, iz katerega so ga sredi leta 1947 izpustili; zamolčal je svoje delovanje pri akciji "T4". Kmalu je vodil podjetje za nizke gradnje. Aprila 1948 so ga aretirale ameriške zasedbene oblasti v Zahodni Nemčiji, vendar so ga septembra 1949 izpustile. Tudi državno tožilstvo v Hannoveru je ustavilo preiskavo o njegovem zločinskem delovanju. Ker se je počutil varnega, se je lotil odvetništva v mestecu Buxtehude in pozneje v Hamburgu. Ponovno so ga prijeli v zvezi s sodno obravnavo proti profesorju dr. Wernerju Heydeju, enemu najhujših zločincev nacistične lažne evtanazije, avgusta 1962. Kaj je bilo z njim do smrti leta 1975, ne vem.¹¹³

Wirtha, Allersa in Heringa je marala dobro poznati njihova prevajalka v Trstu, Augusta Reiss. Wirtha je označila za "nasilnega", Allersa za "preveč oblastnega", Heringa pa za "poštenjaka". Vendar pa ni ničesar javno izpovedala o njihovi dejavnosti.¹¹⁴

¹⁰⁹BDC, Hauptamt SS-Gericht 25. 7. 1944.

¹¹⁰AJ, fond DKZ, inv. štev. 15.830.

¹¹¹AJ, fond DKZ, inv. štev. 15.830, Allersov dopis Oberhauserju 21. 12. 1944. Kako malo je znano Wirthovo življenje in tudi smrt celo v Trstu in Vidmu (Udine), kaže opomba 83 v knjigi S. Bon Gherardi (glej op. 83!), ki se glasi: "Christian Wirth je morda tisti, ki je prišel v Trst potem ko je poveleval gradu Martheim in trem uničevalnim taboriščem na Poljskem: Belzecu, Sobiboru in Treblinki, po ukazu Globocnika, kateremu je nato sledil v Trst septembra 1943; zdi se, da so ga ubili Titovi partizani, vendar bi bil Lahko še živ.

¹¹²AJ, fond DKZ, inv. štev. 15.830, Schneiderjev dopis 13. 3. 1945.

¹¹³Kaul, n.d., str. 180. Zapisnik zaslišanja D. Allersa na dež. Sod. V Frankfurtu na Mainu 24. 11. 1970, kopija pri avtorju.

¹¹⁴*Il Meridiano di Trieste* 20. 4. 1972.

Med pomembnejšimi Wirthovimi sodelavci sta bila tudi esesovski podporočnik (pozneje poročnik) Josef Oberhauser in kapetan dr. Franz Stangl, o katerih smo tudi že govorili v zvezi z akcijo "Reinhard" v generalni guberniji na Poljskem. Josef Oberhauser se je rodil 20. septembra 1915 v Münchnu in je bil po poklicu kmet. Ko je odslužil vojsko, je novembra 1935 stopil v SS-Totenkopfsturmbann Brandenburg.¹¹⁵ V akciji "Reinhard" si je pridobil "velike zasluge" v uničevalnem taborišču Belzec in je zato junija 1943 na Globocnikov predlog napredoval v čin esesovskega podporočnika. Kaže, da je v Trstu vodil pododdelek "R I", podpisal je precej zapornih listov in žrtve se ga spominjajo kot komandanta zaporov in taborišča v tržaški rižarni. Poleg drugega je ohranjen tudi seznam orožja in streliva prve (italijanske) čete SS-Wachmannschaften, roj. esesovskega stražarskega bataljona, z dne 15. februarja 1945 z lastnoročnim Oberhauserjevim podpisom; ta četa pa je bila zaposlena z zavarovanjem tržaške rižarne, en del pa je bil v postojanki Podgrad ob cesti Trst–Reka.¹¹⁶

Drugi Wirthov sodelavec dr. Franz Stangl se je rodil 26. marca 1908 v Altmünstru in je bil poklicni policist. Od leta 1931 do 1935 je služil pri zaščitni, nato pa pri kriminalni policiji in je bil pred vojno kriminalni sekretar pri uradu gestapa v Linzu ob Donavi, avstrijska republika ga je pred letom 1938 odlikovala z več odlikovanji. V vojnem času je sodeloval pri nacistični evtanaziji in nato pri akciji "Reinhard", v kateri se je zelo izkazal kot komandant uničevalnega taborišča Treblinka. Zato je napredoval iz navadnega esesovca za kapetana in so ga, podobno kot Wirtha, odlikovali s križcem za vojne zasluge I. in II. razreda z meči.¹¹⁷ Po prihodu v Trst naj bi vodil pododdelek "R III" v Vidmu (Udine) in naj bi ga imenovali mudi "leteči stotnik".¹¹⁸ Njegovo deovmo območje naj bi bile tudi Benetke, od koder je preganjal in deportiral Žide.¹¹⁹ Ko je pod partizanskimi strelji konec leta 1943 na cesti Trst–Reka padel vodja pododdelka "R II", stotnik Franz Reichleitner z Reke, so tja poslali Stangla. Verjetno bi Stangl glede na Globocnikovo oceno iz spomladi 1943 imel na novem območju pomembnejši položaj, če mu ne bi zamerili upora Židov v Treblinki. Baje so ga takrat celo odstavili in ga je kot komandant Treblinkine nasledil Kurt Franz. Kljub temu je Stangl v operacijski coni "Jadransko primorje" vendarle dobil takšen položaj kot Hering in Reichleitner. Jeseni 1944 je Stangl zbolel in se je zdravil tudi v Linzu, spomladi 1945 pa so ga zaposlili pri graditvi "alpsko trdnjave" v Avstriji. Iz avstrijskega preiskovalnega zapora je pobegnil Rim in od tam v Libanon ter končno v Brazilijo. Vendar so ga izsledili in so ga brazilske oblasti izročile oblastem Zvezne republike Nemčije. Deželno sodišče v Dusseldorfu ga je leta 1970 obsodilo na dosmrtno ječo, v kateri je leta 1971 umrl.¹²⁰

Nepojasnjeno je še vprašanje o delu esesovskega podporočnika dr. Franza Stanglice z Dunaja. Bil je tudi v Lublinu, kjer se je ukvarjal z nekimi "znanstvenimi" vprašanji,

¹¹⁵BDC, PPA SS, J. Oberhauser; RuS HA, RuS-Fragebogen 1937.

¹¹⁶AJ, fond DKZ, inv. štev. 15.830, Waffenbestandsaufnahme der I. Kompanie SS-Wachmannschaften per 15. 2. 1945. V arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani je Samo Pahor že po sodni obravnavi v Trstu našel pomemben dokument poveljstva 1. čete SS-Wachmannschaften z dne 29. 4. 1945 o razporeditvi službe v rižarni v noči od 29. na 30. 4. 1945, tj. tik pred umikom iz rižarne in razstreljivijo krematorija. Poleg tega dokumenta je še nekaj drugih dokumentov omenjene čete, ki ji je poveljeval Oberhauser, negov namestnik in vodnik 1. voda je bil Kurt Bolender, načelnik štaba pa Baer. (Arhiv IZDG, fasc. 216n.) Gre torej za gradivo, ki so ga našli ob osvoboditvi rižarne in katerega del je komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo nato poslala državni komisiji v Beograd (glej op. 108, 110–112.). O prvih fotografijah rižarne po osvoboditvi glej članek S. Pahorja: Prve slike Rižarne. Dan, VI/1976, št. 50, str. 6–8.

¹¹⁷BDC, PHA SS, F. Stangl.

¹¹⁸II Meridiano di Trieste 20. 4. 1972.

¹¹⁹S. Bon Gherardi, n. d., str. 215–216.

¹²⁰Staatsanwaltschaft bei dem Landgericht Düsseldorf: Anklageschrift gegen Franz Stangl 29. 9. 1969, kopija pri avtorju.

kar izvemo iz Globocnikovega predloga za povišanje čina. Prišel je v Videm (Udine) in tam v začetku leta 1945 vodil neki "akcijski oddelek" v Via Treppo 12. Ta oddelek "se ukvarja s posebnimi čistkami raztepencev, tistih, ki se ne odzovejo obvezni delovni službi itd. Ta oddelek, ki ga vodi podporočnik Stanglica, je nepriljubljen zaradi trdih metod in izvajanja ukrepov, ki jih nimajo vedno za ustrezne in prilagojene razmeram", je sredi februarja 1945 poročal fašistični kvestor iz Vidma.¹²¹

Kot že rečeno je akcijski oddelek "Reinhard" opravljal v operacijski coni "Jadransko primorje" tudi druge naloge. Vsi njegovi preživeli pripadniki, ki so prišli po vojni pred namška sodišča, so v preiskavi poudarjali predvsem nalogo zavarovati ceste in utrjevalna dela. To je tudi razumljivo, saj samo za izvrševanje takih del nemška sodišča ne kaznujejo svojih državljanov. Zamolčevali pa so zločine, storjene nad Židi in privrženci narodnoosvobodilnega gibanja ali nad civilnim prebivalstvom.

Iz raznih drobnih podatkov iz okupatorjevih in partizanskih virov lahko ugotovimo, da so nekatere poodelke oddelka "R" za izvajanje zavarovalnih nalog še razdelili na manjše skupine. Tako so iz pododdelka "R I" v tržaški rižarni imeli skupino v Podgradu ob cesti Trst–Reka. Vodil jo je policijski in esesovski podporočnik Arthur Walther, ki je kmalu postal strah in trepet za tamkajšnje področje. Iz pododdelka "R III" v Vidmu pa so manjšo skupino pod vodstvo esesovskega podčasnika Fritza Kuttnerja poslali v Duttovlje na Krasu. Ko so pri utrjevalnih delih v Slovenskem primorju in Istri in Furlaniji, pri katerih je Globocnik postal Rainerjev pomočnik in zastopnik, ustanovili gradbene odseke, so enega (v Čičariji) poimenovali po padlem Cristianu Wirthu in ga je vodil njegov naslednik Dietrich Allers. Njemu so tudi za zavarovalne in bojne naloge podredili nekatere čete fašistične "črne brigade" Tulio Cividin iz Trsta.¹²²

Posebno poglavje pomeni sodelovanje domačih ljudi z akcijskim oddelkom "Reinhard" v Trstu in njegovem širšem zaledju. Za izvajanje nekaterih nalog so mu podredili enote SS zavarovalnega bataljona (predvsem četo italijanskih esesovcev), italijanske financarje, fašiste iz črne brigade Tullio Cividin itd. S temi enotami akcijski oddelek "Reinhard" ni imel samo zavarovalnih nalog na cestah in pri utrjevalnih delih, temveč tudi naloge pri zatiranju narodnoosvobodilnega gibanja in verjetno tudi pri kazenskih pohodih proti upornemu civilnemu prebivalstvu. Zato se pojavljajo vprašanja, ali niso tudi pripadniki teh enot sokrivi zločinov, pri katerih so sodelovali pod vodstvom pripadnikov akcijskega oddelka "Reinhard".

Pred sodnim procesom

O grozodejstvih, ki jih je počenjal nemški okupator skupaj s sodelavci nad Židi in pristaši narodnoosvobodilnega gibanja v tržaški rižarni, se je govorilo že med vojno samo. Komisija predsedstva SNOS za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo je npr. v svoji knjigi Fašistično domobranski teror nad Slovenci, ki je izšla novembra 1944 na osrednjem slovenskem osvobojenem ozemlju, poročala o zločinih akcijskega oddelka "Reinhard" v tržaški rižarni. Povojno ugotavljanje teh zločinov je bilo zelo težavno, saj je bilo na voljo le malo žrtev, ki bi mogle prikazati vse gorje fašističnega nasilja v tržaški rižarni. Tisti ki bi vedeli največ povedati, so bili ubiti in upepeljeni, mnogi so za vedno končali svojo trnovo pot v koncentracijskih taboriščih itd. Verjetno so tudi politične razmere v Trstu samem bile precej neugodne za takšno delo. Razumljivo je torej, da so takoj po vojni začeli raziskovali zločine in ugotavljati zločince in njihove žrtve.¹²³ Ugotavljanje je bilo zelo težavno, saj je bilo na voljo le

¹²¹ ACS, Min. dInt. Dir. Gen. PS, Segret. Capo di Polizia 1940–1945, b. 19.

¹²² Arhiv IZDG, fasc. 203 n., povelje višjega vodje SS in policije v oper. Coni "Jadr. Prim." 7. 12. 1944.

¹²³ Ni še zanesljivega poročila o Globocnikovi smrti po koncu druge svetovne vojne. Gerarld Reitlinger

malo žrtev, ki bi mogle prikazati vse gorje fašističnega nasilja v rižarni. Tisti, ki bi vedeli največ povedati, so bili ubiti in upepeljeni, mnogi so za vedno končali svojo trnovo pot v koncentracijskih taboriščih itd. Verjetno so tudi politične razmere v Trstu samem bile precej neugodne za takšno delo.

Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev je imela na voljo dve vrsti virov, in sicer dokumentarno gradivo nemškega okupatorja, ki ga je našla v Trstu po osvoboditvi, in izjave prič, žrtev fašističnega nasilja ali njihovih svojcev. Toda obojega je bilo zelo malo.

Pri dokumentarnem gradivu nemškega okupatorja gre za tri vrste dokumentov, in sicer za:

1) t. 1. zaporne liste (Haftscheine), ki so jih izpolnjevali in podpisovali pripadniki pododdelka "R I" v Wirthovem ali Allersovem oddelku "R". Formularje za te liste so sicer izdelali v IV. uradu poveljnika varnostne policije in varnostne službe v operacijski coni "Jadransko primorje". Uporabljali so jih tudi pripadniki Wirthovega ali Allersovega oddelka, vendar so ti glavo formularja prečrtali in napisali šifro "R I". Ob osvoboditvi so našli več kot 550 zapornih listov in jih je komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo leta 1945 kar 547 poslala kot dokazno gradivo državni komisiji za ugotavljanje zločinov v Beograd. Vendar jih do sedaj v njenem fondu, ki ga hrani arhiv Jugoslavije, nismo mogli najti.¹²⁴ Iz neznanih razlogov pa komisija ni poslala tja več kot 20 zapornih listov, od katerih so večino podpisali pripadniki pododdelka "R I" (Hering 2, Oberhauser 2, Geng 6, Seifert 1, Vey 1, Dubois 1, Rost 2) in sicer v januarju 1944. Sedaj jih hrani arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani,¹²⁵ kopirala pa sta jih generalno tožilstvo Zvezne republike Nemčije iz Frankfurta na Marni in deželni inštitut za zgodovino odporništvu v Trstu.

2) Po osvoboditvi so v Trstu našli kartoteko 52 italijanskih policistov, ki so pripadali 1. četi esesovskega stražarskega bataljona. Tudi to kartoteko je komisija za ugotavljanje zločinov poslala kot dokazno gradivo v Beograd in je do sedaj še nismo našli.

3) V Trstu so po osvoboditvi našli tudi nekaj izvirnih dokumentov oddelka "R" in jih je komisija za ugotavljanje zločinov prav tako poslala v Beograd. Dne 12. marca 1974 mi je v arhivu Jugoslavije uspelo najti te dokumente, in sicer: a) potrdilo o izpustitvi iz zapore Franca Puhalovica s Sušaka z dne 24. 5. 1944, ki ga je podpisal esesovski stotnik Fischer (to ime je v oddelku "R" novo!), b) prevod prijave Narcisa Perinnija z dne 18. 6. 1944 s pripisanima beležkama za Heringa in Allersa, c) Allersov dopis Oberhauserju z dne 21. 12. 1944 o izpustitvi Maria Bordona iz zapore, č) Schneiderjev dopis Hackenholtu z dne 13. 3. 1945 o načinu plačila dolga garažni kantini, d) seznam orožja in streliva 1. čete esesovskega stražarskega bataljona z dne 15. 2. 1945, ki ga je podpisal Oberhauser, e) seznam policistov iz italijanske 1. čete navedenega bataljona z dne 12. 12. 1944, ki so dobili vojaške suknjiče in hlače, f) izvorna kartoteka teh vojakov.¹²⁶ Ti

pravi, da je Kaltenbrunnerjev odvetnik na sodnem procesu v Nürnbergu pripovedoval o cestnih bojih v Istri, v katerih naj bi padel tudi Globocnik. Po drugih podatkih, nadaljuje Reitlinger, naj bi Globocnik junija 1945 storil samomor na Koroškem, da ne bi padel v roke britanski vojaški patrolji. (Reitlinger n. d., str. 139) Silva Bon Gherardi v svoji knjigi, ki smo jo že navedli, upravičeno zavrača mnenje, da bi Globocnik padel v Istri, ker je poveljeval nemškim silam, ki so se umikale iz Furlanije v Avstrijo. Opozarja, da je po podatkih Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen iz Ludwigsburga, ki jih je le-ta dobila z graškega sodišča, Globocnik storil samomor 31. maja 1945 pri Weissensee na Koroškem. (S. Bon Gherardi, n. d., str. 214).

¹²⁴ Državna komisija za ugotavljanje zločinov v Beogradu jih je registrirala kot inv. štev. 14.353, arhivistka, ki še ureja ta fond, pa mi je izjavila, da je iz neke opombe ugotovila, da jih je 547, vendar inv. štev. 14.353 v fondu manjka.

¹²⁵ Arhiv IZDG, BDS Triest, fasc. 200.

¹²⁶ V začetku maja 1945 so jugoslovanske oblasti našle v rižarni San Sabba v Trstu 42 kartotečnih listkov 1. italijanske čete SS-Wachmannschaften. Na kartotečnih listkih so podatki o rojstvu, poklicu, bivališču,

dokumenti so kot dosje 2749 registrirani v fondu državne komisije za ugotavljanje zločinov pod inv. številko 15830.

V Rižarni sv. Sobota v Trstu so po osvoboditvi maja 1945 našli tudi kup osebnih izkaznic. Najprej so mislili, da so jih imele osebe, ki so jih ubili v Rižarni. Sestavili so sezname oseb, katerih podatke so prepisali z osebnih izkaznic, in sicer po občinah, iz katerih so bile osebe.

Sezname so najprej prepisali na roko, nato pa jih prepisali s pisalnim strojem v več izvodih.

Ljudje, ki so imeli osebne izkaznice, so bili iz okrog 60 občin, celo iz Južne Italije, vendar največ z območja med Trstom in reko in iz Istre.

Največ izkaznic je bilo iz občine Trst in sicer 1346, iz občine Materija jih je bilo 176, iz občine Podgrad v Istri 337, iz občine Dekani v Istri 204, razmeroma mnogo jih je bilo iz Pule, in sicer 559.

Na treh velikih seznamih je napisanih 1346+1290+559 oseb ali skupno 3194.

Poleti 1945 je komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za tržaško okrožje ugotovila, da gre za osebne izkaznice tistih ljudi, ki jih je nemški okupator vpoklical na prisilno delo pri kopanju utrd. Ker so te izkaznice našli v Rižarni in ker vemo, da je bil SS-Sturmführer Dietrich Allers odgovoren za utrjevalna dela verjetno v Čičariji, lahko trdno domnevamo, da jih je dal odvzeti prav on, da bi tako onemogočil odhajanje vpoklicanih ljudi z delovnih mest, ki so imela značaj na pol koncentracijskih taborišč.

Podružnica komisije za ugotovitev vojnih zločinov za Slovensko Primorje je dobila nekaj prijav o zločinih in zločincih v tržaški rižarni. Klara Alhaler, roj. 13. 6. 1919 v Sarajevu, stanujoča v Trstu, Via Madona del Mare 6, je navedla tele zločince: Oberhauserja, Allersa, Dachsla, Schulza in Schneiderja. O sebi pa je povedala tole: "Kot Judinja sem bila zaprta na Lopudu in Rabu od dec. 1941 do 8. sept. 1943, dokler niso prišli partizani, ki so bili 8 mesecev; potem so prišli Nemci in so me odvedli v San Sabo, kjer sem bila od 3. 4. 44 do 30. 4. 45, kjer sem morala delati kakor šivilja, drugače bi bila poslana v Nemčijo. Večkrat se je slišal krik žrtev, katere so sežigali. Ravnanje z menoj ni bilo slabo, ker sem delala." Poleg te prijave sta ohranjeni tudi prijavi Petra Hrvatiča iz Škednja pri Trstu in Fani Böcke iz Trsta, ki sta bila v rižarni zaprta le nekaj dni. Prijavi Marine Miani in Francesca Fabretta iz Trsta pa se nanašata na aretacijo njunih sorodnikov. Del Fabrettove prijave se glasi takole: "Aprila 1945 so prišli fašisti iz (Via) Bellosguardo (to so bili člani specialnega inspektorata javne varnosti za Julijsko krajino – op. T. F.) ter aretirali sina Alberta, ga odpeljali v Bellosguardo, nato pa v Coroneo, kjer so ga mučili in obsodili na smrt. Ko so ga odpeljali iz Coronea v rižarno, je odvrzel listič, na katerem je javil, da ga peljejo ubit. Od tam ni bilo več glasu niti nismo mogli zvedeti, kaj se je zgodilo z njim."

---

starši, vstopu v SS oz. v nemško policijo, o napredovanju itd. Na hrbtni strani pa so podatki, kje je bil pripadnik navedene enote po vstopu v SS oz. nemško policijo.

Za 2 pripadnika je napisano, da sta vstopila v SS oziroma policijo 28. maja 1944, le eden (Agrippino Nascente) je vstopil šele 1. avgusta 1944. Približno polovica pripadnikov navedene enote je po vstopu v SS oziroma policijo ostala v rižarni San Sabba, približno polovica pa je odšla v Podgrad. Iz podatkov je tudi razvidno, da so skoraj vsi pripadniki nekajkrat menjali kraj službovanja, in sicer tako, da so iz rižarne odšli čez nekaj mesecev v Podgrad in obratno. Take menjave kraja službovanja so bile 25. avgusta, 23. oktobra in 15. novembra 1944, za naprej pa ni podatkov.

Za stotnika Ernesta Sarzana je podatek, da je 28. maja 1944 vodil postojanko Podgrad (Sarzano führt seit dem 28. 5. 44 den Stützpunkt Castelnovo).

To je v glavnem tudi vse gradivo, ki ga je dobila komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo, da je lahko 5. septembra 1945 sestavila odločbe, s katerimi je Josefa Oberhauserja, (št. 401-P), Dietricha Allersa (št. 402-P), Lorenza Hackenholta (št. 403-P), Schneiderja (št. 404-P) Schultza (št. 405-P) ter 52 italijanskih policistov (št. 406-P – 453-P) razglasila za vojne zločince.¹²⁷ Izvirnik odločb je komisija za ugotavljanje zločinov za Slovenijo skupaj z izvirnim dokaznim gradivom poslala državni komisiji za ugotavljanje zločinov v Beograd.

V odločbah, ki jih je državna komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Jugoslavijo potrdila 14. avgusta 1946, je Josef Oberhauser označen kot "komandant zaporov San Sabba (Rižarna) v Trstu" in kot prvi odgovoren za zločine, ki so jih nemški okupatorji in njihovi sodelavci zagrešili v tržaški rižarni. Alles je označen, da je bil poleg Oberhauserja "odločujoči komandant zaporov San Sabba v Trstu in je kot tak (zasnovatelj) soodgovoren za vsa mučenja in pošiljate v internacijo." Druge je komisija označila kot soodgovorne za zločine v rižarni. Ko misija zaradi pomanjkanja dokaznega gradiva ni mogla natančneje prikazati zločinov in krivde za posamezne zločince, saj je opis enak za vse.

Kot rečeno, je komisija za ugotavljanje zločinov izvirno dokazno gradivo priložila k Oberhauserjevi odločbi, in sicer tri vrste gradiva: –

1) 0-1010/P/A – zaporni listi za družini Gale in šlosar, ki dokazujejo, da so v tržaški rižarni ubili tudi po več članov družine v enem dnevu in da torej niso tam umrli naravne smrti (od družine šlosar so jih 6 ubili isti dan); izvirnikov teh zapornih listov še nismo našli;

2) 0-1010JP/B in C – zaporni listi, za katere pravi, da so jih po osvoboditvi Trsta našli v tržaški rižarni in je na njih zapisanih več kot 300 oseb, ki so jih zaprli v rižarno (seznam teh oseb je priložen k odločbi), pri 25 osebah je zapisano, da so umrle; izvirnikov zapornih listov, ki naj bi jih bilo kar 547 in so vpisani pod inv. števil. 14.353, še nismo našli;

3) 0-1011/P – izvitih dokumenti Oddelka "R" višjega vodje SS in policije v operacijski coni "Jadransko Primorje", ki sem jih našel v arhivskem fondu državne komisije za ugotavljanje zločinov v Beogradu registrirane pod inv. števil. 15.830.

Pri vseh odločbah za zločince iz tržaške rižarne je komisija navedla za priči Petra Hrvatiča in Nerino Maani iz Trsta. V navedbi zločinov so opisani tudi zločini, ki so jih prijavele druge priče (Klara Alhaler, Francesoo Fabretto, Fani Böcke).

Sedaj vemo torej za vse izvirnike dokaznega gradiva za zločince iz tržaške rižarne, razen za zaporne liste. Ker tudi ni prepisov, ne vemo, kdo jih je podpisoval in si ne moremo odgovoriti na vprašanje, zakaj komisija za ugotavljanje zločinov ni uvrstila med zločince še drugih oseb, namreč tistih (Hering, Vey, Rost, Dubois, Seifert, Geng), ki so podpisale tiste zaporne liste, ki so sedaj v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani.

Kaže, da je od Wirthovih sodelavcev v Trstu do sedaj le eden prišel pred sodišče. To je dr. Franz Stangl, ki se je precej časa skrival v Braziliji, kjer so ga 3. marca 1967 zaprli in izročili Zvezni republiki Nemčiji. Tam so ga zaradi zločinov na Poljskem obsodili na dosmrtno ječo in je leta 1971 umrl v ječi.¹²⁸ Drugi so mirno živeli v Nemčiji in celo v Italiji (npr. Geng).¹²⁹

¹²⁷Kopije odločb so v arhivu IZDG, fond KZ, fasc. 943

¹²⁸S. Bon Gherardi, n. d., str. 215–216.

¹²⁹Sele iz arhiva, ki so ga nemške pravosodne oblasti posredovale tržaškemu sodišču, sem zvedel, da je bilo v Zvezni republiki Nemčiji obtoženih in tudi obsojenih več zločincev iz akcijskega oddelka "Reinhard", med njimi npr. tudi Kurt Franz na dosmrtno ječo.

Po prizadevanju nacionalne zveze bivših političnih deportirancev (Assoiatazione nazionale dei deportati, ANED) in deželnega inštituta za zgodovino odporništvu v Trstu, ki sta v drugi polovici šestdesetih let začela zbirati gradivo o nacističnih zločinih v tržaški rižarni in vzpodbudila zanimanje širše javnosti za sodno obravnavo proti zločincem, sta javno tožilstvo v Trstu in generalno tožilstvo v Frankfurtu na Maini zbrala gradivo za obtožnico proti zahodnonemškemu odvetniku v Hamburgu Diotrichu Allersu, javnemu uslužbencu v Münchnu Josefu Oberhauserju in drugim zločincem. že leta 1970 so uslužbenci generalnega tožilstva iz Frankfurta na Maini kopirali ustrezno gradivo v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani. V Italiji so medtem zaslišali precej prič in tudi enega od zločincev (Konrada Genga), ki je do! tedaj živel tam. Vendar je prišlo v Italiji do nesoglasja o pristojnosti: ali je za sojenje nemškemu zločincem, ki so svoje zločine zagrešili v drugi svetovni vojni, pristojno vojaško sodišče v Padovi ali pa civilno sodišče v Trstu. Šele februarja 1973 so ta nesporazum odpravili tako, da so sklenili, da je za obravnavo pristojno civilno sodišče v Trstu. Sodno obravnavo pričakujejo letos spomladi v Trstu.¹³⁰

Napredni ljudje v Italiji in Jugoslaviji z velikim zanimanjem pričakujejo začetek sodnega procesa proti nemškemu zločincem v tržaški rižarni. Ob tem je treba pritrditi tistim, ki tistega, kar se je zgodilo v tržaški rižarni, ne gledajo ločeno od splošnega dogajanja v Trstu in njegovem širšem zaledju. Zločini v tržaški rižarni so namreč del splošnega genocida, ki ga je storil nemški imperializem s pomočjo italijanskega fašističnega imperializma ne samo nasproti evropski židovski skupnosti, temveč tudi nasproti drugim "nižjim rasam", tj. nasproti Slovanom. Dejanj v rižarni ni mogoče gledati ločeno od fašističnih šovinističnih prizadevanj pred nemško okupacijo Italije in pod njo; fašistični kolaboracionizem, ki se je nemškemu okupatorju predstavljal kot posrednik teženj lokalnih vodilnih struktur, je nadaljeval svojo dotedanjo nasilno, rasistično in raznarodovalno politiko. Zavračati je treba vse poskuse, da bi po hudih preizkušnjah iz preteklosti imeli ob sodnem procesu drugačna merila, ko gre za zločine proti židovskim ljudem ali proti tržaškim meščanom italijanske narodnosti ali proti slovenskim ali hrvaškim kmetom s Krasa in iz Istre. V sodnem procesu proti Dietrichu Allersu in soobtoženim torej ne bi smela iti samo za obtožbo in obsodbo posameznih krivcev, o katerih smo govorili v tem članku, temveč za obtožbo in obsodbo vsega fašizma, nemškega in italijanskega.

Sodna obravnava v Trstu

Do sodne obravnave proti pripadnikom akcijskega oddelka "Reinhard" je prišlo leto dni pozneje, kot smo pričakovali. Sodna obravnava v Trstu se je začela 16. februarja in končala 29. aprila 1976 ter je imela velik odmev, posebno v Italiji in tudi pri nas.¹³¹

¹³⁰ Il Meridiano di Trieste 20. 4. 1972; E. C.: Il procesno per la Risiera di S. Sabba. Cosa significa per noi? Bollettino dell'Istituto regionale per la storia del Movimento di liberazione nel Friuli - Venezia Giulia, anno I, n. 1, ottobre 1973.

¹³¹ Sentenza nel procedimento contro ALLERS August Ernst Dietrich..., OBERHAUSER Joseph, ... 29/6/1976, kopija pri avtorju.

Za predzgodovino sodne obravnave v Trstu glej knjigo Sergio Costoris: La Piseria di Trieste. Un crimine comune non militare. Roma 1976.

O sodni obravnavi v Trstu je najceloviteje, najdosledneje in sproti poročal Primorski dnevnik iz Trsta. Med obsežnejšimi članki v drugih časnikih naj navedemo le nekaj: E.C.: Il processo per la Risiera di S. Sabba. Cosa significa per noi. Bollettino dell'Istituto regionale per la storia del Movimento di Liberazione nel Friuli-Venezia Giulia (dalje: Bollettino), I/1973, št. 1, str. 4-5. Sandro Canestrini: Processo ai marziani (...che operarono alla Risiera di S. Sabba.), Bollettino, III/1975, št. 3, str. 37-39. la sentenza sui crimini della Risiera, Bollettino, IV/1976, št. 2-3, str. 3-5. Simon Wiesenthal: Un processo piu importante di Norimberga. Il Meridian odi Trieste (dalje IMdT) I. 4. 1976. Oltre l'ergastolo. IMdT, 29. 4. 1976.

Znani "lovec na naciste" inž. Simon Wiesenthal jo je v nekem pogovoru označil celo za pomembnejšo od nürnberškega procesa v letih 1945–1946 in za njim je to ponovilo nekaj časnikov. Da takšna ocena ni neutemeljena, so pokazali obtožnica, potek obravnave in tudi sodba.

Veliko zanimanje za sodno obravnavo v Trstu je bilo utemeljeno že s tem, da je bila ta uperjena proti najhujšim zločincem nemškega rajha in človeštva sploh. Kaže, da so bili pogramashi v antičnem Rimu (Sula in drugi), o katerih smo slišali v šoli in so se nam ježili lasje, pravi otroci. Pripadniki akcijskega oddelka "Reinhard", kot se je od leta 1942 dalje imenovala ta tolpa zločincev, niso namreč od začetka pa do konca druge svetovne vojne počeli nič drugega kot samo morili, vendar ne na frontah, temveč v globokem zaledju. Zavarovani z neposredno podrejenostjo Hitlerjevi pisarni vodje NSDAP in zakriti z imeni dobrodelnih ustanov, so ti zločinci najprej v nemškem rajhu in nekaterih zasedenih pokrajinah pomorili več kot 73 000 umsko bolnih in telesno onemoglih ljudi, nato na vzhodnem Poljskem v uničevalnih taboriščih Treblinka, Belzec in Sobibór več kot poldrugi milijon Židov ter končno v Trstu in njegovi širši okolici nekaj tisoč privržencev narodnoosvobodilnega gibanja in Židov. Njihova težka morilska roka je kar dvakrat segla med Slovence, in to prvič spomladi 1941, ko so v lažnem evtanazijskem zavodu Hartheim pri Linzu pomorili več kot 500 umsko bolnih in telesno onemoglih ljudi iz slovenske Štajerske, in drugič v letih 1943–1945, ko so v tržaški rižarni, kjer so si uredili zapore, taborišče in morišče, pobili na stotine slovenskih protifašistov. Toda niso morili samo tam, kri njihovih žrtev je oškropila tla v mnogih vaseh, posebno še med Trstom in Reko. Čeprav so do pred kratkim o tržaški rižarni pisali v glavnem le v zvezi s preganjanjem Židov iz Trsta in njegove širše okolice, in je židovske žrtve prvenstveno upoštevala tudi obtožnica, pa je popolnoma jasno, da je bila za večino Židov tržaška Rižarna le prva postaja, prehodno taborišče na njihovi trnovi poti do plinskih celic v koncentracijskem in uničevalnem taborišču Auschwitz. Večina žrtev pa je iz vrst slovenskega, hrvaškega in italijanskega narodnoosvobodilnega oziroma odporniškega gibanja. Požrešna peč krematorija v Rižarni, edinega krematorija v Italiji, je poleg trupel številnih borcev, aktivistov in podpornikov narodnoosvobodilnega oziroma odporniškega gibanja, katerih imen verjetno ne bo mogoče nikoli ugotoviti, požrla tudi trupla vidnih voditeljev, kot npr. Antona Veluščka-Matevža, Franca Segulina-Bora, Luigija Frausina-Franza, Giorgia Frausina-Ezia, Vicenza Giganteja-Uga in drugih.

Preiskovalni sodnik Sergio Serbo, ki je v preteklih letih opravil veliko delo, in tožilec dr. Claudio Coassin sta obtožnico zasnovala zelo ozko, in to v več pogledih.

Od več kot 60 pripadnikov akcijskega oddelka "Reinhard", ki so bili v t. i. operacijski coni "Jadransko primorje" (na Poljskem jih je bilo 92 ali 96), sta pravzaprav imenoma obtožila le dva zločinca, tj. esesovskega majorja Dietricha Allersa, ki je od junija 1944 dalje vodil zloglasni akcijski oddelek "Reinhard" v Trstu, in esesovskega poročnika Josefa Oberhauserja, ki je od poletja 1944 dalje vodil t. i. oddelek R I v Trstu in je bil poveljnik tržaške rižarne. Zanimarila sta celo nekatere oficirje, med katerimi je tudi velik zločinec, podporočnik Arthur Paul Walther iz postojanke Podgrad v Istri, ter razglašene "krvnike", kot so bili npr. Otto Stadie (kot krvnika ga navaja celo obtožnica),

Foibe una verita. IMdt, 1. 4. 1976. Processo per i crimini nazisti commessi nella Risiera di an Sabba. Triangolo rosso, sett.–ott. 1975.

Maks Zadnik: Zakaj obtožba le za zločine v Rižarni? TV 15, 12., 19. in 26. 2. 1976. Isti: Prizivni proces v rižarni. Obsodba Oberhauserja potrjena. TV 15, 9. 3. 1978, Isti: Okupatorski zločini v Rižarni in drugod ter vloga tržaške boržauzije. TV 15, 29. 6.–10. 8. 1978. Drago Rustja: Sojenje preteklosti-opomin bodočnosti. Nedeljski dnevnik 18. 3. 1976. Tone Ferenc: Po tržaški sodni obravnavi. Človeška kri je neustavljivo tekla. Delo, 15. 5. 1976, Slovenski vestnik, 4. 6. 1976.

Lorenz Hackenholdt, Arthur Matthes in drugi. Obtožnica je Allersa in Oberhauserja obremenila "množičnega umora v obtežljivih trajajočih okoliščinah", ki sta ga zagrešila "brez vsake možnosti uporabljanja vojaških vojnih zakonov, brez vsakršnih sodnih postopkov, brez vsakega razloga in vsake vojaške nujnosti" nad nedoločnim, vendar znatnim številom oseb, ki so jima jih vojaške in civilne oblasti zaupale v varstvo.

Takšno stališče preiskovalnega sodnika in javnega tožilca so že pred sodno obravnavo in tudi na njej nenehno kritizirali, saj ni upoštevalo zločinov, ki so jih pripadniki akcijskega oddelka "Reinhard" zagrešili zunaj tržaške rižarne, posebno v Slovenski Istri, Brkinih in Kastavščini, pa tudi ne okrog dva tisoč pripadnikov odporniškega gibanja, ki so jih navedeni zločinci ubili v tržaški rižarni. Kaže, da niti preiskovalnemu sodniku niti javnemu tožilcu ni bil popolnoma jasen obseg nalog akcijskega oddelka "Reinhard", posebno naloga varovati cesto Trst-Reka in seveda tudi ne njegova tozadevna zločinska dejavnost ob tej cesti. Glede usmrtitve pripadnikov narodnoosvobodilnega oziroma odporniškega gibanja pa sta preiskovalni sodnik in javni tožilec menila, da so ti kršili okupatorjeve vojaške zakone in so bili zategadelj obsojeni na smrt in je bil akcijski oddelek "Reinhard" le izvrševalec smrtnih obsodb.

Sodna obravnava, za katero so predvidevali, da bo trajala okrog štirinajst dni, je trajala skoraj dva in pol meseca in se je končala ravno na dan, ko so pripadniki akcijskega oddelka "Reinhard" pred enaintridesetimi leti razstrelili krematorij v tržaški rižarni kot enega najbolj pretresljivih dokazov svojega zločinskega delovanja. V 33 delovnih dneh se je pred sodno poroto (šest sodnikov – laikov in dva namestnika), ki ji je predsedoval dr. Domenico Maltese, zvrstilo okrog 150 prič: preživeli zaporniki tržaškega Coronea in rižarne, sorodniki žrtev, zgodovinarji in tudi kolaboracionisti. Nastopalo je tudi 27 odvetnikov iz vse Italije, ki so zastopali prizadete stranke. Navzočih je bilo večje število poslušalcev, včasih tudi več kot tristo, ki so ure in ure stoje, vendar zelo pozorno spremljali potek sodne obravnave. Ta je tudi ustrezno odmevala v sredstvih množičnega obveščanja. Zlasti predsednik sodišča dr. Domenico Maltese, ki se je na obravnavo zelo dobro pripravil in se tudi med obravnavo ni niti enkrat naslonil na visok, daleč nad glavo segajoč naslonjač, si je prizadeval, da bi obravnava potekala v okvirih obtožnice in da je v nobenem primeru ne bi preseгла. To pomeni, da naj bi govorili le o zločinih pripadnikov akcijskega oddelka "Reinhard", pa še to samo znotraj tržaške rižarne in ne zunaj nje, brez navajanja širših okoliščin, še posebno brez prikaza vloge kolaboracionizma itd. Skoraj vse je tudi začudilo tako redko poseganje javnega tožilca v razpravo, saj so se v začetku njegovi posegi omejevali le na postavljanje skorajda retoričnih vprašanj pričam, ali so videle, da bi italijanski ljudje neposredno sodelovali pri ubijanju ljudi v tržaški rižarni. To je seveda vzbujalo vtis, kot da si javni tožilec prizadeva dokazati, da pripadniki italijanskega naroda niso imeli nobene zveze z zločini v tržaški rižarni. Na drugi strani pa so si zlasti priče-zgodovinarji, zastopniki prizadetih strank in tudi večji del tiska, radio ter televizija prizadevali prikazati zločinsko delovanje akcijskega oddelka "Reinhard" ne samo v tržaški rižarni, temveč tudi zunaj nje, in to v celotnem okvirju političnega in vojaškega dogajanja v Slovenskem primorju in Istri v širšem časovnem obdobju. Tako je sodna obravnava začela že po nekaj dneh dobivati nov značaj, ki je zelo presešel okvir obtožnice in predvidenega poteka. Na večkratno zahtevo zastopnikov prizadetih strank in tiska je moralo sodišče povabiti predse štiri zgodovinarje, da pojasnijo širše okoliščine, zločinskega delovanja akcijskega oddelka "Reinhard" v Slovenskem in Hrvaškem primorju, Istri ter Furlaniji, medtem ko je enega zgodovinarja sodišče zaslišalo že prej. Nastop vseh petih zgodovinarjev – štirih italijanskih in enega jugoslovanskega – je bil idejno precej enoten, čeprav svojih stališč prej niso usklajevali. Zlasti velik odmev sta imela nastop univ. prof. dr. Enza Collottija iz Bologne in podpisane sodelavca Inštituta za zgodovino

delavskega gibanja iz Ljubljane. Prvi je kot najboljši poznavalec nemškega okupacijskega sistema v Italiji 1943 do 1945 (o tem je izdal zbirko virov in napisal več razprav), širše orisal ideologijo nacizma in posebej označil bistvo t. i. akcijskih oddelkov, ki so bili izvajalci programske politike uničevanja in smrti. Natančneje je tudi prikazal velik pomen, ki so ga nemške zasedbene oblasti v Italiji pripisovale krajevnim kolaboracionistom, saj bi brez njih ne mogle nadzorovati zasedenih predelov. Končno je dr. Collotti na temelju analize nekaterih nemških propagandnih virov označil taktiko nemškega okupatorja v operacijski coni "Jadransko primorje", načelo "vsi proti vsem".

Drugi je kot preučevalec okupacijskih sistemov na Slovenskem predložil sodišču 11 svežnjev dokumentov in podatkov o organizaciji, nalogah in delovanju akcijskega oddelka "Reinhard" na navedenem območju, gradivo iz personalnih map oficirjev tega oddelka, dokumentacijo o t. i. sodstvu v operacijski coni "Jadransko primorje" in o kolaboracionizmu, ki je bil tesno povezan z zločini v tržaški rižarni in zunaj nje. Poleg tega je sodišču pojasnil, kakšno gradivo je jugoslovanska vojska konec aprila in začetek maja 1945 našla v tržaški rižarni in kje je to gradivo sedaj.

Sodišču predloženo gradivo dokazuje, da v operacijski coni "Jadransko primorje" ni mogoče govoriti o okupatorjevem sodstvu, saj t. i. posebna sodišča v glavnem niso delovala, če pa so, pa so to bile le policijske komisije za izrekanje smrtnih kazni. Ta ugotovitev zanika utemeljenost tistega dela obtožnice, ki pravi, da so okupatorjeva sodišča sodila pripadnikom narodnoosvobodilnega gibanja in da je bil akcijski oddelk "Reinhard" v večini primerov le izvrševalec smrtnih kazni. Pa tudi če bi to bilo tako, kakor pravi obtožnica, akcijskega oddelka "Reinhard" ne bi mogli odvezati krivde ali vsaj sokrivde za zverinske umore tisočev pripadnikov narodnoosvobodilnega gibanja. Tako torej sodišču predloženo gradivo v marsičem potrjuje "radiografijo obtožnice", ki sta jo tik pred začetkom sodne obravnave pripravila in objavila senator Gianfranco Maris in redni profesor z univerze v Pavii Giorgio Marinucci. Ravno to gradivo, ki dokazuje, da je bila obravnava političnih nasprotnikov, zlasti še upornikov, v operacijski coni "Jadransko primorje" po izrecnem Hitlerjevem ukazu izključno stvar varnostne policije, tj. gestapa in ne sodišč, pomeni izhodišče, s katerega je preiskovalni sodnik dr. Sergio Serbo začel preiskavo proti pripadnikom nemške varnostne policije v Trstu. Gradivo o kolaboracionizmu, povezanem z zločinskimi delovanjem akcijskega oddelka "Reinhard", ki ga je podpisani predložil sodišču, je bilo dvojne vrste: prvič izvirni in popolni seznam pripadnikov italijanske SS stražarske čete iz tržaške rižarne in izvirna kartoteka 42 pripadnikov te čete, dokument o pripadnosti treh čet fašistične črne brigade "Tullio Cividin" iz Trsta pod vodjo akcijskega oddelka "Reinhard", majorja Dietricha Allersa ter poročila posebnega inspektorata javne varnosti za Julijsko krajino o izsleditvi številnih protifašistov in pripadnikov narodnoosvobodilnega gibanja ter njihovi izročitvi nemški policiji. Samo na enem seznamu je 28 imen ljudi, ki so izginili v tržaški rižarni in med njimi so tudi imena nekaterih voditeljev (Luigi Frausin-Franz, Giorgio Frausin-Ezio, Vincenzo Gigante-Ugo, Anton Velušček-Matevž, Franc Segulin-Boro itd.). Ravno ob tem se je ponovno pokazal (milo rečeno) čuden odnos Republike Italije do odporništva in kolaboracionizma – podkomisarja javne varnosti Gaetana Collottija, enega najgnusnejših italijanskih kolaboracionistov, izsleditelja celih desetih protifašistov in partizanov v Trstu in okolici, ki so bili nato ubiti v tržaški Rižarni, je odlikovala z bronasto medaljo za vojaške zasluge.

Tako je obravnava in obsodba kolaboracionizma postala za nekaj časa osrednja tema sodnega procesa v Trstu in je k obtožencema Allersu in Oberhauserju na zatožno klop sedel še kolaboracionizem. Predsedniku sodišča dr. Malteseju je treba šteti v dobro, da je zlasti v drugi polovici sodne obravnave vendarle dopustil, da so priče in zastopniki prizadetih strank glasno govorili o tej vrsti kolaboracionizma in ga tudi odločno obsod-

jali. Manj strpen pa je bil predsednik tokrat, ko so se dotikali kolaboracionističnega vrha v Trstu, tj. nekdanjega prefekta Bruna Coceanija in župana Cesarja Pagninija. Pričakovati je bilo, da bo sodišče pozvalo za priče bivše italijanske esesovce iz tržaške rižarne, za katere je dobilo celo naslove (nekaj jih je medtem "zaslišala" revija "Gente"), vendar se je temu izognilo z utemeljitvijo, "da bi kot priče morali pod prisega govoriti o resničnosti okoliščin, v katerih so bili prisiljeni opravljati to službo, imajo pa pravico o tem govoriti svobodno, brez vsake prisege". Napredno javnost je tudi razočarala sklepna beseda javnega tožilca, ki v svojem poldrugo uro trajajočem govoru ni niti z besedico omenil kolaboracionizma. Še vedno pa pričakujemo, da bo sodišče v utemeljitvi sodbe govorilo tudi o kolaboracionizmu kot sokrivcu za zločine v tržaški rižarni in tudi zunaj nje in da bodo italijanske oblasti nato uvedle postopek za odvzem odlikovanja zloglasnemu Gaetanu Collottiju.

Tako preiskovalni sodnik kot javni tožilec in sodišče so se glede kolaboracionizma na splošno izgovarjali z zakonom o amnestiji z dne 22. 6. 1946. Ne poznam sicer italijanske kazenske zakonodaje, vendar menim, da ta zakon vendarle ni zajel vseh vrst kolaboracionizma, saj so bile sodne obravnave proti kolaboracionistom tudi po sprejetju tega zakona. Če koga ta zakon o amnestiji ni upošteval, potem so to prav gotovo tisti, ki so krivi ali sokrivi množičnih umorov, in za takšno vrsto zločincev je šlo v tej sodni obravnavi v Trstu. Nekateri slabo poučeni ali nepoučeni časniki so pisali tako, kot da v Italiji po drugi svetovni vojni sploh ne bi bilo nobenih sodnih obravnav proti nemškimi zločincem in njihovim sodelavcem – italijanskim državljanom. To pa ne drži, saj so po raziskavah deželnega inštituta za zgodovino odpornišva v Trstu bile v Trstu sodne obravnave proti najmanj 340 osebam. Za te sodne procese pa je značilno to, da na njih sodišča sploh niso izrekala smrtnih kazni, da je veliko nesorazmerje med težo krivde in izrečeno kaznijo, da so delovanje nekaterih kolaboracionistov vrednotila kot "delo za korist Trsta" (tako je oprostilo vsake krivde nekdanjega prefekta B. Coceanija in župana C. Pagninija), da si niso prizadevala ponazoriti mreže političnih, gospodarskih in policijskih odnosov in zvez med kolaboracionisti in okupatorjevim zatiralskim aparatom (to do neke mere velja tudi za to sodno obravnavo v Trstu) itd.

Odločen prestop sodne obravnave čez okvire, določene z obtožnico in namero predsednika sodišča, je prizadel skrajne desničarske in neofašistične kroge v Trstu. Ko so ugotovili, da se na široko in prepričljivo – z dokazi – govori o kolaboracionizmu in njegovi sokrivdi pri zločinih v tržaški rižarni in zunaj nje, so se začeli (v "Piccollu" in "Il Meridiano di Trieste") potegovati za enako odkrito sodno obravnavo "fojb" in tako enačiti rižarno s fojbami. Takemu početju so se zlasti uprli sodelavci deželnega inštituta za zgodovino odpornišva iz Trsta, ki so jasno povedali, da so bile fojbe "odgovor, ki je morda napačen, nepremišljen in krut, vendar vedno odgovor na zatiranje in močan ter sistematičen pritisk, ki ga je italijanska država (reklo bi se fašizem, toda fašizem je imel lice italijanske države) dvajset let izvajala nad slovenskim in hrvaškim prebivalstvom teh predelov".

Drugo pomembno vprašanje, o katerem je tekla beseda na sodni obravnavi v Trstu, je bilo o tem, kdo so bile po večini žrtve akcijskega oddelka "Reinhard" v tržaški rižarni in zunaj nje. Postavljali so ga zlasti pričam.

KDO JE ERWIN RÖSENER?*

Časniki so 17. novembra 1998 priobčili novico, da naj bi sodišče razveljavilo sodbo proti generalu Leonu Rupniku in soobsojenim, med katerimi je bil tudi esesovski general Erwin Rösener. Ker odraščajo rodovi, rojeni po drugi svetovni vojni, ki še niso slišali za to ime, je koristno, da zvedo o njem več kot nekaj malega iz časnikov. Mi, ki smo doživljali drugo svetovno vojno, se spominjamo priimka Rösener z grozo. Saj je njegov priimek (Nemški nacistični funkcionarji se večinoma niso podpisovali z obema imenomoma, kot da bi se sramovali krščanskega krstnega imena.) često pojavljal na rdečih (v Spodnji Štajerski) in belih (v Gorenjski in Mežiški dolini) lepakih pod imeni slovenskih talcev. Z njimi so nacisti zastraševali uporno slovensko ljudstvo.

Gradivo o Erwinu Rösenerju se je ohranilo zlasti v dveh arhivskih zavodih, in to v bivšem Berlin Document Centru v Zahodnem Berlinu (zdaj najbrž v Zveznem arhivu v Koblenzu), kjer v arhivskem fondu glavnega personalnega urada SS hranijo tudi Rösenerjevo osebno mapo, in v Arhivu Republike Slovenije, kjer v raznih fondih nacističnih okupacijskih uradov najdemo tudi dokumente z Rösenerjevimi dopisom pa tudi omenjene lepake, gradivo sodne obravnave iz 1946. leta itd. Nekaj dokumentov o njem je tudi v arhivskem fondu osebnega štaba državnega vodje SS Heinricha Himmlerja v Zveznem arhivu v Koblenzu. Ali je kaj gradiva o njem tudi v avstrijskih arhivih v Gradcu, Celovcu in Salzburgu, ne vemo, ker je v njih gradivo iz druge svetovne vojne še vedno nedostopno.

1. Rösenerjev življenjepis do leta 1936

V življenjepis, ki ga je Rösener napisal lastnoročno v vlogi za dovoljenje za zaroko v Allensteinu 7. maja 1936, je zapisal: "Rojen dne 2. II. 1902 v Schwerte v okrožju Hoerde v West /faliji/ kot sin poslovodje Friedricha Karla Rösenerja in njegove soproge Auguste roj. Gerlach. Osnovno šolo sem obiskoval od svojega 6 leta starosti do leta 1913, nato realko v Buerju v West/faliji/ do leta 1916. Nato sem se posvetil praktičnemu poklicu. Po štiriletni učni dobi kot vajenec električne stroke od 1917 do 1921 pri tvrdki Bratje Raache v Aachnu sem napravil mojstrski izpit in delal pri večjih in srednjih tvrdkah z dobrim uspehom. V večernih urah sem obiskoval večerne tehnične šole. 1926. leta sem v Aachnu vstopil v NSDAP in istočasno v SA. V letu 1927 sem v okraju Aachen vodil krajevno skupino in 1928. leta SA. 1929. leta sem prestopil v SS. Jeseni 1929 so me kaznovali v aachenskih Elektrizitäts Werke, ker sem bil voditelj v NSDAP. Potem sem prevzel SS šturm 73, iz katerega je izšel šturmban IV/5 in pozneje IV/58 in sem ga vodil do julija 1933. Takrat so mi zaupali vodstvo 20. SS štandarte /v Düsseldorfu – op. T. F./ in 13. maja 1934 povišali v SS štandartenfirerja. Septembra 1934 so me premostili v Allenstein, kjer sem prevzel vodstvo 61. SS štandarte. V letih 1934 in 1935 sem se udeležil pripravljanih del za Reichsparteitag (mostogradnja in promet). Od novembra 1933 sem član državnega zbora. Udeležil sem se Reichsparteitagov 1929, 1931, 1933, 1934, 1935. Februarja 1932 sem obiskoval šolo državnega vodje SS v Münchnu. Imam bronasto športno značko SA in sem svojčas prejel tudi srebrno Nemško športno značko. Vojsko sem služil od 15. 11. – 15. 12. 1934 v Ortelsburgu pri lovskem bataljonu in so me 30. 3. 1935 povišali za desetarja in častniškega pripravnika. Od 23. 4. – 22. 5. 35 sem bil v Arysu pri II. bat. 2. peh. polka in so me 1. 1. 36 povišali

* Delo, 4. januar 1999 – 13. januar 1999, št. 1 – št. 9.

v podčastnika. Ker sem se prej ukvarjal z letalskim športom, so me kot pilota premestili v letalstvo. Od 11. 5. – 13. 8. 36 sem opravil svoje letne vaje."

Ko je bil Rösener poveljnik 20. SS štandarte v Düsseldorfu, so ga junija 1934. Leta ocenili takole: "Značaj: Sodi k stari gardi, pravi nacionalni socialist. Volja: Iskren, pošten značaj. Včasih se pojavlja nečimrnost. Zdrav človeški razum: Dober. Nacionalno socialistični svetovni nazor: Kot zgoraj. Nastop in vedenje v službi in zunaj nje: Neoporečna, dobra in zanesljiva. R. Se je kot vodja znal vedno uveljaviti. Odnos do svojih tovarišev prav dober." Čez leto dni so k navedenim dobrim ocenam dodali tudi: "Ne-koliko častihlepen" in "nagnjen k megalomiji, zato potrebuje trdno roko."

Da se bo bralec laže znašel med nacističnim izrazoslovjem, naj povem, da pomeni šturm enoto v SS in SA kot v vojski četo, šturmiban kot bataljon in štandarte kot polk. To so bile teritorialne enote v t. i. splošni SS (allgemeine SS), katere višje enote so bili odseki in nadodseki. T. i. Reichsparteitage je nacistična stranka od 1927 prirejela v Nürnbergu, od 1933 do 1938 celo vsako leto kot nekakšne strankine kongrese, ki pa so bili v resnici množična zborovanja s paradami, nastopi in Hitlerjevimi kričavimi govori. Nekatere je Hitler simbolično poimenoval, npr. 1933 "Sieg des Glaubens", 1934 "Triumpf des Willens" itd. Na strankinem zboru v Nürnbergu 1935 so razglasili t.i. nürnberške rasne zakone.

2. Rösenerjeva napredovanja in funkcije po letu 1936 v Nemčiji

Rösenerja so še na delovnem mestu v Allensteinu 1936. leta povišali za eno stopnjo, in to v SS oberfirerja, tj. podpolkovnika, in ga zaposlili kot načelnika štaba pri vodstvu SS nadodseka Ost, tj. Vzhod v Berlinu, kjer je bil njegov nadrejeni zloglasni esesovski general Sepp Dietrich, ki je v "noči dolgih nožev" 1934. leta krvavo obračunal z esajevci. 1. novembra 1938 pa so Rösenerja premestili na podobno delovno mesto v SS nadodsek Rhein v Wiesbaden in ga naslednje leto povišali v SS brigadefirerja, ki je bil nekakšen prvi generalski čin v SS. Po kapitulaciji Francije so nacisti ta esesovski nadodsek raztegnili tudi na Alzacijo in Lotaringijo, ki so ju nameravali tudi formal-nopravno priključiti k nemškemu rajhu. V teh francoskih pokrajinah je nemški okupator izvajal raznarodovanje z izganjanjem narodno zavednih Francozov v nezasedeni del Francije, tj. v Francosko državo s središčem v Vichyju. Pri vodenju tega izгона je sodeloval tudi Rösener, ki je 15. aprila 1941 postal tudi generalmajor policije.

Ko je bil Rösener že v Wiesbadnu kot načelnik štaba pri vodji tamkajšnjega nadoseka splošne SS Erichu Hildebrandtu, ga je ta ocenil takole: "Zanesljiv, prizadeven, pošten značaj, priden, čistega prepričanja, dober v zakonu /bil je že poročen z Erno Pfaller – op. T. F./, R. je prizadeven, pošten vodja, ki se s celo dejavnostjo posveča svojim nalogam. R. Si zasluži vso podporo. Sposoben za sedanjo službo, za sedaj še ni sposoben za drugo službo."

Tik pred začetkom vojne 1939. leta je šef nemške policije Himmler v mesta, kjer so bila poveljstva vojnih okrožij, za vsklajevanje splošne SS in obeh vej policije (varnostne, ki je vključevala tajno državno policijo – gestapo, kriminalistično policijo in varnostno službo, ter redarstveno, ki je vključevala zaščitno policijo, orožništvo in tehnično zaščito) imenoval višje vodje SS in policije. Prizadeval si je, da bi čimveč policijskih častnikov spravil v SS in narobe: visoke esesovske častnike je imenoval za policijske funkcionarje in jim je podelil tudi esesovskim ustrezne policijske čine. Tako je tudi Rösener, ki je bil esesovski brigadefirer, ko se je od februarja do aprila 1940 usposabljal pri inšpektorjih obeh vej policije v Wiesbadnu, 15. aprila 1941 dobil čin policijskega generalmajorja. Tik pred podpisom premirja med nemško in francosko vojsko sta Hitler in Himmler 21. junija 1940 imenovala Rösenerja za vršilca dolžnosti

višjega vodje SS in policije v XII. vojnem okrožju v Wiesbadnu. Dne 9. novembra 1941, na obletnico Hitlerjevega pohoda in spopada pri Feldherrnhalle v Münchnu, pa sta Hitler in Himmler Rösenerja povišala v SS grupenfirerja in generallajtnanta policije ter ga imenovala za višjega vodjo SS in policije v XII. vojnem okrožju v Wiesbadnu.

3. Prihod v Salzburg in na Bled

Dne 10. decembra 1941 je Himmler v Hitlerjevem glavnem stanu v Rastenburgu v Vzhodni Prusiji podpisal odločbo o imenovanju Rösenerja za višjega vodjo SS in policije "Alpenland" v XVIII. vojnem okrožju v Salzburgu: *"Imenujem Vas z veljavo od 16. decembra 1941 za višjega vodjo SS in policije "Alpenland"*. To vojno okrožje je zajemalo ves zahodni del bivše Avstrije, tj. Štajersko, Koroško, Tirolsko in Salzburško, vključno z zasedenimi slovenskimi pokrajinami, medtem ko je vzhodni del bivše Avstrije zajemalo XVII. vojno okrožje na Dunaju. V Salzburgu sta bila pred Rösenerjem že dva takšna funkcionarja, in to Alfred Rodenbücher do maja 1941 in Gustav-Adolf Scheell. Ker je Scheell nasledil pokrajinskega vodjo NSDAP in državnega namestnika za Salzburško dr. Friedricha Rainerja, ki ga je Hitler v drugi polovici novembra 1941 imenoval takšen položaj za Koroško v Celovcu in tudi za šefa civilne uprave za Gorenjsko in Mežiško dolino, je bilo mesto višjega vodje SS in policije v Salzburgu izpraznjeno. Nepojasnjeno ostane vprašanje, zakaj je Himmler na to mesto imenoval ravno Rösenerja. Domnevam, da zato, ker se mu je po svojem trdem značaju zdel ustrezen za reševanje položaja, v kakršnega je okupatorja spravilo slovensko partizansko gibanje, ki je bilo v letu 1941 najmočnejše ravno na Gorenjskem.

Hud udarec, ki ga je nemška policija utrpela v partizanskem napadu v Rovtu pod Blegašem 12. decembra 1941 (več kot 45 padlih policistov) in njemu sledeča vstaja ter uspešni boji Cankarjevega partizanskega bataljona, so zaskrbeli samega Himmlerja. On je sredi decembra izdal celo vrsto ukrepov, predvsem pošiljanje okrepitev v moštvo in orožju, celo težkem, na Gorenjsko ter imenovanje posebnega policijskega akcijskega štaba "Jugovzhod" (Südost) pod vodstvom esesovskega in policijskega generala Geoga Schreyerja na Bledu. Zato je tudi Rösener svoje poveljniško mesto vzpostavil na Bledu, od katerega se ni ločil do septembra 1943. Najprej se je nastanil v hotelu Toplice in nato v vili, pisarno pa je imel v hotelu Park. Trajal je cel teden, da so pod Schreyerjevim in Rösenerjevim vodstvom (pridružil se jima je še generalmajor Weiss, poveljnik vojaškega štaba "Jug", ki je do takrat prebival v Mariboru) pripravili ofenzivo proti Cankarjevemu bataljonu. Po hudih bojih na škofjeloškem območju (Pasja ravan, Bukov vrh itd.), kjer so imele nemške enote večje izgube kot bataljon, ki se je nato umaknil v Dražgoše, je Rösener najbrž mislil, da je nastopil mir. Zato je 2. februarja 1942 prosil Himmlerja, naj mu dovoli 1. marca 1942 oditi na dopust za štiri tedne, medtem naj bi ga nadomestoval kolega dr. Ernst Kaltenbrunner z Dunaja. Himmler, ki je bil vsekakor bolj seznanjen z razmerami na Slovenskem, mu je 19. januarja, torej že po novi nemški ofenzivni operaciji proti Cankarjevemu bataljonu, ki se je končala s tridnevni bojem v Dražgošah (o njem sem že precej pisal in ugotovil resnično število padlih nemških policistov) odgovoril: "Mislim, da Vi od 1. do 28. marca 42 še ne morete iti na dopust. Vi ste SS nadodsek prevzeli v novih in težkih razmerah. Soglašam, da vzamete dopust v poznejših mesecih, ko bo nastopila pomiritev." Rösener se je Himmlerju hlinjeno zahvalil, rekoč: "Zaradi svojega dopusta sem Vam, državni vodja, hvaležen, da ga niste odobrili. Za svoj dopust sem zaprosil na poveljniški način in tudi uredil nadomestilo z grupenfirerjem dr. Kaltenbrunnerjem. Ker so razmere na tukajšnjem območju ša naprej napete, je moja osebna želja in tudi zame samoumevna dolžnost, da brez prekinitve popolnoma izvajam nalogo, ki ste mi jo dali. Zato bom Vas, državni vodja, ponovno

prosil za dopust za poznejši čas. Zaradi dogodkov decembra in januarja 1942 je Hitler 22. januarja 1942 sprejel tudi Rainerjev pisni predlog z dne 12. decembra 1941 in nato še ustnega o šestmesečni odložitvi formalnopravne priključitve zasedenih slovenskih pokrajin k nemškemu rajhu.

Čez mesec dni je Rösener izdal enega svojih prvih razglasov na lepaku z grožnjo, da bodo vsakogar, ki bi dajal partizanom zatočišče in jih ne bi prijavil oblastem, zadeli najhujši ukrepi, najmanj pa izgon. 35.000 lepakov so morali lastniki hiš pritrdati na notranji strani vežnih vrat.

Rösenerjev štab v Salzburgu je tvorilo nekaj esesovskih častnikov, npr. za dopolnitev SS, za rasno in naselitveno dejavnost, za esesovsko socialno skrbstvo, esesovske gospodarske zadeve itd.. Z enotami t. i. splošne SS, ki jim je bil kot vodja nadodseka SS tudi nadrejen, je imel razmeroma malo posla, saj so bili pripadniki SS večinoma že mobilizirani v vojsko ali v oborožene oddelke SS (Waffen SS), večjo skrb je imel s protipartizanskim bojevanjem, za katerega je bil odgovoren samemu Himmlerju. Zato je na svojem poveljniškem mestu na Bledu imel ob sebi poveljnika redarstvene policije "Alpske dežele". (Befehlshaber der Ordnungspolizei "Alpenland". To je bil najprej policijski polkovnik Helmut Mascus, ki pa se ni kaj dosti obnesel in so ga februarja 1942 poslali v rajh in ga za tolažbo povišali v policijskega generalmajorja. Nasledil ga je odločnejši policijski generalmajor in esesovski brigadefirer Karl Brenner, ki je ostal na tem položaju do septembra 1943, razen nekaj mesecev, ko je bil poveljnik Hans Knofe z enakim činom kot Brenner. Podrejene so mu bile vse enote zaščitne policije (Schutzpolizei), tj. čete, bataljoni in polki ter orožništvo, ki je imelo tudi svoja pokrajinska poveljnika za Štajersko in Koroško. Brenner oz. Knofe je s svojim štabom na Bledu načrtoval akcije in operacije proti partizanskim enotam v Spodnji Štajerski, Gorenjski, Mežiški dolini in nato tudi na Koroškem severno od Karavank. Večje operacije je zaukazal sam Rösener in se jih tudi udeleževal.

Zasledovanje in uničevanje nasprotnikov nacionalnega socializma je bila naloga varnostne policije in varnostne službe, ki sta bili skupaj s kriminalistično policijo v zasedenih slovenskih pokrajinah podrejeni komandantom v Mariboru in na Bledu. Ta dva sta bila deloma podrejena glavnemu državnemu varnostnemu uradu v Berlinu, disciplinsko inšpektorju v Salzburgu, glede nalog pa šefoma civilne uprave za Spodnjo Štajersko (dr. Sigfried Uiberreither) in za zasedena območja Koroške in Kranjske (Franz Kutschera, za njim dr. Friedrich Rainer) pa tudi Rösenerju. Moč obeh komandantov varnostne policije in varnostne službe je bila zelo velika, ker sta bila večino časa pristojna tudi za kaznovanje nepolitičnega hudodelstva, ves čas pa za kaznovanje političnega hudodelstva, kajti posebna sodišča za politične kazenske zadeve so bila le policijske komisije za izrekanje smrtnih kazni in niso sodila pod ministrstvo za pravosodje v Berlinu. Pri določanju meril za izrekanje smrtnih kazni je imel veliko vlogo Rösener, ki se je tudi podpisoval na lepake, ki so razglašali imena usmrčenih slovenskih rodoljubov; ljudstvo je te žrtve imenovalo talce. V Spodnji Štajerski in Gorenjski ter Mežiški dolini so jih v času Rösenerjevega delovanja v Salzburgu, na Bledu in v Ljubljani usmrtili več kot dva tisoč.

Po dražgoški operaciji, ko se je Cankarjev partizanski bataljon na Gorenjskem razdelil na čete, ki so delovale ločeno in utrpele precej izgub, in ko je Štajerski bataljon po svojem pohodu na Kozjansko, tudi razdeljen na čete, prezimoval, je Himmler februarja 1942 ukinil omenjeni Schreyerjev policijski štab "Jugovzhod". Poleg obeh šefov civilne uprave je bil zdaj Rösener najvišji nacistični funkcionar v zasedenih slovenskih pokrajinah. Morda mu je ravno dražgoška operacija prinesla odlikovanje križec za vojne zasluge II. stopnje 20. januarja 1942.

Spomladi 1942 se je ponovno krepilo slovensko partizansko gibanje ne samo na ita-

lijanskem, temveč tudi na nemškem zasedbenem območju, saj so iz čet nastali bataljoni in kmalu tudi odredi, združeni v štiri grupe odredov. Vendar je nemškemu okupatorju še uspevalo, da je včasih prizadel hude izgube v bojevanju še neizkušenim partizanom. Skupina 13 borcev Kokrške čete se je po boju v Udinem borštu v drugi polovici aprila 1942 zatekla v naravno votlino blizu Okroglega nad Savo. Ker je bila izdana, jo je nemška policija 21. aprila napadla in ji preprečila odhod iz votline. Boja, v katerem je policija uporabljala mine, top, bombe z dušljivimi plini itd., se je udeležil tudi Rösener. Iz votline so drugi dan potegnili 8 mrtvih, od katerih si jih je šest samo vzelo življenje, in pet nezavestnih borcev, od katerih je eden kmalu umrl, tri so ustrelili kot talce, enega pa izpustili in je pozneje padel kot partizan. O tem je še isti dan poročal Rösener svojemu prijatelju esesovskemu generalu Karlu Wolffu, načelniku Himmlerjevega osebne štaba tole: *"Danes imam vzrok, da sem lahko ponovno ponosen. Pod mojim osebnim vodstvom smo danes ob Savi popolnoma razbili veliko tolpo. Ponovno se veselim zaradi svojih mož in sem osebno notranje tako prazen in otopel, ker sem zgodovine sit do grla."* Samohvala pa ni bil glavni vzrok za Rösenerjevo pismo Wolffu. Tik pred uspehom pri Okroglem, zaradi katerega se je hvalil, so mu ob Hitlerjevem rojstnem dnevu 20. aprila podelili križec za vojne zasluge I. stopnje.

4. Brodoloma v zakonu

Ne vemo, kdaj in zakaj se je Rösenerju ponesrečil prvi zakon z Erno Pfaller. Ker v virih ni sledu o kakšnem njunem otroku, se je ločil morda zaradi njene nerodovitosti. Kajti, Himmler je odločno zahteval od svojih esesovskih častnikov in še bolj od višjih častnikov, da plodijo otroke. Zato je decembra 1935. leta ustanovil tudi posebno društvo "Lebensborn" pod vodstvom esesovskega častnika Maxa Sollmanna, da bi podpiralo rojevanje otrok pri esesovcih, podpiralo zlasti dekleta, ki bi neporočena zanosila z esesovci, in njihovim nezakonskim otrokom poskrbel adoptivne starše. Po Himmlerjevi želji naj bi vsi esesovski častniki bili člani tega društva in ga podpirali s članarino. Kasneje se je Rösener poročil z Gudrun Heidinger, hčerko vodje podjetja Chemische Fabrik Budenheim Aktiengesellschaft. Vendar ta žena ni bila jalova, saj je v začetku leta 1942 opazil, da mu bo rodila otroka. Se je pa z njo razšel iz drugih razlogov, ki jih v svojih pismih ni omenjal. Njegova pisma pričajo, da te formalne ločitve ni mogoče doseči zlahka, saj je zanjo moral dobiti dovoljenje celo od samega Himmlerja. Naj pripomnim, da si je Himmler za višje častnike SS pridržal pravico, da odloča o njihovi poroki in tudi o ločitvi. Vsaka ženska, ki se je nameravala poročiti z esesovskim častnikom, kaj šele z višjim častnikom ali generalom, se je morala podvreči rasni in zdravniški preiskavi ter pred njo podpisati izjavo, da esesovskega zdravnika odvezuje molčečnosti. Ko je Himmler pregledal te dokumente, je z zelenim svinčnikom parafiral dovoljenje za poroko.

Prvi podatek o Rösenerjevem brodolomu v zakonu zasledimo 22. aprila 1942 v njegovem pismu že omenjenemu Wolffu, ki se začne: *"Ob najinem poslednjem srečanju v Münchnu dne 25. februarja, sem govoril o tem, da imam srečo in pričakujem naraščaj. Ti si me vprašal: "Kaj pa je s Tvojo ženo? Se boš pustil ločiti?" Odgovoril sem Ti, da nimam tega namena, temveč bom zadevo začasno zamolčal, dokler ne bo za to priložnost. Ti si mi nato svetoval, naj se obrnem na SS štandartenfirerja Sollmanna, kar sem med tem tudi storil, Ti pa boš med tem o tem primeru govoril z državnim vodjem. Razmere pa so se sedaj nekoliko spremenile. Dne 19. 4. 1942 sem prejel ženino pismo, v katerem mi dela različne očitke in nato med drugim predlaga, da bi se sporazumno ločila, to se pravi, da bi se razšla na čist način. Če tega ne storim, bo vložila tožbo, da ne mara več nadaljevati zakona."*

To pismo je prišlo kot strela z jasnega, pri čemer bi omenil, da noben človek ne ve nič o otroški zgodovini. Zato sem danes pisal svoji ženi, da soglašam z njenim predlogom, sa se ločiva po dobri poti in jo istočasno prosil, naj mi sporoči svoje pogoje.

Moj ljubi Karl, da zaradi tega nisem kar tako ravnodušen, ti pač ni treba posebej pojasnjevati.

V čem je globlji vzrok, Ti ne morem povedati z gotovostjo, iščem ga pač bolj v tem, da sva morala ves čas zakona prebivati v hotelu, da se je v Wiesbadnu pojavilo stanovaljsko vprašanje in ko je bilo zrelo za rešitev, sem dobil premestitev v Salzburg in sem tam bil pred enakim problemom kot takrat v Wiesbadnu. Torej z drugimi besedami, večno biti vsaksebi naju je morda odtujilo.

Meni je zadeva zelo neprijetna, ker to ni moja prva, temveč že druga ločitev in polagoma dobivam predsodke, da ne znam ravnati z ženskami.

Zato Te prosim, ljubi Karl, da to, kako Ti pišem, pojmuješ stvarno in da ne greš prepogosto z menoj na sodišče. Imam resnično najtrdnejši namen, vendar sem glede žensk resnično dvakrat udaril mimo in zaradi tega zelo trpim.

Drugače se pa veselim, da sem napravil otroka, za katerega upam, da bo avgusta prišel na svet zdrav in čil. Na drugi strani pa se sramujem stopiti pred državnega vodjo in mu reči: "Državni vodja, pred Vami sem že drugič in Vam pripravljam te skrbi".

Prosim Te, ljubi Karl, da v mojo zadevo vzameš v svoje roke. Bil si mi vedno dober tovariš in prijatelj ter upam, da boš tukaj pri državnem vodji, ki ga ob mnogih njegovih skrbah moram obremenjevati še svojimi osebnimi skrbmi, našel pravo besedo." Če skrbno preberemo to pismo, kaže, da se je Rösenerju ponujalo rojstvo dveh otrok, enega v zakonu in drugega zunaj njega. V zadevo se je kmalu vključil Wolffov prijatelj Fritz Kranefuss iz Berlina, ki se je najprej 27. maja v Mainzu pogovarjal z Rösenerjevo ženo in njenim očetom Heidingerjem, o čemer je 2. junija pisal Wolffu: V poldrugi uri je Rösenerjeva žena Gudrun poročala stvari, "ki na SS grupenfirerja Rösenerja in njegovo ravnanje mečejo slabo luč. Na vse kriplje sem si prizadeval, da bi ga prijateljsko vzel v zaščito in deloval v tem smislu, da bi se zakon razrdl čimbolj mirno in brez sovražnih razprav in sporov. Gospa Rösener ve, da neka igralka, ki je delala v Wiesbadnu in katere ime pozna, pričakuje otroka od njenega moža. Lahko si predstavljaš, da sta ta okoliščina in dejstvo, da se s to zadevo v Wiesbadnu obilno razpravlja in opravlja, zelo prizadela njen ponos." Ko je Kranefuss 1. junija to telefonsko poročal Rösenerju, mu je ta pojasnil podrobnosti in ga prosil, naj se pri Heidingerju ne zavzema za nadaljnjevanje njegovega zakona. Kranefuss je še poročal Wolffu, da bo Rösener kmalu prispel v Berlin in se bosta izčrpno pogovorila o zadevi, "da se bi našla rešitev, ki bi glede na stanje lahko tudi uspešno prestala sodbo državnega vodje." Rösener je 4. junija prispel v Berlin in se odkrito pogovarjal s Kranefussom ter mu priznal, da bo moral krivdo za polomljeni zakon prevzeti nase, ker je žena zvedela za nosečnost omenjene igralka. Zato je Kranefuss v pismu Wolffu izrazil upanje, da bodo zadevo rešili tako, da ne bo z ene strani prišla pred Himmlerja. Ko je bil Rösener v Berlinu, je govoril tudi s svojim bivšim nadrejenim v Wiesbadnu, esesovskim obergruppenfirerjem in generalom policije Richardom Hildebrandtom, ki je bil zdaj višji vodja SS in policije v Gdansk. Ko mu je pojasnil svoj zakonski brodolom, je ta 19. junija pisal Wolffu, da ima nekaj krivde tudi Rösenerjeva žena in "da sta pač oba zakonca pri sklenitvi zakona izhajala iz napačnih predpostavk in je bil zakon pač obojestranska prevara." Kljub temu, da se mu Rösenerjevo vedenje ni zdelo vzorno, je menil, da bi se lahko vsa zadeva brez dviganja prahu čimprej rešila v sporazumnem soglasju. Meseca julija 1942 se v tej zadevi ni zgodilo nič vznemirljivega. Rösener, ki je bil zelo zaposlen z ofenzivo proti partizanom, o kateri bomo še govorili, se je ločil. Za to zvemo iz njegovega pisma vodji glavnega rasnega in kolonizacijskega urada SS v Berlinu Ottu Hofmannu 25. avgusta, s katerim mu je poslal

svojo ločitveno listino in ga prosil, naj zadevo obravnava zaupno. Ko je 6. septembra poslal Wolffu prepis ločitvene listine in notarjevo izjavo o svojih dohodkih za ureditev vzdrževalnine za ženo in otroka, se je pritoževal, da mu je žena odnesla nekaj reči iz hotela, npr. tudi manšetne gumbе in pečatni prstan. *"Kar pa me bolj žali in kar me je razočaralo, je dejstvo, da žena iz tako imenovane dobre vzgoje, ki ima mnogo denarja, se hoče obogatiti s takimi rečmi. Še danes se spominjam, ko sva bila midva oba pri državnem vodji in je on takrat rekel: "Rösener, mislim, da se Vi ženite zaradi denarja," in sem mu odgovoril: "Državni vodja, jaz resnično ne." Danes lahko z mirno vestjo rečem, da se nisem nameraval poročiti zaradi denarja in sem ženo resnično ljubil. Morda je bil vzrok, da sem se prekmalu po prvem zakonu znova poročil in bil še zelo pod vplivom prvega zakona. Danes sem neomajno prepričan, da se moja žena ni poročila z Erwinom Rösenerjem, temveč samo z SS grupenfirerjem oz. z višjim vodjem SS in policije Rhein."* Povedal je še, da se je prvi zakon razbil po obojestranski krivdi in čeprav svoji bivši ženi ne bi bilo treba plačevati preživitve, ji nakazuje mesečno 250 mark. In otrok? Podatek je tudi v pismu prijatelju Wolffu: *"Ker ta mesec pričakujem naraščaj, sem uredil tako, da sem potem, ko sem se pogovoril s štandartenfirerjem Sollmannom in /glavnim zdravnikom v društvu Lebensborn – op. T. F./ oberfirerjem /dr. Gregorjem/ Ebnerjem, gospo Horand napotil v dom "Wienerwald". Gospa Horand se ne namerava poročiti z menoj. Tudi jaz je ne bi rad poročil, ker preveč visi na svojem poklicu in bi bil ponovno nesrečen zakon. Ti veš, da je gospa Horand je mlada, zelo nadarjena igralka in bi že čez kratek čas hrepenela po odru in bi nastopil slučaj, ki sem Ti ga nekoč že prikazal. Z otrokom imam takšne zamisli: Otroka čimprej odtrgati od matere in ga pustiti v domu "Wienerwald". Upam, da bom slej ko prej dobil stanovanje v Salzburgu in vzel k sebi svojo sestro, da bo v mojem stanovanju vzgajala otroka."* Iz tega pisma se vidi, da o Rösenerjevem brodolomu zakona še niso poročali Himmlerju. Čeprav je Rösener v omenjenem pismu prijatelju Wolffu menil, da je po prvem polomu zakona prehitro zajadral v drugi zakon, se mu je zdaj po ločitvi z Gudrun Heidinger spet mudilo v zakonski jarem. Za zakonsko družico si je izbral kiparko in vdovo Ingeborg Beez, roj. Schmieder, ki je imela iz prvega zakona dva otroka. Za to zvezo iz poročila glavnega rasnega in kolonizacijskega urada SS z dne 10. februarja 1943, ki je moral opraviti ustrezne preiskave, o katerih smo že govorili; Himmler je čez dva dni s parafo dovolil ženitev.

5. V veliki ofenzivi

Neugodno za Rösenerja je bilo to, da se je moral s svojimi osebnimi težavami ukvarjati ravno v času, ki je bil za to najmanj ugoden. Partizansko gibanje se je spomladi 1942 zelo razgibalo v vseh zasedenih slovenskih pokrajinah, razen v Prekmurju. Na Dolenjskem in Notranjskem je nastalo osvobojeno ozemlje, ki je po okupatorjevih podatkih obsegalo celo dve tretjini Ljubljanske pokrajine, v Gorenjski in Spodnji Štajerski pa so enote 1. in 2. grupe partizanskih odredov z mnogimi napadalnimi akcijami spravile nemškega okupatorja v defenzivo. V okupatorjevih uradih na Gorenjskem so se že v prvi polovici junija pojavljali predlogi o umiku "nemških akcijskih sil" iz Gorenjske, pri čemer so mislili zlasti na nemško uradništvo in učiteljstvo; 11. junija so o tem razpravljali na sestanku pri šefu civilne uprave dr. Rainerju. Vendar so v Celovcu odločili, da se lahko umaknejo začasno le tisti, ki so na najbolj nevarnih območjih, pa še to le v najbližje močnejše postojanke. Med takšnimi partizanskimi akcijami, na Gorenjskem, ki so zelo vznemirile okupatorjeve funkcionarje, je bil požig železniškega mostu v Mostah pri Žirovnici 27. junija, zaradi česar je bil za nekaj dni prekinjen železniški promet med Gorenjsko in Koroško.

Dva dni prej, dne 25. junija, je Himmler v Hitlerjevem glavnem stanu v Vzhodni Prusiji izdal "povelje za zatiranje dejavnost tolpa na območjih Gorenjske in Spodnje Štajerske". V prvi točki povelja je zanosno izjavil: *"Dejavnost tolpa v Gorenjski in Spodnji Štajerski bo v bližnjih tednih temeljito razčiščena."* V drugi točki je za celotno akcijo določil Rösenerja, v tretji pa, da ima pod Rösenerjevim poveljstvom vodstvo enot generalmajor policije Karl Brenner. Šefa redarstvene policije esesovskega oberstgruppenfirerja in generalpolkovnika policije Kurta Daluegeja v Berlinu pa je zavezal, da za *"za izvedbo te akcije, ki bo trajala več kot 4 tedne, da na voljo sile v zadostni in uspeh zagotavljajoči meri."* Določil je tudi naloge drugih dejavnikov in Rösenerju podredil tudi enote vojske na ofenzivnem območju. V 12. točki je ukazal: *"Tudi poslednji nemški mož, sposoben za orožje, star od 17 do 55 let, na tem območju, po možnosti pa tudi zunaj tega območja v starih pokrajinah Koroške in Štajerske, se mora zavzeti za izvedbo te akcije."* V "nesrečni" 13. točki pa je Himmler ukazal: *"Akcijo je treba izvesti v celoti smotno, trdo in brezobzirno. Pred vsem gre za interes nemškega rajha; cilj, ki ga je treba doseči, je popolna pomiritev obeh rajhovskih območij Gorenjske in Spodnje Štajerske."* /Podčrtal T. F./

Temu povelju je Himmler priložil svoja navodila za izvajanje ofenzive. Potem, ko je navedel taktična pravila (predhodno ogledovanje za ugotovitev partizanskih taborov, obkolitev območja in njegovo "očiščenje", zasledovanje razbitih delov partizanskih enot, kaznovanje vasi, ki so se pregrešile s podpiranjem partizanov), je ukazal: *"Akcija mora napraviti neškodljive vse elemente prebivalstva, ki so prostovoljno podpirali tolpe z ljudmi, oskrbo, orožjem in zavetjem. Moške iz krive družine, v mnogih primerih celo rod, je načelno treba usmrtiti, ženske iz teh družin je treba prijati in odpeljati v koncentracijsko taborišče, otroke pa odstraniti iz njihove domovine in jih zbrati na območju stare pokrajine. O številu in rasni vrednosti teh otrok pričakujem posebna poročila. Imetje krivih družin se zapleni. Drugi cilj je osvoboditi poslušno prebivalstvo pritiska tolpa in jim dati občutek varnosti v nemškem rajhu."* /Podčrtal T. F./

Po navedenem Himmlerjevem povelju je moral Rösener do 1. julija poročati Himmlerju, kdaj bo začetek ofenzive. Ne vemo natančno, za kateri datum se je Rösener odločil, da bo začel ofenzivo, in to najprej na Gorenjskem. Že 2. julija je za to pokrajino razglasil izredne razmere: ukazal je policijsko uro od 20. do 6. ure zjutraj, prepovedal Slovincem vožnjo s kolesi in obiskovanje gostiln.

Na Bled pa so tiste dni prihтели Kurt Daluege iz Berlina, SS grupenfirer Kurt Knoblauch iz Himmlerjevega komandnega štaba v Vzhodni Prusiji in polkovnik zaščitne policije Hermann Franz iz Garmisch Partenkirchna, kjer je sestavljal svoj 18. policijski polk planinskih lovcev, ki ga je Daluege odredil za okrepitev policijskih sil v ofenzivi na Gorenjskem. Ti trije so skupaj z dr. Rainerjem, Rösenerjem, Brennerjem in dr. Helmuthom Hierzeggerjem iz urada šefa civilne uprave imeli dne 3. julija na Bledu pomemben sestanek. Na njem so obravnavali ukrepe za pomiritev zasedenih slovenskih pokrajin. Glavno besedo je imel najvišji po činu Daluege, ki je kmalu zatem postal za eno leto naslednik zloglasnega namestnika državnega protektorja v Pragi Reinharda Heydricha. Predlagal je preverjanje vsega prebivalstva, kakršnega so opravili na Češkem in Moravskem: kdor ni imel žiga v osebni izkaznici, so ga ustrelili, ugotavljanje razlike med številom družinskih članov takoj po nemški zasedbi in zdaj ter sedanjega bivališča manjkajočih članov, namestitev seznama družinskih članov po hišah, določitev odgovornih oseb po vaseh, trgih, občinah: *"V vsaki občini, vasi, trgu itd. je treba imenovati ne nemštivu prijaznega človeka, ki bo na zaupnem mu območju odgovoren za red in čistočo. Če se bo partizanom zagotavljalo podporo ali drugo pomoč ali če se ne bo takoj prijavilo zadrževanje partizanov na zaupnem mu območju ali v njegovi bližini, bodo ustreljeni on, njegova družina in sorodstvo."* /Podčrtal T. F./ O taktiki pri izvajanju

ofenzive so večinoma ponovili tisto, kar je v svojem povelju povedal že Himmler. Sklenili so, da je treba s političnim ogledovanjem začeti takoj, medtem ko je z vojaškimi operacijami treba začeti konec julija in pred tem zapreti mejne prehode proti Koroški. Odredili so tudi izjemno stanje za Gorenjsko, kar je dan prej že odredil Rösener.

Isti dan je bil še en sestanek popoldne v Brennerjevi pisarni v vili Nelly na Bledu, ki sta se ga poleg Dalugejeja, Rösenerja, Knoblauch, Franza udeležila tudi policijski general, prof. dr. Helmuth Gerloff, strokovnjak za utrjevanje v glavnem uradu redarstvene policije, in SS štandartenfirer dr. Walter Blume. Slednjega je namreč Himmler imenoval za poveljnika varnostne policije in varnostne službe za zasedena območja Koroške in Kranjske; svoje uničevalne obrti se je do takrat že izučil kot komandant akcijskega oddelka varnostne službe (naloga: uničevanje Judov in komunistov) v Sovjetski zvezi. Ugotavljali so položaje partizanskih enot, taktiko partizanov, število in moč lastnih sil, oborožitev. Glede taktike v operacijah so bili natančnejši: posamezni policijski bataljoni, orožništvo in vojaške enote bodo večinoma delovale na dotedanjih območjih, 18. policijski polk planinskih lovcev pa bo čistil predvsem planinska in gorska območja. *"Čim so enkrat tolpe prestrežene, jih je treba zasledovati in tolči toliko časa, da se jih uniči, čeprav bi posamezne akcije trajale teden ali več."* Daluge je spet grozil: *"Poslednji prebivalec tega območja mora vedeti, da bo izgubil vse, četudi bo samo lepo govoril o tolpah, in da bodo ustreljeni on, njegova družina, sorodniki in prijatelji. Ustreljena bo tudi cela družina (tudi ženske), če je družinski član pri tolpah. Tudi če bodo izkoreninjeni celi kraji in vasi, prebivalci postreljeni in se bo prebivalstvo pritoževalo, da ne more več obdelovati polja, bodo pač zmanjšani obroki živil."* /Podčrtal T. F./

Ofenzivo, ki so jo vodili Rösener, Brenner in dr. Blume je bila povsem drugačna od tiste, ki jo je tisti čas vodilo poveljstvo italijanskega 11. armadnega zbora v Ljubljanski pokrajini. Kjer so zasledili kakšno večjo partizansko enoto iz 1. in 2. grupe partizanskih odredov (ta je bila na pohodu na Štajersko), so tja usmerili svojo ofenzivno operacijo (Poljanska dolina, Blegoš, Jelovica, Pokljuka, Krvavec, Jelovica, Ratitovec, Uden boršt itd.). Zelo so prizadeli posamezne partizanske enote, niso jih pa mogli uničiti, kot je ukazal Himmler v svojem povelju.

Bolj kot partizanske enote je nemška ofenziva prizadela civilno prebivalstvo, saj je bilo obdobje julij – september 1942 na Slovenskem obdobje najhujšega okupatorjevega nasilja v vsem obdobju okupacije. Postrelili so namreč več talcev kot v vsem drugem obdobju okupacije skupaj. Na Gorenjskem so požgali in zravnali z zemljo dvanajst vasi (8. 7. Koreno, Gradišče in Hom, 20. 7. Hrastnik, Kokra in Sovodenj, 2. 8. Zlato Polje, Brezovica, Obrše, Mala Lašna, Podgora in Trnovče), moške, starejše od 15 let (!) postrelili in njih trupla pometali v ogenj, vse drugo prebivalstvo pa izgnali. Ukaze za ta kruti zločin je dajal Rösener, povelja za izvedbo požigov, pokolov in izгона pa Brenner, opraviti pa so morale ta zločinski posel enote zaščitne policije. Tako se je npr. Brennerjevo povelje za uničenje Hrastnika, Kokre in Sovodnja glasilo: *"Kot maščevalni ukrep je treba moško prebivalstvo, staro nad 15 let, na kraju samem postreliti, trupla vreči v ogenj. Kraje je treba uničiti z ognjem. Drugo prebivalstvo je treba izseliti in odpeljati v preselitveno taborišče Šentvid nad Ljubljano."* /Podčrtal T. F./ Tiskane razglase o uničenju teh vasi je podpisal Rösener. Tako je 13 slovenskih vasi na Gorenjskem v letu 1942 doživelo usodo Lidic na Češkem. Ker so policijske enote pri požiganju vasi slabo ravnale s premičnim imetjem, je Rösener 29. julija opozoril policijske enote: *"Nikakor ne morem tega več prenašati in bom kaznoval odgovornega vodjo akcije, če bom dobil še kakšno poročilo, da gre nesmiselno v plamene ljudsko premoženje tam, kjer moramo varčevati z vsakim funtom zrnja."* Skupno je nemški okupator na Gorenj-

skem požgal deloma ali popolnoma 39 vasi in razen za Rašico, je bil za vse odgovoren Rösener.

Čeprav je Himmler v svojem povelju 25. junija 1942 ukazal, naj otroke iz požganih vasi in partizanov ter usmrčenih talcev, stare od pol leta do 12 let, rasno pregledajo in tiste z rasno oceno I ali II ločijo od starejših in odpeljejo v domove "Lebensborn" in so o tem imeli 12. avgusta sestanek pri Rösenerju, so to storili samo v Spodnji Štajerski.

Nemške oborožene enote so med izvajanjem lastne ofenzive na Gorenjskem imele tudi nalogo zapirati mejo nasproti Ljubljanski pokrajini na tistih odsekih, kjer je italijanska vojska izvajala svojo ofenzivo. O tem se je poveljnik 11. armadnega zbora, general Mario Robotti na sestanku v Ljubljani 12. julija dogovoril z Rösenerjem in Brennerjem.

Že sredi ofenzive se je pokazalo, da partizanov ni mogoče uničiti in je policija avgusta uvedla nov način boja, t.i. protitolpe (Gegenbanden). Predlog zanje je dal komandant varnostne policije in varnostne službe na Bledu SS šturmbanfirer dr. Josef Vogt, sprejel ga je Daluge in nato je Rösener izdal povelje: *"Zaposliti je treba Slovence v posameznih okrajih z zadevnimi, tam pristojnimi četami redarstvene policije. Vodstvo ima zadevni poveljnik čete, ki se zaradi akcije poveže z vsakokratnim vodjem varnostne policije."* Nato so v vsakem upravnem okrožju Gorenjske ustanovili eno protitolpo, ki so se imenovala "Ludvik" (kranjsko okrožje), "Filip" (radovljiško okrožje), "Martin" (kamniško okrožje) ter dve: "Štefan" in "Lux" za posebne namene. Prvo protitolpo so uporabili v drugi polovici avgusta v operaciji na Krvavcu, urili pa so jih v zaplenjenem samostanu na Brezjah.

Svojo ofenzivo, ki jo je Himmler krstil z lepim imenom Encijan, je Rösener končal 27. septembra 1942. Tisti dan je dr. Rainer v svojem govoru v Kranju in s t. i. proklamacijo ukinil izredne razmere, podelil prebivalstvu nemško državljanstvo na preklic in napovedal mobilizacijo v nemško državno delovno službo in vojsko. Dvomim, da bi bili nemški funkcionarji tako naivni, da bi mislili, da so pomirili zasedene slovenske pokrajine. Mislim, da je bil glavni razlog za Rainerjevo dejanje mobilizacija Gorenjcev v nemško vojsko; vojake je namreč nacistična Nemčija tisti čas krvavo potrebovala. Ko je Rösener o tem dogodku 29. septembra 1942 poročal Himmlerju, je zapisal: *"Jaz bom od primera do primera izdajal nadaljnje olajšave v izjemnem stanju, ki traja od 2. 7. 42. Drugače pa bom še naprej nastopal z najostrejšimi sredstvi proti tistim, ki imajo zveze s tolpami ali pri njih sorodnike."*

Takoj po ofenzivi je policija del svojih enot odpeljala iz Gorenjske, odšel je tudi dr. Blume in Brennerja je nasledil Knofe. Himmler pa je Rösenerju že med ofenzivo 15. avgusta preskrbel odlikovanje, in to železni križec II. reda. Dne 8. oktobra 1942 pa mu je poslal še tole pismo: *"Za odlično vodenje operacije za uničenje tolovajstva v mesecih maj, junij, julij 1942, kot tudi za hrabro in brezobzirno delovanje Vaše osebe Vam z dne 15. 8. 1942 izročam železni križec II. reda in Vam istočasno čestitam za to odlikovanje."* Rösener sam pa je v svojem mesečnem poročilu za september Himmlerju poročal: *"Brutalni teroristični ukrepi varnostne policije v mesecih junij, julij in avgust letos so pri domačem in civilnem prebivalstvu kot tudi pri delih delavstva, ki ni zaplavalo v komunistične vode, izzvali otopel in resigniran obup. Široka množica je pokazala pri tem nekoliko nemočen vtis, če so se našli tudi možje, ki so iz obupa šli v gore in se odločili za oborožen boj."*

6. V mirnejših razmerah

Po nemški ofenzivi na Gorenjskem je Rösener raztegnil ofenzivno dejavnost tudi na Spodnjo Štajersko proti enotam 2. grupe partizanskih odredov, ki so precej okrnjene

konec avgusta in v začetku septembra prispele na svoje že marca odrejeno jim območje. Tudi tam so nemške oborožene sile dosegle nekaj vidnih uspehov, npr. na Dobrovljah, Kostanjski planoti in zlasti z uničenjem Pohorskega bataljona na Osankarici 8. januarja 1943. Vendar bi Rösenerja skoraj premestili na Dunaj. S Heydrichovo smrtjo v Pragi je namreč ostalo prazno mesto tudi šefa glavnega državnega varnostnega urada (RSHA) v Berlinu. Nekaj časa ga je nato vodil sam Himmler in iskal ustreznega Heydrichovega naslednika. Ko ga je končno našel v dotedanjem višjem vodji SS in policije v XVIII. vojnem okrožju na Dunaju dr. Ernstu Kaltenbrunnerju, je nastalo vprašanje, kdo naj nasledi tega esesovskega in policijskega funkcionarja. O tem sta se 10. decembra 1942 v Hitlerjevem glavnem stanu pogovarjala Hitler in Himmler. Soglašala sta s Kaltenbrunnerjem kot šefom RSHA, na Dunaj pa bi naj prišel Rösener, v Salzburg in na Bled pa tedanji načelnik I. urada v RSHA, SS grupenfirer in generallajtnant policije Bruno Streckenbach, ki se je policijske "obrti" na terenu uril že v Pragi in Krakovu. S tem pa ni soglašal šef glavnega personalnega urada SS v Berlinu, SS brigadefirer in generalmajor oboroženih oddelkov SS Maximilian von Herff. Svoje stališče je 19. decembra utemeljil takole: *"Prvič, ne verjamem, da bi Rösener po svoji celotni osebnosti ustrežal ne popolnoma enostavnemu in poudarjeno estetskemu gauleiterju /Baldurju/ v. Schirachu na Dunaju in se zato bojim, da ne bo takšnega harmoničnega sodelovanja, kakršno je bilo med v. Schirachom in dr. Kaltenbrunnerjem. Drugič, menim, da ni zelo srečna nova sprememba na vodilnem položaju nadodseka Alpenland, ker ravno ta položaj, pri katerem ima višji vodja SS in policije opraviti s štirimi gauleiterji, ni tako enostaven. K temu sodi še to, da sodi k območju Alpenland tudi Spodnja Štajerska, v kateri je potrebno še znatno uničevanje tolp. Grupenfirer Rösener se je po mojem mnenju vendar posebno dobro uvedel v svoj položaj, tako da pravzaprav ne bi bila zaželeno sprememba."* Za omenjeno mesto je von Herff predlagal Streckenbacha, ki bi zagotovo lahko dobro izhajal s von Schirachom. Hitler in Himmler sta upoštevala to stališče: Rösener je ostal v Salzburgu oz. na Bledu, na Dunaj pa je prišel SS obergrupenfirer in general policije Rudolf Querner.

Prvi hud poraz nemške vojske v bitki za Stalingrad je prizadel tudi Rösenerja. To se vidi iz njegovega pisma prijatelju Wolffu, ko se mu je 7. februarja 1943 zahvalil za voščilo za rojstni dan: *"Šele sedaj po dejanju 6. armade ni samo naša obveznost in dolžnost, temveč smo prevzeli veliko dediščino, da vsepovsod, kjer smo zaposleni, še bolj kot doslej opravljamo svojo službo. Če bi se kdaj Rusom posrečilo, da nam prizadenejo takšne udarce, potem se Bog usmili naše lepe Nemčije, potem se Bog usmili tudi nemškega ljudstva. In ker smo mi to spoznali še pred leti, ko smo prisegli našemu firerju, se moramo ravno mi, stari nacionalni socialisti, in mi, stari možje zaščitnih oddelkov, zbrati, da bi firerju nudili našo podporo. Firer ne more sam storiti ničesar, če nima mož, na katere se lahko zanese."*

7. Ponovno v nemirnejših razmerah

Komaj se je začela pomlad 1943. leta, je moral Rösener že drugače kot v zimskih mesecih poročati Himmlerju. Tako je npr. za marec poročal tudi tole: *"Tolovajsko gibanje in obstoj tolpe sta v poslednjem času pokazala, da ni računati z zmanjševanjem njihove dejavnosti, ki se je prenesla na težaven gozdni teren na meji pokrajin Spodnje Štajerske in Gorenjske. Zato bi bilo smotrno, da bi celotno območje Spodnje Štajerske in Gorenjske proglasili za eno banditsko in in s tem akcijsko območje in ga tudi v varnostnopolicijskem pogledu podredili enemu vodji,"* vendar v Berlinu niso upoštevali njegovega predloga. V svojem mesečnem poročilu za maj je Rösener poročal Himmlerju, ki je v začetku maja že drugič obiskal nekatera območja v Sloveniji: *"Uničevanje tolpe je*

vedno težje. Tolovaji imajo velike izkušnje in poskušajo z zahrbtnimi napadi iz zased povzročati izgube nemškimi akcijskimi silam. Izogibajo se vsakega odprtega boja in bežijo pred akcijskimi silami. Le v zelo ugodnih položajih in če vidijo nasproti sebi šibkejše enote in ogledovalne patrulje, se z njimi spustijo v boj." Na željo orožništva in civilnih organov je Rösener 10. junija razglasil za celo Gorenjsko policijsko uro od 22. do 4. ure in ukazal streljati na vsakogar, ki se ne bi ustavil na prvi poziv.

Himmler, ki je že pred letom dni ukazal popolnoma uničiti slovensko partizanstvo na nemškem zasedbenem območju, seveda ni mogel biti zadovoljen z Rösenerjevimi uspehi. Dne 21. junija mu je pisal: *"Z Vašo aktivnostjo in aktivnostjo Vaših oddelkov nisem zadovoljen. Sovražnikove izgube so celo manjše od naših. Bodite noč in dan na poti. Tudi s šibkimi silami se da nekaj doseči, če ostane pobuda v naših rokah."* Posledica takšnega razvoja razmer je bila, da je Himmler 21. junija 1943 Spodnjo Štajersko in Gorenjsko razglasil za območje protipartizanskega bojevanja (Bandenkampfgebiet). *"Zaradi napadov, sabotažnih akcij in splošne aktivnosti band, ki motijo varnostne razmere, razglasam z veljavnostjo od 21. 6. 1943 na območju višjega vodje SS in policije za alpske dežele Gorenjsko in Spodnjo Štajersko za območji protipartizanskega bojevanja."* To je Himmler storil po posvetu s Hitlerjem 19. junija, ko je dva dni prej dobil Rainerjevo brzojavko o neugodnih varnostnih razmerah na Gorenjskem. Zdaj je preuredil sistem bojevanja proti partizanom in 21. junija imenoval esesovskega in policijskega generala Ericha von dem Bach Zalewskega za "šefa oddelkov za protipartizansko bojevanje". On naj bi usklajeval boj proti partizanom v raznih deželah, ki jih je Himmler že razglasil ali jih še bo za območja protipartizanskega bojevanja. Kaže, da sta se za ta namen von dem Bach Zalewski in Rösener julija sestala v Zagrebu. Po tem pogovoru je Rösener zvedel, da so se hrvaški partizani pojavili pri Varaždinu, osvobodili jetnike iz dveh zaporov in delujejo v smeri Spodnje Štajerske. *"Čutil sem se odgovornega, da prisostvujem akciji in sem bil v njej do konca. S svojimi enotami sem vdrl nekaj kilometrov na hrvaško ozemlje, sem se pa moral po navodilu /nemškega/ poveljujočega generala /To je bil Edmund Glaise von Horstenau. – Op. T. F./ v Zagrebu umakniti na izhodiščne položaje."* Ko mu je Himmler 17. julija očital: *"Z Vašim uničevanjem tolpa nikakor nisem zadovoljen. Ne izgovarjajte se mi, da nimate dovolj sil. Ostanite več v svojem nadodseku in ne potujte tako pogosto v Berlin. Brigajte se za stvari sami, potem bodo vse zadeve šle bolje. Dovolite, da Vas opomnim, da negujete svoj zakon. Naj Vam bo jasno, da ne bom gledal Vašega tretjega brodoloma."* Rösener mu je čez pet dni pojasnil, da mu je Wolff nekoč povedal, da lahko vsake štiri tedne potuje v Berlin, da tam neguje svoj zakon. Ker mu je zdaj na voljo stanovanje v Salzburgu, se lahko tja preseli iz Berlina. Himmler je 23. julija ponovno pisal Rösenerju: *"Pošiljam Vam grafično primerjavo med zaposlenimi policijskimi silami v Nemčiji, Ukrajini in na Vašem območju. Iz nje boste ugotovili, da imate glede na število prebivalstva največje število policijskih sil, kar jih mi sploh zaposlimo na vsem nemškem interesnem območju. Pričakujem torej, da boste na svojem območju kmalu in temeljito opravili z bandami."*

Himmler niti pozneje ni bil zadovoljen z Rösenerjevimi uspehi pri uničevanju slovenskega partizanstva, ki se je že razširilo tudi na Koroško onkraj Karavank. Ker mu ni znal svetovati kaj drugega, mu je 5. septembra ukazal, naj svoje poveljniško mesto za protipartizansko bojevanje iz vzgojnih razlogov in tudi zaradi varnosti pred letalskimi napadi, ki jih pa tedaj na tem območju še ni bilo !!/ odstrani iz kopaliskega in zdraviliškega mesteca Bled. Naročil mu je, naj neprenehoma spreminja svoj sedež in se naj odpravi v najpreprostejše bojne razmere. Na koncu brzojavke pa je povedal, da bo tudi ta ukrep koristil aktivizaciji protipartizanskega bojevanja v alpskih pokrajinah.

Drugi dan je Rösener pisal svojemu bivšemu nadrejenemu funkcionarju iz Wiesbadena Hildebrandtu, zdaj vodji glavnega rasnega in kolonizacijskega urada SS: "Še ne-

kaj dni, potem Vam bom smel sporočiti, da sem se vselil v svoje stanovanje v Salzburgu in morda tudi v tem mesecu oznaniti, da sem dobil naraščaj. Poročal mu je tudi, da ga je na Bledu obiskal von dem Bach Zalewski, "da bi se podučil, kakšna je moja dejavnost pri uničevanju band. Zdaj nastopajo, hvala Bogu, nekatere organizacijske spremembe. Poveljnik redarstvene policije, generalmajor Brenner (Vi Brennerja najbrž poznate tudi iz zadeve Sepp Dietrich) bo premeščen in bom sedaj jaz prevzel tudi vojaško vodstvo na območju. /.../

Pri uničevanju tolp je zdaj uvedena nova politična linija, ki ni tako krvoločna kot doslej, temveč se poskuša ljudi pridobiti politično. To bi bilo samo po sebi tudi zelo pravilno, če ne bi potem nato sem prišla t.i. etapa in razbila tega, kar so ustvarile čete. Lahko bi si predstavljal, da bi pri bolj lojalnem vedenju in pri nekaterih popuščanjih tujerodcem lahko telo mnogo pridobili. Vendar smo večkrat stali na stališču, da moramo druga ljudstva napraviti za nacionalne socialiste. Jaz menim ravno narobe. Vedno smo pridigali, da nacionalni socializem ni izvozna roba in nato pridejo mali in najmanjši firerčki in očitajo ljudem to, da kar delajo, nima nič skupnega z nacionalnim socializmom. Ni treba, da nas ljudje v tujih deželah ljubijo, vendar bi lahko dosegli vsaj bolj lojalen odnos. Da mi zdaj uvajamo novo linijo, bodo smatrali za šibkost. No, mi bomo v tem letu še šli naproti resnim časom, pri čemer menim, da bo prihodnje leto še trše. Mi, ki smo starejši, moramo ravno prispevati k pomirjajočemu vzdušju. Predvsem mi tukaj zunaj že ne smemo povešati glav. Hvala Bogu, osebno sem – kljub ostrim zračnim napadom – še vedno tako miren in optimističen, ne da bi se pri tem šel nojevsko politiko, da bomo zmagali, če hočemo zmagati. Tri leta smo živeli v pijanem zmagoslavju. Drugi tudi niso spali. Zdaj prihaja prebujenje in vsi pokopavajo svoje upe. Žal tudi stari nacionalni socialisti." Hildebrandt mu je odgovoril 15. septembra in soglašal, da se mora spremeniti položaj višjih vodij SS in policije. "Tudi sam menim, da se sedaj, ko je državni vodja SS postal državni notranji minister, mora nekaj spremeniti v korist položaja višjega vodje SS in policije. Menim, da se mora težišče popolnoma in neovirano prenesti na ta položaj. /.../ Verjamem tudi, da gremo naproti zelo resnim časom, vendar jim bomo kos, če bomo obdržali staro voljo in sploh železne živce."

Medtem se je Rösenerjev položaj precej spremenil. Himmler mu je namreč 7. septembra ukazal ustanoviti **operativni štab za uničevanje tolp** (Führungsstab für Bandenbekämpfung) in ga tudi voditi. Ustanovil ga je 30. septembra 1943 in ga 7. oktobra preselil v Ljubljano, v poslopje Kazine na Kongresnem trgu. Organiziran podobno kot vojaška poveljstva ali štabi, npr. I a – operativni oddelek (Hans Blank, Ernst Pritzell, Karl Scholtz) in I c – obveščevalni oddelek (Erwin Brandt, Hans Schmeer) itd., je tam ostal skoraj do konca vojne.

8. Vrhovni policijski funkcionar tudi v Ljubljanski pokrajini

Dva dni po kapitulaciji Italije je Hitler ukazal ustanoviti dve operacijski coni, in to operacijsko cono "Jadransko primorje" (Operationszone "Adriatisches Küstenland" in operacijsko cono "Predalpske dežele" (Operationszone "Alpenvorland") in jima za vrhovna komisarja imenoval pokrajinska vodja NSDAP iz sosednjih avstrijskih pokrajin Koroške in Tirolske, tj. za prvo cono dr. Friedricha Rainerja, ki je bil tudi še vedno šef civilne uprave za zasedena območja Koroške in Kranjske. Kot že za druge pokrajine, je tudi za cono bil neposredno odgovoren Hitlerju. Operacijska cona "Jadransko primorje" s središčem v Trstu je imela šest pokrajin, in to Videmsko, Tržaško, Goriško, Puljsko, Reško in Ljubljansko. V vojaškem in policijskem pogledu pa vse cone niso imele istih funkcionarjev. Prvih pet pokrajin je vojaško sodilo pod vojaškega poveljnika za cono, generala Ludwiga Küblerja s sedežem v Spessi pri Krminu, ta pa nadrejenim povelj-

stvom v Italiji, Ljubljanska pokrajina pa pod poveljstvo 18. vojnega okrožja v Salzburgu. Policijsko je prvih pet pokrajin sodilo pod višjega vodjo SS in policije v coni, SS grupenfirerja in generallajtnanta policije Odila Globocnika v Trstu, ki je bil podrejen najvišjemu vodji SS in policije v Italiji Karlu Wolffu, Ljubljanska pokrajina pa je policijsko sodila pod Rösenerja. Za upravo v pokrajinah je dr. Rainer postopoma imenoval prefekte italijanske narodnosti, za Ljubljansko pokrajino pa že 20. septembra 1943 dotedanjega ljubljanskega župana, generala Leona Rupnika. Za varovanje koristi nemškega rajha je dr. Rainer prefektom in Rupniku dodelil nemške svetovalce, ti so bili na ravni okrožnih deželnih svetnikov. Tako je Rupniku dodelil za nemškega svetovalca kamniškega deželnega svetnika dr. Hermanna Doujaka. Vendar Rösener, ki se je s svojim štabom pravkar priselil v Ljubljano, s tem imenovanjem ni bil zadovoljen in je hotel sam postati nemški svetovalec. To se je tudi zgodilo in dr. Doujak je postal vodja oddelka za notranje zadeve. Po vojni je dr. Doujak izjavil: *"Rösener je bil v funkciji nemškega svetovalca vodja urada navzven in ga je predstavljal. Za upravne naloge se ni dosti brigal. Samo za osnovne in pomembne zadeve si je pridržal pristojnost."* Čeprav je komandant varnostne policije in varnostne službe na Bledu v Ljubljani vzpostavil svojo izpostavo, pa slovenska politična policija pod upravnikom dr. Lovrom Hacinom ni bila podrejena njej, temveč neposredno Rösenerju. Vsaj tako je po vojni izpovedal dr. Doujak: *"Slovenska politična policija v Ljubljani je bila podrejena policijskemu upravniku dr. Hacinu in policijska uprava je bila podrejena višjemu vodji SS in policije Rösenerju."* Tako je Rösener kot višji vodja SS in policije, poveljnik operativnega štaba za uničevanje tolp in nemški svetovalec lahko nadziral vse življenje Ljubljanske pokrajine.

Rösener je še kar dobro poznal Ljubljano, saj jo je večkrat obiskal, ko je bila še pod italijansko okupacijo. Tako ga je npr. Himmler po padcu fašizma v Italiji poslal 28. julija k poveljniku Xi. armadnega zboru, generalu Gastoneju Gambari in visokemu komisarju Giuseppu Lombrassi, da bi ugotovil, kaj sodita o novih razmerah. Ko je drugi dan poročal Himmlerju, je zapisal tudi tole: *"Novica o spremembi vlade v Italiji je med slovenskim prebivalstvom v Ljubljanski pokrajini zbudila največje zaupanje v skorajšnje osvoboditev. Povsod označujejo kot pribito dejstvo, da je bil duce odstranjen, oziroma da več ne živi, in javno izražajo željo, da bi se firerju kmalu zgodilo enako. Izrazi kot: "Ena svinja je že šla, kdaj pojde druga?" so najpogostejši izrazi med slovenskim prebivalstvom."* Zato se ni čuditi temu, kar je po vojni izpovedal v zaslišanju dr. Rainer: *"Avgusta 1943, ko so Mussolinija že odstranili in nisem verjel, da bo /Pietro/ Badoglio vztrajal v zvezi z Nemčijo, sem namreč odpotoval k Himmlerju. Pred tem me je /Alois/ Persterer, KdS na Bledu, opozoril, da Rösener pripravlja ostro akcijo za Ljubljansko pokrajino, in to usmrтитеv 500 oseb."*

Vendar sta bili takoj po kapitulaciji Italije nemška nadoblast in Rupnikova pokrajinska uprava omejeni le na mesto Ljubljana, saj so vse drugo ozemlje, razen ozkega pasu ob Južni železnici, obvladovali slovenski partizani. Da bi lahko bila nemška uprava v operacijski coni "Jadransko primorje" vsaj nekoliko učinkovita, je Hitler 19. septembra 1943 ukazal izvesti veliko nemško vojaško ofenzivo, ki je od 25. septembra do 12. novembra 1943 imela štiri dele in četrti del, ki so ga imenovali "Prelom oblakov" (Wolkenbruch), je po 21. oktobru zajel Ljubljansko pokrajino. Ofenzivo je vodil štab II. SS tankovskega korpusa s tremi okrepljenimi nemškimi divizijami, v njej pa sta sodelovala tudi Brenner in Rösener s svojimi policijskimi enotami. Tudi v tej ofenzivi so nemške oborožene sile požgale mnogo vasi in postrelile mnogo civilnega prebivalstva. Rösenerju so tisti čas delale hudo preglavico ofenzivne operacije 7. korpusa NOVJ proti Savi, ko se je zaradi kritičnega položaja južno od Save s hudo kritiko Rösenerja vmešal sam šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko dr. Sigfried Uiberreither, Triglavske (poznejše 31.) divizije v Poljanski in Selški dolini ter Pohorskega odreda. Na koncu teh

operacij ga je Himmler kljub temu 14. decembra 1943 odlikoval z železnim križcem I. stopnje.

Šele med to ofenzivo je lahko Rupnikova civilna uprava obnovila okrajni glavarstvi v Novem mestu in Kočevju, medtem ko ji je to v Črnomlju spodletelo, v Ljubljani in Logatcu pa ji je bilo treba samo namestiti okrajna glavarja.

9. Rösener in slovenski domobranci

Tik pred to ofenzivo in med njo je Rösener sodeloval pri vzpostavljanju Slovenskega domobranstva, in to prek dveh štabov: t.i. graditvenega (Aufbaustab), v katerem so bili sami policijski in esesovski častniki, ter organizacijskega (Organisationsstab), v katerem so bili sami častniki Slovenskega domobranstva. Glavno moč nad obema je imel seveda Rösener s svojim operativnim štabom za uničevanje tolp v Ljubljani. Sredi ustanavljanja Slovenskega domobranstva se je udeležil Himmlerjeve konference najvišjih funkcionarjev SS v Poznanju 4. oktobra 1943 in presenečen ugotovil, da se je Rupnik sam postavil za komandanta slovenskih domobrancev, zato ga je razrešil in za vodjo organizacijskega štaba postavil podpolkovnika Franca Krenerja.

Morda je bila Rösenerjeva zamisel, da bi Slovensko domobranstvo preuredili v divizijo oboroženih oddelkov SS (Waffen SS), kar pa se ni zgodilo. Kaže, da je bil Rösener tisti, ki je najbrž iz nezaupanja do slovenskih domobrancev zahteval od njih slovesno prisego, in to ravno na Hitlerjev rojstni dan 20. aprila 1944. *"Besedilo zaprisege je sestavil untersturmfirer Wolfs. Njegovo besedilo sem nekoliko spremenil in ga potem poslal na vpogled in preučitev Rupniku. Besedilo zaprisege je bilo popolnoma moje in se ni nič izpremenilo, ker tudi nihče ni nič rekel, naj se besedilo izpremeni,"* je o nastanku prisega po vojni izjavil Rösener. Pri zaprisegi je v svojem govoru povedal: *"Dne 24. septembra 1943 sem izdal povelje za ustanovitev slovenskega domobranstva. /.../ S pomočjo Velike Nemčije smo vas izvežbali, oblekli in oborožili. Mi pa smo vam prinesli eno: vero v vašo domovino, da bi jo branili in ohranili čisto. /.../ Dal sem vam ime "Slovensko domobranstvo". To ime vas obvezuje, da branite svojo domovino pred banditi in njihovimi pomagači. Vojna bo nekoč končana. Tedaj pa bomo brali v zapiskih zgodovine in tedaj bodo otroci vaših otrok govorili o vas kot o hrabrih vojakih slovenskega domobranstva, ki so se iz srca, iz srčne zvestobe borili za svojo domovino, svoj narod in svoje družine. /.../ Sprejemam vas tedaj v borbena skupnost svojih vojakov. /.../ Vaša prisega, ki ima ozir na vodjo velike Nemčije, bo držala zvestobo, ker kadar koli bi bili v stiski in nevarnosti, vedno se lahko zanesete nanj in na njegove može. Bodite potem pa tudi vi njemu zvesti."* (Slovenec 22. 4. 1944) /Podčrtal T. F./

Na to prisego se je Rösener skliceval 24. julija 1944, ko je pri Št. Vidu pri Stični obiskal domobranski udarni bataljon in domobrancem podelil odlikovanja: *"Slovenski tovariši! Dne 20. aprila tega leta ste v Ljubljani in na ostalih postojankah prisegli, da se boste ob strani nemškega vojaka borili proti banditom na svoji zemlji. Vem, da so vas zaradi tega mnogi zasovražili, mnogi so vas tudi prezirali, toda vi ste vztrajali na svojih mestih in se držali dane prisega. Zato tudi vem, da se na vas tu lahko zanesem."* Ko je podelil odlikovanja, je rekel: *"To pa naj bo samo začasno priznanje. Ko bo ta vojna končana in ko bo zopet napočil mir, vam bom pa dal vse to, kar sem vam svoječasno obljubil."* Tudi zdaj je zahteval *"brezpogojno poslušnost in disciplino."* Bil je kar radodaren z odlikovanji, saj je kmalu za tem, 12. avgusta, tudi Himmler njega odlikoval srebrno značko za "boj proti banditom" (Bandenkampfabezeichen). Zlato značko s tem imenom je na Slovenskem, v Istri in Furlaniji dobil samo esesovski poročnik Helmut Prasch, vodja izpostave gestapa v Pulju, sicer pa koroški Nemeč.

Rösener se ni mnogo pojavljal v javnosti. Ni se npr. niti udeleževal protikomu-

nističnih zborovanj po večjih krajih, na katerih je govoril Rupnik. Le ob prvi obletnici ustanovitve pokrajinske uprave v Ljubljani je 24. septembra 1944 govoril v unionski dvorani, imenoval generala Rupnika za generalnega inšpektorja Slovenskega domobranstva in mu podelil čin divizijskega generala; ta se je potem res pojavljal v generalski uniformi, zelo podobni nemški. Tudi takrat je zahteval hvaležnost in zvestobo Nemčiji in njenemu vodji, obljubljal in grozil, rekoč: *"Veseli me, ko sem slišal iz ust mojih današnjih predgovornikov /Pred njim so govorili Jože Černe v imenu kmetov, Drago Besov v imenu delavcev in Rupnik. – Op. T. F./, da čutijo potrebo zahvaliti se Führerju Velike Nemčije za podeljeno edinstveno podporo. Ni pa storjeno že vse, če se samo z besedami priznavajo k sodelovanju. Mislim, da govorim v imenu vas vseh, če rečem, da je potrebno dokazati tudi z dejanji pripravljenost za sodelovanje. /.../ Bodite prepričani, da vam bomo tudi v bodoče nudili pomoč in podporo povsod, kjer bo to potrebno. Izdajalcem pa rečem le eno, potrpljenje je sicer naša slabost, če pa se enkrat odločimo udariti, potem udarimo krepko."*

Obred prisage slovenskih domobrancev je Rösener ukazal opraviti za novince na istem mestu kot aprila 1944, na obletnico nacističnega prevzema oblasti v Nemčiji, 30. januarja 1945. Tudi takrat je govoril o zvestobi in povedal tudi tole: *"V vaših vrstah je bilo nekaj častnikov, ki so postali nezvesti in prelomili prisego. Ti ljudje v zajednici častnih in zvestih vojakov nimajo ničesar več opraviti. Ti ljudje bodo sojeni in kaznovani. Vendar jih je le malo, ki dolžnosti in prisega ne jemljejo resno in tako skrunijo vojaško čast. Iztrebite take ljudi s ponašanjem, kakršno se bo odslej od vas zahtevalo. /.../ Vaša prisega, ki jo polagate tudi na Vodjo velike nemške države, zahteva od vas, da ostanete zvesti tudi njemu. V sili in nevarnosti se morete nanj in na njegove moke zanesti. Bodite mu zvesti!"*

Ta grožnja je pomenila tistim domobranskim častnikom, ki so imeli nekakšne, še malo proučene zveze z britansko obveščevalno službo. Vendar jih kljub "izdajstvu" ni doletela najhujša kaze. Kot nekatere civiliste iz protirevolucionarnega tabora so so tudi njih odpeljali v koncentracijsko taborišče Dachau. Čeprav je sam nekajkrat obsodil t.i. ilegalno v oboroženih formacijah protirevolucionarnega tabora, se je Rupnik pri Rösenerju vseeno zavzel za milejšo kazen t.i. ilegalcev v Slovenskem domobranstvu.

Rösener je na domobrance in tudi na Slovence naslovil nekaj pozivov. Tako je 6. julija 1944 obvestil Slovence in Slovenke, da so lažne govorice o sklenitvi premirja med Nemci in partizani na Primorskem ter sklenil: *"Kri, ki je bila prelita v skupnem tovariškem boju Nemcev in slovenskih domobrancev proti skupnemu sovražniku, nam nalaga sveto dolžnost: Borili se bomo do zmagovitega konca!"* In še posebej njegovim podrejenim enotam: *"Boj se nadaljuje!"* V novoletni poslanici slovenskim domobrancem in policistom pa je po zahvali napovedal: *"To na novo porajajoče se leto bo trdo, zato pa moramo biti tembolj trdno in družno strnjeni, da bomo mogli sovražnika, pa naj nastopi kjer koli, uničiti."* Takrat je v pozivu "Slovenskemu ljudstvu!" zapisal: *"Zahvaljujem se slovenskemu narodu za njegovo zadržanje v skupnih naporih pri boju proti azijskemu boljševizmu in njegovim zaveznikom, za njegov sklep, da se hoče boriti še naprej skupno z nemškim vojakom za cilj, ki nam je vsem skupen."*

10. Rösener in protipartizanski boj v letih 1944 in 1945

V letih 1944 in 1945 Rösener ni imel lahkega dela s slovenskimi partizani. Medtem ko je imelo partizanstvo od pozne jeseni 1943. leta dalje izoblikovano vojaško organizacijo in od konca zime 1944 tudi svoje sile približno enako razdeljene na treh glavnih območjih, sta si od januarja 1944 nemško zasedbeno območje delila dva operativna štaba za uničevanje tolpa, in to Rösenerjev v Ljubljani in Globocnikov v Trstu oz. nato v

Gradiški. Rösener je imel do pomladi 1944 v posameznih pokrajinah svoje poverjenike, ki so bili višji policijski ali orožniški častniki, nato pa je zaupano mu ozemlje razdelil na t.i. zaščitna območja (Schutzgebiete), ki so jih vodili višji častniki policije ali orožništva, ta območja pa so se delila na zavarovalne odseke (Sicherungsabschnitte), ki so jih vodili policijski, orožniški in vermanski častniki. Manjše operacije proti partizanskim enotam so vodili komandanti zaščitnih območij in zavarovalnih odsekov, večje pa neposredno Rösener s svojim štabom. Za usposabljanje častnikov za protipartizanski boj je v drugi polovici leta 1944 ustanovil posebno šolo v Stični, ki jo je vodil major Ernst Pretzell. V nekaterih operacijah je sodeloval Rösener tudi osebno, čeprav je taktično vodstvo operacije prepustil kakšnemu izkušenejšemu častniku, npr. bojevanje proti 14. diviziji NOV in POJ na njenem pohodu na Štajersko februarja 1944 vojaškemu polkovniku Egonu von Treecku, ki je tudi pozneje imel pomembno vlogo v vojaških operacijah proti partizanom na Štajerskem.

Himmler je zlasti cenil tele operacije, ki jih je pripravil Rösenerjev štab v Ljubljani ali se jih je udeležil tudi Rösener: 1. bojevanje proti 14. diviziji na njenem pohodu na Štajersko februarja, 2. uničenje 4. bataljona Cankarjeve brigade na Javorovici marca, 3. boj s Tomšičevo in Šlandrovo brigado na Rakitovcu in njegovi okolici marca, 4. vdor na partizansko svobodno ozemlje Dolenjske aprila, 5. boji z 18. divizijo NOV in POJ ob cesti Ljubljana – Kočevje na območju Ribnice na Dolenjskem aprila, 6. boji na Štajerskem junija in julija za obrambo železnice in postojank v Zgornji Savinjski dolini, 7. veliki ofenzivni operaciji proti partizanskima svobodnima ozemljema v Zgornji Savinjski dolini in na Kozjanskem decembra. Te operacije so navajali, ko so predlagali zelo veliko odlikovanje za Rösenerja, in to nemški križ v zlatu (Deutsches Kreuz in Gold). Že julija so v vrhovnem poveljstvu šefa oddelkov za uničevanje tolpe sestavili prvi predlog za to odlikovanje in utemeljevali z operacijami iz prve polovice 1944. Dne 9. avgusta je predlog prispel v Himmlerjev osebni štab in ga je Himmler tudi podpisal in posebej priporočil. Ko pa so predlog obravnavali v vrhovnem poveljstvu nemške kopenske vojske, so menili, da *"v tej obliki ne ustreza pogojem za podelitev tega visokega odlikovanja za hrabrost"*, ter predlagali, naj dodatno naštejejo še *"nadaljnja posebno hrabra dejanja iz novejšega časa"* in nov predlog pošljejo Himmlerju, da bo dal novo priporočilo. V novi utemeljitvi, ki so jo sestavili januarja 1945, so dodali le eno operacijo, in to ofenzivo proti 4. operativni coni na Štajerskem oz. proti svobodnima partizanskima ozemljema v Zgornji Savinjski dolini in na Kozjanskem. Vzrok za nesorazmerje med številom navedenih operacij v prvi in drugi polovici 1944 je ta, da je Rösener v prvi polovici avgusta zbolel za črvesnim legarjem (tifusom) in ga je nadomestoval SS brigadefirer in generalmajor policije Hermann Harm. Drugi razlog pa je ta, da od junijske ofenzive "Anton" ni bilo nobenih uspehov, temveč partizanska ofenziva na Štajerskem. Vendar so podatki iz prve polovice 1944 skupaj s podatki po njegovi ozdravitvi zadostovali, da so Rösenerja 27. januarja 1945 odlikovali z omenjenim visokim odlikovanjem. Kot to delajo vse vojske, so tudi tukaj pretiravali pri navajanju nasprotnikovih izgub. Tako so samo za prvo polovico 1944. leta navajali 6.267 partizanov ustreljenih v boju, 2779 ujetih, 1344 prebežnikov (skupaj torej 10.390 ali več kot je štel takrat partizanski korpus!), 5.930 prijetih oseb, osumljenih sodelovanja s partizani. Za poslednjo operacijo pa so navedli kar 2340 mrtvih in 1764 ranjenih in ujetih partizanov in prijetih zaradi suma sodelovanja z njimi. Za ves čas od 1. januarja 1944 do 7. januarja 1945 pa so navedli tele številke: 8.607 ustreljenih v boju, 4543 ujetih in 1344 prebežnikov. Dne 1. januarja 1945 pa je Himmler v tiskanem biltenu med enotami, ki so se decembra 1944 posebej izkazale v hrabrosti in vztrajnosti, navedel tudi *"oddelke SS in policije pod vodstvom SS obergruppenfirerja Rösenerja pri čiščenju Zgor-
nje Savinjske doline."*

Partizanska osvoboditev Zgornje Savinjske doline je bil vsekakor največji udarec za Rösenerja. Zato je 4. avgusta ves togoten izdal povelje, v katerem je moral ugotavljati: *"Čeprav se je v poslednjem času lahko preprosto ugotavljal porast tolpe, nisem v poslednjih treh tednih dobil od podrejenih enot skoraj nobenih poročil o uspehu."* In je zabičal: *"Ne poznam nobenega konca službe in ne tako imenovanega prostega časa. Smo noč in dan v boju in nimamo časa, da bi se odpočili. Pričakujem, da bodo enote sedaj brezobzirno nadaljevale boj."* Vendar so njegove enote tudi poslej bile v defenzivi.

Bolezen in napredovanje v 1944. letu

Za Rösenerja je bilo težko najti nadomestilo bodisi za čas njegovega dopusta ali bolezni. Ko se je npr. 7. marca 1944 dogovoril s Himmlerjem, da bo 1. maja odšel na dopust, in to v Himmlerjevo lovsko kočjo Triebener-Hütte v Nižjih Turah, je nastalo vprašanje, kdo ga bo na tako nemirnem ozemlju nadomeščal. O tem je sam pisal vodji glavnega personalnega urada SS von Herffu: *"Vprašanje zastopstva je sedaj težko. Prvič me mora nekdo zastopati kot višjega vodjo SS in policije in drugič kot komandanta mojih enot za boj proti tolпам. Predlagam da me kot višjega vodjo SS in policije zastopa SS brigadefirer Schulz, ki bo itak premeščen v Salzburg za poveljnika varnostne policije, pri tem pa Vas prosim, da mi za boj proti tolпам daste začasno na voljo nekega višjega vodjo SS in policije oz. komandanta. Vi veste, da že od začetka vojne nisem bil na dopustu in da dejansko ne morem nič več in da si zdaj res moram razbremeniti živce."*

Iz glavnega personalnega urada so Himmlerju predlagali, naj bi poleg omenjenega Schulza poslali v Ljubljano SS grupenfirerja in generallajtnanta policije Waldemarja Wappenhansa, ki si je za to nabral izkušnje v južni Rusiji oz. Ukrajini in bo do konca marca na bolezenskem dopustu. Vendar je Wappenhansov zdravnik konec aprila presodil, da je njegov pacient preveč živčen in utrujen in tako ni prišel v Ljubljano. Himmler je nato namesto njega odredil polkovnika zaščitne policije Hansa Griepa, ki je bil poveljnik redarstvene policije za alpske dežele (Brennerjev naslednik).

Ko je Rösener v prvi polovici avgusta 1944 zbolel za črvesnim legarjem (tifusom), so mu v pomoč dodelili SS brigadefirerja in generalmajorja policije Hermanna Harma. Ta se je "jeklenil" najprej v Dnjepropetrovsku v Rusiji in nato v Kovnu (Kaunasu) ob Baltiku. V Ljubljani je ostal do januarja 1945. *"Meni je prekleto neljubo, da moram v tem kritičnem času ležati v lazaretu. Vendar nič ne pomaga,"* je Rösener 28. avgusta pisal iz ljubljanske vojaške bolnišnice von Herffu. Kaže pa, da je bil že po mesecu dni tako zdrav, da je lahko govoril na proslavi prve obletnice Rupnikove pokrajinske uprave, kar sem že omenil. Himmler se je zelo brigal za njegovo zdravje, poslal mu je darilo in skupaj z zdravniki SS uredil, da je lahko po ozdravljenju nekaj tednov prebil v zdravilišču Bad Homburg na Hessenskem.

Ker nimamo na voljo utemeljitve, ne moremo zanesljivo reči, zakaj sta Hitler in Himmler julija 1944 sklenila, da Rösenerja s 1. avgustom 1944 povišata v SS obergruppenfirerja in generala oboroženih oddelkov SS ter policije (SS-Obergruppenführer, General der Waffen SS und Polizei). Po pravilih, ki so veljala v SS, je namreč poslednje tri čine v SS podelil Hitler na Himmlerjev predlog. Zdaj je med Rösenerjem in Himmlerjem kot državnim vodjem SS bil samo še en čin, in to SS oberstgruppenfirerja in generalpolkovnika SS, ki ga pa je dobilo le kakšnih pet ali šest esesovcev, predvsem tistih, ki so vodili velike enote SS na frontah, npr. Sepp Dietrich, Paul Hausser itd. Zanimivo je to, da v letu 1944 v virih ne zasledimo nobene Himmlerjeve kritike Rösenerja, čeprav je ta doživljal tudi neuspehe, med katerimi sta gotovo največja par-

tizanska osvoboditev Zgornje Savinjske doline, Pohorja in Kozjanskega ter mobilizacija več kot deset tisoč mladeničev in mož iz Spodnje Štajerske, Gorenjske in Koroške v slovensko partizansko vojsko.

12. Rösener in talci ter obsojenci

Glede talcev se v Spodnji Štajerski, Gorenjski in Mislinjski dolini po kapitulaciji Italije ni nič spremenilo. Še naprej sta komandanta varnostne policije in varnostne službe na Bledu in v Mariboru iz prijetih osumlencev t.i. političnega hudodelstva izbirala kandidate smrti in njihova imena sporočala Rösenerju, ki je končno odločil o njihovi usodi. Ustanovitev sodišč za obravnavo političnih kazenskih zadev je bila dejansko figov list na nacističnem nasilniškem režimu, saj je bilo število obsojencev v primerjavi s talci nesorazmerno majhno. Med talce, ki so jih usmrtili na Gorenjskem, so uvrščali tudi osumlence iz Ljubljanske pokrajine; zapornike so iz Ljubljane pošiljali tudi v gestapovske zapore v Begunjah na Gorenjskem.

Najhujši pokol talcev v tem obdobju je bil vsekakor 12. februarja 1945 v Stranicaх pri Frankolovem v Spodnji Štajerski. Bil je surovo maščevanje za smrt celjskega deželnega svetnika in okrožnega vodjo Štajerske domovinske zveze Antona Dorfmeistra, ki je padel v partizanskem napadu na nemško avtomobilsko kolono v Stranicaх 3. februarja 1945. Iz zaporov "Stari pisker" v Celju so pripeljali sto jetnikov in jih 99 obesili na jablane ob cesti, enemu je uspelo pobegniti, vendar so ga ujeli in ustrelili. Lepak z imeni usmrčenih je podpisal seveda sam Rösener, ki se je pred tem tudi udeležil Dorfmeisterovega pogreba v Celju. Po vojni so jugoslovanski oz. slovenski organi državne varnosti v preiskavi zasliševali dva funkcionarja gestapa tudi o tem primeru. Komandant varnostne policije in varnostne službe za Spodnjo Štajersko v Mariboru, SS šturbanföhrer Kurt Stage je izjavil: *"Rösener je prišel v moj urad, vzel z moje pisalne mize list papirja in napisal tole povelje: Za Celje. Za ustreljenega Dorfmeistra je treba takoj pri mlinu v Stranicaх obesiti 100 tolovajev. Pred tem me je Rösener vprašal kratko, če vem, da je bil Dorfmeister ustreljen, kar sem zanikal. Povelje je šlo po teleprinterju v Celje. Istega dne ali dan pozneje me je iz Celja klical ali mi pisal /Georg/ Kramhöller in mi izjavil, da komandant zaščitnega območja /polkovnik dr. Kühas – op. T. F./, ki ga je on seznanil z Rösenerjevim poveljem, prosi za natančno vsebino tega povelja. Jaz sem nato dal povelje ponovno – najbrž gospodični /Elfriedi/ Rieglerjevi – prepisati, in to takole: Višji vodja SS in policije je ukazal tole: dobesedna ponovitev omenjenega povelja. Podpis komandant varnostne policije in varnostne službe – Stage. /.../ Kramhöllerju sem dal nalogo, da takoj pošlje v Maribor akte oseb, določenih za usmrnitev. Akti so prispeli k vodji oddelka, tako da ne morem zanesljivo reči, ali jih je poslal Kramhöller ali kdo drug iz celjskega urada. Meni jih je izročil Laudorff /vodja oddelka gestapo – op. T. F./." Ko je Stage potrdil predlog, je seznam poslal Rösenerju. "Seznam je šel k višjemu vodji SS in policije, ki je nato odredil končno izvedbo usmrtitve. Po teleprinterju ali tudi pisno je prišlo povelje za izvršitev. Vodja IV. oddelka Laudorff je prejel to naredbo in ukrepal dalje, tj. za pripravo usmrtitvenih sil in za usmrtitev določenih oseb." Približno tako je izpovedal tudi Kramhöller in ker so bile v izpovedih majhne razlike, so ju pri zaslišanju 30. aprila 1947 soočili. Kaže, da Rösenerja v preiskavi o tem niso posebej spraševali.*

Vse esesovske, policijske in kolaboracionistične enote, torej tudi Slovensko domobranstvo, je Himmler podvrigel esesovskemu in policijskemu sodstvu. V Salzburgu se je nastanilo XXIII. sodišče za SS in policijo in je imelo nekaj časa svojo izpostavo tudi v Ljubljani, dokler je ni ukinilo, ker se je 15. 3. 1944 samo nastanilo na Bledu. Obsodilo je nekaj nemških policistov in orožnikov, nekaj Slovencev in Hrvatov v okupatorjevi

službi, in to zaradi zvez s partizani ali njihovimi privrženci. To sodišče je 24. februarja 1945 obsodilo na smrt tudi policijskega uradnika dr. Vladimira Kanteta, ki je že precej časa sodeloval v narodnoosvobodilnem gibanju kot obveščevalec. O obsodbi in njeni izvršitvi (na vislicah) je Rösener v časnikih obvestil slovensko javnost. On je bil namreč t.i. sodni gospod (Gerichtsherr) s pravico potrjevati ali spreminjati sodbe. Obsojencev na časovne kazni niso pošiljali v zapor, temveč v posebno "18. preizkusno četo", izpostavljeno nevarnostim na fronti oz. v boju s partizani.

13. V poslednjih mesecih vojne

Od pozne jeseni 1944. leta so se fronte približevale Sloveniji in je njeno ozemlje bilo pomembno zaradi prometne povezave front z nemškimi rajhom in tudi zaradi morebitne obrambe na poslednjih utrjenih črtah. Njih so gradili pod vodstvom obeh šefov civilne uprave oz. vrhovnega komisarja v operacijski coni "Jadransko primorje" in Rösener in Globocnik sta pri tem morala skrbeti za delovno silo. Treba pa je bilo tudi "očistiti" globlje zaledje front, predvsem uničiti partizanska ozemlja. Ker je Rösener to opravil že konec leta 1944 in prve tedne 1945. leta na Štajerskem, ga je to čakalo še na Gorenjskem in v Beli krajini. Marca sta skupaj z Globocnikom priredila močno ofenzivo v severni primorski in zahodni Gorenjski (operaciji "Frühlingsanfang" in "Winterende") in napravila precej škode enotam slovenskega 9. korpusa NOV in POJ. Ko je Rdeča armada konec marca vdrla v Porabje, so Rösenerja z nekaj enotami naglo poslali na Semmering, da bi tam zapiral položaje proti Dunaju. So ga pa že čez nekaj dni vrnilo in je z 9. aprila z razmeroma močnimi silami začel ofenzivo proti Kočevski in Beli krajini ter je precej izmučene enote 7. korpusa NOV in POJ potisnil na greben Kočevskega Roga, v Belo krajino pa mu ni uspelo prodreti. Nemška poveljstva so namreč predvidevala, da bo 4. jugoslovanska armada iz Hrvaške prodirala proti Ljubljani in so zato Belo krajino in južno Kočevsko smatrala za nekakšno mostišče.

Kako je bil Rösener krvoločan do poslednjega dne vojne, kaže tale primer: Ko so mu marca poročali, da je pri Gradencu padel na zemljo goreč zavezniški bombnik in so enega preživelega ujeli, jih je vprašal, zakaj ne poročajo, da so bili mrtvi vsi člani posadke. Primerov, da so ustrelili zavezniške letalce, je bilo več. Zahteval je tudi t.i. čiščenje zaporov težje obremenjenih političnih jetnikov. Ko so nizko leteča letala napadla dva ali tri transporte jetnikov, določenih za usmrnitev v nekem kraju, je Rösener ob svojem obisku v Mariboru ustno ukazal, naj jih postrelijo v Mariboru, kar so tudi storili. Podobno so storili v Ljutomeru, ko so jetnike odpeljali k Muri, jih postrelili in trupla vrgli v reko. Kaže, da bi enako storili v Begunjah na Gorenjskem, če ne bi Kokrški odred v začetku maja 1945 zavzel jetnišnice in osvobodil jetnikov.

Sredi te ofenzive, sredi aprila, so Rösenerju določili novo nalogo. Imenovali so ga za komandanta zaledja skupine armad "E", da tej skupini, ki se je po Hrvaški in Bosni umikala na severozahod, varuje hrbet in vzdržuje prometne zveze ter red in mir na ozemlju, kjer se bo na zgrajenih utrjenih črtah postavila v bran pred napadalci. To nalogo pa je imel le južno od Drave, kajti severno od nje je bilo zaledje 2. nemške tankovske armade, ki se je bojevala z Rdečo armado in bolgarsko vojsko ob Muri in Dravi. Zato pa so mu v policijskem pogledu podredili Primorsko vse do Tilmenta, kajti Globocnik je dobil drugo nalogo. Kot komandant zaledja skupine armad "E" je bil podrejen njenemu poveljniku, generalpolkovniku Alexandru Löhru in je moral nekajkrat potovati po navodila v njegov štab v Zagrebu.

Poslednje tedne vojne se je Rösener ponovno nekajkrat pojavil v javnosti. Omenil sem že njegovo navzočnost in govor pri zaprilegi slovenskih domobrancev 30. januarja 1945. Udeležil se je tudi proslave Hitlerjevega rojstnega dneva 20. aprila v Ljubljani,

vendar na njej ni govoril. V zaslišanju po vojni je povedal, da se je tam pozdravil s škofom dr. Gregorijem Rožmanom, ki mu je baje izročil pozdrave za firerja. *"Ko sem bil v gledališču, sem opazil Rožmana v prvi loži v parterju. Šel sem se mu zahvalit, da je prišel. Ob tej priliki je izrazil svoje najboljše želje za Hitlerja. Bilo je to ravno za Hitlerjev rojstni dan."*

Tri dni zatem, 23. aprila, ko je stekel napad Rdeče armade na Berlin, je Roesener izdal zelo ostro povelje svojim častnikom. V njem je zahteval, da prenašajo na vojake svoje *"neomajno zaupanje v vodstvo in svoje nezmotljivo verovanje v uspeh naše zadeve"*, öprepovedal vsak pogovor z vojaki, ki bi lahko *"vzbudil dvom v dosego našega cilja"*, zahteval strogo kazen za tiste, ki bi *"izražali pomisleke o uspehu našega boja"*, da najstrožje nastopijo proti *"zmuznetom, malodušnežem, proti zavračanju vojaške službe in podobni sodrgi."* Končal pa je svoje povelje, rekoč: *"Mi zaupamo našemu firerju, ki nam ga je ohranila dobra usoda in ki ne bo zapustil svojega ljudstva v veliki stiski. Zvestobo za zvestobo. Naše geslo naj bo: Trdno držati skupaj, kakršna koli bo preizkušnja, ki jo še moramo prestati. Vemo, da se bojujemo za Bogu ljubi red in nič nas ne more oropati gotovosti v končno zmago. Naše prepričanje naj bo enako kot v temnih dneh bojnega časa. "In v nesreči še prav posebej!" Hajl našemu firerju in naši ljubi domovini!"* In ravno čez teden dni? Takrat so se slepili, da je Hitler junaško padel v Berlinu.

Dne 1. maja je Rösener skupaj z Rupnikom objavil v časnikih poziv za prijavo prostovoljcev v Slovensko domobranstvo. Drugi dan, ko se je že razvedelo o Hitlerjevi smrti, je imel Rösener v operni hiši v Ljubljani žalni govor, polna usta hvale za Hitlerjem, ki da je junaško padel v Berlinu. Ne vem, ali je verjel v njegov padec ali pa je že vedel za njegov samomor. Tisti dan je o Hitlerjevi smrti obvestil vse podrejene enote in dodal: *"Nasledniku velikemu admiralu Dönitzu sledimo natanko enako zvesto in pripravljene na boj kot smo našemu, za Veliko Nemčijo padlemu firerju Adolfu Hitlerju. Velikemu admiralu Dönitzu velja zdaj naša prisega. To je volja našega firerja in mi sledimo in ubogamo"*.

14. Igre z Narodnim odborom za Slovenijo

Med dejavniki, ki so se v poslednjih mesecih druge svetovne vojne pripravljali na prevzem oblasti, je bil tudi Narodni odbor za Slovenijo, ustanovljen v pozni jeseni 1944 iz predstavnikov treh svetovnonazorskih taborov, tj. katoliškega, liberalnega in socialističnega. Poslednji boj za to je začel 28. aprila, ko je na sestanek v škofijsko palačo poklical generala Rupnika, da mu je poročal o razmerah in od njega zahteval, da pri nemškem okupatorju doseže izročitev vojaške in civilne oblasti Narodnemu odboru za Slovenijo in tudi težkega orožja in skladišč domobrancem, ki bodo nemškim oboroženim silam pustili miren odhod iz Slovenije. Rupnik, ki baje o Narodnem odboru za Slovenijo do takrat ni vedel nič, je pristal, da bo govoril z Rösenerjem. To je res storil 30. aprila, ko je bil Rösener še kar optimistično razpoložen, češ da se bodo s prihodom novih nemških sil k Reki razmere izboljšale. To se ni zgodilo, ker tiste enote iz Slavonije niso dospele niti do Novega mesta kaj šele do Reke. Rösener je bil pripravljen sprejeti odposlanca Narodnega odbora za Slovenijo še isti dan popoldne ob štirih v Kazini, je pa takoj po pogovoru z Rupnikom zahteval imena *"vseh enajst gospodov, ki so bili v soboto pri Prevzvišenem na sestanku."*

Narodni odbor za Slovenijo je isti dan, 30. aprila, za sprejem pri Rösenerju pripravil addresso v nemščini. Ko je v njej povedal, da je vojna v Evropi dejansko končana in se Nemčija bojuje še samo na vzhodni fronti proti boljševizmu, za kar ji Evropa dolguje zahvalo, je predvidel, da lahko vsak čas pride tudi do umika nemških oboroženih sil iz

Slovenije in prihoda britanske in ameriške vojske. Da ne bi nastalo brezvladje naj bi vlada, ki jo bo imenoval Narodni odbor za Slovenijo, prevzela politično in vojaško oblast ter poroštvo za javni red in mir na območjih, ki niso pod partizansko zasedbo. Na slovenskem ozemlju naj bi se takoj ustavilo bojevanje nemških enot proti zavezniškim armadam, pač pa bi se Slovensko domobranstvo še naprej bojevalo proti partizanskim enotam, vendar pod slovenskim vrhovnim poveljstvom. *"V primeru premirja v smislu, da bi naj nemške sile položile orožje pred zavezniki, bo vse orožje dano na voljo slovenski narodni vladi. Slovenska narodna vlada in njene čete ne bodo ovirale umika nemških oboroženih sil po slovenskem ozemlju."* Niti Rupniku niti Rösenerju ni bila po volji zahteva po izročitvi oblasti. Rupnik se je z Rösenerjevim dovoljenjem 1. maja zvečer po radiu oklical za poveljnika Slovenskega domobranstva, vendar se s tem ni izognil pritisku za odstop. Rösener je odposlanstvo Narodnega odbora za Slovenijo, Rupnika in škofa dr. Rožmana sprejel 1. maja in ko so mu prebrali prej omenjeno addresso, je sarkastično odgovoril, da bo izročil politično oblast šele tedaj, ko mu bo to dovolil vrhovni komisar dr. Rainer. Čez dva dni je Narodni odbor za Slovenijo na Taboru v Ljubljani izvolil narodno vlado za Slovenijo in ko je Rösener za to zvedel iz časnikov, je pobesnel. Poklical je k sebi Rupnika in dr. Marijana Zajca (drugih ni mogel dobiti), jima pokazal časnik Slovenec z gradivom zasedanja, ju nahrulil, ukazal zapreti urednika Slovenca, postaviti vse ljubljanske tiskarne pod strogo nadzorstvo in je tudi razglasil poostreno obsedno stanje za mesto Ljubljana. Vendar Narodni odbor za Slovenijo ni odnehal in je 4. maja ponovno poslal Rösenerju predloge in zahteve za izročitev oblasti. Do izročitve oz. prevzema oblasti je prišlo šele 5. maja, in to z dovoljenjem dr. Rainerja, ki ga je isti dan odbor demokratičnih strank v Celovcu pozval k odstopu. Dopoldne so se v poslopju Kazine zbrali člani Narodnega odbora za Slovenijo, Rupnik in škof dr. Rožman. Najprej so zvedeli, da je dr. Rainer sklenil priključiti Gorenjsko k Ljubljanski pokrajini, da je tudi sprejel Rupnikov odstop, ta pa je upravo izročil Narodnemu odboru za Slovenijo. Uradno izročitev in prevzem oblasti so nato opravili popoldne v vladni palači. Kaže, da je 5. maja prišlo tudi do sestanka delegacije Narodnega odbora za Slovenijo z generalom Löhrom, vendar ne vemo kje. Rösener se je namreč takoj zanimal za imena članov *"delegacije nove slov. vlade 5. 5. 45, ki so stopili do generalpolkovnika Löhra."* Takrat se je tudi že začel umik protirevolucionarnega tabora in slovenskih domobrancev prek Gorenjske na Koroško.

15. Beg na Koroško in aretacija

Po izročitvi oblasti generalu Rupniku je bil Rösener tisti dan še enkrat pri dr. Rainerju. Imel je tudi sestanek s podrejenim poveljnikom 438. divizije za posebno uporabo, generalajtnantom Ferdinandom Nöldechnom v Celovcu. Ta je bil podrejen Rösenerju in mu je poveljstvo skupine armad C v Italiji ukazalo, naj s svojo divizijo zapre prehod na Korenskem sedlu in ne pusti enot Jugoslovanske armade na Koroško. Skupaj z Nöldechnom sta se odpeljala v Poreče k dr. Rainerju, kjer je bil tudi Globocnik. Dr. Rainerju je na kratko poročal o Rupnikovi odpustitvi in ustanovitvi narodne vlade za Slovenijo. Kaj so se tam še dogovarjali, najbrž ne bomo nikoli zvedeli. Vsi trije so bili esesovski generali in vsem trem je morda Himmler podelil strup za "poslednji trenutek" in so se morda dogovorili, kam se bodo šli skrit. Iz Celovca se je napolil proti Ljubljani, vendar je prispel le do Podkorenskega sedla. Tam mu je bila pot že zaprta, zato se je 7. maja zjutraj napolil prek Celovca in Ljubelja v Ljubljano. Tam je opravil svoje posle in se 8. maja napolil proti protiletalskemu oddelku pri Jesenicah, da bi ga premestil k železniškemu predoru pri Hrušici. Ob "vračanju v Ljubljano" je pri Dovjem !/ padel v zasedo, izgubil avto in se peš napolil čez goro in drugo jutro prispel na zgornjo lju-

beljsko cesto. Tam je naletel na svoj operativni štab za uničevanje tolpa. Ta je medtem dobil brzojavko iz Löhrove skupine armad, da se mora z vsemi svojimi enotami umakniti na državno mejo in Angležem izročiti orožje in opremo. Poslednji bojni komandant Ljubljane, vojaški polkovnik Walter von Seeler je prevzel vodstvo nad vsemi Rösenerjevimi enotami, tudi slovenskimi domobranci, gorenjskimi domobranci, slovensko policijo, polkom Srbske državne straže (t.i. nedičevci), Rusi itd. Von Seeler se je odločil, da bo poslal Rösenerjevega operativnega častnika, majorja Scholza iskat zvezo z britansko vojsko, ki je 8. maja prek Trbiža prispela na Koroško. Major Scholz se je res prek Ljubelja odpravil proti Celovcu in je na severni strani predora srečal Rösenerja, ki je že mislil na pot v Salzburg, da tam reši, kar bi se še dalo rešiti. Von Seeler je dal Rösenerju ponarejeno izkaznico in Rösener se je z njo in v vojaški obleki skupaj s Scholzom, ki se je vrnil iz Celovca, kjer se je z britanskimi častniki dogovoril za zasedbo boroveljskega mostu, 10. maja v avtomobilu odpravil proti Salzburgu. Ustavila sta se v lazaretu v Spittal ob Millstattschem jezeru, da bi si Rösener pozdravil roko. Od tam sta se nameravala drugi dan odpeljati v Salzburg, vendar ga je Scholz drugi dan obiskal in povedal, da pri Angležih še ni mogel dobiti dovoljenja, zato bo prišel ponj naslednji dan. Vendar ga ni bilo in Rösenerja je 16. maja (sam se je pozneje spominjal, da naj bi to bilo 17. maja) odkrila britanska vojska in ga, oblečenega še vedno v uniformo nemškega vojaka in z lažno izkaznico na ime Römer, prišla ter odpeljala v Celovec. Tako je svojo odisejado opisal sam. Majorja Scholza, ki je bil doma iz Dortmunda, je britanska vojska prijela in ga imela interniranega v taborišču Wolfsberg na Koroškem in nato v taborišču Sandbostel.

16. V zavezniškem vojnem ujetništvu

V Celovcu je imela britanska vojska Rösenerja zaprtega skupaj z nekaterimi drugimi prijetimi nemškimi častniki. Približno čez deset dni, sam se je kasneje spominjal, da naj bi to bilo 28. maja, so ga z avtomobilom v spremstvu britanskega stotnika odpeljali prek Trbiža in Vidma v Treviso in od tam z vojaškim letalom s postankoma v Bologni in Anconi naprej do Rima, kjer so ga namestili v ujetniško taborišče za nemške generale v Cinema Citta. Najprej je bil v manjši skupini skupaj s prijateljem Karlom Wolffom, ki je bil po kapitulaciji Italije najvišji vodja SS in policije v Italiji. Kasneje pa so ga premestili v večjo skupino, v kateri je bilo okoli 20 generalov. Med njimi jih je bilo nekaj Rösenerjevih dobrih znancev, npr. Wilhelm Harster in Jürgen von Kamptz, oba iz Verone, Karl Brunner iz Salzburga oz. Innsbrucka. V tem taborišču je dobesedno stradal, vzeli so mu pa tudi vse osebne predmete, celo poročni prstan itd. Tam ga je zasliševal neki britanski major iz Secret Servicea, ki je imel pred seboj knjigo in če se Rösener ni mogel česa spomniti, ga je ta spomnil iz knjige. Do septembra so zavezniki tam zbrali že okoli 35 nemških generalov. Vsakemu so dodelili nemškega vojaka za služabnika. V sobah so bili do štirje častniki. Julija je taborišče obiskal britanski feldmaršal Harold Alexander, vendar se ni mnogo pogovarjal z ujetniki.

Dne 1. novembra so vojne ujetnike z vlakom premestili v drugo ujetniško taborišče – PW Camp 209 – v kraju Bellaria pri Riminiju, ki je bilo v bivšem otroškem domu. Bil je vojni ujetnik s številko 209.228. Tja so premestili tudi ujetnike, večinoma nemške generale iz ujetniškega taborišča v Tarantu, med njimi Rösenerju dobro znanega Konstantina Kammerhoferja, Himmlerjevega poverjenika za NDH v Zagrebu. V Bellarii so zbrali okoli 70 nemških generalov. Njihov starešina je postal poslednji vrhovni poveljnik nemške vojske v Italiji, general Heinrich von Scheel Vietinghoff. V Bellarii je bil režim milejši kot v prejšnjem taborišču, zavezniška straža je bila samo pri izhodu, preštevali so jih samo enkrat na teden, imeli so knjižnico, filmske predstave, koncerte in

predavanja, dobivali so časnik za ujetnike "Die Brücke", delali so dolge sprehode ob morski obali, na častno besedo so se lahko oddaljili celo do 5 km daleč, večje izlete do dveh ur so lahko delali le s stražo, prirejali so športne tekme z britanskimi vojaki, tudi hrana je bila boljša. Mesečno so dobivali žepnino od 14 do 18 funtov šterlingov, pač glede na čin. Lahko so dobivali pošto od doma in tudi sami so lahko odposlali na mesec 3 pisma (vsako s 24 vrsticami) in 3 dopisnice (vsako s 7 vrsticami). Rösener je prvo pošto iz Nemčije prejel šele 27. februarja 1946, in to pismo od 4. in dopisnico od 16. 12. 1945, ki ju je poslala sorodnica (morda sestra) Ingelotte Hommel iz Wiesbadena.

Zaradi obolelosti želodca je moral Rösener novembra 1945 v bolnišnico v bližnjem mestecu Cesena. Tam so mu njegovi nemški tovariši povedali, da jugoslovanske oblasti zahtevajo njegovo izročitev, ker je vojni zločinec. Po vrnitvi v taborišče 3. januarja 1946 so ga nekateri nagovarjali, naj zbeži in računali na določene usluge Italijanov, vendar se je temu odpovedal. Približno takrat so v taborišču ločili pripadnike v dve skupini in ju prostorsko tudi ločili. V eni skupini so bili pripadniki splošne SS in policije, v drugi pa pripadniki oboroženih oddelkov SS (Waffen SS), ki so vodili esesovske enote na frontah.

17. Prijavljen zaradi izmuzništva

Po prihodu iz bolnišnice v Ceseni se je moral Rösener ukvarjati z neljubo zadevo. Polkovnik Walter von Seeler ga je prijavil, češ da je zapustil svoje enote in reševal svojo kožo. Roesener je zaprosil starešino von Vietingshoffa za rabsodnika in mu, kot kaže, ustno in nato še pisno pojasnil svoje delovanje ob koncu vojne. Ker je njegovo pisno poročilo zanimivo, ga bom objavil celega:

"Dne 4. 11. 45 mi je gospod generalpolkovnik v. Vietinghoff/ na mojo željo pojasnil odbijajoče vedenje gospoda polkovnika v. Seelerja do mene. Polkovnik v. Seeler mi očita, da sem zapustil svoje čete. Dne /nejasen datum – op. T. F./ 11. 45 mi je gospod generalni sodnik /Keller/ sporočil, da je polkovnik v. S. svoj očitek tako preciziral, da sem 8. 5. 45 pobegnil v gore in svojo bojno skupino 30.000 mož pustil na cedilu.

K temu poročam tole:

6. 5. v nedeljo, dne 6. 5. 45 okoli 11. ure opoldne sem se v spremstvu svojega načelnika štaba, generalštabnega podpolkovnika Hartmanna odpeljal iz Ljubljane (sedež mojega štaba), da bi imel pogovor, ki sem ga sklical za opoldanske ure tega dne na Korenskem sedlu. Tema: splošne razmere. Predvideni udeleženci: Nöldechen, Harb, Hampel. Zaradi nepredvidene zamude pri vožnji sem na Korensko sedlo prispel prepozno, tako da so bili pogovori popoldne ločeni, in to z Nöldechnom/ v Celovcu in z Hamplom in Rainerjem v Porečah. Vračanje sem moral v Korenu prekiniti, ker so nadaljnji del ceste medtem zasedli banditi. Zato vrnitev v Celovec, tam prenočitev in dne

7. 5. vožnja Celovec – Ljubljana, prihod okoli 9. ure.

8. 5. Dopoldne pogovor z SS grupenfirerjem Kammerhoferjem, ki je prispel iz Zatreba. Ker 8. dopoldne niso prispela nobena povelja iz skupine armad, sem šel na vožnjo na Jesenice, in to zaradi tega: dne 6. 5. sem se dogovoril s poveljstvom protiletalskega topništva, da blizu Jesenic spremeni svoje položaje. Po vrnitvi v Ljubljano sem zvedel od svojega operativnega častnika, da protiletalsko topništvo ni zasedlo novih položajev, temveč se je odpeljalo. Na Jesenicah nato res nisem našel nikogar iz protiletalskega topništva. Pri vračanju z Jesenic v Ljubljano sem se pri Dovjem s svojim avtom našel v močnem streljanju banditov, izgubil svoj avto in sem se poskušal peš prebiti proti ljubeljskemu prehodu. Noč od 8. na 9. sem prebil na prostem. Spremstvo: naš voznik in stotnik /Kurt/ Böhme.

9. 5. Dopoldne sem pri malem Ljubelju peš prispel do ljubeljske ceste in tam našel svoje enote na povratku iz Ljubljane proti Celovcu. Prenočitev v avtomobilu med Ljubeljem in Podljubeljem, ker ni mogoča vožnja proti toku na cesti pri prehodu.

10. 5. Peš od Podljubelja k ljubeljskemu predoru (južna stran), da bi na vsak način srečal polkovnika v. S., ki so ga po podatkih raznih poveljnikov, katere sem srečal na cesti proti prehodu, tisti čas pričakovali v Ljubelju. Pri ljubeljskem predoru sem ugotovil, da je p. v. S. na pohodu in sem mu poslal nasproti motorista; nato sem se z njim srečal pri južnem izhodu ljubeljskega predora. Ker je bilo tisti čas premikanje na cesti precej tekoče, sem p. v. S. ukazal, naj na območju Podljubelj–Borovlje skrbi za urejeno nadaljevanje pohoda. Od svojega operativnega častnika (major Scholz) sem zvedel, da je on brez naloga p. v. S. v okolici Celovca vzpostavil stik z Angleži, z namenom, da prepreči izročitev orožja Titu, temveč se poda v angleško ujetništvo. P. v. S. sem ob njegovi prej omenjeni nalogi pooblastil tudi za nadaljnja pogajanja z Angleži. Scholz mi je tudi poročal, da je 8. maja po mojem odhodu prispelo povelje skupine armad, da se naj bojna skupina premesti k državni meji. Moj načelnik štaba in operativni častnik sta nato prosila p. v. S., ki je bil vendar bojni komandant Ljubljane, naj uveljavi vračanje. Načelniku štaba sem izjavil, da soglašam s sprejetimi ukrepi. Preden sem se dopoldne 9. ponovno ločil od njega, sem mu naročil, naj v zdravilišču Beljak ugotovi, kje je nastanjen del štaba (nastanitveni oddelek, gospodarski oddelek), ki smo ga predhodno poslali na pot. Prenočitev pri neki svoji enoti na ljubeljski cesti."

Generalpolkovnik von Vietinghoff je 18. decembra 1945 napisal za Rösenerja "končno presojo", v kateri je najprej povedal, da se zaradi odsotnosti glavnih prič – majorja Scholza in stotnika Böhmeja – ne da popolnoma razčistiti zadeve, čeprav sta mu pri tem pomagala general topništva Friedrich-Wilhelm Hauck (nazadnje poveljnik 51. armadnega zbora v Italiji) in SS grupenfirer in generallajtnat policije Debes (Nazadnje poveljnik oboroženih oddelkov SS v Italiji). Dokazana pa se mu zde tale dejstva: "Obergruppenfirer Rösener – v položaju poveljujočega generala zalednega območja skupine armad E – je 8. maja 1945 v kritičnem položaju zapustil svoje poveljniško mesto. On ni predhodno, kot bi to bila njegova samoumevna dolžnost, poučil svojega načelnika štaba o namenu, poti in trajanju svoje vožnje ter o predvidenem času svoje vrnitve, tako on od njegovega odhoda dalje dejansko ni mogel voditi svojih čet. Kljub temu ni niti enkrat poskušal, da bi za čas svoje odsotnosti, ko se lahko vsak čas pojavijo za odločanje težke zadeve – da, celo se morajo, pooblastil zastopnika za vodenje, čeprav je ta bil na kraju samem v osebi polkovnika v. Seelerja in ga je srečal ob svojem odhodu. On se nato ni več vrnil v Ljubljano, čeprav je bila pot tja še uporabna in se niti v teku 9. maja 1945 ni potrudil, da bi ponovno prevzel poveljstvo nad svojimi četami, čeprav bi to bilo mogoče brez vsakih težav."

Von Vietinghoff je nato v svoji presoji povedal, da sicer niso znana Himmlerjeva povelja iz tistega časa, vendar so nekateri esesovski funkcionarji ostali na svojih mestih in čeprav bi Rösener dobil kakšno povelje, ki bi opravičevalo njegovo vedenje, bi se moral zavedati, da je tudi vojaški poveljnik in ga Himmler ne bi mogel odvezati vojaških nalog. Čeprav bi Rösener ravnal po Himmlerjevem povelju, je von Vietinghoff v preiskavi prišel do teh ugotovitev:

"a) da je treba upoštevati kot vsaj "dovolj utemeljen" očitek v. Seelerja, da je Rösener hotel zapustiti svoje čete in se spraviti na varno;

b) da bi ob upoštevanju za takšne primere zaukazanega najstrožjega merila, bodisi vrhovnega vojaškega poveljstva bodisi državnega vodje SS, prišlo do obsodbe zaradi zapustitve svojega položaja pred sovražnikom."

Rösenerju je Vietinghoffovo presojo po vrnitvi iz bolnišnice 3. januarja 1946 izročil njegov kolega Kammerhofer, njemu pa generalpolkovnik Hans Georg Hildebrandt. On s

takšno presojo, ki v ujetništvu sicer ni mogla imeti nobenih kazenskih posledic, temveč le moralne, seveda ni mogel biti zadovoljen. Zato je čez tri dni, 6. 1. 1946, pisal von Vietinghoffu in navajal razbremenilna dejstva, npr. da je pred svojim odhodom na Jesenice dal podpolkovniku Hartmannu navodila, kako ravnati s povelji in da se naj v posebnih primerih obrača na polkovnika von Seelerja kot njegovega zastopnika. Trdil je tudi, da je polkovnik v. Seeler vedel za njegovo nadaljnjo pot, saj mu je izstavil lažno izkaznico. Zato nobeno vojno sodišče ne bi poklicalo na odgovornost njega, temveč p. v. S. zaradi njegovega zmerjanja. Prosil je še, naj v. Vietinghoff ponovno presodi zadevo. Ta pa mu je odgovoril 12. januarja, da je ta primer prevzel v presojo samo zato, da bi pomagal Rösenerju in ker je mislil, da bo lahek. Vendar se je izkazalo, da je primer težji. Povedal je, da je generalni sodnik Keller skrbno preučil zadevo in da sta imela generala Hauck in Debes ostrejša stališča kot on, tj. v. Vietinghoff. Ker ni novih dejstev in ne prič, odklanja obnovo presoje. Nato polemizira z Rösenerjevimi podatki in sklene, da če pač želi obnovo postopka, bo to željo sporočil generallajtnantu /dr. Fritzu/ Polacku, ki je na njihovem območju najvišji nemški funkcionar. Rösenerju ni preostalo drugega, kot da je na ta Vietinghoffov odgovor pripisal, da bo za zdaj moral obvestiti o zadevi generale, da bi zaustavil krožeče zlonamerne govorce. Kaže tudi, da je von Vietinghoffu poslal kratko sporočilo: "Končne presoje z dne 18. 12. 45 ne morem priznati. Po svoji vrnitvi v domovino bom pač ubral ustrezne poti, da bi zadevo spravil v red." To pa mu ni bilo dano.

K Rösenerjevim podatkom samo kratka pripomba. Navaja namreč, da se je 8. maja z Jesenic vračal v Ljubljano prek Dovjega in pri tem zaradi partizanskega streljanja izgubil avto, baje mu je pri tem zgorel. Resnica je bila morda drugačna: prek Korenskega sedla ali Trbiža se je morda hotel prebiti na Koroško in dalje v gore, kot so to storili dr. Friedrich Rainer, Odilo Globocnik in drugi, pa so jih Angleži izsledili in 31. maja prišli pri Weissensee, pri čemer je Globocnik v Paternionu storil samomor. Pot v zgor-njesavsko dolino mu je res bila zaprta, saj je tam bil že Jeseniškobohinjski partizanski odred. Kot zvezo iz njegove zgodovine, je v Dovje in Mojstrano prispel že 7. maja zvečer. Že tedaj je njegov štab zvedel, da namerava drugi dan zjutraj jeseniška posadka oditi proti Avstriji in je zjutraj 8. maja razporedil oba bataljona v zasedo na vsako stran ceste. Ko se je motorizirana kolona znašla v zasedi, sta jo bataljona napadla in ji uničila avtomobile. "Zajetih je bilo okrog 100 gestapovcev in esesovcev, pripadnikov raznih uradov iz Ljubljane in iz Gorenjske, ter 20 mlajših žensk, ki so bežale z njimi," beremo v odredovi zgodovini. Popoldne se je odred premaknil v vas Gozd, da bi od tam zvečer prek Karavank odšel v Ziljsko dolino. Zvečer se je odredov 2. bataljon spopadel z motorizirano kolono protiletalskega topništva, ki je prispela z Jesenic. Boj z njo je trajal še zjutraj 9. maja, ko se je vdalo okoli 650 nemških vojakov iz protiletalskega topništva. Iz te zgodovine torej zvemo, da je bila pot z Jesenic in zgor-njesavsko dolino zaprta že od 7. maja zvečer. Kdaj je Rösener zašel v partizansko zasedo – ali dopoldne ali zvečer in izgubil avto. Iz Vietinghoffovega pisma zvemo, da je avto zgorel. Si je Rösener v tem boju poškodoval roko, zaradi katere je po ljubeljskih dogodkih odšel v bolnišnico, kjer so ga nato izsledili? Kaj je bilo z Rösenerjem, ko se je z majorjem Scholzem odpeljal z Ljubelja, sem po njegovi izjavi zapisal že v enem prejšnjih poglavij. Naj še pripomnim, da je 8. maja zjutraj britanska vojska od Humina prek Trbiža prodrla na Koroško in še isti dan prišla do Celovca.

18. Izročitev Jugoslaviji, preiskava in obsodba

Nekega dne v marcu 1946. leta so Rösenerja iz ujetniškega taborišča Bellaria z avtomobilom pripeljali v Ljubljano. Vožnja je trajala dva dni. Zavezniške oblasti so

ugodile zahtevi jugoslovanskih oblasti za Rösenerjevo izročitev. Bil je med prvimi Nemci, ki so jih izročile. Pri pregledovanju arhivskih dokumentov zavezniške komisije za obravnavanje vojnih zločincev sem ugotovil, da so imele takšno stališče: Če bi kdo, ki ga Jugoslavija razglašala za vojnega zločinca, imel na vesti takšne vojne zločine, da bi ga lahko tudi vojaško ali civilno sodišče v Veliki Britaniji obsodilo na smrt, ga lahko izročijo Jugoslaviji. Najbrž so se na takšno stališče postavile zato, ker so v Jugoslaviji po drugi svetovni vojni usmrtili na tisoče, morda celo desettisoče ljudi brez vsake obsodbe in da so sodišča obsojala na smrt tudi osebe, ki si takšne kazni niso zaslužile. Zato lahko trdno sklepamo, da so si osebe, ki so jih zavezniki izročili Jugoslaviji, tudi zaslužile najhujšo kazen. Seveda pa je bilo nekaj oseb, ki bi jih izročile, npr. dr. Sigfried Uiberreither, Franz Kutschera, Odilo Globocnik, pa jim je uspelo pobegniti in izginiti iz javnosti ali so padle ali si sodile same.

O Rösenerjevem življenju v ljubljanskih zaporih, ko je bil še v preiskavi ne vemo skoraj ničesar. Iz njegovih pisem, ki jih je lahko pisal šele po obsodbi, zvemo, da ga je zasliševal neki kapetan. Morda smem domnevati, da je to bil Karel Forte, ki je zasliševal tudi druge nemške policijske funkcionarje, ki so jih zavezniki kot vojne zločince izročili Jugoslaviji in so se znašli v ljubljanskih ali mariborskih zaporih. Zapisnika o zaslišanju v "preiskovalnem pododseku oddelka OZNA za Slovenijo" sta zelo skopa. Tisti v slovenščini ima 58 strani in ni podpisan in ne datiran, tisti v nemščini, ki tudi ni datiran, ima 40 strani in ga je podpisal samo Rösener. *"Z menoj so ravnali strogo, toda ne slabo in sčasoma sta bila ravnanje in hrana vedno boljša in boljše. Dobival sem dobro in dovolj hrane, dobival sem cigarete in vino. Imel sem dobro čtivo. Prebral sem celega Grillparzerja. Tudi pri zaslišanju so ravnali lepo z menoj. Toda ker sem bil v preiskavi, nisem smel pisati. Kazalo je že, da bom kmalu izpuščen. Dne 13. avgusta so mi sporočili, da pridem pod obtožbo kot vojni zločinec pred vojaško sodišče."*

Kot zvemo iz "zapisnika o vročitvi obtožnice", so Rösenerju 13. avgusta 1946 izročili obtožnico zastopnik vojnega tožilca JA kapetan Marjan Vivoda, vojni tožilec IV. armade kapetan Viktor Damjan, zapisnikarica Slava Kerševan in prevajalec Lojze Dolenc. V zapisniku beremo tudi tole: *"Prosim, da se mi dovoli razgovor z dr. Grossmanom Vladimirjem, glede katerega smatram, da ga bom vzel za branilca. Eventualne priče in ostale dokaze bom predlagal naknadno."* Obtožnica, katere osnutek so predhodno poslali v Beograd in jo po tamkajšnjih pripombah nekoliko spremenili in dopolnili, je imela za Rösenerja trinajst točk. Potem ko je predstavila Rösenerjeve funkcije in oborožene enote, je o njegovih zločinih navajala: *"S pomočjo tega oboroženega in vohunskega aparata je z brezobzirno kršitvijo mednarodnih predpisov samostojno izvajal nad okupiranim prebivalstvom uničevalni teror, bil pobudnik množičnih umorov, prisilnega izseljevanja prebivalstva Jugoslavije v koncentracijska taborišča, nasilnega raznarodovanja, požigov in nešteti drugih vojnih zločinov. Okoli 30.000 Slovencev je bilo odgnanih v Srbijo in na Hrvaško, ob Sotli in Savi je bilo v strnjenem pasu razlaščenih in izseljenih okrog 60.000 kmečkih prebivalcev, ki so jih odgnali v notranjost rajha na suženjsko delo. Odrejal je množično streljanje talcev in podpisoval razglase o usmrčitvah. Talci so padali po vsej Sloveniji, zlasti v Begunjah, Celju, Mariboru, Dragi, Frankolovem in drugod. Število žrtev sega v tisoče. – Za iztrebljenje slovenskega naroda se je posluževal množičnih aretacij in odgonov v koncentracijska in delovna taborišča v Nemčiji. Nadaljnje teroristično sredstvo je bilo rušenje in uničevanje strnjenih naselij ali objektov. – Obtoženi Rösener je proti mednarodnemu pravu odrejal, da se ujeti borci NOV in POJ ubijajo, rušijo in uničujejo bolnišnice, ubijajo ranjenci, ukazoval bombardiranje odprtih naselij in izvrševanje nešteti zločinov nad civilnim prebivalstvom. Na zločinski način je vodil borbo zoper zavezniško zračno silo s tem, da je zapovedoval ubijanje zavezniških pilotov, ki so se v sili spustili na ozemlje*

Slovenije. – Obtoženi Rösener je oktobra 1943 po Rainerjevem nasvetu in na pobudo in prizadevanje obtoženega Rupnika in drugih domačih izdajalcev odredil ustanovitev "Slovenskega domobranstva" in ga vključil v sestavo svojega korpusa. Pri tem ga je podpirala domača protiljudska klika, ki mu je nudila za sodelovanje razbite ostanke MVAC in Mihailovičevih četnikov. – Obtoženi Rösener je gmotno podpiral Mihailovičeve četnike, podpolkovnika Prezlja, črnorokca Janeza Marna na Dolenjskem in druge izdajalce, ki so nad slovenskim prebivalstvom izvajali največji teror in banditizem. Po kapitulaciji Italije je sprejel v sestavo Gestapa Hacinovo "politično policijo". – Ob koncu 1944/45. je obtoženi Rösener pogнал slovensko prebivalstvo od 16. do 50. leta starosti na prisilno delo vzdolž vse Slovenije v okviru tako zvane "Pöll- akcije", ki jo je podpiral tudi soobtoženi Rupnik z organiziranjem "slovenskih pionirjev". Tako je del obtožnice za Rösenerja javnosti 22. avgusta 1946 prikazal časnik Slovenski poročevalec. Obtožnica v brošuri Proces proti vojnim zločincem in izdajalcem Rupniku, Rösenerju, Rožmanu, Kreku, Vizjaku in Hacinu se nekoliko razlikuje od tiste v časniku. V gradivu procesa izvirne obtožnice nisem našel.

V isti proces so vključili kot glavnega obtoženca generala Leona Rupnika, ki so ga zavezniki že 2. januarja 1946 izročili Jugoslaviji, Erwina Rösenerja, bivšega upravnika policije dr. Lovra Hacinu, podpolkovnika Milka Vizjaka, ki so ju zavezniške vojaške oblasti tudi izročile Jugoslaviji, ter dva odsotna – dr. Miha Kreka in dr. Gregorija Rožmana. Sodišče so sestavljali predsednik senata kapetan dr. Heli Modic, prisednika podpolkovnik Milan Lah in major Alojz Grčar, sodnik namestnik kapetan Avgust Bračič in sekretar senata poročnik Janez Lotrič. Obtožence so zagovarjali Jože Ilc, dr. Vladimir Grossman, dr. Alojzij Vrtačnik, dr. Anton Mojzer, Josip Čobal in dr. France Lokar, prevajalec za nemški jezik je bil dr. Ivo Murko in za italijanski dr. Slavko Tuta. Vojni tožilec JA je bil polkovnik Veljko Žižić, ki je za svojega zastopnika že 31. julija pooblastil Marjana Vivoda in za njegovega namestnika Viktorja Damjana. Sodna obravnava se je začela 21. avgusta 1946 v dvorani na Taboru v Ljubljani.

Rösener je prišel na vrsto 23. avgusta. Razprava je tekla skoraj ves dan. Poleg Roesenerja so zaslišali tudi 7 prič, in to Viktorja Keglja, Janeza Urha, Iva Balokovića, Zdenka Lovšeta, Jožeta Kramarja, Jožefo Breznic in Veroniko Fijavž), ki so pričale o okupatorjevih zločinih v Spodnji Štajerski in Gorenjski. 27. avgusta je govoril Rösenerjev zagovornik po službeni dolžnosti dr. Grossman. Potem ko je prikazal bistvo prava, je o krivdi oz. nekrivdi svoje stranke povedal tole: "Kar se tiče objektivnega storilstva in subjektivne odgovornosti obtoženca, moram omeniti glede storilstva: Priznal je, da je bil funkcionar SS in okupatorskega aparata. Koliko je bil v poedinih primerih organizator in neposredni izvrševalec, naj presodi sodišče vestno po pribavljenih dokazih in naj upošteva tudi načelo kazenskega sodstva: in dubio pro reo. Sodišče je slišalo njegov zagovor, katerega jedro je, da je v najvažnejših zadevah, personalnih, glede streljanja talcev itd. imel prvo besedo šef civilne uprave." V zagovor je povedal tudi tole: "Zelo značilno je, da kot nemški general ni poznal, kakor pravi, določb mednarodnega prava ter da mu teh določb ni nihče predočeval. Vidite tukaj tip človeka, tip vojaka, ki je bil v tistem nečloveškem, nasilju služečemu režimu nacistične Nemčije skovan in poslan v svet dejansko nerazgledan in nezmožen, da bi pokazal kaj posebne orientiranosti v moralnih vprašanjih."

Sodišče se je posvetovalo 29. avgusta in z glasovanjem soglasno ugotovilo krivdo obtožencev ter se tudi soglasno izreklo o predvideni kazni. Rupnika je obsodilo na smrt z ustrelnostjo, Rösenerja in dr. Hacinu pa na smrt na vislicah, drugi trije obtoženci so dobili časovne kazni. O Rösenerju sodba navaja:

"Na podlagi v preiskavi zbranega izčrpnega dokaznega gradiva, čigar točnost je javna razprava docela potrdila, se je sodišče pri oceni stopnje kazenske odgovornosti

prepričalo, da je obtoženi Rösener Erwin kot višji SS in policijski vodja odgovoren za ves nacistični teror in represalije, ki so jih njemu podrejene edinice vršile na slov. ozemlju v dobi okupacije od jan. 1942 naprej. Po slovenski deželi so se v tej dobi sprostita in nadaljevala zverinska grozodejstva hitlerjancev in njihovih oboroženih sil v nezaslišanih oblikah. Premnogo je bilo zločinov, da bi jih sodišče lahko vse na javni razpravi ugotovilo. Nedvomno je ugotovljeno, da je nemški okupator začel vladati v naši deželi v smislu svojih nacističnih načel o nujnosti iztrebljenja slov. naroda. Tako je obtoženi Rösener v tem cilju z oboroženim aparatom vršil v okupirani Sloveniji zločinstva, ki jih navaja dispozitiv sodbe. Razglasi o usmrtitvah in streljanju talcev na Gorenjskem in Štajerskem z Rösenerjevim imenom jasno dokazujejo, da je obtoženi Rösener zasledoval omenjeni cilj. Pri tem delovanju se je poslužil vseh sredstev in prekršil vse norme mednarodnega prava in običajev. Obtoženec sicer zanika, da bi podpisoval objave o usmrtitvah talcev in trdi, da so se ti letaki tiskali z njegovim podpisom, toda brez predhodnega pristanka. Zagovarja se, da sta naloge za streljanje talcev izdajala Uiberreither in Rainer. Nedvomno je, da sta za ta grozodejstva odgovorna tudi imenovana kot šefa civilne uprave, vendar je sodišče, tudi če bi obtoženecve trditve držale, se prepričalo, da je obtoženec za streljanje talcev in za podpis z njegovim imenom, vedel in se je z njim solidariziral. Tu ne gre za posamezne primere, ampak so padali talci na naši zemlji v tisočih ter so te pokolje vršile različne nemške edinice, zlasti pa formacije njegovega policijskega korpusa.

Po mnogo številnih objavah in dokumentih, ki nosijo Rösenerjev podpis, in po gradivu, ki ga je dostavila "Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev," je sodišče ugotovilo, da se je obtoženi Rösener za iztrebljenje slovenskega ljudstva posluževal nadalje rušenja in uničevanja naselij in posameznih objektov. Ta teroristična dejanja so bila združena s pokolji prebivalstva, z izseljevanjem, z odgoni v taborišča in z ropanjem narodne imovine. Za izvrševanje takih dejanj se je Rösener posluževal poleg policije tudi varnostne službe Gestapa, kar obtoženec skuša zanikati, je pa potrjeno iz dokumenta, prečitane na tej razpravi. Po izpovedbah prič Urha Janeza in Kramar Jožeta pa je tudi potrjeno, da so streljanje talcev v Begunjah in v celjskih zaporih "Stari pisker" vršile v sodelovanju policijske SS edinice in gestapo.

Sodišče se je prepričalo, da je obtoženi dajal nalog za streljanje ujetih zavezniških pilotov, kar so vršile edinice pod njegovo komando. To je potrjeno po priči Kegelj Viktorju in z dopisom Rösenerjevega vodstvenega štaba s podpisom po naročilu komandanta tega štaba Rösenerja Jacobsenom.

Obtoženec je taktično poveljeval slovenskemu domobranstvu, podpiral slovenske četnike Draže Mihailovića, zlasti one pod vodstvom Janeza Marna-Črtomira in Zmagoslava na Štajerskem, radi česar je soodgovoren tudi za vse vojne zločine, ki so jih te edinice izvršile nad našim ljudstvom.

Soodgovornost za dejanja Gestapa je dokazana že po njegovi funkciji, ki jo je v zvezi z varnostno službo imel, in z dokumenti, ki izpričujejo, da je tej varnostni službi dajal povelje. Zato je soodgovoren za številne aretacije in druga zločinstva gestapa.

S prisilno mobilizacijo v nemško vojsko in Wehrmannschaft slovenskih ljudi in z dokazano soudeležbo pri Pöll akciji je poleg tega, da je pogazil mednarodno vojno pravo, povzročil ogromno škodo slovenskemu gospodarstvu.

Obtoženec se sicer zagovarja, da so bila ta teroristična dejanja izvršena brez njegove vednosti. Sodišče ni moglo osvojiti tega zagovora, zlasti ne po izpovedi priče Križ, in ga ta izgovor po obstoječih kazenskih predpisih, katere je osvojilo tudi mednarodno sodišče v Nürnbergu pri sojenju glavnim vojnim zločincem, in po naši kazenski zakonodaji kot poveljujočega tem edinicam tudi ne more eskultirati."

Po razglasitvi sodbe 30. avgusta je sodišče še isti dan sodbo poslalo vrhovnemu

sodišču FLRJ v Beogradu v potrditev. Obenem je tja poslalo tudi pritožbe petih obsojencev (Vizjak se ni pritožil) in Rupnikovo ter Rösenerjevo milostno prošnjo na prezidij ljudske skupščine FLRJ, medtem ko je dr. Hacin "izrecno odklonil predložitev milostne prošnje".

Rösenerjeva pritožba, ki jo je v njegovem imenu sestavil in podpisal dr. Grossman, se je glasila: "Navedeno sodbo izpodbija v vsem obsegu radi izreka o krivdi v posameznih točkah obtožbe oziroma obsodbe, uveljavlja kot pritožbene razloge vse ono, s čimer se je zagovarjal v preiskavi, tekom javne ustne razprave ter v svojih pismenih zagovorih in uveljavlja tudi nadalje, da je kazen obsodbe na smrt z obešenjem prestroga." Zato predlaga preizkus sodbe, njeno razveljavitev v posameznih delih ali celoti, spremembo izreka o kazni.

Vrhovno sodišče JA v Beogradu (za predsednika polkovnik Milija Laković, sekretar poročnik Uroš Bradić) je bilo "zelo ekspeditivno" in je že 1. septembra potrdilo sodbo in odbilo pritožbe, le za dr. Rožmana, dr. Kreka in Vizjaka je znižalo kazen izgube političnih in državljskih pravic na pet let.

19. Pred smrtjo

Po razglasitvi sodbe so na smrt obsojenemu Rösenerju, ki je bil po obsodbi skupaj z drugima obsojencema na smrt zaprt v svoji sobi v poslopju nekdanje šempetrske vojašnice v Ljubljani, dovolili pisati pisma svojcem, ki jih pa ti najbrž niso nikdar dobili. Gospe Ingelotte Hommel v Wiesbaden je 31. avgusta opisal proces, rekoč: "Dne 13. 8. 46 so mi izročili 15 na stroj pisanih strani dolgo obtožnico, po kateri se bo vršila obravnava proti meni zaradi vojnega zločinstva. To se pravi, proti nekaj Slovencem ravno tako. 21. avgusta se je potem začela obravnava in je trajala s presledki 28. in 29. do razglasa obsodbe dne 30. avgusta. Očitali so mi najbolj neumne zločine, npr. streljanje talcev, izselitev več kot 60.000 ljudi, strašno ravnanje z vojnimi ujetniki, streljanje vojnih ujetnikov in ranjencev, uničenje bolnic, dajanje ukazov za usmrnitev prisilno pristalih zavezniških, letalcev, to gre kar naprej, 15 strani dolgo. Dobil sem na razpolago zagovornika in sem prosil, naj povabijo razbremenilne priče. Jaz sam sem bil zaslišan o mnogih točkah in vedno zopet zaslišan, sem potem zavzel svoje stališče k obtožnici v splošnem in k posameznim točkam posebej. Priče, ki sem jih jaz predlagal, so bile odklonjene iz vzroka, ker deloma stoje na listi vojnih zločincev in je bila vložena zahteva o njihovi izročitvi, deloma ker se ne ve, kje so in jih ni mogoče najti. Toda v kakem angleškem ujetniškem taboru so gotovo. Obravnava se je pričela 21. in jaz sem bil 30. avgusta 1946 proglašen za krivega in obsojen na smrt na vešalih. Obsodba obsega tudi odvzem oz. zaplembo vsega premoženja. Zagovornik dr. Grossman je vložil priziv na višjo instanco in zaprosil za pomilostitev pri jugoslovanskem parlamentu. Pred sodiščem sem stal sam s svojo obrambo, nobene priče nisem imel zase, vse samo dokazni material proti meni in sem podlegel. Ne čutim se krivega niti nisem krivde priznal.

Ali naj obtožim ljudi? Da, obtožujem pokrajinska vodja Rainerja in Uiberreitherja, ona sta kriva za vso nesrečo na tem območju. Tisoče in tisoče družin sta pahnila v nesrečo. Onadva bi sodila na to mesto, kjer sem jaz. Moje ime sta na najbolj sramoten način izrabljala, kot sta sploh izrabljala svojo oblast. Zgodovina bo to nekoč pojasnila, čeprav sedaj sodniki mislijo, da so obsodili krivce, kdo je oz. bil pravi krivec."

Še pred smrtjo Rösener ni mogel pozabiti na Seelerjeve obtožbe: "Svoji ženi nisem pisal, kako so se nekateri oficirji vedli. Gospod von Seeler, bojni komandant Ljubljane, me je v Bellarii obdolžil, da sem zapustil čete in iz strahopetnosti ušel v hribe, čeprav gospod von Seeler dobro ve, da sem bil do 12. ali 13. maja pri četah. Prej se je v Ljubljani vedno govorilo "gospod general tu, gospod general tam". Sam s seboj neza-

dovoljen, misli gospod von Seeler tudi mene na ta način spraviti v sramoto. Vse tovarišstvo je bilo pri starejših oficirjih kot bi ga odpihnil, kot da bi nikdar ne obstajalo. Mlajši oficirji, posebno polkovniki, so se v Bellarii pokazali res tovariško. Starejši generali in njihova okolica, med katere je sodil tudi ta bellgenie, so bili pa egoisti in netovariški do največje mere."

Istega dne je Rösener pisal tudi svojemu tastu in tašči ter svaku ter priložil pismo za soprogo Inge in otroke (Gizela, Heide, Helmut in Michael), o katerih ni vedel, kje stanujejo; zvedel je, da so avstrijske oblasti pregnale iz Salzburga vse priseljence iz Nemčije. Ker angleške vojaške oblasti niso pošiljale pošte v sovjetsko cono Nemčije, v kateri je bil tudi Berlin, ni mogel pisati svoji družini, zato je zdaj opisal vso svojo pot od maja 1945 do avgusta 1946. V pismu je tudi tole: "Ne obtožujem nobenega Jugoslovana, ti ljudje morajo gledati v meni svojega sovražnika, obtožujem pa dr. Rainerja in dr. Uiberreitherja, ta dva sta za vse to odgovorna. Tudi sedaj se ne čutim krivega, mogoče, da sem nehote bil sokriv, toda to ne opravičuje te grde obsodbe." Svoji soprogi je pisal tudi 1., 3. in 4. septembra.

V pismu soprogi 4. septembra se je obregnil tudi ob nacistični režim, ki ga je pred poldrugim letom še tako goreče varoval s krutim nasiljem: "Nacionalni socializem ni izvozno blago, se je vedno poudarjalo, zakaj pa je vrhovno vodstvo iz njega napravilo izvozno blago? Ker noben človek ni več stal na tleh dejstev, od vrha do tal se nam je nekaj mnogo, mnogo lagalo. Nazadnje so bili še tako predrzni, da so nam lagali o novih orožjih in orodjih. Celo v vojski so goljufali po vseh pravilih.. In če je kdo odprl gobec, potem ga je že vodja krajevne skupine ali okrajni vodja naznanil pri gestapu in zahteval kaznovanje. Teroristična organizacija v državi je bila v celoti popolnoma korpus političnih voditeljev".

Poslednji pismi svoji soprogi je pisal 3. in 4. septembra. Kot da bi slutil, da se mu bliža konec, je v pismu 3. septembra zapisal: "Ravnokar sem zvedel, da pride jutri zjutraj brivec, da me obrije. Mislim in imam občutek, da se bliža konec. Tako sem nervozen, da vedno, če se odpro vrata, mislim, da me pridejo iskat. Ker pride jutri ob osmih brivec, mi bodo najbrž objavili končnoveljavno smrtno obsodbo. Čeprav pride brivec vsak teden, bi moral po preteku časa priti v tem času. Toda povsod vidim sedaj znanilce obsodbe, smrtni strah ali nervoznost je to, ki me pri najmanjšem šumu prestraši. Toda ne morem storiti nič proti temu in moram vse pustiti, da gre svojo pot." Vendar se tisti dan še ni zgodilo nič in je drugi dan pisal: "Sedaj je sreda tudi že skoraj minila. Brivec do te ure še ni prišel. Zjutraj je bil komandant hiše pri meni in je rekel, da me mora brivec obriti. Komandanta sem potem vprašal, koliko dni bo še trajalo, da pride odgovor iz Beograda. Odgovoril mi je, da deset dni. Toda nisem si na jasnem, ali od danes deset dni ali od razglasitve sodbe. To čakanje je strašen čas. Noč je bila kot vsaka druga. Stražarji so se pogovarjali in z mojim spanjem ni bilo nič. Potem sem vstal, pokadil polovico cigarete, se zopet vlegel, toda spanec ni hotel priti, čeprav sem bil utrujen. Zjutraj sem potem napol zaspal, toda od pete ure naprej je ropot po hodnikih še večji in potem ni mogoče več misliti na spanje. Opoldne sem bil potem tako utrujen in sem se vlegel z namenom, da zaspim, na posteljo. Ravno sem zadremal, ko se odpro vrata in s spanjem zopet ni bilo nič. Sedaj je ura tri, veter tuli okrog hiše, nebo je oblačno in že se dobro čuti, da je postalo bolj mraz. Leto 1946 gre počasi proti koncu." Proti koncu so šle tudi njegove ure, morda celo minute.

20. Smrt

Časnik Slovenski poročevalec je v sredo, dne 4. septembra 1946, objavil kratko novico: "Beograd, 3. sept. (Tanjug). Predsedstvo prezidija Ljudske skupščine FLRJ je

na svoji seji dne 2. septembra 1946 reševalo prošnji za pomilostitev, ki sta ju predložila na smrt obsojena Leon Rupnik, divizijski general bivše jugoslovanske vojske in med sovražno okupacijo predsednik pokrajinske uprave v Ljubljani ter Erwin Rösener, general in višji policijski SS vodja. Predsedstvo prezidija Ljudske skupščine je prošnji za pomilostitev zavrnilo."

Drugi dan sta časnika Slovenski poročevalec in Ljudska pravica objavila novo novico: *"Smrtna obsodba nad Rupnikom, Rösenerjem in Hacinom izvršena. Ljubljana, 4. Sept. (Tanjug). Ker je Vrhovno sodišče Jugoslovanske armade potrdilo v celoti sodbo vojaškega sodišča IV. armade glede Rupnika Leona in ostalih in ker je Prezidij Ljudske skupščine FLRJ odbil prošnji za pomilostitev obsojenih Rösenerja Erwina in Rupnika Leona, je bila dne 4. septembra 1946 izvršena smrtna kazen z obešenjem obsojenih Rösenerja Erwina in Hacina Lovra in smrtna kazen s streljanjem obsojenega Rupnika Leona."*

Baje je to bilo na dvorišču sodnih zaporov v Ljubljani in baje je bila takrat ura tri popoldne.

LALKA V TRSTU, GORICI IN VIPAVSKI DOLINI ("KRALJ SMRTI" IZ TREBLINKE KURT FRANZ – UČITELJ SLOVENSКИH IN ITALIJANSКИH KOLABORACIONISTOV)*

Lepo ime male poljske vasice Treblinke bo še dolgo časa vzbujalo srh tisočev in tisočev ljudi, ki se še niso popolnoma pogreznili v ugodje tega časa in izgubili posluha za preteklost. Podoba, ki jo je o peklu Treblinke ustvaril Jean-Francois Steiner,¹ je tako strašna in obenem poučna, da bi jo moral poznati skoraj vsak človek. Ta podoba sicer ni popolna, ker je imel Steiner na voljo zelo malo virov – samo pričevanja majhne peščice Židov, ki so po upor 2. avgusta 1943 ušli temu peklu in preživeljo vojno. Precej bo to podobo dopolnilo obsežno gradivo sodnih procesov proti zločincem v Treblinki in drugih nacističnih uničevalnih taboriščih za Žide, ki so bili v petdesetih in šestdesetih letih v Zvezni republiki Nemčiji.

Tako Steiner kot tudi tisto gradivo sodnih obravnav, ki nam je že na voljo, soglašata, da je bil najstrašnejši morilec v Treblinki esesovski podoficir in nato oficir Kurt Franz, pripadnik t. i. akcijskega oddelka (Einsatzkommando) "Reinhard". V tem prispevku bom skušal predstaviti tega okrutnega morilca, ne bom pa pisal o splošnem dogajanju v Treblinki, ker sem to deloma že storil v nekem drugem prispevku.²

Kdo je Kurt Franz?

O Franzovi življenjski poti pred prihodom v Treblinko je Steiner zapisal tole:

"Ko je prišel Hitler na oblast, je Kurt Franz služil v nekem bavarskem mestecu za natakarja. Že v prvih dneh nacističnega režima je prišlo nadenj razsvetljenje – eden tistih nenavadnih trenutkov, ko posameznika sreča usoda. "Lalka" se je povzpela od povprečnega natakarja do enega najboljših "tehnikov" smrti.

Dotlej je bil vseskozi poprečnež. Revščina in prirojena lenoba sta ga že od šolskih časov sem tiščali na predzadnji klin družbene lestvice; zadnji klin je ostal pridržan še bolj popolnoma ničlam in pa tistim, ki so bili pri špricanju šole doslednejši. Pravzaprav je malemu Kurtu manjkalo samo poguma, preveč se je bal avtoritet, da bi si upal zabijati šolske ure na bregu reke, ki je tekla skozi njegovo rodno mesto. Tudi njegovi konjički so nosili pečat neodločnosti in so se pokazali za zgrešene, čeprav je verjel, da ga je pri tem izdal samo njegov odlični talent. Po manj srečnih poskusih v raznih poklicih je končno pristal v kavarni za natakarja.

Poslej ga je mučilo častihlepje. Vrgel se je na boks, a dvoboje je večkrat izgubljal kot dobival in bolj prejemal udarce kot pa jih delil. Zaradi pogostih knockoutov je zbolel, a bil je tako trmast, da si je govoril, češ to je samo zato, ker sem boksal samo s polovično močjo; spet se je oprijel športa. Medtem je padla njegova zunanost v oči lastniku velike mestne kavarne in ga je sprejel v službo – počastitev, na katero je bil mladi Franz zelo ponosen. V kavarni je vsako popoldne igral orkester in Franz je takoj začel sanjariti, da bo postal glasbenik. Imel je dober posluh in vse svoje prihranke je takoj vložil v novi cilj. Najel si je učne ure pri kapelniku kavarniškega orkestra in se noč za nočjo trudil, da bi iz stare, uboge violine zvabil vsaj nekaj zvokov. Kapelnik, ki ga ni toliko navduševala volja njegovega učenca kot lastni poslovni čut, mu ni hotel jemati poguma, čeprav mu je bilo takoj jasno, da Franz nikoli ne bo prišel tako daleč, da bi

* Borec, 1977, št. 5, str. 277–286.

1 Jean-Francois Steiner: Treblinka. Ljubljana 1972 (dalje: Steiner, Treblinka).

2 O tem glej mojo razpravo Satan, njegovo delo in smrt, Borec XXVII 1974, št. 3–7.

igral v lokalnem orkestru, pa čeprav samo četrto violino. Po Franzovem pa je bila smola samo v tem, da je bil stari kapelnik Žid.

Požig Reichstaga je Franza dočakal na robu obupa. Nenadoma, čeprav z zamudo, se mu je odkrilo, da tudi z glasbo ne bo uspeha. Znašel se je na točki nič. A glej, zdaj se mu je spet nudila priložnost, da nekaj postane. Ko se je vrnil v svojo podstrešno sobico s prvega nacističnega zborovanja, je že čutil, da se je pred njim odprla pot uspeha.³

V življenjepis, ki ga je Kurt Franz napisal 10. septembra 1938 v Weimaru in sem ga našel v njegovi personalni mapi v Berlin Document Centru, pa pravi takole:

"Rodil sem se dne 17. 1. 1914 v Düsseldorfu kot sin trgovca Ewalda Franza in njegove žene, roj. Amalie Schmitz. Od leta 1920 sem obiskoval osnovno šolo v Düsseldorfu, na Stoffenstrasse, in so me 30. marca 1928 iz nje odpustili kot učenca 1. razreda.

Po koncu svoje šolske dobe sem se izučil kuharske obrti v Wittelsbacher Hofu v Düsseldorfu.

Dne 2. 11. 1932 sem skupaj s 36 tovariši iz Patteringerja ustanovil taborišče za delovno službo "Patteringer" in sem 30. 9. 1934 odšel iz delovne službe.

Od 17. 12. 1937 do 26. 10. 1935 sem delal brezplačno pri gospodu mesarskem mojstru Stollmannu v Düsseldorfu. Od njega sem 29. 10. 1935 odšel v mlado vojsko, "v 5. četo 6. topniškega polka (Minden, Wef.)" in sem služil rok do 25. 9. 1937.

Toda že med služenjem vojaškega roka sem se potegoval za službo pri vodji 3. SS-Totenkopfstandarte.

Dne 4. 10. 1937 so me sprejeli za pripravnika pri 30. stotnji "mrtvaških glav."⁴ Steinerjevi podatki o Franzovem življenju se torej razlikujejo od podatkov v njegovem življenjepis. Iz njegovega personalnega lista lahko poleg nekaterih podatkov iz življenjepisa zvemo le še to, da se je 3. SS-Totenkopfstandarte imenovala "Thüringen" in lahko sklepamo, da je bil Franz od oktobra 1937 dalje v stražarskem osebju nacističnega koncentracijskega taborišča Buchenwald. Oddelki mrtvaških glav so bili namreč oddelki za zavarovanje koncentracijskih taborišč. Ko so nacisti jeseni 1939 začeli z lažno evtanazijo, tj. ubijanjem umsko bolnih in telesno onemoglih ljudi (pobili so jih okrog 73000), so Franza sprejeli za kuharja v enega od dvanajstih nacističnih evtanazijskih zavodov, verjetno na Turinškem. Kot vemo, so morilce za nacistično lažno evtanazijo izbirali med t. i. starimi borci (alte Kämpfer) nacistične stranke, kar pa Franz nikakor ni bil. Zanj namreč vemo, da do jeseni 1938 še ni bil član nacistične stranke. Morali so ga torej izbrati zaradi njegovih drugih ustreznih lastnosti. Kakšne so bile te njegove lastnosti, bomo še videli. Ali so ga kdaj sprejeli v nacistično stranko ali ne, tega ne zvemo niti iz drugega življenjepisa, ki ga je Franz napisal lastnoročno 8. maja 1938 v Treblinki in ki je skoraj popolnoma enak tistemu iz jeseni 1938.⁵

Preden je Kurt Franz kot esesovski podoficir (SS-Oberscharführer) jeseni 1942 prišel v Treblinko, je bil že v uničevalnem taborišču za Žide v Belsecu. Tam je nadziral in šolal Ukrajince, ki so bili v uničevalnih taboriščih neke vrste pomožna policija ali stražarsko osebje (Wachmannschaften). Kaže, da so ga poslali v Treblinko skupaj s Franom Stanglom, ki je bil dotlej komandant uničevalnega taborišča v Sobiboru, ali pa vsaj približno v tistem času. Stangla so poslali v Treblinko zato, da bi tam napravil "red", ker se je baje dotedanji komandant, esesovski poročnik dr. Irmfried Eberl (zdravnik in nekdanji vodja evtanazijskega zavoda Bernburg na Hannoverškem) pokazal za nesposobnega. Baje je uničevanje Židov potekalo prepočasi in se je celo ustavilo ter je Globocnika razjezilo tudi to, da ni na njegov sedež v Lublin pritekalo zlato tako, kakor

³ Steiner: Treblinka, str. 123–124.

⁴ Berlin Document Center (dalje: BDC), Rasse- und Siedlungshauptamt SS (dalje: RuSHA), Kurt Franz, RUS-Fragebogen 10. 9. 1938.

⁵ BDC, SS-Personalhauptamt (dalje: SS-PHA), Kurt Franz, življenjepis 8. 5. 1943.

je predvideval. Zanimivo in tudi značilno je, da so bili Globocnik, takratni vodja njegovega "oddelka Reinhard" (Abteilung Reinhard) esesovski stotnik Hermann Höfle, dr. Eberl in tudi Stangl ter verjetno tudi Stanglov naslednik v Sobiboru Franz Reichleitner avstrijski Nemci. Avstrijskih Nemcev je bilo takrat v Lublinu še več, vendar jih tukaj ne moremo naštevati ali obravnavati.

Kaj je bil Kurt Franz v Treblinki?

V Treblinki je Franz postal Stanglov namestnik in vodja taborišča. Naj opozorim na to, da so esesovska pravila za koncentracijska in uničevalna taborišča poznala dva zelo podobna zveneča naslova: komandant taborišča (Lagerkommandant) in vodja taborišča (Lagerführer). Prvi je bil višji in poveljnik nad vsem in vsemi, drugi je bil njegov namestnik in pristojen za delovanje taborišča v ožjem smislu besede. Tako je bil Stangl v Treblinki "vrhovni" in visoko nad drugimi in zato Steiner njegovega imena ni niti enkrat omenil v svoji knjigi, medtem ko se Franzovo ime pojavlja neprestano. Židje so si ga namreč laže zapomnili, saj je bil kot glavni motor taborišča nenehno na nogah in med njimi. Morda je celo tako, da so mu pripisali dejanja in lastnosti drugih, ki pa so se držali bolj v ozadju in so jim njihovi liki zbežali iz spomina. Vsi viri pa vendarle soglašajo, da je bil Kurt Franz najokrutnejša oseba v Treblinki. Steiner pravi:

"Brezhibna črna uniforma mu je kar sijala, čepico si je postavil rahlo postrani, škornji so mu škripali. Od časa do časa je zavrtel v roki svojo neogibno paličico, katero je odložil samo takrat, kadar je kakega jetnika udaril s pestjo v obraz. Vsak človek ima svoj element, v katerem se najbolje počuti, v katerem preraste samega sebe. Za Kurta Franza je bil tak element Treblinka. Brž ko je oblekel civilno obleko, je naenkrat postal gospod Slehernik, kakršne je v milijonih primerkov producirala nacistična Nemčija. Velik, plavolas, brezbarven, s praznim pogledom in topim obrazom, z zelenim klobukom na glavi ter v obleki iz sintetike je bil gospod Kurt Franz videti popolnoma nepomemben. Brez sijaja, brez vpliva na okolico je poniknil v prazni vsakdanjosti. Toda brž ko se je vrnil z dopusta v Treblinko, v svoje kraljestvo na meji rajha, je bil takoj spet "lalka", kralj smrti. Njegovo kraljestvo je bilo majceno, obsegalo je komaj dvanajst hektarov livade, obdane z bodečo žico. A to ga ni motilo, kajti podložnikov mu ni manjkalo. Vladal je z neomejeno močjo; prepovedano mu je bilo samo to, da bi komu daroval življenje, a to je za kralja smrti pravzaprav normalno. In kadar je odšel na sprehod skozi svoje kraljestvo, takole v bleščečih škornjih, tesno oprijeti uniformi in s postrani natakjeno čepico, je jetnikom obstalo srce."⁶

Obtožnica proti nekdanjemu komandantu taborišča Treblinka Franzu Stanglu je za Kurta Franza pripomnila, "da se je kmalu pokazal kot mož, ki je z veliko vnemo in brezobzirno nasilnostjo dobil vpliv na vse dogajanje v Treblinki."⁷

K takšnemu esesovskemu podčastniku ali častniku, kar je Franz postal spomladi 1943, je spadal tudi ustrezen pes. Ta pes "Barry" je bil tako značilen, da o njem govorita Steiner in tudi obtožnica proti F. Stanglu. Steiner pravi, da je imel Franz navado zlesti na visoko skladovnico obleke in streljati na vsakega Žida – delavca, ki bi si drznil nehati delati in pogledati kvišku. "Pozneje je "lalka" dodal tej grozi še psa, z imenom "Barry". Ni več lezel na kup obleke, marveč se je brez besed napolil gor in dol po delovišču. Brž ko je opazil kakega jetnika, ki po njegovem ni kazal zadosti prizadevnosti, je nanj naščuval Barryja: "Lej no, človek božji, tistile pes pa ne dela!" In Barry, zdresiran, da je popadal moške za spolovilo, se je že pognal v Žida, ki mu ga je pokazal gospodar.

⁶ Steiner: Treblinka, str. 174.

⁷ Staatsanwaltschaft bei dem Landesgericht Düsseldorf, Ermittlungssache–Voruntersuchung gegen Franz Stangl, Anklageschrift 29. 9. 1969 (dalje: obtožnica proti F. Stanglu), str. 147.

"Lalka" je potem v svoji dobroti dal žrtvi milostni strel. Bedasta "lalkina" domislica, da je psa klical "človek božji", Žide pa imenoval "psi", ki jo je ponavljal dan na dan, je jetnikom prešla v meso in kri, tako da so ji skoraj že začeli verjeti – če ne v absolutnem smislu, pa vsaj v razmerah čudnega sveta Treblinke. Vsaka družba ima svojo socialno lestvico. V Treblinki so psi stali nad Židi."⁸

Obtožnica proti F. Stanglu pa o tem pravi: "Naj prikažemo nov primer gnusnosti, ki ga je v taborišču Treblinka zagrešil predvsem on (tj. Franz – op. T. F.). Franz je svojo ubijalsko strast čestokrat tešil tako, da je psa Barryja hujskal na Žide – delavce. Barry je bil kot tele velik, črno-bel pes mešanec z rasnimi znamenji pretežno bernardinca, ki ga je obtoženi Stangl dobil v dar v Sobiboru in ga je uporabljal za spremstvo. Ko so ga premestili v Treblinko, je pustil psa v Sobiboru. Ko pa ga je na nekem obisku videl tam vsega zapuščenega, ga je vzel s seboj v Treblinko. Tam se je pes, ki je zanj skrbel mlad češki Žid Masarek, kmalu pridružil Franzu, ki ga je jemal s seboj na svoje nadzorne obhode po taborišču. Pod Franzovim vplivom se je drugače nedolžen pes spremenil v žival, ki je na Franzov migljaj, tuljenje ali povelje "človek, zgrabi psa!" napadla Žida – delavca in ga razmesarila z vgrizi, ki so zaradi Barryjeve višine žrtev čestokrat zadeli v spolovilo. Več ali manj hudo ranjene žrtve so odvedli v bolnišnico in jih tam pobili, če jih ni Franz prej na kraju samem usmrtil s strelom iz pištole ali jih – kot v nekem drugem primeru – dal Ukrajincem, da jih pobijejo z vilami za krompir. V glavni obravnavi proti Franzu in drugim je temu ustrezno nadzornik taborišča Miete slednjič tudi priznal, da je v bolnišnici ustrelil jetnike, ki jih je tja privlekel ali spravil Franz, a jim je Barry prej razgrizel spolovilo ali drugi del telesa."⁹

"To delo (ubijanje Židov – op. T. F.), na katerega je bil Kurt Franz z vso pravico ponosen, je postalo smisel njegovega življenja. Visel je na njem, kakor visi kapitan na svoji ladji ali industrialec na podjetju, ki ga je zgradil z žulji svojih rok. človeka včasih lastno delo tako uklene, da postane njegov suženj. Takšna stvariteljska strast je obsedla tudi "lalko". Res je vedel, da bo moral svojo umetnino nekega dne sam porušiti do tal, tako da ne bo ostalo od nje niti sledu. A ta dan je bil še daleč in do takrat se je hotel naučiti svoje stvaritve do dna, tembolj, ker je bila na koncu neogibno zapisana uničenju,"¹⁰ piše o Franzovem delovnem zanosu Steiner. Franzova taktika je temeljila na dveh osnovnih načelih: puščati jetnikom dovolj zraka, da ne ugasne v njih drobceni plamenček upanja, hkrati pa ukrepati tako, da jim vzameš ves pogum in jih prepričaš, da sploh niso več ljudje."¹¹

Cesar vsega si ni izmislil Franz, da bi uresničeval ti načeli! Poleg telesnega mučenja in ubijanja Židov zunaj vpeljanega pogona – le tega je opravljal po t. i. "službeni dolžnosti" – si je izmislil številne načine duševnega mučenja in strahotnega poniževanja židov. Eden takšnih načinov je bila tudi uvedba t. i. "sralnega mojstra". Uvedbo te "funkcije", ki jo potrjuje tudi obtožnica proti F. Stanglu, je Steiner opisal takole:

"Že nekaj časa je stala na sortirnem trgu majhna baraka, ki je služila za latrino. Jetniki so napravili iz nje počivališče. Do epidemije je v glavnem predstavljala "poslednje zatočišče". Čez dan so jetniki od časa do časa prihajali vanjo, da bi v miru pojedli košček kruha, ki so ga morda našli v obleki žrtve, pokadili nekaj dimov ali zgolj malo pokramljali, izmenjali najnovejše informacije ali zabarantali par škornjev za nekaj cigaret. Čeprav je bila latrina prav majčkena, je izpolnjevala družbeno funkcijo, važno predvsem s psihološkega stališča. (...) Z vednostjo kapojev in celo z njihovo pomočjo so se najšibkejši zjutraj zavlekli v latrino in ostajali tam do večera. Molče je nastal med

⁸ Steiner: Treblinka, str. 126–127.

⁹ Obtožnica proti F. Stanglu, str. 102–103.

¹⁰ Steiner Treblinka, str. 219.

¹¹ Steiner: Treblinka, str. 220–221.

njimi sporazum o prioritetenem redu, ki so se ga vsi strogo držali. V baraki, kjer je bilo prostora le za pet oseb, se jih je pogosto gnetlo okoli dvajset. Ta sistem se je tako razvil, da je postal naravnost dovršen in da je vladala taka disciplina, da po cele dneve ni nihče vstopil, da bi opravil potrebo. Baraka je bila zasedena od zore do mraka, in vendar ni nihče ne vstopil ne odšel iz nje. (...) "Lalki" se je zdela zadeva zelo zabavna in je sklenil ustanoviti delovno mesto "sralnega mojstra". Nova služba je bila tisti večer glavna tema v nemškem kazinu.

"Oblečen mora biti kot rabi," je rekel prvi.

"Z rusko čelado na glavi," je dejal drugi.

"Ne, z osmerokotno kapo," je predlagal tretji.

"Ja, ja, s kapo," so zavpili v zboru.

"In bič mora imeti."

"Pa kozjo brado naj si pusti rasti."

"In okoli vratu mu mora viseti budiilka."

"Sralni mojster" je nastopil službo naslednje jutro. "Lalka" je prebrskal skladovnice oblek in odkril haljo liturgičnega pevca, ki mu je bila bolj všeč od treznega rabinskega talarja.

"Pevce ali rabi, saj je ista figa!"

"Sralni mojster" je imel nalogo, da dovoli hkrati vstopiti največ petim jetnikom in da jih po dveh minutah spet nažene ven. Da bi ga ubogali, je moral uporabljati bič ali pa si zabeležiti številko neubogljivega jetnika. Bil je oproščen slehernega drugega dela in jetniki, ki so prihajali v latrino, so ga morali na glas pozdraviti. "Lalka" ga je pri apelu vsak večer vprašal:

"Rabi, kako pa kaj sranje?"

"Hvala, lepo smrdi," je moral odvrniti, kar je vselej sprožilo val krohota.

Židje pa "sralnega mojstra" niso ubogali. "Čepeli so, gledali vanj, ki je zravnano in veličastno stal nad njimi, ter se mu smejali. Razjezil se je, jim grozil z glasom, ki se je trgal od razburjenja, dvigal bič in zaman poskušal pokati z njim, oni pa so na glas prdeli. (...) Ko so se mu Židje proti svoji volji smejali, so padli najgloblje. Ostali so živi na račun svojih bližnjih, pomagali so ubijati lastne brate, a vse to ni bilo nič: Zdaj so zasmehovali celo sami sebe in svojo vero."¹²

Drugo veliko ponižanje, ki so ga zagrešili Židje sami nad seboj, seveda na Franzovo peklensko pobudo, so bile "igre", ki jih je ukazala prirediti taboriščna uprava. Sestavili so celo orkester, ki mu je dirigiral priznani poljski – židovski glasbenik Arthur Gold, peli "himno Treblinka", ki jo je spesnil Franz, vprizarjali skeče in igrice ter "tekmovanja" v športu, npr. boksu, v katerih so se morali kar vsevprek mlatiti. "Ljudstvo, ki ga biblija imenuje "narod svečenikov", je postalo čreda govedi, ki pred vrati plinskih celic čaka na svoj delež plena. Peklenski stroj je slavil zmago nad božjim ljudstvom. Ta poslednji padec, to najgloblje ponižanje je nemara bolj tragično od vseh," sodi Steiner.¹³

Zakaj "lalka"?

Sedaj, ko smo se vsaj na splošno seznanili s "kraljem smrti" v Treblinka, bomo seveda vprašali, zakaj Steiner tolikokrat rabi zanj vzdevek "lalka". V svoji knjigi je pojasnil tudi to in enako – vendar na kratko pojasnjuje to tudi drugi vir, obtožnica proti F. Stanglu. Steiner pravi:

¹² Steiner: Treblinka, str. 184–186 in 220.

¹³ Steiner: Treblinka, str. 227.

"Nastopil je trenutek, ko se ga je prijel vzdevek, katerega se potem ves čas svoje "kariere" ni mogel več znebiti: "lalka", punčka. Velik, plavolas, okreten in mišičast je stal pred njimi in okrogli obraz padlega angela je dajal njegovemu liku nekakšno odličje in vznemirljivost hkrati. Ko se je razkoračil pred njimi, rahlo nagnil zgornji del telesa naprej, prekrižal roke na prsih in se narahlo zazibal, je bil videti prav lep.

"Pravcata punčka," je zamrmral nekdo.

Izraz je bil rojen."¹⁴

Obtožnica proti F. Stanglu pravi, da je Franz dobil od jetnikov vzdevek "lalka" (punčka) zaradi svojega dobrega videza in svoje zlikane obleke."¹⁵ Oba vira potrjujejo tudi ohranjene fotografije, ki jih objavljam v tem članku. Naj pripomnim, da je imel Franz v Treblinki fotografski aparat in je ohranil nekaj posnetkov taborišča, preden so tega povsem uničili in zravnali z zemljo.¹⁶

Franzov prihod v Trst

Večina pripadnikov t. i. akcijskega oddelka "Reinhard" je prišla iz vzhodne Poljske v na novo ustanovljeno operacijsko cono "Jadransko primorje" jeseni 1943.

Najprej jih je prišlo šest – vodil jih je zloglasni inšpektor, esesovski major Christian Wirth – in nato še drugih več kot petdeset. Kot priča v sodni obravnavi proti nekaterim pripadnikom tega zločinskega oddelka, ki svojih zločinov niso zagrešili samo v tržaški luščilnici riža "Sv. Soboti" (San Sabba), temveč tudi drugod, sem uspel sodišču predložiti skoraj popoln seznam članov tega oddelka v omenjeni operacijski coni. Do takrat jih je imelo sodišče na svojem seznamu komaj dve tretjini. V Trst je jeseni 1943 prišel tudi Franz, vendar nekoliko pozneje. Kaže, da je zadnji zapustil Treblinko, potem ko za njim od nje ni ostal več kamen na kamnu.

V poslednjem obdobju akcije "Reinhard" so se razmere v uničevalnem taborišču Treblinka nekoliko spremenile. Taboriščna uprava je dovoljevala poslednjim Židom – delavcem nekoliko več "prostosti", saj je nekaterim, t. i. dvornim Židom, celo dovolila, da so se v taborišču poročili in slavili poroko. To naj bi bila "nagrada" za njihovo sodelovanje pri ubijanju lastnih bratov, preden bodo tudi sami prišli pred puške pijanih in do kraja podivjanih Ukrajincev ali pa v plinske celice. Židje – delavci so se zavedali svoje usode in so upravičeno edino možnost za svojo rešitev videli v upor; možnost za upor je bila resda majhna, toda še vedno večja kakor pa možnost rešitve ob pasivnem čakanju; upor je bil sicer tvegana stvar, toda čimbolj se je bližal konec akcije "Reinhard", tem bliže so bili gotovi smrti. Pripravljali so upor in Franz, ves samozadovoljen zaradi svojih uspehov v taborišču, ki so mu pred kratkim prinesli tudi častniški čin, tega ni niti malo slutil. Steiner pravi, da je Franz s tem svojim samozadovoljstvom zagrešil veliko napako. "Židje so vso svojo energijo in vse svoje upanje zastavili za tako neverjeten in hkrati tako nesebičen cilj, da nima primere v zgodovini nacističnih taborišč v Evropi: za oboroženo vstajo."¹⁷

V oboroženi vstaji, ki je bila 2. avgusta 1943 popoldne, se je rešilo iz Treblinka nekaj stotin Židov, vendar jih je nato vojno preživela manj kot desetina rešenih. Franza tisto vroče ponedeljkovo popoldne ni bilo v taborišču; imeli so prost dan, ker ob nedeljah v Varšavi, od koder so jim pošiljali Žide, niso delali. Stangl je po vojni izjavil, da se je Franz odšel skupaj z nekaterimi esesovci in ukrajinskimi stražniki kopat v bližnji Bug, drugi pa so izjavljali, "da je odšel k svoji babnici v bližnje mestece Os-

¹⁴ Steiner: Treblinka, str. 119.

¹⁵ Obtožnica proti F. Stanglu, str. 116.

¹⁶ Gitta Sereny: In quelle tenebre. Milano 1975, str. 256–257 (navajam: Sereny, In guelle tenebre).

¹⁷ Steiner: Treblinka, str. 139.

trow." Na sodni obravnavi proti Stanglu se je Franz nesramno lagal, da je bil on tisti, ki je 2. avgusta omogočil, da je izbruhnila vstaja, saj je dvema tretjinama stražnikov dovolil oditi na kopanje. "Slutil sem, kaj pripravljajo Židje – delavci in sem pustil svojo brzostrelko doma v sobi," je lagal dalje.¹⁸

Tako kot je pri takšnih zadevah navada, je največji del krivde za preboj tako velikega dela Židov iz taborišča, padel na ramena vodje taborišča Franza. Kot je sam izjavil, mu je inspektor Wirth zameril, da ni izsledil priprav na upor in da ga usodnega dne ni bilo v taborišču. Kljub temu so po Wirthovem in Stanglovem odhodu v Trst septembra 1943 Franza zadolžili za "odpravo" (Abwicklung) taborišča Treblinka in je ta na kraju svoje delovne obveznosti razrušil tisto, kar je še ostalo celega po upor, pobil poslednje Žide – delavce in odšel na daljši dopust. Po dopustu je odšel za drugimi v Trst. V zaslišanju na generalnem tožilstvu v Düsseldorfu je Franz 9. avgusta 1967 takole opisal svoj prihod v Trst:

"Novembra 1943 sem po daljšem dopustu prispel v Trst na Wirthov urad. Ta je bil v neki vili v mestu Trst. Po Wirthovem ukazu sem moral okrog 14 dni ostati v hotelu "Albergo della Città" v Trstu. Stanovanja nisem smel zapustiti, ker me je Wirth vtaknil v hišni zapor. Wirth mi je očital, da sem odgovoren za izpad Židov iz taborišča Treblinka 2. avgusta 1943. Imel sem vtis, da je hotel tako pritisniti name, da bi sam nase položil roko."¹⁹

Nimamo možnosti, da bi preverili to Franzovo izjavo. Postavlja se namreč vprašanje, zakaj bi Wirth izvajal pritisk na Franza šele v Trstu in ne že v Treblinki ali Lublinu. Tam so vendar Franzu zaupali še "odpravo" taborišča Treblinka in ga je imelo sodišče v Düsseldorfu celo za Stanglovega naslednika na položaju komandanta taborišča. Na drugi strani pa je vendarle res, da je bil Franz edini esesovski častnik akcijskega oddelka "Reinhard", ki po svojem prihodu v operacijsko cono "Jadransko primorje" niti v začetku ni nadaljeval svojega dela v tem oddelku. Drugi častniki in moštvo so svoje delo nadaljevali – tudi to sem pojasnil sodišču v Trstu – skoraj v enaki organizacijski in tudi personalni sestavi kot na Poljskem: major Christian Wirth je bil še naprej inspektor in podporočnik Josef Oberhauser njegov adjutant, trije esesovski stotniki – komandanti taborišč Belzec, Sobibor in Treblinka – Gottlieb Hering, Franz Reichleitner in Franz Stangl – so bili vodje pododdelkov R I, R II in R III v Trstu, na Reki in v Vidmu (Udine) itd. Morda je bil razlog za to, da Franz ni delal več v okviru nalog akcijskega oddelka "Reinhard" tudi ta, da je od nekdanjih "vodij taborišč" (Lagerführerjev) v Belsecu (Gottfried Schwarz), Sobiboru (Johann Niemann) in Treblinki (Kurt Franz), ki so vsi 21. junija 1943 postali esesovski častniki (SS-Untersturmführerji), po podatkih, ki jih imamo na voljo, prišel v Trst le Franz in da so bile velike potrebe "po kadru" tudi na drugih področjih. Franzu so namreč namenili podobno nalogo, kot jo je imel v Belsecu, tj. izobraževanje in vzgajanje kolaboracionističnih oddelkov.

Franzovo delo v Trstu in Gorici

V že omenjenem zaslišanju je Franz o svojem delu v Trstu povedal tole:

"Nato sem bil do januarja 1944 dodeljen v domobransko šolo kot komandir voda in SS-Untersturmführer. Vodja te šole je bil takrat Obersturmführer ali Hauptsturmführer Schwarzenbacher. V šoli je bila približno ena četa Italijanov ali pa tudi več. Schwarzenbacher je nastopil kot komandant bataljona, jaz pa kot učitelj. Moja naloga je bila, da

¹⁸ Sereny: In quelle tenebre, str. 320 in 324–325.

¹⁹ Zapisnik zaslišanja Kurta Franza na generalnem tožilstvu Düsseldorf 9. 8. 1967.

izšolam mlade Italijane za vojake. Delal sem večinoma z manjšimi oddelki na terenu zunaj Trsta, kjer smo imeli vojaško izobraževanje."²⁰

Kot vemo, je nemški okupator po ureditvi nemških policijskih ustanov v t. i. operacijski coni "Jadransko primorje"²¹ v Trstu ustanovil t. i. SS-Wachmannschaften ali esesovsko stražarsko osebje. Za jedro so mu bili tisti Ukrajinci, ki jih je pripeljal s seboj iz omenjenih uničevalnih taborišč na Poljskem in so jih združili v eno četo. Druge čete so sestavljali iz mobiliziranih in prostovoljcev Italijanov, Slovencev in Hrvatov, tako da je bilo nekaj časa celo šest čet, od katerih je vsaj ena imela nalogo zavarovati taborišče, zapore in morišče v tržaški rižarni. Komandant SS-Wachmannschaften, ki so bile organizirane kot esesovski bataljon, je bil res poročnik Franz Schwarzenbacher, ki je prišel iz Lublina in ki je v začetku junija 1944 padel skupaj z desetimi svojimi vojaki italijanske ali slovenske narodnosti.²² Za nekaj časa ga je nasledil policijski stotnik Guido Hornof; na koncu pa je še edino preostalo četo – večina mobiliziranega moštva je namreč medtem dezertirala – v tržaški rižarni in v postojanki v Podgradu v Istri vodil esesovski podporočnik Josef Oberhauser, ki je bil od druge polovice leta 1944 tudi vodja tamkajšnjega pododdelka R I. Pripadnike SS-Wachmannschaften so uporabljali večinoma za stražarsko službo in tudi za bojevanje proti partizanom.

Franza so kmalu iz Trsta premestili v Gorico, kjer je ostal dalj časa. O tem je v zaslišanju izpovedal tole:

"Od januarja 1944 sem bil z vodom, ki sem ga sam izšolal, premeščen v Gorico, da bi tudi tam ustanovil domobransko šolo. V Gorici sem se moral prijaviti orožniškemu majorju Homburgu iz Gelsenkirchna. V Gorici smo dobili na voljo hišo v Via Leopardi, v kateri sem se nastanil s svojim vodom. Krajevni poveljniki iz posameznih majhnih krajev na Krasu okrog Gorice so mi pošiljali v šolanje mlade Hrvate in Slovence. Po 6. ali 8. tednih mojega šolanja so te vojake, ki so nosili uniforme oboroženih oddelkov SS (Waffen SS), vendar so imeli drugačne položajne oznake, ponovno dali na voljo njihovim krajevnim poveljnikom.

Na prostovoljni osnovi sem si zbral četo, ki je ostala pri meni v Gorici. Z Wirthovim uradom v Trstu nismo imeli niti najmanjšega upravnega stika. Moja ustanova je bila podrejena pooblaščenju višjega vodje SS in policije Trst v Gorici. To je bil Sturm-bannführer Tauss. Njegov adjutant je bil poročnik Ewald Wessling.

S svojo četo sem bil odrejen za zavarovanje gradnje utrdb okrog Gorice. Dalje smo bili zaposleni z varovanjem železniške proge Gorica – Trst."²³

V Franzovi personalni mapi je nekaj njegovih dopisov iz Gorice, eden je naslovljen na glavni personalni urad SS in trije na glavni rasni in kolonizacijski urad SS v Berlinu glede njegove ločitve in ponovne poroke. 13. maja 1944 je Franz sporočil v Berlin svoj naslov iz Gorice in je razvidno, da je bil vodja "oddelka G." (Kommando G.) SS-Wachmannschaftsbataillona; G. je vsekakor okrajšava za Görz, tj. Gorico. V nekem dopisu pa je sporočil v Berlin, da nimata z ženo otrok, da pa "od nekega poštenega nemškega dekleta" aprila 1944 pričakuje otroka in se želi ločiti od žene. Iz neke beležke glavnega personalnega urada SS v Berlinu je razvidno tudi to, da je Franz 17. marca 1944 dobil železni križec drugega razreda.²⁴

²⁰ Prav tam.

²¹ O tem glej moj sestavek Nemška policija v operacijski coni "Jadransko primorje", Borec, XXVIII/1976, št. 11 in 12, XXIX/1977, št. 1 in 2.

²² Pokopali so ga 5. 6. 1944 na Opčinah pri Trstu. Deutsche Adria Zeitung 7. 6. 1944.

²³ Zapisnik zaslišanja Kurta Franza na generalnem tožilstvu Düsseldorf 9. 8. 1967.

²⁴ BDC, SS-PHA, Kurt Franz, Franzov dopis 13. 5. 1944, zabeležka SS-PHA 18. 7. 1944, Franzovi dopisi 27. 3., 19. 4. in 5. 10. 1944.

V naših arhivih skoraj ni podatkov o Franzu na Goriškem. Našel sem le dva dopisa, s katerima mu pošiljajo slovenske domobrance v Gorico na šolanje. Takrat je bil v vojašnici "Balilla" v Gorici.

Franzova izbrana četa pa na Goriškem ni samo varovala utrdbenih del in železnice Gorica–Trst, temveč je sodelovala tudi v akcijah proti partizanom. "Pozneje sem bil ranjen v akcijah proti partizanom. Potem, ko sem bil ranjen, so mojo četo v neki akciji proti partizanom pri Dornberku popolnoma razbili. Ranjen sem bil nekoč pozno poleti 1944. Prestrelili so mi desno nogo," je izpovedal Franz v svojem zaslišanju.²⁵

Če si je Franz zdravil rano v vojnih bolnišnicah v Trstu, Cortini d'Ampezzo, Rosenheimu in Arnstadtu na Turinškem (tam je verjetno živela njegova žena), a je še 5. 10. 1944 pisal iz Gorice, je verjetno bil ranjen šele jeseni 1944. Februarja 1945 se je vrnil v Gorico, vendar pri zaslišanju ni povedal ničesar o tem, kaj je delal tam do konca aprila 1945. V sodni obravnavi od 12. 10. 1964 do 3. 9. 1965 ga je porotno sodišče v Düsseldorfu zaradi zločinov v Treblinki obsodilo na dosmrtno ječo, tj. najvišjo kazen v Zvezni republiki Nemčiji.

Kurta Franza nisem predstavil bralcem zato, da bi ga "populariziral", kot bi mi morda rad kdo očital. Prikazati sem hotel le moralni "lik" človeka (ali bolje: nečloveka!), ki je uril in vzgajal slovenske in italijanske kolaboracioniste.

²⁵ Zapisnik zaslišanja Kurta Franza na generalnem tožilstvu Düsseldorf 9. 8. 1967.

KOMANDANT Z ŽELEZNO ROKO (POKOL NA OREHOVICI PRI IZLAKAH)*

V knjigi Fašistično domobranski teror nad Slovenci, ki jo je poleti 1944 napisal dr. Makso Šnuderl, predsednik komisije pri predsedstvu SNOS za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, je tudi kratko obvestilo o gnusnem zločinu nemškega okupatorja na Orehovici pri Izlakah. To obvestilo se glasi:

"8. V. so naši borci uničili luksuzni avto, v katerem se je vozil komandant SS-oddelkov. Takoj nato so SS-ovci pod vodstvom oficirja, ki ima umetno roko, obkolili vas *Orehovico* v okraju Zagorje. Vse ljudi so nagnali v hiše. Kmeta Cirila *Sopotnika*, ki je hotel pobegniti, so ustrelili. Drugi dan so ustrelili kmetico *Drnovškovo*, ki je bila prejšnji dan pobegnila in se potem vrnila domov. Nato so požgali hiše kmetom Francu *Klanšičerju*, *Sopotniku* in Ivanu *Drnovšku*. V njih so živi zgoreli *Klančičar*, Ana, Ančka, 12-letni *Franček* in en in polletni *Slavko* ter *Sopotnik* Ciril, *Marija*, *Ivanka*, *Micka*, *Ivan*, *Cirilček*, 13-letna *Milena*, 7-letni *Slavko* in 14-letna *Marija Ramšak*."¹

Še pred izidom Šnuderlove knjige je komisija pri predsedstvu SNOS za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev 4. avgusta 1944 izdala objavo št. 26. V njej je opisala tri okupatorjeve zločine in na prvem mestu tudi zločin na Orehovici. Dogodek je datirala z 18. majem 1944, izpustila podatek o uničenju luksuznega avtomobila in natančneje določila okupatorjevo enoto, ki je zagrešila zločin: "120 mož 33. čete SS-ovcev pod poveljstvom nekega komandanta, ki ima železno roko."² Sam zločin je opisan podobno kot v Šnuderlovi knjigi, le da je naveden podatek, kaj je zgorelo posameznim gospodarjem (*Klančičarju* hiša, kozolec in kašča, *Drnovšku* hiša, mlin in vsa gospodarska poslopja, *Sopotniku* pa hiša in mlin) in da je v *Klančičarjevi* hiši zgorelo 6 živih oseb in v *Sopotnikovi* 7. Gospodarja Cirila *Sopotnika* so ustrelili pred pokolom drugih prebivalcev, ko je nameraval pobegniti, gospodinjo *Drnovškovo*, ki ji je uspelo pobegniti, pa šele drugi dan, ko se je vrnila na pogorišče. Iz obeh obvestil lahko sklepamo, da je nemški okupator na Orehovici ubil 15 oseb.

O tem okupatorjevem zločinu, v katerem je gnusno pobil tudi mladoletne otroke, imamo sedaj na voljo več virov, ki smo jih našli v naših in tujih arhivih. Z njimi je mogoče dogodek opisati natančneje in ugotoviti neposredne krivce za omenjeni zločin.

1. Kdo je bil padli komandant SS-oddelkov?

Kot je navedel dr. Šnuderl v svoji knjigi, so naši borci uničili osebni avto, "v katerem se je vozil komandant SS-oddelkov". Sredi maja 1944 je na območju Zagorje-Trojane prišla Šlandrova brigada, da bi tukaj in v trboveljskih revirjih izvedla mobilizacijo v narodnoosvobodilno vojsko. Kot piše v operativnem dnevniku štaba IV. operativne cone, je brigada 17. maja 1944 prišla v vas Strma njiva, ki leži okrog 4 km jugozahodno od Trojan ali kilometer od Kolovrata. Tretji bataljon, ki sta ga vodila brigadni politkomisar Alojz Žokalj-Djidi in načelnik štaba Mirko Jerman, je odšel k cesti

* Borec, 1977, št. 3, str. 143–160.

1 Fašistično domobranski teror nad Slovenci. Sestavil dr. Makso Šnuderl, predsednik "Komisije pri Predsedstvu SNOS za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, 1944, str. 107.

2 Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana (dalje: Arhiv IZDG), part arh., fasc. 496, komisija pri predsedstvu SNOS za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev (dalje KUZOP), objava št. 26.

Trojane–Zagorje in postavil zasedo pri Suhem potoku, sredi med Izlakami in Trojanami. "Ob 13. uri je privozil po cesti luksuzni avto, v katerem so bili trije SS vojaki (1 oficir in 1 podoficir). Zaseda je odprla na avto ogenj in po kratki borbi sta padla dva sovražnika in to major in en podoficir, vojak pa je bil ujet. Na naši strani je bil eden lažje ranjen. Zaplenjene so bile tri italijanske puške, tri pištole MG, ena pištola 'efenka' in ena madžarska pištola. Avto je bil sežgan."³ Niti ta niti drug dokument narodnoosvobodilnega gibanja ne navaja imena padlega esesovskega majorja. Pač pa je komandant varnostne policije in varnostne službe v Spodnji Štajerski v svojem poročilu o razpoloženju prebivalstva in razmerah na slovenskem Štajerskem za mesec maj 1944 navedel, da je "17. V. 1944 močna banditska skupina na cesti Podlipovica–Trojane napadla SS-Sturm-bannführerja Lindnerja iz SS-akcijske čete. SS-Sturm-bannführer Lindner in njegovi trije vojaki so bili ubiti, enega pa pogrešamo."⁴ Ta dva vira je uporabil dr. Miroslav Stiplovšek, ko je opisal napad III. bataljona Šlandrove brigade na nemški avtomobil pri Orehovici.⁵

1. Druga SS-alarmna četa Brežice v Izlakah

O enoti, v kateri je bil esesovski major Lindner, smo boljše poučeni, odkar poznamo njena poročila, ki opisujejo poleg drugega tudi Lindnerjevo smrt in zločin na Orehovici. To je bila II. alarmna četa Brežice (II. Alarmkompanie Rann) iz t. i. SS-Sonderstandarte "Untersteiermark" in Lindner je bil njen poveljnik.

Potem ko je nemški okupator v slovenski Štajerski leta 1941 v okviru Štajerske domovinske zveze (Steirischer Heimatbund) ustanovil polvojaško formacijo vermanšaft (Wehrmannschaft) z desetimi pehotnimi Standartami (nekakšnimi esesovskimi polki), je aprila 1942 v njeni sestavi začel ustanavljati tudi t. i. Wehrmannschaft-Sonderstandarte, ki naj bi jo sestavljali za orožje sposobni Nemci v Spodnji Štajerski, dokler ne bi odšli v nemško vojsko oziroma v oborožene oddelke SS (Waffen SS). Treba je namreč pojasniti to, da je v slovenski Štajerski nemški okupator vpoklical v nemško vojsko manj letnikov kot v nemškem rajhu in da so bili nemški naseljenci za tri leta oproščeni vojaščine. Za sprejem vermanov v t. i. Wehrmannschaft-Sonderstandarte so veljala enaka merila kot v rajhu za sprejem v SS in se je pozneje ta enota zato preimenovala v SS-Sonderstandarte "Untersteiermark". Te enote niso vodili in urili oficirji in podoficirji iz SA, temveč iz SS. V vsej pokrajini so leta 1942 ustanovili 15 t. i. Sturmov (nekakšnih esesovskih čet), ki so jih združili v t. i. Sturm-banne (nekakšne esesovske bataljone). Sturmi so bili v Mariboru (1. in 2.), Slovenski Bistrici (3.), Slovenjem Gradcu (4.), Ptujju (5.), Ormožu (6.), Ljutomeru (7.), Rogaški Slatini (8.), Celju (9.), Radečah (10.), Trbovljah (11.), Brežicah (12.), na Bizeljskem (13.), v Krškem (14.), in Boštanju (15.) in so imeli do 150 mož. Kaže, da je bilo v to SS-Sonderstandarto zajetih skupno le okoli 750 mož. Do leta 1944 je število Sturmov padlo na 12 in so bili sredi tega leta v Mariboru (1. in 2.), Ptujju (3.), Ljutomeru (4.), Celju (5.), Trbovljah (6.), Radečah (7.), Boštanju (8.), Brežicah (9. in 10.), na Bizeljskem (11.), in v Krškem (12.). Takrat je bilo v njih skupno le še okrog 450 mož, medtem ko jih je okrog 145 že odšlo v nemško vojsko in približno enako število v oborožene oddelke SS (Waffen SS). Kot vidimo, so ukinili Sturme v Slovenski Bistrici, Slovenjem Gradcu, Ormožu in Rogaški Slatini, medtem ko ga v Gornjem gradu, kjer so ga leta 1942 nameravali ustanoviti, sploh niso ustanovili. Pač pa

³ Arhiv IZDG, part. arh., fasc. 332/II; Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del VI, knjiga 13, dok. 162 (dalje: Zbornik NOV).

⁴ Arhiv IZDG, nem. arh., fasc. 1571IV; Zbornik NOV, VI113, dok. 191.

⁵ Dr. Miroslav Stiplovšek: Šlandrova brigada. Ljubljana, Maribor 1971, str. 351.

so medtem ustanovili še enega v Brežicah. Tako je bila večina teh enot sredi leta 1944 v trboveljskem (2) in brežiškem okrožju (5), v katerih so bili naseljeni kočevski in drugi Nemci, številčno najmočnejša pa sta bila Sturma v Brežicah, saj sta imela vsak zase toliko moštva, kot drugje dva Sturma skupaj. V letu 1942 je Wehrmannschaft-Sonderstandarto v Mariboru vodil SS-Sturbannführer Rüpschl, od poletja 1943 dalje pa je SS-Sonderstandarto vodil SS-Obersturmbannführer (pozneje SS-Standartenführer) Heinz Bock. Do novembra 1944 se je število moštva zmanjšalo, tako da je bilo v enoti le še okrog tristo mož, ki so jih vključili kot posebno četo v vermanšaftski polk "Untersteiermark", s čimer je bilo te esesovske enote na slovenskem Štajerskem konec. Ko je državni vodja SS Heinrich Himmler v začetku maja 1943 že drugič obiskal Maribor, so mu pred hotelom "Orel" predstavili to enoto; takrat so verjetno še imeli upanje, da bo postala jedro za Himmlerjevo črno vojsko na slovenskem Štajerskem.⁶

Dokler so se oddelki SS-Sonderstandarte "Untersteiermark" samo urili, so imeli takšna imena, kot smo jih navedli. Ko pa so iz njih vpoklicali ljudi v t. i. oboroženo akcijo (bewaffneter Einsatz) proti partizanom, so ustanovili t. i. alarmne ali akcijske čete. Te čete so uporabljali za boj proti enotam narodnoosvobodilne vojske Slovenije od poletja ali jeseni 1943 dalje. Bili sta dve ali morda celo tri. Imamo na voljo le podatke za drugo, ki so jo ustanovili jeseni 1943 v Brežicah iz moštva t. i. III. Sturbanna v Brežicah, ki mu je poveljeval SS-Hauptsturmführer (pozneje SS-Sturbannführer) Franz Lindner; ta je postal tudi komandir na novo ustanovljene čete. Četa je najprej sodelovala v veliki nemški ofenzivi oktobra leta 1943 na območju južno od Radeč, nato pa so jo iz Šentjanža na Dolenjskem in iz Radeč prve dni novembra 1943 poslali v Medijske Toplice pri Izlakah, kjer je bila 3. novembra 1943 zbrana že vsa.

Premestitev te čete v Medijske Toplice je bil okupatorjev ukrep na zelo živo delovanje Šlandrove brigade v oktobru 1943. Ta je namreč napravila nekaj zelo uspešnih akcij, med katerimi sta bili še posebej uspešni napad na Rečico ob Savinji 6. oktobra in napad na Šmartno ob Dreti 30. oktobra 1943. Zato je okupator 30. oktobra 1943 v Gornjem gradu ustanovil vermanšaftski alarmni bataljon "Vzhod" (Ost), ki naj bi zapiral območje od Dobrovelj do Menine planine, od Nove Štife do Vranskega. Za zaporo območja med Vranskim in Savo pa je v Medijske Toplice poslal omenjeno esesovsko alarmno četo. Četa je štela 126 mož in je bila razdeljena na štiri vode, ki so jim poveljevali esesovski podoficirji Ludwig Schemitsch, Franz Matjaschitz, Pogorelz in Meditz. O njih in desetarjih (Rudolf Jonke, Bruno Lackner, Maurowitsch, Tschinkel itd.) nimamo natančnejših podatkov, bili so kočevski Nemci, saj tako zvenijo že njihovi priimki. V letu 1944 omenjajo Lindnerjeva poročila te poveljnike vodov: Rudolf Jonke, Tschinkel, Ludwig Schemitsch in Wilhelm Stampfl, Četa ni imela nobenega posebnega bojnega uspeha, bolj se je uveljavila pri aretacijah in mučenjih domačinov, ki jih je nato izročala gestapu v Trbovljah. Že Lindnerjeva poročila sama omenjajo mnogo aretacij pripadnikov narodnoosvobodilnega gibanja v okolici Izlak in o tem govorijo tudi drugi viri. Tako kratka kronika osnovne šole Kolovrat pravi, da so Nemci leta 1943 na Izlakah nastanili "zloglasno SS-Sturm četo, sestavljeno iz Kočevarjev in drugih", ki je samo 20. XI. 1943 aretirala več kot 20 Kolovračanov, od katerih jih je nekaj pobila v Izlakah, 6 so jih ustrelili januarja 1944 v Čolnišah, druge pa odpeljali v Dachau. Kratka kronika osnovne šole Izlake pa pravi tole: "Najhuje pa je bilo, ko so se v letu 1944 v tukajšnjem šolskem poslopju nastanili SS oddelki. V to dobo padejo masovne aretacije v Podli-

6 Befehlsblatt der Bundesführung des Steirischen Heimatbundes, J. II/1942, Folge 4. Arhiv Muzeja narodne osvoboditve Maribor (dalje: Arhiv MNOM), gradivo SS-Sonderstandarte "Untersteiermark"; pregled številčnega stanja 30. 6. 1944. Tone Ferenc: Wehrmannschaft in boju proti narodnoosvobodilni vojski na Štajerskem. Letopis Muzeja narodne osvoboditve LRS v Ljubljani, II/1958, str. 86. Arhiv IZDG, nem. arh., nereg. grad. poročilo II. SS-alarmne čete Brežice 20. 11. 1943.

povici in mučenje čevljarja Leopolda Kronserja, ki je na posledicah dobljenih poškodb umrl."⁷

O tem, kakšne so bile razmere na terenu in kakšen je bil način delovanja II. SS-alarmne čete Brežice v Medijskih Toplicah, lepo pove prvo Lindnerjevo poročilo, potem ko so se njegove tri udarne skupine 4. novembra 1943 prvokrat vrnile s Šemnika, Gortarda in Čemšenika. Takole je poročal:

"Pri vsaki udarni skupini so bili nekateri ljudje preoblečeni v tolovaje, da bi dobili pravo podobo o prebivalstvu. Lahko so ugotovili le to, da prebivalstvo 100-odstotno drži s tolovaji. Tukaj navajam nekaj izjav: Pri nekem oglarju so se oglasili trije od naših tolovajev (beri: raztrgancev – op. T. F.) in so rekli, da jih zasleduje orožništvo, nakar se je ta takoj zavzel za njih. Pridobili so ga tudi za to, da bi šel z njimi, češ da so prešibki, in je bil oglar takoj pripravljen za to, zadrževala ga je le njegova žena. 2. primer: Pri nekem kmetu so naši tolovaji prosili za hrano in so jo takoj dobili. Ko so kmeta vprašali, ali je videl policijo ali orožništvo, jim je povedal, da jih ni videl že cele mesece, vendar je opozoril na to, da je v bližini SS. V manj kot pol ure je prispel ostali del udarne skupine v bližino kmetove hiše, v kateri so bili tolovaji (beri: raztrganci – op. T. F.). Ko so le ti opazili naše može, so rekli kmetu, da prihaja policija in so se poskrili po hiši. Udarne skupine so potem, ko je prispela v bližino kmetove hiše, vprašala kmeta, ki si je dal opravka z drvni, ali ni videl tolovajev. Ta je odgovoril patrolji, da jih že dolgo ni videl. Patrolja je pustila nekaj mož pri tej hiši in odšla proti naslednji hiši. Čež daljši čas so se možje iz patrolje vrnili k temu kmetu in obkolili njegovo hišo. Prišlo je do majhnega spopada in so se naši tolovaji predali udarni skupini. Ujela jih je na podstrešju in jih vklenila ter skupaj s kmetom odpeljala v Medijske Toplice. Kmet je še vedno tajil, češ da ni vedel, da so se pri njem skrili tolovaji. Po tem se jasno vidi, da vse drži s tolovaji. Takšnih primerov je bilo še več, ko so naši možje, preoblečeni v tolovaje, preizkušali ljudi, in povsod je bil enak primer: vse drži s tolovaji."^{7a}

Poveljnik čete Lindner je bil znan kot mučitelj jetnikov. Tako so esesovci 16. novembra 1943 pod njegovim vodstvom planili v hišo Valentina Šikovca v Podlipovici in prijeli gospodarja. "Po dolgem zaslišanju smo kmeta vzeli s seboj v Medijske Toplice. Potem ko je pri nadaljnjem zaslišanju še naprej eno uro tajil in šele nato, ko smo ga tako prav narahlo in prijazno božali, je končno priznal, da je njegova žena pustila tolovaje teči skozi hišo, da bi zabrisala sledove," je poročal Lindner. "Zasliševanje ljudi je trajalo pozno v noč in so izjave zajele velike kroge prebivalstva v trboveljskem okrožju. Od takrat dalje so aretacije na dnevnem redu in ker so ječe v Trbovljah že prepolne, smo morali urediti ječo v postojanki čete, kjer še vedno sedi 12 oseb, da bi jih zaslišali," je nadaljeval.⁸

Dne 12. januarja 1944 so četo ukinili in moštvo poslali domov. Njene naloge v Medijskih Toplicah je prevzel orožniški akcijski vod iz Radeč, ki so ga pod vodstvom orožniškega podporočnika Neuholda pripeljali tja.⁹

Potem, ko se je spomladi 1944 povečala dejavnost enot IV. operativne cone, ki je medtem dobila za okrepitev XIV. divizijo NOV in POJ, so na povelje višjega vodje SS in policije v XVIII. vojnem okrožju, SS-Gruppenführerja in generallajtnanta policije Erwina Rösenerja in vodje vermanšafta, SA-Standartenführerja Franza Steindla 11. aprila 1944 ponovno mobilizirali II. SS-alarmno četo Brežice in jo drugi dan pripeljali v Izlake. Predvidevali so, da bo tam ostala dvajset dni, vendar so se zelo ušteli, saj je

⁷ Arhiv IZDG, part. arh., KUZOP, fasc. 870.

^{7a} Arhiv IZDG, nem. arh., nereg. grad., poročilo II. SS-alarm. čete Brežice 20. 11. 1943.

⁸ Arhiv IZDG, nem. arh., nereg. grad., Lindnerjevo poročilo 22. 11. 1943.

⁹ Arhiv IZDG, nem. arh., nereg. grad., poročila II. SS-alarmne čete Brežice 20. 11., 22. 11., 28. 11., 5. 12., 9. 12., 22. 12. 1943 in 12. 1. 1944.

ostala do avgusta 1944 ali pa še dlje. Čete niso mogli več namestiti v Medijskih Toplicah, ker so jih partizani medtem požgali, zato so jo namestili v osnovni šoli. Imela je nalogo varovati okolico Izlake in Trojan in ji je ponovno poveljeval SS-Sturmabführer Franz Lindner. Sedaj je bila njena naloga težja kot jeseni 1943, saj je bilo zahodnje od tam svobodno partizansko ozemlje s središčem v Moravčah, t. i. "moravska republika.. Posamezni udarni oddelki II. SS-alarmne čete Brežice so se že drugi dan po prihodu v Izlake spopadli z manjšimi partizanskimi oddelki in je Lindner moral izjaviti, "da gre tukaj za tolpe, ki so zelo dobro izurjene in so tudi zelo dobro oborožene".¹⁰ Tako kot jeseni 1943, so tudi sedaj četo sestavljali štirje vodi, ki so jih vodili SS-Hauptscharführer in Lindnerjev namestnik Bruno Rinner, Alois Jonke, Albert Mausser in Rudolf Eder.

3. Akcije SS-alarmne čete v Izlakah

Od akcij, v katerih je sodelovala ta četa, bomo tukaj navedli samo dve, in to obe iz Zagorja 1. in 7. maja 1944. Obe je vodil esesovski major Lindner.

O prvi akciji, ki je bila v okviru zavarovanja okupatorjevega političnega zborovanja na delavski praznik v Zagorju, kjer je rudarjem govoril zvezni vodja Štajerske domovinske zveze Franz Steindl, je major Lindner poročal takole:

"Štirje možje so pod mojim vodstvom odšli v Trbovlje, da bi se udeležili zborovanja rudarjev, na katerem je govoril gauleiter in so se po njem skupaj z zveznim vodjem odpejali v Zagorje, da bi se udeležili zborovanja, na katerem je govoril zvezni vodja.

Ob 10.15 je nek desetar poročal, da so na hribu Javor, ki ga mi nismo zasedli, opazili tolovaje. Opazoval sem teren z daljnogledom in sem jih zapazil.

Poveljniku voda Mausserju sem naročil, naj vse može, ki jih ima še na voljo, posamezno in neopazno zbere pri cerkvi v Zagorju. Tolovaje so opazili tudi z drugih postojank in so desetarji posamezne može ob hkratnem poročilu poslali k cerkvi. Prva skupina vod vodstvom desetarja Fritzla se je s komaj zbranimi 14 možmi prikradla do planine Javor, da bi se približala tolpi. Po 15 minutah sta šla tudi SS-Hauptscharführer Rinner in Jonke s 17 možmi proti koti 1256, da bi napadla s strani. Bilo je dogovorjeno, da bi po možnosti napadli šele po zborovanju, da ne bi nastal preplah med ljudmi, kar se je tudi posrečilo. Obe udarni skupini sta se približali tolovajem na 60 do 80 metrov in ostali tam do konca zborovanja. Komaj se je to končalo in je prebivalstvo zapustilo trg, so začeli streljati na tolovaje, ki so odgovorili s streljanjem.

V tem boju je drobec ročne granate lahko ranil Johanna Petscheta na nosu. Ustrelili so 3 tolovaje, med njimi dekle, ki si je potem, ko je bila ranjena v prsi, sama pognala kroglo v glavo. Drugo dekle, ki je bilo tudi ranjeno v nogo, so drugi tolovaji odvedli s seboj. Čeprav so tolpo zasledovali, so drugi ušli na neugodnem terenu. 3 tolovaje, ki so bili ustreljeni, so opazili, ko so ti prišli iz hiše. Ko so se naši možje vrnili na kraj boja, so bili 3 tolovaji že mrtvi. Takoj so obkolili kmečko hišo in jo temeljito preiskali. Pri tem so opazili, kako je kmetica vrgla v stranišče nek papir in ko se je vrnila v hišo, so za njo pohiteli naši možje in jo zalotili pri tem, da je hotela vreči v peč še drugo pisanje. Zaplenili so vse torbe s pismi in gradivom ter se je izkazalo, da gre za štabno gradivo tolpe. Dobili smo v roke pomembne tolpine dokumente, ki smo jih pozneje izročili gestapu. Takoj so prijeli vse ljudi iz bližine kraja boja in jih skupaj s kmetico in tremi mrtvimi pripeljali v dolino. Oblasti so prepoznale tolovaje, in to so bili: višji terenski voditelj Mijo, politični komisar Levstik, član štaba Vojk Marija.

Ponovna hišna preiskava pod vodstvom poveljnika voda Jonkeja je dala novo skrito gradivo, ki so ga našli pri preiskavi kmečke hiše in so tudi tega izročili gestapu. Še pred

¹⁰ Arhiv IZDG, nem. arh., nereg. grad., poročilo II. SS-alarmne čete Brežice 26. 4. 1944.

bojem so opazili, kako je voditelj Mijo na belcu jahal proti kmečki hiši, pozneje so ugotovili, da konj pripada kmetu, pri katerem so tolovaji dobili bivališče. Zavarovanje je ostalo na hribovju do konca ljudskega slavlja in so ga odpoklicali ob 18.20."¹¹

O tem dogodku je poročala tudi orožniška postaja Zagorje. Ker v nekaterih pogledih dopolnjuje Lindnerjevo poročilo, ga navajam celega:

"30. V. 1944 (pomota: 30. IV. 1944 – op. T. F.) se je pri Sv. Urhu, na karti 13 mm vzhodno od Zagorja, na koti 459 pojavilo 6 s pištolami in ročnimi bombami oboroženih tolovajev in so ostali pri posestniku do 11. ure 1. V. 1944. Med tolovaji sta bili 2 oboroženi ženski. Tolovaji so opazovali cesto proti Zagorju, verjetno zaradi potovanja zveznega vodje. Ob 11.20 je SS četa Izlake takoj poslala udarno skupino 1:9. Ob 11.30 je SS začela streljati na tolovaje, nakar so tolovaji odgovorili s streljanjem in je boj trajal do 13.30. V boju je sodelovalo 16 tolovajev. Ob 12. uri je prodrla še skupina SS v moči 25 mož in policijski oddelek 1:10, ki pa nista imela uspeha. SS ni imela mrtvih ali ranjenih. Nasprotno pa so bili pri tolovajih 3 mrtvi, med njimi oborožena ženska. Poleg tega sta bila ranjena 2 tolovaja, ki pa sta zbežala. Med ranjenima tolovajema je prav tako oborožena ženska.

Dalje so pri tolovajih našli večje količine zapiskov in letakov ter jih izročili gestapu v Trbovljah. Po raznih zapiskih smo ugotovili, da gre za tolovajski štab. Dalje so pri posestniku Alojzu Šikovcu pri Sv. Urhu, kjer so tolovaji ostali vso noč, našli tudi razne zapiske in letake. Šikovčeva žena je del omenjenih zapiskov vrgla v stranišče, drugi del pa je hotela vreči v peč, pri čemer jo je zalotila SS. Ta je nato aretirala Šikovčevo družino in jo izročila gestapu v Trbovljah. Tolovaji so bili v civilnih oblekah."¹²

Kot vemo, so 1. maja na Zeleni travi nad Zagorjem ob Savi padli v neenakem boju Ivo Levstik-Gojč, ki je bil instruktor oblastnega komiteja KPS za Štajersko, Feliks Pečar-Mijo, ki je bil član okrožnega komiteja KPS za Revirje, in Vojka Napokoj-Meta, ki je bila mladinska aktivistka.¹³ To je bil hud udarec za narodno osvobodilno gibanje v Revirjih, saj je bil zlasti Ivo Levstik zelo sposoben in delaven politični delavec v narodnoosvobodilnem gibanju. Doma je bil iz Zagorja ob Savi in so ga kot naprednega učitelja že leta 1939 sprejeli v KPS. Leta 1940 je bil član okrajnega komiteja KPS za Mežiško dolino, v Ljubljani so bili on, njegova žena Andrina in brat Jože aktivisti Osvobodilne fronte. Junija 1942 so odšli na osvobojeno ozemlje, vendar so se med hudo italijansko ofenzivo vrnili na delo v Ljubljano. Tam je Ivo Levstik postal član okrožnega komiteja KPS za Ljubljano in sekretar rajonskega komiteja KPS za Dravlje. Konec septembra 1943 sta z ženo odšla na osvobojeno ozemlje in se udeležila zbora odposlancev slovenskega naroda v Kočevju. Jeseni 1943 ju je CK KPS poslal na delo na Štajersko in pokrajinski komite KPS za Štajersko je Iva kot domačina poslal v okrožje Revirji.¹⁴ Takrat, ko je padel, je Levstik opravljal tudi posle sekretarja okrožnega komiteja KPS Revirji, ker je bil sekretar Alojz Ribič-Ribca v partijski šoli.¹⁵

Dne 29. aprila 1944 so se pri Sv. Urhu nad Zagorjem zbrali štirje člani okrožnega komiteja KPS za Revirje na svojo sejo. Poleg Iva Levstika, ki je odgovarjal tudi za delo

¹¹ Arhiv IZDG, nem. arh., nereg. grad., poročilo II: SS-alarmne čete Brežice 8. 5. 1944.

¹² Arhiv IZDG, nem. arh., fasc. 101, poročilo orož. postaje Zagorje ob Savi 2. 5. 1944.

¹³ Arhiv IZDG, part. arh., fasc. 436, poročilo poverjenišva IOOF za Štajersko 17. 5. 1944.

¹⁴ Takrat je zapisal: "Najprej te obveščam, da vam pošiljamo v vaše okrožje kot instruktora tov. Gojca (Levstika Ivana), ki je rodoma iz Zagorja, učitelj. Delal je kot član OK Ljubljana in ima kot tak precejšen delež na zaslugah, da je Ljubljana odigrala tako vlogo, kot jo je, in je že to garancija, da vam bo v delu vsestransko pomagal. Razumeti pa morate, da on kot instruktor ni dolžan in se niti ne sme lotiti vseh drobnih organizacijskih poslov in tega od njega ne smete zahtevati. Poleg tega bo kot instruktor pomagal, kolikor mu bo dopuščal čas, tudi pri organiziranju dela v celjskem okrožju." (Arhiv IZDG, part. arh., fasc. 656, pismo Sergeja Kraigherja Alojzu Ribiču-Ribci 20. 12. 1943).

¹⁵ Zgodovinski arhiv CK ZKS, Ljubljana, zbirka življenjepisov, Iva Levstik.

v okraju Huda jama – Laško, so bili Lojze Vresk-Vili, ki je odgovarjal tudi za delo v okraju Trbovlje, odkoder je bil doma, Tončka Majcen, ki je odgovarjala tudi za delo v okraju Hrastnik in za delo med ženami, in Feliks Pečar-Mijo, ki je odgovarjal tudi za delo v okraju Zagorje ob Savi, od koder je bil doma. Vojka Napokoj-Meta iz Moravč je bila sekretarka okrožnega komiteja SKOJ in okrožnega odbora ZMS in se je prišla s člani okrožnega komiteja KPS dogovarjat za okrožno mladinsko konferenco. Ker so bile seje okrožnega komiteja KPS po navadi zelo izčrpane in so na njih obravnavali številna vprašanja, so trajale več dni. Omenjeni člani okrožnega komiteja KPS so se 30. aprila premestili na Zeleno travo nad Zagorjem in tam nadaljevali sejo. Prenočili so v Šikovčevi hiši in zjutraj nadaljevali s sejo. Tončka Majcen, ki so jo decembra 1943 poslali na delo v trboveljske Revirje (tja je prišla sredi januarja 1944), se spominja, da so na tej seji prebrali tudi sporočilo oblastnega komiteja KPS za Štajersko, da bosta Levstik in Pečar premeščena v celjsko oziroma ljutomersko okrožje in tam postala sekretarja okrožnih komitejev KPS. Pred sovražnikovim napadom so bili vsi pred hišo in opazovali nacistično zborovanje v Zagorju, razen Vreska, ki je bil v hiši in se je pri napadu umaknil skozi zadnja vrata naprej v hrib. Levstik je bil ranjen v nogo in se je nato ustrelil sam, Napokojeva je bila ranjena v prsi in se je nato ubila sama, kako je bilo s Pečarjem, Majcnova ne ve, spominja pa se, da je še hropel. Poleg Vreska se je rešila tudi Majcnova, ki ni bila ranjena, kot pravi nemški vir. Ker je pozneje Lojze Vresk padel v partizanih, je Majcnova edina preživela vojno.¹⁶

O tem, kako je bilo v Zagorju, ko so se esesovci vrnili z akcije s trupli padlih partizanov, je pisala Ljudska pravica še med vojno. "Očividec Jože" je v svojem članku "Niti en vzklík, niti ena roka" zapisal: "Popoldne so peljali SS-ovci v Zagorje tri mrtve partizane. Obstrelili so jih nad Zagorjem, nakar so si partizani Vojka in tovariša Ivo Levstik-Gojc in Mijo sami pognali kroglo v sence, da ne bi padli v roke esesovcem. Gledali smo na počez na voz naložena trupla – glave in noge so jim visele preko lestev – ki so jih švabski krvniki pobili in napol slekli. Voz se je ustavil sredi Zagorja, SS-ovci pa so silili ljudi, da bi hodili gledat "bandite". Priti je morala tudi zagorjanska godba in zaigrati koračnico. Na Zeleni trati pa so ta dan pobrali več kmečkih družin."¹⁷

Druga akcija v Zagorju ob Savi, pri kateri je sodelovala II. SS-alarmna četa Brežice iz Izlak, je bila 7. maja 1944. V soboto, 6. maja so v Zagorje pripeljali 19 talcev, ki so jih obsodili na smrt. Nameravali so jih ustreliti 20, pa jim je eden na Trojanah ušel. Ustrelitev so pripravljali za 7. maj zjutraj in se je Lindner prejšnji dan o tem pogovarjal s poveljnikom zagorske policijske čete, poročnikom Schmittom. Drugi dan ob štirih zjutraj so se Lindnerjevi esesovci odpeljali iz Izlak v Zagorje in tam zastražili teren, medtem ko je omenjena policijska četa ob 6. uri zjutraj sredi Zagorja ustrelila 19 talcev.¹⁸

¹⁶ Tončka Majcen, izjava avtorju 3. 2. 1977.

¹⁷ Ljudska pravica, V/7, 28. 5. 1944. Poleg Šikovčeve in njenih dveh dekel (Šikovec je zbežal od doma in se je priključil partizanom) so prijeli posestnika Poldeta Kosa, dva njegova sinova in hčerko, Tončko Drnovšek, Ivana Kovača od Sv. Urha (Ravenske vasi) ter Lebeničnika. Zadnji trije so bili namreč pri Sv. Urhu po opravih. Pri Šikovcu so vpregli v voz par konj in na voz naložili vse, tri žrtve ter vse odpeljali v Zagorje pred orožniško postajo. Tam so pustili voz z mrtvimi na ogled in opomin Zagorjanom, aretirane pa so zaprli v kleti. Prisilili so fotografa Potočnika, da je fotografiral žrtve. Drugega maja so esesovci padle partizane odpeljali na Izlake in jih zakopali za tamkajšnjo šolo svojo postojanko. (Matko Šulin: Pred desetimi leti v Zagorju. Zasavski vestnik, Trbovlje, 9. 6. 1954. Ta in še drugi Šulinov članek mi je preskrbel Revirski muzej ljudske revolucije Trbovlje in se mu za prijazno uslugo lepo zahvaljujem.)

¹⁸ Arhiv IZDG, nem. arh., nereg. grad., poročilo II. SS-alarm. čete Brežice 8. 5. 1944. O tem dogodku je okrožni komite KPS Revirji poročal dne 13. maja 1944 takole: "V soboto zvečer, dne 6. V., so pripeljali v Zagorje 19 talcev, izgleda da iz Maribora. Streljani so bili v nedeljo zjutraj, 7. V. Nemci govorijo, da so bili to partizani, katere so ujeli pri napadu na Trojanah. Dokazano pa je, in to, vedo tudi ljudje, ker so bili med njimi domačini, ki so jih ljudje poznali." (Arhiv IZDG, part. arh., fasc. 654, poročilo OKKPS Revirji 13. 5. 1944.)

4. Lindnerjeva smrt

Sredi maja 1944 so Lindnerjevo četo uporabljali za zasede in bojne patrolje ali t. i. udarne skupine proti zahodu od ceste Zagorje – Trojanje. 17. maja so udarne skupine preiskovale območje Sv. Ožbolta in nato od tam na sever proti potoku Volska ter ob njem do Trojan. Ko so ob pol enih popoldne prispele do Trojan, jih je tam obiskal poveljnik čete, major Lindner, ki se je nato ob tri četrt na eno odpeljal nazaj proti Izlakam. Ko se je pripeljal do sredine poti, je zaropotalo. Poročilo njegovega naslednika, SS-Hauptscharführerja Bruna Rinnerja natančno opisuje ta dogodek.

"Dne 17. 5. 1944 se je SS-Sturmabführer Lindner, ki so ga spremljali SS-Sturmmann Kropf Franz, Jonke Alois in SS-pripravnik Matzele Franz, slednji je tudi vozil osebni avto, peljal na Trojanje, da bi tam obiskal 2 voda, ki sta bila v akciji.

Okoli 13.45 ure se je SS-Sturmabführer Lindner z že omenjenimi možmi in SS-pripravnikom Starnišco Josefom, ki je zbolel v akciji, vračal nazaj v Izlake.

Jaz sem bil že okrog 10 minut po odhodu Sturmabführerja skupaj z vodjo orožniške postaje Trojanje, da bi se z njim pogovoril o večerni akciji.

Nenadoma sva iz smeri *Skerbinca* zaslišala nekaj rafalov iz strojnice 34, pokov minometa in ročnih bomb ter strele iz pušk in pištol. Nato sva začela prodirati proti *Skerbincu*, vodja orožniške postaje s svojimi možmi, ki jih je imel na voljo, jaz pa s svojim vodom v moči 1:38, in to orožniki s Trojan levo od ceste čez Sv. Gotard Jelenk-jugozah. od kote 614, jaz pa desno od ceste Trojanje – Izlake čez koto 489 po grebenu Rebri.

Tja grede smo videli močne in sveže sledove, po katerih smo skleпали, da je tolpa močna od 100 do 120 mož in da je v njej tudi nekaj žensk. Okrog 1000 metrov vzhodno od kote 616 srno videli tolovaje, ki so se smukali okrog hiš in kozolcev.

Ukazal sem svojim možem, naj takoj streljajo in sem se z njimi čimprej približal kraju napada. Tam smo videli, da je osebni avto zgorel in da SS-pripravnik Matzele Franz in SS-Sturmmann Jonke Alois ležita poleg vozila, ranjena od raznih strelav in tudi z napol zažganima glavama, oba so izropali in jima sezuli čevlje.

Nato smo še nekoliko natančneje preiskali gozd, vendar smo naleteli le na strelska mesta in za silo zgrajene okope v opuščenem stanju. Na nekem kraju smo videli tudi veliko mlako krvi in vlečne sledi, ki so vodile v notranjost gozda. Potem ko smo čim bolj prečesali gozd, srno se vrnili na kraj napada, kjer je bil tudi že Stabsscharführer 2. SS-a. č. (to je četni narednik, vodja pisarne v esesovski četi – op. T. F.), ki ga je tudi opozorilo streljanje in je prišel z 12 možmi, da bi sodeloval. Tudi Stabsscharführer Zurl je obstreljeval tolovaje, ki so se težko obremenjeni z nahrbtniki umikali po kamniti poti Rebri v smeri *Kolovrata*.

Preiskava na kraju napada je dala tale izid:

Tolovaji so bili v zasedi že od pol sedmih zjutraj ob vznožju Rebri, kjer je dobro zakrita pot, približno nasproti kote 360 do križišča cest *Kolovrat – Trojanje – Izlake*. Zajeli so torej okrog 900 m terena in imeli poleg tega še varnostnega stražarja v *Skerbinčevi* kovačnici. Tolovaji so prijeli vse civiliste, ki so bili v času od pol sedmih zjutraj do napada na ravni njihovih zased, in jih zaprli v neko hišo, tako da ti verjetno niso mogli posredovati poročila o bivanju tolovajev. Zanimivo pa je, da gostilničarja s *Trojan*, ki se je približno četrt ure pred Sturmabführerjem peljal po isti poti, niso ustavili; povedal je tudi, da ni opazil ničesar.

Kaže, da je napad potekal takole:

Tolovaji so imeli takoj za hišo, ki stoji za mostom in nekoliko nad cesto, težak lojtrski voz, ki so ga tik pred tem, ko se je približal osebni avto, spustili navzdol, tako da je voznik avtomobila moral zavreti. Sovražnikova strojnica je bila postavljena tako, da

je lahko obstreljevala osebni avto od spredaj. Blizu vozila so bili vidni 3 udari lahkega minometa in 4 ročnih bomb. Zdi se, da sta voznik SS-pripravnik Matzele in SS-Sturmmann Jonke bila takoj ranjena, ker sta oba ležala poleg vozila napol zažgana in z vstrelnimi ranami na prsih in glavi.

SS-Sturmbannführer Lindner je tekel še okoli 40 korakov proti bližnjemu potoku in se zdi, da je šele tam dobil strel v stegno, nadlaket in sence. Uniformo so mu slekli in čevlje sezuli, nekih pohabljenj nismo opazili.

SS-Sturmmann Kropf Franz je tekel še okoli 150 m do *Skerbinčeve* kovačnice in smo ga našli, ko je mrtev ležal v potoku, s strelom v prsih in glavi. Verjetno so nanj streljali iz kovačnice ali njene neposredne bližine; to je bilo mogoče ugotoviti po sledovih. Ko smo povprašali tamkaj živeče ljudi, so ti izjavili, da ni nihče nič slišal o streljanju in nihče ni videl tolovajev. To pa je bilo zlagano, ker je Kropf ležal okrog 10 korakov dalje v potoku.

SS-pripravnik Starnischa Josefa, ki je bil tudi v vozilu, so verjetno odvedli, ker ga ni bilo mogoče najti. Starnischa je bil Spodnještajerc, ki pa se je zelo dobro vedel in je bil zelo goreč za delo.

Po podatkih civilistov, so ti videli, kako so oborožene ženske na nosilih odnesle 1 mrliča in več ranjencev.¹⁹

To poročilo je napisal SS-Hauptscharführer Brunno Rinner, ki je ta dan nasledil padlega Lindnerja. O partizanskem napadu na Lindnerja je poročal tudi v prvem rednem poročilu te čete dne 22. maja 1944. V njem je o napadu dobesedno ponovil to, kar je poročal že 18. maja. Dodal je le še to, da so na kraju napada vzeli dva konja in voz ter nanj naložili mrliča ter da se je četa ob petih popoldne vrnila v Izlake. Napisal je tudi to, da je bil Jonke poveljnik voda, Kropf pa vodja desetine.²⁰

To, da so partizani pri napadu uporabili vprežni voz, drži popolnoma. Iz nekega vira namreč zvemo, da so pri hiši Janka Drnovška ustavili nek vprežni voz, poln bele moke. Najprej so voz izpraznili in odpeljali moko do neke hiše vrh hriba, nato pa so prazen voz zavlekli na cesto, ga močno zavrli in postavili tako, da vozilo ni moglo mimo. Ko je pripeljal Lindnerjev avto, se je moral ustaviti okrog petnajst do dvajset metrov pred vozom. Takoj so ga začeli obstreljevati. Lindner je skočil iz avta s pripravljeno brzostrelko v rokah. Ta vir tudi pravi, da je Lindner padel prav v hipu, ko je hotel streljati proti hiši.²¹

Mrtvega Lindnerja in druga dva esesovca so dali na mrtvaški oder v Izlakah. 19. maja se je od njih poslovil okrožni vodja Štajerske domovinske zveze Heribert Eberhardt, nakar so Lindnerjevo truplo odpeljali z vlakom v Celovec, kjer so ga pokopali 22. maja, trupli drugih dveh pa verjetno v Brežice. Isti dan in še 20. maja so preiskovali gozd pri Orehovici, da bi našli še četrtega potnika, Starnischo. Našli pa so le Lindnerjevo srebrno značko za ranjence. Za Starnischo pa so 25. maja zvedeli od prebivalcev, da so ga videli živega med partizani, in sicer med mobiliziranimi novinci.²²

¹⁹ Arhiv IZDG, nem. arh., nereg. grad., poročilo II. SS-alarm. čete Brežice 18. 5. 1944.

²⁰ Arhiv IZDG, nem. arh., nereg. grad., poročilo II. SS-alarm. čete Brežice 22. 5. 1944.

²¹ Marijan Lipovšek: Tragedija na Orehovici. Viharni časi. Spomini na partizanska leta. I. Ljubljana 1959, str. 79–80. O napadu na Lindnerja in o zločinu na Orehovici je po pripovedovanju Toneta Kolenca-Gorazda pisal tudi Matko Šulin v članku Ob 10. obletnici žrtev fašističnega nasilja v Orehovici–Izlake. (Zasavski vestnik, Trbovlje, 23. 6. 1954, št. 25.)

²² Arhiv IZDG, nem. arh., nereg. grad., poročilo II. SS-alarm. čete Brežice 22. 5. in 1. 6. 1944.

5. Kdo je bil Franz Lindner?

Iz gradiva, ki ga imamo danes na voljo doma, ne bi mogli širše odgovoriti na to vprašanje. Več o Lindnerju sem namreč zvedel iz gradiva njegove personalne mape.²³ Rodil se je 8. 5. 1902 v Mödlingu pri Dunaju v krojačevi družini. Po končani osnovni šoli je obiskoval nadaljevalno šolo in se izučil za strojnega ključavničarja. V letih 1920–1934 je delal na železnici. Ker je bil član nacistične stranke in je goreče delal za njene interese, so ga junija 1934 odpustili iz železničarske službe. Nato je bil kaznovan z 11 meseci ječe in je moral zaradi neke zadeve z razstrelivom februarja 1936 pobegniti iz Avstrije. Bil je član SA od leta 1925, član SS od 1. 1. 1932 in zelo star član nacistične stranke.

V Nemčiji je Lindner dobil čin esesovskega podporočnika in je obiskoval esesovsko oficirsko šolo v Eliwangenu. Tam se je tudi oženil in sta se mu v zakonu rodila dva otroka. Aprila 1938 se je vrnil v Avstrijo in je postal profesionalni adjutant poveljnika I. SS-Sturmabanna 90. SS-Standarte v Celovcu. Januarja 1940 so ga poslali v Prago in od tam k Volksdeutsche Mittelstelle v Lodz na Poljskem, kjer je bil vodja nekega taborišča do 1. junija 1941. Takrat so ga premestili na Gorenjsko, da bi sodeloval pri preseljevanju ljudi, vendar se je avgusta 1941 prijavil za fronto. Bil je podoficir v nekem esesovskem bataljonu planinskih lovcev v Severni Kareliji. 2. novembra 1941 je bil pri napadu hudo ranjen v desno nadlaket in je celo za nekaj ur padel v rusko ujetništvo, vendar so ga rešili. Zaradi tega je pozneje dobil železni križec drugega razreda in srebrno značko za ranjence. Zdravil se je v rezervnem lazaretu I C Marianum, v Celovcu. Rösener ga je 15. decembra 1942 razrešil funkcije adjutanta I. SS-Sturmabanna 90. SS-Standarte v Celovcu in ga zadolžil, da vzpostavi SS-Sturmabann za Gorenjsko v Radovljici.²⁴ To, da je Rösener zavezal Lindnerja za to nalogo, vzvemo tudi iz drugih virov. Vendar ne vemo, ali je on to nalogo sploh skušal reševati ali ne, kajti takšne enote nemški okupator na Gorenjskem zaradi močnega narodnoosvobodilnega gibanja ni mogel ustanoviti. Kdaj ga je Rösener poslal v slovensko Štajersko in kdaj je prispel v Brežice, ne vemo. 6. oktobra 1943 ga je predlagal za esesovskega majorja in zapisal: "SS-Hstuf. Lindner ima dobre vodstvene lastnosti in je dober esesovec." Čin majorja oddelkov SS (Waffen SS) je dobil verjetno 9. novembra 1943.²⁵

Ker je bil Lindner v Severni Kareliji tako hudo ranjen v desno roko, da so ga morali zdraviti kar leto dni in je dobil srebrno značko za ranjence, sklepam, da je on tisti oficir, tisti komandant, ki je imel železno roko. To potrjujejo tudi udeleženci napada nanj iz Šlandrove brigade. Objava št. 26 komisije pri predsedstvu SNOS za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev govori, kot da bi esesovska enota pod poveljstvom komandanta z železno roko storila gnusni zločin na Orehovici. Kaže pa, da je to razumeti tako, da je zločin zagrešila enota, ki ji je bil poveljeval komandant z železno roko.

²³ Lindnerjevo personalno mapo hrani Berlin Document Center v Zahodnem Berlinu (dalje: BDC), v arhivskem fondu glavnega personalnega urada SS (SS-Hauptpersonalamt, dalje: SS-HPA), Franz Lindner.

²⁴ BDC, SS-HPA, Lindnerjev življenjepis 8. 12. 1942. Vsak esesovski oficir je moral življenjepis napisati lastnoročno. Za Lindnerjevega piše, da je izjemoma napisan s pisalnim strojem, ker ga Lindner zaradi ranjene desne roke ni mogel napisati lastnoročno.

²⁵ BDC, SS-HPA, Franz Lindner, Rösenerjevo poročilo o sistemizaciji 25. 3. 1943 in predlog za napredovanje 6. 10. 1943.

6. Kdo je zagrešil zločin na Orehovici?

Omenjena objava št. 26 sicer pravi, da je to bila 33. četa SS-ovcev, vendar ne vemo od kod je komisija dobila številko 33. Točno je to, da je četa štela 120 mož. Zločin je zagrešila II. SS-alarmna četa Brežice iz Izlak, kar zvemo iz njenega poročila od 22. maja 1944. Redkokateri okupatorjev zločin je z okupatorjeve strani tako natančno opisan kot tale. Poročilo namreč pravi:

"Dne 18. 5. 1944

Ob 7. uri prebujenje čete, zajtrk, ob 8. uri izdaja povelja, nato smo mrličje položili v krste in postavili mrtvaški oder. Ob 11. uri je prispel SS-Standartenführer Bock iz Maribora, četo je izročil SS-Hauptscharführerju Rinnerju. Standartenführer Bock je odredil posebno akcijo proti vasi Skerbinc. Ob 12. uri odhod Standartenführerja. Ob 14. uri slovo od padlih tovarišev Kropfa, Jonkeja in Matzeleta. Ob 20.45 uri odhod posebnih oddelkov, in to Rinnerjevega 1:10, Duchovega 1:10, Schindrovega 1:10, proti Skerbincu, da bi hiše s prebivalci vred zravnali z zemljo. Pri tem smo ravnali takole: Ves teren smo obkolili in zastražili, nato smo odgnali živino iz hlevov, če smo jo našli, civilisti smo sklicali skupaj v hiše in jih nato pobili z brzostrelkami. Šele nato smo zažgali poslopja, iz hiš nismo drugače vzeli ničesar, razen koles, ki smo jih ravno videli; ta bomo uporabili v četi, ker drugače nimamo nobenega vozila, da bi se lahko oskrbovali iz bližnjih krajev. Ko je gorelo, se je v gospodarskih poslopih na kraju napada in v nekem drugem nekoliko oddaljenem gospodarskem poslopiju zgodilo tole: Ko so plameni prebili strehe, smo slišali močne eksplozije in po zraku je frčal goreč les in pokali so naboji gorečega streliva, tako da za gotovo lahko domnevamo, da je bilo v obeh hišah vskladiščeno strelivo in ročne bombe ter da je to bila banditska postojanka, ker je hišni gospodar odšel k tolovajem. Da smo naleteli na ta skladišča, se lahko zahvalimo dobri okolnosti, da smo smeli zažgati hiše in hleve. Kot smo ugotovili pozneje, je zgorelo 15 civilistov; preživelo živino smo izročili krajevnemu kmečkemu vodji, da jo bo on posredoval dalje."²⁶

Gospodar, za katerega pravi to poročilo, da je odšel k partizanom, je bil Janko Drnovšek. Kot pravi nek vir, so ga prijeli esesovci iz Izlak zvečer po Lindnerjevi smrti in ga zaprli v svoji postojanki. Vendar jim je ponoči ušel iz zapora in odšel takoj v partizane. Še prej je pohitel domov in posvaril svojo sedemdesetletno teto, naj se skupaj z drugimi vaščani umakne pred grozečo nevarnostjo. Iz grožnje nekega esesovca je namreč sklepal, da grozi vasi najhujše. Kaže, da so esesovci najprej zažgali Drnovškovo hišo, ki je bila prazna, nato Sopotnikovo in nazadnje Klančičarjevo. Drnovškovo teto so prijeli drugi dan zjutraj, ko se je vrnila na pogorišče svoje domačije. Prizanesli niso niti njej in so jo živo vrgli v žerjavico.²⁷

Podatek v poročilu II. SS-alarmne čete Brežice o pokanju streliva in ročnih bomb je izmišljen. Pojavlja se v okupatorjevih virih pogosto takrat, kadar so hoteli zločinci na videz opravičiti svoje zločine.

Podatki o številu žrtev strahovitega pokola na Orehovici so različni. Pravkar navedeni okupatorjev vir govori o 15, v začetku tega članka navedeno poročilo komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev govori o 14, kronika osnovne šole Izlake govori o 16,²⁸ nek drug vir v gradivu komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev govori celo o 19 ubitih in zažganih ljudeh.²⁹

²⁶ Arhiv IZDG, nem. arh., nereg. grad., poročilo II. SS-alarm. čete Brežice 22. 5. 1944.

²⁷ Lipovšek, n. d., str. 81–83.

²⁸ Arhiv IZDG; part. arh., KUZOP, fasc. 870, dr. osn. šola Izlake: opis važnejših dogodkov iz let okupacije.

²⁹ Arhiv IZDG, part. arh., KUZOP, fasc. 915, podatki o zločincu Brunu Rinnerju.

Po podatkih, ki jih je komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo zbrala po vojni, je II. SS-alarčna četa Brežice pobila na Orehovici skupno 15 ljudi. Iz Sopotnikove (p. d. Skrbinčeve) hiše na Orehovici 19 osem oseb: Cirila Sopotnika, posestnika in kovača (25. 6. 1895 v Brezjah), Marijo Sopotnik, roj. Prašnikar, vdovo Golčnik, gospodinjo, Ivanko Golčnik, hčer (20. 12. 1919 na Prhovcu), Marijo Golčnik, hčer (29. 1. 1921 na Prhovcu), Frančiško Sopotnik, hčer (14. 9. 1924 na Orehovici), Mileno Sopotnik, hčer (20. 3. 1930 na Orehovici), Cirila Sopotnika, sina (3. 2. 1928 na Orehovici), Stanislavo Sopotnik, hčer (31. 10. 1937 na Orehovici). Iz Klančičarjeve hiše na Orehovici 22 šest ljudi: Franca Klančičarja, posestnika (2. 12. 1899 v Zavinah), Ano Klančičar, gospodinjo (26. 6. 1902 v Zavinah), Ano Klančičar, hčer (30. 6. 1923), Franca Klančičarja, sina (26. 3. 1931), Stanislava Klančičarja, sina (29. 10. 1942), Marijo Ramšak, pestunjo (11. 9. 1930 v Čolnišah).

Iz Drnovškove hiše na Orehovici 23: Jožefo Drnovšek, gospodinjo (2. 2. 1878 na Orehovici).

Iz prej navedenega okupatorjevega dokumenta zvemo, da je za Lindnerjem prevzel esesovsko četo v Izlakah njegov pomočnik esesovski narednik-vodnik Brunno Rinner. O njem nimamo natančnejših podatkov. Doma je bil baje iz Zgornje Avstrije, preden je prišel v Izlake, je bil vodja SS-Sondersturma v Radečah. Nek vir pravi o njem tudi to, da je poleg Orehovice dal zažgati žagi Antona Grošlja in Rudolfa Hribarja ter stanovanjsko hišo Jerneja Remsa v Izlakah, dal usmrtiti Remsovo ženo in taščo ter zakonca Dolinarjeva s Trojan. Isti vir pravi, da je Rinner verjetno padel pri eksploziji mine na cesti, ko je ob koncu vojne odhajal iz Izlak, kar pa ni verjetno.³⁰

Prej navedeni okupatorjev dokument nam tudi razodene ime tistega zločinca, ki je ukazal uničiti Orehovico. To je bil esesovski polkovnik Heinz Bock, vodja SS-Sonderstandarte "Untersteiermark" iz Maribora. Po vojni so preiskovalni organi najprej za ta zločin osumili ustrezne funkcionarje nemške varnostne policije in varnostne službe, tj. vodjo izpostave tajne državne policije (gestapa) v Trbovljah, esesovskega poročnika Georga Kramhöllerja in njegovega predstojnika, komandanta varnostne policije in varnostne službe v Spodnji Štajerski, esesovskega majorja Kurta Stageja, ki so ju imeli oba zaprta. Kramhöller je pri zaslišanju 5. maja 1947 o tem izjavil tole:

"Približno v aprilu 1944 so partizani ustrelili SS-Sturbannführerja Lindnerja, ki je bil poslan v Izlake skupaj z oddelkom Sönderstandarte, da bi zatiral tolpe, in še tri može. Povedal sem že, da je Lindner mučil jetnike. Komandant (varnostne policije in varnostne službe) Vogt mi je tisti čas sporočil, da je vodja SS-Sonderstandarte Untersteiermark, SS-Standartenführer Heinz Bock (iz Berlina) na poti v Izlake in da moram zanj pripraviti zavarovalni oddelek kot spremstveno zaščito od Trbovelj do Izlak. Z Bockom in s tem oddelkom sem se odpeljal v Izlake. Pri nagovoru se je Bock tam nastanjenemu oddelku izrazil tako, češ da ta že ve, kaj mora storiti za padle. Pri poznejšem pogovoru z namestnikom komandirja Hauptscharführerjem Rinnerjem v kuhinji postojanke je Bock odgovoril na Rinnerjevo vprašanje, kaj je s tem menil; odgovoril je, da je treba ljudi, ki jih najdejo v hišah na kraju napada, ustreliti in hiše zažgati."³¹

Kramhöller je nato skušal zasliševalcem zadevo prikazati tako, kot da je on nasprotoval tej akciji in jo skušal preprečiti, vendar ni uspel. Rinner se je baje postavil na stališče, da je njegov predstojnik le Bock in da lahko čaka na spremembo njegovega povelja le do večera, ko ga mora izvršiti. Kramhöller je baje hotel posredovati pri Vogtu, vendar tega ni bilo v Mariboru, ker je bil s svojim pravkar prispelim nasledni-

³⁰ Prav tam.

³¹ Arhiv Muzeja narodne osvoboditve Maribor (dalje: Arhiv MNOM), KUZOP, zapisnik zaslišanja G. Kramhöllerja 5. 5. 1947, prepis.

kom Stagejem na neki izpostavi. Zvečer ga je baje poklical po telefonu, vendar mu je Vogt povedal, da ga je že Bock obvestil o svojem povelju, vendar naj še vedno skuša pokol preprečiti. Ko je Kramhöller baje zvečer poklical po telefonu Rinnerja, je Orehoviča že bila v plamenih.

"O izvedbi te akcije mi je moral poročati Rinner, ki je izjavil, da so Ljudi iz treh hiš segnali skupaj in jih nato pokončali z brzostrelkami. Živino so prej odgnali in nato hiše zažgali." je izjavil Kramhöller zasliševalcem. Baje mu je Bock pozneje v Celju izjavil: "Če ne bo prenehalo jadikovanje, bom prišel dol in požgal ves predel, saj tega drekavega ljudstva ni nič škoda." Ker so šle pritožbe baje celo v Gradec, so menili, da bo Bock premeščen, vendar se mu ni zgodilo nič hudega. "Bil je Rösenerjev osebni prijatelj," je sklenil Kramhöller.³²

Komandant varnostne policije in varnostne službe v Spodnji Štajerski, SS-Sturm-bannführer Kurt Stage je 17. maja 1947 – ravno na tretjo obletnico! – zasliševalcem izjavil, da je za dogodek zvedel šele zvečer, ko sta se z Vogtom vrnila verjetno iz Ptuja. Vogta je nekdo poklical po telefonu in mu povedal, kaj se godi. Baje je Vogt rekel, da proti Bockovemu povelju ne more ukreniti ničesar, ker je Bock Rösenerjev osebni prijatelj.³³

7. Kdo je bil Heinz Bock?

Za Bocka že vemo, da je bil esesovski polkovnik, vodja SS-Sonderstandarte "Untersteiermark" in Rösenerjev osebni prijatelj. Več o njem nam razkrijejo dokumenti iz njegove osebne mape, ki jo hrani Berlin Document Center v Zahodnem Berlinu.

Heinz Bock se je rodil 2. decembra 1905 (bil je torej mlajši od Lindnerja) v Spandauu v Berlinu v trgovski družini. Obiskoval je srednjo šolo, vendar se je izučil za vrtnarja. Preživljal se je z raznimi opravili in dosegel položaj vrtnarskega inspektorja, dokler ni leta 1935 postal plačan esesovski oficir. Bock je namreč že marca 1926 vstopil v NSDAP in junija 1930 v SS in je tam zelo hitro napredoval, saj je februarja 1936 že dobil čin esesovskega podpolkovnika. Nato pa je kar osem let čakal na polkovniški čin.

Bock je medtem končal tudi dve esesovski oficirski šoli, in sicer prvo v Dachauu (1937) in drugo v Bernauu (1938). Nekaj let pred vojno je vodil 59. SS-Standarto "Loeper". Marca 1941 so ga vpoklicali v oborožene oddelke SS (Waffen SS) in se je udeležil vojnega pohoda proti Sovjetski zvezi. Tam si je zaslužil železni križec II, razreda, pehotno jurišno značko in vzhodno medaljo. Januarja 1942 so ga poslali v esesovsko junkersko šolo, vendar je moral zaradi jetike, ki jo je staknil na vzhodni fronti v bolnišnico. Iz nje so ga odpustili decembra 1942 in ga za dve leti razglasili za nesposobnega za vojaško službo ter ga za enako dobo odpustili iz oboroženih oddelkov SS. Leta 1930 se je poročil s Hertho Redlin iz Blumenthala in imel z njo štiri otroke.³⁴

Ko je Bock zapustil bolnišnico in oborožene oddelke SS, so ga poslali v Innsbruck; kjer je 1. julija 1943 postal v. d. vodje 87. SS-Standarte. Od tam ga je Rösener poslal v Maribor in ga postavil za vodjo SS-Sonderstandarte "Untersteiermark". Bil je zelo goreč zatiralec narodnoosvobodilnega gibanja; v nekaj mesecih je vsaj štirikrat ali petkrat obiskal omenjeno esesovsko četo v Izlakah. Rösener ga je kmalu predlagal za napredovanje v čin esesovskega polkovnika, česar pa v Berlinu niso potrdili. Rösener je bil vztrajen, saj je šlo za njegovega osebnega prijatelja, in ga je že 31. decembra 1943 ponovno predlagal za napredovanje. Takole je pisal: "Bock je dejansko eden naših najstarejših Obersturmbannführerjev (po stažu, saj je imel ta čin že osem let – op. T. F.) in

³² Prav tam.

³³ Arhiv MNOM, KUZOP, zapisnik zaslišanja K. Stageja 17. 5. 1947, prepis.

³⁴ BDC, SS-PHA, Heinz Bock, personalni list in življenjepis 29. 9. 1943.

je v času, ko je zdaj tu doli, organizacijsko zelo delal, saj mi je iz svojih spodnještajerskih mož vzpostavil tri brezhibne čete, ki so res uspešne pri zatiranju tolpe. Dan in noč je na nogah, da bi to Standarto "Untersteiermark" napravil za pravo SS-Standarto. On je danes pravzaprav na pol pohabljenec zaradi jetike, ki jo je staknil na vzhodni fronti. To, da ni napredoval, mu ni ostalo neznano; ne vem, kako je za to zvedel; vsekakor pa je ubogi hudič sedaj zelo, zelo potlačen."³⁵ To pismo je zaleglo in Bock je 31. januarja 1944 postal esesovski polkovnik, vendar še vedno samo v t. i. splošni SS (Allgemeine SS). Nato je šel Rösener ponovno v akcijo za svojega prijatelja, da bi mu izbral ustrezen čin v oboroženih oddelkih SS (Waffen SS), iz katerih so ga bili odpustili za dve Leti; na vzhodni fronti je imel namreč le čin esesovskega desetarja. Rösener ga je 7. marca 1944 predlagal za čin SS-majorja v oboroženih oddelkih SS in to utemeljeval s pomembnostjo njegovega vodenja SS-Sonderstandarte "Untersteiermark", "katere deli so v bojnih akcijah na banditskih območjih Spodnje Štajerske"³⁶ Ne vemo, ali so v Berlinu potrdili tudi ta Rösenerjev predlog, tako kot ne vemo, ali ta zločinec še živi ali ne. Kaže, da je dočakal konec vojne, lahko pa ga je po njej pobrala jetika.

Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev je Bocka in Rinnerja po osvoboditvi razglasila za vojna zločinca. Prvega je tudi še po zaslišanju policijskih funkcionarjev Stageja in Kramhöllerja imela za poveljnika SS. Sonderstandarte v Izlakah in Lindnerjevega naslednika. "Nekako aprila 1944 je bil Lindner baje od partizanov ustreljen, za njegovega naslednika pa je bil določen okrivljeni Bock Heinz iz Berlina," beremo v odločbi komisije. Komisija ga je obdolžila umora "najmanj 21 domačinov v Izlakah pri Zagorju spomladi 1944." Podatki komisije iz leta 1947 so torej manj natančni kakor iz leta 1944. Dolžila ga je tudi sodelovanja pri organiziranju "črne roke" v slovenski Štajerski, in to na temelju izjave zaslišanega vojnega zločinca, gestapovskega podoficirja Franza Wiegeleja. Ta je namreč pri zaslišanju 29. 4. 1947 izjavil, da mu je nekdanji javni tožilec iz Maribora dr. Zborowski v zavezniškem ujetniškem taborišču Wolfsberg na Koroškem povedal, "da ve natančno, da so Strohmeier, Stage in Vogt ter Standartenführer Bock, nekdanji vodja Sondersturmov v Spodnji Štajerski, tam organizirali črno roko."³⁷

Za Bruna Rinnerja je komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev izdala kar dve odločbi. V prvi, ki je bila splošna za vse sodelavce nemške varnostne policije in varnostne službe v Spodnji Štajerski, ga je dolžila samo pripadnosti zločinski policijski ustanovi, ker ni mogla navesti nobenega določenega dejanja. Poznala ga je namreč samo kot esesovskega podoficirja Rinnerja, uslužbenega na oddelku IV N pri komandantu varnostne policije in varnostne službe v Spodnji Štajerski v letu 1943.³⁸ V drugi odločbi ga je kot Franza Rinnerja (ni namreč vedela, da mu je ime Bruno), poveljnika SS enote v Izlakah od pomladi do poleti 1944, dolžila, da je 17. maja 1944 aretirali Franca in Franciško Štrajhar iz Doline 1 in ju dal drugi dan ustreliti za šolo, tj. postojanko v Izlakah.³⁹ Ker dvomim, da bi bila v slovenski Štajerski v letih 1943–1944 kar dva esesovska podoficirja Rinnerja, sodim, da je bil Bruno Rinner pred prihodom v Radeče, kjer je vodil tamkajšnji SS-Sondersturm, sodelavec oddelka IV N (zbiranje vesti o partizanskih enotah in njihovo izsledovanje) v uradu komandanta varnostne policije in varnostne službe v Mariboru.

Zanimivo je to, da je komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo 17. avgusta 1945 izdala odločbo tudi za majorja Lindnerja, ki

³⁵ BDC, SS-PHA, Heinz Bock, Rösenerjevo pismo M. Herffu 31. 12. 1943.

³⁶ BDC, SS-PHA, Heinz Bock, Rösenerjev predlog 7. 3. 1944.

³⁷ Arhiv IZDG, part. arh., KUZOP, fasc. 935, odločba Š–Z 4379.

³⁸ Arhiv IZDG, part. arh., KUZOP, fasc. 931, odločba Š–Z 429.

³⁹ Arhiv IZDG, part. arh., KUZOP, fasc. 938, odločba Š–Z 4620.

da je "tik pred prevratom pobegnil v Avstrijo ali v Nemčijo." V njej ga je obdolžila umora 15 prebivalcev Orehovice, ropa in požiga treh hiš z gospodarskimi poslopji vred. V odločbi so navedeni natančni podatki o žrtvah. Komisija torej poleti 1945 še ni vedela, da je Lindner dan pred tem zločinom padel in da je bil ta gnusni zločin strašno okupatorjevo maščevanje nad popolnoma nedolžnimi ljudmi. Komisija je nato 13. 9. 1945 in 26. 10. 1945 izdala še dve dodatni odločbi, v katerih je Lindnerja obdolžila požiga nekaterih hiš in aretacij ter mučenja ljudi jeseni 1943.⁴⁰

⁴⁰ Arhiv IZDG, part. arh., KUZOP, fasc. 938, odločba Š-Z 6509.

IZGNANCI KOT CENENA DELOVNA SILA NEMŠKEGA RAJHA*

Ena izmed številnih kategorij delovne sile v nemškem rajhu med drugo svetovno vojno so bili tudi izgnanci. To so bile predvsem žrtve nacistične raznarodovalne politike in nacisti jih niso pregnali z njihovih domov v nemški rajh z osnovnim namenom, da bi jih uporabljali kot delovno silo. Vendar so to postali in ostali prav do zloma nemškega tretjega rajha. Med milijoni tujih delavcev v nemškem rajhu sicer niso bili velika skupina, vendar zaradi svoje posebnosti zaslužijo posebno obravnavo.

Izvor izgnancev

Za vse ljudi, za katere je tisti čas v nacistični terminologiji veljal vzdevek "die Absiedler" (odseljenci, v resnici izgnanci), velja, da so bili samo iz nekaterih zasedenih pokrajin in sicer iz slovenske Štajerske, Gorenjske, Alzacije, Lotaringije in Luksemburga. Za vse te pokrajine pa je značilno to, da je Hitler v njih po nemški zasedbi spomladi 1940 in 1941 uvedel podoben sistem nemške civilne uprave, da jih je dejansko precej vključil v nacistični družbeni sistem in jih je nameraval slej ko prej tudi formalnopravno priključiti k nemškemu rajhu. Vsaj za omenjeni slovenski pokrajini natančno vemo, da so ju nameravali že 1. oktobra 1941 slovesno priključiti k rajhu, vendar so nato priključitev iz "zakonskotehničnih razlogov" vsaj dvakrat odložili, končno pa je že napisani Hitlerjev odlok o priključitvi ostal brez podpisa, ker je priključitev onemogočil osvobodilni boj slovenskega naroda. Vsem petim pokrajinam z nemško civilno upravo je skupno tudi to, da so nacisti v njih podobno uredili vprašanje državljanstva in na tej osnovi tudi uvedli vojaško obveznost.

Te zasedene pokrajine, ki so jih povečini naseljevali Slovenci, Francozi in Luksemburžani, so podobno kot priključena vzhodna območja zahodne Poljske, po nemški zasedbi postale predmet sistematične in intenzivne nacistične raznarodovalne politike. Po raznarodovalnih ukrepih, ki so jih šefi civilne uprave (dr. Sigfried Uiberreither v Spodnji Štajerski, Franz Kutschera in nato dr. Friedrich Rainer na Gorenjskem, Robert Wagner v Alzaciji, Josef Bürckel v Lotaringiji in Gustav Simon v Luksemburgu) začeli uvajati takoj po zasedbi oziroma uvedbi civilne uprave (v zasedenih slovenskih pokrajinah npr. po Hitlerjevem naročilu: Machen Sie mir dieses Land deutsch!), naj bi se nenemško prebivalstvo čim prej in čim popolneje ponemčilo. Verjetno so najkrajši rok za popolno ponemčenje določili Spodnji Štajerski, saj so izjavljali, da se bo tam čez tri ali štiri leta govorilo samo še nemško.¹

Za naciste so bile eden najpomembnejših ukrepov za popolno ponemčenje teh pokrajin množične deportacije francoskega, slovenskega in drugega nenemškega prebivalstva. Ne poznamo še sicer natančneje nacističnih deportacijskih načrtov za vsako od teh pokrajin, temveč le za nekatere, vendar lahko trdimo, da so predvidevali izgon velikega dela prebivalstva, v slovenskih pokrajinah npr. kar eno tretjino (220.000–260.000 oseb) in to v nekaj mesecih (od maja do oktobra 1941).

V Alzaciji in Lotaringiji so deportacije prizadele zlasti tri vrste ljudi: 1. Žide in ljudi iz severne Afrike, 2. po letu 1918 v ti deželi priseljene Francoze in 3. domače prebivalstvo, ki je bilo navezano na Francijo. Po nepopolnih podatkih so v novembru 1940 izgnali v nezasedeni del Francije okoli 120.000 oseb iz Alzacije in okrog 66.000 iz

* Zgodovinski časopis, 1971, št. 1–2, str. 47–59.

1 Glej navedeno literaturo, št. 6 in 7.

Lotaringije. Nato so nehali izganjati ljudi v večjem številu v nezasedeni del Francije. V zasedenih slovenskih pokrajinah so deportacije prizadele tudi tri vrste ljudi: 1. slovensko izobraženstvo in druge narodno zelo zavedne Slovence, 2. priseljence po letu 1914 in 3. prebivalstvo nekaterih obmejnih predelov. Od junija do konca septembra 1941 so ob premagovanju nekaterih ovir (transportnih, nastanitvenih, vojnih in političnih) v 38 transportih izgnali v Srbijo in Hrvaško okrog 17.000 Slovencev, kar pomeni le majhen del tistega števila ljudi, ki so ga nameravali izgnati. Nadaljnje deportacije Slovencev v Srbijo in Hrvaško, zlasti pa izgon obmejnega prebivalstva, so se namreč zaradi razmer, ki jih je povzročila vstaja jugoslovanskih narodov, popolnoma ustavile, podobno kot pred nekaj meseci v Alzaciji in Lotaringiji ter v t. im. priključenih vzhodnih območjih v zahodnem delu Poljske.²

Kot vidimo, so nacistične deportacije tako v obeh zasedenih francoskih kakor tudi v obeh zasedenih slovenskih pokrajinah prizadele tri vrste ljudi. Med temi v francoskih pokrajinah ni posebej francosko govorečega ali francosko čutečega izobraženstva, ker so francoske oblasti še pred nemškim napadom na Francijo spomladi 1940 umaknile mnogo prebivalcev iz teh obmejnih pokrajin, izobražence, ki so ostali, pa so izgnali nacisti takoj v prvih tednih okupacije brez posebnega, vnaprej pripravljenega načrta.

Če so nacisti potlej še hoteli pregnati kakšno večje število ljudi z njihovih domov, so jih lahko odpeljali le v nemški rajh. Nasproti izrazu "Aussiedler" ali "Evakuierte", ki je veljal za osebo, pregnano v nezaseden del Francije, Srbijo, Hrvaško in generalno gubernijo na Poljskem, so nacisti za tiste, ki so jih iz omenjenih petih pokrajin začeli izganjati v rajh, uporabljali izraz "Absiedler". Izraz "Umsiedler" (preseljenc) je veljal za nemškega preseljenca. Nacisti so tako že z imenom samim razlikovali dve kategoriji ljudi, ki so jih pregnali z njihovih domov: v prvi so bili tisti, ki so jih izgnali ven s t. im. "interesnega območja rajha, v drugi pa tisti, ki so jih izgnali v nemški rajh ali pa v pokrajine, ki so bile v t. i. "interesnem območju rajha", tj. tiste, ki so jih nameravali slej ko prej tudi formalnopravno priključiti k nemškemu rajhu. Za nas to nacistično razlikovanje pojmov niti ni tako pomembno, da bi uporabljali za vsako kategorijo posebno ime, ker je ljudem iz obeh kategorij skupno predvsem to, da so bili žrtve nacističnega nasilja, saj so jih nacisti nasilno izgnali z njihovih domov. Zato lahko za obe kategoriji v slovenskem jeziku uporabljamo skupno ime "izgnanci".

Pri tej vrsti izgnancev pa glede na vzrok njihovega izгона ne gre za kakšno enovito skupino ljudi, temveč za več skupin.

Največjo skupino so sestavljali Slovenci, ki so jih nacisti še pred koncem leta 1941 nameravali izgnati iz obmejnega pasu ob Savi in Sotli v Srbijo ali Hrvaško, da bi napravili prostor za naselitev nekaj deset tisoč Nemcev. Ti Nemci naj bi sestavljali t. i. branik v jugovzhodnem kotu velikega nemškega rajha. Ker pa nemirne razmere niso več dopuščale izganjanja Slovencev v Srbijo ali Hrvaško, so jih 37.000 po Himmlerjevem povelju z dne 18. oktobra 1941 s 63 transporti od 24. oktobra 1941 do 30. julija 1942 odpeljali v nemške pokrajine.

Novo skupino so sestavljali tisti Slovenci, Alzačani, Lotaringijci in Luksemburžani, ki so jih pregnali v rajh iz političnih razlogov, tako zaradi njihovih zvez z odporniškim gibanjem, nasprotovanja okupacijskim ukrepom, politične nezanesljivosti za bivanje v t. i. obmejnem prostoru itd. Vendar pa po nacističnem gledanju njihova krivda ni bila tolikšna, da bi jih poslali v koncentracijska taborišča.

V tej skupini je bilo okrog 8000 Slovencev iz Spodnje Štajerske in Gorenjske, ki so jih po Himmlerjevem odloku z dne 24. januarja 1942 izgnali od marca 1942 do avgusta 1944 kot sorodnike partizanov in ubitih talcev. Po novem Himmlerjevem povelju z dne

² Glej nav. vire št. 1, 2, 4 in lit. št. 4, 5, 7.

25. VI. 1942 so pri treh od šestih akcij v Spodnji Štajerski ločili otroke od odraslih in poslali odrasle v koncentracijska taborišča, otroke pa v Nemčijo. Iz Gorenjske pa so otroke in odrasle skupaj poslali v Nemčijo. Tej skupini je zelo podobna skupina slovenskih izgnancev iz Koroške, okrog 1000 oseb, Slovencev, ki so jih po Himmlerjevi odredbi z dne 25. avgusta 1941 zaradi njihove velike nacionalne zavesti in protinacističnega razpoloženja sredi aprila 1942 odpeljali v Nemčijo.³

Za Alzacijo in Lotaringijo so nacisti računali z večjimi deportacijskimi akcijami, saj je sam Hitler izjavil, da je treba samo iz Alzacije izgnati še četrto milijona francosko usmerjenih ljudi, za Lotaringijo pa neki vir pripoveduje, da so nameravali izgnati še nadaljnjih 60.000 oseb. Vendar so se zaradi vojnih razmer na dveh konferencah (4. avgusta 1942 za Alzacijo in 28. novembra 1942 za Lotaringijo) morali predstavniki zainteresiranih ustanov dogovarjati za deportacije v manjšem obsegu. Po podatkih glavnega štabnega urada državnega komisarja za utrjevanje nemštva so jeseni 1942 in pozimi 1942–1943 odpeljali v Nemčijo 12.905 oseb, za katere so menili, da so "neustrezne za bivanje v obmejnih pokrajinah, ker so se prav do poslednjih dni aktivno postavile proti prizadevanjem rajha (ne da bi se izrecno sovražno udeleževale proti rajhu)".

Samo v Lotaringiji so od 10. do 28. januarja 1943 odpeljali v preseljevalna taborišča v Šleziji 8831 oseb. Večino njih so izgnali zaradi tega, ker je po uvedbi nemškega državljanstva avgusta 1942, ki je imela za posledico uvedbo vojaške obveznosti, zaprosila za dovoljenje, da se izseli v Francijo. Značaj represalij so imele tudi deportacije prebivalcev Luksemburga, ki so konec avgusta in prve dni septembra 1942 z množično stavko demonstrirali proti uvedbi nemškega državljanstva in z njo zvezane vojaške obveznosti. Po odloku z dne 13. septembra 1942, ki so ga začeli izvajati 18. oktobra 1942, so po podatkih glavnega štabnega urada državnega komisarja za utrjevanje nemštva izgnali v nemške in poljske pokrajine 652 oseb.⁴

Medtem ko je bil za deportacije ljudi ven iz t. i. interesnega območja nemškega rajha zavezan glavni državni varnostni urad, pa je Himmler za izganjanje ljudi v nemški rajh zadolžil glavni štabni urad državnega komisarja za utrjevanje nemštva v Berlinu. Po podatkih te ustanove naj bi odpeljali v rajh okoli 80.000 izgnancev. Koliko je bilo izgnancev iz posameznih dežel v nekaterih mesecih 1943. in v začetku 1944. leta, pokaže ta tabela, ki sem jo sestavil po poročilih omenjenega berlinskega urada (gl. tabelo).

Kot vidimo, so na tem pregledu še tri skupine izgnancev in sicer iz Poljske in iz baltičskih dežel. Gre za okrog 24.000 ljudi iz t. i. priključenih vzhodnih območij, ki so jih nacisti poslali v nemški rajh z izrazitim namenom, da jih ponemčijo. Zato na tem pregledu najdemo dve vrsti ljudi iz Poljske 1. januarja 1944 že zunaj taborišč. Pri Estoncih in Letoncih gre za nemške preseljence, ki so se po letu 1939 preselili na Poljsko, nato pa svojevoljno zbežali nazaj v domovino. Spravili so jih v taborišča in imeli za izgnance (Absiedler).⁵

Položaj izgnancev

Vse vrste izgnancev so z večjimi ali manjšimi transporti odpeljali v nemške pokrajine in so še posebej pazili na to, da ne bi kje prišli v stik z narodno sorodnim prebivalstvom. Tako Slovencev niso pošiljali v zasedene pokrajine Avstrije, Češke in Poljske, za izgnance iz Alzacije, Lotaringije in Luksemburga pa ni smelo biti prostora v nemških predelih zahodno od Rena. Himmler je kot državni komisar za utrjevanje

³ Glej nav. vire št. 1, 2, 5, 6 in lit. št. 7.

⁴ Glej nav. vire št. 1, 2 in 8 ter lit. št. 5.

⁵ Glej nav. vire št. 3 in lit. št. 3.

nemštva ukazal, naj izgnance namestijo v preseljevalnih taboriščih Volksdeutsche Mittelstelle (VoMi). Vodstvo VoMi s to odločitvijo ni bilo zadovoljno, saj je imelo v nekaj sto taboriščih več kot dvesto tisoč nemških preseljencev, a ni moglo uspešno ugovarjati Himmlerju. Slovenske izgnance so npr. namestili v več kot 200 taboriščih v devetih nemških pokrajinah, največ v Spodnji Šleziji, Saški in na Württemberškem. Tiste izgnance iz Alzacije, Lotaringije in Luksemburga, ki so jih izgnali jeseni 1942 in pozimi 1942–1943, so poslali v taborišča Schelklingen bei Ulm (Alzačani), Erfurt (Lotaringijci) in Leubus v Šleziji (Luksemburžani), pozneje pa še v druga, zlasti v Spodnji Šleziji in Sudetski.

Taborišča VoMi, ki so bila namenjena le za prehodno nastanitev nemških preseljenec, so za večino izgnancev postala prisilno bivališče prav do konca druge svetovne vojne. Na splošno je bilo življenje v njih trše kakor za nemške preseljene, vendar lažje kakor v koncentracijskih taboriščih. Nekaj časa so bila taborišča, v katerih so bili slovenski izgnanci, po odloku glavnega državnega varnostnega urada v Berlinu z dne 11. novembra 1941 zastražena in policijsko nadzorovana (taborišč z nemškimi preseljenci niso nikdar zastražili), kakšen mesec dni pa je trajala tudi t. i. "taboriščna zapora", nekakšna karantena. Nastanitvene razmere so bile različne od taborišča do taborišča, skoraj povsod pa so izgnanci trpeli pomanjkanje prostora, saj je po več družin moralo prebivati v eni sobi in dostikrat spati na tleh.

V taboriščih VoMi so izgnance delili v dve veliki skupini: na tiste, ki so jih imeli za sposobne za ponovno ponemčenje (Wiedereindeutschungsfähige) in na tiste, za katere so menili, da jih ni mogoče ponemčiti (Nichteindeutschungsfähige). Osnovni kriterij za to delitev je bila rasna ocena, ki so jo slovenski izgnanci dobili že spomladi leta 1941, ko so bili še doma, izgnanci iz omenjenih zahodnoevropskih pokrajin pa šele v taboriščih VoMi. Izraz "sposoben za ponemčenje" je bil za veliko večino izgnancev popolnoma neustrezen, saj le-ti niso bili nikakršni renegati, ki bi jih bilo treba sedaj ponovno ponemčiti. Himmler jih je uvrščal v podobno skupino kot pripadnike III. in IV. oddelka t. i. Deutsche Volkliste, tj. nekakšnega nemškega narodnega katastra v t. i. priključenih vzhodnih predelih zahodne Poljske. V III. oddelku tega katastra so namreč uvrščali osebe nemškega rodu, ki pa so bile prišle pod poljski vpliv ali osebe poljskega rodu, poročene z osebo nemškega rodu. Najprej je bilo zelo malo takih izgnancev, ki so jih imeli za sposobne za ponovno ponemčenje, npr. med 37.000 slovenskimi izgnanci le okrog 5 tisoč, predvsem tistih, ki so jih že spomladi 1941 določili za izgon v Nemčijo (A-Falle). Celotno predstavnikom osrednjih raznarodovalnih ustanov v Berlinu se je to število zdelo premajhno in rasni kriteriji preostri ter so ga s ponovnimi rasnimi pregledi ter z omiljevanjem kriterijev (vključitev oseb s končno oceno Ust I, Ust II, Ust III in E I, E II in E III med osebe, sposobne za ponovno ponemčenje) do pomladi 1943 povečali za okrog 15.000, kar je pomenilo eno tretjino vseh slovenskih izgnancev v nemškem rajhu.

Praktične posledice delitve izgnancev v omenjeni dve veliki skupini so se pokazale kmalu po njihovem prihodu v taborišča. Po Himmlerjevih navodilih so takoj začeli t. i. sposobne za ponovno ponemčenje pošiljati v druge pokrajine, češ da bi istočasna zaposlitev obeh skupin na istem območju zelo škodovala ponemčevalnim ukrepom. Kakor so jeseni 1941 začeli pošiljati vse slovenske izgnance najprej v vzhodnejše nemške pokrajine, tako so pozneje t. i. sposobne za ponovno ponemčenje začeli pošiljati v nekatere zahodnejše nemške pokrajine, katerih oblikovitost tal je bila podobna oblikovitosti tal v njihovi domovini. Kljub temu, da so še leta 1943 načelno vztrajali pri delitvi obeh skupin izgnancev med različne pokrajine, jim tega ob večanju števila t. i. sposobnih za ponovno ponemčenje ni bilo mogoče uresničiti. Obe skupini izgnancev sta, bili dejansko ločeni bolj po taboriščih in manj po pokrajinah. Seveda je bilo s to delitvijo povezanih

mного mučnih selitev in se je število taborišč VoMi za slovenske izgnance povečalo na več kot 300, nekatere družine pa so šle skozi več kot 15 taborišč.

Delitev izgnancev v omenjeni dve skupini naj bi bila tudi odločilna za njihovo končno usodo. Njihovo bivanje v taboriščih VoMi naj bi bilo začasno in najprej naj bi iz njih izšli tisti, ki so jih razglasili za sposobne za ponovno ponemčenje, sčasoma pa tudi vsi drugi. Prvi naj bi spadali v pristojnost višjih vodij SS in policije v vojnih okrožjih, ker so bili ti za svoja območja Himmlerjevi pooblaščenca za utrjevanje nemštva. Izgnanec naj bi preskrbeli delovna mesta in stanovanja ter nadzirali njihovo ponemčevanje. Imeli so nalogo, naj za t. i. sposobne za ponovno ponemčenje izberejo v glavnem takšno dela, "ki bo hkrati omogočalo določeno nadaljnje poklicno izboljšanje in vživljanje v nemške razmere" in naj še posebej skrbijo za to, da se bodo "sposobni za ponovno ponemčenje izpopolnjevali v besedni in pisni rabi nemškega jezika". Če bi ugotovili, da proces ponemčevanja ne poteka zadovoljivo, naj takšno osebo razglasijo za nesposobno za ponovno ponemčenje. Za ponemčevanje slovenskih in drugih izgnancev so veljala natančnejša navodila, ki jih je bil Himmler izdal za okrog 20.000 t. za ponovno ponemčenje sposobnih Poljakov.⁶

Tudi po ponovnih rasnih pregledih in omiljenih kriterijih za določanje t. i. sposobnih za ponovno ponemčenja je bila večina izgnancev razglašena za nesposobne za ponovno ponemčenje. Tudi ti naj bi sčasoma izšli iz taborišč VoMi in se izenačili s t. i. tujimi delavci. Če so za t. i. sposobne za ponovno ponemčenje bili nacisti še nekako zainteresirani, da jih zaposlijo primerno njihovemu poklicu in da jih poklicno izobražujejo, pa so t. i. nesposobne za ponovno ponemčenje načrtno zaposlovali pri manj zahtevnih delih, kot nekvalificirane delavce. Obravnavali so jih slabše kot tuje delavce iz dežel, s katerimi je imel nemški rajh, dobre odnose (Italija, Hrvaška). Za otroke t. i. nesposobnih za ponovno ponemčenje iz vrst slovenskih izgnancev je Himmler sam odločil, da "naj dobijo šolsko izobrazbo po načelu "brati, šteti, čistiti zobe", morajo pa vendarle paziti, "da otroci teh družin ne bi podivjali". Vprašanje je seveda, kako bi nacisti to skupino izgnancev obravnavali po vojni, če bi jo dobili. Po analogiji lahko sodimo, da bi jo obravnavali tako kot tiste doma, ki jim iz raznih ali političnih razlogov niso dali nemškega državljanstva in so zanje menili, da jih je po vojni treba sterilizirati ali kako drugače spraviti njihov rod z obličja zemlje.⁷

V vojnih razmerah, ko je nacistom krvavo primanjkovalo delovne sile, so seveda obe vrsti izgnancev imeli za ceneno delovno silo. Opozarjali so, da je treba izgnance zaposlovati na manj zahtevnih delih, ker je zlasti v začetnem obdobju njihova zaposlitev le prehodnega značaja; izgnancev, ki so bila doma poljedelci, niso smeli zaposlovati v industriji, ker je Himmler menil, da bi se tako "pokvarili za delo v poljedelstvu, ker bi se jim zdela plača premajhna in delovni čas predolg". Vendar so zaradi pomanjkanja delovne sile v industriji in rudarstvu pozneje začeli izgnance uporabljati tudi v teh gospodarskih panogah. Prizadevali so si zaposliti tudi otroke in starejše ljudi, prve pri poljedelskih delih, druge pa pri domačih, hišnih delih v samih taboriščih. Na Himmlerjev ukaz so posvečali posebno pozornost zaposlitvi mladih deklet iz družin t. i. sposobnih za ponovno ponemčenje v velikih nemških družinah. Ločena od svojcev, ki so ostali v taboriščih, in tudi od svojih sovrstnic, naj bi se v nemških družinah s številnimi otroki bila prisiljena učiti nemškega jezika in ga uporabljati tako rekoč od prvega dne zaposlitve, saj se z nikomer v družini in okolici ne bi mogla pogovarjati v lastnem jeziku.

⁶ Glej nav. vire št. 3.

⁷ Glej nav. vire št. 7 in lit. št. 7.

Iz pokrajine	Število 1. V. 1943			Število 1. VII. 1943			Število 1. X. 1943			Število 1. I. 1944		
	Izgnancev sposobnih za ponemčevanje zunaj taborišč VoMi	Izgnancev v taboriščih VoMi	skupaj	Izgnancev sposobnih za ponemčevanje zunaj taborišč VoMi	Izgnancev v taboriščih VoMi	skupaj	Izgnancev sposobnih za ponemčevanje zunaj taborišč VoMi	Izgnancev v taboriščih VoMi	skupaj	Izgnancev sposobnih za ponemčevanje zunaj taborišč VoMi	Izgnancev v taboriščih VoMi	skupaj
Sp. Štajerska	10.556	27.629 ¹	38.185	10.891	26.866 ²	37.737	12.111	25.887 ³	37.998	13.040	24.799 ⁴	37.839
Gorenjska	?	(3.324)	?	-	3.594	3.594	-	4.800	4.800	-	4.174	4.174
Alzacija	996	568	1.564	1.935	586	2.503	2.274	56	2.330	2.354	1.274	3.628
Lotaringija	402	7.634	8.036	793	6.704	7.497	1.645	6.133	7.778	1.486	5.662	7.148
Luksemburg	60	1.051	1.111	93	1.397	1.490	316	1.731	2.047	534	1.840	2.374
Priključeni vzh. predeli v zah. Poljski	15.121	5.280	20.401	15.190	4.000	19.190	18.470	4.542	21.012	16.872	-	16.872
Pripadniki III. in IV. odd. D.V.	-	-	-	-	-	-	3.736	-	3.736	3.854	-	3.854
Skupaj	27.135	45.486	72.621	28.911	43.218	72.129	36.552	43.160	79.712	38.140	37.749	75.889
Poleg tega še:												
Estonska in Letonska (t.i. begunci z Baltika)	797	991	1.788	908	930	1.838	938	810	1.784	938	841	1.779

¹ med njimi 8.513 sposobnih za ponovno ponemčenje² med njimi 7.620 sposobnih za ponovno ponemčenje³ med njimi 6.536 sposobnih za ponovno ponemčenje⁴ med njimi 4.528 sposobnih za ponovno ponemčenje

Delo izgnancev je bilo pravo prisilno delo, saj so morali delati tisto, kar so jim ukazali. Vodstvo VoMi ni le enkrat svarilo, da je treba "zaposlitev izgnancev na vsak način izpeljati brezhibno in da je treba v skladu s splošnimi smernicami za delo kar najširše zajeti tudi žensko delovno moč, kolikor je ta za to sposobna. Napete delovne razmere v rajhu prepovedujejo vsako neizrabljanje delovne sile v taboriščih Volksdeutsche Mittelstelle". Če izgnanci ali nemški preseljenci niso marali prevzeti dela, ki so jim ga določili, so jim lahko odtegnili tako imenovani denar za majhne potrebe, če tudi po enem tednu niso začeli delati, je taboriščno vodstvo moralo izgnanca prijaviti glavnemu državnemu varnostnemu uradu v Berlinu, ki ga je nato poslal v koncentracijsko taborišče, medtem ko so za nemškega preseljenca le ustavili postopek za njegovo naselitev in povrnitev odškodnine za imetje, ki ga je bil pustil v domovini.

Ob trdem delu so izgnanci v taboriščih dobivali slabo in nezadostno prehrano in le malo zaslužka. Velik del zaslužka so morali odrajtati za hrano in nastanitev: zaposleni družinski člani tretjino, zaposleni družinski poglavarji polovico in zaposleni samski celo dve tretjini čistega zaslužka: kolikor ga je še ostalo po odbitku stroškov za prehrano in nastanišča, so jim ga nalagali na hranilne knjižice. "Privarčevani" denar naj bi dvignili iz hranilne knjižice šele po odhodu iz taborišča in tako večina izgnancev dejansko ni mogla razpolagati niti z vsem zaslužkom niti s prihrankom.

Hrana v taboriščih VoMi je bila slaba in nezadostna, tako da so izgnanci stradali. Če so jim znanci skušali pomagati, so pakete plenila taboriščna vodstva. Le-ta so po navodilih vodstva VoMi odpirala tudi pisma in iz njih pobirala živilske nakaznice, ki so jih izgnancem pošiljali njihovi znanci.

Čeprav je bilo bivanje izgnancev v taboriščih VoMi v začetku zamišljeno le kot prehodno, so tri četrtine njih ostale v taboriščih prav do konca vojne. Od pomladi 1942 dalje v glavnem sicer niso bila več zastražena, vendar so morali izgnanci živeti v njih in so jih, smeli za daljši ali krajši čas zapustiti samo z dovoljenjem uradov VoMi. Tudi če je kdo iz družine, ko je bil na delu, prebival zunaj taborišča, so morali ostali člani družine ostati v taborišču, smel jih je obiskovati le ob koncu tedna ali vsakih štirinajst dni. Vodstvo VoMi je prepovedalo, da bi izgnanci iz nekega taborišča obiskovali izgnance v sosednjih taboriščih, še bolj pa je seveda nasprotovalo temu, da bi izgnance obiskovale druge osebe, zlasti iz domovine. Eden od vzrokov za to je bila tudi bojazen, da bi osvobodilna misel, ki je zajela domovino, mogla s pomočjo obiskov prodirati v taborišča. Iz tega vzroka so tudi cenzurirali korespondenco izgnancev, ki je morala biti v nemškem jeziku. Taboriščna vodstva so imela stroga navodila, da ne smejo izročati izgnancem pisem in sporočil, ki bi bila napisana v slovenščini, ki bi lahko povzročala nemire med izgnanci ali pa vsebovala vesti, za katere je v državnem interesu bolje, da izgnanci ne vedo zanje. Strogo so tudi prepovedali pošiljati ali spre-jemati pošto zunaj taborišča.

Zavest, da so nasilno pregnani s svojih domov in iz domovine ter oropani vsega svojega imetja, trdo in slabo plačano delo, slabe razmere in trd režim v taboriščih itd. so silili izgnance k begu iz taborišč. Do februarja 1942, ko so odpeljali v taborišča VoMi že na tisoče izgnancev, so nacisti ugotovili že na desetine primerov uspelega bega iz taborišč. Pokrajinska vodstva VoMi so najprej grozila izgnancem, da bodo ob poskusu pobega izgubili pravico do odškodnine za imetje, ki so ga pustili doma, nato pa uvedla nekatere preventivne ukrepe za onemogočanje pobegov. Izgnancem v taboriščih so najprej odvzemali denar in druge vrednosti ter osebne dokumente, zaklepali njihovo osebno prtljago itd. Ulovljene ubežnike so najprej pošiljali v zapore in nato nazaj v taborišča, kjer so morali za kazen opravljati še dodatna dela.

Zaradi pobegov slovenskih izgnancev iz taborišč in vključevanja beguncev v osvobodilni boj doma so nacisti sredi leta 1942 zelo poostriili režim v taboriščih. Kaže, da so vsaj nekatera taborišča ponovno zastražili, poostriili nadzor nad gibanjem in ve-

denjem izgnancev, onemogočali so jim izkoriščanje dopusta, ukazali so jim nositi posebne razpoznavne znake, nekateri taboriščni vodje so jih začeli zlorabljati itd. Ko je Himmler iz nekega policijskega poročila zvedel, da se ubegli izgnanci doma priključujejo partizanom, je ukazal, naj v prihodnje odrasle ubežnike svoje odpeljejo v koncentracijsko taborišče, otroke v domove "Lebensborn", vse tiste moške, ki so vedeli za pobeg ali beguncem celo pomagali, pa naj javno obesijo v taborišču. Še v začetku leta 1945, ko so nacisti že ukinili taborišča v nekaterih vzhodnih nemških pokrajinah in so se nekateri izgnanci vračali domov, so jih z orožništvom in policijo lovili po vlakih in doma ter jih pošiljali v taborišča VoMi v zahodnih nemških pokrajinah. Na svoje domove, v katerih so med vojno prebivali nemški naseljenci, so se preživeli izgnanci lahko vrnili šele po propadu tretjega rajha.⁸

Neuspeli poskus naselitve izgnancev na Poljskem

V drugi polovici 1942 so izgnanci prišli v Himmlerjeve načrte za nemško kolonizacijo distrikta Lublin na Poljskem. Tam naj bi nastal "nemški branik", od katerega bi se nato širilo nemštvo na vse strani in izpodrivalo poljski narod z njegove zemlje. Iz okolice Lublina, zlasti še iz okrožja Zamošč, naj bi izgnali okrog 140.000 Poljakov in Ukrajincev ter naselili okrog 99.000 Nemcev in celo izgnance iz Slovenije, Alzacije, Lotaringije in Luksemburga.

Kaže, da je Himmler prišel na idejo, da bi nemškim naseljencem priključil tudi izgnance, v začetku oktobra 1942, ko je obiskal Krakov. Kajti še 3. oktobra 1942 je glavni štabni urad državnega komisarja za utrjevanje nemštva v Berlinu predvideval, da bi lahko izgnance iz francoskih pokrajin in Luksemburga naselili v t. i. priključenih vzhodnih območjih zahodne Poljske. Himmler pa ga, je že drugi dan spraševal iz Krakova, kako je s Slovenci, ki so sposobni za ponovno ponemčenje, in naročil, naj nje in Lotaringijce naselijo v lublinskem distriktu še pred božičem 1942. Vprašanje, koliko Slovencev naj bi naselili na Poljskem, je bilo nato predmet številnih razprav in razgovorov med raznimi ustanovami in navajali so tudi različne številke, v začetku npr. 500, pozneje 12.000 itd. O drugih skupinah izgnancev, ki so takrat v glavnem šele prihajali v taborišča VoMi, niso navajali natančnejših podatkov. Menili so le, da "lahko te skupine naselijo le raztreseno med strnjenimi močnejšimi skupinami".

Čeprav je imel glavni štabni urad državnega komisarja za utrjevanje nemštva pomisleke glede zamisli o naselitvi slovenskih izgnancev na Poljskem, ker je menil, da bi se v nemških pokrajinah lahko prej ponemčili, je Himmler sklenil drugače. 15. decembra 1942 je s "splošno odredbo 19/I" določil, da je treba izgnanim Slovencem, sposobnim za ponovno ponemčenje, podeliti nemško državljanstvo na preklic in jih izenačiti z nemškimi preseljenci, kolikor bodo določeni za naselitev v Vzhodni Evropi. Isti dan je še odredil, naj jih naseljujejo med nemške koloniste v razmerju 2 : 10, kar pomeni, da bi naj med deset Nemcev prišla dva Slovenca, s čimer naj bi zagotovili njuno ponemčenje.

Pozimi in v zgodnji pomladi 1943 so nacisti pripravljali vse potrebno tudi za kolonizacijo izgnancev na Poljskem. Po taboriščih VoMi so popisali 7374 in zunaj njih 8158 slovenskih izgnancev, sposobnih za ponovno ponemčenje. Od februarja 1943 dalje so jih pregledovale tri komisije iz t. i. Einwandererzentralstelle in od 15.271 pregledanih so jih 13.253 razglasile za sposobne za naselitev v Vzhodni Evropi (osteinsatzfähig). Od teh so 169 družin z 957 osebami še odpeljali v neko taborišče v Lodzu, da jih pripravijo za naselitev nekaj desetnih moških pa že v Zamosč pri Lublinu. Vsem, ki so jih razglasili

⁸ Glej nav. vire št. 1, 2, 7 in lit. št. 1 in 7.

za sposobne za naselitev v Vzhodni Evropi, so podelili nemško državljanstvo na preklic.

Komaj je nacistična naselitvena akcija v lublinskem distriktu stekla, je že začela zadevati na velike ovire. Največja ovira je bila odpor Poljakov in Ukrajincev, ki so jih pregnali s posestev, in nasprotovanje nekaterih visokih nacističnih funkcionarjev v generalni guberniji na Poljskem Himmlerjevi akciji. To nasprotovanje se je porodilo iz golih gospodarskih računov in nalog ter bojazni, da nemirne razmere ne bi motile njihovega ropanja dežele. Tako niso mogli naseliti niti šestine ljudi, predvidenih za naselitev.

Med približno 14.000 naseljenci ni bilo nobenega izgnanca. Le-ti so se namreč upirali nameri, da bi jih nacisti naselili na posestvih izgnanih Poljakov in Ukrajincev. O tem odporu priča nekaj poročil iz Einwandererzentralstelle in uradov državnega komisarja za utrjevanje nemštva. Eno izmed njih, ki so ga poslali Himmlerju, pravi: "To nasprotovanje lublinskemu distriktu zavzema že takšne oblike, da je računati z resnim odporom." Na drugi strani pa tudi nemška ustanova in posamezniki niso bili za to, da bi slovenske izgnance naseljevali na Poljskem. Tudi o njihovih pomislekih govori več poročil. Tako je npr. o odnosu do Slovencev 2. marca 1943 poročala Einwandererzentralstelle, "da se tudi pri nemških naseljencih pojavlja nezaupanje do Slovencev. Ne bi bilo čudno tako se večkrat sliši, – če bi Slovenci kmalu pomenili okrepitev za partizane v lublinskem distriktu."

Ob vedno večjih ovirah, na katere je zadeval pri uresničevanju svojega načrta v nemški kolonizaciji distrikta Lublin, je Himmler na poročila o odporu izgnancev proti naselitvi na Poljskem odgovoril, da lahko ostanejo v rajhu. V razgovoru s šefom glavnega štabnega urada državnega komisarja za utrjevanje nemštva 12. maja 1943 je glede slovenskih izgnancev, ki so se komisijam Einwandererzentralstelle pritoževali, da v taboriščih VoMi in na delovnih mestih z njimi ne ravnajo lepo, odločil, da je treba z izgnanimi Slovenci ravnati dobro in skrbno" in "da tisti Slovenci, ki želijo ostati v rajhu, lahko ostanejo tam, vendar ne v podonavskih in alpskih pokrajinah". Glede izgnancev iz Lotaringije je povedal, da "naj moške iz tistih lotarinških družin, ki ne marajo iti v Lublin, pošljejo v delovna taborišča I. stopnje, ženske pa premestijo iz preseljevalnih taborišč na delo v bližnja podjetja za vojno industrijo". Sklenil je tudi, da "lahko Alzačane, ki se močno upirajo naselitvi v Vzhodni Evropi, pustijo v rajhu," in da "jih naj zaposlijo predvsem v protestantskem delu Frankovskega, ker sta Badensko in Württemberško preblizu njihovi rodni deželi." Zanimivo je, da je glede izgnancev iz Slovenije in Lotaringije naročal, naj jih še vendarle skušajo pridobiti za naselitev v lublinskem distriktu, ni pa tega naročil za izgnance iz Alzacije. Poudaril je, da je po Hitlerjevi odredbi treba računati še z deportacijo nadaljnjih 250.000 ljudi iz Alzacije, kar pa bo mogoče izvesti šele pozneje.

Po tej Himmlerjevi odločitvi so izgnanci še naprej ostali v Nemčiji, povečini v taboriščih VoMi. Kljub obljubi jim niso izplačali odškodnine za imetje, ki so ga morali pustiti v svoji domovini. Še naprej so jih uporabljali kot ceneno delovno silo ob slabih nastanitvenih in prehrabnih razmerah. Spomladi 1943 so tiste, ki so jih razglasili za sposobne za ponovno ponemčenje in jim podelili nemško državljanstvo na preklic, začeli klicati v nemško vojsko. Ta nacistični ukrep je še okreplil nezadovoljstvo izgnancev in povzročil nove primere odpora.⁹

⁹ Glej nav. vire št. 7, 8 in lit št. 1, 2 in 7.

VIRI IN LITERATURA

A. Viri

a) Tiskani viri

1. Official Transcript of the American Military Tribunal No I in the matter of United States of America against Ulrich Greifelt and all defendants, sitting at Nuremberg, Germany on 10 October 1947, vol. I–LÜ.
2. Trials of War Criminals before the Nuernberg Military Tribunals under Control Council Law No. 10, Nuernberg October 1946 – April 1949, vol. IV and V.
3. Der Menscheneinsatz. Grundsätze, Anordnungen and Richtlinien des RKFDV. 1940 and 1941.

b) Netiskani viri

4. Umsiedlungsstab Untersteiermark, Ref. III. Arhiv Muzeja narodne osvoboditve Maribor.
5. Dienststelle des Beauftragten des RKFDV in Marburg Drau. Arhiv Muzeja narodne osvoboditve Maribor.
6. Dienststelle des Beauftragten des RKFDV in Veldes. Arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani.
7. Deutsches Auslandsinstitut Stuttgart – odredbe glavnega štabnega urada državnega komisarja za utrjevanje nemštva (mikrofilm iz National Archives Washington, T–81, navitek 267); odredbe vodstva VoMi (NAW, T–81, navitek 269); odredba pokrajinskih vodstev VoMi za Saško (NAW, T–81, navitek 283), Zgornjo Bavarsko (NAW, T–81, navitek 267); Spodnjo Bavarsko (NAW, T–81, navitek 278), Švabsko (NAW, T–81, navitek 283), Badensko (NAW, T–81, navitek 278), EWZ – gradivo o preseljevanjih na zahodu (NAW, T–81, navitek 314).
8. Personlicher Stab des Reichsführers SS, Schriftgutverwaltung, Folders 14 (NAW, T–175, navitek 59), Folders 40 (NAW, T–175, navitek 18) in Folders 266 (NAW, T–175, navitek 73).

B. Literatura

1. R. L. Koehl, RKFDV: German Resettlement and Population Policy 1939–1945, Cambridge 1957.
2. C. Madajczyk, Generalna gubernia w planach hitlerowskich, Warszawa 1961.
3. M. Broszat, Nationalsozialistische Polenpolitik 1939–1945, Stuttgart 1961.
4. E. Schaeffer, L'Alsace et la Lorraine (1940–1945), leur occupation en droit et en fait, Paris 1953.
5. A. a. V. Toynbee, Hitler's Europe, London-New York-Toronto 1954.
6. M. Mikuž, All je narodnoosvobodilna borba preprečila priključitev Štajerske in Gorenjske k nemškemu rajhu? Zgodovinski časopis 1952–1953 (Kosov zbornik), str. 733–767.
7. T. Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945, Maribor 1968.

PROBLEM RAZISKOVANJA GOSPODARSTVA POD OKUPACIJO NA SLOVENSLEM MED DRUGO SVETOVNO VOJNO*

Ob proučevanju politične, vojaške in kulturne zgodovine na Slovenskem med drugo svetovno vojno se je gospodarski zgodovini posvetilo le malo pozornosti, če seveda izvzamemo partizansko gospodarstvo, o katerem so pisali dr. Metod Mikuž,¹ dr. Fran Juriševič² in Miroslav Stepančič.³ Gospodarstvo v narodnoosvobodilnem boju sem v svojih treh knjigah o Ljudski oblasti na Slovenskem 1941–1945 obravnaval tudi sam. Nihče pa se ni lotil proučevanja gospodarske zgodovine na Slovenskem pod okupacijo; kaže, da s tega področja nimamo še nobene razprave. Da bi si ustvaril celovito podobo okupacijskih sistemov na Slovenskem med drugo svetovno vojno, ki sem jih že v dosedanjem raziskovalnem delu v veliki meri upošteval, sem se v preteklih treh letih raziskovanja gospodarstva pod okupacijo. Pri tem sem naletel na nekaj problemov, ki bi jih rad predstavil v tem zborniku.

Prvi problem, ob katerega ne zadene samo raziskovalec gospodarske zgodovine med drugo svetovno vojno, je velika *razkasanost* slovenskega ozemlja, in to ne samo med tri okupatorje – nemškega, italijanskega in madžarskega, temveč tudi na veliko število pokrajinskih upravnih enot, ki so imele vse razen ene – Ljubljanske pokrajine svoje upravne organe zunaj sedanje slovenske države. Bili so v Gradcu in Celovcu (Avstrija), Trstu, Gorici in Vidmu (Italija), v Pulju in na Reki (Hrvaška) ter v Sombotelu in Zalaegerszegu (Madžarska), njim nadrejeni vrhovni državni organi pa so bili v Berlinu, Rimu in Budimpešti. Žal je arhivsko gradivo iz druge svetovne vojne v nekaterih nekdanjih pokrajinskih središčih, npr. v Gradcu in Celovcu, za raziskovalce še zdaj nedostopno, ponekod, npr. v Trstu, postaja pa dostopno šele v zadnjem času. Hvalevredno je, da je v osrednjih državnih arhivih v Koblenzu, Potsdamu in Rimu dosegljivo že dalj časa; za Budimpešto ne vem, ker zaradi neznanja madžarščine gradiva tam še nisem iskal.

Četudi bi se v vseh arhivih ohranilo gradivo iz druge svetovne vojne, bi bilo raziskovanje tistih tem, ki so povezane s celotnim slovenskim narodnim ozemljem, zelo težko. Kajti če bi hoteli temo raziskati celovito, bi imeli problem z grupiranjem podatkov, ki so včasih nastali po različnih merilih.

Za raziskovanje gospodarstva pod okupacijo na Slovenskem med drugo svetovno vojno bi morali upoštevati predvsem, ne pa samo, ministrstva za gospodarstvo, poljedelstvo ali kmetijstvo, za prehrano in trgovino, seveda pa tudi druga, npr. za vojno proizvodnjo, finance itd., ter ministrstvom podrejene organe na vseh upravnih ravneh (na pokrajinski, deželni, okrožni in okrajni). Pri zbiranju arhivskega gradiva sem ugotovil njegovo različno, večinoma slabo *ohranjenost*, kar je drugi problem pri raziskovanju te tematike.

1. Pod nemško okupacijo

Za *nemško zasedbeno območje* (po septembru 1943 je bilo razen Prekmurja vse slovensko ozemlje pod nemškim okupatorjem) sta bili za gospodarstvo najpomembnejši državno ministrstvo za gospodarstvo – Reichswirtschaftsministerium (minister dr. Wal-

* Grafenauerjev zbornik. Ljubljana 1996, str. 649–655.

1 Metod Mikuž: Slovensko partizansko gospodarstvo v luči partizanskih dokumentov. Ljubljana 1969.

2 Fran Juriševič: Partizansko gospodarstvo na Primorskem. Koper 1975.

3 Miroslav Stepančič: Partizansko gospodarstvo in oskrba partizanske vojske na Dolenjskem in Notranjskem 1941–1945. Ljubljana 1990.

ther Funk) in državno ministrstvo za prehrano in poljedelstvo – Reichsministerium fuer Ernährung und Landwirtschaft (minister Walter Darrč in od 1942 Herbert Backe). Hkrati je bila cela vrsta posebnih državnih uradov (Reichsstellen) za posamezne gospodarske panoge, oz. "za preskrbo s surovinami in blagom" npr.: 1) za žita, krmo in druge poljedelske pridelke, 2) za živali in izdelke iz živali, 3) za ribe itd.; ter 1) za oblačila in sorodna področja, 2) za kovine, 3) za železo in jeklo itd.⁴ Kot zvemo iz pregleda arhivskih fondov v nemškem Zveznem arhivu Koblenz (Bundesarchiv Koblenz),⁵ je gradivo ministrstva za gospodarstvo večinoma zgorelo ob zavezniškem bombnem napadu na Berlin leta 1943, pozneje nastalo gradivo pa so v raznih zunanjih skladiščih uničili tik pred koncem vojne. Več gradiva tega ministrstva je v Nemškem osrednjem arhivu Potsdam (Deutsches Zentralarchiv Potsdam), ki je po združitvi Nemčij del Zveznega arhiva Koblenz. V tem arhivu je v gradivu ministrstva za gospodarstvo še najpopolnejše gradivo II. glavnega oddelka, tj. o organizaciji gospodarske samouprave, in o gospodarskih zbornicah. S področja posameznih gospodarskih panog v Sloveniji najdemo nekaj gradiva o gradnji tovarne glinice in aluminija v Strnišču in o vključevanju celjske cinkarne v neki nemški cinkarski kartel. Žrtev zavezniških bombnih napadov na Berlin leta 1943 je bilo tudi gradivo državne gospodarske zbornice – Reichswirtschaftskammer in njej podrejenih sedmih državnih (področnih) skupin (Reichsgruppen), npr. za industrijo, energetiko, trgovino itd., ter 54 gospodarskih skupin (Wirtschaftsgruppen).⁶

Z uvedbo racioniranja potrošnih dobrin, zlasti oblačil in obutve, avgusta in septembra 1939 leta, so v nemškem rajhu ustanovili tudi posebne gospodarske urade na srednji (pri državnih namestnikih v središčih vojnih okrožij) in nižji upravni stopnji.⁷ Na avstrijskem ozemlju so ustanovili deželna gospodarska urada Landeswirtschaftsamt na Dunaju (za t. i. podonavske pokrajine) in v Salzburgu (za t. i. alpske pokrajine). Deželni gospodarski urad v Salzburgu je bil od aprila 1941 pristojen tudi za Spodnjo Štajersko ter Gorenjsko in za Mežiško dolino, ki so jih nameravali tudi formalnopravno priključiti k Štajerski in Koroški in s tem vključiti v nemški rajh. Podobno so tudi pri okrožnih političnih komisarjih oz. od začetka 1942 pri deželnih svetnikih (v mestu Maribor pri nadžupanu) v zasedenih slovenskih pokrajinah ustanovili gospodarske urade – Wirtschaftsamt.⁸ V štabih šefov civilne uprave so bili poverjeniki za posamezna gospodarska področja. Če bi prišlo do formalnopravne priključitve zasedenih slovenskih pokrajin k nemškemu rajhu, bi bil za gospodarske zadeve tudi pri nas pristojen IV. oddelek (poljedelstvo, gospodarstvo, delo) v uradih državnih namestnikov (Reichsstatthalter), ki je bil v Gradcu in Celovcu.

Tudi z gradivom teh uradov je slabo. Ne vem, ali se je ohranilo gradivo deželnega gospodarskega urada v Salzburgu; v ustreznih fondih Arhiva Republike Slovenije so se npr. ohranile njegove okrožnice. Zanimivo je, da ni ohranjen noben arhivski fond okrožnega gospodarskega urada z zasedenega slovenskega ozemlja. Še danes ne vemo, kako je z gradivom uradov šefov civilne uprave v Gradcu in Celovcu ter z gradivom

4 Taschenbuch für Verwaltungsbeamte 1941, 1942 in 1943. Carl Heymanns Verlag Berlin.

5 Das Bundesarchiv und seine Bestände. 3. ergänzte und neu bearbeitete Auflage. Harold Boldt Verlag. Boppard am Rhein 1977, str. 88–89 (dalje: Das Bundesarchiv).

6 Das Bundesarchiv, str. 100–109.

7 Reichsgesetzblatt. Teil I (dalje: RGBl. I), 1939, Nr. 149, str. 1495–1517. 27. 8. 1939: Verordnung über die Wirtschaftsverwaltung; Verordnung zur vorläufigen Sicherstellung des lebenswichtigen Bedarfs des deutschen Volkes; Nr. 266, str. 2195–2222. 14. 11. 1939: Verordnung über die Verbrauchsregelung für Spinnstoffwaren.

8 Arhiv Republike Slovenije (dalje: ARS), II. dislocirana enota (bivši arhiv Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani), gre za arhivske fonde deželnih svetnikov Celje, Brežice, Trbovlje, Kamnik, Kranj in Radovljica.

gospodarskih zbornic za Štajersko in Koroško, katerih dejavnost je segala tudi v zasedeno Slovenijo.

Nemški okupator v Spodnji Štajerski je leta 1941 vsa podjetja za proizvodnjo energije združil v koncern Preskrba energije "Südsteiermark" – Energieversorgung "Südsteiermark" (EV "Süd") v Gradcu. Ker je bil sedež rudarskega ravateljstva v Celju, se je ohranilo tudi njegovo gradivo. Precejšen del ga je v dislocirani enoti Arhiva Republike Slovenije, v bivšem arhivu Inštituta za novejšo zgodovino (135 fasciklov). Manj vemo o gradivu Kranjske industrijske družbe, tako npr. predvsem o železarnah na Jesenicah in Javorniku med drugo svetovno vojno.

Več kot trideset podjetij v zasedenih slovenskih pokrajinah je bilo t. i. oborožitvenih in nad njimi je imelo velike pristojnosti državno ministrstvo za oborožitev in strelivo – Reichsministerium fuer Bewaffung und Munition (minister Fritz Todt in od 1942 Albert Speer) in njemu podrejeni vojaški organi v Salzburgu, Gradcu in Celovcu. Gradivo tega ministrstva se je deloma ohranilo in je v Zveznem arhivu Koblenz.⁹

Z uvedbo racioniranja življenjskih potrebščin, zlasti živil, avgusta in septembra 1939 so na srednji in nižji upravni stopnji – podobno kot na že omenjenem gospodarskem področju – ustanovili posebne prehranjevalne urade – Ernährungsamt.¹⁰ Za Štajersko in Koroško je bil najprej skupni deželni prehranjevalni urad "Südmark" – Landesernährungsamt "Südmark" v Gradcu, nato pa sta imeli pokrajini vsaka svojega. Graški, pozneje pa tudi celovski deželni prehranjevalni urad je bil pristojen tudi za zasedeno slovensko ozemlje. Pri okrožnih političnih komisarijih, od začetka 1942 pa pri deželnih svetnikih (v mestu Maribor pri nadžupanu) so bili okrožni prehranjevalni uradi – Kreisernährungsamt. Tako deželni kot okrožni prehranjevalni uradi so imeli dva oddelka, in to oddelek A za preskrbo živil in oddelek B za njihovo razdelitev medtem ko so bili pri občinskih uradih oddelki za izdajo živilskih kart.

Nemški nacisti so kmalu po prevzemu oblasti v Nemčiji, tj. že septembra 1933, uvedli korporativistični sistem. Za kmetijsko, poljedelso in druga področja so ustanovili t. i. državni prehranski stan – Reichsnährstand na čelu z državnim kmečkim vodjem, na srednji ravni so bile t. i. deželna kmetišva – Landesbauernschaft z deželnimi kmečkimi vodji, na nižji pa okrožna kmetišva – Kreisbauernschaft z okrožnimi in krajevnimi kmečkimi vodji.¹¹ Štajerska in Koroška sta imeli do pomladi 1942 skupno deželno kmetišvo "Suedmark" v Gradcu, nato pa vsaka svoje. Deželni in okrožni kmečki vodje so vodili tudi oddelek A v deželnem oz. v okrožnih prehranskih uradih. V svojih štabih pa sta imela poverjenika za prehrano in poljedelstvo tudi šefa civilne uprave.

Gradivo državnega ministrstva za prehrano in poljedelstvo in državnega prehranskega stana iz Berlina – predstavljala ju je ena oseba (W. Darrč, H. Backe) – je uničeno;¹² je le ohranjen majhen del v potsdamskem delu Zveznega arhiva Koblenz. Kako je gradivom deželnih kmetištev in deželnih prehranskih uradov v Gradcu in Celovcu, ne vemo nič; enako velja za gradivo poverjenikov za prehrano in poljedelstvo pri šefih civilne uprave za zasedene slovenske pokrajine. Od okrožnih kmetištev in okrožnih prehranskih uradov je ohranjenega nekaj gradiva iz okrožja Radovljica in iz mesta Maribor. Pač pa se je v Zveznem arhivu Koblenz ohranil obsežen fond državnega

⁹ Das Bundesarchiv, str. 120–122. Glej tudi spomine Alberta Speera: *Erinnerungen*. Berlin 1969. Slovenska izdaja Speerovih Spominov je izšla pri Založbi Obzorja v Mariboru leta 1989, vendar brez pojasnil (brez navedb virov in literature).

¹⁰ RGBl. I, 1939, Nr. 149, str. 1502–1515. 27. 8. 1939: Erste Durchführungsverordnung zur Verordnung zur vorläufigen Sicherstellung des lebenswichtigen Bedarfs des deutschen Volkes.

¹¹ Dr. Ludwig Münz: *Führer durch die Behörden und Organisationen*. Vierte Auflage. Dunker & Humblat Berlin 1939, str. 382–389.

¹² Das Bundesarchiv, str. 125–130.

ministrstva za finance – Reichsfinanzministerium. V njem je nekaj pomembnega gradiva o proračunih šefov civilne uprave za zasedene slovenske pokrajine.

Iz povedanega sledi, da je proučevanje gospodarstva pod nemško okupacijo sila težko delo in da sloni predvsem na redko ohranjenih arhivskih virih okupatorjevih upravnih in gospodarskih uradov, na okupatorjevih uradnih listih¹³ in časopisu (*Marburger Zeitung*, *Štajerski gospodar*, *Kärntner Zeitung*, *Kärntner Grenzruf*, *Karawanken Bote* itd.). Za raziskavo posameznih gospodarskih panog je seveda dobrodošlo gradivo posameznih podjetij, npr. zasavskih in drugih premogovnikov, jeseniške železarne itd., kolikor niso v vojnem in povojnem času uničili tudi tega gradiva.

2. Pod italijansko okupacijo

Za italijansko zasedbeno območje, tj. za Ljubljansko pokrajino, priključeno k Italiji, je podoba precej drugačna, vsaj kar zadeva gradivo, ki je nastalo v Ljubljani. Glede ohranjenosti gradiva, ki je nastalo v Rimu, pa je podoba skoraj enaka kot pri nemških osrednjih državnih organih v Berlinu.

V Rimu od leta 1929 niso imeli več ministrstva za gospodarstvo, temveč ministrstvo za korporacije – *Ministero delle Corporazioni* (minister Renato Ricci, od februarja 1943 Carlo Trengo in od aprila 1943 Tullio Cianetti) z več generalnimi direkcijami. Med njimi je bila za gospodarstvo Ljubljanske pokrajine najpomembnejša generalna direkcija za industrijo s svojim odborom za industrijsko potrošnjo in s korporativnim odborom za razdeljevanje tekstilnih in oblačilnih izdelkov (kratica: COMCORDIT), ki je bil podrejen neposredno ministru in je vodil predvsem racionirano preskrbo z oblačili in obutvijo. Pomemben je bil tudi korporativni odbor za razdeljevanje lesa, prav tako neposredno podrejen ministru. V fašističnem korporativističnem sistemu je bilo z delovanjem ministrstva zelo povezanih osem fašističnih konfederacij za delodajalce in delavce štirih temeljnih gospodarskih področij (industrija, poljedelstvo, trgovina in denarništvo ter zavarovalništvo) ter večje število t. i. nacionalnih fašističnih federacij.

Ti in še drugi organi v Rimu so delovali prek pokrajinskih svetov za korporacije, ki so jih vodili prefekti, in prek pokrajinskih zvez delodajalcev in delavcev za omenjena glavna gospodarska področja. Za Ljubljansko pokrajino je visoki komisar Grazioli po ustanovitvi treh glavnih korporativističnih zvez (8. 7. 1941 Pokrajinske delavske zveze, 15. 11. 1941 Pokrajinske zveze delodajalcev, 19. 2. 1942 Zveze svobodnih poklicev in umetnikov) 2. maja 1942 ustanovil še pokrajinski svet za korporacije, ki pa je imel svojo prvo sejo šele 23. februarja 1943.

Po zlomu fašizma v Italiji je nova italijanska vlada 8. avgusta 1943 odpravila ministrstvo za korporacije ter obnovila ministrstvo za industrijo, trgovino in delo (minister Leopoldo Piccardi), pokrajinske svete za korporacije pa preimenovala v pokrajinske gospodarske svete; to so storili tudi v Ljubljanski pokrajini.¹⁴

Civilni, od 3. maja 1941 pa visoki komisar za Ljubljansko pokrajino Emilio Grazioli je obdržal vse oddelke bivše banske uprave Dravske banovine, tako tudi VIII. oddelek – za trgovino, obrt in industrijo ter trgovinsko-industrijsko zbornico. Vendar je že čez nekaj tednov ustanovil urad za gospodarske zadeve – *Ufficio affari economici* z italijanskim vodjem, ki je imel vse bistvene pristojnosti, tako da sta omenjeni oddelek in

¹³ Reichsgesetzblatt I, 1939–1945; Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in der Untersteiermark 1941–1945; Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in den besetzten Gebieten Kärntens und Krains 1941–1945. V nemškem rajhu so izhajali tudi uradni listi posameznih ministrstev, glasila raznih uradov itd., ki jih pa v naših arhivih in knjižnicah ne najdemo.

¹⁴ Mario Missori: *Governi, alte cariche dello Stato e prefetti del Regno dell' Italia*. Roma 1973, str. 141–142 (dalje: Missori, n.d.).

zbornica postala le njegova pomožna organa. Po ustanovitvi že omenjenega pokrajinskega sveta za korporacije so junija 1942 zbornico vključili vanj. Po kapitulaciji Italije je Rupnikova pokrajinska uprava odpravila italijanski urad za gospodarske zadeve, njegove pristojnosti pa je prevzel VIII. oddelek pokrajinske uprave; obdržala je pokrajinski gospodarski svet, medtem ko trgovinsko-industrijske zbornice ni obnovila, ustanovila pa je kmetijsko zbornico.

Gradivo ministrstva za korporacije oz. ministrstva za industrijo, trgovino in delo v Rimu se ni ohranilo. Na srečo pa je ohranjeno skoraj vse gradivo pokrajinskih organov, ki so se ukvarjali z gospodarstvom. V Arhivu Republike Slovenije je npr. spravljen arhivski fond italijanskega urada za gospodarske zadeve (več kot 35 fasciklov), VIII. oddelka visokega komisariata oz. pokrajinske uprave (99 fasciklov), trgovinsko-industrijske zbornice za Ljubljansko pokrajino (več kot sto fasciklov) in rudarskega glavarstva v Ljubljani (6 fasciklov).¹⁵

Ker so po Mussolinijevem ukazu z dne 29. aprila 1941 oz. odredbi visokega komisarja za Ljubljansko pokrajino z dne 7. maja 1941 iz političnih razlogov ohranili na bivši rapalski meji policijsko, iz gospodarskih pa carinsko mejo ter jugoslovanske carinske in davčne predpise, je bilo za trgovino Ljubljanske pokrajine pomembno tudi italijansko ministrstvo za menjave in valute – Ministero Scambi e Valute v Rimu (minister Raffallo Piccardi in od februarja 1943 Oreste Bonomi) s svojo izpostavo: z uradom za menjave in valute – Ufficio Cambi e Valute v Ljubljani, katerega arhivski fond se je ohranil (35 fasciklov) v Arhivu Republike Slovenije. Nekaj ljubljanskih podjetij, npr. Kemična tovarna Moste, Saturnus in Zmaj, je bilo pod nadzorom državnega podtajništva, od februarja 1943 pa ministrstva za vojno proizvodnjo (kratica: Fabbriguerra) v Rimu (državni podtajnik oz. minister general Carlo Favagrossa) oz. njegovi X. delegaciji v Benetkah in izpostavi (Ufficio staccato Fabbriguerra) v Ljubljani. Kaže, da se je gradivo tega podtajništva oz. ministrstva v Rimu ohranilo, prav tako tudi ljubljanske izpostave (4 fascikli).¹⁶

Poljedelstvo, gozdarstvo in prehrana so bili v pristojnosti ministrstva za poljedelstvo in gozdove – Ministero dell' Agricoltura e delle Foreste v Rimu (minister Giuseppe Tassinari in od decembra 1941 Carlo Pareschi). V njem sta bila za naše raziskovanje zlasti pomembna generalna direkcija za prehrano – Direzione generale dell' Alimentazione in vrhovno poveljstvo nacionalne gozdne milice – Milizia Nazionale Forestale.¹⁷ Po uvedbi racionirane preskrbe z živili spomladi 1940 so v pokrajinah ustanovili pokrajinske odseke za prehrano – Sezione provinciale dell' Alimentazione (SEPRAL). V Ljubljanski pokrajini je deloval banovinski prehranjevalni zavod "Prevod", ki je bil še iz časa Kraljevine in ga je civilni oz. visoki komisar Grazioli obdržal z nekoliko spremenjenim imenom Pokrajinski prehranjevalni zavod za Ljubljansko pokrajino "Prevod". Vendar mu je za komisarja oz. vodjo kmalu določil visokega italijanskega vojaškega častnika. Tako sta dva, za preskrbo Ljubljanske pokrajine najpomembnejša organa – urad za gospodarske zadeve in "Prevod" – vodila Italijana. V okrajih so delovali okrajni preskrbovalni uradi in v občinah občinski preskrbovalni odbori.

Skrb za poljedelstvo in živinorejo v Ljubljanski pokrajini je imel III. ali kmetijski oddelek visokega komisariata oz. pokrajinske uprave. Vendar je v času italijanske okupacije imel v njem večje pristojnosti italijanski "strokovnjak" kot pa slovenski načelnik. Oddelek je tudi nadziral delo okrajnih kmetijskih referentov in sorodnih zavodov.

¹⁵ Arhivski fondovi i zbirke u SFRJ. SR Slovenija. Beograd 1984, str. 43 (dalje: Arhivski fondovi i zbirke).

¹⁶ Missori, n.d., str. 144. Glej knjigo: Carlo Favagrossa: *Perchè perdemmo la guerra. Mussolini e la produzione bellica*. Roma 1946.

¹⁷ Missori, n.d., str. 141.

Vrhovno poveljstvo gozdne milice v Rimu pa je za Ljubljansko pokrajino ustanovilo svojo kohorto v Ljubljani, ki je imela nekaj oddelkov v Kočevju, Novem mestu itd. V Ljubljani sta delovala tudi gozdarski odsek visokega komisariata in ravnateljstvo državnih gozdov. Vendar za posek, obdelavo in prodajo lesa ni skrbel en sam urad, temveč so to področje razdelili na dva dela, in to za t. i. tehnični les (obžagan, obtesan, deske) ter za drva, oglje, jamski in celulozni les. Prvi del je bil v pristojnosti ministrstva za korporeacije oz. za industrijo, trgovino in delo, v Ljubljani pa urada za gospodarske zadeve, medtem ko je bil drugi v pristojnosti ministrstva za poljedelstvo in gozdove, ravnateljstva državnih gozdov in gozdne milice.

Gradivo italijanskega ministrstva za poljedelstvo in gozdove v Rimu, ki je po kapitulaciji Italije nadaljevalo svoje delo v Mussolinijevi Italijanski socialni republiki v Trevisu v Severni Italiji, se je ohranilo le v manjši meri.¹⁸ O delu generalne direkcije za prehrano lahko zvemo vsaj nekaj, s pomočjo spominov njenega prvega generalnega direktorja Vittoria Ronchija.¹⁹ V Ljubljani pa se že dolga leta zanimam za usodo obsežnega arhivskega fonda "Prevod", kajti v Arhivu Republike Slovenije sta le dva, ne ravno obsežna fascikla njegovih okrožnic, je pa v dislocirani enoti tega arhiva v celoti ohranjen arhivski fond mestnega prehranjevalnega urada Ljubljana (več kot 60 fasciklov). V Arhivu Republike Slovenije so dobro ohranjeni arhivski fond III. ali kmetijskega oddelka visokega komisariata oz. pokrajinske uprave (16 fasciklov), gozdarskega odseka (18 fasciklov) in ravnateljstva državnih gozdov (20 fasciklov).²⁰

Za proučevanje gospodarskih zadev v Ljubljanski pokrajini med drugo svetovno vojno je pomemben tudi arhivski fond italijanskega agrarnega zavoda za nepremičnine "Emona" – Istituto agricolo immobiliare di Lubiana "Emona", ustanovljenega novembra 1941 za odkup nepremičnin nemških preseljencev iz Ljubljanske in Reške pokrajine (iz zadnje občina Draga v okraju Čabar). Arhivski fond glavnega ravnateljstva je najbrž v Rimu pri družbi ustanoviteljici (S. A. Generale Immobiliare); na vprašanje o njegovi ohranjenosti mi pred leti iz Rima niso odgovorili. Arhivski fond oddelkov "Emone", delujočih med vojno v Ljubljani, je v Arhivu Republike Slovenije (4 fascikli) in v njegovi dislocirani enoti, tj. v bivšem arhivu Inštituta za novejšo zgodovino (13,5 tekočih metrov). S to družbo sta bili tesno povezani družbi za izkoriščanje gozdov na Kočevskem – italijanska družba za proizvodnjo celuloze – Società Anonima Agricola Industriale per la produzione Italiana di Cellulosa (SAICI) iz Torviscose in FORESTA iz Genove (6 fasciklov).

Kaže, da se v zadnjem času odpirata za raziskovalce vojnega obdobja tudi državna arhiva v Trstu in Gorici. Nekateri italijanski raziskovalci namreč že uporabljajo in navajajo podatke iz arhivskih fondov prefektur in SEPRALA.

Tako imamo za italijansko zasedbeno ozemlje v Sloveniji – drugače kot za nemško – vendarle ohranjeno večino arhivskih fondov gospodarskih uradov iz Ljubljane, pri čemer sta seveda najpomembnejša fonda urada za gospodarske zadeve 1941 in VIII. oddelka visokega komisariata oz. pokrajinske uprave 1941–1945. Seveda je treba upoštevati tudi uradna lista Kraljevine Italije in Ljubljanske pokrajine²¹ ter časopisje (Slovenec, Jutro, Adria Zeitung itd.).

¹⁸ Glej Vodnik po arhivskem gradivu za zgodovino Slovencev in drugih narodov nekdanje Jugoslavije v centralnem državnem arhivu v Rimu. Ljubljana 1992, str. 244–245.

¹⁹ Vittorio Ronchi: Guerra e crisi alimentare in Italia 1940–1950. Ricordi e esperienze. Roma 1977.

²⁰ Arhivski fondovi i zbirke, str. 43.

²¹ Gazzetta Ufficiale del Regno d'Italia, 1940–1943; Službeni list kr. civilnega komisariata za zasedeno slovensko ozemlje 1941; Službeni list za Ljubljansko pokrajino, 1941–1943; Službeni list pokrajinske uprave za Ljubljansko pokrajino, 1943–1945; Verordnungs- und Amtsblatt des Obersten Kommissars in der Operationszone "Adriatisches Küstenland" 1943–1945.

Tretji problem je neurejenost gradiva, ki je raziskovalcem na voljo v Arhivu Republike Slovenije. Gradivo prej navedenih arhivskih fondov je glede na starost drugega gradiva v tem arhivu razmeroma mlado in še le čaka na dokončno in natančnejšo ureditev ter popis. Raziskovalec ga sedaj sicer dobi zbranega po arhivskih fondih, kot so bili izročeni arhivu, vendar brez notranje ureditve, sistemizacije, popisov itd. Tako je raziskovalno delo zelo zamudno. V dislocirani enoti, v bivšem arhivu Inštituta za novejšo zgodovino, je natančnejše urejanje in popisovanje gradiva nemških upravnih organov iz vojnega obdobja preprečila nenadna in še nepojasnjena smrt arhivista.

Landwirtschaft und Ernährung in Slowenien (1941–1945)*

Im Rahmen einer Untersuchung über Landwirtschaft und Ernährung in Slowenien während des Zweiten Weltkrieges sind einige wesentliche Charakteristika der faschistischen Okkupation zu berücksichtigen. Dazu zählt u. a. die im Frühjahr 1941 erfolgte Aufteilung des slowenischen Siedlungsgebiets auf drei Okkupationsmächte, und zwar auf das Deutsche Reich, Italien und Ungarn. Doch auch in den Jahren zuvor bestand kein einheitliches "Slowenien". So umfaßte das sogenannte "Draubanat" [Dravska banovina] im Königreich Jugoslawien nichteinmal zwei Drittel des slowenischen Siedlungsgebietes; es erstreckte sich im Jahre 1931 über 15.809,29 km² (bzw. 6,43% des damaligen jugoslawischen Staatsgebietes); insgesamt lebten in diesem Gebiet 1.144.298 Einwohner (8,21% der jugoslawischen Gesamtbevölkerung). Nach der Niederlage Jugoslawiens im Jahre 1941 legte Adolf HITLER die Grenzen neu fest und unterstellte den größten Teil Sloweniens dem Deutschen Reich. Das waren die slowenische Steiermark [Untersteiermark], Oberkrain [Gorenjsko], das Mießtal [Mežiška dolina], der nördliche Teil von Unterkrain [Dolenjsko] und der nordwestliche Teil des Übermurgebiets [Prekmurje]. Den beiden anderen Besatzungsmächten fiel dementsprechend weniger zu: Italien erhielt Innerkrain [Notranjsko] sowie den Großteil Unterkrains und Laibach [Ljubljana], Ungarn den Großteil des Übermurgebiets.

Was die Verwaltungsorganisation der besetzten Gebiete betraf, ist festzustellen, daß die eigentliche Militärverwaltung nur von kurzer Dauer war. In dem vom Deutschen Reich okkupierten slowenischen Gebiet wurden zwei provisorische Verwaltungseinheiten eingerichtet, die Untersteiermark und Oberkrain. Beide Gebiete wurden von HITLER am 14. April 1941 den neu ernannten Chefs der Zivilverwaltung in Maribor [Marburg] und Bled [Veldes] unterstellt, wobei diese beiden Beamten zugleich die höchsten Funktionäre der NSDAP in den angrenzenden ehemaligen österreichischen Ländern Steiermark und Kärnten waren. Sie gaben für die ihnen übertragenen Verwaltungsgebiete eigene Verordnungs- und Amtsblätter heraus. Die Verwaltung der Bezirke, die im Sommer 1941 zu größeren Kreisen zusammengefaßt wurden, leiteten "Politische Kommissare" deutscher Herkunft, die ab 1942 Landräte bzw. Oberbürgermeister genannt wurden. Die Verwaltung der Gemeinden wurde von Bürgermeistern oder Gemeindegemeinschaften wahrgenommen, die ebenfalls deutscher Abstammung waren.

Im italienisch besetzten Gebiet wurde eine Verwaltungseinheit mit dem Zentrum Ljubljana [Laibach] errichtet, die sogenannte Provinz Laibach [Provincia di Lubiana], die ab 18. April 1941 von einem Zivilkommissar und ab 3. Mai 1941 von einem Hochkommissar geleitet wurde und für die ebenfalls ein eigenes Amtsblatt erschien. Für die Bezirksverwaltung wurden italienische Bezirkshauptleute und in den Gemeinden Bürgermeister slowenischer Abstammung herangezogen. Nach der italienischen Kapitulation wurde die Provinz Laibach vom Dritten Reich besetzt und in die sogenannte Operationszone "Adriatisches Küstenland" eingegliedert. Zu dieser Zone, die von einem Obersten Kommissar in Triest geleitet wurde, gehörten auch andere, bereits 1921 Italien zugesprochene slowenische Gebiete in Julisch-Venetien [Venezia Giulia].

Die ungarische Besatzungsmacht führte am 15. August 1941 im Übermurgebiet eine Zivilverwaltung ein, wobei der Bezirk Murska Sobota an das Komitat Szombathely und der Bezirk Dolnja Lendava an das Komitat Zalaegerszeg angeschlossen wurde. Für die

* Österreichische Osthefte, 1989, Jg. 31, h. 1, str. 56–87.

Verwaltung in beiden Bezirken waren ungarische Bezirkshauptleute zuständig, während in den Gemeinden neben ungarischen auch slowenische Bürgermeister amtierten.

Das zweite wesentliche Charakteristikum der faschistischen Okkupation Sloweniens war die Absicht aller Besatzungsmächte, das von ihnen okkupierte slowenische Gebiet so bald wie möglich zu annektieren und die dort herrschenden sozialen Verhältnisse an das eigene Gesellschaftssystem anzugleichen. Während Italien und Ungarn ohne jegliche Bedingungen die von ihnen besetzten slowenischen Gebiete schon im Jahre 1941 (am 3. Mai bzw. am 16. Dezember) in ihre Staatskörper eingliederten, versuchte das Deutsche Reich die von ihm besetzten Gebiete langsam für die Annexion vorzubereiten. Schließlich wurde die formalrechtliche Eingliederung der Untersteiermark und Oberkrajns, nachdem sie schon zweimal aus personellen Gründen vertagt worden war, wegen des Volksbefreiungskrieges auf die Zeit nach Kriegsende verschoben. Die provisorische Zivilverwaltung wurde somit in beiden Verwaltungsgebieten beibehalten, praktisch wurden diese jedoch in mehrfacher Hinsicht ins Deutsche Reich eingegliedert.

Das dritte Charakteristikum der faschistischen Okkupation Sloweniens war die Entnationalisierung. Ihren annexionistischen Bestrebungen zufolge wollten alle drei Besatzungsmächte die slowenische Nation als ethnische Einheit vernichten. Italien und Ungarn versuchten dies in einem längeren Zeitraum und mit etwas mildereren Mitteln als das Deutsche Reich, das mit rücksichtslosen Maßnahmen, die schon an Völkermord grenzten, die slowenische Nation auszulöschen suchte. 220.000–260.000 Slowenen sollten innerhalb von fünf Monaten aus ihrer Heimat vertrieben und an ihrer Stelle rund 60.000 Deutsche angesiedelt werden, wobei die restliche slowenische Bevölkerung in drei bis fünf Jahren germanisiert werden sollte.

Vor dem Zweiten Weltkrieg war Slowenien, das sogenannte Draubanat, ein ziemlich unterentwickeltes Land innerhalb des Königreiches Jugoslawien. Im Jahre 1931, dem Jahr der letzten Volkszählung vor dem Zweiten Weltkrieg, waren 690.561 Einwohner bzw. 60,35% der Bevölkerung in der Landwirtschaft, der Fischerei und Forstwirtschaft und nur 223.017 Einwohner bzw. 19,49% in der Industrie und im Gewerbe beschäftigt. Nach den Daten der statistischen Bodennutzungserhebung entfielen 51,1% oder 829.268 ha des Draubanats auf landwirtschaftliche Nutzflächen, und zwar 37,9% oder 313.850 ha auf Ackerland, 1,3% oder 10.956 ha auf Gärten, 31% oder 257.287 ha auf Wiesen, 23,4% oder 193.817 ha auf Weiden, 3% oder 24.770 ha auf Weingärten, 2,6% oder 21.657 ha auf Obstgärten und 0,8% oder 6931 ha auf Brachland. Ein ziemlich hoher Anteil, nämlich 44,81% bzw. 679.270 ha, der Gesamtfläche des Draubanats entfiel auf Waldgebiete. Insgesamt wurden im Jahre 1934 im Draubanat 34 verschiedene Kulturpflanzen, und zwar unter anderem Weizen auf insgesamt 61.723 ha mit einem Ertrag von 633.904 q, weiters Kartoffeln auf 54.009 ha mit einem Ertrag von 3.457.502 q, Mais auf 40.704 ha mit einem Ertrag von 550.126 q, Roggen auf 34.096 ha mit einem Ertrag von 321.150 q, Hafer auf 24.404 ha mit einem Ertrag von 245.873 q, Gerste auf 18.331 ha mit einem Ertrag von 189.947 q sowie Hopfen auf 1192 ha mit einem Ertrag von 11.728 q. Der durchschnittliche Hektarertrag betrug demnach bei Mais 13 q, bei Weizen 9,6 q, bei Gerste 9,7 q, bei Hafer 9 q, bei Roggen 9,2 q, bei Kartoffeln 66,7 q und bei Hopfen 8,1 q. Als Saatgut wurden bei Weizen und Roggen ca. 20% und bei Mais und Kartoffeln ca. 30% des Ertrages benötigt. Da der Getreidebedarf Sloweniens von der eigenen Landwirtschaft nicht gedeckt werden konnte es fehlten jährlich etwa 650.000 q Weizen mußten jedes Jahr ca. 700 Waggons Getreide importiert werden. Hingegen wurden Kartoffeln, Bohnen, Kraut, Hopfen und in den letzten Jahren vor dem Zweiten Weltkrieg auch Heu exportiert. In der Viehwirtschaft beschäftigte man sich im Draubanat vor allem mit der Rinder-, Schweine-, Pferde- und Geflügelzucht. Daneben wurden auch Bienen und Schafe als weniger bedeutende Zweige sowie Ziegen und

Kaninchen als Nebenzweige gezüchtet. Insgesamt gab es etwa 500.000 Stück Geflügel, 400.000 Rinder, 350.000 Schweine, 55.000 Pferde, 40.000 Schafe, 12.000 Ziegen und 80.000 Bienenstöcke.

Im Draubanat bestanden 24.225 ha Weingärten mit einem jährlichen Durchschnittsertrag von 390.000 hl Wein. Der Hektarertrag lag bei jährlich 1663 l, d. h. auf jeden Einwohner des Draubanats entfielen 34 l Wein. Besonders im östlichen Teil Sloweniens, in den Windischen Büheln [Slovenske gorice] und Haloze [Kollos] wurden Qualitätsweine produziert. Dies bewirkte, daß nicht nur der Eigenbedarf des Draubanats gedeckt, sondern daß Wein zu einem wichtigen Exportgut wurde; so konnten z. B. im Jahre 1934 6592 hl Wein ausgeführt werden. Das Draubanat war aber auch reich an Obstkulturen; für das Jahr 1934 wird der Bestand an Obstbäumen mit 4,325.523 Bäumen angegeben, davon entfielen mehr als die Hälfte auf Apfelbäume. Der jährliche Durchschnittsertrag lag in den Jahren 1930–1934 bei 526.122 q Obst, wobei auch hier ein Teil exportiert werden konnte. Die Förderung der Landwirtschaft oblag der landwirtschaftlichen Abteilung der Draubanatsverwaltung in Laibach. In den Bezirksverwaltungen waren eigene Bezirkslandwirtschaftsreferenten für die Landwirtschaft zuständig. Das Draubanat verfügte über mehrere landwirtschaftliche Schulen, außerdem gab es zahlreiche Bauerngenossenschaften, die in Verbänden vereint waren.

Bald nach Ausbruch des Zweiten Weltkrieges wurde auch das neutrale Jugoslawien von den Kriegereignissen ergriffen. Die Belgrader Regierung bestimmte schon im August 1939, daß in den Banatshauptstädten Nahrungsmittelreserven für mindestens einen Monat angelegt werden mußten. Dies bedeutete z. B. für die Stadt Laibach eine Menge von insgesamt 340 Waggons Getreide, darunter 262 Waggons Weizen und 35 Waggons Mais. Einen Monat später wurde beim Landwirtschaftsministerium in Belgrad eine Abteilung für die Erfassung und Organisation der Landwirtschaft für Ernährungszwecke (DIPORIS) gegründet, wobei auch in den Banatsverwaltungen ähnliche Abteilungen eingerichtet wurden. Ihre Aufgabe war es, die Ernährung der Zivilbevölkerung und der Armee während des Krieges sicherzustellen. Kurz darauf wurden bei allen Verwaltungsorganen sogenannte Ernährungsausschüsse zusammengestellt, die für die Nahrungsmittelversorgung und für die Bekämpfung der Teuerung zuständig waren. Im Februar 1940 bestimmte die Draubanatsverwaltung, daß alle Orte, die mehr als 1000 Arbeiter beschäftigten, solche Nahrungsmittelreserven anzulegen hätten. Im Jahr 1940 wurden bei allen Verwaltungsorganen Ernährungsämter gegründet, für das Draubanat war dies am 5. Oktober 1940 der sogenannte "Prevod". Am 18. Jänner 1941 wurde in Belgrad ein Ministerium für Versorgung und Ernährung gegründet. Am 1. Februar 1941 wurden im Draubanat Brot und Mehlkarten eingeführt, und zwar in drei Kartenserien: A (Versorgungsberechtigte über 15 Jahre): 4 kg Einheitsmehl oder 13,32 kg Brot; B (Versorgungsberechtigte vom vollendeten 6. bis zum vollendeten 15. Lebensjahr): 3 kg Einheitsmehl oder 10 kg Brot; C (Kinder bis zum vollendeten 6. Lebensjahr): 2 kg Einheitsmehl oder 6,66 kg Brot. Die Getreidebauern durften jährlich 300 kg Weizen oder 240 kg Weizenmehl pro Person behalten, den Rest mußten sie abliefern.

Bei der Aufteilung Sloweniens im April 1941 wurde, wie schon erwähnt, dem Deutschenreich – mit 10.261,09 km² und 749.310 Einwohnern – das größte und zugleich reichste Gebiet zugesprochen. Davon – hält man sich an die Angaben der Volkszählung von 1931 – entfielen auf die Verwaltungseinheit Untersteiermark 6782,12 km² (568.215 Einwohner) und auf die Verwaltungseinheit Oberkrain 3478,97 km² (181.095 Einwohner).

Für die Förderung von Landwirtschaft und Ernährung wurden von beiden Chefs der Zivilverwaltung spezielle Beauftragte für Ernährung und Landwirtschaft ernannt; dies

waren für die Untersteiermark Sepp HAINZL und für Oberkrain Alfred VON GAYL. Ersterer war als Landesbauernführer zugleich Leiter der Landesbauernschaft "Südmark" für die Steiermark und bis zum Jahre 1942 auch für Kärnten. In diesem Jahr wurde in Klagenfurt eine eigene selbständige Landesbauernschaft unter der Leitung des Landesbauernführers Reinhold HUBER eingerichtet, und von der Landesbauernschaft Steiermark abgetrennt. Da die beiden slowenischen Verwaltungsgebiete später an die angrenzenden Gaue Steiermark und Kärnten angeschlossen werden sollten, wurden von den Besatzern keine besonderen Ernährungsämter bei der Zivilverwaltung errichtet; vielmehr unterstanden die slowenischen Gebiete den Ernährungsämtern bei den Reichsstathaltereien von Steiermark und Kärnten in Graz und Klagenfurt. Die obgenannten Beauftragten für Ernährung und Landwirtschaft waren zugleich Leiter der Abteilungen A (Bedarfsdeckung) in den Ernährungsämtern von Graz und Klagenfurt. Da die beiden Chefs der Zivilverwaltung im November 1941 bzw. Februar 1942 ihre Verwaltungssitze von Maribor und Bled nach Graz und Klagenfurt verlegten, blieben nach dem Zweiten Weltkrieg auch ihre Archive, sofern sie überhaupt erhalten geblieben waren, in diesen Städten; sie sind bis heute der Öffentlichkeit nicht zugänglich. Bei den politischen Kommissariaten bzw. Landräten wurden Ernährungsämter errichtet, die sich jeweils in die Abteilungen A (Bedarfsdeckung) und B (Verteilung) gliederten. Die Abteilungen A in den Ernährungsämtern wurden von den Kreislandwirten bzw. Kreisbauernführern geleitet; in den Gemeinden waren die Ortsbauernführer für das ordentliche Funktionieren von Landwirtschaft und Ernährung verantwortlich. Im Frühjahr 1941 kam es in der Untersteiermark und in Oberkrain zur Gründung der Entnationalisierungsvereine "Steirischer Heimatbund" und "Kärntner Volksbund". Die Bauernführer wurden nun auch zu Leitern der Agrarpolitischen Ämter in den Bundes-, Kreis- und Ortsgruppenleitungen beider Vereine. Für besondere Aufgaben in der Untersteiermark wurden von den Beauftragten für Ernährung und Landwirtschaft Außenstellen bei den Abteilungen A der Ernährungsämter eingerichtet, und zwar ein Tierzuchtamt, zwei Weinbauämter, zwei Gartenberatungsstellen und eine Landbauaußenstelle. Für Oberkrain wurde außerdem eine Außenstelle der Abteilung B des Landesernährungsamtes Klagenfurt in Radovljica [Radmannsdorf] errichtet.

Was die Lage von Landwirtschaft und Ernährung betrifft, war die Untersteiermark in einer vergleichsweise besseren Position als andere Teile Sloweniens. Die Untersteiermark war reich an Feldfrüchten aller Art und verfügte über einen entwickelten Obst- und Weinbau. Und dies, obwohl sie nur über ca. 345.000 ha landwirtschaftliche Nutzfläche und über 55% der Gesamtfläche des ehemaligen Draubanats verfügte. In den östlichen Teilen dieser Region befanden sich jedoch die fruchtbarsten Gebiete: das Mursko polje [Murfeld], das Ptujsko polje [Pettauerfeld] und das Gebiet von Krško [Gurkfeld] sowie das größte Weinbaugebiet (Windische Bühel, Kolloš) Sloweniens. Acker- und Gartenland (ca. 140.000 ha) nahmen etwa 40%, Wiesen und Weiden ebenfalls etwa 40% und Weingärten mit 18.684 ha etwa 5,2% der landwirtschaftlichen Nutzfläche ein, rund 45% der Untersteiermark waren mit Wald bewachsen. 65,2% (91.300 ha) der landwirtschaftlichen Nutzfläche wurden mit Getreide, 22,3% (31.000 ha) mit Gemüse und 1,9% (2673 ha) mit Industriepflanzen bebaut.

Eine wichtige Rolle spielte in der Untersteiermark der Obstbau; die Zahl der Obstbäume wird für diese Zeit auf über 2,800.000 geschätzt. Ein Fünftel des Baumbestandes entfiel auf Apfelbäume, ein Fünftel auf Zwetschkenbäume und ein weiteres Fünftel auf andere Obstarten. Der Ertrag wird auf rund 300.000 q jährlich geschätzt. Durch das untersteirische Weinbaugebiet, das einen jährlichen Durchschnittsertrag von 300.000 hl Wein erbrachte, wurde die Steiermark zum zweitgrößten Weinbaugebiet Deutschlands nach der Wachau. An bedeutenden Sonderkulturen muß in diesem

Zusammenhang der Hopfenanbau genannt werden, der auf einer Fläche von etwa 1500 ha im Savinja-Tal und im Drautal betrieben wurde. Der Bestand an Rindern und Schweinen belief sich in der Untersteiermark auf jeweils knapp 170.000 Stück. Weiters gab es rund 5000 Ziegen sowie einen großen Bestand an Geflügel (ca. 600.000 Stück) und Bienenstöcken (ca. 26.000 Stück). Schließlich wurden in der Untersteiermark auch noch 17.000 Schafe gehalten, wobei die Schafzucht vor allem in den gebirgigen Teilen verbreitet war.

Die Zerstückelung der landwirtschaftlichen Nutzfläche wirkte sich auf zahlreiche Kleinbetriebe negativ aus. Von den insgesamt 79.736 land und forstwirtschaftlichen Betrieben der Untersteiermark mit einer Betriebsgröße von mehr als 0,5 ha, waren schätzungsweise 58,6% (46.700) kleiner als 5 ha, während 32% über 5 bis 20 ha verfügten und knapp 8% größer als 20 ha waren. Ende 1942 führte der Steirische Heimatbund eine Bestandsaufnahme der untersteirischen Bevölkerung mit Ausnahme des sogenannten Ansiedlungsgebietes A (Save-Sotla-Streifen) durch. Von 531.610 Einwohnern waren demnach 56% (297.975) in der Land oder Viehwirtschaft, und in einigen Kreisen waren sogar 78–79% der Bevölkerung in der Landwirtschaft tätig.

Sofort nach der Besetzung der Untersteiermark leitete die deutsche Zivilverwaltung die sogenannte "Erzeugungsschlacht" ein. Als Vorbedingung dafür wurde die am 9. Mai 1941 erfolgte Angleichung der landwirtschaftlichen Erzeugerpreise an die Reichspreise betrachtet, was einer Preissenkung in der Untersteiermark gleichkam. Das erklärte Ziel dieser "Erzeugungsschlacht" sollte eine Ertragssteigerung in der Landwirtschaft und Viehzucht sowie eine lückenlose Erfassung aller Produkte sein, so daß dem Dritten Reich eine möglichst große Menge an Nahrungsmitteln zur Verfügung gestellt werden konnte. Dies sollte durch eine gemischte Wirtschaftsform erreicht werden, um eine gute, möglichst weitgehende Selbstversorgung der eigenen Wirtschaft zu ermöglichen. Der Boden sollte sorgfältig bearbeitet und gedüngt werden, wovon man sich eine Steigerung der Erträge im Hackfrucht-, Grünland und Futterbau erwartete. Weitere Maßnahmen waren die Züchtung von leistungsfähigerem Vieh, die Verstärkung des Maschineneinsatzes und ähnliches mehr. In diesem Sinne erließ der Chef der Zivilverwaltung im September 1941 einen Aufruf an die untersteirische Landbevölkerung. Darin wurde u. a. auch eine Förderung des Obst-, Gemüse und Weinbaues verlangt. Die Anbaufläche von Hopfen sollte hingegen vermindert werden, zunächst um 30%, dann sogar bis zur Hälfte. Da die beiden unter deutscher Verwaltung stehenden Gebiete Sloweniens möglichst bald an das Deutsche Reich angeschlossen werden sollten, wurden sie nicht der Ausbeutung preisgegeben, wie z. B. die osteuropäischen Länder. Im Rahmen eines speziellen Aufbauprogramms für die Untersteiermark wurden von der Zivilverwaltung 1,085.000 RM zur Verfügung gestellt, wobei diese Geldmittel zu einem großen Teil, nämlich 300.000 RM, für die Förderung der Viehzucht verwendet werden sollten. So wird von über 2000 Waggons importiertem Kunstdünger, über 3300 Waggons bestem Saat, gut und 9400 Maschinen und Geräten berichtet. Auf Grund dieser Maßnahmen erwartete man für das Jahr 1942 im Getreide-, Obst und Weinbau Mehrerträge von 25–50% und im Kartoffelanbau sogar eine Steigerung von 75–150%. Die Landesbauernführung in Graz berichtete im Frühjahr 1943, daß im Erntejahr 1942 an Brotgetreide – einschließlich Mais – das Vierfache und an Hafer sogar das Sechsfache der vorjährigen Ertragsmenge auf den Markt gebracht werden konnte. Durch die genauere Erfassung der Milchproduktion konnte bereits im März 1942 etwa siebenmal soviel Milch auf den Markt gebracht werden als im Mai 1941.

Im Vergleich zu den Verhältnissen im Königreich Jugoslawien stellten diese von der deutschen Zivilverwaltung in den beiden slowenischen Verwaltungsgebieten durchgeführten Maßnahmen sogar eine Verbesserung der Landwirtschaft dar. Die Intensi-

vierung der Landwirtschaft durch neue Maschinen sowie durch Kunstdünger, Saatgut und Zuchtvieh sowie die günstigen Absatzmöglichkeiten für Landwirtschaftsprodukte führten zu einer nachhaltigen Verbesserung der ökonomischen Situation am Land und bewirkten eine Steigerung des Lebensstandards der Bauern. Solange der Bauer für sein Geld etwas Nützliches kaufen konnte, war er an einer Steigerung des Ertrags interessiert. Zugleich setzte in diesen Jahren eine starke Abwanderung von Arbeitskräften aus der Landwirtschaft in die Industrie ein. Ab Sommer 1942 traten viele auch in den Reichsarbeitsdienst oder in die deutsche Wehrmacht ein, oder sie meldeten sich für einen kurzfristigen Einsatz in der Wehrmannschaft. Schließlich war ab Herbst 1943 ein starker Zulauf zur slowenischen Volksbefreiungsarmee festzustellen. Da der Abgang von Arbeitskräften durch die Anschaffung von neuen Maschinen weitgehend kompensiert werden konnte, kam es bis zum Sommer 1943 in der untersteirischen Landwirtschaft zu keinem größeren Arbeitskräftemangel. Ganz anders war die Lage im sogenannten Ansiedlungsgebiet A (Save–Sotla–Streifen), wo von Oktober 1941 bis Juli 1942 rund 37.000 Slowenen nach Deutschland ausgesiedelt und nur rund 14.000 Deutsche, zum Großteil aus Kocevje [Gottschee], angesiedelt wurden. Obwohl die Deutsche Ansiedlungsgesellschaft, die für die Zwischenbewirtschaftung der 35.746 ha landwirtschaftlicher Nutzfläche verantwortlich war, 5000 Arbeitskräfte einsetzte, blieb die Hälfte der Felder unbewirtschaftet. Die Dienststellen des Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums und der Zivilverwaltung veränderten willkürlich die landwirtschaftliche Struktur dieses Gebietes und verringerten die Zahl der landwirtschaftlichen Betriebe um die Hälfte, nämlich von 5902 auf 2513.

Im Rahmen einer Bodennutzungserhebung in der Untersteiermark wurde im Frühjahr 1943 eine Zunahme des Brachlandes und eine Abnahme der landwirtschaftlichen Nutzfläche um ca. 16.000 ha festgestellt, wobei die eigentliche Ackerfläche um 22% zurückging. Der Prozentsatz Zunahme bzw. Abnahme variierte von Kreis zu Kreis, und zwar wie folgt:

Kreis	Zunahme des Brachlandes	Abnahme der landw. Nutzfläche	Abnahme des Ackerlandes
Cilli	32%	11%	7%
Luttenberg	0,7%	2,6%	11%
Marburg Stadt und Land	64%	12,9%	29%
Pettau	3%	7,4%	17%
Trifarl	62%	14%	44%

Die überproportional große Zunahme des Brachlandes in den westlichen Teilen der Untersteiermark hängt mit der intensiven Tätigkeit von Partisanen in diesen Gebieten zusammen.

Trotz der beeindruckenden Steigerung der landwirtschaftlichen Produktion in den Jahren 1941–1943 mußten in der Untersteiermark große Mengen von Grundnahrungsmitteln eingeführt werden, da bei der Besetzung des Landes zahlreiche kleinere Vorräte beschlagnahmt worden waren und dadurch eine Mangelsituation entstanden war. So wurden bis zum 23. Mai 1941 2000 t Roggenmehl, 500 t Weizenmehl, 600 t Roggen und 400 t Weizen eingeführt, und auch für den Zeitraum vom 25. Mai bis zum 15. Juni 1941 erwartete man Mehlimporte in der Höhe von 4000 t. Sofort nach der Besetzung wurden aus Kroatien beträchtliche Mengen von Lebensmitteln in die Untersteiermark und nach Oberkrain eingeführt. Grundlage dafür war ein Handelsabkommen zwischen den beiden Chefs der Zivilverwaltung und der Ustaša-Regierung über 800.000 RM. Die Importe betrafen vor allem Schweinefett, Speck, Geflügel, Mais, Bohnen,

Kartoffeln, Hafer, Eier und Frischgemüse. Hauptexportgüter der slowenischen Gebiete waren hingegen Industrieartikel und Kohle.

Obwohl es zu keinen größeren Ernteaufällen bei Getreide kam, konnten nur 8–15% des untersteirischen Brotgetreidebedarfs aus eigener Produktion gedeckt werden. Selbst im Jahre 1942 konnten trotz einer besseren Getreideernte als im Jahr 1941 (die Hektarerträge lagen 1941 bei 8–9 q und 1942 bei 8–11,5 q) nur 12% des Bedarfs gedeckt werden. Auch bei Mais konnte im Jahre 1942 eine bessere Ernte als 1941 eingebracht werden (die Hektarerträge lagen 1941 bei 11 q und 1942 bei 11–22 q). Im Jahre 1942 wurden 36.000 t Brotgetreide eingeführt, wobei sich Beschwerden darüber häuften, daß aus den ehemaligen österreichischen Ländern verdorbenes Mehl eingeführt worden sei. Im Jahre 1943 betrug der untersteirische Bedarf an Brotgetreide 30.000 t, davon konnten trotz einer guten Ernte (die Hektarerträge betrugen bei Roggen 10,3–10,5 q, bei Weizen 10,8–11,5 q, bei Gerste 10,3–12 q und bei Hafer 9,4–10,4) nur 7500 t im Lande selbst produziert werden. Auch der Jahresbedarf an Nahrungsmitteln, Teigwaren und Kaffee-Ersatz, der bei 1500 t lag, mußte ausschließlich aus dem Ausland gedeckt werden. Auch bei Kartoffeln waren Importe nötig; der durchschnittliche Hektarertrag lag 1942 bei 80 q. Für das Jahr 1943 plante man eine Steigerung auf 90 q, wobei sich die Untersteiermark nach einigen Jahren selbst mit Kartoffeln versorgen sollte. Immer wieder beschwerten sich die Behörden darüber, daß die Bauern zuwenig abliefern; dies lag nicht nur im relativ niedrigen Kartoffelpreis begründet, sondern vor allem darin, daß viele der dem Kartoffelanbau vorbehaltenen Felder illegal mit Getreide bebaut wurden. So konnten im Jahr 1943 von den 47.000 t Kartoffeln, die in der Untersteiermark benötigt wurden, nur 35.000 t aus eigener Produktion gedeckt werden, 12.700 t mußten importiert werden. Auch der Hektarertrag lag mit 78 q weit unter den Erwartungen. Hauptlieferant für die untersteirischen Kartoffelimporte war bis 1944 das ostdeutsche Wartheland.

Während der Bedarf an Rindfleisch nach der Besetzung aus eigener Erzeugung gedeckt werden konnte, waren bei Schweinefleisch regelmäßige Importe erforderlich; wöchentlich mußten zumindest 80 Schweine eingeführt werden. Trotzdem der Rinderbestand im Jahre 1942 auf Grund der Dürre zurückging, erwartete man für 1943 Rindfleischexporte in der Höhe von 250 t. Obwohl der Schweinebestand im Jahre 1943 um 23.000 Stück zunahm, waren auch in diesem Jahr weitere Schweinefleischimporte nötig. Der monatliche Fettbedarf lag bei 165 t. Die Landbuttererzeugung war anfangs ziemlich niedrig und belief sich 1941 auf 208 t; im Jahre 1942 stieg sie auf 250 t, trotzdem mußten im Jahre 1943 1850 t Butter eingeführt werden. Ähnlich schlecht war die Lage bei Käse; 20 t wurden in der Untersteiermark selbst produziert, 480 t mußten eingeführt werden. Durch eine Intensivierung der Ölsaaten konnte bis zum Jahre 1943 hingegen ein Teil des Ölbedarfes aus eigener Produktion gedeckt werden. Im Jahre 1942 wurden in der Untersteiermark 16.000 t Gemüse angebaut, wobei der Ertrag bis 1943 auf 18.000 t gesteigert werden konnte. Ein Drittel des benötigten Gemüses mußte jedoch aus Polen und Schleswig-Holstein, später auch aus der Obersteiermark eingeführt werden. Für das Jahr 1943 plante die Zivilverwaltung eine Erweiterung der Anbauflächen von 440 ha auf 1340 ha und bis zum Jahr 1944 sogar auf 1275 ha.

Mit Obst, Wein, Milch und Eiern konnte sich die Untersteiermark selbst versorgen und daneben auch noch eine beträchtliche Menge dieser Produkte ausführen. So wurden im Jahr 1942 2000 Waggons Obst ausgeführt, wohingegen der Weinexport von Jahr zu Jahr variierte. 1941 wurden 220.000 hl Wein gekeltert und 170.000 hl davon abgeliefert. Im Jahre 1943 kam es zu einem dramatischen Rückgang der Weinproduktion; es wurden in diesem Jahr nur mehr 160.000 hl Wein erzeugt. Hinsichtlich der Milchproduktion wurde immer wieder bemängelt, daß in der Untersteiermark die Kühe durchschnittlich

nur 1000 l Milch jährlich geben, in der Obersteiermark dagegen 1600–2000 l. Im Herbst 1943 kam es zu einem weiteren Rückgang der Milchablieferungen, wodurch es in Maribor und Celje zu Schwierigkeiten in der Milchversorgung kam. Für das Jahr 1942 erwartete die Zivilverwaltung die Ablieferung von 5 bis 6 Mio. und im Jahre 1943 gar von 12,6 Mio. Eiern an das Reich. Diese optimistischen Erwartungen wurden aber nur zum Teil erfüllt; im Jahr 1942 wurden knapp unter 80%, im Jahr 1943 genau 80% der ursprünglich erwarteten Eiermenge abgeliefert.

Für die Jahre 1944–1945 fehlen uns Angaben über die geernteten, eingeführten, verbrauchten und ausgeführten Lebensmittel. Vermutlich trat aber gerade im Jahre 1944 in der Untersteiermark eine Veränderung in der Ernährungslage ein. Die landwirtschaftlich genutzten Flächen gingen zurück, gleichzeitig wurde der Arbeitskräftemangel größer, und der Wille der slowenischen Bauern, den ihnen auferlegten Ablieferungsverpflichtungen nachzukommen, ging stetig zurück, nicht zuletzt, da sich viele von ihnen dem Befreiungskampf anschlossen.

Den besetzten Gebieten von Kärnten und Krain (Oberkrain und Mießtal) war zunächst ein schweres Los bestimmt. Mehr als die Hälfte der Bevölkerung sollte noch im Jahre 1941 ausgesiedelt und an deren Stelle 80.000 Deutsche angesiedelt, die restlichen 40.000 Slowenen germanisiert werden. Aus verschiedenen Gründen wurde dieser Plan jedoch von Heinrich HIMMLER im August 1941 auf die Zeit nach dem Kriege verschoben.

Oberkrain war hinsichtlich der Landwirtschaft und Ernährung in einer weniger günstigen Lage als die Untersteiermark. Oberkrain, das vorwiegend ein Alpengebiet ist, verfügte zwar über 122.000 ha landwirtschaftlicher Nutzfläche, davon waren aber nur 27% (33.643 ha) Ackerland. Dem Getreidebau waren 17.230 ha vorbehalten, die einen jährlichen Durchschnittsertrag von 120.947 q erbrachten; 6568 ha wurden mit Kartoffeln bebaut, der jährliche Durchschnittsertrag lag bei 235.650 q. Die Zerstückelung der landwirtschaftlichen Nutzfläche war beachtlich: von 25.941 landwirtschaftlichen Betrieben waren 14.119 (oder 54%) kleiner als 5 ha. Etwas besser war diesbezüglich die Lage in der Viehwirtschaft: insgesamt gab es 8600 Pferde, 56.000 Rinder, 26.660 Schweine und 7286 Schafe. Auch im Obstbau war mit 621.500 Obstbäumen, zum Großteil Apfel-, Zwetschken- und Birnbäumen, eine positive Entwicklung zu verzeichnen. Oberkrain konnte also seinen Lebensmittelbedarf nicht selbst decken, beinahe alle Nahrungsmittel mit Ausnahme von Milch und Obst mußten eingeführt werden. Nur bei Kartoffeln bestand die Hoffnung, daß der Bedarf durch die eigene Landwirtschaft gedeckt werden könnte, doch schließlich wurden auch in diesem Bereich Importe unumgänglich.

Leider verfügen wir über keine Angaben, was die Erzeugung, den Verbrauch und die Ausfuhr von Nahrungsmitteln aus Oberkrain anbelangt, da nur das Archiv der Abteilung B des Ernährungsamtes Radovljica erhalten geblieben ist bzw. zugänglich gemacht wurde. Aus diesem Grund sind wir zwar über den Bedarf des Kreises Radovljica unterrichtet, nicht aber über die Verhältnisse in anderen Teilen Sloweniens. Der Jahresbedarf an Nahrungsmitteln betrug in diesem Kreis im Jahr 1943 3619 t Mehl, 454 t Fett, 504 t Fleisch, 476 t Nährmittel, 107,5 t Käse, 712 t Zucker und 4543,5 t Kartoffeln. Insgesamt wurden in diesem Jahr aber nur 18,5 t Weizen und Roggen, 87 t Mais, 23 t Hafer, 17,5 t Gerste, 17,5 t Hirse, 130 t Obst, 230 t Kartoffeln und 1 Mio. Liter Milch abgeliefert. Die Beschwerden über schlechte Versorgung waren in Oberkrain weit häufiger als in der Untersteiermark, und auch die Verwüstungen der Felder auf Grund des Partisanenkrieges waren in Oberkrain schwerwiegender als in den östlichen Teilen der Untersteiermark.

Die beiden Chefs der Zivilverwaltung ließen sofort nach der Besetzung des Gebietes

alle Nahrungsmittel beschlagnahmen und untersagten die Getreideausfuhr, um das um sich greifende Hamstern und den Schleichhandel zu unterbinden. Bald wurden auch zwei fleischlose Tage in der Woche eingeführt und die Verabreichung von Fleischgerichten in Gaststätten wurde eingeschränkt. Gleichzeitig kam es zu einer Preisregelung für Waren und Leistungen sowie zu einer Lohnregelung. Das schon vor der Okkupation bestehende Brot und Mehlkartensystem wurde von den neuen Herren übernommen, die Mehlrationen wurden verdoppelt (Kartenserie A: von 4 kg auf 8 kg, B: von 3 kg auf 6 kg und C: von 2 kg auf 4 kg), während die Brotrationen gleichblieben (A: 13,32 kg, B: 10 kg und C: 6,66 kg). In der Brotqualität kam es sogar zu einer Verbesserung, da das Mischungsverhältnis von 40% Einheitsmehl zu 60% Maismehl auf 80% Einheitsmehl zu 20% Maismehl abgeändert wurde. Jeder Versorgungsberechtigte bezog im Mai 1941 beim Vorweisen der Brotkarte außerdem 1 kg Zucker in vier Wochenrationen. Die Rationierung von Fleischwaren, Speisefetten und Zucker wurde von den Chefs der Zivilverwaltung am 2. Juni (Untersteiermark) bzw. 9. Juni 1941 eingeführt. Die Menge der Rationen glich annähernd jenen im Deutschen Reich, bis in den beiden besetzten Gebieten Ende 1941 bzw. Anfang 1942 die im ganzen Deutschen Reich gültigen Lebensmittelkarten eingeführt wurden. Im Sommer 1941 wurden außerdem erste Bestimmungen über die Behandlung von Bauern, die sich selbst mit Nahrungsmitteln versorgten, erlassen. Den landwirtschaftlichen Selbstversorgern wurden in einer Zuteilungsperiode von 4 Wochen 15 kg Brotgetreide, 3,44 kg Fleisch und jährlich 12 kg Speiseöl pro Person gelassen, den Rest mußten sie abliefern. Beinahe gleichzeitig wurde bestimmt, daß auch andere landwirtschaftliche Produkte wie Getreide, Kartoffeln, Milch, Eier, Obst, Wein, Heu und Vieh abgeliefert werden mußten. Im Herbst 1941 begannen die Chefs der Zivilverwaltung die allgemeinen Vorschriften über Landwirtschaft und Ernährung, die schon im Deutschen Reich und insbesondere in den angrenzenden ehemaligen österreichischen Ländern galten, in den besetzten slowenischen Gebieten einzuführen, und das, obwohl diese dem Deutschen Reich formalrechtlich nicht angegliedert waren. Im weiteren Verlauf wurden derartige Vorschriften von den Beauftragten für Ernährung und Landwirtschaft bei den Zivilverwaltungen eingeführt.

Die im Jahre 1941 errichteten Ernährungsämter hatten zwar regelmäßig Schwierigkeiten, die Lebensmittelversorgung sicherzustellen, doch konnte eine katastrophale Situation weitgehend vermieden werden. Selbstverständlich war die Lage in den Städten prekärer als am Lande, da den Produzenten trotz der amtlich vorgeschriebenen Ablieferungspflicht doch mehr Lebensmittel blieben als sie benötigten. Der Zivilverwaltung mangelte es an deutschen Beamten, sodaß sie die Ablieferungen nicht wirkungsvoll kontrollieren konnte, denn die meisten Ortsbauernführer, Fleischbeschauer und Müller waren Slowenen, und als solche dem Deutschen Reich nicht allzu freundlich gesonnen. Einige nationalsozialistisch gesinnte slowenische Ortsbauernführer wurden allerdings später von der Volksbefreiungsbewegung zum Tode verurteilt und hingerichtet. Auf Grund des Überschusses von Lebensmitteln in den ländlichen Gebieten blühte der Schleichhandel und Schwarzmarkt. Die Landgebiete Sloweniens wurden deshalb besonders in den Jahren 1944–1945 zu einem beliebten Ziel für Hamsterkäufe, nicht nur für die städtische Bevölkerung Sloweniens, sondern auch für die Bewohner der ehemals österreichischen Länder.

Landwirtschaft und Ernährung im italienischen Besatzungsgebiet

Die Provinz Laibach mit einer Fläche von 4544,94 km² und 339.751 Einwohnern (Stand Juli 1941) war von allen besetzten slowenischen Gebieten in der wirtschaftlich

schlechtesten Lage, da es keine bedeutenderen Industrieansiedlungen gab und auch die landwirtschaftlich genutzten Flächen nur gering waren. Ein großer Teil der Bevölkerung dieser Provinz, nämlich über 80.000 Einwohner, lebte in der Hauptstadt, wobei Laibach durch die neue Staatsgrenze zwischen Italien und dem Deutschen Reich von seinem nördlichen Hinterland vollkommen abgeschnitten war. Insgesamt fanden in der Provinz 17.000 slowenische Flüchtlinge aus dem deutschen Besatzungsgebiet Zuflucht. 57,7% (263.470 ha) der Gesamtfläche waren landwirtschaftlich nutzbar. Davon wurden 30,24% (79.688 ha) als Ackerland, 0,63% (1659 ha) als Gartenland, 37% (79.471 ha) als Wiesen, 28,2% (75.518 ha) als Weiden, 2,4% (6447 ha) als Weingärten und 1,4% (3687 ha) als Obstgärten genutzt. 40,1% (182.327 ha) der Gesamtfläche der Provinz Laibach waren mit Wald bewachsen und 0,2% (1346 ha) landwirtschaftlich nicht nutzbar.

Im Produktionsjahr 1941/42 wurden 13.639,50 ha mit Weizen, 3050,85 ha mit Roggen, 6013 ha mit Gerste, 5641,50 ha mit Hafer, 1717,50 ha mit Mischkorn, 11.395 ha mit Mais, 1609,70 ha mit Hirse und 478 ha mit Buchweizen bebaut. Insgesamt wurden 110.000 q Weizen, 23.700 q Roggen, 48.000 q Gerste, 13.000 q Mischkorn, 13.720 q Hirse und 148.000 q Mais eingebracht. Im Jahre 1939 wurden in dem Gebiet, das dann zur Provinz von Laibach werden sollte, 220.000 Stück Vieh gezählt, und zwar 17.482 Pferde, 117.361 Rinder, 74.727 Schweine, 7199 Schafe und 2654 Ziegen. Der Viehbestand nahm allerdings bis zum Sommer 1941 etwas ab, zumindest wurden bei der Viehzählung im Jahre 1941 nur noch 58.902 Schweine angegeben.

Die Förderung der Landwirtschaft blieb auch unter der italienischen Verwaltung Aufgabe der landwirtschaftlichen Abteilung bei der ehemaligen Verwaltung des Draubanats, wobei dieses Amt dem Hochkommissar für die Provinz Laibach untergeordnet wurde. Die genannte Abteilung blieb auch personell unverändert und wurde weiterhin von einem Slowenen, von Anton PODGORNİK, geleitet. Der Hochkommissar ernannte jedoch auch einen italienischen "Fachmann", Ciro MOSER, der alle wichtigen, die Landwirtschaft betreffenden Fragen im Einvernehmen mit dem Hochkommissar entschied. Später wurde Ciro MOSER von einem anderen Italiener, Roberto BERNA, ersetzt. Da über die Tätigkeit dieses "Fachmannes" keinerlei archivalische Quellen erhalten sind, ist die Lage der Landwirtschaft in der Provinz Laibach nur ungenau dokumentiert. Die eigentliche Verwaltung wurde von landwirtschaftlichen Referenten bei den Bezirkshauptmannschaften erledigt, denen landwirtschaftliche Ausschüsse zur Seite standen. Auch auf Gemeindeebene gab es solche Referenten und Ausschüsse, wobei der für die Stadtgemeinde Laibach am bedeutendsten war, da er einer Bezirkshauptmannschaft gleichgestellt war. Die Versorgung und Verteilung von Lebensmitteln oblag nicht der landwirtschaftlichen Abteilung der ehemaligen Draubanatsverwaltung, sondern eigenen Ernährungsämtern. In Laibach war dies das ehemalige Ernährungsamt des Draubanats, der sogenannte "Prevod", der allerdings unter der neuen Herrschaft seinen Namen in Ernährungsamt des Hochkommissariats der Provinz Laibach [Ente per l'alimentazione dell'Alto Commissariato per la Provincia di Lubiana] ändern mußte. Die Beamten dieses Amtes wurden nicht ausgetauscht, doch alle wichtigen Fragen wurden auch hier von einem Beauftragten des Hochkommissars entschieden. Dieser Funktion wurde zunächst von Oberstleutnant Carlo STRADA, dann von Major Bruno PILLA und schließlich von Franco CASSETTI bekleidet. Leider sind auch die das Ernährungsamt der Provinz Laibach betreffenden Archivalien nicht mehr vorhanden, vollständig erhalten ist hingegen das Archiv des Stadternährungsamtes von Laibach.

Nach der Kapitulation Italiens übernahm der slowenische Kollaborateur General Leon RUPNIK im Rahmen der Verwaltung der "Operationszone Adriatisches Küsten-

land" auch die Administration der ehemaligen Provinz Laibach. Zwar wurde die oben beschriebene Verwaltungsorganisation von den Italienern unverändert übernommen, allerdings ohne italienische Beamte und Offiziere. Im Amt des deutschen Verwaltungsberaters Dr. Hermann DOUJAK wurde Dr. Stefan KULTERER als Referent für Ernährung und Landwirtschaft eingesetzt, dessen Kompetenzen größer als die des Leiters der landwirtschaftlichen Abteilung in der Provinzialverwaltung waren. Das Ernährungsamt der vormaligen Provinz Laibach wurde von einem Slowenen, Ivan GRACNAR, unter Aufsicht des "Beraters" WURM, geleitet.

Die Landwirtschaft erfreute sich in der Provinz Laibach einer nicht so intensiven Förderung wie in der Untersteiermark. Im Jahre 1941 wurden von der Provinzialverwaltung zwar eine Million Lire für dringende Reformen in der Landwirtschaft bereitgestellt und Prämien für Verbesserungen beim Anbau von Weizen, Roggen und Gerste zugesagt, doch wurden letztere offenbar niemals ausbezahlt. Auf Grund eines Gesetzes über Förderungsmaßnahmen in der Viehwirtschaft wurden einigen Bauern Beihilfen zum Ankauf von Zuchtvieh ausbezahlt. Auch Beihilfen und Anleihen für die Anschaffung von Maschinen wurden erteilt, aber in einem weitaus geringeren Umfang als im deutschen Okkupationsgebiet.

Nach der Besetzung Sloweniens traten Versorgungsengpässe eher in den von Italien besetzten Gebieten als im deutschen Okkupationsgebiet auf. So kam es Ende Mai 1941 in Laibach zu einer Panik, da die neue Zivilverwaltung noch keine Brot und Mehlkarten verteilt hatte. Im Frühling und Sommer 1941 wurden von der "Consulta", dem Beirat beim Hochkommissariat, Ernährungsfragen behandelt. Da in der Provinz Laibach Mehlvorräte fehlten, mußten größere Mengen von Mehl aus Italien eingeführt werden. Bis Mitte Mai wurden 1100 q und im Juni weitere 22.000 q Mehl, 4000 q Teigwaren und 4000 q Mais importiert. Der Hochkommissar erklärte in der ersten Sitzung des Beirates am 3. Juni, daß künftig alle Lebensmittel rationiert werden müßten, und zwar pro Person und Monat 1 kg Teigwaren, 1 kg Reis und 7,5 kg Brot bzw. 6 kg Mehl. Der Hochkommissar beklagte weiters den Mangel an Fett, Speiseöl und Butter, betonte aber, daß die Provinz ihren Fleischbedarf selbst decken könne. Der Mangel an Fett war darauf zurückzuführen, daß der Bedarf in früheren Jahren im Banat gedeckt worden war. Die Provinz benötigte allein in den ersten drei Monaten der Okkupation 18 Waggons Fett, wobei die Hälfte davon aus Kroatien und aus der Provinz Fiume [Rijeka] bezogen wurde. Die Milchversorgung konnte insbesondere in der Stadt Laibach, wo ein Tagesbedarf von 28.000 l bestand, nur durch Einfuhren aus Oberkrain (7200 l täglich) gedeckt werden. Der Hochkommissar berichtete am 8. August 1941, daß der italienische Staat bis zu diesem Zeitpunkt Subventionen in der Höhe von 3,530.000 Lire erteilt habe, um die Preise möglichst niedrig zu halten; die Hälfte dieser Geldmittel wurde zur Stützung der Brotpreise aufgewandt.

Besonders kraß waren die Probleme in der Schweinefleischversorgung, da die wichtigsten Schweinezuchtgebiete außerhalb der Provinz lagen. In der Schweinezählung von 1941 wurden 58.902 Stück ermittelt; auf Grund dieser Daten rechnete man mit einer jährlichen Schweinefleischproduktion von 1085 t und zusätzlich mit 940,5 t Schweinefett (Schmalz), was einer jährlichen Pro-Kopf-Menge von 3,20 kg Schweinefleisch und 2,76 kg Schmalz entspricht.

Im Jahre 1941 wurde von der Provinzialarbeitskammer der Ernährungsbedarf der Provinz Laibach berechnet. Demnach betrug der Jahresbruttoertrag von Getreide 4304,4 Waggons; davon wurden 1320 Waggons als Saatgut benötigt, 2984,4 Waggons als Viehfutter (1064 Waggons Gerste und Mais) und 1920 Waggons als Nahrungsmittel. Bei 1920 Waggons Getreide ist mit einer Menge von etwa 1430 Waggons Mehl zu rechnen. Da der Mehlbedarf aber bei 4365 Waggons lag, mußten 2735 Waggons im-

portiert werden. Der Anbau von Kartoffeln lieferte 6243 Waggons Ertrag, wovon 1560 Waggons als Saatgut und 3263 Waggons als Viehfutter benötigt wurden. Da mit einem Verlust von 620 Waggons gerechnet werden mußte, blieben für die Ernährung der Bevölkerung nur 3430 Waggons – 228 Waggons wurden also noch benötigt. Der Ertrag an Bohnen lag bei 350 Waggons, der Ernährungsbedarf aber bei 297 Waggons, sodaß 53 Waggons Überschuß blieben. Die Rindfleischproduktion betrug 4300 t, der Ernährungsbedarf 3800 t, sodaß 500 t Überschuß blieben. Die Schweinefleischproduktion betrug 2600 t, der Bedarf 2500 t, der Überschuß 100 t. Die Jahresfettproduktion lag bei 1900 t, der Bedarf bei 3600 t, es fehlten also 1700 t. Der Jahresbedarf betrug bei Zucker 275 Waggons, bei Speiseöl 133 Waggons, bei Salz 235 Waggons, bei Kaffee 70 Waggons und bei Surrogatkaffee 50 Waggons. Der Jahresertrag von Wein betrug 100.000 hl, da der Jahresbedarf bei 138.000 hl lag, fehlten 38.000 hl. Diese Berechnung liefert allerdings nur Näherungswerte; was wirklich produziert und verbraucht wurde, kann aus den wenig erhalten gebliebenen Archivquellen nicht entnommen werden.

Problematisch war insbesondere die Lebensmittelversorgung der Hauptstadt Laibach, in der rund ein Viertel der Bevölkerung der gesamten Provinz lebte. Es gab in der Stadt fast keine Selbstversorger, aber 91.158 Versorgungsberechtigte (Stand Juni 1941). Der Verbrauch lag vor dem Krieg bei jährlich 5000 t Fleisch, 1012 t Schmalz, 2220 t Gemüse, 66.500 hl Milch, 2105 t Zucker, 254 t Butter und Käse, 2300 t Obst sowie 6622 t Kartoffeln und Mehl. Weiters wurden für die Fleischversorgung 9000 Stück Rinder, 20.000 Kälber und 27.000 Schweine benötigt. Der Großteil dieser Tiere wurde vor dem Krieg aus Gebieten bezogen, die nun nicht mehr zur Provinz Laibach gehörten. So wurden z. B. nur 8000 Schweine in die Hauptstadt geliefert, mehr als dreimal so viele wurden jedoch benötigt. Diese Situation wirkte sich auch auf die Fettversorgung der Stadt Laibach negativ aus, deren Bedarf bei 131 t Fett pro Monat lag. Wurden vor dem Kriege rund 15.000 Schweine geschlachtet, die alle aus den Gebieten außerhalb der späteren Provinz Laibach eingeführt wurden, rechnete man nach der Fleisch und Fettrationierung mit einem weitaus geringeren Fleischbedarf, und zwar monatlich mit 445 Stück Rindern gegenüber 771 vor dem Krieg oder 6000 Stück jährlich sowie 6000 Kälbern und 8000 Schweinen. Diese Tiere sollten in der Provinz selbst gezüchtet werden, zusätzlich sollten aber noch 5000–6000 Kälber und 15.000 Mastschweine eingeführt werden. Für die Brotversorgung wurden vor dem Kriege monatlich 2625 t Weizen bzw. 330 t Mehl sowie weiters 472,5 t Bohnen, 315 t Reis, Gries und Teigwaren, 131 t Zucker und 52,5 t Kaffee bzw. Kaffee-Ersatz benötigt.

Nach vier Monaten faschistischer Okkupation berichtete der Hochkommissar dem Duce, daß es in der Provinz Laibach besonders an Getreide- und Maismehl sowie an Fett mangle. Anlässlich des zweiten Jahrestages der faschistischen Besetzung Sloweniens – bzw. der Gründung der Provinz Laibach – faßte der Hochkommissar die Lebensmittelimporte aus Italien, die in diesem Zeitraum getätigt worden waren, zusammen. Es waren dies: 290.358 q Mischmehl, 84.304 q Maismehl, 9160 q Hartweizenmehl, 29.716 q Teigwaren, 78.234 q Reis, 59.600 q Zucker, 7355 q Speiseöl, 2991 q Speck, 508 q Fett, 6524 q Butter, 4676 q Käse, 350 q Kondensmilch, 34.025 q Kartoffeln und 3100 q Marmelade. Ein wichtiger Grund für die großen Nahrungsmittelimporte aus Italien war die schlechte Versorgungslage in der Provinz Laibach, insbesondere im Frühjahr 1942. Die prekäre Situation hielt mit größeren und kleineren Entspannungen bis zur Kapitulation Italiens, im September 1943, an.

Die italienische Besatzungsmacht übernahm in der Provinz Laibach zunächst das jugoslawische Versorgungssystem bei der Rationierung von Brot und Mehl. Daneben wurden aber auch Lebensmittel rationiert, und zwar nach italienischem Vorbild. Nachdem sowohl die Vorratshaltung von Lebensmitteln als auch Preiserhöhungen untersagt

worden waren, ordnete der Hochkommissar am 10. Mai 1941 die verpflichtende Meldung aller Lebensmittelvorräte an. Zugleich wurde das Mischverhältnis von Mehl für die Broterzeugung mit 70% Roggen- oder Weizenmehl zu 30% Maismehl festgelegt und die Rationierung von Brot, Mehl, Teigwaren und Reis angekündigt. Die Rationierung trat am 23. Juni in Kraft, die monatlichen Rationen wurden mit 7,5 kg Brot oder 6 kg Brotmehl (nach Wahl), 1 kg Teigwaren und 1 kg Reis bestimmt.

Speisefett und Zucker wurden am 16. Juli folgendermaßen rationiert: 200 g Fett, 100 g Speck, 100 g Speiseöl und 0,7 kg Zucker monatlich. Die Rationierung von Fleisch wurde am 9. August 1941 eingeführt, wobei "Fleischversorgungsbücher" verteilt wurden, die den Inhaber berechtigten, bei einem bestimmten Fleischhauer eine genau festgelegte Fleischmenge innerhalb eines definierten Zeitraumes zu beziehen. Einige Mitglieder des Beirats schlugen zwar eine Erhöhung der Fettrationen für die Stadt Laibach vor, der Hochkommissar lehnte dies jedoch mit der Begründung ab, daß es zu viele Versorgungsberechtigte gäbe. Außerdem wären auf Grund der Nachgiebigkeit der Gemeindeverwaltungen in der Provinz Laibach schon zu viele Lebensmittelkarten ausgegeben worden. Im Jänner 1942, nachdem das Versorgungssystem an das italienische angepaßt worden war, gab es in der Provinz Laibach insgesamt 340.528 Versorgungsberechtigte, davon 97.417 in der Stadt Laibach und 243.111 auf dem Lande. Im Februar 1942 wurden 263.184 Berechtigte für Brot und Mehl, 263.185 für Teigwaren, 263.242 für Reis, 183.828 für Speisefett und 342.615 für Zucker registriert. Zusätzlich erhielten 42.867 Arbeiter, 17.394 Schwerarbeiter und 1578 Schwerstarbeiter Sonderrationen. Im Juni 1943 sank die Zahl der Versorgungsberechtigten auf 276.868, da einige Zehntausend Slowenen in italienischen Kerkern und Konzentrationslagern inhaftiert und einige Tausend zu Partisaneneinheiten übergelaufen waren oder sich in den Stützpunkten der sogenannten "Weißen Garde" aufhielten.

Hinsichtlich des Fleischverbrauchs behielt der Hochkommissar die schon in der jugoslawischen Zeit üblichen zwei Tage bei und begrenzte am 6. Juni 1941 die Verkaufszeit für Fleisch auf bestimmte Wochentage; so durfte frisches Rind und Schweinefleisch nur am Samstag, Sonntag und Montag verkauft werden. Auch die Restaurants und Gasthäuser durften nur an diesen drei Tagen ihren Gästen Fleisch anbieten. Diese Vorschriften wurden allerdings schon Mitte Dezember 1941 wieder abgeändert. Ab Oktober 1941 wurde der Speiseplan den Restaurants von den Behörden vorgeschrieben, wobei zwischen den einzelnen Restaurantkategorien ein Unterschied gemacht wurde. So durften z. B. in der I. Kategorie höchstens sechs verschiedene Suppen und acht verschiedene Gerichte angeboten werden. Anfang März 1942 wurde in allen Restaurants und Gasthäusern ein einheitliches fleischloses Abendessen an Samstagen sowie ein einheitliches fleischloses Mittagessen an Sonntagen eingeführt. Wenn man die Lebensmittelrationen in der Provinz Laibach mit jenen im deutschen Besatzungsgebiet vergleicht, kommt man somit zu dem Ergebnis, daß die Versorgungslage im italienischen Gebiet schlechter war.

Im Zusammenhang mit der Rationierung von Lebensmitteln wurden vom Hochkommissar auch die Rationssätze für Selbstversorger bestimmt und die Pflichtablieferung der Überschüsse angeordnet. Am 19. Juli 1941 wurde die Schlachtung von Rindern unter 70 kg Lebendgewicht verboten. Jeder Viehzüchter, der mehr als zwei Rinder besaß, wurde angehalten, bis zum 30. Juni 1942 20% des Lebendgewichtes seiner Tiere abzuliefern. Nach den Vorschriften vom 14. Oktober 1941 und 26. Oktober 1942 durften Schweinezüchter zwar ein Schwein pro 5 Personen schlachten, dafür mußte aber eine bestimmte Menge von Speck abgeliefert werden. Dies ergab z. B. für eine zweiköpfige Familie 6 kg Fett pro geschlachtetem Schwein. Nach der Vorschrift vom 12. August 1941 durften die Erzeuger höchstens 200 kg Weizen oder eine ent-

sprechende Menge anderen Getreides pro Person jährlich für den Eigenbedarf einbehalten. Zusätzlich durften sie eine bestimmte Menge Getreide als Viehfutter und Saatgut behalten, alles andere mußte jedoch abgeliefert werden. Im März 1942 wurde der jährliche Rationssatz für Produzenten auf 185 kg und für jedes weitere Familienmitglied und am Hof beschäftigte Arbeiter auf 175 kg Getreide festgelegt. Nach den Vorschriften vom 20. September 1941 mußten weiters ein Kartoffelertrag von über 500 kg und ein Bohnenertrag von über 50 kg gemeldet werden. Für die Eigenversorgung durfte der Bauer 80 kg pro Person und für jeden Hektar, der mit Kartoffeln bebaut werden sollte, 20 q Saatgut, behalten. Ebenfalls im Jahre 1941 wurden auch die Milcherzeugnisse rationiert und zu den Fettrationen gezählt.

Nach der italienischen Kapitulation verschlechterte sich die Lebensmittelversorgung in der Provinz Laibach weiter. Die deutsche Besatzungsmacht verringerte die Zahl der Versorgungsberechtigten, sodaß es im Oktober 1943 in der gesamten Provinz nur noch 137.714 gab, davon nur 44.000 auf dem Lande. Im Juni 1944 stieg die Zahl wieder auf insgesamt 187.640, davon 94.468 in Laibach und 93.172 auf dem Lande. Die Rationen wurden sowohl qualitativ als auch quantitativ schlechter, statt Speiseöl bekam man z. B. nur verhackten Speck. Der Anbau von Ölsaaten wurde deshalb intensiviert und sowohl die Anbauflächen als auch die Ablieferungsmengen genau festgelegt. Immer mehr Bauern liefen jedoch zur Volksbefreiungsbewegung über, wodurch sich die Zahl der Ablieferungspflichtigen verringerte. Um den Rückgang auszugleichen, wurden die abzuliefernden Mengen vergrößert. So wurden den Selbstversorgern z. B. nur noch 0,5 l Milch und 1,5 kg Weizen pro Person und Tag gelassen. Insgesamt konnte das Provinzialernährungsamt von den Bauern jedoch nur mehr geringe Mengen von Lebensmitteln kaufen. So wurden bis zum Herbst 1944 in der gesamten Provinz 95317 q Rindfleisch erworben, 3284 Stück bzw. 11.057 q Rindfleisch mußten zusätzlich aus Italien sowie 1260 Schweine und über 300 Waggons Wein aus Deutschland importiert werden. Die Ernährungsverhältnisse der Stadtbevölkerung verschlechterten sich in Slowenien zusehends. In der Provinz Laibach wurden schon in der ersten Hälfte 1942 die Städte wegen der Partisanengefahr mit Verteidigungsanlagen umgeben (Laibach schon im Februar 1942) und der Bevölkerung der Zugang und auch das Verlassen der Städte erschwert. Dies und eine steigende Inflation komplizierte für die Stadtbevölkerung die Beschaffung von Lebensmitteln auf dem Lande. Einige Städte mit Industrieanlagen waren außerdem in den Jahren 1943–1945 immer wieder den Bombardements der alliierten Luftstreitkräfte ausgesetzt. Weitläufige Gebiete standen unter Kontrolle der Partisanen, was die Versorgungslage der besetzten Gebiete verschlimmerte. Wie erwähnt, wird dieses Problem in einem eigenen Kapitel noch genauer behandelt.

Besonders in der Hauptstadt Laibach, wo der Nährwert der auf Brotkarten erhältlichen Nahrungsmittel kaum 850 Kalorien pro Tag betrug (13,3 g Fett, 16,6 g Zucker, 124 g Mehl und 66 g Reis oder Makkaroni), zeigten sich Mangelerscheinungen. Aus einem Bericht des Stadtgesundheitsamtes vom 9. November 1943 geht hervor, daß zahlreiche Einwohner unter schweren Nervenstörungen litten und bei schulärztlichen Untersuchungen bei vielen Kindern Entwicklungsmängel festgestellt wurden. Wegen der verringerten Widerstandsfähigkeit der Einwohnerschaft wurde auch ein Ansteigen der Zahl ansteckender Krankheiten befürchtet. Die Sterblichkeit an Tuberkulose stieg von 7,05 pro 10.000 Einwohner im Jahre 1940 auf 14,5 im Jahre 1942, was einem Anstieg von 100% entsprach. An Tuberkulose erkrankten im großen Ausmaß Kinder, die bereits in der Vorschulzeit unter schweren Avitaminosen litten. Desgleichen traten bei Säuglingen schwere Verdauungsstörungen auf, da es schon lange Zeit an Nahrungsmitteln; die für eine gesunde Entwicklung von Kindern nötig sind, fehlte. Dazu gehörten u. a. Weizengries, Weizenmehl, Haferflocken sowie vollwertige Butter und

Kakao. Auch die Milchversorgung war mangelhaft; Säuglingen stand zwar ein Liter, Kindern bis zum 7. Lebensjahr ein halber Liter und vom 8. bis zum 10. Lebensjahr ein Viertel Liter Milch zu, aber als der Milchverbrauch Laibachs auf ein Fünftel (di. 7000 l täglich) reduziert wurde, verringerten sich auch die Rationen für Säuglinge und Kinder. Eine weitere Auswirkung des Krieges und der Rationierung von Lebensmitteln war die zunehmende Teuerung. Ende 1942 rechnete man in Laibach im Vergleich zu 1939 mit einem 140–160%igen Anstieg der Lebenshaltungskosten, wobei die Preise für Lebensmittel in diesem Zeitraum um mehr als 160% stiegen.

Landwirtschaft und Ernährung im slowenischen Küstenland

Ein Drittel Sloweniens wurde im Jahre 1918 von der italienischen Wehrmacht besetzt und im Jahre 1921 dem Königreich Italien angeschlossen. Fünf Provinzen Julisch-Venetiens waren – zumindest teilweise – slowenisch besiedelt, und zwar die Provinzen Triest [Trieste, Görz [Gorizia, Gorica], Fiume [Rijeka], Pola [Pula] und Udine, wobei der Großteil der Bevölkerung in den beiden erstgenannten Provinzen lebte. Die Gesamtfläche dieser Provinzen betrug 16.006 km², wovon 6095 km² geschlossen slowenisch besiedelt waren. Nach der Volkszählung vom April 1936 lebten in den ersten vier Provinzen 947.902 Einwohner; nach der geheimen faschistischen Volkszählung benützten 251.759 Menschen Slowenisch als Umgangssprache, davon allein 129.185 in der Provinz Görz. Die land und forstwirtschaftlich nutzbare Fläche lag in den fünf obgenannten Provinzen bei 14.074 km²; 51.400 ha wurden im Jahre 1940 mit Weizen bebaut, der Jahresgesamtertrag betrug 487.000 q und der durchschnittliche Hektarertrag belief sich pro Jahr auf 7,8–11,6 q. Insgesamt wurden in diesem Gebiet somit 140.000–150.000 q Weizen geerntet.

Im April 1936 schätzte die faschistische Verwaltung, daß von den sogenannten "alloglotti", d. h. Fremdsprachigen – sie waren fast ausschließlich Slowenen in der Provinz Triest 56,5% und in der Provinz Görz 75,5% in der Landwirtschaft tätig waren. Die Mehrzahl (rund drei Viertel) der Bauern bestand aus Klein und Mittelbauern. Nach Angaben des Präfekten von Görz besaßen im März 1939 in dieser Provinz 28.543 Slowenen landwirtschaftliche Betriebe, von denen 14.928 eine Betriebsgröße von 3 ha nicht überstiegen.

Das slowenische Küstenland bestand – nach Schätzungen – aus 10% Ackerland, 3% Wein und Obstgärten, 44% Wiesen und Weiden, 32% Wald und 11% unfruchtbaren Gebieten. Nach Angaben aus dem Jahre 1931 wurden 30% der Einkommen aus der Viehzucht, 26% aus der Landwirtschaft, 24% aus dem Wein und Obstbau und 20% aus der Forstwirtschaft und anderen Wirtschaftszweigen bezogen.

Da das slowenische Küstenland seinen Lebensmittelbedarf nicht selbst decken konnte, mußte ein großer Teil der Nahrungsmittel eingeführt werden. Man schätzte, daß vor dem Krieg 500.000 q Getreide angebaut wurden. Da aber insgesamt 1,500.000 q benötigt wurden, mußte 1,000.000 q importiert werden. Besser als beim Getreide war die Lage im Obst und Weinbau: jährlich wurden 30.000–40.000 q Kirschen geerntet, wobei etwa die Hälfte ausgeführt wurde. Weiters wurden jedes Jahr 200.000 bis 250.000 hl Wein gekeltert. Das Genossenschaftswesen war im Küstenland sehr entwickelt; es bestanden im Jahre 1925 etwa 300 verschiedene landwirtschaftliche Genossenschaften mit insgesamt 300.000 Mitgliedern.

Die Förderung der Landwirtschaft oblag besonderen Landwirtschaftsabteilungen bei den Präfekturen, die ausschließlich mit italienischen Beamten besetzt wurden. In diesem Zusammenhang ist zu erwähnen, daß die slowenische und kroatische Bevölkerung in Julisch-Venetien besonders ab 1927 einer starken Italianisierung ausgesetzt war. Zur

Zeit der Weltwirtschaftskrise gründete der italienische Staat ein Institut für die landwirtschaftliche Erneuerung in den drei Venetien [Ente per la rinascità agraria delle tre Venezie], das im slowenischen Küstenland 130 landwirtschaftliche Betriebe aufkaufte und dort italienische Bauern ansiedelte. Bis März 1939 erwarb dieses Institut in der Provinz Görz 106 Höfe mit einer Fläche von 3230 ha, die von 394 Familien (etwa 700 Personen) bewirtschaftet wurden. Der Präfekt von Görz plante außerdem die Urbarmachung von 600 ha Land, wo weitere 60 von italienischen Bauern bewirtschaftete Höfe errichtet werden sollten. In einigen Gebieten (Goriška Brda, Istrien) wurde noch das alte Kolonatsystem mit italienischen Großgrundbesitzern und slowenischen Kolonen beibehalten.

Da sich die Präfekturarchive der Provinzen Triest und Görz, wo die meisten Slowenen des Küstenlandes lebten, heute in Italien befinden und nicht zugänglich sind, konnten keine Daten über die Landwirtschaft und Ernährung in diesen Gebieten während des Zweiten Weltkrieges erhoben werden. Einige Angaben über Landwirtschaft und Ernährung sind hingegen in den Dreimonatsberichten der Quästoren an den Chef der italienischen Polizei in Rom zu finden. So berichtete der Quästor von Triest, daß die Getreideernte 1941, die 45.000 q ausmachte, etwas besser ausgefallen sei als diejenige des Vorjahres, als nur 38.000 q Getreide eingebracht werden konnten. Der Quästor von Pola klagte, daß nur 50.000 q Getreide geliefert worden seien, was weniger als ein Drittel der geplanten Menge war; später wurde diese Ziffer auf 51.000 q korrigiert. Auch die Getreideernte des Jahres 1942 war laut Angaben des Quästors von Triest besser als die von 1941; auf Grund der großen Trockenheit sahen sich die Viehzüchter jedoch gezwungen, ihren Viehbestand um 20–25% zu vermindern. Im gleichen Jahr bezifferte der Quästor von Pola den Getreideertrag seiner Provinz mit 230.000 q, von denen 40.000 q schon abgeliefert worden waren, während die Ablieferung von weiteren 5000 q noch ausständig wäre. Er klagte jedoch, daß sehr große Mengen von Lebensmitteln unkontrolliert vom Land in die Städte geschafft würden. Immerhin war die Landwirtschaft vermutlich der einzige Wirtschaftszweig, in dem es – so schrieben die Quästoren – keine Arbeitslosen gab.

Für die Anschaffung der Nahrungsmittel sorgten die Landwirtschaftlichen Konsortien [Consortio Agrario] und für die Verteilung die Provinzialernährungsämter [Ente per l'alimentazione] oder [Sezione provinciale per Palimentazione SEPRAL]. Schon im Frühling 1941 beklagten die Quästoren in ihren Dreimonatsberichten die Verminderung der Lebensmittelrationen, die unregelmäßige Zufuhr von Nahrungsmitteln und den ständigen Preisanstieg. So berichtete z. B. Ende März 1941 der Quästor von Triest, daß man trotz des monatlichen Mehlbedarfs von 25.000 q den Verbrauch im Februar auf 21.384 q und im März auf 21.128 q gesenkt und erst im Juni 1941 wieder auf 26.500 q gehoben hätte. Auch die mangelhafte Speisefettversorgung und verspätete Lebensmittelverteilungen waren in den Berichten der Quästoren häufig Gegenstand von Beschwerden. So wurde etwa erwähnt, daß es in der Stadt Triest immer wieder zu Warteschlangen vor Lebensmittelgeschäften gekommen sei.

Nach der Kapitulation Italiens, als am 10. September 1943 Julisch–Venetien und die Provinz Laibach zur Operationszone "Adriatisches Küstenland" zusammengefaßt wurden, ernannte der Oberste Kommissar der Operationszone den Klagenfurter Dr. Friedrich Rainer Reinhold HUBER zum Beauftragten für Landwirtschaft und Forstwesen. Ende Dezember 1943 gründete der Oberste Kommissar die Güterverkehrsgesellschaft "Adria" mit Sitz in Triest, um die Versorgung mit lebenswichtigen Gütern sicherzustellen. Im Juli 1944 wurde in dieser Stadt ein zentrales Ernährungs- und Landwirtschaftsamt eingerichtet, dessen Aufgabe es war, auf Grund der Weisungen des Obersten Kommissars die für die Operationszone zur Sicherstellung der Ernährung erforderlichen

Maßnahmen und Anordnungen zu treffen. Er setzte sich insbesondere für die Bekämpfung des Schleichhandels und der Preistreiberei ein und bestellte deshalb im März 1944 den SS-Sturmbannführer Fritz WÖLBING zum Staatskommissar der Operationszone, dessen Aufgabe die Bekämpfung, des Schleichhandels war. Etwas später wurden auch Preiskommissare für die einzelnen Provinzen ernannt, denen die Preisfestsetzung für lebensnotwendige Güter übertragen wurde. Weiters wurde angeordnet, daß Schwarzhändler und Preistreiber grundsätzlich durch den Sondergerichtshof für öffentliche Sicherheit nach den für dieses Gericht gültigen Vorschriften abzuurteilen wären. Die Ernährungsämter in den Provinzen wurden beauftragt, bei Verstößen gegen die Vorschriften zur Sicherung der Lebensmittelversorgung Geldstrafen bis zu 20.000 Lire zu verhängen.

Auswirkungen des Volksbefreiungskrieges auf Landwirtschaft und Ernährung

Einer der bedeutendsten Faktoren, der die Entwicklung von Landwirtschaft und Ernährung in Slowenien beeinflusste, war der Volksbefreiungskrieg, dem sich ein großer Teil der slowenischen Bevölkerung anschloß. Der slowenische Widerstand wirkte sich besonders auf zwei Bereiche aus: Erstens wurde die Landwirtschaft in den besetzten Gebieten geschädigt und zweitens ein eigenes, von den Besatzungsbehörden unabhängiges Landwirtschafts- und Ernährungssystem aufgebaut.

Schon die ersten Partisaneneinheiten (im Jahre 1941 nur Kompanien und Bataillone) griffen die verlassenen Höfe ausgesiedelter Slowenen an, die von den deutschen Behörden beschlagnahmt worden waren. Diese Höfe waren wie die Staatsbetriebe ein beliebtes Ziel der Partisanenüberfälle. Solche Aktionen fanden in den Jahren 1941 und 1942 zwar häufig statt, trotzdem konnte die wirtschaftliche Grundlage der Besatzungsmacht nicht nachhaltig gestört werden. Wirkungsvoller waren hingegen die Anschläge auf das Vermögen der italienischen Liegenschaftsgesellschaft "Emona" im Gebiet von Kočevje, von wo im Winter 1941–1942 über 12.000 Gottscheer-Deutsche in die Untersteiermark ausgesiedelt worden waren, nachdem sie ihr Vermögen samt ihrem Vieh und ihren landwirtschaftlichen Erträgen der obgenannten Gesellschaft verkauft hatten. Als die Partisanen eine beträchtliche Zahl von Rindern und Schweinen in die Wälder der Umgebung verschleppt hatten, evakuierte die Gesellschaft, die inzwischen von der Volksbefreiungsbewegung durch einen Erlaß enteignet worden war, den restlichen Viehbestand nach Italien. Eine beträchtliche landwirtschaftliche Fläche der Gesellschaft (ca. 75%), die besonders weit von den Besatzungstützpunkten entfernt war, mußte auf Grund der unsicheren Lage bis Kriegsende unbebaut bleiben. Auch das Ansiedlungsgebiet A der Untersteiermark längs der Flüsse Save und Sotla, das mit deutschen Siedlern, meist aus dem Gebiet um Kočevje, besiedelt worden war und wo die Deutsche Ansiedlungsgesellschaft eine Zwischenbewirtschaftung durchführte, war ein bevorzugtes Ziel von Partisanenüberfällen, vor allem in den Jahren 1943–1945. Es waren dies meist Einfälle größerer Partisaneneinheiten (Brigaden, Divisionen, Korps), die ihr Ziel – die wirtschaftliche Schwächung des Gegners und die eigene Lebensmittelversorgung – nicht verfehlten. Bei einem einzigen derartigen Einfall der 15. Partisanendivision im Oktober 1943 wurden 211 Gehöfte beschädigt, und beim zweiten Einfall im Juni 1944 91 Rinder entführt. Die Deutsche Ansiedlungsgesellschaft berichtete, daß sie vom 1. Juli 1943 bis zum 31. Dezember 1944 durch die Partisanentätigkeit 1115 Stück Vieh verloren habe und daß nicht einmal 65% der landwirtschaftlichen Nutzflächen bebaut werden konnten – Berichte, die auch die höchsten Dienststellen in Berlin beeindruckten. Ähnlich, aber in kleinerem Ausmaß, griffen die Partisanen immer wieder die Bauernhöfe im slowenischen Küstenland an, die dem Institut für die landwirtschaftliche Er-

neuerung in den drei Venetien unterstanden. Sie verjagten die italienischen Kolonisten und entführten das Vieh, das ihre Ernährungsgrundlage bildete. Auch diese Aktionen fanden in Rom einen gewissen Widerhall, vor allem, als um den Schutz der Gehöfte gebeten wurde.

Die slowenische Volksbefreiungsbewegung schädigte Landwirtschaft und Ernährung in den besetzten Territorien, u. a. auch durch die Eroberung von "befreiten Gebieten", auf die die Besatzer keinen Einfluß mehr hatten. Im Mai 1942 gelang dies in der Provinz Laibach, wobei dieses Gebiet – italienischen Quellen zufolge – zwei Drittel der Provinz umfaßte. So berichtete der italienische Bezirkshauptmann von Novo mesto, daß von den 31 Gemeindeverwaltungen nur noch sechs regelmäßig amtierten, und vier weitere zwar noch amtierten, aber ohne realen Einfluß seien. Von 21 weiteren Gemeindeverwaltungen aber "weiß man nichts oder wenig über ihre Tätigkeit, da diese Gebiete von den Aufständischen kontrolliert werden" [poco o nulla si sa della loro attività dato che le zone stesse sono controllate dai]. Auch der Bezirkshauptmann von Kočevje referierte, daß von den insgesamt 13 Gemeindeverwaltungen nur noch vier funktionierten. Obwohl die italienischen Dienststellen in Laibach die Verschickung von Lebensmitteln in Orte, wo sich kein halienischer Stützpunkt befand, untersagten, war die Ernährungslage in den "befreiten Gebieten" nicht allzu schwierig, da die meisten Bewohner Bauern und als solche Selbstversorger waren. Diese unter der Kontrolle der Partisanen stehenden Gebiete waren weitgehend ländlich, während die Städte und Märkte in den Händen der Besatzer blieben. Um die Opfer des faschistischen Terrors zu entschädigen, wurden die deutschen und italienischen Großgrundbesitzer in den "befreiten Gebieten" enteignet, im übrigen kam es aber auch in diesen Gebieten zu keinen größeren Veränderungen. Nur in der Kočevje wurde die Landwirtschaft von den Organen der Volksbefreiungsbewegung geleitet. Ein italienischer Staatsbürger, der die Politik des Hochkommissars kritisch untersuchte, resümierte ein Jahr italienischer Verwaltung in der Provinz Laibach mit folgenden Worten: "Diese Politik kostete die italienische Versorgung in einem Jahr mehr als dreihunderttausend Doppelzentner Mehl und Teigwaren, rund zehntausend Doppelzentner Fett und viele tausend Doppelzentner Zucker, Käse, Seife usw. Nach politischen Rechnungen müßten die Slowenen auf diesen Hochmut mit einem ergebenen und dankbaren Verhalten reagieren. Doch genau umgekehrt: in Flugblättern, die illegal gedruckt wurden, ließen sie wissen, daß sie nicht in diese offensichtliche Mausefalle gehen und daß sie ihre Freiheit nicht für einige Doppelzentner Mehl verkaufen wollen."

In einer großen Offensive von Juli bis November 1942 gelang es den Italienern in der Provinz Laibach, das "befreite Gebiet" wieder unter ihre Kontrolle zu bringen. Noch im Sommer 1942 wurden in der Provinz Laibach und in Oberkrain viele Dörfer von Deutschen und Italienern niedergebrannt, was die Landwirtschaft erheblich schädigte.

Eine größere Bedeutung hatte das nach der Kapitulation Italiens in der Provinz Laibach und im slowenischen Küstenland erkämpfte "befreite Gebiet". Es erstreckte sich von Karlovac über Rijeka, Triest, Görz bis nach Udine, wodurch die Stadt Laibach zwei Monate von ihren Nahrungsquellen abgeschnitten war. Die Volksbefreiungsbewegung mußte die Ernährung in allen anderen Städten und Märkten der Provinz sicherstellen, was ihr ohne größere Schwierigkeiten gelang, da kurz vorher die Getreideernte eingebracht worden war.

In einer deutschen Offensive von September bis November 1943 gingen Teile der unter Kontrolle der Partisanen stehenden Gebiete verloren, es gelang den deutschen Besatzern jedoch nicht, ihre Herrschaft lückenlos durchzusetzen. Nur 40 der insgesamt 95 Gemeindeverwaltungen bestanden noch, 42 Gemeinden wurden evakuiert und in 13 weiteren Gemeinden konnte sich die Besatzungsmacht offenbar überhaupt nicht gegen

die Partisanen durchsetzen. Im Jahre 1944 waren nur mehr 26,7% der Gesamtfläche und 27,6% der landwirtschaftlichen Nutzfläche – oder in absoluten Zahlen 122.295 ha von 457.597 ha Gesamtfläche und 21.998 ha von 79.688 ha Ackerland – in den Händen der deutschen Besatzer und ihrer slowenischen Kollaborateure. Im nördlichen Teil des slowenischen Küstenlandes gab es auch nach der deutschen Offensive noch ein befreites Gebiet, das aber agrarisch weniger bedeutend war. Im Jahre 1944 wurden auch drei größere Gebiete in der Untersteiermark (Savinjska dolina, Kozjansko, Pohorje) und eines in Oberkrain (Moravska dolina) befreit, sie alle konnten sich aber nur wenige Monate halten.

Die Ernährungslage Sloweniens war insbesondere im Jahre 1944 sehr angespannt. Die beiden Mächte, d. h. die deutschen Besatzer und die Volksbefreiungsbewegung, kämpften nicht nur um Arbeitskräfte und Land, sondern auch um Nahrungsmittel. Der "Führungsstab für die Bandenbekämpfung" in Laibach ordnete im Sommer 1944 die Sicherstellung der Ernte als eine der vorrangigen Aufgaben an. Tatsächlich wurden in den "bandenverseuchten" Gebieten größere Mengen von Nahrungsmitteln requiriert. Der Volksbefreiungsbewegung gelang es jedoch, sich ihr eigenes Wirtschaftssystem aufzubauen. Die ersten Partisaneneinheiten und die Aktivisten der Befreiungsfront [Osobodilna fronta – OF] deckten ihren Nahrungsmittelbedarf durch freiwillige Spenden der slowenischen Bevölkerung. Weiters wurden Nahrungsmittel angekauft – wozu die Finanzmittel der "Volkssteuer" und der "Freiheitsanleihe" dienten – und Requisitionen bei den Gegnern der Volksbefreiungsbewegung durchgeführt. Lebens- und Geldmittel wurden von den Ausschüssen der OF gesammelt, die mit der Zeit zu diesem Zweck eigene Organe (Wirtschaftskommission, Wirtschaftsabteilungen) einrichteten. Ende Juni 1942 wurden im befreiten Gebiet der Provinz Laibach im Volksbefreiungsrat [Narodnoosvobodilni svet] Beauftragte für Landwirtschaft (Ivan NEMEC-VOJKO) und für Ernährung (Tone FAJFAR) ernannt. Nach der Kapitulation Italiens wurde eine Verwaltungskommission für das befreite slowenische Gebiet [Upravna komisija za osvobodeno slovensko ozemlje] gegründet und bei ihr eine Abteilung für Wirtschaft und Ernährung unter der Leitung von Joie LEVSTIK eingerichtet. Im März 1944 wurde diese Verwaltungskommission wieder aufgelöst, die obgenannte Abteilung setzte jedoch ihre Tätigkeit im Rahmen des Präsidiums des Slowenischen Volksbefreiungsrates [Slovenski narodnoosvobodilni svet SNOS] fort. Im Herbst 1944 entstanden daraus unter anderem zwei für unser Thema interessante Abteilungen, und zwar eine Abteilung für Landwirtschaft unter Jože LEVSTIK und eine Abteilung für Ernährung unter der Leitung von Dr. Stane PAVLIČ. Ihre Aufgabe war die Förderung der Landwirtschaft in den befreiten Gebieten, die Sammlung und Verteilung von Nahrungsmitteln für die Befreiungsarmee Sloweniens und für die zivilen Organe und Institutionen der Volksbefreiungsbewegung. Weiters oblag diesen Abteilungen auch die Vorbereitung eines Maßnahmenplanes für die Nachkriegszeit. Anlässlich der Ernennung der Nationalregierung für Slowenien [Narodna vlada za Slovenijo] am 5. Mai 1945 wurden diese zwei Abteilungen zu Ministerien aufgewertet, die von den Ministern Janez HRIBAR und Dr. Lado VAVPETIČ geführt wurden. Beim Hauptkommando der slowenischen Volksbefreiungsarmee und bei ihren Einheiten sorgten eigene Ämter und Intendanten, die sich in ihrer Arbeit auf die Organe der Volksbefreiungsfront stützen konnten, für die Sicherung der Nahrungsmittelversorgung.

Hinsichtlich der Entwicklung von Landwirtschaft und Ernährung sind zwei Zeitabschnitte zu unterscheiden. Im ersten ging es vorwiegend um die Beschaffung von ausreichenden Lebensmittelmengen für die Volksbefreiungsbewegung. Die slowenische Volksbefreiungsarmee kämpfte zwei Jahre ohne jegliche alliierte Unterstützung; als sie Mitte 1943 alliierte Hilfe bekam, wirkte sich dies auf die Versorgung nur marginal aus.

Im Jahre 1944 erhielten die slowenischen Partisanen von den Alliierten u. a. 3134 kg Reis, 3240 kg Margarine, 2950 kg Mehl, 465 kg Zucker und 3250 kg Salz. Die Nahrungsmittellieferungen konnten erst im Frühjahr 1945 erhöht werden, da sie ab diesem Zeitpunkt nicht mehr ausschließlich über den Luftweg erfolgten. Am 20. April 1945 trafen die ersten Lastkraftwagentransporte von Nahrungsmitteln der UNRRA aus dem befreiten Adriahafen Split im "befreiten Gebiet" von Bela krajina ein; bis Kriegsende wurden insgesamt 77 t geliefert. Den größten Teil der Nahrungsmittel für die slowenische Volksbefreiungsarmee spendete allerdings das slowenische Volk selbst. Eine Schwierigkeit bestand darin, daß sich der Großteil der Partisanenarmee – und auch der zivilen Institutionen, wie Krankenhäuser – in landwirtschaftlich weniger fruchtbaren Gegenden der Provinz Laibach und des slowenischen Küstenlandes befand. So mußten auch in diese Gebiete Nahrungsmittel eingeführt werden, was oft mit großen Schwierigkeiten verbunden war. 40% der von der Volksbefreiungsarmee im slowenischen Küstenland benötigten Nahrungsmittel, vor allem Weizen, Mais und Wein, mußten im angrenzenden Friaul gekauft oder dort gegen Holz eingetauscht werden. Andererseits wurden aber auch 450 t Nahrungsmittel aus der Provinz Laibach in die angrenzenden ausgehungerten kroatischen Gebiete ausgeführt, wobei ein Teil davon gegen Tabakwaren und Salz (insgesamt 40 t) eingetauscht wurde. Der Großteil der von den Partisaneneinheiten benötigten Nahrungsmittel wurde jedoch direkt aus den Kampfgebieten bezogen. Folgende Mengen an Lebensmitteln wurden im behandelten Zeitraum in der Bevölkerung für die Ernährung der slowenischen Volksbefreiungsarmee gesammelt (Diese Statistik beruht auf Nachkriegsschätzungen, der Versorgung ziviler Institutionen wurde dabei nicht berücksichtigt).

Gebiet	Waggons monatlich			
	1941	1942–1943	1944–1945	Zusammen
Provinz Laibach	3	22	95	120
Oberkrain	2	6	20	28
Untersteiermark und Südkärnten	1,5	5	62	68,5
Slowenisches Küstenland	0,5	8	48	56,5
Zusammen	7	41	225	273

Im Jahr 1944 war die slowenische Volksbefreiungsarmee in organisatorischer Hinsicht schon völlig aufgebaut. Sie bestand aus dem Hauptkommando, zwei Armeekorps und einer Operationszone mit sechs Divisionen bzw. 24 Brigaden sowie mehreren Abteilungen. Ihre Truppenstärke umfaßte etwa 40.000 Mann und auch die Zahl der Aktivisten der OF ging in die Tausende. Dementsprechend waren für die Nahrungsmittelversorgung der Partisanen und der zivilen Bevölkerung in diesem Jahr monatlich 124 Waggons erforderlich. Davon wurden 113 Waggons allein für die Befreiungsarmee benötigt, die u. a. monatlich 175 t Mehl, 571 t Kartoffeln, 120 t Bohnen und Gerstel, 260 t Fleisch (770 Stück Vieh), 10,7 t Speisefett und 7,3 t Salz verbrauchte. Nach den Angaben der Abteilung für Ernährung beim Präsidium des Slowenischen Volksbefreiungsrates (SNOS) wurden in den Gebieten, die bis September 1943 unter italienischer Besatzung standen, im Wirtschaftsjahr 1943/44 für die Befreiungsarmee (7. und 9. Armeekorps) von Jänner bis Ende Juli 1944 1935 t Getreide und Mehl, 6526 t Kartoffeln, 422 t Bohnen und Gerstel, 7230 Stück Vieh mit 3615 t Fleisch und 65 t Speisefett, insgesamt also 13.563 t Nahrungsmittel, das sind 113 Waggons monatlich, gesammelt. Die Kreise der Provinz Laibach spendeten in dieser Zeit monatlich 80 Waggons Lebensmittel (Bela krajina 21, Novo mesto 32 und Ribnica–Notranjsko 27 Waggons). Im Kreis Bela krajina, der von September 1943 bis zum Kriegsende mit

Ausnahme von zwei kurzfristigen feindlichen Überfällen ständig ein freies Partisanengebiet war, wurden von Anfang Dezember 1943 bis Ende Juli 1944 sogar 273 t Getreide, 123,5 t Mehl, 508,75 t Kartoffeln, 55 t Bohnen, 175 t Fleisch und 331 hl Wein gesammelt. Dies ist um so beachtlicher, als vor Kriegsausbruch in diesem Kreis jährlich u. a. 120 Waggons Weizenmehl, 50 Waggons Mais und 3 Waggons Speisefett eingeführt werden mußten. Insgesamt lieferte die Bevölkerung dieses Kreises im Jahre 1944 425 Waggons Nahrungsmittel und über 4000 Stück Vieh. Gleichzeitig häuften sich die Klagen des Provinzialernährungsamtes von Laibach über die mangelnde Bereitschaft der Bauern, den gesetzlichen Ablieferungsverpflichtungen nachzukommen. Um die Moral in dieser Hinsicht zu heben, wurden den Bauern bei Ablieferung größerer Mengen besondere Prämien in Naturalien in Aussicht gestellt.

Aber nicht nur Nahrungs-, sondern auch Geldmittel wurden für den Befreiungskrieg gespendet. So wurden allein in der Provinz Laibach von Jänner bis Ende Juli 1944 1.807.043 Lire "Volkssteuer" und 5.907.300 Lire "Freiheitsanleihe" gesammelt. Von diesem Betrag wurden 4.852.618,86 Lire als Sozialunterstützungen ausbezahlt. Im slowenischen Küstenland, wo die Bevölkerung in ärmlischen Verhältnissen lebte, konnten in einem dreimonatigen "Freiheitswettkampf" 25 Millionen Lire gesammelt werden.

Wegen der begrenzten Verfügbarkeit von Nahrungsmitteln mußten diese umsichtig verbraucht werden. Aus diesem Grunde wurde für die Volksbefreiungsbewegung ein fleischloser Tag pro Woche eingeführt und auch die täglichen Speiserationen streng begrenzt. Wie einer Tabelle aus dem Jahre 1943 zu entnehmen ist, wurden für das Frühstück 25 dag Mais und 15 dag Einheitsmehl sowie 1 dag Speisefett, für das Mittag oder Abendessen 30 dag Rind und 20 dag Schweinefleisch, 40 dag Mehl, Kartoffeln oder Bohnen, 100 dag Kraut, 0,2 dag Pfeffer und 1–2 dag Salz festgesetzt. Eine Tagesration sollte einen Nährwert von 2800–3200 cal enthalten. Das Brot wurde aus Einheitsmehl (50% Mais, 30% Weizen und 20% Roggenmehl) gebacken, wobei es bei der Brotversorgung zu größeren Schwierigkeiten als bei der Fleischversorgung kam.

Der Großteil der Lebensmittel wurde von der Bevölkerung freiwillig abgeliefert. Um die Lasten gerecht zu verteilen, wurde in den befreiten Gebieten eine Ablieferungspflicht angeordnet. Von einer Kuh mußten demnach täglich 0,5 l Milch oder monatlich 0,6 kg Butter abgeliefert werden, von einem geschlachteten Schwein hatte eine zweiköpfige Familie u. a. 30–40% Schmalz an die Volksbefreiungsbewegung abzugeben.

Im slowenischen Küstenland, wo nach der italienischen Kapitulation die gesamte Verwaltung zusammengebrochen war und die Beamten die Flucht ergriffen hatten, setzten die Deutschen im Herbst 1943 wieder slowenische Bürgermeister ein und boten der Bevölkerung die Versorgung des Landes mit Lebensmitteln an. Dieser Anbiederungsversuch wurde aber von der Volksbefreiungsbewegung kategorisch abgelehnt, die das Land aus eigener Kraft versorgen wollte.

Slowenien wurde durch die Kriegsergebnisse immer mehr in Mitleidenschaft gezogen. 1944 war der Viehbestand schon auf 60%, der Schweinebestand sogar auf 50% des Vorkriegsstandes gesunken. Da auch der Pferdebestand auf 50% des Vorkriegsstandes zurückgegangen war, wurde die Bearbeitung des Ackerlandes erschwert. Die Gebiete andererseits, wo der Volksbefreiungskrieg weniger ausgeprägt war, z. B. der nordöstliche Teil der Untersteiermark, fielen vor Kriegsende der Plünderung deutscher Truppen anheim. Gegen Ende des Krieges sorgte die Volksbefreiungsbewegung nicht nur für die Beschaffung von Lebensmitteln, sondern auch für die Förderung der Landwirtschaft, was natürlich nur in den von ihr kontrollierten Gebieten möglich war. Die zivilen Organe überwachten die Ernte, die Beschaffung von Saatgut und Zuchtvieh, die Herbst und Frühlingsbestellung der Felder sowie die Düngung des

Ackerlandes, aber auch den Obstbau und die Schädlingsbekämpfung. Einige landwirtschaftliche Betriebe im "befreiten Gebiet" erfüllten dadurch für viele Landwirte eine Vorbildfunktion. Weiters wurden Fachtagungen und Kurse abgehalten, Umfragen durchgeführt und in den Zeitungen landwirtschaftliche Artikel veröffentlicht. Im Herbst 1944 begannen Landwirtschaftsexperten mehrere Elaborate über Fragen der Organisation und Förderung von Landwirtschaft und Viehzucht in der Nachkriegszeit auszuarbeiten. Der agrarpolitische Schwerpunkt wurde dabei auf die Erneuerung und Modernisierung der Landwirtschaft sowie auf die Erneuerung und Erhöhung des Viehbestandes gelegt. Auch mit der Nahrungsmittelversorgung in der Nachkriegszeit beschäftigte man sich bereits. In einem durch Triest, Görz und Klagenfurt vergrößerten Slowenien erwartete man sich – bei einer Gesamteinwohnerzahl von 2 Millionen Einwohnern – insgesamt 1,2 Millionen Landarbeiter und Bauern, wobei 57,4% der Landwirte weniger als 5 ha Akkerland besitzen würden. Für die Ernährung der Versorgungsberechtigten wären – nach den Angaben der UNRRA – monatlich 35.989 t Lebensmittel erforderlich gewesen. Aus diesem Grund sollten die wichtigsten Nahrungsmittel folgendermaßen rationiert werden: Jeder Einwohner sollte monatlich 12 kg Mehl, 1 kg Fleisch, 0,5 kg Speisefett, 3 kg Teigwaren und Reis, 0,5 kg Zucker und 0,5 kg Salz bekommen. Schließlich wurde auch die Gründung eines eigenen Instituts für die Anschaffung und Verteilung von Nahrungsmitteln, des NAVOD, ins Auge gefaßt.

Quellennachweis

Die Aufteilung des slowenischen Nationalgebietes in den Jahren 1918 und 1941 spiegelt sich auch in den Geschichtsquellen. Da die Chefs der Zivilverwaltung für die Untersteiermark und für die besetzten Gebiete Kärntens und Krains ihre Verwaltungssitze Ende des Jahres 1941 und Anfang 1942 von Maribor nach Graz und von Bled nach Klagenfurt verlegten, liegen ihre Archive auch heute noch in diesen Städten. Soweit sie im Zuge der Kriegsereignisse nicht vernichtet worden sind, müßten sie sich in den Landesarchiven von Graz und Klagenfurt befinden, sind aber bis heute nicht zugänglich. Andere für dieses Thema wichtige Geschichtsquellen sind die Protokolle der Stabsbesprechungen im Amte des Chefs der Zivilverwaltung in der Untersteiermark. Diese Stabsbesprechungen wurden in den Jahren 1941–1944 in Graz vom Regierungspräsidenten Dr. Otto MÜLLER-HACCIUS als Stellvertreter des Chefs der Zivilverwaltung und des Reichsstatthalters in Maribor geleitet.

Die Protokolle wurden vom Leiter der Rechtsabteilung der Dienststelle des Beauftragten des Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums in Maribor, Dr. Franz PICHLER, für seine Dienststelle verfaßt. Sie befinden sich im Museum der Volksbefreiung in Maribor [Muzej narodne osvoboditve Maribor]. Ob auch von der Zivilverwaltung amtliche Protokolle geführt wurden, konnte der Autor nicht feststellen.

Das gleiche wie für die Archive der Chefs der Zivilverwaltung gilt auch für die Archive der italienischen Präfekten in Triest und Görz: Auch sie befinden sich noch in diesen Städten und sind bis heute nicht zugänglich. Das Archiv der Landwirtschaftsabteilung und des Ernährungsamtes beim Obersten Kommissar für die Operationszone "Adriatisches Küstenland" in Triest aus den Jahren 1943–1945 wurde vermutlich zu einem Opfer der Kriegsereignisse.

Ähnlich problematisch gestaltet sich die Benützung der Archive der zuständigen Ministerien des Deutschen Reiches und des Königreiches Italien. Die Archive des Reichsbauernführers, des Reichsnährstandes und der Reichsstellen für Ernährung und Landwirtschaft wurden ebenfalls im Kriege vernichtet. Die erhalten gebliebenen Bruchstücke im Bundesarchiv Koblenz sind kaum nennenswert. Das Archiv des italienischen

Landwirtschaftsministeriums im Italienischen Zentralen Staatsarchiv in Rom war bis vor einigen Jahren noch ungeordnet und daher nicht zu verwenden. Ungarische Archive konnte der Autor aus sprachlichen Gründen nicht heranziehen.

Die Provinz Laibach [Provincia di Lubiana], die in den Kriegsjahren Unterund Innerkrain umfaßte, ist die einzige geschlossene Verwaltungseinheit, deren Archivalien sich auch heute noch in Laibach befinden. Die Archive der meisten Abteilungen des italienischen Hochkommissars und der slowenischen Provinzialverwaltung sind erhalten geblieben, doch leider sind die Dokumente des Provinzialernährungsamtes "Prevod" zu Kriegsende – oder sogar nach dem Kriege – zur Gänze vernichtet worden. Das Archivmaterial der Landwirtschaftsabteilung, das sich im Archiv Sloweniens in Laibach [Arhiv Slovenije v Ljubljani] befindet, ist für unser Thema von geringer Bedeutung, weil der Zuständigkeitsbereich dieser Abteilung beschränkt war. Neben ihr fungierte beim Hochkommissar auch ein italienischer "Experte"; der die Korrespondenz mit dem Ministerium führte, dieser Schriftwechsel ist aber nicht erhalten. Dies gilt auch für die Archivalien der Abteilung für Landwirtschaft beim deutschen Verwaltungsberater für die Provinz Laibach.

Hinsichtlich der Landwirtschafts- und Ernährungsämter auf Kreis- und Bezirksebene ist zu sagen, daß nur das Archivmaterial über drei Gebiete so gut wie vollständig erhalten geblieben ist. Es handelt sich dabei um die Stadt Laibach (Archivmaterial des Stadternährungsamtes Laibach), den Landkreis Radovljica in Oberkrain (Archivmaterial des Ernährungsamtes aus dem Landratsamt) und den Stadtkreis Maribor (Archivmaterial des Ernährungsamtes aus dem Oberbürgermeisteramt). Die beiden erstgenannten Bestände befinden sich im Archiv des Instituts für die Geschichte der Arbeiterbewegung in Laibach [Institut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani], der dritte im Gebietsarchiv Maribor [Pokrajinski arhiv Maribor].

Das die Verwaltung der Volksbefreiungsbewegung betreffende Archivmaterial stammt mit kleineren Ausnahmen erst aus den Jahren 1943–1945. Am ergiebigsten sind die Archivalien der Wirtschaftskommissionen der Befreiungsfront [Osvobodilna fronta slovenskega naroda] und der "Abteilungen für Landwirtschaft und Ernährung" beim Slowenischen Volksbefreiungsrat [Slovenski narodnoosvobodilni svet – SNOS], der eine Art provisorischer Regierung der Volksbefreiungsbewegung Sloweniens war. Bedeutend ist auch das Material der Gebiets- und Kreisausschüsse der Befreiungsfront, das aber noch nicht ausgewertet wurde. Einen Teil dieses Materials benützten Prof. Dr. Metod MIKUŽ für sein Werk "Slovensko partizansko gospodarstvo v luči partizanskih dokumentov" [Die Wirtschaft der slowenischen Partisanen im Lichte der Partisanendokumente], Ljubljana 1969, und Dr. Fran JURIŠEVIČ für sein Buch "Partizansko gospodarstvo na Primorskem" [Die Wirtschaft der Partisanen im Küstenland], Koper 1975, sowie der Verfasser dieser Abhandlung für sein mehrteiliges Werk "Ljudska oblast na Slovenskem 1941–1945" [Volksmacht in Slowenien 1941–1945], Ljubljana 1985 und 1987. Dies sind zugleich die einzigen jugoslawischen Arbeiten, die die Probleme von Landwirtschaft und Ernährung in Slowenien im Zweiten Weltkrieg zum Inhalt haben. Diese drei Werke, die sich allerdings nur auf die Ernährungslage der Volksbefreiungsbewegung beziehen, wurden daher vom Autor für die Abfassung des vorliegenden Artikels herangezogen.

GRADNJA TOVARNE ALUMINIJA IN GLINICE STRNIŠČE V DRUGI SVETOVNI VOJNI*

1. Razmere v proizvodnji aluminija v Nemčiji pred letom 1942

Nacistična Nemčija se je že 1935. leta z uvedbo splošne vojaške obveznosti začela pripravljati na vojno. Njen štiriletni gospodarski načrt (Vierjahresplan), ki ga je pod vodstvom pooblaščenca Hermanna Göringa začela izvajati 1936. leta, je bil avtarktično zasnovan, da bi nemško gospodarstvo napravil čimbolj neodvisno od tujine in prihranil devize za nabavo nujno potrebnih surovin, ki jih Nemčija nikakor ne bi mogla dobiti doma ali ki jih ne bi mogla nadomestiti z izdelavo umetnih surovin ali izdelkov. Pri umetnih surovinah je šlo predvsem za pridobivanje umetnega kavčuka, bencina in tekstila (celuloznih vlaken). Z zgraditvijo tovarn za izdelavo teh umetnih surovin naj bi do 1939. leta pokrili 100% potreb po mineralnih oljih, okoli 50% potreb po kavčuku, preskrba tekstila pa naj bi do takrat slonela na 30% lesnih vlaken.¹

Proizvodnja **aluminija** ni sodila med prvenstvene panoge štiriletnega načrta, vendar so osrednji pomen za oborožitev poleg železa imele t.i. **neželezne kovine**: svinec, cink, baker, magnezij in aluminij ter **redke kovine**: kositer, bizmut, volfram, molibden, nikelj in kobalt. Aluminij in kobalt so večinoma uporabljali za letalstvo. V letih 1933–1936 so v Nemčiji proizvodnjo aluminija že popeterili. Boksit in glinico so uvažali predvsem iz jugovzhodne Evrope in Madžarske. Z letno proizvodnjo 100.000 ton, kar je pomenilo 27% svetovne proizvodnje glinice, je bila Nemčija drugi največji proizvajalec glinice v svetu, takoj za Združenimi državami Amerike. Po želji civilnega letalskega ministrstva (vodil ga je minister Hermann Göring), je štab za nekovine (vodja Fritz Loeb) v Göringovem štabu za štiriletni načrt poleti 1936 predlagal povečanje letne zmogljivosti na 140.000 do 150.000 ton. Ker je Nemčija morala stoodstotno uvažati boksit, je urad za nekovine "za primer mobilizacije", t.j. vojne, predvidel tudi razširitev lastne pridelave. Ob urejanju že obstoječih proizvodnih obratov so načrtovali zgraditev treh novih in bi z njimi proizvodnjo do leta 1938 dvignili na 157.000 ton letno, do 1940. leta pa celo na 239.000 ton letno. K potrebnim naložbam 120 milijonov mark so dodali 100 milijonov mark za zgraditev Aluminium-Elektroden und Tonerdewerke.²

V letih 1936–1938 se je znatno povečala proizvodnja lahkih kovin, npr. aluminija celo za 70%, t.j. na 166.000 ton letno, tako da se je nemški delež v svetovni proizvodnji do 1938. leta povečal na 29% in je presegel delež ZDA. Ker je vojaško letalstvo bilo največji porabnik lahkih kovin, je letalsko ministrstvo dobilo odločilen vpliv na graditev

* Časopis za zgodovino in narodopisje, 1996, št. 2, str. 174–204.

1 Zgodovino nemškega štiriletnega načrta je do sedaj še najtemeljiteje proučil **Dieter Petzina** v svoji knjigi *Autarkiepolitik im Dritten reich. Der nationalsozialistische Vierjahresplan*. Stuttgart 1968 (dalje: Petzina, n.d.). Zgodovino nemškega vojnega gospodarstva je zelo izčrpno prikazal **Dietrich Eichholz** knjigi *Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945*. Bd. I: 1939–1941, Berlin 1969, Bd. II: 1941–1943, Berlin 1985 (dalje: Eichholz, n.d.). Pregledno je to temo prikazal **John S. Milward** v knjigi *Die deutsche Kriegswirtschaft 1939–1945*. Stuttgart 1966 (dalje: Milward, n.d.), ki je prevod angleške izdaje. Zgodovino nemške oborožitve obravnava delo **Georga Thomasa** *Geschichte der deutschen Wehr- und Rüstungswirtschaft (1918–1943–45)*. Herausgegeben von Wolfgang Birkenfeld. Boppard a. Rhein 1966 (dalje: Thomas, n.d.). Nemško industrijo v drugi svetovni vojni predstavlja knjiga **Rolfa Wagenführ** *Die deutsche Industrie im Kriege 1939–1945*. Berlin 1963 (dalje: Wagenführ, n.d.). Mnogo podatkov je tudi v prvem zvezku obsežnega dela **Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg**. I. Ursachen und Voraussetzungen der deutschen Kriegspolitik. Stuttgart 1979 (dalje: *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*).

2 Petzina, n.d., str. 88.

in kraje proizvodnje aluminija in magnezija. Za graditev tovarne Stassfurt in povečanje proizvodnih zmogljivosti delniške družbe Wintershall se je gnalo zlasti omenjeno ministrstvo. Kljub vsemu niso dosegli 1936. leta postavljenega cilja: zmanjšanja uvoza lahkih kovin iz inozemstva; skoraj ves boksit in tudi glinico so morali še vedno uvažati.³

Zaradi pomanjkljivosti pri dotedanjem izvajanju štiriletnega načrta od oktobra 1936 do srede leta 1938, zlasti prevelike razdrobljenosti področij, je Göring julija 1938 predvidel njihovo večjo strnitev zlasti za proizvodnjo a) smodnika in razstreliv, b) goriv, c) **aluminija**, č) umetnega kavčuka (Bune) in d) preskrbe rudnin. Za to nalogo je Göring imenoval profesorja dr. Carla Kraucha za svojega generalnega pooblaščenca za posebna vprašanja kemične proizvodnje. Približno takrat je Göring tudi za druga področja imenoval generalne pooblaščenca, nekaj pa jih je imenoval tudi pozneje. Takrat so tudi nekoliko spremenili štiriletni načrt, pri katerem so 1937. leta izhajali še iz ocen rednih porab. Zdaj pa so se pojavili cilji vojnogospodarskega značaja, ki so temeljili na mobilizacijskih načrtih vojske za obdobje 1943–1944. V Göringovi rezidenci v Karinhallu so sestavili novi "vojnogospodarski novi proizvodni načrt", ki so ga imenovali tudi "karinhallski načrt", "Krauchov načrt", "kemični proizvodni načrt". Imel je dva dela, in to: 1) načrti za smodnik, razstreliva in bojne surovine ter 2) načrte za lahke kovine (aluminij in magnezij), mineralna olja in kavčuk. Po novem načrtu naj bi letno zmogljivost proizvodnje aluminija iz 1938. leta 170.000 ton dvignili na 270.000 ton ali za 60% (pri magneziju od 18.000 ton na 36.000 ton letno ali za 100%, pri umetnem kavčuku npr. celo za 2.300%, t.j. od 5.000 ton na 120.000 ton letno). Novi cilj za aluminij je znašal letno 275.000 ton (leta 1937: 220.000 ton). Načrtovali so nadaljnje dograjevanje dotedanjih obratov in da bodo dodatne zmogljivosti dosegli z razširitvijo tovarn Toeging in Bitterfeld ter z zgraditvijo nove tovarne z letno zmogljivostjo 15.000 ton.⁴

Kaže, da so bile v Nemčiji najpomembnejše tovarne glinice in aluminija: tovarna glinice Martinswerk in tovarna aluminija Erft v mestu Grevenbroich (med mestoma Düsseldorf in Leverkusen), tovarna aluminija in elektrod v Lauta, tovarna glinice bratov Guilini v Ludwigshafnu).

Pravkar omenjeni "karinhallski načrt" so zaradi sudetske krize jeseni 1938 razširili v t.i. "hitri načrt", ki je veljal do izbruha druge svetovne vojne jeseni 1939. Takrat so ga spremenili v "mobilizacijski načrt", tega pa je že decembra 1939. leta nasledil t.i. "oranžni načrt" (tako imenovan po oranžni mapi, v katerega so ga spravili), v njem pa je končne številke za proizvodnjo določil Hitler sam. Pa tudi tega so spreminjali v letu 1940 in je novo ministrstvo za oborožitev in strelivo (minister dr. Fritz Todt, od februarja 1942 Albert Speer) dalo popolno prednost zgraditvi tovarn za smodnik in razstrelivo. Tako je že uvedba vojnogospodarskega novega načrta pomenila začetek konca prvotnega štiriletnega načrta. Novi rok v načrtih je bilo leto 1942–43 in prejšnji rok 1940 je bil le še malo pomemben.

Vojna je prinesla več sprememb v organizacijo vojnega gospodarstva, ki jih pa tukaj ne morem navajati. Oktobra 1940 je Hitler ponovno zaupal Göringu izvajanje zdaj že drugega štiriletnega načrta, ki pa bi ga naj "prilagodil vojnim razmeram". Vendar sta se Göringova moč in vpliv manjšala in krepila sta se moč in vpliv novega ministra dr. Todta; tako je štiriletni načrt izgubil svoj prejšnji monopolni značaj. Glede proizvodnje aluminija navajajo podatek, da je bila 1940. leta 209.000 ton, 1942. leta naj bi narasla na 289.000 ton in 1944. leta naj bi bilo tudi 289.000 ton.⁵

Za proizvodnjo aluminija navajajo takšne podatke za posamezna leta izvajanja

3 Petzina, n.d., str. 108–109.

4 Petzina, n.d., str. 124–126.

5 Petzina, n.d., str. 146.

prvega štiriletnega načrta: 1936. leta 98.000 ton, 1938. leta 166.000 ton, 1942. leta 260.000 ton (razmerje 1936 : 1942 = 100 : 268), načrti za prihodnja leta 273.000 ton letno: izpolnitev načrtov za 1940 oz. 1942. leto: 98%.⁶ Za začetek leta 1940 je nemška vojska zahtevala povečanje surovin za 5 do 15 odstotkov za mesečne kontingente železa in jekla, bakra, svinca, niklja in tudi aluminija. Februarja 1940 so ugotavljali, da ni mogoče zadostiti tem zahtevam, če se hoče država vojskovati še v letu 1941. Nato je vrhovno vojaško poveljstvo (Oberkommando der Wehrmacht – OKW) za 2. in 3. četrtletje 1940 zahtevalo mesečno 18.000 ton aluminija, do takrat 15.700 ton mesečno.⁷ Neki strokovnjak je izračunal za OKW za koliko časa zadostujejo surovine glede na porabo, kakršna je bila v prvem polletju 1940: pri aluminiju zadošča letni uvoz boksita in glinice za osem mesecev, zalog pa so takrat imeli za 13 mesecev.⁸ V poslednjih mesecih pred drugo svetovno vojno je v Nemčiji znašala poraba aluminija mesečno 8.300 ton za vojsko in 11.200 ton za civilno gospodarstvo in izvoz, skupno mesečno 19.500 ton. To količino je dobila iz lastne proizvodnje. Za vojno pa so predvidevali, da bo vojska mesečno potrebovala 15.700 ton, civilno gospodarstvo in izvoz pa 6.300 ton, skupno torej mesečno 20.300 ton. Teh potreb pa ne bi bilo več mogoče kriti z lastno proizvodnjo. Zato so predvideli, da se bo morala poraba v civilnem gospodarstvu zmanjšati za polovico predvojne porabe.⁹

Po zasedbi posameznih držav v drugi svetovni vojni je Nemčija dobila iz njih tudi nekaj njihovih zalog aluminija in glinice, npr. na Češkem in Moravskem okoli 1500 ton, v Franciji okoli 9.000 ton. Pomembnejše pa je bilo, da si je v zasedenih državah zagotovila nabavo boksita, glinice in tudi aluminija, to se je zgodilo po zasedbi Francije, Jugoslavije in Grčije. V Grčiji je, bila pred vojno letna zmogljivost proizvodnje aluminija 180 ton in v Jugoslaviji 280 ton. V Madžarski, ki je bila tudi dobaviteljica boksita in glinice za Nemčijo, pa je bila letna zmogljivost 564 ton. Ob začetku vojne je bila odvisnost Nemčije od uvoza pri nekaterih surovinah še precejšnja (pri cinku 25%, svincu 50%, bakru 70%, kositru 90%, niklju 95% in aluminiju (t.j. boksitu, glinici in aluminiju) celo 99%).¹⁰ O pomenu, ki ga je Göring prisojal aluminiju za potrebe vojske, priča vsebina sestanka 14. avgusta 1940, ko je načelnik vojnogospodarskega in oborožitvenega urada (Wehrwirtschafts – und Rüstungsamt) pri vrhovne poveljstvu nemške vojske general Georg Thomas poročal o vojnem plenu v Franciji. Göring je dejal, da se s tem pravo oboroževanje šele začne. Glede aluminija je zahteval, "da sme gospodarstvo dobiti samo najnujnejše količine in da morajo biti količine, ki pridejo iz inozemstva, dodeljene oboroževanju."¹¹

V izvajanju štiriletnega načrta je pridobivanje domačih virov – rud in boksita – napredovalo le počasi. Leta 1942 so domače surovine krile le 12,5% potreb bakra, 51% potreb svinca, 79% potreb cinka, 13% potreb kositra in 10% potreb niklja.¹² Vidno pa je naraščala zmogljivost rafinerij lahkih kovin. Aluminij, ki ga je Nemčija proizvajala več kot druge evropske države, je pomenil za letalsko industrijo to, kar železo za drugo oborožitev. Čeprav je proizvodnja aluminija zelo naraščala, pa niso dosegli v načrtih predvidenih količin, in to manj zaradi pomanjkanja električne energije kot zaradi motenj pri dobavi boksita in glinice.¹³

6 Petzina, n.d., str. 182.

7 Eichholtz, n.d., I, str. 106.

8 Eichholtz, n.d., I, str. 228.

9 Thomas, n.d., str. 188–189.

10 Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, 1, str. 354.

11 Thomas, n.d., str. 512, priloga št. 4 (III), beležka o pogovoru pri drž. maršalu Göringu 14. 8. 1940.

12 Eichholtz, n.d., II, str. 364–367.

13 Tako so že jeseni 1942. leta v t.i. uradu za osrednje načrtovanje (zentrale Planung), ki so ga sestavljali minister Albert Speer, generalfeldmaršal Erich Milch in uradnik Paul Körner, ugotavljali

Proizvodnjo in porabo aluminija v Nemčiji v letih 1938–1944 kaže tale pregled:

Leto	Aluminij iz tovarn ton	Talilni aluminij ton	Poraba ton
1938	165.000	30.000	176.000
1939	199.000	40.000	204.000
1940	211.300	54.000	256.000
1941	233.600	82.000	274.800
1942	264.000	90.000	273.400
1943	250.100	104.000	246.800
1944	244.200	118.000	267.300

Po zasedbi Norveške si je Nemčija v tej deželi obetala velike zmogljivosti pri pridelovanju aluminija, in to zaradi bogatih vodnih virov. Boksit naj bi dobavljali v Madžarski in po zavzetju Sovjetske zveze tudi iz t.i. severne Rusije. Prišlo je celo do spora med proizvodnimi družbami, ki bi rade na Norveškem gradile tovarne aluminija, med njimi je bila tudi najmočnejša aluminijska delniška družba Vereinigte Aluminium Werke AG iz Berlina, ki sta jo podpirali Dresdenska banka in državno gospodarsko ministrstvo. Izgradnjo norveške aluminijske industrije je Göring zaupal generalnemu direktorju dr. Heinrichu Koppenbergu, ki je bil predsednik upravnega odbora Junkers – Flugzeug- und Motorenwerke A.G. Dessau. Proizvodnja aluminija na Norveškem je pred drugo svetovno vojno znašala okoli 18.000 ton. Koppenberg pa je predložil načrt, ki je predvideval za 1942. leto že 60.000 ton, za 1943. leto 120.000 ton, za 1944. leto 180.000 ton in končno zmogljivost 240.000 ton. Veliko količino surovin naj bi dobavljali iz jugovzhodne Evrope, ker norveške količine niso bile zadostne. Vojnogospodarski in oborožitveni urad pri vrhovnem poveljstvu nemške vojske (Wehrwirtschafts- und Rüstungsamt) je imel pomisleke, ker je sodil, da v vojnem času ni mogoče zagotoviti varnega prevoza surovin, menil pa je tudi, da bi takšno veliko gradnjo tovarn glinice in aluminija osnovali v varni srednji Evropi, vendar so te pomislek zavrnil. Že 1941. leta so ugotavljali, da je proizvodnja aluminija na Norveškem upadla na eno tretjino predvojne proizvodnje, in to zaradi težav pri dobavi glinice. 1942. leta pa so ugotovili, da gradnja Nordag daleč zaostaja za načrti in da so bili Koppenbergovi načrti popolna utvara. Zato je ti. Zentrale Planung v Göringovem uradu za štiriletni načrt že 30. junija 1942 sklenila, da ustavi vse gradnje Nordag na Norveškem, razen graditve tovarne za magnezij in glinico v kraju Heroen.¹⁴

Sredi leta 1941, malo pred napadom Nemčije na Sovjetsko zvezo in kmalu po njem, je prišlo pri nemškem vodstvu do t.i. spremembe oborožitve (Umrüstung). Pomenilo je "osredotočenje vseh moči za oborožitev letalstva, posebno še za izdelavo bombnikov". Morda je nacistično vodstvo v tem videlo ključ za prodor na Bližnji in Srednji vzhod do Indije in za nadaljnje uspehe v Sredozemlju in Afriki, za boj za Britanske otoke in slednjič za spopad onkraj Atlantskega oceana. Računali so na hiter zlom Sovjetske zveze in na prisvojitve gmotnih dobrin, zlasti nafte. Že v začetku aprila 1941 je vodstvo vojnega letalstva prikazalo "na podlagi že zelo izdelanih načrtov v obliki diagramov, kako bo v prihodnjih letih predvidoma potekal njegov oboroževalni program in kakšne zmogljivosti, surovine in ljudje bodo zanj potrebni." Nekaterim, npr. vojnogospodarskemu in oborožitvenemu uradu (Wehrwirtschafts- und Rüstungsamt) pri vrhovnem vojaškem poveljstvu, so se te zahteve zdele prevelike.

Göring kot pooblaščenec za štiriletni načrt, minister za civilno letalstvo in vrhovni

proizvodnje, na katerega smo računali, ni bilo v predvideni meri, ker so ravno pri proizvodnji aluminija nastali občutni izpadi, za katere je v manjši meri vzrok pomanjkanje energije kot pa pomanjkanje glinice." (Eichholtz, n.d., II, str. 367).

poveljnik vojnega letalstva, da drugih funkcij ne omenjamo, je imel 14. maja 1941 sestanek s šestimi predstavniki vodilnih delniških družb o izkušnjah pomembnih vodij industrije pri stopnjevanju oboroževanja letalske industrije. Hitler je 20. junija 1941 izdal kratek, vendar vsebinsko pomemben ukaz o "posebnem programu za vojno letalstvo" in z njim odprl vrata za načrte vojnega letalstva: "Z omejitvijo oboroževanja kopenske vojske se lahko sprostijo proizvodne naprave in delovne moči. Ta sproščena obratna sredstva naj se prek državnega ministra za oborožitev in strelivo dajo na voljo za posebni program za vojno letalstvo."¹⁵ Hitler je v svojih temeljnih smernicah 14. julija 1941 za "osebno in gmotno oborožitev" ponovno odločno poudaril prednost oboroževanja vojnega letalstva: "Težišče oboroževanja se prenaša na letalstvo, ki ga je treba okrepiti v veliki meri." Ob tem naj bi občutno zmanjšali oboroževanje kopenske vojske, razen izdelave tankov, pri vojni mornarici pa naj bi oboroževanje omejili na izdelavo podmornic. "Kontingent aluminija, ki ga je treba dodeliti letalstvu, je treba čimbolj povečati. Obseg in tempo izvedbe je treba vskladiti z razširitvijo proizvodnje lahkih kovin in mineralnih olj," beremo v Hitlerjevih smernicah.¹⁶

Pri omenjenem posebnem programu za vojno letalstvo gre za debeli sveženj t.i. "Göringovega načrta", ali "Göringovega programa", ki je datiran s 23. junijem 1941. Ne predvideva samo izdelave letal, temveč tudi obsežne načrte za proizvodnjo lahkih kovin in pridelovanje nafte ter tudi izdelavo smodnika in razstreliv za potrebe letalstva. Vključeval je tudi graditev ustreznih proizvodnih zmogljivosti, še posebej za aluminij. Lahko je bilo opaziti, da bodo s tem programom prizadeta vsa druga področja vojnega gospodarstva.

Jedro tega programa je pomenilo **štirikratno** povečanje moči vojnega letalstva v dveh ali dveh in pol letih. Načrtovalci so predvideli, da bodo namesto mesečne proizvodnje 1200 letal (marca 1941 je bila 1174 letal) po omenjenem času dobili mesečno okoli 3000 letal. Na sestanku pri Göringu 23. junija 1941 so se posvetovali o načrtu za graditev naprav za pridobivanje lahkih kovin. Ta načrt je izdelal državni urad za gospodarsko graditev (Reichsstelle für den Wirtschaftsausbau) pod Krauchovim vodstvom. Upošteval je vse dosegljive evropske zmogljivosti, celo v Sovjetski zvezi, iz začetka leta 1941 in izračunal možnost 531.000 ton letne proizvodnje, od tega v Nemčiji 220.000 ton in v "Rusiji" 124.000 ton. V treh letih naj bi te zmogljivosti podvojili in 60 odstotkov naj bi prisodili vojnemu letalstvu.

Po tem načrtu naj bi bila letna proizvodnja aluminija v letih 1942–1945 takšna, kot jo kaže ta pregled:

Čas in območja	Aluminij ton	Glinica ton
Proizvodnja 1940	460.000	905.000
od tega v veliki Nemčiji	247.000	495.000
Zmogljivost konec 1941	630.900	1211.400
Zmogljivost konec 1942	805.900	1537.900
Zmogljivost konec 1943	931.900	1818.900
Zmogljivost konec 1944	1028.900	2018.900
Od tega velika Nemčija	336.000	653.000
Rusija	150.000	653.000
Norveška	249.000	178.000
Francija	116.000	364.000
Italija	100.000	200.000
Balkan	45.000	145.000

¹⁵ Eichholtz, n.d., II, str. 11–13.

¹⁶ Eichholtz, n.d., II, str. 13.

Ta načrt je temeljil na pustolovskih predstavah in nestvarnih pogojih. Predvideval je "popolno novogradnjo ne samo tovarn za proizvodnjo lahkih kovin, temveč tudi vseh predhodnih proizvodov in njihovih tovarn ter novogradnjo naprav za pridobivanje obsežnih nujno potrebnih energetskega virov. Proizvodnjo lahkih kovin bi vzpostavili zlasti na Norveškem, kjer so bogati vodni viri, in norveško letno zmogljivost 30.000 ton (1938–39) dvignili na 260.000 ton. Za to so predvideli poldrugo milijardo mark stroškov. Boksit naj bi dovažali iz Madžarske in severnega dela "Rusije".¹⁷

Za izvajanje Göringovega načrta je bil pomemben širši sestanek pri generalfeldmaršalu Milchu 26. junija 1941. Milch je poudaril, da bo vojno odločilo letalstvo in ga je zato treba početveriti. Ker so izgube letalstva v moštvu od 22 do 25. odstotkov mesečno, je treba za dopolnjevanje ob dveletnem urjenju moštva pripraviti 150.000 mož. Za letalsko industrijo je treba zaposliti 3,5 milijona delavcev. Prvi cilj je podvojitev izdelave bojnih letal (1200), zato bodo zgradili nekaj novih tovarn. Sklenili so, da bodo v Mödlingu pri Dunaju začeli graditi veliko tovarno letalskih motorjev. Kot vemo, sta nato nastali dve tovarni letalskih delov tudi na Slovenskem, in to na Tezmem in v Kranju. Šefa nemške policije Heinricha Himmlerja pa so pooblastili, da tistega, ki bi v enem letu trikrat samovoljno zapustil svoje delovno mesto, pošlje v prisilni delavski bataljon. Kot vemo, so pozneje kaznovali tistega, ki je enkrat samkrat samovoljno zapustil svoje delovno mesto. Hitler je takoj dal razpustiti tri divizije za vzhodno fronto, da bi dobili vsaj nekaj deset tisoč delavcev za letalsko industrijo.¹⁸

Göringovemu posebnemu programu za oboroževanje vojnega letalstva je nasprotovalo vrhovno poveljstvo kopenske vojske (Oberkommando des Heeres – OKH) pa tudi vedno močnejše Todtovo ministrstvo za oborožitev in strelivo. Zlasti močno je bilo nesoglasje med ministrom Todtom in Göringovim generalnim inšpektorjem letalstva generalfeldmaršalom Erhardom Milchom vendar so že čez nekaj mesecev tudi v vrhovnem vodstvu vojnega letalstva ugotovili nestvarnost Göringovega programa in so ga nato zmanjševali: od 12.000 letal iz leta 1941 naj bi leta 1942 dosegli izdelavo 16.500 letal (+32%) in 1943. leta 20.600 letal (+24%), torej skupno le za 65,5 odstotkov. Izdelava letal je od marca 1941 do novembra 1941 upadla od 1174 na 895. Vendar so ravno v tem času začele nastajati nove tovarne za letala in njihove dele. Konec leta 1941 je bilo v industriji za vojno letalstvo zaposlenih razmeroma največ delovnih moči, in to 1.762.400 (za kopensko vojsko 1.390.700 in za vojno mornarico 620.600).¹⁹

Vojnogospodarski in oborožitveni urad pri vrhovnem poveljstvu nemške vojske je 18. avgusta 1941 obravnaval Hitlerjeve smernice z dne 14. julija 1941. Sodil je, da bo z zasedbo oborožitveno-gospodarskega območja Sovjetske zveze do črte Donec – Harkov – Moskva – Leningrad razbito gmotno oboroževanje Sovjetske zveze. Zato je mogoče, da se nemško gospodarstvo preusmeri na naloge, ki jih zahteva vojna z veliko Britanijo in Združenimi državami Amerike: 1. podmorniško vojskovanje, da bi še bolj razbijali ali hromili oskrbo Velike Britanije, 2. dvigniti nemško letalstvo na takšno stopnjo, da bo trajno doraslo vedno močnejši nasprotnikovi zračni sili. Za ta cilja mora težiti oboroževanje in zato ga je potrebno preusmeriti. Pri tem so na sestanku poudarili pomen aluminija: "Aluminij je osnovna surovina za letalsko industrijo. Ker njegovega pridobivanja ni mogoče stopnjevati v potrebnem tempu, je treba od vseh delov oboroženih sil zahtevati, da na vseh področjih uporabo aluminija nadomeščajo z drugimi surovinami, če je to le mogoče. Kajti uresničenje razširjenega programa letalskega oboroževanja je odvisno od količine aluminija, ki je na voljo." Minister dr. Todt pa je navedel podatek, da za gradnjo novih tovarn za aluminij potrebujejo 66.000 delavcev, za njegovo pro-

¹⁷ Eichholtz, n.d., II, str. 13–16.

¹⁸ Thomas, n.d., str. 448–451, priloga št. 10, pogovor pri drž. tajniku Milchu 26. 6. 1941.

¹⁹ Eichholtz, n.d., II, str. 31.

izvajanje v novih tovarnah pa 2400 delavcev, pri čemer niso upoštevani delavci, potrebni za graditev elektrarn. Poveljnik nadomestne vojske general Friedrich Fromm pa je napovedal, da bo na koncu vojne v vzhodni Evropi ukinjenih 50 nemških divizij in njihovo moštvo poslano predvsem v oborožitveno industrijo.²⁰

Ko je vojnogospodarski in oborožitveni urad oktobra 1941 za posamezne dele nemške vojske predvidel količine lahkkih kovin za leto 1942, jih je daleč največ predvidel za vojno letalstvo, npr. 24.000 ton (za kopensko vojsko 1750 ton in za vojno mornarico 3000 ton). To se je še vedno ujemalo s Hitlerjevo zasnovo "bliskovite vojne" (Blitzkrieg). Proti koncu decembra 1941 pa je isti urad že ugotavljal: "Pri letalstvu dodeljena količina surovin še daleč ne zadošča, da bi v celoti uresničili Göringov program. Predvidevamo, da bo mogoče uresničiti do 60 tistega, kar je predvideno za drugo polovico leta 1942. To pa pomeni, da bo izdelava letal v letih 1942 in 1943 le malo večja od današnje. Pa še to le v primeru, če se občutno skrči program za izdelavo protiletalskega topništva," beremo v poročilu vojnogospodarskega in oborožitvenega urada. Ko je zasnova "bliskovite vojne" začela plahneti in je Hitler spoznal, da bo vojna dolgotrajna, je 10. januarja 1942 z ukazom o oboroževanju v letu 1942 poudaril potrebe kopenske vojske, s čimer je pokopal Göringov program o spremembi oboroževanja iz 1941. leta. Prednost pri oboroževanju naj bi imeli t.i. ofenzivni oddelki; t.i. hitre oddelke naj bi spremenili v 24 do 30 tankovskih divizij in 15 motoriziranih divizij. Z omejitvijo v oboroževanju pri letalstvu in mornarici naj bi zlasti pridobili baker in aluminij za kopensko vojsko. To naj bi se zgodilo v štirih mesecih, do maja 1942.²¹

Nalašč sem iz virov in iz literature, ki pa ne obravnava posebej razvoja aluminijske industrije, širše navedel razmere glede aluminija v pripravah na vojno, v začetku vojne in predvsem v letu 1941. V letu 1941 so namreč, v Berlinu sprejeli sklep o graditvi tovarn glinice in aluminija na zasedenih območjih Slovenije.

2. Prve zamisli za gradnjo tovarne aluminija in glinice v Strnišču

Še pred Hitlerjevim ukazom o oboroževanju v letu 1942 je bil 4. decembra 1941 pomemben sestanek pri generalfeldmaršalu Milchu, ki so se ga udeležili tudi finančni minister grof Lutz Schwerin von Krosigk, državni tajnik Paul Körner, general Georg Thomas, general Hermann von Hannecken, dr. Carl Krauch, tudi predstavnik Vereinigte Aluminium Werke dr. Ludger Westrick in drugi. **Milch** je v uvodu povedal, da bi v pogajanjih o proizvodnji aluminija v inozemstvu moral v Nemčiji nastopati le en urad ali ena tvrdka. **Von Hannecken** je menil, da lahko znotraj države nastopa več interesentov, navzven pa le en urad. Sicer bo pa gospodarsko ministrstvo skrbelo za usmerjanje. "Vsakokrat pojavljajoča se vprašanja glede proizvodnje in dobave lahkkih kovin bo reševal delovni odbor za "lahke kovine", v katerem so tako in tako navzoči zainteresirani uradi: gospodarsko ministrstvo, vrhovno vojaško poveljstvo in vojno letalstvo." **Dr. Westrick** je opisal že nekoč veljavno stališče: "Norveška, Grčija (z izjemo boksitnih nahajališč Eleusis, Gravia in Barlos), območje boksita in rjavega premoga Imotski-Livno, na severu ležeča rus. industrija lahkkih kovin so kot interesno območje dodeljena Hansi, medtem ko je vse drugo hrvaško območje, prej navedena grška nahajališča boksita, južnoruska industrija lahkkih kovin obljubljeno VAW. Za naprave za proizvodnjo glinice v Franciji naj bi se skupno in paritetno zavzemali Hansa in VAW s francoskimi koncerni. Težave naj bi bile še glede Madžarske, v kateri se kot novi interesent pojavlja Dürener Metallwerke."

²⁰ Thomas, n.d., str. 458–468, priloga št. 13, poročilo o sestanku s predstavniki treh delov vojske 18. 8. 1941.

²¹ Eichholtz, n.d., II, str. 45.

Nato je dr. Westrick govoril o načrtu za tovarno aluminija v Zaporozju. Obnova bi trajala dve leti. Boksit zanjo naj bi dovažali z Urala ali iz Tichwina, za zdaj le iz poslednjega. Če ne bi našli boksita blizu Zaporozja, bi ga uvažali iz Grčije ali Romunije, kar bi povzročalo transportne težave. **Dr. Krauch** je opozoril, da je poslednji čas za sklep, ali bodo gradili 2. stopnjo na Norveškem; **Körner** je tej gradnji nasprotoval, saj bi potrebovali ladjeve za milijon BRT. General **Hannecken** pa se je izrekel za gradnjo zaradi velikih možnosti za pridobivanje elektrike. Ker Zaporozje nima energetskih virov, je treba iskati možnosti "v drugih deželah nemškega vplivnega območja."

Temu sledi v zapisniku za našo temo zelo pomemben podatek:

"Gospod dr. **Westrick** v tej zvezi pokaže na ureditev tovarne aluminija in glinice na dravskem območju, ki jo predvideva VAW in kjer naj bi zgradili na Dravi več energetskih stopenj. Dalje omeni načrt VAW "Železna vrata". Tam so najboljše možnosti za velikopotezno gradnjo energetske naprave in zato tudi za gradnjo velike tovarne glinice.

Dr. Krauch je izjavil, da so na voljo možnosti za izognitev in so deloma načrtovane pri Kremisu na Donavi, v južni Franciji in pri Solunu. Nato je **Heinrich Koppenberg**, ki je bedel nad gradnjo tovarn v Norveški, povedal, da bi 2. stopnja graditve v Norveški stala 700 milijonov mark. Proti koncu je **Milch** opozoril, da se je treba držati Göringovega navodila za povečanje proizvodnje aluminija, "ker po novicah, ki smo jih dobili, sovražne sile podvzemajo mogočne gradnje na področju aluminija. Nemčija je še bolj zavezana k povečanju proizvodnje aluminija tudi zaradi zamenjave bakra z aluminijem." Na koncu pa so udeleženci soglašali, da v prihodnje ne bodo pripustili nobenega novega proizvajalca aluminija in da bodo umaknili že izdano dovoljenje za Duerener Metallwerke in za Leipziger Leichtmetallwerk.²²

S tem sklepom pa družba Dürener Metallwerke iz Berlin ni bila zadovoljna in se je 10. januarja 1942 pritožila pri Milchu, kot zveemo iz Milchovega pisma generalu Hannecken v državno gospodarsko ministrstvo 10. januarja 1942, ko mu je poslal tudi zapisnik sestanka z dne 4. decembra 1941.²³

Iz zapisnika sestanka 4. decembra 1941 torej zveemo, da je družba Vereinigte Aluminium Werke iz Berlina že predvidela gradnjo tovarne aluminija in glinice na dravskem območju in zanjo tudi gradnjo elektrarn na Dravi. To je za nas tudi prvi podatek o prihodnji gradnji tovarne aluminija in glinice v Strnišču pri Ptuj. 8. decembra 1941 so v državnem gospodarskem ministrstvu napisali službeno pooblastilo, ki se glasi: "Pooblašчам Vereinigte Aluminiumwerke A.G. Berlin, da ob izkoriščanju vodnih moči Drave na območju Celovec – Maribor – Celje za korist državne obrambe pospešeno zgradi tovarno aluminija in glinice. Prosim vse urade, da izrecno podpro Vereinigte Aluminiumwerke A.G. pri iskanju in pridobivanju ustreznega zemljišča kakor tudi pri graditvi tovarne."²⁴ Kot kaže vsebina tega pooblastila, v VAW še niso izbrali kraja, v katerem bi zgradili tovarno.

Morda sta s tem pooblastilom odšla na pot v zasedeno Spodnjo Štajersko dva gospoda iz VAW Berlin. 26. januarja 1942 je namreč vodja okrožnega delovnopoličnega urada Ptuj, SA-Sturmbannführer Rudolf Lenz poročal vodji delovnopoličnega urada pri zveznem vodstvu Štajerske domovinske zveze v Mariboru Oskarju Hacklu:

"Prejšnji teden sta bila dva gospoda iz VAW Berlin pri političnem komisarju in sta mu razvijala načrte o bodoči ustanovitvi industrije, potem ko sta že prej imela podobna

²² Bundesarchiv Koblenz, Abteilungen Potsdam, Reichswirtschaftsministerium (dalje: BA Koblenz, A-Potsdam, RWM), 31.01-11712, zapisnik sestanka pri GFM Milchu 4. 12. 1941.

²³ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31.01-11712, Milchovo pismo Hanneckenu 10. 1. 1942.

²⁴ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31.01-11712, Nr. II EM 13127-41. Dokument je napisal uradnik Reidemeister, ne vemo pa, kdo ga je podpisal, ker je ohranjena le izvorna kopija pooblastila.

pogajanja v Mariboru. To sta bila gospoda direktor Freyberg in dr. Henze, ki morata istočasno izvajati načrte štaba Hermanna Göringa (štiriletni načrt) in državnega ministra Todta.

V Mariboru sta se pogajal s poverjenikom za gradbeno načrtovanje pri šefu civilne uprave dr. Hoenigschmidtu, ki jima je postregel s konkretnimi informacijami, kot jih navajam v tem poročilu.

Poizvedovanje omenjenih gospodov je pripeljalo do tega, da onadva za svoje načrte upoštevata ozemlje veleposestva Strnišče, ki obsega okoli 200 ha površine. Novo zgrajena tovarna bo obsegala skupno 300 ha površine vključno z naselbinami za delavstvo.

Naselitveno ozemlje je v načrtu med železniško progo Ptuj in cesto proti Pragerskemu, medtem ko bi naj tovarna nastala med železniško progo Ptuj – Pragersko in cesto Ptuj – Majšperk. Vhod v tovarno naj bi bil okoli 2 km zahodno od Hajdine iz smeri Ptuj.

Gradnjo naj bi izpeljali z okoli 4000 gradbenimi delavci, medtem ko bi tovarna po zgraditvi začela obratovati z 2500 delavci in nameščenci. Gre za tovarno aluminija in tovarno glinice. Tovarna aluminija bo dobila 8 aluminijških peči.

Boksit, ki je potreben za izdelavo aluminija, je ugotovljen v Hrvaški, Madžarski in Grčiji z vrtnjem in ga je na tistem ozemlju za okoli poldrugi milijon ton.

S tem je istočasno povezana gradnja celotne **energetske preskrbe**. Treba je zgraditi novo vodarno in novo elektrarno, kajti za 1 al. peč je treba porabiti že 800 m³ vode; za to potrebno ugotavljanje je tudi dalo dobre izide. Novogradnja elektrarne je potrebna zato, ker elektrarna na Fali še daleč ne more dobavljati ogromnih količin toka. Ta elektrarna niti ne zmore niti ni zasnovana tako, da bi bila kos ogromnim zahtevam. Izdelavo bo opravila Organizacija Todt in so načrti že popolnoma gotovi. Todtovo ministstvo ima že pripravljen ves gradbeni in drugi material.

Železnico Maribor – Dravsko Središče bodo napravili dvotirno in opustili kolo-dvor Strnišče ter ga premestili gor k Hajdini.

Gradbeni delavci bodo najprej večinoma inozemci in le specialne moči bodo nemške.

Uporaba zemljišča Strnišče, katerega veleposestvo in imetje je svojčas zaplenil državni komisar za utrjevanje nemštva in ga tudi upravlja, v agrarnopolitičnem pogledu zato ne bi smela delati nobenih težav, ker je celo zemljišče pokrito z zelo tanko plastjo humusa in tudi drugače izključno sestavljeno iz gramoza, kot vse Dravsko polje. Zato sta tukajšnje okrožno kmečko vodstvo in tudi okrožni gozdarski urad dala tla za omenjeni namen in bo do konca teh pogajanj s tem soglašal tudi deželni kmečki vodja Pg. Hainzel.

Za središče celega ozemlja so izbrali samo veleposestvo Strnišče, ki je s svojimi 200 ha površine tudi središčno glede na načrtovano zemljišče. Sedanje naprave na veleposestvu bodo za gradbeno vodstvo in bo pozneje tam nastalo upravno poslopje. Mesto z barakami za gradbene delavce bo po načrtu nastalo jugovzhodno od ceste Ptuj – Majšperk.

Gospodarski pomen takšne ustanovitve industrije bi bil, če upoštevamo predvsem Ptuj, v tem, da bi se obraz okrožnega mesta v gospodarskem in tudi v mestnem gradbenem pogledu v prihodnjih 10 letih popolnoma spremenil, medtem ko so za nadaljnjo prihodnost posledice približanja tako velikih industrijskih naprav komaj izmerljive. Kajti s tem je istočasno povezana tudi napredujoča socialna politika, glede na graditev novih šol, bolnišnic, kopališč itd.

Razumljivo, da ravno na tem področju sploh ne zanikamo s tem zvezanih težav, ki jih prinaša s seboj socialnopolitična oskrba delavcev, ki bodo skoraj vedno večinoma inozemci, in to bodisi na rasnopolitičnem, narodnopolitičnem, zdravstvenopolitičnem,

skratka na vseh področjih vsakdanjega življenja in vodenja ljudi. Vendar bi ravno s tem dobila naloga delovnopoličnega urada zdaj in Nemške delovne fronte v prihodnje na našem odseku svoj pravi smisel.

Mestni gradbeni pomen bi že samo zaradi navedenih novih gradenj že skoraj 40 let stalno stoječemu razvoju dal takšen zagon, da bi morali Ptuj, glede na to stališče, demografsko politično kot tudi prometno politično okrožno mesto Ptuj preurediti od temeljev.

Položaj delovnih moči smo zaradi naše previdne in kljub vsemu oddaje delovnih moči v druga okrožja Spodnje Štajerske kot tudi na območje rajha usmerjali tako, da lahko ptujsko okrožje samo da vse pomožne delavce, t.j. okoli 3000 ljudi, in da bo nujno treba sem poslati le specialne strokovne delavce. Vodja tukajšnjega delovnega urada lahko da na voljo navedeno število delavcev. Zaradi tega bo tokrat ptujsko okrožje za veliko akcijo pustilo vso delavsko rezervo doma na grudi. Tako bodo tudi tukaj zelo številna, za poljedelstvo in prehrano pomembna majhna posestva lahko še dalje oskrbovala tukaj ostajajoče delavske družine in hkrati se bodo morali okrožju dovajati še dodatni ljudje.

Kot vidite, ni skoraj nobenih težav, da spravimo sem takšno, za Ptuj tako pomembno industrijsko napravo, ker so zanjo dani vsi pogoji. Politični komisar in jaz, kot tudi vsi drugi uradi, se za ta načrt zavzemamo z velikim navdušenjem in v interesu razvoja našega obmejnega okrožja, v katerem sploh ni nikakršne industrije. Če naj po želji državnega maršala takšna tovarna nastane v Spodnji Štajerski, naj se ta načrt izvede v našem okrožju na območju Strnišča, ki je za to izbrano najbolj ustrezno.

Omenjena pooblaščen gospoda, od katerih je eden že načrtoval in vzpostavil mogočno tovarno aluminija v Branau am Inn, sta že zdaj, kot sta izjavila na koncu Pg. Bauerju, popolnoma odločena vzpostaviti tovarno na predvidenem območju, še posebej zaradi ugodne lege in bližine boksitnih nahajališč v Hrvaški, Madžarski in Grčiji.

Na koncu povdarjam, da seveda v interesu naših razmer glede delovne sile ne želimo, da bi načrt izvedli v nekem drugem okrožju, temveč ga iz vseh navedenih razlogov, upoštevajoč tudi zelo velike težave, navdušeno podpiramo za ptujsko okrožje.

Prosim Vas, da se pri vseh Vam znanih in odločilnih ustanovah zavzamete za tukajšnje koristi in da ves svoj vpliv usmerite v to, da bo načrt, za katerega dovoljenje, kot že rečeno, ne povzroča več nobenih težav in je odvisen le še od privolitve štaba državnega maršala kot pooblaščenca za štiriletni načrt in tudi državnega ministrstva dr. Todta ter od sklepa nadzornega odbora VAW; o tem bodo odločali do srede februarja 1942 in poročali, tako da se bodo takoj spomladi lahko začela gradbena dela.

Glede varnosti je poveljstvo za zračni prostor in oborožitev izbrano območje označilo za popolnoma varno glede zračne zaščite in je tudi to bistveno vplivalo na odločitve omenjenih gospodov.

Za Vašo vednost Vas na kratko obveščam, da se je zvezni vodja, Stand(artenführer) Steindl, ko je bil 25. t.m. tukaj in slišal kratko poročilo okrožnega vodje, tudi že zainteresiral za načrt in obljubil svojo podporo pri gauleiterju.

Pg. Bauer je moral seveda povedati, da se je deželni kmečki vodja Pg. Hainzl v nasprotju s prvotjo zagotovitvijo, baje izrazil, da območja Strnišča ni mogoče upoštevati in da mu je gauleiter izjavil, da za Spodnjo Štajersko ne želi takšne industrije in jo hoče oddati Koroški; to naj bi utemeljeval s tem, da ima Spodnja Štajerska že dovolj industrije.

Zvezni vodja, politični komisar in mi ne moremo soglašati s tem ter ne verjamemo da bi gauleiter lahko izjavil kaj takega.

Čeprav bo gauleiter v četrtek na kratkem obisku na Ptuj, kot mi je politični komisar danes sporočil ponovno, na katerem se bodo pogovarjali o celotnem sklopu vprašanj, bi

Vas rad prosil posebno, če se Vam zdi mogoče in koristno, da bi tudi tukaj zastavili ves svoj vpliv za našo korist. Znano mi je, da ste se ravno pri gauleiterju šestokrat uveljavili in ste s svojo osebno odločnostjo in energijo za nas posebno upanje za srečno izvedbo enkratne priložnosti za zgraditev takšne industrije, ki, naj to poudarimo še ponovno, ni samo pomembna za vojno, temveč tudi za gospodarstvo v miru."²⁵

3. Strnišče pred letom 1942

Namenoma sem navedel skoraj celo poročilo o načrtu za graditev tovarne aluminija in glinice v Strnišču pri Ptujju, ker je to prvi nam znani dokument o tej zadevi s Ptujja. Kot navaja Lenz v začetku pisma, naj bi zadevo obravnavali "še tajno in zato zaupno". Kakšno je bilo ozemlje, na katerem naj bi zgradili tovarno? Zelo podrobno je pred dvanajstimi leti njegovo zgodovino opisala prizadevna kustosinja ptujskega muzeja Vida Rojic.²⁶

Prva podatka o novogradnjah v Strnišču izvirata iz prve svetovne vojne. 17. marca 1915 je namreč časnik Slovenec objavil novico: "Blizu postaje Sterntal bodo postavili velik ujetniški tabor, kamor bodo v kratkem pripeljali 10.000 vojnih ujetnikov, prostora bo za 40.000 ujetnikov." Čez pet tednov, 22. aprila 1915, je isti časnik objavil že novo novico: "Ruski tabor pri Sterntalu na Štajerskem bo kmalu končan. Tabor je postavljen na prostoru, kjer je bila poprej sama borova šuma. Prostora bo za 33.000 oseb. Vojaško poveljstvo čez barake bo imel upokojeni oberst (beri: polkovnik – op. T. F.) Anton Pryggmayer, ki je že došel na lice mesta. Prihodnje dni pričakujejo večje transporte ujetih Rusov. Govorice, da bo taborišče določeno za begunce iz Galicije, ne temelje na istiniti podlagi. Iz Ptujja nam pišejo, da bodo za vojaško stražo pri ujetnikih določeni sami madžarski vojaki. Dobavo potrebščin baje imajo v rokah budimpeštanski veletržci Roth in drug. Prebivalstvo v okolici Ptujja in Sterntala ni posebno veselo novih sosedov."²⁷

Kot piše Rojičeva, je avstrijski ujetniški tabor nastal na 234 hektarih, 6 arih in 68 m² površine, od katere je bilo kar 84% gozdov.²⁸ Zemljišča so bila dotlej v lasti več posestnikov, največ veleposestnika Franza von Hellina v katastrski občini Sv. Lovrenc na Dravskem polju. Ujetniško taborišče so začeli graditi marca 1915 in so ga večinoma zgradili do jeseni istega leta. Kot kaže taboriščni načrt, so bila tam štiri ujetniška taborišča z ustreznimi taboriščnimi objekti. Bilo je celo 151 barak s 14.147 posteljami. Vendar so ujetniško taborišče ukinili kmalu po nastanku soške fronte in ga spremenili v ogromno bolnišnico, predvsem za ranjence in bolnike s te fronte. Vojne ujetnike so baje odpeljali na Madžarsko.²⁹ Kaže, da je bilo v bolnišnici ali bolnišnicah v Strnišču nastanjenih večinoma okoli šest tisoč pacientov, Rojičeva pa domneva, da je bilo tam navadno 14 do 15 tisoč prebivalcev, kakšenkrat pa naj bi jih bilo celo 19 tisoč.

Poslednje tedne vojne in zlasti po njej je taborišče Strnišče do avgusta 1922 dajalo zavetje beguncem iz Primorske in Istre in od decembra 1920 do oktobra 1922 ruskim beguncem iz bivšega Krimskega in Donskega kozaškega kadetskega korpusa.³⁰ Po izpraznitvi strniških taborišč konec leta 1922 se je za njihov nakup odločil ptujski vinski

25 Arhiv Republike Slovenije, I. dislocirana enota (bivši Zgodovinski arhiv CK ZKS), nemško gradivo, skatla 4. Prepis tega pisma je Lenz poslal tudi političnemu komisarju in okrožnemu vodji Štajerske domovinske zveze Ptuj Fritzu Bauerju. V tem dokumentu zapisani dr. Henze je morda dr. Theodor Menzen, vodilni funkcionar v Vereinigte Aluminiumwerke iz Berlina.

26 Vida Rojic: Iz zgodovine Strnišča in Kidričevega. Časopis za zgodovino in narodopisje. 55 (20) – 1984, št. 1, str. 57–121 (dalje: Rojic, n.d.).

27 Slovenec 17. 3. in 22. 4. 1915.

28 Rojic, n.d., str. 61.

29 Rojic, n.d., str. 60–73.

30 Rojic, n.d., str. 73–83.

trgovec, pridelovalec šampanjca in veleposestnik Franc Čuček, ki je tam s pomočjo raznih dejavnikov baje nameraval zgraditi veliko tovarno železniških vozil. Nastali pa so razni manjši industrijski obrati in delavnice (npr. od 1921 do 1926. leta osem industrijskih delavnic), ki pa so do 1928. leta vsi propadli. Kot glavna upnica je avgusta 1928 prevzela Strnišče Ljudska posojilnica v Ljubljani. Po izselitvi poslednjih prebivalcev iz strniških barak v letih 1930 in 1931 je ostala obljudena le še Waren Lippitova graščina z rednimi delavci na posestvu (okoli 50 oseb).³¹

Aprila 1941. leta je grad in posestvo v Strnišču prevzel nemški okupator in imetje Ljudske posojilnice iz Ljubljane zaplenil v korist državnega komisarja za utrjevanje nemštva. Najprej se je v gradu nastanilo neko nemško vojaško poveljstvo in začelo graditi vojaško ujetniško taborišče, in to na 27 hektarih, 61 arih in 74 m² površine. Zgradilo je 47 barak, med njimi 31 za spalne namene s pogradi za okoli 4500 ujetnikov.³²

4. Od zamisli do začetka gradnje tovarne

Tisti čas, ko sta se gospoda Freyberg in Henze iz vodstva Vereingte Aluminiumwerke pogovarjala in dogovarjala v Gradcu, Mariboru in na Ptuju, ta aluminijški koncern še niti v Berlinu ni imel vseh soglasij za graditev tovarne aluminija in glinice v Strnišču. To zvedemo iz njegovega pisma višjemu vladnemu svetniku v državnem gospodarskem ministrstvu Sennekampu 21. januarja 1942. V njem pravi: "Delniška družba Vereingte Aluminium-Werke ima nalogo, da skupaj z Donautaler Tonerde Industrie Aktiengesellschaft iz Budimpešte zgradi tovarno glinice z zmogljivostjo 60.000 ton pri Komaromu na Madžarskem. Izjavo o zrelosti za gradnjo smo dobili 27. novembra p. l., manjka pa nam t.i. Todtova razpoznavna številka.

Enak primer je pri naročilu, da bi ob izkoriščanju vodnih moči Drave vzpostavili tovarno aluminija za 40.000 ton aluminija in njej pripadajočo tovarno glinice. Vlogo za izdajo izjave o zrelosti za gradnjo smo vložili 24. novembra p. l. pri generalnem pooblaščenca za posebna vprašanja kemične proizvodnje in kot nam je sporočil generalni pooblaščenec za kemijo s pismom 13. decembra p. l., so izjavo takoj posredovali dalje za vpis v seznam gradenj, ki so priznane za vojno pomembne. Tako imenovane Todtove razpoznavne številke tudi za to gradnjo še niso izdali."

Dalje pravi vodstvo VAW, da je zvedelo, da Todtove razpoznavne številke še ne bo pred začetkom februarja 1942. Brez nje pa se ne moreta dobiti les in tirnice za pripravo zemljišča in se tako izgubi dragoceni čas, ki se ga ne more nadoknaditi. Zato prosi za posredovanje.³³ V državnem gospodarskem ministrstvu so 5. februarja na to pismo napisali opombo, da je zadeva v "končnem stadiju" in da bodo že prihodnje dni pogovori v vrhovnem vojaškem poveljstvu.³⁴

Kaže, da se cele tedne ni zgodilo tisto, kar je pričakovalo vodstvo VAW. Kajti sicer ne bi 17. februarja 1942 že ponovno (prvič 6. 2. 1942) pisalo vodji vojnogospodarskega in oborožitvenega urada generalu Thomasu, da bi zelo želelo kmalu slišati, "če ima gospod državni maršal ali kakšen drugi vojaški ali politični funkcionar kakšne pomisleke proti postavitvi tovarne aluminija pri Mariboru. Pravi, da je sklep za VAW nujen za to, ker je treba zagotoviti zemljišče, da bi lahko hitro izpeljali načrtovano gradnjo."³⁵

³¹ Rojic, n.d., str. 64–91.

³² Rojic, n.d., str. 91.

³³ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31.01-11712, pismo VAW 21. 1. 1942. Enako pismo je vodstvo VAW poslalo tudi državnemu ministrstvu za letalstvo (RLM) in vrhovnemu vojaškemu poveljstvu (OKW).

³⁴ Prav tam.

³⁵ BA-Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31.01-11712, pismo VAW generalu G. Thomasu 17. 2. 1942 in v vednost viš. vlad. svet. Sennekampu.

Zadeva pa se nikakor ni marala premakniti dalje, kot zveemo iz novega pisma vodstva VAW višjemu vladnemu svetniku Sennekampu. Pravi, da so se v hiši državne urada za gospodarsko izgradnjo pogovarjali o načrtih za gradnjo tovarne aluminija in glinice na eni ter magnezija na drugi strani. Vendar niso sprejeli nobenega sklepa o gradnji, zato prosi za skorajšnje nadaljevanje pogovorov. Nedvomno pa je za oskrbo v razvoju nahajajočih se tovarn aluminija nujno potrebno povečanje zmogljivosti tovarn glinice prek že določene gradnje družbe Martinswerk. Nato nadaljuje:

"Pri načrtu za tovarno aluminija in glinice pri Ptuj – Mariboru (gradnja na Dravi) smo upoštevali to, da izberemo kraj, ki računa predvsem na ozko grlo pri transportnih razmerah. Načrtovana tovarna glinice lahko dobi premog, ki ga potrebuje za parne in plinske dobave, iz okoli 50–60 km oddaljenih nahajališč rjavega premoga Trbovlje in Velenje. Boksit bo prihajal iz bližnjih nemških nahajališč Spodnje Štajerske in Unterlaussa ali pa tudi iz nikakor zelo oddaljenih hrvaško-dalmatinskih in madžarskih nahajališč. To so najkrajše transportne poti za boksit, ki se pri nemški tovarni glinice in na istem mestu načrtovane vzpostavitev tovarne aluminija lahko upoštevajo v takšni meri, kot to dopuščajo energetske gospodarske razmere. Zamuda pri začetku gradnje tovarne glinice se nam zdi neodgovorna.

Posebej je pomembno, da ta gradnja ne bo posebej obremenjevala položaja delovne sile, ker bodo za delovno silo upoštevali večinoma maloobmejne ljudi in na kraj zavezane ljudi, ki jih ni mogoče presaditi na druga nemška delovna mesta.

Velik del aparatur, ki jih potrebuje tovarna glinice in aluminija, je že precej časa naročen in verjamemo, da je za korist nemške oskrbe lahkih kovin brezpogojno pomembno, da se ta gradnja opravi z vsem pospeškom."

Zato vodstvo VAW prosi za skorajšnjo odločitev.³⁶

Ovire, na katere je naletelo vodstvo VAW, ko se je odločilo za graditev tovarne aluminija in glinice v Strnišču, so najbrž že posledica Hitlerjeve odločitve o prednosti oboroževanja kopenske vojske, zlasti oklepnih enot. Vendar dokument govori dejansko, še o gradnji dveh obratov, t.j. za proizvodnjo glinice in aluminija.

Ko pa so v Berlinu vendarle odstranili vse ovire glede gradnje tovarne v Strnišču, kaže, da so se pojavile težave v Salzburgu. To zveemo iz pisma vodstva VAW ministrstvu za oborožitev in strelivo 23. julija 1942, ki ga je v vednost dobil tudi Sennekamp. Po kratkem uvodu, v katerem pa govori le še o gradnji tovarne glinice v Strnišču, navaja:

"Na pobudo generalnega pooblaščenca za posebna vprašanja kemične industrije je državni minister za oborožitev in strelivo sprejel gradnjo v nove prednostne sezname vojnih okrožij pod številko 1. Predsedujoči preizkusne komisije za XVIII. vojno okrožje, gospod višji vladni svetnik Klare, Salzburg, Hofstallgasse 5 d, s katerim smo se povezali glede izvajanja gradnje, pa ima pomisleke glede graditve tovarne glinice v svojem vojnem okrožju, ker meni, da v XVIII. vojnem okrožju ni potrebnih pogojev na področju delovne sile, transportnih sredstev in preskrbe s premogom. Gospoda Klareja smo opozorili, da so sedaj težave na omenjenih področjih v vseh vojnih okrožjih in da udeleženci morajo storiti vse, da bi te ovire na neki način premostili. Kraj Ptuj smo izbrali med drugim zato, ker bi lahko boksit in premog dobavljali iz bližnjih nahajališč, tako da bi bila transportna obremenitev zelo majhna, vsekakor manjša kot na drugih krajih rajha. Menimo, da velja enako tudi za delovno silo. Nikakor ne sme priti do tega, da bi odlašali z začetkom tako pomembne gradnje."

Ker Klare še ni opustil svojih pomislekov, pravi vodstvo VAW, naj iz ministrstva posredujejo, da bo to storil in omogočil, da se bo gradnja podprla z vsemi sredstvi.³⁷

³⁶ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31.01-11712, pismo VAW Sennekampu 18. 4. 1942.

³⁷ BA Koblenz, A-potsdam, RWM, 31.01-11712, pismo VAW Sennekampu 23. 7. 1942.

Naj pojasnimo, da je bil Klare visok funkcionar v sestavi državne gospodarske uprave, namreč predstojnik deželnega gospodarskega urada v Salzburgu, ki je bil nadrejen vsem pokrajinskim in okrožnim gospodarskim uradom v štirih pokrajinah, ki so sodile v XVIII. vojno okrožje (Štajerska, Koroška, Tirolska in Salzburško).

5. Križanje interesov nemških aluminijских družb pri graditvi tovarn

To poglavje, ki sem ga napisal predvsem po gradivu iz arhivskega fonda nemškega gospodarskega ministrstva v Potsdamu in uporabil tudi gradivo iz priročnika *Compass* za leta 1941, 1942 in 1943, sem namenil pregledu prizadevanj nemških aluminijских družb, zlasti še družbe *Vereinigte Aluminiumwerke*, za pridobivanje boksita, glinice in aluminija za nemško oborožitev in za graditev tovarn glinice in aluminija v raznih državah. Ugotovil sem, da še nimamo pregledne razprave o tej temi, razen nekaterih podatkov v literaturi o nemškem vojnem gospodarstvu in oboroževanju. Iz podatkov, ki jih navajam v tem poglavju, se posredno razumejo ovire, ki so spremljale graditev tovarne aluminija in glinice v Strnišču.

V Nemčiji. V literaturi o nemškem vojnem gospodarstvu oziroma oborožitveni industriji, ki nam je (še) dosegljiva, je le malo podatkov o posameznih delniških družbah za proizvodnjo lahkih kovin in posebej glinice in aluminija. Omenja se npr. družba *I.G. Farben* s tovarnami v *Bitterfeldu*, *Stassfurtu* in *Akenu* pri *Dessauu*. Za te kraje so se odločili iz vodnogospodarskih in varnostnih razlogov, medtem ko za tovarno *Innwerk* navajajo, da so jo zgradili v *Tögingu* zaradi cenene vodne energije.³⁸

Družba *Gebrüder Giulini G. m. b. H.* iz *Ludwigshafna* je v *Ludwigshafnu* zgradila majhno tovarno za elektrolizo aluminija z letno zmogljivostjo nekaj sto ton aluminija. Ker tovarna ni obratovala, je bila družba *Vereinigte Aluminiumwerke (VAW)* spomladi 1940 pripravljena, tovarno vzeti v najem in v njej obnoviti proizvodnjo.³⁹ Morda se je nemškemu gospodarskemu ministrstvu in drugim pristojnim uradom ta tovarna ob velikih količinah za Nemčijo potrebnega aluminija zdela nepomembna, tudi zaradi velike porabe električnega toka, ki ga v severni Nemčiji ni bilo na pretek.⁴⁰ *Göring* je na svojem popotovanju konec februarja 1940 sklenil, naj obratovanje te tovarne obnovi *Dürener Metallwerke* iz *Berlina*. Tam so bile štiri peči za elektrolizo aluminija z letno zmogljivostjo 220 ton aluminija. Da bi tovarno pognali v pogon, bi bilo potrebnih osem dni, medtem ko bi v nadaljnjih osmih tednih lahko pognali v obratovanje še šest peči in bi tako letno pridelali 550 ton aluminija. *Göringov* strokovnjak za izdelavo letal, t.i. *generalluftzeugmeister Udet* je svetoval, naj *Dürener Metallwerke* takoj sklene z *Giulijem* najemno pogodbo za tri leta. Zato naj gospodarsko ministrstvo odpravi zaporo *Giulinijeve* elektrolize, ki jo je uvedla svoječasno. Ves aluminij iz te tovarne pa naj dobi nemško vojno letalstvo.⁴¹

Ker je general *Udet* zvedel, da *VAW* nasprotuje temu, da bi *Dürener Metallwerke* prevzela omenjeno tovarno v *Ludwigshafnu* in bi to rada prevzela *VAW*, je vztrajal pri svojem stališču in to utemeljeval takole:

"Letalstvo kot glavni uporabnik lahkih kovin že dolgo sodi, da se lahko zdravo določanje cen za polizdelke lahkih kovin doseže samo tako, da imajo najpomembnejše tovarne lahkih kovin na voljo lastne baze surovega aluminija. Ker družba *Vereinigte*

³⁸ Petzina, n.d., str. 108–109.

³⁹ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31.01-11712, pismo gospod. ministrstva geuleiterju za Saarpfalz dec. 1938.

⁴⁰ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31.01-11712, pismo *VAW* gospod. ministrstvu 8. 4. 1940.

⁴¹ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31.01-11712, *Udetovo* pismo vojnogospodarskemu in oborožitvenemu uradu 1. 4. 1940.

Aluminiumwerke sama po izbruhu vojne ni imela za potrebno, da bi izkoristila sleherno proizvodno možnost za aluminium, mi nenadno zanimanje VAW ni prav razumljivo, še posebej zato, ker je o prevzemu obratovanja s strani Dürerer Metallwerke že odločil gospod generalfeldmaršal.⁴²

Medtem ko vprašanje letne proizvodnje v tej Giulinijevi tovarni 550 t nasproti celotni letni proizvodnji VAW z več kot 200.000 t ne bi smelo imeti nobene vloge, pa je vključitev Dürerer Metallwerke A.G. v takšno proizvodnjo za prihodnji razvoj odločilnega pomena. Ta mali obrat pri Giuliniju imam za 1. celico nadaljnega razvoja polizdelkov lahkkih kovin, v tem primeru je to Dürerer Metallwerke."

Glede očitka VAW, da Dürerer Metallwerke nima ustreznih strokovnjakov, je Udet sodil, da ji je Giulinijeva tvrdka zavezana nuditi strokovno pomoč. Je pa obljubil, da Giuliniju ne bo dal več nobenih novih dovoljenj za elektrolizo aluminija.⁴³

Iz tega pisma zvemo, kako močna je bila družba Vereinigte Aluminiumwerke že v prvi polovici 1940. leta in kako agresivno je bilo njeno vodstvo v prizadevanjih, da še poveča proizvodne zmogljivosti za pridelovanje aluminija.⁴⁴ Kljub temu je Dürerer Metallwerke uspela prevzeti v najem Giulinijevo tovarno v Ludwigshafnu. Ko je januarja 1943 pisno prosila gospodarsko ministrstvo za podaljšanje najemne pogodbe, je povedala, da že ima dovoljenje za gradnjo tovarne pri Fischamendu v Avstriji, vendar je morala odložiti začetek gradnje, o čemer bomo še govorili.⁴⁵

General Udet je res držal besedo in ni dal tvrdki Giulini dovoljenja za gradnjo tovarn aluminija. Zato se je ta še leto dni po Udetovi smrti (17. 12. 1941 je storil samomor) pritoževala gospodarskemu ministrstvu:

"Če več kot dve desetletji se vedno znova obračam na državno gospodarsko ministrstvo za dovoljenje za vzpostavitev elektrolizne tovarne. To dovoljenje so nam, ki smo strokovnjaki na področju pridobivanja glinice, odrekli do današnjega dne, medtem ko so druge tvrdke, ki nimajo lastnih izkušenj niti na področju pridelave glinice niti proizvodnje aluminija, dobile dovoljenje za gradnjo velikih elektroliznih tovarn. Te tvrdke so si morale medtem potrebne obratovalne izkušnje pridobiti šele z empiričnimi poiskusi."

Na koncu pritožbe se družba Giulini čudi, da je v vojnem času, ko so potrebne vse moči, njena strokovna moč izključena iz proizvodnje glinice in aluminija.⁴⁶ Dr. Sennekamp je bil končno za to, da se tej tvrdki dovoli vključitev v proizvodnjo glinice in aluminija, rekoč: "Zasluge Gebr. Giulini pri proizvodnji glinice so takšne, da kljub njenemu nekdanjemu vedenju (protipravna vzpostava in obratovanje elektrolize aluminija) ni mogoče proti njej ukrepati." Zato se naj s tvrdko Dürerer Metallwerke dogovori za sodelovanje.⁴⁷ Družbi sta se dogovorili tako, da bo Dürerer Metallwerke sama proizvajala aluminij še tri leta, nato pa družba Gebrueder Giulini prevzame proizvodnjo sama.

V Avstriji in Madžarski. Po prvi svetovni vojni ustanovljena (19. 7. 1920) delniška družba Österreichische Kraftwerke je imela v kraju Steeg ob Hallstattskem jezeru tovarno glinice in aluminija z letno zmogljivostjo 1800 ton aluminija in tovarno elektrod. Preskrbovala se je z boksitom iz doline Laussa v Zgornji Avstriji. V Avstriji je bila tudi podružnica švicarske delniške družbe Aluminium-Industrie iz Neuhausena v Švici s

42 Hermann Göring je državni maršal (Reichsmarschall) postal šele julija 1940. Do takrat je imel čin generalfeldmaršala.

43 BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31.01-11712, Udetovo pismo generalu von hanneckenu 13. 4. 1940.

44 Poleg obratov, za katere bomo izvedeli iz tze zaprave, je imela VAW obrat glinice tudi v Stramberku v vzhodnih Sudetih in obrat aluminija v Bitterfeldu.

45 BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31.01-11712, pismo Dürerer Metallwerke gospod. ministrstvu 22. 1. 1943.

46 BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31.01-11712, pismo tvrdke Gebr. Giulini gospod. ministrstvu 9. 3. 1943.

47 BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31.01-11712, Sennekampovo pismo 15. 5. 1943; sporočilo tvrdke Gebr. Giulini 26. 7. 1943.

tovarno aluminija v kraju Lend na Salzburškem (okraj Zell am See) in z elektrarno v bližnjem kraju Rauris. Ta družba se je 1931. leta skupaj s francoskim koncernom Pechiney, British Aluminium Co. Ltd. London, Aluminium Ltd. Toronto in Vereinigte Aluminiumwerke AG Berlin združila v kartel Aliance Aluminium Company Basel. Po vključitvi Avstrije v nemški rajh 1938. leta so avstrijsko podružnico švicarskega aluminijskega kartela vključili v nemški sistem delniških družb. Avstrijska proizvodnja aluminija 1937. leta je znašala 25.000 ton.⁴⁸

Po priključitvi Avstrije k Nemčiji so nacisti namenili avstrijskemu območju velik pomen za oborožitveno industrijo. Velikopotezni so bili njihovi načrti tudi na področju proizvodnje glinice in aluminija. Dve novi tovarni naj bi imeli letno zmogljivost 15 in 25 tisoč ton aluminija, potrebno tovarno glinice pa naj bi zgradili ob Donavi blizu Dunaj z letno zmogljivostjo 100 tisoč ton. Pri tovarni aluminija v Lendu naj bi zgradili novo elektrarno, da bi proizvodnjo aluminija dvignili od 2.730 ton na 7.000 ton.⁴⁹

Tudi iz virov, ki so nam na voljo v arhivskem fondu nemškega gospodarskega ministrstva v Potsdamu, zvemo za tovarno aluminija, t.i. Mattigwerk v Rannshofnu (okrožje Branau am Inn) v Avstriji. Njo so poleti 1941 sklenili razširiti za tri stopnje (IV–VI). Tako družba VAW piše generalnemu pooblaščenca za posebna vprašanja kemične industrije dr. Carlu Krauchu, da bodo "v izvajanju povelja gospoda državnega maršala, da je treba proizvodnjo aluminija razširiti z vsemi sredstvi in čimprej, razširili Mattigwerk v Rannshofnu za tri stopnje, vsako za 10.800 ton letne zmogljivosti. Tako bi bila skupna letna zmogljivost tovarne 65.000 ton. Tovarno bi lahko začeli širiti takoj, ker so predela že toliko napredovala. Za dogradnjo potrebujejo 12–15 mesecev, torej do poznega poletja ali zgodnje jeseni 1942. Čez tri mesece je družba VAW ugotavljala, da bi tri stopnje dogradili do 1. avgusta in 1. oktobra 1942 ter 1. februarja 1943.⁵⁰

Nemčija je imela v Dunajskem Novem mestu veliko tovarno lovskih letal s predvideno mesečno zmogljivostjo sto letal vrste Messerschmitt s tremi podružnicami; v vseh teh tovarnah je bilo junija 1941 zaposlenih 11.755 delavcev. Svojo delavnico (III) je tovarna imela tudi v Fischamendu. Ta izdelava letal je zahtevala tudi vedno več aluminija in so tako že obstoječe tovarne povečevale proizvodnjo, npr. v Enzesfeldu od 3 na 60 ton in v Moellersdorfu od 95 na 198 ton. Sam Göring je aprila 1941 obiskal tovarni aluminija v Lendu in Rannshofnu (okrožje Baden v Avstriji), v katerih so letno zmogljivost zvišali od 33.000 na 65.000 ton.⁵¹

V Madžarski so bogata nahajališča boksita začeli izkoriščati sredi leta 1926 in so za to v Budimpešti ustanovili Delniško družbo za izkop in industrijo aluminijske rude (nemško: Aluminiumerz-Bergbau und Industrie AG). Vse njene delnice je dobil t.i. holding Bauxit Trust AG, ki se je ustanovil 1923. leta v Zürichu s pomočjo tamkajšnje bančne hiše Blankart. Bauxit Trust AG je imel v svoji sestavi še nekaj boksitnih oziroma aluminijskih delniških družb, npr. v Trstu, Bukarešti, Zagrebu itd. Omenjeni delniški družbi sta v letih 1933–1934 zgradili tovarno glinice v Magyarovaru in zanjo septembra 1934 ustanovili novo Delniško družbo za boksitno industrijo (Bauxit-Ipar-Reszvenytarsasag). Junija 1941. leta pa so vse tri navedene delniške družbe ustanovile Podonavsko delniško družbo za proizvodnjo glinice (Dunavoelgui Timfoeld-Ipar-Reszvenytarsasag). Med drugo svetovno vojno so v nadzornem svetu ali ravnateljstvih teh družb sedeli tudi zastopniki najmočnejše nemške aluminijske delniške družbe Vereinigte Aluminiumwerke AG iz Berlina (npr. dr. Ludger Westrick).

48 Compass, Deutsches Reich, Land Österreich, Österreich – Ungarn (Liquidation), 1939, str. 703–704, 896 in 1261.

49 Norbert Schausberger: Rüstung in Österreich 1938–1945 (dalje: Schausberger, n.d.), str. 34, 48, 75 in 80.

50 BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31.01-11712, pismi VAW gospod. ministrstvu 11. 7. in 13. 10. 1941.

51 Schausberger, n.d., str. 77–78.

V Madžarski je bilo še nekaj boksitnih oziroma aluminijških družb. Decembra 1935. leta so ustanovili Čezdonavsko boksitno delniško družbo (Transdanubia Bauxit Reszvenytársasag) v Budimpešti, junija 1937. leta Madžarsko delniško družbo za boksitne jame (Magyar Bauxitbanya Reszvenytársasag) v Budimpešti, in to s pomočjo amsterdamske kovinarske delniške družbe in je gradila tovarno glinice in aluminija v Toesokberendu pri Ajki in so v njenem ravnateljstvu sedeli tudi Nemci. Septembra 1941 so ustanovili Bakonjsko boksitno delniško družbo (Bakonyi Bauxit reszvenytársasag) v Budimpešti. Madžarska je 1940. leta nakopala 600.000 ton boksita in ga tisto leto izvozila 646.900 ton.⁵²

Družba Vereinigte Aluminiumwerke se je 1941. leta dogovorila z madžarsko družbo Aluminiumerz- Bergbau und Industrie A.G. iz Budimpešte in z družbo Bauxit Trust A. G. Zuerich za zgraditev tovarne glinice na Madžarskem, in to pri Komaronu. Madžarska vlada naj bi se zavezala, da bo v prihodnjih 25 letih izvažala boksit v Nemčijo, in to letno milijon ton brez zahtevka po plačilu carine. Vendar še ni prišlo do sklenitve sporazuma z madžarsko vlado, ki je menda delala težave. Kljub temu je VAW uspelo tisti leto ustanoviti družbo Donautaler Tonerde – Industrie A.G., v kateri je imela družba VAW 33 in tretjino odstotka kapitala, Bauxit Trust iz Zuericha 40%, njena subsidiarna družba (t.i. Tochtergesellschaft) Aluminiumerz- Bergbau und Industrie A.G. iz Budimpešte pa 26 in dve tretjini odstotka kapitala. V pogodbi so predvideli, da bodo po pokritju madžarskih potreb presežek boksita izvažali v Nemčijo, Norveško in Švico. Vendar je madžarska vlada postavljala pogoj, da bi polovico letne proizvodnje 60.000 ton aluminija lahko izvozila v druge države. Zato pa bi morali Nemci zvišati izvoz premoga v Madžarsko za 90.000 ton na leto. Čeprav se je generalfeldmaršal Milch ogreval za gradnjo omenjene tovarne glinice v Madžarski, je nemško gospodarsko ministrstvo sodilo, da ni mogoče Madžarski dobavljati več premoga, kot ga je že dobivala. Moramo namreč upoštevati, da je morala Nemčija zelo mnogo premoga izvažati tudi v Italijo.⁵³

Kmalu v letu 1942 se je VAW zavzemala za to, da bi skupaj z Metallgesellschaft A.G. Frankfurt in Aluminium- Industriegesellschaft Konstanz zgradila tovarno aluminija z letno zmogljivostjo 120.000 ton aluminijevega trioksida (Al₂O₃). Gradila bi na območju Donave, kjer so že opravili raziskave pri krajih Engerau in Fischamend (okrožje Bruck an der Leitha) v Avstriji.⁵⁴ Čez pet tednov pa se je oglasila konkurenčna družba Dürener Metallwerke, da namerava zgraditi tovarno za elektrolizo aluminija tudi pri kraju Fischamend. Glinico bi dobivala iz Madžarske, kajti s podvojitvijo zmogljivosti tovarne glinice v Ajki na Madžarskem, ki jo gradi družba Ungarische Bauxitgruben A.G., pri kateri ima Dürener Metallwerke 33 in tretjino odstotka kapitala, bi lahko dobila letno 20.000 ton glinice. Ob tem bi lahko z zgraditvijo tovarne glinice v kraju Tat na Donavi blizu kraja Dorog pridobili 40.000 ton glinice. Gradnja tovarne pri Fischamendu bi stala 28,7 milijona mark, podvojitve zmogljivosti tovarne v Ajki bi stala 7,2 milijona mark in bi nemška družba plačala polovico, t.j. 3,6 milijona mark, tovarna glinice v Tat bi stala 21 milijonov mark, skupno bi torej morala družba Dürener Metallwerke zbrati 42,8 milijona mark.⁵⁵

Družba Dürener Metallwerke je čez nekaj časa zvedela, da se bo od štirih načrtovanih elektroliznih tovarn na Donavi nadaljevala gradnja v stopnji B le Mgt-

⁵² Compass, Ungarn, 1943, str. 572, 574, 575, 581, 585 in 586; Compass, Ungarn, 1944, str. 540.

⁵³ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31.01-11712, pisma VAW 13. 10., 27. in 28. 11. 1941 ter 17. in 23. 1. in 26. 2. 1942.

⁵⁴ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31.01-11712, pismo VAW dr. C. Krauchu 6. 2. 1942; Krauchov odgovor 12. 2. 1942.

⁵⁵ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31.01-11712, pismo Dürener Metallwerke gospod. ministrstvu 12. 3. 1942.

Elektrolyse v kraju Moos Birnbaum (v okrožju Tulln) in Al-Elektrolyse Engerau. S tem bi gradnjo tovarne pri Fischamendu za nekaj časa odložili, čemur nasprotuje in predlaga drugačen vrstni red gradenj.⁵⁶ Pristojni dejavniki (gospodarsko ministrstvo oz. njegov II. glavni oddelek, ministrstvo za letalstvo in državni urad za gospodarsko izgradnjo) so 11. junija 1942 potrdili, da načrt za gradnjo tovarne pri Fischamendu sicer ostane, odloži pa se rok za gradnjo. Prednost so namreč dali gradnji tovarne pri Ajki, kjer že gradijo obrate madžarske boksitne družbe (za glinico 20.000 ton, aluminij z elektrolizo 10.000 ton), ali Tat na Donavi. Zavzeli so se tudi za podvojitve zmogljivosti tovarne pri Ajki, da bi dobili dovolj glinice za bodočo tovarno aluminija v Fischamendu.

Hudovala pa se je Dürener Metallwerke nad stališčem vodje delovnega kroga "aluminij in njegove surovine" dr. Westricka na seji 7. avgusta 1942, ko se je ponovno izrekel proti temu, da bi ta družba gradila tovarno aluminija v kraju Fischamend. Namesto te gradnje je dr. Westrick predlagal gradnjo neke skupne tovarne in **izvedbo načrta VAW za zgraditev tovarne na Dravi**, pri čemer je mislil na tovarno v Strnišču, kajti namesto imena tovarne v Strnišču so uporabljali izraz Drauwerk. Svoje odklonilno stališče je dr. Westrick utemeljeval s tem, da Dürener Metallwerke nima izkušenj v gradnji in vodenju tovarne aluminija. Ta družba pa je odgovarjala, da ima že dveletne izkušnje iz tovarne aluminija Rheinpfalz G.m.b.H. v Ludwigshafnu in si je tudi že izobrazila strokovnjake.⁵⁷

K pritožbam družbe Dürener Metallwerke so v II. glavnem oddelku (železo in kovine) gospodarskega ministrstva 1. septembra 1942 v beležki povedali, da ima ta družba v najemu tovarno Gebrüder Giulini v Ludwigshafnu in lastno tovarno aluminija v kraju Mundenheim z letno zmogljivostjo 500 ton. Za njeno standardno tovarno so predvideli že omenjeno tovarno v Fischamendu pri Dunaju z letno zmogljivostjo 10.000 ton. "Zaradi medtem nastale stiske gradbenega obsega, ki je na voljo za graditev tovarn za lahke kovine, se je moral odložiti načrt za gradnjo tovarne v Fischamendu, dokler ne bodo končane sedanje gradnje in se bodo sprostile ustrezne gradbene zmogljivosti. Državno letalsko ministrstvo, generalni pooblaščenec za kemijo in državno gospodarsko ministrstvo so ponovno izrecno zagotovili Dürener Metallwerke, da ostane gradnja načrtovane tovarne v Fischamendu še naprej v načrtu." Drugače pa je dr. Westrick iz VAW sodil, da naj bi pri nadaljnji gradnji tovarn aluminija sodelovali le dotedanji proizvajalci aluminija, ker le oni nudijo varno zagotovilo za najboljše izkoriščanje zgrajenih obratov. "On zastopa zamisel za gradnjo velikega skupnega obrata na območju Donave, pri katerem bi sodelovale družbe VAW, Aluminiumindustriegesellschaft Konstanz in Metallgesellschaft.

Na Madžarskem se je družbi Dürener Metallwerke posrečilo, da je s pomočjo Ungarische Bauxitgruben A.G. (UBAG) v Budimpešti s 30% kapitala dobila odločilni vpliv na področju proizvodnje lahkih kovin. UBAG, ki je imela na voljo razna nahajališča boksita v Bakonjskem gozdu, je gradila v neposredni bližini boksitnih polj v Ajki tovarno glinice z letno zmogljivostjo 20.000 ton in tovarno za elektrolizo aluminija z letno zmogljivostjo 10.000 ton. Pri Stolnem Beogradu pa je istočasno nastajala tovarna za polizdelke, v kateri naj bi v Ajki pridelani aluminij predelovali v letalske dele. Vsako leto naj bi 3000 ton aluminija, pridelanega v Ajki, izvozili v Nemčijo, nemško letalstvo pa naj bi dobilo vsako leto tudi nadaljnjih 2000 do 3000 ton polizdelkov. V Ajki je bila tudi predvidena podvojitve letne zmogljivosti na 40.000 ton glinice. Povečanje naj bi

⁵⁶ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31.01-11712, pismo Dürener Metallwerke gospod. ministrstvu 15. 5. 1942.

⁵⁷ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31.01-11712, pismo Dürener Metallwerke gospod. ministrstvu 28. 8. 1942.

bilo na vse voljo Nemčiji in ga bodo v Fischamendu predelali v aluminij.⁵⁸ Sredi leta 1943 je tovarna glinice v Ajki začela obratovati s polno zmogljivostjo, medtem ko je elektroliza aluminija obratovala s četrtinsko zmogljivostjo, predvidevali pa so, da bo do julija 1943 obratovala že s polovično zmogljivostjo.⁵⁹

Za graditev tovarne aluminija se je tisti čas zavzemala tudi družba Leipziger Leichtmetallwerke Rackwitz, in to v kraju Engerau na Donavi z letno zmogljivostjo 20.000 ton.

V Neodvisni državi Hrvatski. Jugoslavija je bila po nahajališčih boksita četrta država na svetu, po proizvodnji aluminija pa poslednja med njegovimi proizvajalkami. Pridobivanje boksita je 1938. leta bilo 99,73% v tujih rokah, predvsem mednarodnega aluminijskega kartela. Največje hrvaško podjetje za pridobivanje boksita je bilo 1929. leta ustanovljeno Kontinentalno boksitno rudokopno i industrijsko d.d. v Zagrebu. V njem je imel večino delnic Bauxit Trust A.G. Zuerich, pri njem pa tudi Vereinigte Aluminiumwerke iz Berlina. Po ustanovitvi Neodvisne države Hrvatske (NDH) aprila 1941. leta je dobil vpliv na omenjeno zagrebško družbo nemški rajh (v upravnem svetu so bili tudi trije direktorji VAW). Edino omembe vredno podjetje za pridobivanje aluminija je bila 1935. leta zgrajena tovarna aluminija v Lozovcu pri Šibeniku z upravo v Zagrebu in z letno zmogljivostjo 2400 ton aluminija. Po okupaciji je postala italijanska državna last. Manjša delniška družba Ugrovača rudarsko d.d. v Mostarju je imela nahajališča boksita na območju Mostarja in Ljubuškega ter v okrajih Cazin, Bihač, Krupa in Petrovac. Tudi ona je bila prek Aluminium Industrie A.G. Neuhausen pod vplivom švicarskega kapitala, pri katerem pa je bila udeležena tudi družba Martinswerke G. m. b. H. v Bergeheim-Erf (pri Kölnu). Po okupaciji Jugoslavije je Ugrovača rudarsko d.d. vso svojo proizvodnjo pošiljala družbi Martinswerk. Pri Adria-Bauxit A.G. s sedežem v Zagrebu je sodelovala nam tudi že znana družba Gebrüder Giuliani iz Ludwigshafna. V njeni popolni lasti je bila Dalmatia A.G. (pozneje imenovana Hrvatsko boksitno d.d.) v Splitu in od konca 1941. leta v Zagrebu.

Po nastanku NDH je Göring kot pooblaščenec za štiriletni načrt 28. aprila 1941 naročil družbi Vereinigte Aluminiumwerke, naj "za hitro in popolno izkoriščanje boksitnih nahajališč na jugovzhodnem območju, posebno v bivši Jugoslaviji, takoj ukrene vse, da bi boksitne zaloge zagotovili za koristi nemškega gospodarstva, obenem pa bi v najkrajšem času z vsemi sredstvi stopnjevali proizvodnjo." Čez dva dni je Göring pooblastil tudi direktorja Junkers Werke, Heinricha Koppenberga, naj v jugovzhodni Evropi ustvari surovinsko bazo za nemški aluminijski program na Norveškem. Koppenberg je 1. maja 1941 sporočil nemškemu generalnemu konzulu v Beogradu, da morajo biti hrvaška boksitna nahajališča in mala aluminijska tovarna v Mostah pri Ljubljani (beri: Kemična tovarna Moste) brezpogojno na voljo za norveško industrijo. To pa je peljalo do spora med VAW in od Koppenberga pooblaščen delniško družbo Hansa Leichtmetall A.G. Oba, dr. Westrick in Koppenberg sta z obiski pri ustaških voditeljih v Zagrebu hotela pridobiti koncesije za svoji družbi. Spor je rešil Berlin, in to v korist VAW, Koppenbergova družba pa bi se naj zadovoljila z izkoriščanjem boksita v Norveški in Madžarski.

Družba Vereinigte Aluminiumwerke je z NDH 9. julija 1941 sklenila predpogodbo o ustanovitvi skupne akcijske družbe za dobo petih let, v kateri bo VAW imela tehnično in komercialno vodstvo. Skupna družba naj bi kopala boksit na državnih boksitnih poljih Čitluk in Stolac ter njuni okolici in v prihodnosti zgradila tovarno glinice in aluminija. Vendar bi VAW šele čez tri leta ocenila, ali so za gradnjo takšne tovarne

⁵⁸ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31.01-11712, beležka v II. glav. oddelku gospod. ministrstva 1. 9. 1942.

⁵⁹ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31.01-11712, pismo Dürerer Metallwerke drž. uradu za gospodarsko izgradnjo 30. 6. 1943.

sploh dani pogoji. Če teh ne bi bilo, naj bi boksit še dalje odvažali v Nemčijo. Po Koppenbergovi pritožbi pri generalu Udetu je s posredovanjem nemškega generalnega konzulata v Zagrebu in nemškega ministrstva za zunanje zadeve v Berlinu prišlo 16. julija 1941 do razmejitve interesov med štirimi nemškimi (VAW, Hansa Leichtmetall, Gebrüder Giuliani in Martinswerke) in tremi hrvaškimi družbami (Kontinentalno boksitno rudokopno i industrijsko d.d., Ugrovača rudarsko d.d. in Adria-Bauxit). Cenili so, da gre za letno zmogljivost okoli 750.000 do 900.000 ton boksita. Družba VAW je dobila pravico pridobivati boksit z območij Mostar–Čitluk, Stolac, Ervenik in Podgorje. Skupaj s Kontinentalnim boksitnim rudokopnim in industrijskim d.d. je dobila pravico pridobivati boksit tudi z območij Mostar, Drniš in Banja Luka. Ker so bile prednostne dobave za hrvaške potrebe majhne in ker nobena nemška družba dejansko ni bila pripravljena graditi tovarne v nemirni NDH, so večino izkopanega boksita pošiljali v Nemčijo. Če bi tovarno gradili, bi jo v Mostarju. V nemškem gospodarskem ministrstvu so avgusta 1943 zapisali: "Za čas vojne ni mogoče upoštevati gradnje nove tovarne glinice."⁶⁰ Če bi lahko izkoristili vse zmogljivosti in boksit poslali v Nemčijo, bi to letno pomenilo pol milijona ton ali več kot 40% vsega uporabljenega boksita. Dejansko pa je uvoz boksita iz NDH v Nemčijo pomenil le 15% nemške porabe boksita. V letu 1941 je NDH izvozila v Nemčijo 77.222,1 ton, v 1942. letu 181.258,5 ton in v 1943. letu 126.292 ton boksita.⁶¹

Nemški ukrepi za zagotovitev surovin v NDH so se osredotočili v prvi vrsti na kopanje boksita, da bi z njim oskrbovali nemško aluminijско industrijo v rajhu oziroma zadostili predvidenemu velenarčtu o proizvodnji aluminija v Norveški. Nemške in norveške skupne potrebe po boksitu so za leto 1942 ocenili na 2,3 milijona ton, iz NDH naj bi dobili okoli pol milijona ton. NDH so Nemci imeli poleg Madžarskega za največjega dobavitelja boksita. Ob tem je bilo pomembno še to, da je bil boksit iz NDH večinoma visoko kakovosten in dober dodatek k slabemu boksitu iz drugih virov. Večina boksita v NDA je bila na italijanskem zasedbenem območju in je zato bilo mnogo nesoglasij med italijanskimi in nemškimi oziroma ustaškimi uradi, zlasti še zaradi nemškega načrta o zgraditvi pristanišča Ploče, iz katerega bi izvažali boksit v Nemčijo in Norveško. Izkoriščanje boksita sta poleg tega ovirala šibko prometno omrežje in partizansko gibanje. Nemčija se je konec leta 1942 in v začetku leta 1943 vojaško močnejše zaposlila v NDH tudi zato, da bi si tam zavarovala svoje vojnogospodarske koristi. Za odvoz boksita sta nemška in ustaška stran gradili tudi ceste in ozkotirne železnice, vendar je partizansko gibanje do konca leta 1943 onemogočilo kopanje boksita pri Drnišu in so ga do septembra 1944 kopali in odvažali le z mostarskega območja, kar je bilo za Nemčijo zelo pomembno zaradi izpada dobave boksita iz Francije.⁶²

V Franciji. V tej državi so bile razmeroma velike količine boksita in bila je do neke mere tudi razvita proizvodnja aluminija. Tudi tam se je za svoj položaj zavzemala Vereinigte Aluminiumwerke iz Berlina, poleg nje pa tudi Hansa Leichtmetall. S VAW naj bi sodelovala družba iz Pehineya (Comp. de Produits Chimiques et Electrometallurgiques Alais, Frages et Camargue), z drugo pa družba iz Ugine (Ste. Electro-Chimie et Electrometallurgie d Ugine). Ustanovili naj bi skupno nemško-francosko družbo in zgradili dve tovarni glinice, za kar naj bi Francozi dali 60% kapitala, vsaka od omenjenih nemških družb pa po 20%. Pogajali so se poleti 1941 v Parizu, vendar se do

60 BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31.01-11712, pismo gospod. ministrstva 13. 8. 1943.

61 Holm Sundhausen: Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Grossraum 1941–1945. Das Scheitern einer Ausbeutungsstrategie. Stuttgart 1983 (dalje: Sundhausen, n.d.), str. 126–134 in 204. V Jugoslaviji so leta 1939 izkopali 719.000 ton boksita in izdelali 1795 ton aluminija.

62 Sundhausen, n.d., str. 282–289.

srede leta 1942 še niso sporazumeli, ker Francozi niso pristali na skoraj polovično udeležbo Nemcev.⁶³

V Sovjetski zvezi. Nemčija je predvidevala, da bo z zasedenih območij Sovjetske zveze dobila velike količine boksita, ki ga bo izvažala na obdelavo celo na Norveško. Predvidela je, da bo pri aluminiju dosegla letno zmogljivost 150.000 ton in pri glinici 278.000 ton. Še 1941. leta so načrtovalci predvideli, da bodo zgradili ali obnovili veliko tovarno glinice in aluminija v Zaporožju ob Dnjepru v Ukrajini, ki ga je nemška vojska zasedla konec septembra 1941. Tudi to tovarno naj bi zgradila VAW. Kot kaže, je do poletja 1942 zgradila ali obnovila le poslopja.

Dr. Carl Krauch je 4. avgusta 1942 pisal Sennekampu: "Opozarjam na to, da bo z dovoljenjem za graditev tovarne aluminija Zaporožje potrebna priprava ustreznih zmogljivosti glinice."⁶⁴ Tudi družba VAW je poročala, da je maja 1942 na zahtevo ministra za oborožitev in strelivo Alberta Speera za tri mesece odložila obnovo tovarne v Zaporožju. Predvidela je, da bo tovarna za letno proizvodnjo 20.000 ton aluminija do srede leta 1944 potrebovala 40.000 ton glinice.⁶⁵ Šele 23. oktobra 1942 je Krauch izdal izjavo o zrelosti za obnovo tovarne: "Na podlagi opravljenih preiskav izjavljamo, da je gradnja v gradbenem pogledu zrela in jo sprejemamo v načrtovanje." Predvidevali so letno proizvodnjo 20.000 ton aluminija in 21.000 ton elektrod.⁶⁶ Obnovo tovarne je vodil inženir Ginsberg, ki je 3. marca 1943 v beležki povedal, da so naprave na Maikopu padle v nemške roke, tako da so hitro obnovili proizvodnjo in dobavo koksa, tera in smole za Zaporožje. Obstaja bojazen, da bo nemška vojska morala ob umiku uničiti Maikop in bo Zaporožje ostalo brez materiala.⁶⁷ Z umikom nemške vojske iz tega dela Ukrajine do srede oktobra 1943 je bilo tudi konec obnove tovarne v Zaporožju.

6. Graditev tovarne v Strnišču

Iz do sedaj zbranih virov ni mogoče ugotoviti, kdaj so pod vodstvom prokurista družbe Vereinigte Aluminiumwerke iz Berlina Otta Freyberga⁶⁸ zasadili prvo lopato za gradnjo tovarne glinice in aluminija v Strnišču pri Ptujju. Najbrž se to ni zgodilo kmalu po Freybergovem in dr. Henzejevem obisku v Gradcu, Mariboru in na Ptujju, saj so ponekod, tudi v Salzburgu, imeli pomisleke proti gradnji. Četudi ne bi bilo teh pomislekov, bi zgodnejši začetek gradnje lahko zavirala tudi zelo huda zima 1941–1942. Vsekakor pa je gradnja morala steči že v začetku maja 1942. Ptujski delovni urad je namreč naročil županu občine Vurberk, kjer so tisti čas gradili ali obnavljali šolo, naj 20 delavcev pošlje v Strnišče, vendar je ptujski deželni svetnik Fritz Bauer 1. maja 1942 omenjenemu županu dovolil, da 10 delavcev obdrži v Vurberku in jih le 10 pošlje v Strnišče.⁶⁹

⁶³ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31.01-11712, poročili VAW gospod. ministrstvu 11. 8. 1941 in 11. 6. 1942; poročilo Hansa Leichtmetall 15. 5. 1942.

⁶⁴ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31.01-11712, Krauchovo pismo Sennekampu 4. 8. 1942.

⁶⁵ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31.01-11712, pismo VAW gospod. ministrstvu 3. 9. 1942.

⁶⁶ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31.01-11712, Krauchova odločba 23. 10. 1942.

⁶⁷ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31.01-11712, Ginsbergova beležka 3. 3. 1943.

⁶⁸ O. Freyberg, rojen 23. 12. 1892 v kraju Löbejüha Saalkreis, prokurist in obratni direktor družbe VAW Strnišče pri ptujju, odlikovan s križcem za vojne zasluge I. (1. 9. 1944) in II. stopnje (VIII. 1941). O. Freyberga so predlagali za križec za vojne zasluge I. reda z meči, ker je 30. 1. 1945 ob zavezniškem bombardiranju Strnišča 3. 11. 1944 rešil vlak z 20 vagoni streliva, 13 tovornimi vagoni, vagonom bencina, vagonom paketov in lokomotivo. Poleg tega je dal iz severne cone odpeljati 430 ton streliva, tako da drugi napad nizko letelih letal 4. 11. 1944 ni bil učinkovit. (AMNOM, okrožno vodstvo St.H.Ptuj, šk. 10–5, predlog poverjenika območnega pooblaščenca za kemijo v XVII. in XVIII. vojnem okrožju dr. Wollnika na Dunaju 17. 11. 1944).

⁶⁹ Arhiv Muzeja narodne osvoboditve Maribor (dalje: AMNOM), nemški arhiv (dalje: n.a.), okrožno vodstvo Štajerske domovinske zveze Ptuj (dalje: St.H.Ptuj), škatla 10–9, Bauerjevo pismo 1. 5. 1942.

V splošni študiji o energetskogospodarskem načrtovanju v Spodnji Štajerski so predvidevali gradnjo šoštanjske termocentrale, katere proizvodnja naj bi se gibala med 150.000 in 300.000 KW. Predvideli so tudi, da bi z gradnjo hidrocentral na Dravi v Spodnji Štajerski pridobili nadaljnjih 400.000 KW in v spodnještajerskem delu Save okoli 200.000 KW električnega toka. Od tega naj bi porabili v Spodnji Štajerski okoli 200.000 KW, in to **170.000 KW za tovarno aluminija v Strnišču**, drugo pa za vse druge porabnike, tako da bi lahko, izvozili iz Spodnje Štajerske od 600.000 do 700.000 KW električnega toka. Tudi v tem se kaže pomen Spodnje Štajerske za nemško vojno gospodarstvo.⁷⁰

Vir, ki ga bom navedel nekoliko kasneje, priča, da so v Berlinu 1. maja 1942 sklenili odložiti gradnjo aluminija in so torej v Strnišču gradili le tovarno glinice. Ni pa mogoče ugotoviti, kdaj so se odločili, da bodo tovarno glinice razširili v dva dela ali v ti. dve izgradnji (Ausbau), vsako z letno zmogljivostjo 50.000 ton glinice. Žal (še) nisem našel, če je sploh kje ohranjena, ti. izjave o zrelosti za gradnjo (Baureiferklärung) iz leta 1942, ki navaja podatke za prvotno predvideno gradnjo tovarne glinice in aluminija ali samo gradnjo tovarne glinice. Poznamo pa izjavo o zrelosti za gradnjo drugega ali razširjenega dela tovarne glinice, ki jo je 19. februarja 1943 izdal generalni pooblaščenec za posebna vprašanja kemične proizvodnje pri pooblaščenca za štiriletni načrt, profesor dr. Carl Krauch in jo je njegov urad posredoval 25 uradom, oddelkom itd. ter posameznikom.

Izjava o zrelosti za gradnjo drugega dela tovarne glinice v Strnišču predvideva začetek gradnje aprila 1943 in njen konec decembra 1944, montažo strojev novembra in decembra 1944 ter začetek obratovanja decembra 1944. Navaja tudi količine materiala, potrebne za **gradnjo** tega dela tovarne (2000 ton gradbenega železa, 16.000 ton železa za stroje, 2000 m³ rezanega in 500 klastrov debelnega lesa, 10.000 ton cementa, 3 milijone kosov opeke, 50 ton bakra, 60 ton svinca, 6 ton cinka itd.), delovno silo (580 delavcev), kapital (za gradbenotehnični del 4 milijone mark in za strojnotehnični del 16 milijonov mark) in transport (6.000 vagonov letno in 3000 tovornih avtomobilov). Navaja tudi letne potrebe za **obratovanje** tega dela tovarne glinice, in to 125.000 ton glinice, 7.500 ton sode, 160.000 ton premoga iz spodnještajerskih premogovnikov, transport (20.000 vagonov letno v tovarno in 5.000 vagonov letno iz tovarne) in delovno silo (400 oseb).⁷¹

Kaže, da razmere na področju delovne sile le niso bile tako ugodne, kot si jih je še januarja 1942 v poročilu slikal vodja ptujskega delovnopoličnega urada Lenz, ki je računal predvsem na delovno silo iz ptujskega okrožja.⁷² Odvišno delovno silo je ptujski delovni urad moral že od pomladi 1941 pošiljati na delo v Zgornjo Štajersko in še dlje na sever, od pomladi 1942 dalje na poljedelska dela v brežiško okrožje, za vojsko sposobne najprej od aprila dalje kot vermane v bojevanje proti partizanom⁷³ in od srede leta 1942 tudi v nemško vojsko in uniformirano državno delovno službo (Reichsarbeitsdienst – RAD), za utrjevanje državne meje proti Neodvisni državi Hrvaški, gradnjo tovarne letalskih delov na Tezmem itd. Kaže, da so na t.i. štabnih pogovorih pri šefu civilne uprave za Spodnjo Štajersko v Gradcu šele 3. oktobra 1942 prvič govorili o delovni sili za gradnjo tovarne v Strnišču in elektrarne na Mariborskem otoku. Poverjenik za delovno silo dr. Kurt Henninger je namreč poročal, da bodo za gradbena dela pri

⁷⁰ BA Koblenz, R 4-94, der Generalinspektor für Wasser u. Energie: Generelle Studie zur energiewirtschaftlichen Planung in der Untersteiermark.

⁷¹ BA Koblenz, R4-94, der Generalinspektor für Wasser u. Energie, Baureiferklärung 19. 2. 1943.

⁷² Glej op. 25.

⁷³ Glej Tone Ferenc: Wehrmannschaft v boju proti narodnoosvobodni vojski na Štajerskem. Letopis Muzeja narodne osvoboditve LRS, II-1958, str. 81-156.

elektrarni na Mariborskem otoku potrebovali več kot tisoč delavcev, pri gradnji tovarne v Strnišču pa več tisoč.⁷⁴ Že na naslednjih štabnih pogovorih 26. oktobra je dr. Henninger povedal, da imajo delovno silo za Mariborski otok preskrbljeno.⁷⁵ Tudi 9. novembra je dr. Henninger povedal, da bodo potrebe po delovni sili v Strnišču krili s tujimi delavci.⁷⁶ Še v letu 1942 so na delovišču v Strnišču uredili nekakšno kazensko taborišče, ki je bilo v pristojnosti deželnega svetnika za ptujsko okrožje in v katerega so na njegov ukaz ali na ukaz gestapa pošiljali t.i. asocialne ljudi in tiste, ki so se pregrešili proti delovni obveznosti (Arbeitsbrüchige), kot je na štabnih pogovorih 23. novembra poročal ptujski deželni svetnik Bauer, so do takrat v "njegovo" taborišče poslali 240 oseb, med njimi tudi 22 članov Štajerske domovinske zveze, prostora pa je bilo še za 80 oseb.⁷⁷ Po nekem viru naj bi v to kazensko taborišče zapirali obsojence z vzhodnega dela Spodnje Štajerske, in to tiste z odvzemom prostosti od dveh do šestih mesecev.⁷⁸ Poleg njih so v taborišču delali tudi vojni ujetniki in civilni delavci, vendar za 1942. leto (še) nimamo podatkov niti o skupnem številu niti o njihovi sestavi.

Takšne podatke imamo šele iz 1943. leta. Novi vodja delovnopoličnega urada iz okrožnega vodstva Štajerske domovinske zveze Ptuj Rudolf Burgstaller je na obisku v Strnišču 21. januarja 1943 ugotovil, da je tam 142 delavcev iz stalne ekipe, 628 civilnih delavcev, 185 kaznjencev, 89 vojnih ujetnikov in 32 inozemcev, skupaj torej 1076 oseb, med njimi 40 žensk. Nekaj kaznjencev oziroma zapornikov je gestapo pripeljal tja iz svojega zopora na gradu Borl pri Ptuju. Iz njegovega poročila zveemo tudi, da bodo 50 britanskih vojnih ujetnikov odpeljali drugam in da so tam delali tudi grški delavci. V poročilu, ki obravnava predvsem nastanitvene in prehrabne razmere na delovišču, je Burgstaller napovedal: "Stalež delavstva se bo v času gradnje, ki se bo raztegnila na leto 1943, povečal na okoli 4000. S proizvodnjo glinice bodo začeli v začetku leta 1944, torej po koncu potrebnih obratnih naprav. Po predloženih načrtih tudi za pozneje predvidevajo poleg proizvodnje glinice tudi proizvodnjo aluminija in je težko napovedati število poznejšega delavstva. Na vsak način se računa na 10.000 do 15.000 delavcev."⁷⁹

Iz tega poročila lahko sklepamo, da bodo glavna gradbena dela, ki bodo zahtevala skoraj štirikrat več delovne sile, šele v letu 1943. To število je najbrž pretirano kot tisto o deset do petnajst tisoč delavcev v obratujoči tovarni. Potrebe po novi delovni sili so spravile na delo v Strnišče novo skupino delavcev, t.i. **posebne delovne obveznike** (Sonderdienstpflichtige). Prvi podatki o zamisli, da bi tiste, ki jih iz rasnih, dednozdravstvenih ali političnih razlogov niso sprejeli v Štajersko domovinsko zvezo, jim zato tudi niso dali nemškega državljanstva in so jih imeli samo "pod zaščito nemškega rajha",⁸⁰ za t.i. zaščitence (Schutzangehoerige), poslali na delo v Strnišče, so iz januarja 1943. Ker t.i. zaščitencev niso mobilizirali niti v uniformirano državno delovno službo niti v nemško vojsko, so morali opraviti t.i. posebno delovno obveznost. V letu 1942 so jo morali opraviti v poljedelstvu pri zgornještajerskih kmetih, s čimer pa nekateri nacisti, med njimi tudi že omenjeni Bauer, niso bili zadovoljni. Zato je šef civilne uprave dr. Uiberreither sklenil, da bodo zaščitenci svojo delovno obveznost opravljali le še

74 AMNOM, arh. fond urada pooblaščenca državnega komisarja za utrjevanje nemštva v Mariboru (dalje: DDV), zapisnik štabnih pogovorov 3. 10. 1942.

75 AMNOM, DDV, zapisnik štabnih pogovorov 26. 10. 1942.

76 AMNOM, DDV, zapisnik štabnih pogovorov 9. 11. 1942.

77 AMNOM, DDV, zapisnik štabnih pogovorov 23. 11. 1942.

78 Rojic, n.d., str. 92.

79 AMNOM, St.H.Ptuj, šk. 10-6, Burgstallerjevo poročilo 25. 1. 1943 o obisku delovišča Strnišče 23. 1. 1943.

80 Tone Ferenc: Politične in državljanske kategorije prebivalstva na Štajerskem pod nemško okupacijo. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1-1960., št. 2, str. 69-124 (dalje: Ferenc, Politične in državljanske kategorije).

skupaj v taboriščih pod stražo vermanšafta Štajerske domovinske zveze. Njegov poverjenik za delo dr. Henninger se je konec januarja 1943 dogovoril z ravnateljem delovišča Freybergom za ustanovitev taborišča za okoli 300 oseb. V vodstvu Štajerske domovinske zveze v Mariboru so določili, da bo taborišče nekakšna "**vmesna stvar med koncentracijskim taboriščem in svobodnim delovnim taboriščem**" in našli tudi njegovega vodjo esajevskega stotnika Fritza Munkelta ter 25.000 mark za ureditev taborišča.⁸¹ Uredili so ga v zahodnem delu delovnega taborišča, in to v treh barakah.⁸² Po okrožnici zveznega vodstva Štajerske domovinske zveze z dne 17. februarja 1943 so morala okrožna vodstva določiti moške zaščitence za delo v Strnišču. Vendar so do 15. marca, ko bi moralo biti v taborišču že okoli 300 zaščitencev, poslali komaj 26. Zato je šef civilne uprave 24. aprila 1943 ukazal, naj do 15. maja pošljejo v Strnišče vse za delo sposobne moške zaščitence, razen delavcev v oborožitveni industriji, rudarstvu in prometu. Vendar niti to ni šlo po načrtu in je moral dr. Henninger na štabnih pogovorih v Gradcu priznati: "V Strnišče naj bi prišlo 350 zaščitencev, prišlo pa jih je le 60, ker so druge, ki smo jih predvideli za Strnišče, medtem že sprejeli v Štajersko domovinsko zvezo. K posebni delovni dolžnosti smo poklicali zaščitence letnikov 1914 do 1926."⁸³

Nacisti so uvedli še eno novo skupino delovnih obveznikov, t.i. **kazenske posebne delovne obveznike** (Strafsonderdienstpflichtige), ki so to bili iz t.i. socialnih (pijanci, delomrzneži itd.) ali političnih razlogov (svojci partizanov in ubitih talcev, ubežnikov iz nemške vojske itd.). Prve mesece so te moške imeli skupaj s posebnimi delovnimi obvezniki, nato pa so jih ločili (baraki A in B). Skrb za kazenske posebne delovne obveznike je prevzelo okrožno vodstvo Štajerske domovinske zveze Ptuj.⁸⁴

Septembra 1943 so se razmere glede delovne sile v Strnišču zelo spremenile. Pokrajinski delovni urad za Štajersko v Gradcu je strniškemu delovišču dodelil 2400 delavcev iz vzhodne Evrope (t. i. Ostarbeiter), med njimi 800 žensk. Ker pa teh iz nacionalnopolitičnih, t.j. raznarodovalnih razlogov niso sprejeli v Spodnjo Štajersko, so pospešili pošiljanje zaščitencev v Strnišče in tja potegnili tudi tiste, ki so bili dotlej še na Zgornjem Štajerskem.⁸⁵ Tako so do 11. oktobra 1943 imeli v taborišču že 668 zaščitencev, sredi novembra 1943 pa po mnogih pobegih 476, med njimi 126 kazenskih posebnih delovnih obveznikov.⁸⁶

Glede civilnih delavcev imamo tudi za prvo polovico 1943. leta le skromne podatke. Vodja ptujskega delovnega urada Laber je v svojem mesečnem poročilu za junij 1943 navedel, da je od drugih delovnih uradov dobil 707 delavcev, med njimi 645 pripadnikov uniformirane državne delovne službe (RAD), in jih večinoma zaposlil na strniškem delovišču.⁸⁷ V mesečnem poročilu za julij je isti navedel: "Za vojno pomembno gradnjo Strnišče je sedaj glede kontingenta delovne sile (1700) popolnoma zadovoljeno. Sedaj prihajajo tudi od generalnega pooblaščenca za kemijo posamezni transporti inozemskih delavcev, do zdaj jih je prispelo okoli 70."⁸⁸ V svojem poročilu za avgust 1943 se je Laber pritoževal, da so se razmere v Strnišču ponovno zelo zaostrile z odhodom več kot 400 pripadnikov državne delovne službe (RAD).⁸⁹ Natančnejše podatke

⁸¹ Ferenc: Politične in državljanske kategorije, str. 99.

⁸² Lojze Penič: Taborišče v Strnišču. Ptujski zbornik, 2–1962, str. 153–166 (dalje: Penič, n.d.).

⁸³ AMNOM, DDV, zapisnik štabnih pogovorov 5. 7. 1943. Ferenc: Politične in državljanske kategorije, str. 99–106; Penič, n.d., str. 157.

⁸⁴ Ferenc: Politične in državljanske kategorije, str. 104; Penič, n.d., str. 157.

⁸⁵ AMNOM, zvezno vodstvo St.H., APA, šk. 14–2, okrožnica del. urada Gradec št. 547-43-II 5552.21 dne 8. 9. 1943.

⁸⁶ Ferenc: Politične in državljanske kategorije, str. 104; Penič, n.d., str. 159–160.

⁸⁷ AMNOM, okrožno vodstvo St.H.Ptuj, Laberjevo poročilo 3. 7. 1943.

⁸⁸ AMNOM, okrožno vodstvo St.H.Ptuj, Laberjevo poročilo 3. 8. 1943.

⁸⁹ AMNOM, okrožno vodstvo St.H.Ptuj, Laberjevo poročilo 3. 9. 1943.

o civilni delovni sili v taborišču Strnišče, ki ga je vodil Friedrich Plange, zvemo iz rutinskih mesečnih poročil za Nemško delavsko fronto (die Deutsche Arbeitsfront), ki je, kot vemo, v nemškem rajhu po 1933. letu nadomestila sindikalne organizacije. Ohranjeni sta poročila za meseca september in oktober 1943. Septembra 1943 je bilo v Strnišču delavstvo iz 25 gradbenih tvrdk, skupno pa 1588 moških in 42 žensk. Med njimi je bilo 1249 t.i. terenske delovne sile, 225 inozemskih delavcev (109 Nizozemcev, 68 Hrvatov, 23 Italijanov, 17 Čehov, 7 Dancev, 4 Slovaki, 4 Srbi, 3 Madžari in 1 Francoz), 126 kaznjencev in 28 stražarjev.⁹⁰ Ta delovna sila je prebivala in se tudi hranila v taborišču, ne vemo pa, koliko je bilo delavcev iz okolice, ki so prebivali doma in hodili na delo v Strnišče. Za mesec oktober 1943 takšno poročilo navaja tele podatke: skupno število vseh v taborišču 1498 moških in 48 žensk, med njimi 857 t.i. terenskih delavcev, 543 inozemcev (346 delavcev iz vzhodne Evrope, 97 Nizozemcev, 70 Hrvatov, 12 Italijanov, 3 Slovaki, 3 Madžari, Danec in Francoz), 125 kaznjencev in 30 stražarjev.⁹¹

S konca oktobra 1943 imamo tudi pregled nad 17 gradbenimi tvrdkami in številom njihovih zaposlenih ljudi, in to za svobodne delavce, posebne delovne obveznike in civilne kaznjence, odstotek bolnikov in odstotek postopačev. Največ zaposlenih je imela družba Vereinigte Aluminiumwerke, in to 432, nato Sager und Wörner 265, Universale 235, Beckmann 195, Schallinger 194, Mayreder 180, Weiss 135, Scheven 133, Lava-leije 119, Lerchbaumer 117, Treo 109, Müller-Alt. 101, Carnelutti 84, Emil Bein 67, Zimmerer 37, Delovna skupnost štajerskih tesarjev 32 in Glaser 30. Skupno je bilo 2052 civilnih delavcev, 298 posebnih delovnih obveznikov in 115 civilnih kaznjencev. Največji odstotek bolnikov je imela tvrdka Glaser (30%), največji odstotek postopačev pa tvrdka Schallinger (38,79%). Največ posebnih delovnih obveznikov (78) je delalo pri tvrdki Schallinger, največ civilnih kaznjencev (101, najbrž kazenskih posebnih delovnih obveznikov) pa pri tvrdki Beckmann.⁹²

Za gotovo so gradbena dela v Strnišču tekla zamudneje kot so v vodstvu Vereinigte Aluminiumwerke predvidevali v začetku 1942. leta. Pomanjkanju delovne sile se je pridružilo tudi pomanjkanje železa. O tem so 13. oktobra 1943 razpravljali na sestanku pri generalfeldmaršalu Milchu. O tej razpravi nimamo natančnejših podatkov, pač pa se nanjo veže obsežno poročilo vodstva VAW iz Berlina 14. oktobra 1943, naslovljeno na državni urad za železo in kovine pri gospodarskem ministrstvu. Poročilo navaja potrebe po delovnih močeh, gradbenem železu in železu za stroje ter njihovi realizaciji, pri čemer loči t.i. I. izgradnjo in II. izgradnjo, ter navaja predvideno letno zmogljivost za I. izgradnjo 50.000 ton glinice in enako tudi za II. izgradnjo. Poroča, da so do 1. oktobra 1943 za I. izgradnjo opravili 45% gradbenih del in za II. izgradnjo 10% gradbenih del. Za tisti čas navaja okoli 2800 zaposlenih ter 1200 manjkajoče delovne sile. Gradbenega železa je treba za obe izgradnji 13.200 ton, vendar so ga dobili ali ga imajo nakazanega do konca leta 8.200 ton, tako da jim ga primanjkuje še 5.000 ton. Železa za stroje potrebujejo 40.800 ton, dobili so ga ali ga imajo nakazanega do konca leta 22.662 ton, torej ga morajo dobiti še 18.138 ton. Predvideli so tudi, da bodo gradbena dela za I. izgradnjo končana 1. septembra 1944 in za II. izgradnjo 1. januarja 1945.

"Napredovanje gradbenih del je trpelo najprej zaradi pomanjkanja gradbenih delavcev, ki bo odpravljeno šele v teh dneh z dodelitvijo manjkajočih 1200 delavcev, predvsem pa zaradi pomanjkanja gradbenega železa," se je pritoževalo vodstvo VAW in predlagalo, kako bi odpravilo to pomanjkanje. Nato je nadaljevalo: "Izdelava strojev in

⁹⁰ AMNOM, zvezno vodstvo St.H., APA, šk. 14-1, mesečno poročilo iz Strnišča 2. 10. 1943 za september 1943. Številke v navedeni statistiki se ne ujemajo. Poročilo navaja, da je v Strnišču prostor za največ 2800 oseb in da jih lahko prehranijo 3000.

⁹¹ AMNOM, zvezno vodstvo St.H., APA, mesečno poročilo iz Strnišča 2. 11. 1943 za mesec oktober 1943.

⁹² AMNOM, zvezno vodstvo St.H., APA, šk. 10-7, pregled tvrdk in zaposlenih delovnih moči 30. 10. 1943.

aparatom za I. izgradnjo se je tudi zakasnila, ker je oddelek za lahke kovine pri generalnem pooblaščenju za kemijo zaradi zmanjšanja kontingenta železa za stroje in glede na zamujanje gradbenih del zaradi že omenjenega pomanjkanja gradbenega železa lahko dodelil zahtevano železo za stroje pozneje, kot pa bi to bilo nujno glede na dolge dobavne roke. Zdaj je potreba po železu za stroje za I. izgradnjo popolnoma pokrita." Nato je vodstvo VAW predlagalo, kako rešiti vprašanje dobave železa za II. izgradnjo ter to tudi postavilo za pogoj, da bi obratovanje I. in II. izgradnje lahko steklo 1. septembra 1944 oziroma 1. januarja 1945. Sklenilo pa je poročilo takole:

"Da bi se izognili nesporazumom, bi rad v tej zvezi še poudaril, da pravočasna izgradnja elektrarne na Dravi, ki jo gradijo, nikakor ne pomeni pogoja za začetek obratovanja tovarne glinice Ptuj. Zadeva je namreč taka, da so elektrarne, ki jih gradijo, namenjene splošni porabi dežele, medtem ko naj bi na Dravi zgradili še druge elektrarne, če bodo v ustreznem času sklenili, da pri Ptujju vzpostavijo tovarno aluminija."⁹³

Iz tega poročila lahko sklepamo, da so v 1943. letu gradili **samo še tovarno glinice** ali predvsem samo njo, in to v dveh stopnjah ali delih, ne pa več (ali: ne pa še) tovarne aluminija. Nekaj mesecev pred navedenim poročilom se je vodstvo Vereinigte Aluminiumwerke pisno obrnilo na gospodarsko ministrstvo in v uvodu pisma povedalo tole:

"S službenim nalogom II EM 13127-41 z dne 8. 12. 41 ste nas pooblastili, da ob izkoriščanju vodnih sil Drave na območju Celovec – Maribor – Celje za korist deželne obrambe pospešeno zgradimo tovarno aluminija in glinice. Na podlagi tega naloga smo svoječasno takoj naročili del strojev, potrebnih za tovarno aluminija in tovarno glinice. Smo pa morali spet umakniti izvršena naročila, **ko so na 2. zasedanju medministrske komisije 1. 5. 42 sklenili, da odložimo gradnjo te tovarne.**" (Podčrtal T. F.) Vodstvo VAW je po umiku naročil pri večini tvrdk doseglo, da te niso zahtevale odškodnine. Samo tvrdka Brown Boveri & Cie iz Mannheima, pri kateri je vodstvo VAW naročilo 7 transformatorjev, 2 usmernika in stikala za 110 KV in 10 KV, zahteva odškodnino v znesku 139.890,40 mark. Ker se je ta znesek vodstvu VAW zdel previsok, je naročilo arbitražo, ki je razsodila, da je opravičena odškodnina 126.534,60 mark. Zato prosi ministrstvo za gospodarstvo za povrnitev tega zneseta z dodatkom 600 mark za arbitražo.⁹⁴ Gospodarsko ministrstvo ni ustreglo prošnji vodstva VAW po plačilu odškodnine. Te stroške naj nosi družba VAW sama ali pa se naj obrne "na tiste urade, ki so sklenili odložitev gradnje tovarne."⁹⁵

Iz tega vira torej zvemo, kdo je sklenil odložiti gradnjo tovarne aluminija in kdaj je to storil. Oba navedena vira iz 1943. leta sta tudi poslednja vira o gradnji tovarne v Strnišču iz arhiva nemškega gospodarskega ministrstva.

Razmere glede delovne sile za gradnjo tovarne glinice v Strnišču so bile, kot kaže, najugodnejše v drugi polovici leta 1943, ko je vodstvo VAW še predvidevalo, da bo prva stopnja tovarne glinice zgrajena do 1. septembra 1944 in druga štiri mesece pozneje. Takrat je tudi bilo največje število posebnih delovnih obveznikov in kazenskih posebnih delovnih obveznikov. Tisti čas so sklenili, da bodo kazenske posebne delovne obveznike poslali v Studence na delo k Alpelektrowerke pri gradnji elektrarne na Mariborskem otoku, vendar so to storili šele od februarja do aprila 1944.⁹⁶ Dne 8. avgusta 1944 sta se uprava delovišča Strnišče in vodstvo Štajerske domovinske zveze sporazumela, da bosta v Strnišču vzpostavila še taborišče za kazenske posebne delovne

⁹³ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31.01-11712, poročilo VAW gospod. ministrstvu 14. 10. 1943.

⁹⁴ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31.01-11712, pismo VAW Sennekampu 17. 6. 1943.

⁹⁵ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31.01-11712, pismo referata II L 9 a 26. 7. 1943 referatu II EM 3 gospod. ministrstva. L 9 a pomeni referat v oddelku za lahke kovine (Leichtmetalle), EM 3 pomeni referat v oddelku za železo in kovine (Eisen und Metalle).

⁹⁶ Ferenc: Politične in državljanske kategorije, str. 104–107; Penič, n.d., str. 160.

obveznice; za voditeljico taborišča so postavili Kaethe Schirack, ki jo je v začetku 1945 nasledila Annemarie Buttolo. Njih so začeli junija 1944 zbirati v Celju in so jih čez dva meseca premestili v Strnišče, konec marca ali v začetku aprila 1945 pa od tam v Studence pri Mariboru. Na prisilno delo v Strnišče so pošiljali tudi sorodnike partizanov in ubitih talcev, ko jih niso več pošiljali v taborišča zunaj Spodnje Štajerske. Tudi njih so vključili med t.i. kazenske posebne delovne obveznike. Skupno je v Strnišču prestalo težko delovno obveznost od pomladi 1943 do maja 1945 **okoli 1400 moških in okoli 500 žensk**.⁹⁷

O težkih razmerah glede delovne sile v Strnišču zvemo največ iz mesečnih poročil ptujskega delovnega urada. Pomanjkanje delovne sile so skušali odpravljati, kakor so vedeli in znali. Tako za februar 1944 zvemo, da so v zameno za 70 prišlih italijanskih in 52 francoskih vojnih ujetnikov morali poslati 130 posebnih delovnih obveznikov, "katerih politično vedenje je to dopuščalo," v Studence pri Mariboru.⁹⁸ V poročilu za mesec marec 1944 je ptujski delovni urad tožil, da za Strnišče primanjkuje predvsem strokovnih gradbenih delavcev, in to celo od 200 do 300, medtem ko je pomožnih gradbenih delavcev dovolj.⁹⁹ Aprila so morali iz Strnišča nujno poslati v Maribor okoli sto strokovnih in pomožnih gradbenih delavcev.¹⁰⁰ Maja je moralo odriniti iz ptujskega okrožja drugam, in to v Zgornjo Štajersko na nujna gradbena dela okoli 600 delavcev, poslali so jih v Peggau in drugam.¹⁰¹ Junija je bilo v Strnišču poleg nameščencev le še okoli 1300 delavcev v primerjavi s 3000 pred letom dni.¹⁰²

Če je prej ptujski delovni urad za vzrok za pomanjkanje delovne sile navajal mobilizacijo v vermanšaft (ptujsko in ljutomersko okrožje sta dala moštvo za bataljon vermanšafta) in vojsko, je jeseni 1944 in pozimi 1944/45 navajal tudi mobilizacijo delavcev za utrjevalna dela, ki so jih po Hitlerjevem ukazu začeli graditi jeseni 1944 ob slovensko-avstrijski meji, na desnem bregu reke Mure, ob slovensko-hrvaški meji, ob reki Savi itd. Tudi za ta dela so bili potrebni gradbeni delavci. "V gradbeništvu je sedaj tako, da so vsi razpoložljivi gradbeni obrati brez izjeme zaposleni pri gradnji utrd. S tem so vsa druga gradbena dela popolnoma ustavljena in se sedaj zasilno nadaljujejo z nekaterimi starejšimi moči," beremo v poročilu delovnega urada Ptuj za mesec oktober 1944. Najbrž zato njegova nadaljnja poročila sploh ne omenjajo več strniškega delovišča. Šele poročilo za mesec marec 1945 navaja: "Sedaj smo okoli 500 gradbenih delavcev VAW tudi premestili h gradnji utrd. Ko jo bomo končali, bomo poleg teh 500 poslali v Strnišče nadaljnjih 500 z obmejnega branika."¹⁰³ Vodja taborišča za kazenske, posebne delovne obveznike F. Munkelt je že 9. januarja 1945 pisal Bauerju na Ptuj, da ima v taborišču 80 moških in 60 žensk, ki jih zaradi njihove starosti in bolehnosti ne more zaposliti in pomenijo breme za taborišče. Predlagal je, naj bi jih zaposlili kje drugje pri ti. hišnem delu za oborožitveno industrijo, s čimer je soglašal tudi Bauer.¹⁰⁴

Poslednje poglavje v gradnji tovarne glinice in aluminija v Strnišču pod nemško okupacijo pomeni popolno ustavitev vseh gradbenih del. 26. marca 1945 je namreč okrožni vodja Štajerske domovinske zveze Bauer sporočil okrožnemu orožniškemu

⁹⁷ Ferenc: Politične in državljanske kategorije, str. 106–108; Penič, n.d., str. 160–166.

⁹⁸ AMNOM, okrožno vodstvo St.H.Ptuj, šk. 10–3, poročilo delovnega urada Ptuj 2. 3. 1944.

⁹⁹ AMNOM, okrožno vodstvo St.H.Ptuj, šk. 10–3, poročilo delovnega urada Ptuj 4. 4. 1944.

¹⁰⁰ AMNOM, okrožno vodstvo St.H.Ptuj, šk. 10–3, poročilo delovnega urada Ptuj 3. 5. 1944.

¹⁰¹ AMNOM, okrožno vodstvo St.H.Ptuj, šk. 10–3, poročilo delovnega urada Ptuj 3. 6. 1944. "Zaradi velikega odhoda okoli 600 delovnih moči na nujna gradbena dela v Stari Štajerski so se nujno pokazale tudi velike težave na delovišču v Strnišču."

¹⁰² AMNOM, okrožno vodstvo St.H.Ptuj, šk. 10–3, poročilo delovnega urada Ptuj 4. 7. 1944.

¹⁰³ AMNOM, okrožno vodstvo St.H.Ptuj, šk. 10–3, poročili delovnega urada Ptuj 3. 11. 1944 in 3. 3. 1945.

¹⁰⁴ AMNOM, okrožno vodstvo St.H.Ptuj, šk. 10–1, Munkeltovo pismo Bauerju 9. 1. 1945, pismo zvez. vodstva St.H. Munkeltu B-T 1102, 19. 1. 1945.

vodji stotniku Altzieblerju, ki je bil obenem poveljnik t.i. zavarovalnega območja za ptujsko in ljutomersko okrožje: "Sporočam Vam v vednost, da je **ministrski ukaz ustavil delo na gradbišču VAW** in se delavstvo ter razpoložljivi inventar uporabita za drugo delo." Menil je, da je zadostno trenutno zavarovanje poslopja in naj zato orožniški akcijski vod pošlje na območje Juršinci – Polenšak – Sv. Tomaž.¹⁰⁵

To pa je bil čas, ko se je začelo tudi poslednje obdobje nemške okupacije na Štajerskem. Rdeča armada je po preboju nemške fronte pri Blatnem jezeru prodrla v dolino Rabe na Štajerskem in čez nekaj dni tudi do reke Mure. Tako je Spodnja Štajerska do reke Drave postala neposredno zaledje vzhodne fronte in tudi rezervirano območje za umik nemške jugovzhodne fronte iz Jugoslavije. Srečna okolnost je bila, da nemški okupator ob svojem umiku iz Spodnje Štajerske maja 1945 ni razstrelil tistega, kar je v Strnišču zgradila družba Vereinigte Aluminiumwerke iz Berlina. Po nekem viru naj bi bilo pri graditvi tovarne glinice in aluminija opravljenih okoli 70% gradbenih del in pripravljenih okoli 10% opreme. Z gradnjo so nadaljevali v obnovljeni Jugoslaviji šele v letu 1947 in po nekajletni ustavitvi del (1948–1950) ta dokončali ter 1954. leta (torej deset let kasneje kot so predvidevali pri NAW jeseni 1943. leta) pridelali prvo glinico in aluminij.¹⁰⁶

¹⁰⁵ AMNOM, okrožno vodstvo St.H.Ptuj, šk. 10–5, Bauerjevo pismo Altzieblerju 26. 3. 1945.

¹⁰⁶ Almanah 1945–1969 Tovarna glinice in aluminija "Boris Kidrič" Kidričevo. Ob 15-letnici obratovanja izdala Tovarna glinice in aluminija Kidričevo, Kidričevo 1969. 20 let proizvodnje. Tovarna glinice in aluminija Kidričevo. Kidričevo 1974. Anton Žagar: Tovarna aluminija na Dravskem polju. Ptuj. Monografija o družbenem razvoju ptujске občine po drugi svetovni vojni. Ptuj 1992, str. 42–43.

IMENSKO KAZALO

A

Adamič J., 114
 Aguecci Giuseppe, 139, 162, 201
 Miklič Albin - Kolona, 239
 Albini Umberto, 183
 Alexander Harold, 325
 Alhaler Klara, 296, 297
 Alitsch, 21
 Allers Dietrich, 107, 282, 292, 294–301
 Altziebler, 430
 Amato Angelo, 139
 Ambrosio Vittorio, 147, 166, 179, 187,
 188, 202
 Amlacher Gerhard, 39, 78, 83–86, 88,
 90
 Anceschi Alfredo, 141, 166
 Ariella Rea, 200

B

Bach Zalewski Erich von dem, 314, 315
 Backe Herbert, 372, 373
 Bader Paul, 220
 Badoglio Pietro, 316
 Balaši Arpad, 95
 Baloković Ivo, 330
 Baltrusch Fritz, 22
 Bantel Marija, 257
 Bartolomeo, 147
 Bastianini Giuseppe, 197
 Batič, 239
 Batistič Bruno, 237
 Bauer Fritz, 412, 413, 423, 425, 429
 Bauer Johannes, 92
 Bauer Richard, 109, 258
 Bauerreiss Wolfgang, 89
 Beato Giuseppe, 169, 170, 251
 Bec Martin, 114
 Beez Ingeborg, 309
 Begusch, 114, 116
 Benetek F., 119
 Benincasa Antonino, 96, 190, 194

Bergonzi Antonio, 147, 169, 170
 Berna Roberto, 388
 Berschneider Josef, 244, 246, 248
 Berschneider Kunigunda, 244
 Bertone Antonio, 147, 166
 Besov Drago, 318
 Bevk France, 233
 Biber Dušan, 28–32, 65
 Bielas Max, 267
 Binding Karl, 104
 Bischofshausen, 222
 Bisia Edoardo, 123
 Blank Hans, 315
 Blanke Wilhelm, 116
 Blankenburg Werner, 106, 108, 119,
 260, 261, 270
 Bleiweis Miron, 194
 Blume Walter, 311, 312
 Bock Heinz, 355–358
 Böcke Fani, 296, 297
 Bogler Hubert, 78
 Bognione Gabriele, 95
 Böhme Franz, 222
 Böhme Kurt 326, 327
 Bohne Gerhard, 107
 Bolender Kurt, 293
 Bon Gherardi Silvia, 284, 286, 291–293,
 295, 297
 Bonfiglio Salvatore, 146, 166
 Borgongini Francesco, 155
 Bormann Martin, 105, 260
 Bortone Giacomo, 187
 Böss Walter, 80
 Bothmann, 271
 Bottaci Ivo, 155
 Botteri Guido, 284
 Bouhler Phillip, 105, 106, 109, 110,
 119, 259, 260, 262–264, 275
 Božič Franc, 229
 Brack Viktor, 105–110, 119, 260–264,
 292
 Bračić Avgust, 330
 Bradić Uroš, 332

Brand Hans, 244–246
 Brandes Ernst, 80
 Brandt Erwin, 315
 Brandt Karl, 105, 106, 108, 110, 259,
 260, 275
 Brecelj Marijan, 211
 Brenner Karl, 72, 306, 310–312, 315,
 316
 Breznik Jožefa, 330
 Brglez, 226
 Brignoli Pietro, 203
 Brolih Mirko, 211
 Broz Josip-Tito, 233
 Bruchietti Luigi, 139
 Brunner Karl, 325
 Bubnič Albin, 186
 Buffarini Guida, 132, 178, 179
 Bürckel Josef, 361
 Burgstaller Rudolf, 425
 Buttler Rupert, 38, 79
 Buttolo Annemarie, 429

C

Camèra Romano Marcello, 147, 166
 Caporale Actis Attilio, 254
 Caporali Dante, 142, 166
 Carignani Ferdinando, 95
 Carl Franc, 239, 241
 Carniel Fabio, 284
 Caroeli Luigi, 139
 Carstanjen Helmut, 32, 33
 Casetti Franco, 388
 Castellani Leopoldo, 189, 190
 Cavallero Ugo, 125, 166
 Cavani Aldo, 169, 180–182, 185, 249,
 251, 254
 Centa Franc, 288
 Cestnik Slavko, 95
 Chamberlain Houston Stewart, 104
 Christl, 224
 Cianetti Tullio, 374
 Ciano Galeazzo, 204
 Cividin Tullio, 294, 301
 Clemente Primieri, 166
 Coceani Bruno, 289, 302
 Colloti Enzo, 97, 300
 Colloti Gaetano, 284, 301, 302
 Conti Leonard, 105–107, 109, 113, 260–
 262

Cordara Mario, 157
 Corte Giovanni, 147, 175, 176
 Cossiga Giovanni, 181
 Costoris Sergio, 298
 Csuss Anton, 78
 Cuiuli Vincenzo, 143, 153, 163, 166
 Cvetković Dragiša, 30

Č

Čepič Zdenko, 215
 Černe Jože, 318
 Čobal Josip, 330
 Črnilogar Franc, 229
 Črnilogar Julka, 229
 Čuček Franc, 414

D

Dachsle, 296
 Daluege Kurt, 310, 312
 Damjan Viktor, 329, 330
 Danioni Carlo, 130, 168, 172–176
 Darré Walter, 372, 373
 David Pietro, 123
 De Biase Cesare, 147, 171
 De Blasio Ettore, 166, 204
 De Caroli Francesco, 130, 139, 170
 De Dominis Gustavo, 139, 166
 Debes, 327, 328
 Del Erminio Fabbro, 236, 237, 246
 Delfino Francesco, 139
 Destovnik Karel - Kajuh, 23
 Dežman Jože, 38, 215, 217
 Dha Eugenio, 181
 Dietrich Ernst, 298
 Dietrich Sepp, 304, 315, 320
 Dolenc Lojze, 329
 Dolžan Franc, 114
 Domenig Norbert, 94
 Dönitz Karl, 323
 Dorfmeister Anton, 24, 33, 321
 Dörner Klaus, 103–105, 107, 110, 111
 Dougan Danilo, 238, 239, 241, 242, 246
 Doujak Hermann, 316, 389
 Drnovšek Ivan, 345
 Drnovšek Janko, 353, 355
 Drnovšek Jožefa, 356
 Držaj Peter, 114
 Dubois Werner, 282, 295, 297

Dugulin Avgust Maks, 238, 242

E

Eberhardt Herbert, 353
 Eberl Irmfried, 269, 273, 336, 337
 Ebner Gregor 309
 Eder Johann, 78
 Eder Rudolf, 349
 Ehrlich Lambert, 161
 Eichholz Dietrich, 403, 405, 407–409
 Eichmann Adolf, 42
 Emanuele III Vittorio, 96, 187, 189
 Erjavec Matevž, 230, 231
 Exenbergerj Herbert, 112
 Eypper Ernest, 200

F

Fabbi Umberto, 136, 166, 205
 Fabretto Francesco, 296
 Fajfar Jože, 225
 Fajfar Tone, 397
 Falthauer, 261
 Fanelli Giovanni, 249, 250
 Favagrossa Carlo, 375
 Feldhofer Matthäus, 78
 Felle Eugen, 78
 Ferenc Tone, 28, 33–36, 38–40, 43, 44,
 46, 54–56, 59, 60, 66, 67, 77, 79,
 83, 94, 96–98, 100, 112, 167,
 209, 280, 298
 Ferrero Alberto, 177, 184
 Fijavž Veronika, 330
 Filipič France, 186
 Finžgar Franc Saleški, 201
 Fiorenzuoli F., 144, 148
 Fischer Alfred, 103, 114, 115, 223
 Floss Herbert, 268
 Forte Karel, 329
 Fortuna Piero, 284
 Förster Helmuth, 220
 Fragapane Ignazio, 139, 166
 Franz Ewald, 336
 Franz Kurt, 267, 269, 293, 297, 335–
 338, 340–343
 Frausin Giorgio, 299, 301
 Frausin Luigi, 286, 299, 301
 Freisler Roland, 100, 101
 Freyberg Otto, 411, 414, 423, 426

Frick Wilhelm, 106, 260
 Friedl Herbert, 46
 Frischenschlager Leo, 80
 Fritzl, 349
 Fromm Friedrich, 409
 Fuchs, 82
 Funk Walther, 372
 Furlan Boris, 196
 Fux Roman, 94

G

Gabrijel Gregor, 100
 Gabrysch Alois, 90
 Gallo, 138, 204
 Gambara Gastone, 128, 161, 162, 188,
 201, 316
 Gandin Antonio, 147, 166
 Gandolfi, 80
 Garger Hermann, 23
 Gariup Marko, 28
 Gayl Alfred von, 382
 Geng Konrad, 280, 290, 291, 295, 297,
 298
 Gerdovič Bruno, 82
 Gerlach Augusto, 303
 Gerloff Helmuth, 311
 Geronazzo Luigi, 187
 Gerstein Kurt, 271–273
 Gestrin Ferdo, 215, 217
 Giacomelli Ettore, 96, 190, 194
 Gianni Giuseppe, 158
 Gigante Vincenzo, 286, 299, 301
 Giombini Quirino, 187
 Giovannini Ettore, 187
 Glaise Edmund, 314
 Glišič Venceslav, 220, 221
 Globocnik Odilo, 111, 235, 247, 263,
 264, 268–282, 284, 286–288,
 291–295, 316, 318, 322, 324,
 328, 329, 336
 Gnezda Marija, 231
 Godeas Alessandro, 181
 Godeša Bojan, 29, 31, 59, 60
 Golčnik Ivanka, 356
 Golčnik Marija, 356
 Gold Arthur, 339
 Golia Adolf, 95
 Gorgass, 269
 Gorgoni Vito, 181

Göring Hermann, 35, 83, 106, 260, 403–406, 408, 411, 416–418, 421
 Gosar Andrej, 30, 200, 201
 Gračnar Ivan, 389
 Grazioli Emilio, 14, 94–97, 123, 128, 130–134, 136, 138, 153, 158, 161–163, 167, 168, 185, 187–190, 196–199, 203, 374, 375
 Grčar Alojz, 330
 Grčar Janez, 120
 Gregl, 82
 Greil, 79
 Grgič Silvo, 218
 Gričnikar, 230
 Griep Hans, 320
 Grossman Vasilij, 266, 268, 332
 Grossman Vladimir, 329, 330
 Grošelj Anton, 356
 Grošelj Jože, 229
 Gruchmann Lothar, 103, 106–108, 110, 113
 Gruchol Erwin, 78
 Grundner Josef, 78
 Gubo Armin, 90
 Gueli Giuseppe, 177, 182–185, 284, 290
 Guglielmo Guglielmo, 147
 Gumkowski Janusz, 265, 266
 Gürtner Franz, 77, 110
 Guštin Damijan, 84, 209, 215

H

Hacin Lovro, 200, 316, 330, 332, 334
 Hackenholdt Lorenz, 271, 274, 280, 291, 295, 297, 300
 Hackl Oskar, 410
 Hainbach Johann, 78
 Hainzl Sepp, 382, 411, 412
 Hampel, 326
 Hannecken Hermann von, 409
 Turner Harald, 222
 Harb, 326
 Harm Hermann, 319, 320
 Harster Wilhelm, 325
 Hartmann, 326, 328
 Hartwig, 80
 Hauck Friedrich-Wilhelm, 327, 328
 Hausser Paul, 320
 Havelmann, 260
 Heberle Hans, 91
 Hederich, 119
 Heeren Viktor von, 29
 Hegener von, 260
 Heiber Helmut, 41
 Heidinger Gudrun, 307, 309
 Heiliger Max, 278
 Heine Borut, 224
 Heinz Bock, 358
 Heinz Wilhelm, 80
 Heller Johann, 78
 Hellin Franz von, 413
 Hennecke, 261
 Henninger Kurt, 424–426
 Henze, 411, 413, 414, 423
 Herff, Maximillian von, 275–277, 280, 313, 320, 358
 Hering Gottlieb, 269, 274, 276, 280–282, 291–293, 295, 297, 341
 Hermann Franz, 310
 Hess Rudolf, 105, 260, 284
 Heyde Werher, 107, 108, 110, 292
 Heydrich Reinhard, 79, 262, 269, 310, 313
 Hieng Ernest, 200
 Hierzegger Helmuth, 310
 Hildebrandt Richard, 220, 308, 314, 315, 221, 327
 Himmler Heinrich, 14, 20, 22, 24, 25, 28, 35, 41–47, 56, 72, 73, 79, 90, 106, 110, 111, 222, 244, 260, 263, 264, 266, 268, 269, 272, 274, 275, 277, 278–281, 292, 303, 304–317, 319–321, 324, 325, 327, 347, 362–365, 368, 369, 386, 408
 Hinterberger Arnold, 91, 94, 105
 Hinterberger Rudolf, 92
 Hintze Kurt, 22, 43
 Hirtreiter Josef, 271
 Hitler Adolf, 9, 31, 32, 34, 35, 40–42, 45–47, 52, 55, 72, 77, 83, 90, 97, 99, 104–106, 109–111, 120, 220, 221, 245, 259, 260, 263, 272, 279, 291, 299, 301, 304–306, 313, 315, 316, 320, 323, 361, 363, 370, 379, 404, 407–409, 415, 429
 Hoch Anton, 277
 Hoche Alfred, 104
 Hoenig Schmidt, 411

Höfle Hermann, 269, 270, 337
 Hofmann Otto, 308
 Holomany Matold E., 109, 258
 Holzer Hans, 92
 Hommel Ingelotte, 326, 332
 Hornof Guido, 342
 Hribar Janez, 397
 Hribar Rudolf, 356
 Hribar Spomenka, 216
 Hrvatič Peter, 296, 297
 Huber Heinz, 262
 Huber Katharina, 247
 Huber Reinhold, 382
 Hübner Heinz, 92
 Hvala Janez, 229

I

Ilc Jože, 330
 Iršič Rado, 82

J

Jakhel Dolfe, 196
 Jakob Tušar, 239
 Jamnigg Josef, 80
 Janež Ferdinand, 161
 Javoršek Konrad-Matjaž, 227, 286
 Jelinčič Rado, 236, 246
 Jerman Mirko, 345
 Jezernik Božidar, 161, 215
 Jonke Alois, 349, 352
 Jonke Rudolf, 347, 349, 353, 355
 Jost A., 104
 Judmaier Franz, 78
 Jug J., 119
 Jurčec I., 114
 Jurčec Ruda, 30
 Juriševič Fran, 371, 401
 Juvančič Ivo, 167

K

Kacin Dominik, 186
 Kacin Fani, 241
 Kacin France, 239, 241
 Kacin Milica, 186
 Kallmeyer, 109, 262
 Kaltenbrunner Ernst, 277, 295, 305, 313
 Kammerhofer Konstantin, 325–327

Kamptz Jürgen von, 325
 Kanomlja Matevž, 227
 Kante Maks, 255
 Kante Vladimir, 322
 Karadjordjevič Pavle, 31
 Karl Friedrich, 303
 Karner Stefan, 36, 39, 78
 Karnitschnig Bruno, 80, 89
 Kasche Siegfried, 42
 Katz, 276
 Kaul Friedrich Karl, 103, 111, 292
 Kavčič Jože, 114
 Kavčič Vladimir, 215
 Kebe Tone, 215
 Kegelj Viktor, 330, 331
 Keitel Wilhelm, 35
 Keller, 326, 328
 Kerschbaumer, 80
 Kerscher Anna, 245
 Kerševan Slava, 329
 Klančičar Ana, 356
 Klančičar Franc, 345, 356
 Klančičar Stanislav, 356
 Klančnik Stane, 230
 Klanjšček Zdravko, 213, 215
 Klare, 415
 Klein Ernst, 91, 92, 94
 Kliemann Kurt G., 244
 Klügel Werner, 23
 Knechtl August, 80
 Kneissler P., 262
 Knez Zdenko, 201
 Knoblauch Kurt, 310
 Knofe Hans, 306, 312
 Kocbek Edvard, 30
 Kočovič Bogoljub, 209, 214
 Kogoj, 230
 Kölbl Ferdinand, 78
 Kolenc Tone-Gorazd, 353
 Koller Max, 21, 22
 Komposch Rudolf, 91, 92, 94
 Konda Jakob, 95
 Konrad Georg, 259, 270
 Koppenberg Heinrich, 406, 410, 421
 Körner Paul, 405, 409
 Korošec Anton, 29–31
 Kos Milko, 201
 Kos Polde, 351
 Kosmač Anton, 230
 Kostnapfl Janko, 215

Koštomaj Marija, 119
 Kovačič Ivan, 144, 161
 Kovačič Stanko, 217
 Kozak Juš, 201
 Kraigher Sergej, 350
 Krainz Johann, 78
 Krall Jože, 234
 Kramar Jože, 330, 331
 Kramhöller Georg, 321, 356, 358
 Kranefuss Fritz, 308
 Kranjc Dominata, 114, 116, 117
 Krauch Carl, 404, 407, 409, 410, 418,
 423, 424
 Krebelj Leopold, 288
 Krek Miha, 31, 330, 332
 Kremenšek Slavko, 29
 Krener Franc, 317
 Kristan Cvetka, 120
 Kronser Leopold, 348
 Kropf Franz, 352, 353, 355
 Krug Karl, 100
 Krvina Luka, 95
 Kübler Ludwig, 98, 315
 Kuhar Lovro - Prežihov Voranc, 202
 Kühas, 321
 Kulovec Fran, 31
 Kulterer Stefan, 389
 Kumar Adrijan-Borigoj, 237
 Kumše Karel, 236, 237, 246
 Kurt Bruno, 42
 Kušnik E., 119
 Kutschera Franz, 13, 27, 35, 42, 53, 77,
 91, 92, 306, 329, 361
 Kuttner Fritz, 269, 281, 282, 294

L

Lackner Bruno, 347
 Lagomarsino Ramo, 148
 Lah Milan, 330
 Laković Milija, 332
 Lammers Heinrich, 35, 105, 260
 Lang Alberto Carlo, 158
 Lange Friedrich, 32
 Lapajne Janez, 241
 Lapajne Stanislav, 200
 Lapajne Tereza, 230
 Lapanja Peter, 230
 Lapanje Ana, 228
 Latini Tommas, 203

Laudorff, 321
 Lavizzari Fausto, 254
 Lazar Fanika-Nataša, 227, 228
 Löibius Harald, 20
 Lenz Rudolf, 410, 413, 424
 Lerch Ernst, 281
 Leskošek Franc, 200
 Lessak Karl, 253
 Leszczynski Kazimierz, 265, 266
 Levstik Andrina, 350
 Levstik Ivo-Gojc, 350
 Levstik Jože, 349, 350, 397
 Liebisch Alfred, 88
 Liepe, 222
 Linden Herbert, 106, 107, 260, 261
 Lindner Franz, 346, 347–354, 356, 358,
 359
 Linhardt Helena, 114
 Lipitt Georg, 21
 Lipovšek Marijan, 353
 Loases Francesco Paolo, 147
 Loeb Fritz, 403
 Löhr Alexander, 221, 322, 324, 325
 Lokar France, 330
 Lombardi Giuseppe, 187
 Lombrassa Giuseppe, 163, 316
 Lonauer Rudolf, 112
 Lösel Alfred, 78
 Lotrič Janez, 330
 Lovrec Mirko, 120
 Lovrenčič Lado, 217
 Lovše Zdenko, 330
 Lurker Otto, 20, 33, 41, 43, 78–82, 84–
 86, 89

M

Maani Nerino, 297
 Macchi Arturo, 148
 Machuletu Walter, 79
 Macis Enrico, 96, 190, 194
 Mack Kurt, 80
 Macotti Francesco, 241, 242
 Maček Ivan, 200
 Maček Vladko, 30, 31
 Madajczyk Czeslaw, 41
 Madina Giovanni, 194
 Magajna Janez, 230, 239, 241
 Magugliani Luca, 149, 162, 194

- Maier Kaibitsch Alois, 28, 33, 46, 50, 54
 Majcen Milan, 196
 Majcen Tončka, 351
 Makovec Boris, 237
 Makuc Andrej-Stanko, 231
 Malle Auguštin, 27
 Malsen Lambert, 288
 Maltese Domenico, 300, 301
 Manco Giovanni, 206
 Mansoldo G., 147, 166
 Marasco Mario, 190
 Margotti Karl, 254
 Marino Giuseppe, 147
 Marinucci Giorgio, 301
 Marioni C., 139, 166
 Maris Gianfranco, 301
 Marjanovič Jovan, 220
 Marn Janez-Črtomir, 331
 Marrone Ciro, 249–251, 254
 Marsalek Hans, 112
 Martinek, 98
 Martinjak Anton, 199
 Martinuč Dušan-Silni, 236
 Masarek, 338
 Mascus Helmut, 306
 Matjaschitz Franz, 347
 Matl Karl, 116
 Matthes Arthur, 269, 300
 Matzele Franz, 352, 353, 355
 Maurer, 80
 Maurowitsch, 347
 Mausser Albert, 349
 Meditz, 347
 Medved Franc-Grog, 225, 226, 239
 Meine, 258
 Meissner Johannes, 88
 Meissner Otto, 260
 Meldt Fritz, 84, 88, 90, 113
 Melzer Wilhelm, 89
 Mennecke Fritz, 263, 264
 Mentz, 274
 Mervič Lipe, 225
 Messina Ettore, 96, 187, 190, 199
 Messiner Kurt, 13, 91, 92, 94, 98, 197
 Messiner Paul, 39, 91–93, 97, 98
 Meyer Rudolf, 20, 23
 Mezda Janez, 241
 Miani Marina, 296
 Michalsen Georg, 281, 288
 Mielke Fred, 103, 105, 107–111, 259, 263
 Mihailović Draža, 163, 331
 Mihelčič Jože, 15, 194
 Mikuž Metod, 40, 66, 371, 401
 Milch Erhard, 405, 408–410, 419, 427
 Milčinski Janez, 103, 259
 Milovanovič Ljubo, 95
 Milward John S., 403
 Mirtl Werner, 80
 Missori Mario, 374
 Mitscherlich Alexander, 103, 105, 107–109, 110, 111, 259, 263
 Mlakar Boris, 215, 230
 Modic Heli, 330
 Moizo Riccardo, 163
 Mojzer Anton, 330
 Mondini Renzo, 155
 Montagna Renzo, 199, 200
 Mopurg Carl, 284
 Morgen Georg Conrad, 109, 259, 262, 270, 271, 278, 280, 281, 284, 287
 Morra Eugenio, 147, 166
 Mortarotti Carlo, 205
 Moser Ciro, 388
 Mosing Kurt, 80
 Mukavec Miha, 202
 Müller Alois, 88
 Müller Artur, 262
 Müller Otto-Haccius, 36, 78, 81, 83, 87–89, 400
 Munkelt F., 429
 Münz Ludwig, 106, 260, 373
 Murko Ivo, 330
 Mussolini Benito, 14, 15, 32, 72, 94–97, 123–125, 129, 133, 135, 147, 148, 152, 153, 166, 167, 184, 189, 190, 194, 196–198, 255, 316, 375, 376
- N
- Nadižar Anton -Klemen, 232
 Naglič Miha, 216
 Nano Umberto, 199
 Napokoj Vojka-Meta, 350, 351
 Natlačen Marko, 31, 60, 200, 201
 Natta Eugenio, 136
 Nedog Alenka, 29

Nemec Ivan, 397
 Neubauer, 271
 Neuhold, 348
 Niemann Johann, 269, 341
 Nöldechen Ferdinand, 324, 326
 Nösslböck Ignaz, 48
 Nogare Dalle Pietro, 166
 Novak Zdravko, 218

O

Oberhauser Josef, 269, 272–274, 276,
 280–282, 284, 286, 291–293,
 295, 297–301, 341, 342
 Obermayer, 273
 Ogrizek Marjan, 240–242, 246
 Okoliš Stane, 216, 217
 Olshausen Klaus, 34
 Osimitsch Wilhelm, 78
 Oswaldello Bruno, 282

P

Pagl Heinrich, 90
 Pagnini Cesar, 301
 Pahor Samo, 293
 Pakiž Silverij, 164
 Pallotta E., 147, 166
 Pallotta E. Giglio Umberto, 147, 166
 Pareschi Carlo, 375
 Pasquale Angelo, 148
 Passadore Francesco, 147
 Passavanti Pasquale Alessandro, 186
 Pavlič Stane, 397
 Pečar Feliks -Mijo, 350, 351
 Pederzani Adelmo, 205
 Pelligra Raffaele, 147, 166
 Penck Albrecht, 32
 Penič Lojze, 216, 426, 428, 429
 Perini Narcis, 292
 Perovšek Jurij, 30
 Perpetti G., 158
 Persterer Alois, 316
 Petelin Stanko, 224, 225, 243, 246, 247
 Peternel Peter, 230
 Petrovič Jakov, 194
 Petsche Johann, 349
 Petzina Dieter, 403–405, 416
 Pevc Marija, 92
 Pfaller Erna, 304, 307

Pfannenstiel, 272
 Pfannmüller Herman, 107, 261
 Pianese Gabriele, 139
 Picariello Teresa, 251
 Piccardi Leopoldo, 374
 Piccardi Raffallo, 375
 Pichler Franz, 400
 Pickl Karl, 89
 Pij XII., 158
 Pilla Bruno, 388
 Pirchegger Hans, 33
 Pirjevec Avgust, 186
 Pistone Giuseppe, 144, 165, 166
 Plange Friedrich, 427
 Podgornik Anton, 388
 Podgornik Avgust, 255
 Podgornik Evstahij, 255
 Podobnik Slavko, 226
 Pogorelz, 347
 Pohl Oswald, 278, 279
 Poje Zdenko, 205
 Polack Fritz, 328
 Polajnar Nace, 215, 217
 Poliakov Léon, 108, 261
 Polito Saverio, 129, 250
 Polizzi Gaetano, 187
 Poljanc Vinko, 27
 Potočnik Franc, 163
 Potrč Ivan, 242
 Prasch Helmut, 317
 Prebil Anica, 231
 Predan Janko, 202
 Prencis Rado, 194
 Pritzell Ernst, 315, 319
 Promitzer Heribert, 78
 Pryggmayer Anton, 413
 Puc Boris, 242
 Pucelj Ivan, 123
 Pučnik Jože, 215
 Puklavec Ludvik, 38
 Puttner Anton, 78
 Puza Erich, 91
 Puza Richard, 92, 94

Q

Querner Rudolf, 313

R

Radtke, 33
 Rainer Friedrich, 16, 40, 46, 50, 55–57,
 77, 92, 93, 97–99, 279, 280, 291,
 294, 305, 306, 310, 312, 314–
 316, 324, 328, 331–333, 361,
 394
 Ramovž Fran, 201
 Ramšak Marija, 345, 356
 Rasero Aldo, 254
 Rassmann, 286
 Rathei Rudolf, 78
 Ravbar Alojz, 249, 254
 Ravelli Domenico, 187, 199
 Reder Rudolf, 266
 Redlin Hertha, 357
 Reichleitner Franz, 262, 269, 274, 276,
 281, 282, 293, 337, 341
 Reidemeister, 410
 Reinel Heinrich, 80
 Reiss August, 292
 Reitlinger Gerald, 105, 106, 108, 109,
 259–272, 274, 277, 278, 284,
 290, 295
 Rejc Ivan, 226, 231
 Rems Jernej, 356
 Rennaux, 261
 Renno Georg, 112, 114
 Reti Paolo, 286
 Ribič Alojz -Ribca, 350
 Ricagno Umberto, 254
 Ricci Renato, 374
 Riegler Elfrieda, 321
 Rinner Brunno, 349, 352, 353, 355, 356,
 358
 Ripoli Guido, 147
 Roatta Mario, 124, 125, 131, 133–135,
 137, 138, 141, 142, 147, 151,
 158, 161, 166, 167, 171–173,
 188, 198, 202
 Robertazzi Giuseppe, 95
 Robotti Mario, 97, 124, 125, 127, 128,
 130, 132–135, 137, 138, 141,
 147, 151, 155, 158, 159, 161,
 162, 166–176, 188, 198–204,
 312
 Rocca A., 147, 166
 Rodenbacher Alfred, 38, 305
 Rojic Vida, 413

Rolla Michele, 147, 166
 Romavh Peter, 200
 Ronchi Vittorio, 376
 Roner Roza-Zvezda, 236, 237
 Ropas Anton, 114, 115
 Rosato Giovanni, 181
 Rösener Erwin, 13, 38, 82, 90, 279,
 303–334, 348, 354, 357
 Rösener Gerlach Augusta, 303
 Rösener Inge, 333
 Rosin Umberto, 134
 Rossi Mario, 139
 Rossi Romeo, 144, 148
 Rost Paul, 282, 295, 297
 Roth, 413
 Rožanc Tine, 200
 Rožman Gregorij, 155, 158, 161, 201,
 323, 324, 330, 332
 Rupnik Leon, 97, 154, 161, 200, 201,
 303, 316–318, 320, 323, 324,
 330, 332, 334, 388
 Rustja Drago, 298

S

Sarzan Ernest, 296
 Satler Jože, 217
 Sauer Richard, 78
 Schäfflein, 88
 Schausberger Norbert, 418
 Scheel Gustav Adolf, 38, 305
 Schemitsch Ludwig, 347
 Schiffrer Carlo, 285
 Schirach Baldur von, 313
 Schirack Kaethe, 429
 Schlegelberger Franz, 77
 Schmalenbach, 261
 Schmautzer, 80
 Schmeer Hans, 315
 Schmidt Friedrich, 94
 Schmidt Fritz, 80
 Schmitz Amalie, 336
 Schmur, 275
 Schneider Lambert, 292, 295–297
 Schober Viktor, 78
 Scholtz Karl, tudi Scholz, 315, 325, 327,
 328
 Schorn Hubert, 100
 Schreyer Georg, 305
 Schröder, 220

- Schulz Kurt, tudi Schultz, 94, 296, 297, 320
 Schumann, 261
 Schwarz Gottfried, 269, 292, 341
 Schwarzenbacher Franz, 341, 342
 Schwarzhuber Kaspar, 20
 Schweiger Walter, 80, 82, 89
 Schwerin Lutz, 409
 Scuero Antonio, 184
 Seehofer Leopold, 88, 89, 90
 Seeler Walter von, 325, 326, 328, 332
 Sefer, 118
 Seftschnig Erwin, 45
 Segulin Franc, 286, 299, 301
 Seifert Rudolf, 282, 295, 297
 Semulič Ivan, 237
 Senise Carmino, 123, 177, 179, 181
 Sennekamp, 414, 415, 417, 423
 Seraglia Alberto, 206
 Serbo Sergio, 299, 301
 Sernec Dušan, 201
 Serrachiolli Luigi, 194
 Siliat Leonard, 200
 Sima Valentin, 27
 Simon Gustav, 361
 Skoberne Terezija, 118
 Skornšek A., 119
 Skvarča Anton, 226–228, 230
 Smolič Heladija, 116, 117
 Socco Giovanni, 147
 Sollmann Max, 307, 309
 Sopotnik Ciril, 345, 356
 Sopotnik Frančiška, 356
 Sopotnik Marija, 356
 Sopotnik Milena, 356
 Sopotnik Stanislava, 356
 Sorger Hans, 89, 114, 115
 Sorice Antonio, 166
 Spartaco Carlo, 184
 Speer Albert, 373, 404, 405, 423
 Spiezio Angelo, 139
 Sporrenberg Jakob, 277
 Squero Antonio, 166
 Srebrič Josip, 155, 158
 Stadie Otto, 269, 299
 Stadler Karl, 100
 Stage Kurt, 89, 90, 321, 356–358
 Stalin Josip Visarijonovič, 31
 Stampfl Wilhelm, 347
 Stangl Franz, 112, 262, 267, 269, 271, 273, 274, 276, 280–282, 291, 293, 297, 336, 337, 341
 Stanglic Franz, 275, 293, 294
 Starnischa Josefa, 352, 353
 Stauda, 118
 Stegu Milena -Vesna, 227, 231
 Steindl Franz, 348, 349, 412
 Steiner Herbert, 112
 Steiner Jean-Francois, 266, 335–340
 Stella Vincenzo, 157
 Stepančič Miroslav, 371
 Stibilj Anton, 250, 252
 Stibilj Franc, 252
 Stibilj Milan, 250, 252, 255
 Stieger Gandolf, 45
 Stiger Werner, 34
 Stiplovšek Miroslav, 30, 346
 Stojadinović Milan, 28
 Stolarzyk Lothar, 89
 Stracca Giuseppe, tudi Stracka 129, 177
 Strada Carlo, 388
 Straub Franz, 21
 Streben, 278
 Streckenbach Bruno, 313
 Strgar Milica, 215
 Strnad Edwin, 80
 Strobl Franz, 78
 Strohmeier Sepp, 22, 358
 Stroman Maks, 114
 Stuhlpfarrer Karl, 97
 Sundhausen Holm, 422
 Swoboda Karl, 79, 82, 88
 Szecsi Maria, 100
- Š
- Šeško Jože, 200
 Šikovec Alojz, 350
 Šikovec Valentin, 348
 Šinkovec Črtomir, 232
 Šinkovec Stane, 92
 Škerbec Matija, 158
 Šnuderl Makso, 234, 235, 238, 345
 Špehar Franjo, 202
 Štancar Metod, 255
 Štempihar, 200
 Štucin Alojz, 231
 Šulin Matko, 353

T

Tallariga Marcello, 177
 Tartichio Roza-Zvezda, 237
 Tassinari Giuseppe, 375
 Tauss, 342
 Teppner Wolfram von, 80
 Teras Mihael, 118
 Terčak Stane, 44, 67
 Testa Temistocle, 136, 142, 176–179,
 182, 206
 Thierack Otto Georg, 77, 100
 Thomalla, 271
 Thomas Georg, 403, 405, 406, 408, 409,
 414
 Todt Fritz, 373, 404, 408, 411, 412
 Tollowitz Paul, 90
 Tomažič Danilo, 114, 117, 118
 Tomšič Vida, 234, 238, 242
 Toplak Terezija, 115, 117
 Torracca Rocco, 194
 Torresan R., 147, 166
 Tramontana Nicolo, 94, 95
 Treeck Egon von, 319
 Trengo Carlo, 374
 Troha Natalija, 205
 Trtnik Anton, 200
 Tschiedl August, 78
 Tschinkel, 347
 Turk Danilo, 238, 242
 Türk Leo, 78
 Turner, 220–222
 Tušar Alojzija, 241
 Tušar Anton, 228
 Tušar Jakob, 241
 Tušar Jože, 228
 Tušar Lojze, 238
 Tušar Slavica, 238, 240, 244, 246
 Tuta Slavko, 330

U

Udet Ernst, 416, 417
 Uiberreither Sigfried, 35, 42, 43, 46, 77,
 78, 81, 83–87, 89, 90, 113, 306,
 316, 329, 331–333, 361, 425
 Urh Janez, 330, 331
 Uršič Franc, 286
 Uršič Ivan, 255

V

Vajs Franc, 114, 115, 117
 Valtulin Angel, 171
 Vassali G., 146, 166
 Vavpetič Lado, 397
 Velikanja, 231
 Velušček Anton, 286, 299, 301
 Vey Kurt, 274, 282, 295, 297
 Vicedomini Eugenio, 139
 Vidali Lorenzo, 286
 Vidmar Josip, 201, 226, 227
 Vidussoni Aldo, 204
 Viero Attilio, 252
 Vietinghoff Heinrich von-Scheel, 326,
 327
 Vitale Vittorio, 194
 Vivod Marjana, 329, 330
 Vizjak Milka, 330, 332
 Vode Marjan, 95
 Vodopivec Peter, 30
 Vodušek Jerca, 29
 Vodušek Žiga, 242
 Vogelnik Dolfe, 214
 Vogt Josef, 89, 90, 94, 312, 356, 358
 Voigtlander Valdemar, 181
 Vojk Marija, 349
 Volkenborn Fritz, 20, 33, 41, 91, 92
 Volkmar Erich, 100
 Vončina Andrej, 229
 Vorberg, 260
 Vresk Lojze-Vili, 351
 Vrtačnik Alojzija, 330
 Vrtovc Anton, 255

W

Wagenführ Rolf, 403
 Wagner Gerhard, 105, 259
 Wagner Robert, 361
 Walther Arthur Paul, 262, 294, 299
 Walzl August, 27, 100
 Wappenhans Waldemar, 320
 Weiland Karl, 246–248
 Weimann Ernst, 281, 290
 Weiser Kurt, 94
 Weiss, 305
 Weissman, 278
 Wendler Richard, 277
 Werner Gerhard, 32

Wessely Willi, 116
 Wessling Ewald, 342
 Westrick Ludger, 409, 418
 Westrick, 409, 410, 420, 421
 Weyrach Jakob, 94
 Wiegele Franz, 358
 Wiesenthal Simon, 298, 299
 Wirth Christian, 109, 111, 112, 117,
 257–259, 262, 263, 265, 267,
 269, 270–278, 280–282, 284–
 288, 290–295, 297, 340, 341
 Wogg Wolfgang, 91
 Wölbing Fritz, 395
 Wolff Karl, tudi Wolfs 307–309, 314,
 316, 317, 325
 Wolfs,
 Wüllenweber Hans, 100
 Wurm, 389
 Wutte Martin, 32

Z

Zadnik Maks, 176, 287, 288, 291, 298
 Zajec Alfonz, 216
 Zajec Marijan, 200, 324
 Zalar Franc, 288
 Zangen Gustav-Adolf von, 98

Zanuttini, 252
 Zaplotnik Bogdan, 217
 Zborowski Julian, 80, 89, 358
 Zehethofer Florian, 112
 Zennaro Teobaldo, 94
 Zetto Antonio, 155
 Zizelsberger Andreas, 33
 Zorc Franc, 288
 Zorman Franc, 155
 Zuliani Valentin, 236
 Zupanc Aleksander, 217
 Zurl, 352
 Zürner, 277

Ž

Žagar Anton, 430
 Žajdela Ivo, 215
 Žerjal Anton, 200
 Žerjavič Vladimir, 209, 213, 214
 Ževart Milan, 82, 90, 215
 Žgur Ivan, 254
 Žižić Veljko, 330
 Žlajpah Franc, 163
 Žmavc M., 119
 Žnidarič Marjan, 38, 43
 Žokalj Alojz-Djidji, 345